

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113131>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

Ed Simons Lodewijk Winkeler

HET VERRAAD DER CLERCKEN

Intellectuelen en
hun rol in de
ontwikkelingen van
het Nederlandse
katholicisme na 1945

ARBOR

HET VERRAAD DER CLERCKEN

.

Een reeks bronnen en studies uitgegeven onder redactie van de Begeleidings-commissie

A F Manning (voorzitter), J.A.M. Appels, J.C.P.A. van Laarhoven, G G A M Pijnenborg, O. Schreuder, M.G. Spiertz, A V M. Struycken, J M G Thurlings en J H Roes (redactie-secretaris), met medewerking van Mechteld de Coo-Wijgerinck

- 1 J M G. Thurlings, *De wankelende zuil* (1e druk 1971, 2e druk 1978)
2. *Alternatieve groepen in de kerk*
3. *Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973. Een documentenboek*
4. Th.A.J. Jansen OFM Cap., *De pater op de pastorie 1853-1966*
5. J.W.M. Peijnenburg, *Judocus Smits en zijn Tijd*
6. P.M. Luykx, *De actie 'Voor God' 1936-1941*
7. *Het goddelijk geheim. Theologisch werk van G.P. Kreling op*
8. B.R.C.A. Boersema, *De Linie 1946-1963*
9. *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie* [Dux 1927-1970]
10. J Roes (ed.), *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging* [Alphons Ariens]
- 11 J.Th.M. Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*
12. T Duffhues, A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen*
13. J Roes (ed.), *Katholieke arbeidersbeweging*
14. H. Westhoff, *Natuurlijk geboorteregelen*
- 15 H Righart, *De katholieke zuil in Europa*
16. A. Felling, J Peters en O. Schreuder, *Geloven en leven*
17. P. Luykx en J. Roes (ed.), *Een katholiek leven* [Gerard Brom]
18. J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd*
19. E. Simons en L. Winkeler, *Het Verraad der Clercken*

Deze reeks is door het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen in het leven geroepen om de bestudering van het Nederlandse katholicisme in de 19e en 20e eeuw te bevorderen.

HET VERRAAD DER CLERCKEN

Intellectuelen en hun rol
in de ontwikkelingen van het
Nederlandse katholicisme na 1945

Ed Simons
Lodewijk Winkeler

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor in de sociale wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
op gezag van de Rector Magnificus Prof. Dr. B.M.F. van Iersel
volgens besluit van het College van Decanen in het openbaar te verdedigen
op woensdag 11 november 1987 des namiddags te 3 uur precies door
Eduard Jozef Simons
geboren te Beerse (Belgie)

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor in de godgeleerdheid
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
op gezag van de Rector Magnificus Prof. Dr. B.M.F. van Iersel
volgens besluit van het College van Decanen in het openbaar te verdedigen
op woensdag 11 november 1987 des namiddags te 2 uur precies door
Lodewijk Gustaaf Maria Winkeler
geboren te Zwolle

Uitgeverij Arbor, Baarn

Promotor: prof.dr. O. Schreuder

Co-referent: dr. J.H. Roes

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Simons, Ed

Het Verraad der Clercken: intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse Katholicisme na 1945 / Ed Simons, Lodewijk Winkeler. - Baarn: Arbor. - Ill., graf., tab. Proefschrift Nijmegen. - Met lit.opg., reg.

ISBN 90 5158 004 5

SISO 248.2 UDC 282(492)*1945/1987*(043.3)

Trefw.: Rooms-Katholicisme; Nederland; geschiedenis; 1945-1987.

ISBN 90 5158 004 5

Copyright © 1987 by Ed Simons and Lodewijk Winkeler, Nijmegen

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

COLOFON

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door subsidie van het Nuyensfonds, de Radboudstichting, Wetenschappelijk Onderwijs Fonds en het Sormanifonds.

Ontwerp omslag: Robert Nix

Zetwerk en grafieken: Bureau Infobever, Nijmegen

Druk: Grafische Bedrijven Bosch & Keuning nv, Baarn

Bindwerk: Binderij De Haan, Zwolle

Inhoud

INLEIDING	11
HOOFDSTUK 1: VRAAGSTELLING, DEFINITIES EN UITGANGSPUNTEN	16
1 De rol van intellectuelen: de probleemstelling	
2 Veranderingen in het Nederlandse katholicisme: de onderzoeksthema's	18
3 Intellectueel - intellectuelen: de onderzoeksgroep	21
4 Sociologische theorieën over intellectuelen	24
4.1 Freischwebend versus Seinsverbunden	25
4.2 Integratie versus isolatie	31
4.3 Relatie- en groepsvorming	36
4.4 Het beleid van de overheid	39
4.5 Resource control	41
4.6 Bondgenootschappen en weerklank in de samenleving	43
4.7 Samenvatting	46
5 Onderzoeksvragen	47
5.1 Betreffende de vernieuwing of verandering in het denken van intellectuelen	47
5.2 Betreffende de invloed van intellectuelen	48
5.3 Betreffende de verklarende factoren	49
5.3.1 Interne groepsfactoren	49
5.3.2 De factor 'positie in de samenleving'	50
5.3.3 De factor 'relatie met andere groeperingen'	50
5.3.4 De inhoudelijke factor 'ideële referentiekaders'	51
HOOFDSTUK 2: ONTWIKKELINGEN IN HET NEDERLANDSE KATHOLICISME	52
1 Inleiding	52
2 Priesters en leken in de kerk	55
2.1 Onrust in de zielzorg	55
2.2 Emancipatie van de leken	55
2.3 De priesters	56
2.4 Kerk in beweging	57
2.5 Crisis van het ambt	58
2.6 Professionalisering van het pastoraat	59
2.7 Van seminarie naar hogeschool	60
2.8 De leek in de kerk	62

2.9	Besluit	63
3	Moraal en geestelijke gezondheid	63
3.1	Moraal als geestelijke gezondheidsleer (tot 1950)	63
3.2	Nieuwe opvattingen (1950-1955)	65
3.3	De spanning tussen moraal en psychologie (1945-1955)	66
3.4	Popularisering van de vernieuwingen (1955-1960)	68
3.5	Huwelijk en gezin na 1960	69
3.6	Deconfessionalisering van de geestelijke gezondheidszorg na 1960	70
3.7	Besluit	71
4	Oecumene	72
4.1	'Het gesprek' (-1958)	72
4.2	Verbreiding van de oecumene (1958-1965)	74
4.3	Naar de 'grote oecumene' (1965-1970)	75
4.4	Impasse in de oecumene	77
4.5	Besluit	78
5	Confessionaliteit van organisaties en instellingen: de k-discussie	79
5.1	Van geslotenheid naar openheid, 1945-1960	79
5.1.1	Herstel van de katholieke organisaties	79
5.1.2	Het bisschoppelijk mandement	81
5.1.3	Groeiende openheid	82
5.2	De k-discussie na 1960	84
5.2.1	Enkele algemene tendenzen	84
5.2.2	De Katholieke Volkspartij	85
5.2.3	Het Nederlands Katholiek Vakverbond	86
5.2.4	Geloofsoverdracht en confessionele organisaties	87
5.2.5	Deconfessionalisering aan het eind van de jaren zestig	88
5.3	Gedeconfessionaliseerd ... en wat dan?	90
6	Conclusie	90

HOOFDSTUK 3: INTELLECTUELEN, HUN LIDMAATSCHAPPEN EN FUNCTIES

1	Inleiding	92
2	Selectie van de onderzoeksgroep	93
3	Samenstelling van de onderzoeksgroep	94
3.1	Leeftijd en geslacht	94
3.2	Kerkelijke staat	95
3.3	Opleiding en studierichting	97
3.4	Samenvatting	100
4	Lidmaatschappen	102
4.1	Verzameling en bewerking van de gegevens	102
4.2	Een globaal overzicht	104
5	Functies	105

6	Intellectuelen in de drie sectoren	109
6.1	De kerkelijke sector	110
6.2	De persoonlijke sector	112
6.3	De maatschappelijke sector	113
7	Conclusies	114

HOOFDSTUK 4: KRINGEN VAN INTELLECTUELEN: EEN NETWERKANALYSE

		117
1	'Social circles', theorie en methode	117
2	Het globale lidmaatschapsnetwerk	119
3	De GGZ-kring	122
3.1	Ontwikkeling van de kring	122
3.2	Informele en citatierelaties in de GGZ-kring	125
3.3	Contacten van de GGZ-kring met andere intellectuelen	126
3.4	Samenvatting en conclusies	127
4	De theologenkring	128
4.1	Ontwikkeling van de kring	128
4.2	Informele en citatierelaties in de theologenkring	132
4.3	De externe relaties van de theologenkring	134
4.4	Samenvatting en conclusies	134
5	De Nijmeegse kring	135
6	De sociaal-politieke kring	137
6.1	Ontwikkeling van de kring	137
6.2	Informele en citatierelaties en externe relaties	140
6.3	Samenvatting en conclusies	141
7	Andere netwerken	142
7.1	Het netwerk van informele relaties	142
7.2	Studierelaties	144
7.3	Het netwerk van citatierelaties	146
7.4	De opinieleiders onder de intellectuelen	147
8	Conclusies uit de netwerkanalyse	148

HOOFDSTUK 5: PUBLICATIES, OPINIELEIDERS EN REFERENTIEKADERS

		150
1	Inleiding	150
2	De aantallen publicaties over de vier thema's	151
2.1	De vier thema's	152
3	De opinieleiders	155
3.1	Algemene opinieleiders	156
3.1.1	De nieuwe theologie	156
3.1.2	Overige opinieleiders	158
3.2	Priester, leek en zielzorg	161

3.3	Moraal en geestelijke gezondheid	163
3.4	Oecumene	168
3.5	De k-discussie	171
4	Verwijzingen naar andere Nederlandse auteurs	172
4.1	Inleiding	172
4.2	Priester, leek en zielzorg	173
4.3	Moraal en geestelijke gezondheid	174
4.4	Oecumene	175
4.5	De k-discussie	176
5	Verwijzingen naar buitenlandse auteurs	177
5.1	Een algemeen referentiekader	177
5.2	Priester, leek en zielzorg	178
5.3	Moraal en geestelijke gezondheid	180
5.4	Oecumene	184
5.5	De k-discussie	186
6	Verwijzingen naar kerkelijke gezagsdragers en documenten	186
6.1	Het algemene referentiekader	186
6.2	Priester, leek en zielzorg	188
6.3	Moraal en geestelijke gezondheid	189
6.4	Oecumene	190
6.5	De k-discussie	191
7	Samenvatting en conclusies	192

HOOFDSTUK 6: INHOUDELIJKE ANALYSE VAN PUBLICATIES OVER DE VIER THEMA'S

		194
1	Inleiding	194
2	Volkskerkelijk versus denominationeel denken	195
3	Inhoudsanalysemodel en methode	197
4	Van volkskerkelijk naar denominationeel denken	199
4.1	Het globale beeld	199
4.2	De vier themagebieden	201
5	Veranderende opvattingen, 1945-1975	206
5.1	De relativiteitsgedachte	206
5.2	Ambt, leek en zielzorg	208
5.3	Moraal en geestelijke gezondheid	215
5.4	Oecumene	221
5.5	De k-discussie	223
5.6	De Nederlandse bisschoppen	226
5.7	Het centrale kerkelijke gezag	230

HOOFDSTUK 7: DE INVLOED VAN INTELLECTUELEN: EEN TERREINVERKENNING	232
1 Inleiding	232
2 Wetenschap en openbare meningsvorming	236
2.1 Het prestige van de wetenschappen	236
2.2 Het wetenschappelijk onderwijs	238
2.3 De tweede emancipatie	240
2.3.1 Het zelfbewustzijn der intellectuele leken	240
2.3.2 Doorwerking	242
2.3.3 Groepsvorming	244
2.3.4 De 'omgekeerde zuilwerking'	249
2.4 Openbare meningsvorming	250
2.4.1 Inleiding	250
2.4.2 Invloed via publicaties en redacties	251
2.4.3 Intellectuelen in de massamedia	255
2.5 Enkele lijnen	259

HOOFDSTUK 8: BISSCHOPPELIJK BELEID EN DE INVLOED VAN INTELLECTUELEN	261
1 Inleiding	261
2 Advisering van de bisschoppen tot 1958	261
3 Adviesstructuren na 1958	267
3.1 Inlciding	267
3.2 Experimenten met structuren	268
3.3 Theologische adviseurs	270
3.4 Het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie	272
4 Het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie	274
4.1 De structuren	274
4.2 Het optreden van intellectuelen	279
4.3 Spanningsvelden in het optreden van intellectuelen	284
4.3.1 Geloof en wetenschap	285
4.3.2 Intellectuelen en bisschoppen	289
4.3.3 De positie van de conservatieven	294
4.4 Enkele fundamentele opvattingen	297
4.4.1 Pluriformiteit	298
4.4.2 Secularisatie	300
4.4.3 Profetisch-charismatisch optreden	304
4.5 Ontwikkelingen na het Pastoraal Concilie	305

HOOFDSTUK 9: SAMENVATTING EN CONCLUSIES	307
1 Inleiding	307
2 Veranderingen in opvattingen	307
3 De invloed van intellectuelen	311
4 Verklarende factoren voor het optreden en de invloed van intellectuelen	314
4.1 Interne groepsfactoren	315
4.2 De positie in de samenleving als verklarende factor	321
4.3 Relaties met andere groepen	323
4.4 De ideële referentiekaders	328
5 Besluit	329
5.1 Conclusies	329
5.1.1 Historische conclusies: de rol van intellectuelen	329
5.1.2 Conclusies voor de sociologische theorievorming	331
5.1.3 Methodische conclusies	332
5.2 Het verraad der clercken	333
 NOTEN	 335
Noten bij de inleiding	335
Noten bij hoofdstuk 1	335
Noten bij hoofdstuk 2	339
Noten bij hoofdstuk 3	348
Noten bij hoofdstuk 4	351
Noten bij hoofdstuk 5	354
Noten bij hoofdstuk 6	358
Noten bij hoofdstuk 7	363
Noten bij hoofdstuk 8	367
Noten bij hoofdstuk 9	375
 BIBLIOGRAFIE	 377
 REGISTER VAN NAMEN	 401
 SUMMARY	 430
 BIJLAGEN	 433
Schema's	434
Tabellen	437
Inhoudsanalysemodel	453
Figuren	461

Inleiding

In 1927 schreef de Franse filosoof Benda een studie onder de titel *La trahison des clercs*. Benda verweet de intellectuelen van zijn tijd dat zij verraad pleegden aan de wetenschap door zich te verlagen tot maatschappelijke, en vooral politieke, activiteiten. Sinds deze studie is de uitdrukking 'verraad der clercken' in vele publicaties over het optreden van intellectuelen gevallen. Uit de context blijkt dan overigens dat men er zelden hetzelfde mee bedoelt als Benda. Het is de laatste decennia immers weinig gebruikelijk meer om intellectuelen terug te verwijzen naar de ivoren toren van de wetenschap. Veeleer kan men het omgekeerde waarnemen: het verraad dat de intellectuelen wordt verweten betreft meestal hun *gebrek* aan maatschappelijk engagement. Te weinig, zo wordt gezegd, zijn zij zich bewust van de implicaties van de beoefening der wetenschappen voor natuur, cultuur en maatschappij.¹ Als variatie op dit veronderstelde 'verraad der clercken' klinkt de kritiek, dat intellectuelen weliswaar *menen* zuivere wetenschap te beoefenen, maar in feite geëngageerd zijn in de handhaving van de maatschappelijk *status quo*. De Amerikaanse linguïst Chomsky uitte bijvoorbeeld dit verwijt in verband met de bijdragen van de wetenschapsbeoefenaren aan het 'militair-industrieel complex' ten tijde van de oorlog in Vietnam.² Ook dit verwijt echter kan weer worden omgekeerd om een andere groep van intellectuelen te beschuldigen van een verraad aan de samenleving door die te infecteren met een 'verderfelijk utopisme' (Aron). Kortom, de rol van intellectuelen in de samenleving is verre van probleemloos. De emotionaliteit waarmee de beschuldigingen aan het adres van de intellectuelen vaak gepaard gaan wijst er echter tegelijkertijd op, dat hun rol allerm minst laag wordt aangeslagen!

Bij nader toezien blijken de intellectuelen vooral in het vizier te komen als er sprake is van maatschappelijke veranderingen. Onder dergelijke omstandigheden hebben zowel bestuurders als sociale bewegingen opvallend veel belangstelling voor intellectuelen; het omgekeerde is overigens eveneens het geval. Bestuurders zijn erop uit zich van de diensten van de intellectuelen te verzekeren bij de planning van veranderingen, of de intellectuelen juist uit te schakelen wegens hun kritiek daarop. Sociale bewegingen worden, zo meent men vaak, door intellectuelen aangevoerd, of zij trachten intellectuelen als ideologen aan te werven (Gamson). Het onderscheid is overigens in de praktijk moeilijk te maken en vooral afhankelijk van de wijze waarop men die bewegingen beschouwt.³ In elk geval is het van belang de rol van intellectuelen bij sociaal-culturele veranderingen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Dat voor een dergelijk onderzoek het Nederlandse katholicisme in de jaren 1945-1975 wordt gekozen is niet zonder reden. In deze periode vonden er in Nederland grote veranderingen plaats, waarin het katholieke volksdeel, toentertijd ruim een-derde van alle Nederlanders, een belangrijk aandeel had. Het feit dat met het aanschijn van het Nederlandse katholicisme het aanschijn van het sociaal-culturele leven in Nederland als geheel veranderde, maakt deze invalshoek van méér belang dan alleen voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland.

Het aandeel van intellectuelen in deze veranderingen is verschillende malen, in uiteenlopende contexten, en door verscheidene auteurs, naar voren gebracht. Schreuder wees in 1968 op de rol die theologen en beoefenaars van de sociale wetenschappen gespeeld hebben in het groeiende non-conformisme, waardoor de veranderingen in katholiek Nederland reeds in de jaren vijftig in gang worden gezet.⁴ Hij verwerkte dit gegeven niet in zijn sociologische analyse, hetgeen in 1971 wel gebeurde door Thurlings. In zijn studie over verzuiling en ontzuiling, *De wankelende zuil*, plaatste Thurlings de groeiende invloed van wat hij noemt de 'freischwebende Intelligenz' tegen de achtergrond van een toenemende openheid in de kerk. Door deze openheid veranderde de verhouding tussen progressieve intellectuelen en conservatieve bestuurders. Vóór 1960 waren de intellectuelen, met name progressieve theologen, "die vooral uit de kring der intellectuele leken bijval kregen", ondergeschikt geweest aan het bestuurlijk gezag. Na 1960 echter kwam, aldus Thurlings, een nieuw machtsevenwicht tot stand, dat de theologen een grotere autonomie bezorgde. Deze maakten van de gelegenheid gebruik om een 'inhaalmanoeuvre' uit te voeren, waardoor zij in de jaren zestig veel aan prestige wonnen.⁵

Deze 'inhaalmanoeuvre' werd, hoewel niet als zodanig getypeerd, nader uitgewerkt door W. Goddijn. In zijn studie *De beheerste kerk* (1973) stelde Goddijn de progressie en regressie in kerkelijke veranderingen aan de orde en kwam tot de conclusie dat veranderingen gestimuleerd worden indien er sprake is van een open communicatie en samenwerking tussen de gezagsdragers (met name de bisschoppen), de deskundigen en de publiciteitsmedia.⁶ Onder 'deskundigen' verstaat Goddijn vooral de theologen en in mindere mate ook de beoefenaars der sociale wetenschappen. Zij stellen hun creatieve ideeën tegenover de behoudende gezindheid die bisschoppen van nature kenmerkt.⁷ De auteur noemde, zonder verdere onderscheiding, deze deskundigen in zijn studie ook wel 'wetenschapsmensen' of 'intellectuelen'.

In 1974 publiceerde Schreuder een onderzoek naar de leden van de actie-groep 'Open Kerk'.⁸ Hij kwam daarin tot de conclusie, dat het grootste deel van deze groep bestond uit academici en half-academici, die in de jaren zestig zeer invloedrijk waren geweest, maar die aan het begin van de jaren zeventig 'aan de kant werden gezet'. Hun pogingen om de kerk aan te passen aan de normen en waarden van de *upper middle class* leken daardoor te hebben gefaald. Bots baseerde zich aan het eind van de jaren zeventig op

deze studie van Schreuder om veel algemener te stellen dat de intellectuelen "alle sleutelposities binnen de kerk gaandeweg veroverd" hadden en aldus een machtsgreep uitvoerden ten gunste van hun eigen hiërarchie van waarden.⁹ De aandacht voor de rol van intellectuelen in het Nederlandse katholicisme is op historische gronden niet zo verwonderlijk. Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd de emancipatie van de katholieken in Nederland voor een belangrijk deel afgemeten aan hun intellectuele emancipatie.¹⁰ Niettemin worden wij er door de Amerikaanse socioloog Coleman voor gewaarschuwd de rol van de intellectuelen in het veranderingsproces van katholiek Nederland niet te overdrijven. Zijns inziens waren niet zozeer de intellectuelen, als wel de bisschoppen de *change-agents*. Ook andere landen, zo stelt hij, hadden een potentieel aan intellectuele deskundigheid. Het typerende van de Nederlandse situatie is dat de bisschoppen de invloed ervan hebben toegelaten en zelfs bevorderd, terwijl zij die hadden kunnen negeren om zodoende de ontwikkelingen tegen te houden. Coleman constateert in dit verband zelf - en ons literatuuroverzicht bevestigt dat - dat zijn visie "not fashionable within Dutch Catholic circles" is.¹¹ Het onderhavige onderzoek heeft niet de bedoeling om de theorievorming over het optreden van intellectuelen verder te ontwikkelen. Hieraan is reeds overvloedig aandacht geschonken: een literatuuroverzicht beslaat al gauw ruim 700 titels. Niet alleen in recente publicaties, maar ook door 'klassieke' sociologen is de rol en taak van de intellectuelen reeds aan de orde gesteld.¹² Dat wil echter niet zeggen dat de kwaliteit van al deze studies evenredig is aan de kwantiteit ervan. De meeste studies bevatten geen onderzoek, maar terminologische beschouwingen, theoretische bespiegelingen en niet in de laatste plaats ethische stellingnamen over de taak die de intellectuelen zouden hebben. Er is dan ook alle reden om tot empirisch onderzoek over te gaan. Deze studie handelt over de rol van katholieke intellectuelen in de veranderingen in katholiek Nederland tussen 1945 en 1975. Zij is het resultaat van interdisciplinair, historisch-sociologisch onderzoek.¹³ Van sociologische zijde is daarbij uitgegaan van een cultuursociologische benadering, dat wil wil zeggen dat de rol van intellectuelen wordt bestudeerd met bijzondere nadruk op hun ideeën en de sociale context daarvan. In het eerste hoofdstuk zal worden ingegaan op de theorieën over intellectuelen en hun optreden. Dit hoofdstuk wordt besloten met achttien onderzoeksvragen. Ter historische oriëntatie van de lezer wordt in het tweede hoofdstuk een schets gegeven van de ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme in de onderzochte periode. Het optreden van de intellectuelen zal worden onderzocht in de hoofdstukken 3 tot en met 8. Eerst komt hun 'collectieve biografie' aan bod: opleiding, kerkelijke staat, lidmaatschappen en functies (hoofdstuk 3); dan volgt een netwerkanalyse van hun onderlinge relaties (hoofdstuk 4), een onderzoek naar hun referentiekaders (hoofdstuk 5) en naar de inhoud van hun publicaties (hoofdstuk 6). In de daarop volgende hoofdstukken wordt tentatief hun invloed onderzocht, met name in verband met het beleid van de Nederlandse bisschoppen en op het

Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie (1966-1970). Tenslotte wordt in hoofdstuk 9 de balans opgemaakt en gepoogd de achttien vragen, waarvan boven sprake was, op samenhangende wijze te beantwoorden.

* * *

Het Verraad der Clercken is het resultaat van onderzoek dat uitgevoerd is in de periode 1979-1984, met behulp van personele en materiële middelen die door de Commissie Wetenschap & Samenleving van de Katholieke Universiteit te Nijmegen op aanvraag beschikbaar zijn gesteld. Dat de redactie van dit onderzoek nadien nog enkele jaren in beslag heeft genomen, danken de auteurs mede aan hun echtgenotes en kinderen, die nooit hebben nagelaten erop te wijzen dat er meer is tussen hemel en aarde dan wetenschappelijk onderzoek. Gedurende het feitelijke onderzoek werden de auteurs begeleid door een interdisciplinair samengestelde commissie bestaande uit drs. G.P.A. Dierick, drs. A.T.M. Duffhues, prof.dr. F. Haarsma, prof.dr. J.G.M. Thurlings en de beide projectleiders, dr. J.H. Roes en prof.dr. O. Schreuder. De commentaren van de commissie op de onderzoeksresultaten en op de interpretaties daarvan door de auteurs en de daaraan verbonden, soms uitdagende, suggesties van de commissie zijn zeer bevruchtend geweest voor het onderzoek. In het bijzonder is gebruik gemaakt van de vele kanttekeningen *en gros et en détail* van de beide projectleiders.

Voor de verzameling van de onderzoeksgegevens werd niet slechts geput uit gedrukte bronnen, maar werd er tevens een enquête gehouden onder de nog levende personen uit de onderzoeksgroep. Hun werd gevraagd de verzamelde gegevens te controleren en zo nodig aan te vullen. Bovendien waren de meesten van hen bereid gegevens te verschaffen met betrekking tot hun 'informele relaties'. Diegenen tenslotte, die wij nadien om nadere toelichtingen hebben gevraagd, hebben die in ruime mate verstrekt. Hun allen zijn wij bijzonder erkentelijk voor hun medewerking en dikwijls ook bemoedigende belangstelling. Volledigheidshalve zij vermeld dat de verzameling van data, voor zover die nodig waren voor de geautomatiseerde verwerking, werd afgesloten in 1981.

Tijdens onze huisvesting op het Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen hebben wij volop mogen profiteren van de meer informele suggesties, raadgevingen, hypothesen en twijfels van onze collega's, met name de leden van de toenmalige vakgroepen Cultuur- en Godsdienstsociologie en Methoden en Technieken van Sociologisch Onderzoek.

Een onderzoek van deze omvang is ondenkbaar en ondoenlijk zonder vele vormen van dienstverlening. Bij het speuren naar gegevens zijn wij bijzonder geholpen door de medewerkers van het Katholiek Documentatie Centrum en de Universiteitsbibliotheek van de Katholieke Universiteit. Ten behoeve van dit onderzoek hebben zij vele archieven en enkele duizenden banden beschikbaar gesteld. De auteurs zijn zich ten volle bewust van het vele ontsluitings-

werk dat daartoe 'op de achtergrond' is verricht. Voorts dienen de bijdragen vermeld te worden van de medewerkers van de Rekentechnische Afdeling van het Sociologisch Instituut; zij waren behulpzaam bij de technische aspecten van de netwerkanalyse. Het vele typewerk, niet slechts veroorzaakt door de omvang van de studie, maar ook door de ontwikkelingen in de hypothesevorming, is verricht door mw. L. Roelen, mw. S. Sluyter, mw. M. van der Wieden-De Vocht en mw. E. van Wijk-Michiels.

Tenslotte, hoewel aan deze studie de gedachten van velen ten grondslag liggen, soms impliciet en soms expliciet, komt het eindresultaat uiteraard voor de verantwoordelijkheid van de auteurs. Deze verantwoordelijkheid is enerzijds gedeeld en anderzijds verdeeld. Verdeeld is zij wat betreft de hoofdstukken 1, 4 en 6, die voor rekening komen van E. Simons, en de hoofdstukken 2, 7 en 8, die het aandeel van L. Winkeler vormen. De verantwoordelijkheid voor de overige hoofdstukken hebben wij gemeend slechts te kunnen delen.

Nijmegen, 18 augustus 1987

Hoofdstuk I: Vraagstelling, definities en uitgangspunten

1. DE ROL VAN INTELLECTUELEN. DE PROBLEEMSTELLING

Zoals gezegd gaat het in deze studie om de rol van intellectuelen in de ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme na 1945. De verschillende onderdelen van deze probleemstelling behoeven nadere verduidelijking.

Wat de ontwikkelingen betreft zal de aandacht uitgaan naar de veranderingen die hebben plaatsgevonden in de wereld- en levensbeschouwelijke opvattingen van het katholieke deel van de Nederlandse bevolking. Om welke veranderingen het gaat zal in de volgende paragraaf duidelijk worden. Wij zullen daar op het spoor komen van enkele thema's die centraal stonden in de naoorlogse culturele veranderingen onder katholieken en op deze wijze in staat zijn een sociologisch verantwoorde beperking aan te brengen in de veelheid van onderwerpen waarover de opvattingen van de katholieken zich in de behandelde periode hebben gewijzigd. Een dergelijke beperking is in een onderzoek als dit om een even eenvoudige als pragmatische reden noodzakelijk: men kan nu eenmaal niet alles onderzoeken.

Wat dient vervolgens te worden verstaan onder de termen 'intellectuelen' en hun 'rol'? Aan het begrip 'intellectueel' wordt later in dit hoofdstuk eveneens een afzonderlijke paragraaf gewijd. Voorlopig volstaan wij ermee te stellen dat intellectuelen producenten van ideeën of kennis zijn of, naar de titel van Cosers studie, *men of ideas*.

Aan de 'rol' van intellectuelen kunnen twee aspecten worden onderscheiden: enerzijds het *optreden* van de intellectuelen als zodanig en anderzijds de *invloed* daarvan. Onder het optreden van intellectuelen verstaan wij hun meningsvorming over de geselecteerde thema's van onderzoek, hun 'ideeën-productie'. Wil er immers sprake kunnen zijn van invloed van intellectuelen op het veranderende denken over bepaalde onderwerpen, dan moet als *conditio sine qua non* aanwijsbaar zijn 1) dat de intellectuelen zich inderdaad over deze onderwerpen uitlieten en 2) dat hun denken in de loop van de onderzochte periode eveneens veranderde. Kortom: een 'rol' van intellectuelen, zoals hier bedoeld, veronderstelt een duidelijke en veranderende meningsvorming bij de betreffende intellectuelen.

Met betrekking tot een historisch onderzoek naar de *invloed* van intellectuelen doen zich problemen voor. Terwijl de opvattingen of ideeën, die de intellectuelen er in het verleden op na hielden, zélf althans ten dele zijn

vastgelegd in hun publicaties, zijn er met betrekking tot de invloed van deze ideeën meestal geen of vrijwel geen 'harde' empirische gegevens, laat staan onderzoeken, voorhanden. Voor zover er al gegevens zijn, zijn zij er in ieder geval niet in die mate dat men over gelijkwaardig materiaal voor alle leden van de onderzoekspopulatie kan beschikken. Met betrekking tot het specifieke onderwerp van dit onderzoek is het helaas niet anders.

Ook al behoort directe registratie van invloed van katholieke intellectuelen dan ook niet tot de reële mogelijkheden, wel kunnen er een aantal secundaire of indirecte indicatoren van invloed onderscheiden worden, namelijk:

- a. De mate waarin katholieke intellectuelen gebruik maakten van kanalen om invloed op hun geloofsgenoten uit te oefenen. Men denke hierbij in de eerste plaats aan het *aantal publicaties* van eerstgenoemden: naarmate meer intellectuelen vaker door middel van publicaties in de openbaarheid treden wordt de kans dat zij invloed uitoefenen groter. Naast publicaties vormen ook *functies* (als adviseur, in besturen en in het onderwijs - en met name het hoger onderwijs -, in redacties van tijdschriften) een kanaal waarlangs invloed kan worden uitgeoefend. Een derde indicator betreft de aanwezigheid van de intellectuelen in de *massamedia*. Tenslotte kan de invloed van intellectuelen verlopen via derden, die men '*doorvertalers*' zou kunnen noemen: personen die een cruciale positie innemen in de gezags- en/of informatiestructuur van de samenleving. In ons onderzoek wordt in dit verband de aandacht vooral gericht op de bisschoppen. Gezien hun kerkelijke positie kunnen zij beschouwd worden als belangrijke potentiële doorvertalers van de door katholieke intellectuelen aangehangen opvattingen.¹ Of de bisschoppen inderdaad opvattingen van de intellectuelen overnemen en naar de katholieke bevolking doorvertalen, hangt af van een aantal factoren dat verder in dit hoofdstuk nog ter sprake zal komen, wanneer de sociologische theorievorming over intellectuelen aan de orde komt. Eén van deze factoren kan echter als zelfstandige indicator voor de invloed van intellectuelen beschouwd worden; deze factor wordt daarom in een tweede punt afzonderlijk genoemd.
- b. De mate waarin er in de onderzoeksperiode binnen katholiek Nederland sprake was van een *gunstig cultureel klimaat* voor intellectuelen. De kans op invloed van intellectuelen wordt groter naarmate er in de samenleving meer waarde wordt gehecht aan kennis en wetenschap en daarmee ook het prestige van de '*dragere*' daarvan toeneemt.
- c. De mate waarin de katholieke intellectuelen invloed uitoefenden op min of meer formeel georganiseerde menings- en besluitvormingsprocessen in het Nederlandse katholicisme. Vaak zijn van dergelijke processen verslagen en notulen voorhanden waaruit men een indruk kan krijgen van het aandeel van intellectuelen in de betreffende meningsvorming. Als voorbeeld van een formeel georganiseerd besluitvormingsproces zal in het onderzoek speciaal aandacht worden besteed aan het Pastoraal Concilie van de Neder-

landse Kerkprovincie. Men kan dit concilie zien als een groots opgezet levens- en wereldbeschouwelijk congres, waarop katholiek Nederland in het licht van het Tweede Vaticaans Concilie trachtte te komen tot een eigen standpuntbepaling en beleidslijn ten aanzien van een breed scala van onderwerpen. Het optreden van katholieke intellectuelen tijdens deze vergadering zal fungeren als 'checkpoint' voor de hier genoemde indicator van invloed.

Samenvattend kan men stellen dat het onderzoek zich richt op de veranderingen in het denken binnen katholiek Nederland over een aantal onderwerpen, waarbij een bepaalde groep, namelijk de katholieke intellectuelen, centraal staat. Meer bepaald stellen wij de volgende vragen:

- a. In welke mate huldigden deze intellectuelen in de loop van de onderzochte periode vernieuwende of veranderingsgezinde opvattingen (hun 'optreden')?
- b. In welke mate vonden deze opvattingen ingang en verspreiding onder Nederlandse katholieken en hoe ging dit in zijn werk (de invloed van intellectuelen)? Concreter geformuleerd: hoe was in de onderzochte periode de situatie met betrekking tot de hierboven genoemde secundaire indicatoren van invloed?
- c. Welke factoren speelden bij dit alles, vanuit historisch-sociologisch oogpunt bekeken, een rol (verklaring)?

In de hoofdstukken 2 tot en met 9 zullen wij verslag uitbrengen van onze bevindingen hierover. Voordien moeten wij echter eerst nog de onderwerpen specificeren waar het onderzoek zich met name op richt. Vervolgens zullen wij onze onderzoeksgroep dienen te omschrijven en *last but not least* moet er een theoretisch kader geformuleerd worden in het licht waarvan de onderzoeksgegevens kunnen worden geordend en geïnterpreteerd.

Dit theoretisch kader zal worden gevormd door een aantal in hoofdzaak sociologische begrippen en hypothesen, dat het mogelijk maakt de boven gestelde vragen in meer concrete onderzoeksvragen te vertalen. Dat geldt met name voor de derde vraag.

2. VERANDERINGEN IN HET NEDERLANDSE KATHOLICISME DE ONDERZOEKSTHEMA'S

De veranderingen die sinds 1945 hebben plaatsgevonden in katholiek Nederland zijn reeds door veel auteurs min of meer uitvoerig beschreven.² Zij zijn van diepgaande aard geweest en kunnen niet louter met veeleer oppervlakkige termen als 'toenemend pluralisme' of 'ontzuiling' worden gekarakteriseerd. Zo stelde Thurlings in 1971 vast, dat de ontzuiling niet allereerst plaatsvond aan de periferie van de katholieke zuil, zoals men zou verwachten, maar dat de "veranderingen in de kern van de nederlandse katholieke cultuur zelf" een ontzuilingstendens veroorzaakten. Er hebben verschuivingen plaatsgevonden in het katholieke identiteitsbesef.³ Ook andere auteurs wijzen op veranderingen

"in het hart van de kerk"⁴ en op een identiteitscrisis.⁵

Dát er in het Nederlandse katholicisme de afgelopen decennia wezenlijke veranderingen hebben plaatsgevonden staat wel buiten kijf. Zoals gezegd kunnen wij in deze studie niet alle aspecten daarvan aan de orde stellen. Dan rijst echter de vraag, op welke terreinen of themagebieden deze veranderingen met name tot uitdrukking zijn gekomen. Een sociologisch verantwoorde keuze van enkele centrale thema's is daarom wenselijk. Voor zo'n selectie biedt Schreuder een goed uitgangspunt, waar hij de veranderingen in het Nederlandse katholicisme die hier aan de orde zijn omschrijft als een evolutie 'van kerk naar denominatie'.⁶ Met deze begrippen sluit Schreuder aan bij een godsdienstsociologische traditie, die teruggaat op de 'aartsvaders' van deze discipline, Weber en Troeltsch. Zij introduceerden de typen 'volkskerk' en 'secte' in de sociologie ter karakterisering van religieuze groeperingen. Deze typologie werd later aangevuld met het begrip 'denominatie'.⁷

In navolging van Weber en Troeltsch kan het type 'volkskerk' als volgt worden beschreven:⁸ de kerk heeft de pretentie universeel te zijn, dat wil zeggen zich uit te strekken over de hele wereld en alle mensen. Deze universaliteit brengt met zich mee dat een (volks)kerk principieel intolerant is en geen concurrentie duldt. Daar echter de grote massa van de gelovigen niet aan de hoge eisen kan voldoen, wordt het heil of de heiligheid niet in handen gelegd van de individuele gelovige, maar van een kerkelijk instituut, waarin de priesters het heil monopolistisch beheren. Het instituut staat op deze wijze als heilige *Gnadenanstalt* tegenóver de gelovigen, die in het heil kunnen delen door een (passieve) deelname aan de riten en het ontvangen van sacramenten. Verder 'beschermt' de kerk de gelovigen door hun hele omgeving te controleren. De kerk streeft ernaar de wereld te kerstenen, tot een *corpus christianum* (een christelijke maatschappij) om te vormen. Ten aanzien van de individuele gelovigen pretendeert zij een volledige zeggenschap over hun leven, geconcretiseerd in voorschriften ten aanzien van zowel hun privéleven als hun economisch en politiek handelen.

Schreuder geeft aan, dat de Nederlandse katholieke kerk tot omstreeks 1950 alle trekken vertoonde van dit volkskerktype, zij het dat de specifiek Nederlandse situatie een 'amputatie' van de idealen noodzakelijk maakte.⁹ Het zich emanciperende katholicisme bevond zich immers in een samenleving, waarin godsdienstige veelheid een feit was en scheiding tussen kerk en staat heerste. Het ideaal van een christelijke maatschappij moest bijgevolg worden beperkt tot de eigen katholieke kring (verzuiling). Tegelijkertijd brachten de minderheidsstatus en een proces van emancipatie een versterkte trouw aan de kerkelijke voorschriften en gehoorzaamheid aan de priesters met zich mee.

De voltooiing van de katholieke emancipatie en de daaruit resulterende gevoeligheid voor seculariseringstendenzen, die in de omgeving van het katholieke volksdeel al langer vigeerden, hebben de idealen en uitgangspunten van dit volkskerktype in de wortels aangetast. De kerk in de zin van Weber en Troeltsch veranderde in een denominatie. In deze ontwikkeling zijn aanwijn-

gen te vinden over de probleemcomplexen, die bij voorkeur in dit onderzoek dienen te worden bestudeerd. In concreto gaat het om een viertal thema's die tot het wezen van het veranderingsproces behoren en waaraan de intellectuelen wel aandacht móesten schenken.

Het eerste thema heeft betrekking op het kerkelijk instituut als heilige *Gnadenanstalt*, op de afbraak daarvan en op de daarmee samenhangende ontwikkelingen in het priesterambt, de zielzorg en de verhouding tussen priesters en leken. De functie van de ambtsdragers veranderde van 'priester' en 'militante representant' van de katholieke emancipatie-kerk naar religieuze *professional* van een vrijwilligerskerk.¹⁰ Tegelijkertijd ontwikkelden de leken zich tot mondige - zij het niet altijd meepratende - gelovigen. De hiërarchische gezagsverhoudingen, die tot dan toe zo kenmerkend waren voor het rooms-katholicisme,¹¹ kwamen op de helling te staan.

Een tweede thema vormen de ontwikkelingen op het terrein van de persoonlijke moraal en met name de voorschriften en opvattingen betreffende huwelijk, gezin en seksualiteit. De toenemende neiging om voorschriften van de kerkelijke leiding naast zich neer te leggen is uiteraard niet alleen op dit terrein vast te stellen, maar is hier toch wel het opvallendst. Die neiging staat haaks op de pretentie van het volkskerkelijke gezag het leven van de mensen tot in alle privé-hoeken te willen en kunnen regelen. De intensiteit van het verzet hiertegen mag blijken uit het gegeven dat, als men de 'seksuele revolutie' in de jaren zestig beschouwt, de katholieken hieraan in hoge mate hebben bijgedragen.¹² In de jaren veertig onderscheidden zij zich nog van de meeste niet-katholieke Nederlanders door hun trouw aan de strenge katholieke moraal; aan het eind van de jaren zeventig was dit onderscheid geheel weggefallen.¹³

Het derde thema betreft de wijze, waarop er verandering is gekomen in de opstelling van de katholieken tegenover de andere confessies. De universaliteitspretentie, volgens Weber en Troeltsch het primaire kenmerk van de volkskerk, impliceert aanspraak op het exclusieve bezit van de waarheid. Dit komt met name tot uiting in de houding van de Nederlandse katholieken tegenover andere kerken. Gedwongen door het onvermijdelijke feit van godsdienstige veelheid was er vroeger sprake van een praktische tolerantie, die evenwel niets afdeed aan de fundamentele aanspraak op waarheid. Deze houding is sindsdien minder pretentiek geworden: de verdraagzaamheid is tot principe verheven en men streeft naar toenadering. De dulding van de veelheid is tot een aanvaarding van het *pluralisme* geworden. Deze oecumenische ontwikkeling is het derde thema van onderzoek.

Het vierde thema tenslotte betreft de universaliteitspretentie op het punt van de menselijke samenleving. Het streven naar een christelijke maatschappij moest zich in Nederland beperken tot de vorming van een katholieke zuil. Dit organisatorische netwerk moest garant staan voor de invloed van de katholieke levens- en wereldbeschouwing op de eigen leden en de omringende samenleving. Voorwerp van ons onderzoek is hierbij niet het proces van

zuilvorming en ontzuiling, hoewel dit zijdelings ter sprake zal komen,¹⁴ maar vooral de discussie over de zin van deze katholieke organisaties en instellingen en met name de vraag, in hoeverre die noodzakelijk of nuttig zijn om katholieke opvattingen te realiseren - gesteld dat er specifiek katholieke opvattingen op maatschappelijk terrein bestaan. Deze discussie vond in de jaren vijftig plaats rond de vraag naar 'openheid of geslotenheid' en werd daarna bekend als katholiciteits- of k-discussie.¹⁵

Het onderzoek spitst zich toe op het optreden van katholieke intellectuelen met betrekking tot deze vier thema's. De historische context waarbinnen deze intellectuelen opereerden wordt in het volgende hoofdstuk uitvoerig uiteengezet. Wij beperken ons, zoals reeds aangegeven, tot de periode 1945-1975, dus drie decennia.¹⁶ De keuze voor 1945 als beginjaar lijkt voor de hand te liggen: de termen 'vóóroorlogs' en 'naoorlogs' zijn in het spraakgebruik ingeburgerd. Daarmee suggereren zij een breuk, die in feite niet onmiddellijk heeft plaatsgevonden. Na 1945 is eerder sprake van een herstel van de vooroorlogse verhoudingen.¹⁷ Bij nader toezien blijkt echter toch dat de veranderingen in het Nederlandse katholicisme, die in de jaren zestig zo duidelijk zichtbaar werden, in de vijftien jaar daarvoor hun meest directe en aanwijsbare voorgeschiedenis hebben. Anders gezegd: indien men de geschiedenis van 1970 af 'terugleest', blijken de veranderingen in de jaren zestig zich vanaf 1945 duidelijker aan te kondigen dan in de tijd daarvoor.

Vervolgens strekt het onderzoek zich uit over de ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme tot op het moment, dat de vernieuwingsbeweging wordt afgeremd. Deze afremming vindt plaats in de vroege jaren zeventig en wordt gekenmerkt door structurering en stabilisering van de vernieuwingen¹⁸ en door een door 'Rome' gevolgde politiek om de ontwikkelingen terug te schroeven.¹⁹ De nieuwe periode die hier begint komt in het onderzoek niet aan de orde. Omdat echter de overgang tussen beide periodes (uiteraard) niet nauwkeurig gedateerd kan worden, wordt een marge van enkele jaren aangehouden. Formeel eindigt het onderzoek daarom in 1975.

3. INTELLECTUEEL - INTELLECTUELEN DE ONDERZOEKSGROEP

Nu duidelijk is geworden wat wij in dit onderzoek verstaan onder de term 'rol' van intellectuelen en beperkingen zijn aangebracht ten aanzien van de te bestuderen ontwikkelingen, dient het begrip 'intellectueel' zélf nog nader gepreciseerd te worden. De term 'intellectueel' is, sinds hij in het Frankrijk van de jaren negentig van de vorige eeuw als strijdkreet in de Dreyfus-affaire furore maakte, ook buiten Frankrijk ingeburgerd geraakt, zowel in het wetenschappelijk als algemeen taalgebruik. In de laatstgenoemde sferen wordt echter door verscheidene auteurs een gebrek aan uniformiteit in betekenis van de term gesignaleerd. Zo stelt Lüthy dat in Frankrijk de schrijver, in Duitsland de professor en in Amerika de expert als typische intellectueel

wordt beschouwd.²⁰ De betekenis van de term kan blijkbaar van land tot land verschillen, hoewel de genoemde nuances in feite alleen maar betrekking hebben op de vraag welke personen intellectuelen *par excellence* zijn. Fundamenteeler wellicht zijn de blijkbaar eveneens landelijk of geografisch bepaalde verschillen in *evaluatie* van de als intellectueel aangeduide personen. Volgens Feuer had de term 'intellectueel' tot ongeveer 1930 in de Verenigde Staten een pejoratieve betekenis, terwijl het in Europa in dezelfde periode een soort eretitel was.²¹ Dit is echter een te ongenueanceerde uitspraak. De totaal andere bijklank die het woord bij de mede- en tegenstanders van kapitein Dreyfus opriep duidt er reeds op, dat er - al vanaf het eerste gebruik van de term - ook binnen geografische of staatkundige eenheden uiteenlopend over intellectuelen wordt gedacht. De betekenis, maar vooral de evaluatie van het begrip intellectueel wordt blijkbaar mede bepaald door de sociaal-culturele context van de betekenisverlener. Met name voor cultuursociologen en -historici is dit een interessant gegeven. Er is op dit terrein dan ook een aantal lezenswaardige studies verschenen. Zo heeft bijvoorbeeld Hofstadter het eerder vermelde anti-intellectualisme in Amerika onderzocht. Als factoren die dit anti-intellectualisme begunstigd en gevoed hebben noemt hij het irrationele karakter van de Amerikaanse varianten van het protestantisme, een wijd verbreide populistische ideologie en het alomtegenwoordige pragmatisme.²² Bering besteedt in een eveneens boeiende studie aandacht aan de verschillen en overeenkomsten in gebruik en evaluatie van de term intellectueel door onderscheiden ideologische groeperingen (nationaal-socialisten, marxisten en humanisten) in het Duitsland van de eerste helft van deze eeuw. Hij maakt hierbij uitvoerig gebruik van linguïstische onderzoeksmethoden. Zijn conclusie is dat de term door alle partijen praktisch uitsluitend in negatieve, ja zelfs spottende zin werd gebruikt.²³ Beide genoemde onderzoeken zijn voorbeelden van een historisch-sociologische analyse van het gebruik van het begrip intellectueel, en als zodanig - het zij nogmaals gesteld - vanuit cultuursociologisch en -historisch oogpunt beschouwd uiterst waardevol.

Ons onderzoek is echter niet begripgericht. Het gaat hierin immers niet om het begrip 'intellectueel' op zich, maar om de rol van personen die met deze term worden aangeduid. Het lijkt daarom nuttig om op basis van de betekenis die in de sociaal-wetenschappelijke en met name sociologische literatuur aan het begrip 'intellectueel' wordt verleend, vrij snel tot een werkdefinitie te komen aan de hand waarvan de onderzoekspopulatie kan worden geselecteerd. Dit is echter niet zo eenvoudig. In eerste instantie immers wordt men bij het zoeken naar de betekenis van het begrip 'intellectueel' in de sociaal-wetenschappelijke literatuur overvallen door "a plethora of parochial definitions",²⁴ zodat zelfs het vaststellen van een soort grootste gemene deler aan betekenis onmogelijk lijkt. De Duitse socioloog Schelsky stelt dan ook voor om de term 'intellectueel' maar uit het wetenschappelijk vocabularium te schrappen.²⁵ Dit is ons inziens echter een wat krasse maatregel, want hoewel men bij een eerste kennismaking door de vele verschillen-

de betekenissen inderdaad de overeenkomsten nauwelijks opmerkt, levert een nadere analyse van de betreffende literatuur ons drie kenmerken van intellectuelen op, die in de meeste omschrijvingen expliciet of impliciet vervat zijn, namelijk:

- a. intellectuelen zijn verstandelijk (hoog) ontwikkeld;
- b. hun activiteiten zijn van abstract-theoretische aard en getuigen van originaliteit en creativiteit;
- c. zij zijn maatschappelijk geëngageerd.

De eerste eigenschap (verstandelijke ontwikkeling) is een, zo men wil, vanzelfsprekend kenmerk van intellectuelen, aangezien zij een noodzakelijke voorwaarde vormt voor het tweede kenmerk. In Webers terminologie kan deze tweede eigenschap omschreven worden als theoretisch rationeel handelen, terwijl het derde kenmerk in feite een vorm van waarde-rationeel handelen inhoudt. Theoretisch rationeel handelen wil zeggen: het inzichtelijk maken van de realiteit door middel van begrippen en de samenhang ertussen. Shils omschrijft intellectuelen dan ook als personen "(who) employ (...) with relatively higher frequency than most other members of their society, symbols of general scope and abstract reference",²⁶ terwijl Merton het theoretisch rationeel handelen van intellectuelen definieert als: "cultivating and formulating knowledge".²⁷ Intellectuelen zijn dus bedreven in kennis- of ideeënproductie. Twee uitdrukkingsvormen staan hierbij voornamelijk te hunner beschikking: het gesproken en vooral het geschreven woord. Een zekere mate van originaliteit en creativiteit is bij dit alles essentieel. Het louter 'doorvertalen' van andermans ideeën, hoe stijlvol of bekwaam dit ook gebeurt, is niet voldoende om iemand als intellectueel te bestempelen. De onder c. genoemde eigenschap van het intellectueel-zijn betreft in feite een specifieke variant van ideeënproductie. Maatschappelijk engagement, zoals hier bedoeld, betekent immers: zich op beargumenteerde en beredeneerde wijze beoordelend uitlaten over de sociale realiteit. Met name op grond van deze eigenschap onderscheiden intellectuelen zich van pure wetenschapsbeoefenaars.

Ten behoeve van het onderhavige onderzoek worden de hier genoemde kenmerken van intellectuelen als volgt geoperationaliseerd. Met betrekking tot de eerste eigenschap wordt een universitaire of daaraan gelijk te stellen opleiding (of vorming) als maatstaf genomen. Als indicator voor het tweede kenmerk geldt het uitoefenen van een functie op academisch niveau. Het maatschappelijk engagement tenslotte dient te blijken uit publicaties waaruit de meningsvorming van de auteur tot uitdrukking komt met betrekking tot onderwerpen die onder (één van) de vier onderzoeksthema's ressorteren.²⁸

Samengevat: in dit onderzoek worden diegenen als intellectueel beschouwd, die in de onderzoeksperiode door middel van publicaties hun mening hebben gegeven over onderwerpen op het terrein van het kerkelijk ambt, de moraal en geestelijke gezondheid, de oecumene of de katholiciteit van instellingen en organisaties, en die ten tijde van (één van) deze publicaties een universitaire opleiding hadden en een academische functie uitoefenden. Bovendien, zo

moet hier nog aan toegevoegd worden, dienden de betrokken personen katholiek te zijn, aangezien wij ons in het onderzoek enkel richten op katholieke intellectuelen. In totaal bleken over de gehele periode genomen 216 personen aan deze vier criteria te voldoen.

4. SOCIOLOGISCHE THEORIEËN OVER INTELLECTUELEN

Nadat in de voorgaande paragrafen de centrale begrippen uit onze probleemstelling omschreven werden komt nu de sociologische theorievorming over intellectuelen aan de orde. Wij willen meer dan een loutere descriptie presenteren, namelijk een beschrijving in sociologische begrippen van de rol van katholieke intellectuelen in de naoorlogse culturele veranderingen binnen katholiek Nederland, anders gezegd: een op basis van sociologische theorievorming gestructureerde 'verklarende beschrijving'.²⁹ In hetgeen volgt zoeken wij in de sociologische literatuur naar sociale factoren of condities die mogelijk een rol spelen bij het *ontstaan*, de *versterking* of *consolidering* en de *uitwerking* (de invloed op de bredere samenleving) van veranderingsprocessen in het denken van intellectuelen. Zijn eenmaal deze factoren vastgesteld, dan zal het eigenlijke onderzoek er voor een groot deel in bestaan na te gaan in welke vorm of mate zij in het naoorlogse katholiek Nederland voorkwamen. De in *schema 1.1* afgebeelde 'plattegrond' van het onderzoek maakt dit duidelijk. De pijlen in het schema geven de volgorde van het onderzoek aan, de in stippellijn getrokken rechthoeken betreffen de eigenlijke onderzoeksactiviteiten en de met volle lijn getrokken kadertjes staan voor uitkomsten van het onderzoek. De cursief gedrukte tekst tenslotte laat zien op welke plaats in het onderzoek wij ons op dit moment (deze paragraaf) bevinden. In *schema 1.1* valt te lezen, dat de eerste stap van het onderzoek bestond uit het formuleren van een globale probleemstelling. Vervolgens kwamen de definitie en operationalisering van begrippen aan de orde. In het centrale concept uit de probleemstelling, namelijk de *rol* van katholieke intellectuelen, werden twee aspecten onderscheiden: 1) het proces van veranderende meningsvorming onder de intellectuelen als zodanig, en 2) de invloed van deze meningsvorming, waarbij dit tweede aspect meteen vertaald werd naar zogenoemde 'secundaire indicatoren'. Hier liggen reeds twee concrete onderzoeksvragen, die eerder in dit hoofdstuk werden geformuleerd en die in het schema in verkorte vorm zijn weergegeven. Met deze twee vragen is de probleemstelling echter nog niet voldoende specifiek uitgewerkt. Zojuist werd er immers nog op gewezen dat het onderzoek zich niet beperkt tot louter beschrijving, maar dat een sociologisch verantwoorde of verklarende beschrijving wordt beoogd. Daarom dient, zoals ook uit het schema blijkt, uitgebreid te worden stilgestaan bij de theorievorming over de rol van intellectuelen in de samenleving. Dit zal resulteren in het vaststellen van een aantal relevante factoren, hetgeen vervolgens zal uitmonden in specifieke onderzoeksvragen, waarmee het

'uiteenleggen' van de algemene probleemstelling in hoofdstuk 1 rond is. Het resterende deel van het schema spreekt verder voor zichzelf: het grootste deel van deze studie zal bestaan uit de presentatie van de gegevens die naar aanleiding van de concrete onderzoeksvragen werden verzameld en op basis waarvan in de conclusies antwoorden kunnen worden geformuleerd en het onderzoek kan worden geëvalueerd.

Keren we dan nu terug tot het onderwerp van deze paragraaf: de theorievorming over de rol van intellectuelen in de samenleving, en met name de sociale factoren die het ontstaan, de versterking en de invloed kunnen verklaren van veranderingen in hun denken.

4.1. *Freischwebend* versus *Seinsverbunden*

In sommige publicaties worden intellectuelen geportretteerd als onafhankelijke denkers, die wat hun meningsvorming betreft niet gehinderd of beïnvloed worden door ideologische bindingen met één of andere maatschappelijke groepering.³⁰ Door hun geestelijke ontwikkeling en vorming, aldus de desbetreffende auteurs, staan de intellectuelen in zekere zin los van de door groepsbelangen beheerste samenleving en zijn zij in staat geestelijk afstand te nemen van hun milieu van herkomst. De ontwikkeling van het denken van intellectuelen moet dan ook worden beschouwd als een autonoom verloopend, niet door sociaal-structurele factoren bepaald, proces. Vanuit deze invalshoek worden wijzingen in de opvattingen van intellectuelen gezien als het resultaat van de zelfwerkzaamheid van de geest en worden radicaliseringsprocessen herleid tot een 'op hol slaan' van de sociaal ontwortelde (*rootless*) of gedeclasserde (*déclassé*) intellectuelen, vaak als gevolg van een ideeënconflict met de officiële gezagsdragers. Het betreft hier een wat men zou kunnen noemen *ideengeschiedtliche* benadering van het optreden van intellectuelen. De waarde van deze invalshoek is hierin gelegen, dat er recht wordt gedaan aan de eigen dynamiek van ideeënontwikkeling. Deze interne dynamiek kan ons inziens moeilijk worden ontkend: nieuwe ideële referentiekaders ontstaan en oefenen zelfstandige invloed uit op het denken van de intellectuelen. Aan dit aspect moet in een studie als deze dan ook aandacht worden besteed. Dit gebeurt in hoofdstuk 5, waar de verschuivingen in de ideële referentiekaders van de katholieke intellectuelen worden beschreven aan de hand van citatieanalyse. Uit de inhoudsanalyse van publicaties (hoofdstuk 6) zal verder blijken in hoeverre er in de onderzochte periode sprake was van verschillen in opvattingen ten aanzien van de vier geselecteerde thema's tussen de intellectuelen enerzijds en de officiële gezagsdragers in katholiek Nederland (de bisschoppen) respectievelijk het centrale gezag in Rome anderzijds.

De *ideengeschiedtliche* benadering is, hoewel waardevol, tegelijkertijd ook eenzijdig en in zekere zin elitistisch te noemen. Op de intellectuelen zou immers, als enige groepering in de samenleving, de kennissociologische hypo-

these van een zekere maatschappelijke bepaaldheid van het denken niet van toepassing zijn. Tegen een dergelijke stellingname is geen bezwaar wanneer zij het resultaat zou zijn van onderzoek. In de betreffende literatuur wordt de ongebondenheid van intellectuelen echter als een a-priori gegeven en niet als een te onderzoeken hypothese gesteld, waardoor de sociaal-structurele dimensie bij de analyse van het optreden van intellectuelen van meet af aan uit het zicht verdwijnt.

De theoretische basis voor de in het bovenstaande geïmpliceerde idee van een 'ungebonden intelligentsia' werd gelegd door Mannheim, één van de vaders van de kennissociologie en één van de eerste verkondigers van de stelling van de 'Seinsverbundenheit des Wissens'. In *Ideologie und Utopie* stelt Mannheim, dat intellectuelen een "relativ sozial freischwebende" groepering vormen.³¹ Aangezien intellectuelen uit allerlei maatschappelijke groeperingen (klassen, standen) worden gerecruteerd, zo redeneert hij, hebben zij als groepering geen eigen, duidelijk onderscheiden belangen. Wat hen samenbindt is hun intellectuele vorming. Tijdens hun opleiding hebben de intellectuelen deel aan een gemeenschappelijke geestelijke cultuur. Hierdoor verschuiven de wereld- en levensbeschouwelijke verschillen tussen de diverse milieus van herkomst naar de achtergrond en worden gerelativeerd. In plaats hiervan worden de intellectuelen doordrongen van de mogelijkheid en wenselijkheid om te komen tot een zekere consensus op wereld- en levensbeschouwelijk terrein. Zij zijn dan ook de aangewezen personen om een objectieve en opbouwende synthese tot stand te brengen tussen de diverse, vaak aan elkaar tegengestelde (politieke) stromingen die op een gegeven moment in de samenleving opgeld doen.

De hier geschetste opvattingen van Mannheim hebben niet alleen weerklank gevonden; er is ook veel kritiek op geuit, waarbij onder andere werd opgemerkt dat de these van de *freischwebende Intelligenz*, die de maatschappelijke bepaaldheid van het denken van intellectuelen relativeert, in feite juist een illustratie is van de *Seinsverbundenheit* van de intellectueel Mannheim zelf!³²

Eén van de eerste critici van Mannheim was zijn tijdgenoot Geiger, zelf auteur van een veel geciteerd boek over intellectuelen.³³ Hierin formuleert Geiger onder andere een in enkele kernpunten samengevatte kritiek op Mannheim, waarin hij stelt dat intellectuelen wel degelijk aan tradities, milieu van herkomst, belangengroeperingen enzovoort gebonden zijn. Dit gegeven vormt juist aanleiding tot ideologische versplintering onder de intellectuelen zelf, die derhalve helemaal niet zo ongebonden zijn als Mannheim ons wil doen geloven.³⁴ Trouwens, de onderscheiden 'klasse-ideologieën' komen niet zo maar uit de lucht vallen maar worden juist door intellectuelen geformuleerd: "De paradox doet zich voor, dat zonder de intelligentsia de ideologische tegenstellingen in het geheel niet zouden bestaan, terwijl volgens Mannheim de specifieke taak van uitgerekend deze intelligentsia zou moeten bestaan uit het overwinnen van deze tegenstellingen door een synthese".³⁵ Een andere,

wat naïeve, misvatting van Mannheim, aldus nog steeds Geiger, is zijn veronderstelling dat de intellectuelen als groepering geen eigen belangen zouden hebben. Intellectuelen hebben er immers baat bij dat 'geestesarbeid' in de samenleving hoog gewaardeerd wordt. Zij zullen in de regel dan ook geneigd zijn de maatschappelijke betekenis van geestesarbeid te overschatten hetgeen juist de kern vormt van hun groepsideologie. De ideeën van Mannheim over de bijzondere functie en positie van de intellectuelen in de samenleving zijn hier trouwens zelf een goed voorbeeld van, zo besluit Geiger zijn kritiek op Mannheim. Deze kritiek bevat enige waardevolle theoretische aanzetten ter verklaring van het optreden van intellectuelen, die echter door de auteur niet verder worden uitgewerkt. Geigers aandacht gaat meer uit naar de functie of, zoals hijzelf stelt, de 'maatschappelijke taak' van de intellectuelen. Zij vormen, aldus Geiger, een culturele elite, zij zijn de creatieve voorhoede van de samenleving, een voorhoede die drie grote taken te vervullen heeft: de vergeestelijking van het bestaan, de rationalisering van het leven en kritiek en matiging van de macht.³⁶

Terwijl Geiger het met name heeft over de functie van intellectuelen voor het geheel van de samenleving, stellen auteurs als Znaniecki en Shils dat intellectuelen vooral functies vervullen voor *groeperingen* in de samenleving. Intellectuelen, aldus Znaniecki, produceren kennis die door bepaalde groeperingen in de maatschappij interessant of relevant gevonden wordt, en in ruil daarvoor worden zij door deze groeperingen financieel en moreel gesteund.³⁷ Shils is de mening toegedaan dat één van de belangrijkste functies van moderne intellectuelen bestaat in het leveren van een theoretische rechtvaardiging voor maatschappelijke veranderingen die door sociale bewegingen worden nagestreefd.³⁸

De hier uiteengezette idee van een functionele binding van intellectuelen aan bepaalde groepen in de samenleving werd door Gramsci gecombineerd met een kennis sociologische invalshoek. Zonder overdrijving kan men stellen dat Gramsci's opvattingen één van de belangrijkste inspiratiebronnen vormen voor een sociologische theorievorming over het optreden van intellectuelen in de samenleving. Kort samengevat komen deze opvattingen hierop neer.³⁹ Elke fundamentele sociale groep creëert haar eigen 'laag' van intellectuelen, bestaande uit personen die van jongsaf binnen de groep zijn opgevoed en hun geestelijke vorming hebben genoten in het door de groep geschapen en gecontroleerde onderwijssysteem. De aldus organisch met deze groep verbonden intellectuelen formuleren en verdedigen de eigen wereld- en levensbeschouwelijke identiteit ervan: zij brengen in hun geschriften de waarden en normen van de groep tot uitdrukking, benadrukken de homogeniteit ervan en bezorgen aldus de groep een zelfbewustzijn.

Gramsci's idee van een 'fundamentele maatschappelijke groep', die door middel van eigen onderwijsstructuren een eigen intelligentsia creëert, lijkt wel op de maat gesneden van het verzuilde Nederlandse katholicisme, zoals dat in de eerste decennia van onze onderzoeksperiode nog bestond.⁴⁰ Vooruit-

lopend op de resultaten van het onderzoek kan dan ook gesteld worden dat de intellectuelen in onze onderzoeksgroep in Gramsci's zin 'organisch verbonden' waren met katholiek Nederland: de meesten van hen waren katholiek van huis uit en bezochten katholieke onderwijsinstellingen. Bovendien getuigen hun publicaties over de vier onderzoeksthema's van hun bekommernis met de katholieke wereld- en levensbeschouwelijke identiteit. Deze bekommernis, de wil van de katholieke intellectuelen zich uit te laten over wereld- en levensbeschouwelijke kwesties, werd ongetwijfeld nog versterkt door het verzuiulingsproces. Het grote belang namelijk dat er binnen de onderscheiden 'zuilen' gehecht werd aan het profileren van de eigen identiteit had tot gevolg dat er - ook en misschien wel in de eerste plaats - binnen katholiek Nederland een culturele traditie ontstond van spreken en publiceren over of in termen van wereld- en levensbeschouwing. Shils wijst erop dat dergelijke *secondary intellectual traditions* een eigen leven kunnen gaan leiden en vaak het optreden van intellectuelen nog beïnvloeden nadat de omstandigheden, die tot het ontstaan van de traditie aanleiding gaven, fundamenteel veranderd of zelfs verdwenen zijn.⁴¹

Gegeven de 'organische verbondenheid' van de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep met het Nederlandseatholicisme kan men de vraag stellen of de zojuist uiteengezette opvattingen van Gramsci voor ons onderzoek niet irrelevant zijn. Deze opvattingen, zo lijkt het, zijn wel van belang voor een verklaring van verschillen in opvattingen tussen intellectuelen die met *onderscheiden* maatschappelijke groepen verbonden zijn, maar minder waardevol voor het begrijpen van veranderingen in het denken binnen *eenzelfde* 'laag' van intellectuelen. Blijkbaar heeft Gramsci dit probleem zelf ook onderkend. Hij stelt namelijk dat er sprake kan zijn van een meer of minder sterke mate van verbondenheid van intellectuelen met een 'fundamentele maatschappelijke groep'. Hieruit valt af te leiden dat er binnen een bepaalde intellectuelenpopulatie mogelijk subgroepen kunnen worden onderscheiden, die van elkaar verschillen in de mate van gebondenheid aan de maatschappelijke groep waartoe zij 'organisch' behoren. Veranderingen in het denken van intellectuelen - in de zin van een afwijking van de opvattingen die in hun maatschappelijke groep gangbaar zijn - zijn in deze visie mogelijk een gevolg van wijzigingen in de samenstelling naar subgroepen van de betreffende intellectuelenpopulatie en meer bepaald van een toename van het aandeel van minder gebonden intellectuelen. Welke factoren van invloed zijn op de mate van gebondenheid van intellectuelen aan maatschappelijke groepen wordt door Gramsci niet verder uitgewerkt. Toegepast op onze onderzoeksgroep van katholieke intellectuelen in de periode 1946-1975 echter zijn ons inziens de volgende factoren van belang.

Geheel in de lijn van Gramsci, die zoals we zagen veel betekenis hecht aan het onderwijsmilieu, kan allereerst gedacht worden aan de differentiërende werking van de verschillende *studierichtingen*, die in feite te onderscheiden intellectuele milieus of referentiekaders vertegenwoordigen. Veranderingen in

het denken van intellectuelen zijn dan mogelijk het gevolg van wijzigingen in de samenstelling van de intellectuelenpopulatie naar studierichting of vakgebied. Verscheidene auteurs wijzen erop, zich hierbij al dan niet baserend op onderzoeksgegevens, dat in dit verband met name het aandeel van beoefenaars der sociale wetenschappen onder de intellectuelen een relevante factor is: zij stellen zich over het algemeen wat kritischer op ten aanzien van in de samenleving gangbare opvattingen dan beoefenaars van andere wetenschappen.⁴² Meer specifiek op onze onderzoekspopulatie gericht lijkt voorts het onderscheid *theologie versus empirische wetenschappen* van belang. De religieuze wereld- en levensbeschouwelijke invloed van de laatstgenoemde soort opleidingen is uiteraard veel geringer dan bij de theologie het geval is. Een mogelijk gevolg hiervan is dat intellectuelen met een empirisch-wetenschappelijke opleiding, eerder dan theologen, geneigd zullen zijn bepaalde onderwerpen die traditioneel in katholieke termen werden gedefinieerd, een minder sterke religieuze lading toe te kennen of zelfs als wereld- en levensbeschouwelijk neutraal te beschouwen.

Hierop aansluitend menen wij dat ook het onderscheid *priesters-leken* relevant is. De *personal investment*, de existentiële betrokkenheid van priesters bij de kerkelijke institutie is groter dan die van de leken. Dit gegeven heeft wellicht consequenties voor de houding van katholieke intellectuelen ten aanzien van door het kerkelijk gezag voorgehouden opvattingen. Zo zullen leken mogelijk eerder in staat of geneigd zijn afstand te nemen van deze opvattingen dan de door een persoonlijke eed van trouw aan de kerk gebonden priesters. Omgekeerd is het echter evenmin ondenkbaar dat, met name in de tweede helft van de door ons onderzochte periode, de kritiek op en de afwijking van officieel-kerkelijke stellingnamen onder priesters groter was dan onder leken. Het veranderingsproces in de katholieke kerk, dat vanaf het begin van de jaren zestig op gang kwam, had zeker ook onder intellectuelen verwachtingen gewekt over wat er in de toekomst binnen de kerk nog veranderd kon en moest worden. Wellicht waren deze *rising expectations* bij de priesters, gezien hun persoonlijke bindingen met en belangen in de kerk, hoger gespannen dan bij leken. In dat geval kan verwacht worden, dat bij een te langzame of ontbrekende realisering van de gekoesterde veranderingsdromen - hetgeen in de jaren zeventig in hoge mate het geval was - de frustraties bij de priesters het grootst waren.⁴³

Ogenschijnlijk worden hier twee tegenstrijdige veronderstellingen geformuleerd: enerzijds impliceert het zojuist gestelde dat een toename van leken onder de katholieke intellectuelen, in verhouding tot priesters, hun kans op distantie ten aanzien van de officieel-kerkelijke opvattingen vergroot, en anderzijds wordt min of meer het tegenovergestelde beweerd. De paradox wordt opgeheven wanneer men de tijdsdimensie in de analyse betreft en rekening houdt met de verschillende aard van de thema's die in het onderzoek aan de orde komen. Een 'samengestelde hypothese' die met deze factoren rekening houdt, luidt als volgt. Te verwachten valt dat veranderingen in het

denken van katholieke intellectuelen, zoals deze in de loop van de periode 1946-1975 in hun geschriften tot uitdrukking kwamen, het eerste plaatsvonden met betrekking tot de thema's 'k-discussie' en 'geestelijke gezondheid' en dat leken hierbij het voortouw namen. Het betreft hier thema's die minder kerkgebonden zijn dan oecumene en ambt en die daardoor wellicht voor het kerkelijk gezag eerder 'bespreekbaar' waren. Toen eenmaal het veranderingsproces rond deze twee thema's op gang was gekomen, zo luidt de hypothese verder, werden - als gevolg van een proces van *rising expectations* - geleidelijk ook de voor het kerkelijk gezag gevoeliger liggende thema's 'oecumene' en 'ambt' door de katholieke intellectuelen ter discussie gesteld. Gezien hun betrokkenheid bij de zaak waren deze discussies, zo verwachten wij, hoofdzakelijk een aangelegenheid van priesters.

Naast veranderingen in opleiding en kerkelijke staat achten wij tenslotte ook de *evolutie in leeftijdsopbouw* van onze onderzoeksgroep van belang, hiermee aansluitend op een oude kennissociologische traditie, die stelt dat veranderingen in het wereld- en levensbeschouwelijke denken mogelijk een gevolg zijn van een wisseling van generaties.

De vorige alinea's kunnen als volgt worden samengevat. Doordenkend op Gramsci's notie van een differentiële binding van intellectuelen met maatschappelijke groepen, een notie die van belang is voor de sociologische verklaring van de veranderingen in de wereld- en levensbeschouwelijke opvattingen van de betrokken intellectuelen, werden drie factoren onderscheiden, die ons inziens met betrekking tot ons onderzoek relevant zijn: de veranderende samenstelling van de katholieke *intellectual community* naar studierichting, naar kerkelijke staat en naar leeftijd.⁴⁴ Tevens werd een 'bespreekbaarheids-hypothese' geformuleerd over de volgorde waarin de vier onderzoeksthema's in de loop van de onderzochte periode door de katholieke intellectuelen ter discussie werden gesteld. Op deze hypothese wordt nader ingegaan in hoofdstuk 5, waar een overzicht wordt gegeven van de evolutie in de tijd van de aantallen publicaties van de intellectuelen over de vier thema's.

Alvorens deze paragraaf af te sluiten keren wij nog eens terug naar Gramsci. Men kan zijn idee van een fundamentele maatschappelijke groep die haar eigen 'laag' van organisch met de groep verbonden intellectuelen voortbrengt ook toepassen op de intellectuelen zelf, zo stellen Bon en Burnier. Binnen de groep intellectuelen ontstaat weer een organische laag van 'intellectuelen van de tweede orde', die voor de intellectuelenpopulatie als geheel dezelfde functies vervult als deze laatste voor de bredere maatschappelijke groepen.⁴⁵ In feite poneren deze auteurs hier de stelling dat de ideeënproductie der intellectuelen in hoofdzaak een aangelegenheid is van een relatief kleine groep *opinion leaders*. Of er in de onderzochte periode van een dergelijke elite onder de katholieke intellectuelen sprake was, zal eveneens blijken in hoofdstuk 5, met name daar waar het interne referentiegedrag - het elkaar citeren - van de intellectuelen besproken wordt.

Tot slot van deze paragraaf kan er op gewezen worden dat de opvattingen van Gramsci, aangevuld met de latere ideeën van Mannheim over het belang van de factor 'mobiliteit',⁴⁶ een algemene kennissociologische hypothese opleveren ter verklaring van ontwikkelingen in het wereld- en levensbeschouwelijke denken van intellectuelen. Deze hypothese stelt dat de opvattingen van intellectuelen een functie zijn van hun mogelijk wisselende en differentiële identificatie met de maatschappelijke groepen waar zij in de loop van de tijd (hun carrière) mee te maken krijgen.⁴⁷ Het aspect 'mobiliteit' dat in deze hypothese vervat ligt - het wisselen van wereld- en levensbeschouwelijk milieu - is voor dit onderzoek echter van ondergeschikt belang: zoals gezegd waren praktisch alle intellectuelen uit onze onderzoekspopulatie van huis uit katholiek, en de meesten bleven dat in onze onderzoeksperiode ook. Hiermee willen wij overigens niet ontkennen dat contacten van katholieke intellectuelen met andersdenkenden hun opvattingen mogelijk hebben beïnvloed. Men denke hier met name aan de contacten met protestanten in het kader van de oecumenische beweging. Aan dit soort contacten wordt, waar van toepassing, in deze studie dan ook aandacht besteed; zij waren echter niet van dien aard dat er sprake was van een verbondenheid van katholieke intellectuelen met de betreffende wereld- en levensbeschouwelijke groep, zoals dat hier wordt bedoeld.

4.2. Integratie versus isolatie

In de vorige paragraaf stond het aspect van de inhoudelijke verandering in het denken van intellectuelen centraal. Gesteld werd, dat wijzigingen in de opvattingen van intellectuelen een gevolg kunnen zijn van veranderingen in de referentiekaders die als inspiratiebron voor de intellectuelen fungeren, of van wijzigingen in de samenstelling, de sociale compositie, van de betreffende intellectuelenpopulatie. In de twee volgende paragrafen zal vooral worden gezocht naar factoren die van belang zijn voor een verklaring van de kritische opstelling van intellectuelen en de mate van radicalisme in hun opvattingen. Veranderingen betekenen immers steeds een al dan niet expliciet verwoorde kritiek op het bestaande en zij kunnen minder of meer verregaand, wellicht zelfs 'utopisch' of 'wereldvreemd' van aard zijn.

Vooraf dient te worden opgemerkt dat een kritische attitude ten aanzien van de maatschappelijke realiteit als het ware met het intellectueel-zijn meegegeven is. Allereerst zijn academici en wetenschapsbeoefenaars, voor wie het principe van de falsifieerbaarheid als een soort credo geldt, 'van huis uit' gewend het bestaande en momenteel aanvaarde voortdurend ter discussie te stellen. Bovendien is één van de kenmerken van intellectuelen juist hun maatschappelijk engagement, hun bekommernis om mens en maatschappij. Het betreft hier verder een bepaald soort - zo men wil een theoretisch - engagement. De intellectuelen reflecteren; zij beoordelen het menselijk reilen en

zeilen niet zozeer naar wat praktisch haalbaar, maar naar wat vanuit theoretisch of moreel oogpunt wenselijk is. Een zekere mate van radicalisme is derhalve aan het intellectueel-zijn eigen.

Al kunnen kritiek en radicalisme in zekere zin als substantiële kenmerken van intellectuelen beschouwd worden, daarmee is nog niet verklaard waarom deze kenmerken zich op bepaalde tijdstippen zeer heftig manifesteren, terwijl zij op andere momenten een sluimerend bestaan leiden. Ter verklaring van dergelijke fluctuaties in de mate van kritiek en veranderingsgezindheid van intellectuelen is in de literatuur met name de 'integratiethese' gebezigd. Een goed begrip van deze these en haar tekortkomingen is in het kader van een sociologische theorievorming over intellectuelen uitermate belangrijk; in de volgende alinea's wordt er dan ook uitvoerig op ingegaan. Wij beginnen echter met een stukje sociologische geschiedenis.

Aan het einde van de jaren vijftig en aan het begin van de jaren zestig werd door verschillende westerse sociologen aan beide zijden van de oceaan het 'einde van de ideologie' voorspeld.⁴⁸ Decennia lang, aldus deze auteurs, hadden radicale theorieën, met name het marxisme, het denken van de westerse intellectuelen beheerst, maar in de nabije toekomst zou dit verschijnsel gelcidelijk verdwijnen. Naast andere factoren, zoals het faillissement van het marxisme in het Rusland van Stalin, werd ter verklaring van de ont-ideologisering en de-radicalisering van het denken van intellectuelen vooral gewezen op het na de Tweede Wereldoorlog in gang gezette moderniseringsproces.

Meer specifiek werd de toename van de vraag naar academici in het bedrijfsleven, in overheidsinstellingen, aan de universiteiten, bij de media, kortom: de toenemende integratie van intellectuelen in de georganiseerde instituties van de samenleving, als oorzaak van deze ontwikkelingen in het intellectuele denken aangemerkt; immers, zo meende men, er bestaat een omgekeerd evenredig verband tussen de mate van integratie van intellectuelen in een samenleving en de mate van hun kritiek op de gang van zaken daarin.⁴⁹ De tweede helft van de jaren zestig gaven de *end of ideology*-profeten geen gelijk: er rolde een golf van herideologisering over de westerse intellectuelen. Dit vond plaats ondanks het feit dat er sprake was van een hoge mate van maatschappelijke integratie: het prestige van kennis en wetenschap en de aanwezigheid van academici in topfuncties in vrijwel alle sectoren van de samenleving waren groter dan ooit, en de werkloosheid onder de intellectuelen was praktisch nihil. De stelling dat toenemende integratie van intellectuelen in de samenleving leidt tot een afname van ideologie en kritiek wordt door de gebeurtenissen in de jaren zestig blijkbaar tegengesproken. Nochtans zijn er in de literatuur tal van voorbeelden te vinden die de integratie-these schijnen te bevestigen.⁵⁰ Deze tegenstrijdigheid duidt er op dat er met betrekking tot radicalisme en kritiek nog andere factoren in het spel zijn, die het matigende effect van integratie kunnen afzwakken of zelfs neutraliseren. Anders gezegd: de mate van radicalisme of kritiek, kortom veranderingsgezindheid, in het denken van intellectuelen komt voort uit de combinatie van een aantal facto-

ren in de concrete geschiedenis, waarvan integratie in de samenleving - het door intellectuelen innemen van posities of functies in min of meer officieel georganiseerde maatschappelijke structuren - er slechts één is. Over die andere factoren volgt in de volgende paragraaf meer; eerst wordt nog wat nader ingegaan op de integratie-these zelf.

Een goede algemene omschrijving van de integratie-these vindt men bij Brym, die deze these - met verwijzing naar Eisenstadt - als volgt formuleert: "As with other groups, so with the intellectuals: anything less than their smooth and complete integration in the economic, political and cultural spheres will produce radicalism".⁵¹ Hij stelt hier dat de mate van kritiek en radicalisme in het denken van intellectuelen afhankelijk is van de mate waarin er in de samenleving posities of functies voor intellectuelen beschikbaar zijn, zodanig dat zij hun ideeën kunnen ontwikkelen en verspreiden (culturele sfeer), betrokken worden bij bestuur en beleid (politieke sfeer) en een financieel zekere en aantrekkelijke positie verwerven (economische sfeer).

Gaan we wat specifieker op de zaken in, dan blijkt de integratie-these twee varianten te vertonen die voor ons onderzoek van belang zijn.⁵² De eerste variant luidt als volgt: door het bekleden van bestuurlijke functies in organisaties of instellingen worden de intellectuelen geconfronteerd met de verantwoordelijkheden en problemen van de dagelijkse praktijk. Zij ervaren dat er veelal een kloof bestaat tussen abstract-theoretische ideeën enerzijds en de praktische uitwerking en haalbaarheid daarvan anderzijds. Als gevolg van deze ervaring zullen de intellectuelen geneigd zijn hun denken enige abstractioneniveaus lager in te stellen, waardoor de kans op een verdergaande radicalisering van dit denken kleiner wordt. De integratie van intellectuelen in bestuurlijke functies heeft een soort *Veralltäglichungsprozess* in hun denken tot gevolg.⁵³ Aan de vraag in hoeverre de katholieke intellectuelen van onze onderzoekspopulatie bestuurlijke functies vervulden binnen katholiek Nederland zal in deze studie uitgebreid aandacht worden besteed.

De tweede variant van de integratie-these is gebaseerd op de veronderstelling dat intellectuelen, zoals ook bij andere groepen in de samenleving het geval is, streven naar posities of functies die hun eigen belangen of aspiraties dienen. Wordt hun de toegang tot deze posities onzegd of worden zij belemmerd in de uitvoering van dergelijke functies, dan ontstaan gevoelens van deprivatie; zij voelen zich tekort gedaan, menen niet te krijgen waar zij recht op hebben en zullen als gevolg hiervan komen tot een min of meer radicale kritiek op de gang van zaken in de samenleving en met name op de ideeën en handelwijzen van diegenen die het voor het zeggen hebben: de officiële gezagsdragers. Met betrekking tot de vraag wat de typische belangen of aspiraties van de intellectuelen in de samenleving inhouden, stellen Konrad en Szelenyi, dat zij te allen tijde de opvatting verdedigd hebben, dat (abstracte) kennis, waarvan zij - de intellectuelen - de dragers zijn, een transcendentale waarde bezit en het objectieve principe vormt op basis waarvan zowel de natuurlijke als de sociale werkelijkheid geordend en ingericht dient

te worden.⁵⁴ Op grond van deze opvatting eisen de intellectuelen, in termen van Thomas, het recht tot 'definitie van de situatie' in de samenleving op;⁵⁵ zij willen het wereldbeeld bepalen. Dit houdt in dat de intellectuelen niet alleen hun ideeën kenbaar willen maken, maar ook wensen dat deze ideeën ingang vinden, met name bij de beleidsinstanties. Het eerste aspect vereist dat intellectuelen toegang hebben tot en kunnen functioneren in de informatiestructuren van de samenleving, zoals het onderwijs en de media. Dat er met de opvattingen van de intellectuelen in de beleids sfeer rekening wordt gehouden - het tweede aspect - kan, in termen van posities of functies, op twee manieren blijken. Intellectuelen kunnen zelf functies van bestuurlijke of beleidsmatige aard vervullen die het hun mogelijk maken hun ideeën ingang te doen vinden of ten uitvoer te brengen, en anderzijds kunnen zij fungeren als adviseurs van beleidsinstanties of groepen, personen of organisaties die bij het beleid betrokken zijn. Met name het laatstgenoemde type functies is voor de intellectuelen interessant. Adviesfuncties betekenen immers kans op invloed, terwijl deze functies verder gekenmerkt wordt door de afwezigheid van de praktische verantwoordelijkheden en beslommeringen die functies van bestuurlijke aard met zich meebrengen. Zo kunnen de intellectuelen in het kader van een adviesfunctie relatief ongeremd 'theoretiseren' en hun ideeën de vrije loop laten. Hypothetisch moet daarom gesteld worden dat intellectuelen een voorkeur zullen hebben voor adviserende boven bestuurlijke functies, zodat verwacht kan worden dat het aandeel van de functies met een adviserend karakter in het totaal aantal functies dat intellectuelen bekleeden relatief groter zal zijn dan het aandeel van functies met een meer bestuurlijk karakter. Enerzijds zullen de *men of ideas* die de intellectuelen zijn zich immers ongemakkelijk voelen in het formalistisch-bureaucratische keurslijf dat vele bestuurlijke functies eigen is, anderzijds worden zij als adviseurs juist gevraagd ideeën te leveren, omdat bestuurders daar meestal geen tijd voor kunnen vinden.⁵⁶ In dit verband zullen in het onderzoek niet alleen de bestuurlijke functies worden nagegaan, maar ook adviesfuncties die de katholieke intellectuelen bekleedden. Tevens zal worden onderzocht in welke mate zij functies uitoefenden in het onderwijs en lid waren van redacties van tijdschriften. Hierdoor wordt enigszins een idee verkregen van de mate waarin katholieke intellectuelen in de periode 1945-1975 functies bekleedden die hen in staat stelden hun ideeën over de vier thema's kenbaar te maken en aan anderen over te dragen. Omwille van de volledigheid zij terzijde opgemerkt dat de mogelijkheid voor intellectuelen om hun ideeën te uiten niet louter kan worden afgemeten aan de posities of functies die zij bekleeden. Als indicator kan eveneens het aantal publicaties over een bepaald onderwerp gelden of de aanwezigheid van intellectuelen in de massamedia. Aan deze variabelen werd eerder in dit hoofdstuk reeds aandacht geschonken.

Het voorgaande samenvattend kan gesteld worden, dat volgens sommige sociologen de *integratie* van intellectuelen in de bestuurlijke, advies- en informatiestructuren binnen de samenleving een matigende werking heeft op

hun kritiek en radicalisme. Het bekleden van bestuurlijke functies wordt geacht remmend te werken op het abstract-theoretisch 'doordraven', terwijl toegang tot de informatie- en meer nog de adviesstructuren in een samenleving de kritiek met name op de leiding voorkomt of doet afnemen; de intellectuelen voelen zich dan immers als 'definieerders van de situatie' erkend.

Voor een goed begrip van de integratie-these dienen nog de volgende opmerkingen gemaakt te worden. Allereerst hanteren de voorstanders van deze these in feite een vrij eenzijdige macrosociologische en statische invalshoek. Gesproken wordt over de integratie van intellectuelen in de bestaande samenleving. Aan de integratie van intellectuelen in dissidente of alternatieve structuren of groepen wordt geen aandacht besteed. De betreffende auteurs gaan in feite uit van het beeld van een samenleving, die in de loop van de tijd 'gegroeid' is naar een zekere evenwichtssituatie. De leden, waaronder ook de intellectuelen, houden er globaal genomen dezelfde waarden op na en onderschrijven, afgezien van marginale kritiek, de bestaande structuren en inrichting van de samenleving. De aldus aanwezige *communis opinio* wordt belichaamd in en bewaakt door de officiële leiding van de samenleving. In deze visie hebben intellectuelen enkel interesse voor participatie in en continuering van de bestaande, officieel gelegitimeerde structuren van de samenleving. Zij zullen zich ervoor hoeden de opvattingen en waarden die eraan ten grondslag liggen fundamenteel ter discussie te stellen. Het conformisme dat door de aanhangers van de integratie-these als resultaat van integratie van intellectuelen wordt gepresenteerd, fungeert bij hen tevens als (a priori) uitgangspunt van hun denken. Een tweede opmerking heeft betrekking op het gegeven dat in het kader van de integratie-these de individuele intellectueel als uitgangspunt wordt genomen. De matigende werking van integratie in de samenleving betreft in feite een individueel psychisch proces. Zoals verder in dit hoofdstuk zal blijken kan het denken over integratie van intellectuelen in de samenleving ook tot heel andere conclusies leiden dan de hierboven vermelde, wanneer men de intellectuelen als groep tot uitgangspunt neemt.

Ondanks deze kritische kanttekeningen echter draagt de integratie-these waardevolle inzichten bij aan de verklaring van kritiek en radicalisme van intellectuelen, mits men zich bewust blijft van het feit dat naast integratie ook nog andere factoren een rol spelen, en dat genoemde these het resultaat is van één welbepaalde (functionalistische) sociologische invalshoek.

Tot slot: uit bovenstaande paragraaf moge duidelijk geworden zijn - in feite kwam dit reeds in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk aan de orde - dat de integratie van intellectuelen in de samenleving ook met het oog op de vraag naar hun invloed van belang is. Functies in organisaties en instellingen (of instituties in het algemeen)⁵⁷ kunnen immers opgevat worden als invloedskanalen naar de leden of het publiek ervan, of naar andere groepen waarmee de organisatie of instelling in kwestie formeel verbonden is of anderszins contacten onderhoudt.

4.3. Relatie- en groepsvorming

Deze paragraaf begint wederom met een kijkje in de geschiedenis, zij het dat we nu, in vergelijking met de vorige paragraaf, honderd jaar teruggaan in de tijd en onze blik op het oosten in plaats van het westen richten, namelijk op Rusland. Vanaf ongeveer 1840 ontstonden er in de grote steden van het tsarenrijk (Sint Petersburg, Moskou) kernen van revolutionair denkende intellectuelen die streefden naar een min of meer radicale hervorming van het politieke en maatschappelijke bestel. Zij baseerden zich hierbij op ideeën van Saint-Simon en Comte, later ook van Hegel en nog later van Marx.⁵⁸ Tot circa 1870 gedroegen deze intellectuelen zich in overeenstemming met de hierboven besproken integratie-these. Door hoge werkloosheid geteisterd en van het politiek bestel uitgesloten, verkondigden zij radicale ideeën en lieten zij kritische geluiden horen aan het adres van de politieke machthebbers. Diegenen echter die er toch in slaagden een professionele en/of bestuurlijke functie te bemachtigen, gaven hun links-revolutionaire activiteiten op en matigden al snel hun denkbeelden. Vanaf de jaren 1870 deed zich echter het merkwaardige verschijnsel voor dat zij de hun aangeboden functies weigerden, of dat intellectuelen radicaal-kritisch bleven ook nadat zij door het aanvaarden van functies in de bestaande structuren van de samenleving geïntegreerd waren. Voor deze gevallen gaat de integratie-these blijkbaar niet op: het radicale denken van de betreffende intellectuelen werd niet in matigende zin beïnvloed door het feit dat er voor hen functies beschikbaar waren in de bestaande, officieel gelegitimeerde structuren van de samenleving. Ter verklaring van dit gegeven wordt door Brym gewezen op de factor 'relatievorming' onder intellectuelen.⁵⁹ Met name in de beginfase van de regeringsperiode van tsaar Alexander II (1855-1881), die in tegenstelling tot zijn voorganger een vrij tolerant beleid ten aanzien van de intellectuelen voerde, had de Russische *intelligentsya* kans gezien zich te organiseren. In snel tempo werden eigen organisaties, eigen media (kranten) en ontmoetingsplaatsen gecreëerd, die rond 1870 uitgegroeid waren tot een tamelijk geïnstitutionaliseerd communicatienetwerk. Door dit netwerk van onderlinge relaties konden radicale denkbeelden een snelle verspreiding vinden. Bovendien werden deze denkbeelden in het communicatieproces verder uitgediept en versterkt, hetgeen een volgehouden en verdergaande radicalisering onder de intellectuelen tot gevolg had. Participatie aan dit netwerk neutraliseerde als het ware de matigende werking van de integratie in de officiële structuren van de Russische samenleving.

Het belang van onderlinge relaties en groepsvorming, dat uit dit voorbeeld blijkt en waarop door verscheidene auteurs de nadruk wordt gelegd kan als volgt omschreven worden. Relatievorming onder intellectuelen vormt de noodzakelijke sociaal-structurele voedingsbodem waarop nieuwe, dissidente ideeën kunnen gedijen en tot ontwikkeling kunnen komen. De nieuwe, van de gangbare mening minder of meer radicaal afwijkende opvattingen van een intellectueel maken meer kans naarmate deze zich omringd weet door gelijkgezinden,

met wie regelmatig contacten worden onderhouden. In en door deze communicatie worden de betreffende ideeën voortdurend bevestigd, verder doordacht en verbreid. De individuele intellectueel wordt zo gesterkt in zijn opvattingen en weet zich door een voor hem belangrijke referentiegroep in de rug gesteund, mocht hij bijvoorbeeld in conflict raken met het officiële gezag of anderszins tegenwerking ondervinden. Intellectuele *Einzelgänger* daarentegen ontberen dit inhoudelijk responskader en zullen zich, zo kan verondersteld worden, veel sneller terugtrekken. Onderlinge relatie- of groepsvorming is derhalve een niet te veronachtzamen factor om het doorzetten van veranderings- en/of radicaliseringsprocessen in het denken van een bepaalde populatie intellectuelen te verklaren.

Systematischer geformuleerd kan gesteld worden dat voor groepsvorming onder intellectuelen de volgende twee kenmerken van betekenis zijn:

- a. culturele homogeniteit: de betreffende intellectuelen houden er globaal dezelfde visies of opvattingen op na;
- b. frequente communicatieve interactie: een intellectueel die bij de groepsvorming is betrokken, komt regelmatig met gelijkgezinde intellectuelen in contact en tijdens deze contacten vindt er een uitwisseling van ideeën en opvattingen plaats.

Het moge duidelijk zijn dat de werking van relatie- of groepsvorming onder intellectuelen sterker kan worden geacht naarmate er meer intellectuelen bij betrokken zijn en de zojuist vermelde kenmerken in hogere mate voorkomen.

De tweede eigenschap, frequente communicatieve interactie onder intellectuelen, geeft de gelegenheid terug te komen op een kritische opmerking die aan het einde van de vorige paragraaf ten aanzien van de integratie-these werd gemaakt. Daar werd gesteld dat het denken over integratie van intellectuelen in de bestaande structuren van de samenleving tot heel andere conclusies dan die van de integratie-these kan leiden, wanneer men de groep en niet het individu als uitgangspunt neemt. Deze stelling kan nu wat nader worden toegespitst. Wanneer namelijk de integratie van intellectuelen dusdanige vormen aanneemt, dat er tevens een door frequente interactie gekenmerkt communicatienetwerk tussen hen ontstaat, dan is met (en ondanks) deze integratie in feite een structurele basis gegeven voor vernieuwings- en radicaliseringsprocessen in het denken van de betreffende intellectuelen. Het hier gestelde is min of meer in tegenspraak met de integratie-these, wat er nogmaals op duidt, dat deze these bijstelling behoeft. Een bijgestelde formulering van de integratie-these, waarin met de factor groeps- of relatievorming rekening wordt gehouden, luidt als volgt: integratie van intellectuelen in de bestaande, officiële structuren van de samenleving werkt matigend op hun veranderingsgezindheid, zolang de door de individuele intellectueel gevoelde druk tot conformisme niet overtroffen wordt door het gevoel of de zekerheid opgenomen te zijn in een kring van min of meer gelijk denkende dissidenten.

Intellectuelen die uit zijn op het teweeg brengen van veranderingen, kunnen uit het voorafgaande 'strategische' conclusies trekken. Hetzelfde

geldt echter voor die gezagsdragers, die bekommerd zijn om de handhaving van traditionele opvattingen en veranderingen met argusogen beschouwen. Zij kunnen concluderen dat recrutering van intellectuelen voor functies in de beleidsstructuren het beste met mate kan gebeuren. Worden veel intellectuelen opgenomen in beleids- en adviesstructuren, dan lopen zij het gevaar het paard van Troje binnen te halen. Of deze - al dan niet vermeende - vijand in bedwang kan worden gehouden is afhankelijk van de greep die de gezagsdragers op de intellectuelen hebben, namelijk de mate waarin zij kunnen bewerkstelligen dat langs de communicatielijnen tussen de intellectuelen conformistische in plaats van dissidente geluiden circuleren. Deze controle 'van hogerhand' is zelf weer afhankelijk van een aantal factoren die tezamen de *machtsbalans* tussen intellectuelen en gezagsdragers bepalen. Op deze factoren wordt nog teruggekomen. Eerst echter dient de bespreking te worden voortgezet van de variabele die in deze paragraaf aan de orde is: de relaties en groepsvorming.

Uit de analyse van sociale netwerken zal blijken in hoeverre er in de onderzochte periode sprake was van groepsvorming onder de katholieke intellectuelen, gekenmerkt door frequente communicatieve interactie en culturele homogeniteit met betrekking tot (één of meer van) de vier onderzoeksthema's. Voor deze analyse wordt uitgegaan van het concept *social circle*, een uitstekend toepasbaar begrip voor de hier besproken relatievorming onder intellectuelen, dat vrij recent door Kadushin in een aantal publicaties is uitgewerkt.⁶⁰ Vooruitlopend op de in deze studie te presenteren gegevens kan reeds gesteld worden, dat de condities voor groepsvorming onder katholieke intellectuelen in Nederland, in vergelijking met andere landen, relatief gunstig waren. Het verzuilingsproces binnen katholiek Nederland had een netwerk van organisaties opgeleverd dat een potentiële basis vormde voor frequente interactie tussen intellectuelen. Uit recent onderzoek blijkt dat dit verzuilde netwerk van organisaties, dat zich als structurele pendant van de volkskerk-ideologie over alle sectoren van het leven uitstreckte, rond het midden van de onderzoeksperiode (1960) zijn hoogtepunt bereikte.⁶¹ Vanaf het begin van de jaren zestig vond vervolgens een, aanvankelijk geleidelijke en daarna snellere, afbraak van het verzuilde bouwwerk plaats. De voor de intellectuelen nadelige effecten van de afbrokkeling van deze ontmoetingsstructuur werd aanvankelijk wellicht gecompenseerd, doordat door de verzuiling een *culturele traditie* was geschapen in het spreken over en in termen van religie en wereldbeschouwing. Deze traditie kreeg met name in de jaren zestig een nieuwe impuls. Zij zorgde er immers mede voor dat het vernieuwingsproces in de katholieke kerk, zoals dat werd aangekondigd en gedeeltelijk vorm kreeg in het Tweede Vaticaans Concilie, onder Nederlandse katholieken - en met name ook onder de specialisten in ideeënproductie: de intellectuelen - veel discussie en activiteit losmaakte. Daardoor werden in de vorm van commissies, discussie- en werkgroepen nieuwe ontmoetingsplaatsen voor intellectuelen gecreëerd. Het meest in het oog lopende voorbeeld van dit proces is ongetwijfeld het Pastoraal Con-

cilie van de Nederlandse kerkprovincie. Naast het effect van de verzuiling als structurele en culturele realiteit kan er voorts nog op gewezen worden dat Nederland ruimtelijk gezien een klein land is, zodat ook de afstand een frequente interactie tussen katholieke intellectuelen niet in de weg stond.

Tot slot van deze beschouwingen over relatie- en groepsvorming onder intellectuelen zij opgemerkt dat het bestaan ervan de kans op hun invloed in culturele veranderingen vergroot. In algemene en indirecte zin beïnvloedt groepsvorming de levensduur, consolidatie en uitbouw van vernieuwende stromingen onder intellectuelen in gunstige zin. Op een meer specifieke en directe manier bevordert groepsvorming enerzijds initiatieven van intellectuelen om in de openbaarheid te treden of invloed uit te oefenen, en fungeert zij anderzijds als recruteringsbasis voor benoemingen in functies en posities, waarbij intellectuelen een stem in het kapittel hebben.⁶² In latere hoofdstukken zullen enkele concrete voorbeelden van invloed door groepsvorming worden gegeven.

4.4. Het beleid van de overheid

Uit de sociologische literatuur komt, naast integratie en groepsvorming, ook *het beleid van de officiële autoriteiten* in een samenleving als belangrijke factor naar voren ter verklaring van de kritiek en het radicalisme onder intellectuelen. Onderscheid kan worden gemaakt tussen het beleid van de autoriteiten ten aanzien van de intellectuelen zelf en hun beleid inzake kwes- ties die door intellectuelen belangrijk geacht worden.

Wat het beleid ten aanzien van intellectuelen betreft kunnen de autori- teiten over het algemeen op vier manieren optreden:

- a. hun beleid kan consequent volgehouden sterk repressief zijn (censuur, sancties);
- b. het kan in verschillende periodes of met betrekking tot verschillende onderwerpen inconsequent- of selectief- repressief zijn;
- c. er kan sprake zijn van een 'non-beleid': de autoriteiten reageren niet op de ideeën en activiteiten van de intellectuelen;
- d. er kan een 'participatiebeleid' worden gevoerd: de autoriteiten houden rekening met de ideeën en opvattingen van de intellectuelen, hetgeen bijvoorbeeld tot uiting komt in het opnemen van intellectuelen in bestuurs- en/of adviesfuncties.

Uit publicaties van onder andere Brym, Lipset en Dobson, en de Tilly's blijkt, dat - andere factoren buiten beschouwing gelaten - met name een inconse- quent- of selectief-repressief beleid van de autoriteiten (variant *b*) een ver- hoging van kritiek en radicalisme onder intellectuelen tot gevolg heeft.⁶³ Fluctuaties in de mate van censuur of sancties hebben tot gevolg dat de intellectuelen in een bepaalde periode in zekere mate worden onderdrukt, hetgeen tot frustratie en verontwaardiging aanleiding geeft, maar dat hun in

een daaropvolgende periode de gelegenheid gegeven wordt deze verontwaardiging tot uitdrukking te brengen. De oorspronkelijke kritiek en radicaliteit wordt daardoor als het ware exponentieel versterkt. Een soortgelijk mechanisme treedt in werking wanneer publicaties of activiteiten van intellectuelen met betrekking tot bepaalde onderwerpen sterk worden gecensureerd, terwijl zij op andere terreinen relatief ongemoeid hun gang kunnen gaan. Tenslotte kan ook het creëren van 'affaires', het repressief optreden van de autoriteiten tegen publicaties of activiteiten van één of enkele intellectuelen, als een rode lap werken op de intellectuelenpopulatie.

Terwijl inconsequent of selectief sanctionerend optreden van de overheid kritiek en radicale veranderingsgezindheid bevordert, zal een consequent volgehouden repressie na enige tijd het doven van het kritische vuur onder de intellectuelen tot gevolg hebben, of er in elk geval voor zorgen, dat dit vuur niet meer waarneembaar is. De intellectuelen krijgen dan immers niet de gelegenheid hun 'dissidente' opvattingen te uiten, en bovendien zullen, naarmate de onderdrukking meer totaal is, hun onderlinge communicatielijnen worden doorgesneden, waardoor de intellectuelen elk individueel in een isolement geraken.

Wat variant c betreft kan worden volstaan met de opmerking dat 'non-beleid' van de autoriteiten, indien dit bij de intellectuelen overkomt als een negeren van hun opvattingen, tot ontmoediging of agressie kan leiden. In het laatste geval zal de overheid ten lange leste wel min of meer gedwongen worden te reageren conform één van de andere varianten. Wanneer echter de kritiek van de intellectuelen niet expliciet tegen of tot de overheid gericht is, zal haar zwijgen niet als een expliciet negeren van de eigen standpunten worden ervaren maar zal de 'passieve tolerantie' van de autoriteiten door de intellectuelen wellicht als onuitgesproken instemming worden beschouwd. Een 'participatie-beleid' (variant d), het bij het beleid betrekken van intellectuelen, komt in feite neer op een integratie van deze laatsten in de officiële bestuurs- en gezagsstructuren van de samenleving. Conform de integratie-these mag van een participatiebeleid in de regel dan ook een matigende werking verwacht worden op de kritisch-radical attitude van intellectuelen (gesteld tenminste dat deze integratie niet zo 'massaal' is, dat zij tot kringvorming onder intellectuelen aanleiding geeft). Deze regel kent echter één belangrijke uitzondering. Wanneer de autoriteiten zelf er min of meer radicaal-vernieuwend ideeën op na houden, vinden de veranderingsgezinde intellectuelen hun opvattingen door het officiële gezag bevestigd. Dit zal voor hen een stimulans zijn om op de ingeslagen weg verder te gaan. Concreet veronderstelt dit laatste geval dat er in de leiding van een samenleving een ideologisch ingrijpende wisseling van de wacht heeft plaatsgevonden, waardoor er mensen aan de leiding zijn gekomen die veranderingen willen aanbrengen in de door hun voorgangers gehuldigde opvattingen en de daaraan corresponderende structuren en instituties in de samenleving. Zoals de geschiedenis leert is er in dergelijke gevallen vaak ook vóór de 'machtsovername' sprake van een coalitie

tussen de latere leiding van de samenleving en de radicaal denkende intellectuelen, en vindt er ná het radicaliseringsproces gewoon voortgang, totdat het achterhaald wordt door het proces van *Veralltäglicung*, en de 'utopische' intellectuelen geleidelijk aan vervangen worden door meer praktisch ingestelde *apparatsjiks*.⁶⁴ Ook kan het vóórkomen dat het radicaliseringsproces afgeremd of ongedaan gemaakt door de ingreep van een hogere instantie, in het geval dat de betrokken autoriteiten zelf een ondergeschikte positie innemen in een machtsstructuur die de grenzen van de samenleving in kwestie te boven gaat. Men zou hier kunnen denken aan de reactie van de Sovjet-Unie op de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije in 1968, maar ook aan de veranderingen in het Nederlandse katholicisme, die in deze studie aan de orde zijn. Sommigen beschouwen deze immers als een ontwikkeling, die door het samenspel van kerkelijke leiding (bisschoppen) en intellectuelen werd gedragen, maar die door het centrale gezag ('Rome') werd afgeremd en teruggedraaid.

Naast de politiek ten aanzien van intellectuelen als groep is ook het inhoudelijke beleid van de autoriteiten, in het algemeen of met betrekking tot specifieke onderwerpen, voor een verklaring van de kritiek en het radicalisme onder intellectuelen van belang. *Ceteris paribus*, zo valt uit de literatuur te concluderen, zal een duidelijk, consequent volgehouden en succesvol beleid van de overheid matigend werken, terwijl daarentegen een falend, inconsequent of weifelend beleid de kritiek en de veranderingsgezindheid onder de intellectuelen zal aanwakkeren. Deze vorm van beleid werkt namelijk gezagsverlies in de hand, met als gevolg dat de legitimiteit van de officiële autoriteiten in twijfel wordt getrokken.⁶⁵

Het beleid van de kerkelijke leiding, met name van de Nederlandse bisschoppen, krijgt in een afzonderlijk hoofdstuk ruime aandacht. Het beleid van het centrale kerkelijke gezag komt wat minder nadrukkelijk 'tussen de bedrijven door' aan de orde. Voor zover het beleid van de kerkelijke leiding met betrekking tot de onderzoeksthema's tot uitdrukking komt in haar geschriften, is er in het onderzoek meer systematisch aandacht aan besteed in het kader van de inhoudsanalyse (hoofdstuk 6).

4.5. *Resource control*

De greep van de autoriteiten op de intellectuelen, waar het in de vorige paragrafen onder andere over ging, is mede afhankelijk van de *resource control* van de laatsten: hun controle over middelen die het hun mogelijk maken hun opvattingen ook tegen de wil van derden in te verspreiden en/of te realiseren. Onderscheid kan worden gemaakt tussen drie vormen van *resource control*:⁶⁶

- a. controle over fysieke of psychische dwangmiddelen (wapens, geweld in het algemeen);

- b. de macht tot het toekennen of onthouden van beloningen (geld, status in het algemeen);
- c. controle over communicatiemiddelen (media, informatiekkanalen in het algemeen).

Ons onderzoek naar de rol van Nederlandse katholieke intellectuelen geeft geen aanleiding om nader in te gaan op de eerste twee vormen. Van het gebruik van fysiek of ernstig psychisch geweld tegen intellectuelen was in het Nederlandse katholicisme van na de oorlog eigenlijk geen sprake. Hetzelfde geldt, afgezien van enkele 'gevallen',⁶⁷ voor het doelbewust en expliciet hanteren van statustoekenning of -verlies als sanctiemiddel. Deze factoren zijn ons inziens eerder van belang bij onderzoek naar politieke veranderingsprocessen of strijd om de macht dan bij onderzoek naar de rol van intellectuelen in levensbeschouwelijke ontwikkelingen.

De controle van katholieke intellectuelen over communicatiemiddelen komt in deze studie wèl aan de orde, hoewel hierbij dient te worden opgemerkt dat voor controle hetzelfde geldt als voor invloed: het directe meten ervan is in een historisch onderzoek als dit vrijwel onmogelijk. Men moet zich noodgedwongen beperken tot het opsporen van indirecte indicatoren. Als indirecte indicator van de derde vorm van *resource control* kan gelden dat intellectuelen min of meer invloedrijke posities in de informatiestructuren van de samenleving innemen. Het gaat hier om reeds eerder behandelde variabelen als de mate waarin intellectuelen functies bekleden in het middelbaar of hoger onderwijs, de mate waarin zij tijdschriftredacties bemannen, het optreden in de massamedia enzovoort. Op zichzelf zegt het bekleden van functies echter nog niets over de mate van controle over de betreffende communicatiemiddelen. Om hiervan een idee te krijgen moet de onderzoeker over informatie beschikken met betrekking tot de druk die - bijvoorbeeld door de officiële autoriteiten - op de intellectuelen is uitgeoefend om bepaalde opvattingen af te zwakken of helemaal niet naar buiten te brengen, alsmede over het effect dat deze druk heeft gesorteerd. Controle over communicatiemiddelen betekent immers dat men, ongeacht de tegendruk van buitenaf, ideeën via de betreffende kanalen kan uiten. Bij een onderzoek naar het optreden van intellectuelen in een min of meer ver verleden valt te verwachten dat, enkele gevallen daargelaten, systematische informatie hierover moeilijk achterhaald kan worden. Men kan nochtans een tip van de sluier oplichten door aandacht te schenken aan het aantal publicaties van de intellectuelen met betrekking tot een bepaald onderwerp, en de inhoud van deze publicaties te vergelijken met de uitspraken van de autoriteiten over het betreffende onderwerp. Is er sprake van veel publicaties door intellectuelen en een groot inhoudelijk verschil met de autoriteiten, dan betekent dit dat er ofwel door laatstgenoemden geen serieuze poging tot censuur is ondernomen, ofwel dat een dergelijke poging geen effect heeft gehad.

De mate waarin intellectuelen in staat zijn nieuwe communicatiestructuren te creëren of ervoor te zorgen dat opengevallen posities in bestaande struc-

turen bezet worden door personen uit eigen kring kan eveneens als een indicator van hun *resource control* beschouwd worden. In dit verband zij verwezen naar wat eerder werd gezegd over het belang van groepsvorming voor de invloed van intellectuelen.

4.6. Bondgenootschappen en weerklank in de samenleving

Groepsvorming en *resource control* zijn factoren die een eenmaal aanwezige vonk van kritiek en veranderingsgezindheid onder intellectuelen in een op-laaierende vuur kunnen veranderen, en die ervoor zullen zorgen dat ondanks tegenwerkende krachten in de samenleving de vlam op andere groepen overslaat. Bepaalde vormen van beleid van de officiële autoriteiten zullen hierbij olie op het vuur zijn. Dit is in het kort wat in de drie vorige paragrafen werd gezegd. Aan deze factoren kunnen nog de volgende worden toegevoegd:

- a. de mate van organisatie binnen de groep intellectuelen;
- b. de weerklank die de veranderingsgezinde opvattingen van de intellectuelen vinden;
- c. de mate van contact van de intellectuelen met andere radicale groepen of bewegingen;
- d. de belangstelling die in de samenleving bestaat voor de onderwerpen waar-over de intellectuelen zich uitspreken;
- e. het concrete succes dat de intellectuelen boeken.

Met betrekking tot de eerste factor wordt onder de term 'organisatie' verstaan: een bewust gecreëerde en in stand gehouden organisationele structuur binnen de groep intellectuelen die gericht is op het verwezenlijken van hun ideeën en opvattingen. Het bestaan en goed functioneren van een dergelijke structuur bevordert het radicaliseringsproces alsmede het succes van hun streven. We hebben het hier dus over een specifieke, activistisch gekleurde, betekenis van de term 'organisatie'.⁶⁸

De overige factoren zijn nauw aan elkaar verwant en hebben in feite betrekking op de mate van het *maatschappelijk isolement* van de intellectuelen als groep. Van weerklank voor de opvattingen van intellectuelen (de tweede factor) is sprake, wanneer mensen of groepen in de samenleving min of meer expliciet te kennen geven het met hun denkbeelden eens te zijn, hetgeen als steun in de rug zal worden ervaren. Kan de eerder besproken onderlinge relatie- of groepsvorming onder intellectuelen gekarakteriseerd worden als een 'intern responskader', dan gaat het hier om 'externe respons'. Deze kan zowel van binnen als van buiten de samenleving, waarin de betreffende intellectuelen werkzaam zijn, komen.⁶⁹

Een specifieke en belangrijke (potentiële) 'responsgroep' voor intellectuelen - namelijk de officiële autoriteiten - werd eerder in deze paragraaf al besproken. Een eveneens afzonderlijk te vermelden geval doet zich voor wanneer de steun voor de opvattingen en ideeën van de intellectuelen komt

van groepen of bewegingen in de samenleving, die zelf ook min of meer radicale vernieuwingen in de samenleving voorstaan en voor wie de ideeën en theorieën van intellectuelen vaak als een welkome ideologische ondersteuning dienen. Zelfs het bestaan op zich van dergelijke groepen kan voor intellectuelen een voldoende stimulans zijn om hun kritische, veranderingsgezinde opvattingen te uiten en vol te houden. In deze laatste opmerking ligt ook het tweede belangrijke aspect van het bestaan van radicale groepen voor een verklaring van kritiek en radicalisme onder intellectuelen besloten. Naast *responsgroep* kunnen radicale bewegingen in de samenleving omgekeerd ook als *referentiegroep* of inspiratiebron voor intellectuelen fungeren. Zij kunnen er de oorzaak van zijn dat de intellectuelen zich in kritische zin over bestaande situaties of gangbare opvattingen in de samenleving uitlaten; ook inhoudelijk kunnen zij het denken van de intellectuelen beïnvloeden. In dit verband is met name de mate van contact met, en de participatie van intellectuelen in, radicale bewegingen van belang. Zo vond Brym in zijn onderzoek naar de joodse intelligentsia in het Rusland van rond de eeuwwisseling, dat de opvattingen over de rol die de intellectuelen zichzelf toedichtten in de te ontketenen revolutie varieerden met de mate van het contact dat men had met de revolutionaire arbeidersbewegingen. In perioden van (soms gedwongen) verwijdering tussen deze bewegingen en de intellectuelen hielden de laatsten er elitaire opvattingen op na ten aanzien van de eigen rol in het revolutieproces (de intellectuelen als voorhoede), terwijl zij in tijden van frequent contact veel democratischer geluiden lieten horen en meer gewicht toekenden aan de rol van 'het proletariaat'.⁷⁰

Een analyse van de opvattingen van de Nederlandse katholieke intellectuelen in het licht van hun relaties met radicaal vernieuwingsgezinde bewegingen in katholiek Nederland was in het onderzoek, op basis van de beschikbare gegevens over de periode 1945-1975, niet mogelijk. Wel wordt in het kort aandacht besteed aan de contacten met de zogeheten basisbewegingen. Om redenen van arbeidsintensiviteit en gebrek aan gegevens kon ook de mate van weerklank onder de katholieke bevolking voor de ideeën van de intellectuelen door ons niet op een directe en systematische manier worden onderzocht.⁷¹ De lezer zal zich in dit verband tevreden moeten stellen met de historische schetsen van de ontwikkeling van het culturele klimaat in katholiek Nederland. Hierdoor wordt enigszins een idee verkregen van de kans op weerklank onder de katholieke bevolking, en de evolutie daarin. Wellicht zal het aldus verkregen beeld nog wat aangevuld kunnen worden met incidentele informatie uit andere hoofdstukken. Wat de respons van de Nederlandse bisschoppen op het denken van de katholieke intellectuelen betreft kan meer helderheid worden verschaft omdat over de opvattingen en activiteiten van de bisschoppen gedocumenteerde informatie aanwezig is.

Of er op een gegeven moment in een samenleving interesse wordt getoond voor en steun wordt betuigd aan de (nieuwe) opvattingen van intellectuelen over bepaalde onderwerpen, hangt in belangrijke mate af van de belangstelling

die er op dat moment voor deze onderwerpen bestaat. Mogelijk roeren de intellectuelen kwesties aan waar de rest van de bevolking nog niet aan toe is of - om het andere uiterste te noemen - blijven zij, al dan niet gedreven door een *intellectual tradition*,⁷² zich bezig houden met zaken die in de samenleving al 'passé' zijn. Anders gezegd: in de loop van een gegeven periode kunnen bepaalde onderwerpen, zowel onder intellectuelen als onder de bevolking als geheel, ter discussie komen te staan, en vervolgens ook weer snel uit het zicht verdwijnen. Dit gegeven kan van belang zijn voor een verklaring van het optreden van intellectuelen. Toegepast op ons onderzoek is in dit verband het na de Tweede Wereldoorlog voortgeschreden seculariseringsproces, waardoor het bereik van de godsdienst geleidelijk aan kleiner werd, van betekenis. Verwacht kan worden dat de katholieke intellectuelen in de loop van de onderzochte periode met name over de minder kerkgebonden thema's 'geestelijke gezondheid' en 'k-discussie' steeds minder in katholieke termen gingen denken, laat staan dat zij, naarmate de tijd vorderde, op deze terreinen nog radicale vernieuwingen in het *specifiek* katholieke denken nastreefden. Het is waarschijnlijk dat als gevolg van de secularisering katholiek-levensbeschouwelijke discussies op het terrein van de 'k-discussie' en de 'geestelijke gezondheid' geleidelijk aan stokten en dat dienovereenkomstig de levensbeschouwelijk geladen publicaties van de katholieke intellectuelen over deze thema's in aantal afnamen. Verbinden we het hier gestelde met de eerder geschetste 'bespreekbaarheidshypothese', dan kan de volgende hypothese geformuleerd worden: te verwachten valt, dat de gangbare katholieke opvattingen betreffende onderwerpen op het terrein van de 'k-discussie' en de 'geestelijke gezondheid' het eerst door de katholieke intellectuelen ter discussie zullen worden gesteld, hetgeen tot uitdrukking zal komen in een stijging van het aantal publicaties over deze thema's. Als echter eenmaal het hoogtepunt bereikt is, zullen de aantallen publicaties ook relatief snel weer afnemen.

Het gegeven, dat intellectuelen over bepaalde onderwerpen nauwelijks meer publiceren, hoeft niet per se het gevolg te zijn van het feit dat deze onderwerpen niet langer als levensbeschouwelijk relevant worden gezien. Het is ook mogelijk dat het vernieuwingsgezinde streven van de intellectuelen met succes is bekroond, en dat hun ideeën en opvattingen algemeen aanvaard of ten uitvoer gebracht zijn, zodat de *raison d'être* voor een discussie over betreffende onderwerpen verdwenen is. Terwijl succes op het ene terrein kan leiden tot een afname van het kritisch engagement van de intellectuelen, kan ditzelfde succes een kritische attitude op andere terreinen juist bevorderen. In dit verband kan gewezen worden op het eerder genoemde proces van *rising expectations*: een eenmaal behaald succes heeft een verdergaande veranderingsgezindheid tot gevolg. Het uitblijven van succes heeft heel andere gevolgen; dan kan verwacht worden dat steeds meer intellectuelen, het vechten tegen de bierkaai moe, zullen afhaken, zodat de vernieuwingsgezinde beweging geleidelijk aan verdwijnt of gereduceerd wordt tot een kleine kern van *die-hards*.

Hieruit volgt, paradoxaal genoeg, dat het door intellectuelen verminderd ter discussie stellen van een bepaald onderwerp (tot uitdrukking komend in een sterke afname van het aantal publicaties) zowel een indicator kan zijn van het succes dat de intellectuelen geboekt hebben, als van het uitblijven daarvan. We hebben hier te maken met een typisch voorbeeld van het gegeven dat bij historisch-sociologisch onderzoek een kwantitatieve benadering alléén - het kijken naar cijfermateriaal, in casu de ontwikkeling van het aantal publicaties van intellectuelen - een onvoldoende basis vormt voor uitspraken over de onderzochte werkelijkheid. Enkel een meer interpretatieve benadering gebaseerd op een brede en diepgaande historische kennis van de betreffende periode of situatie kan in dergelijke gevallen uitkomst bieden.

Hiermee is het onderzoek naar sociologisch relevante factoren ter verklaring van de rol van intellectuelen in de samenleving afgerond. Met de vermelding van het concept 'referentiegroep', de 'bespreekbaarheidshypothese' en het effect van de *rising expectations* is de cirkel van de theorie-inventarisatie rond. De balans van dit hoofdstuk kan nu worden opgemaakt en de concrete onderzoeksvragen kunnen worden geformuleerd.

4.7. Samenvatting

In de voorgaande paragrafen hebben wij de sociologische literatuur onderzocht op de vraag naar factoren die *oorzaak* kunnen zijn van veranderingsprocessen in het denken van intellectuelen, naar factoren die ervoor kunnen zorgen dat deze processen *geconsolideerd*, *versterkt* en onder intellectuelen *verbreid* worden; en naar factoren tenslotte die de *invloed* of het *effect* van dit veranderende denken op de bredere samenleving kunnen bevorderen. Onze bevindingen terzake worden in het onderstaande *schema 1.2* puntsgewijs samengevat. Dit schema sluit aan op *schema 1.1*. Voorts kan aangetekend worden dat sommige factoren verschillende malen worden genoemd, aangezien zij vanuit meer dan één gezichtspunt relevant zijn. Tenslotte moge duidelijk zijn dat het hier gemaakte onderscheid tussen factoren in de eerste plaats analytisch van aard is; bepaalde factoren overlappen elkaar in meerdere of mindere mate, omdat zij vanuit verschillende gezichtshoeken op dezelfde (maatschappelijke) werkelijkheid betrekking hebben.

Uitgangspunt voor de driedeling van dit schema in factoren is een aantal voor onze probleemstelling relevante aspecten - momenten, fasen - van sociale beweging geweest: het ontstaan, de groei en de invloed (het effect) ervan. Men kan de factoren echter ook rangschikken naar het specifieke (onderzoeks)object waarop zij betrekking hebben. In dit verband kan onderscheid gemaakt worden tussen factoren die betrekking hebben op: 1) de interne structuur en organisatie van de groep intellectuelen (1.2, 2.1, 2.2, 2.7/3.6); 2) de positie⁷³ die de intellectuelen in de samenleving innemen of in bepaalde deelsectoren en structuren daarvan (1.3/3.2, 2.4/3.4, 2.5, 3.1); 3) de relatie

met andere groepen of instanties van betekenis in de samenleving (1.4, 1.5/2.3/3.3, 1.6/2.6/3.7). Tenslotte is er in het schema sprake van 4) specifiek inhoudelijke factoren, dat wil zeggen ideeën, waarden en opvattingen als zodanig (1.1, 3.5 en in mindere mate ook 4.1).

5. ONDERZOEKSVRAGEN

Dit hoofdstuk werd begonnen met een globale formulering van de probleemstelling van het onderzoek, die al in de eerste paragraaf uitmondde in drie algemene onderzoeksvragen. Deze algemene onderzoeksvragen zijn:

- In welke mate was er in de door ons onderzochte periode sprake van vernieuwende, veranderingsgezinde opvattingen onder intellectuelen?
- In hoeverre was er sprake van invloed van deze opvattingen op de Nederlandse katholieken?
- Welke factoren speelden, gezien vanuit een verklarend, historisch-sociologisch oogpunt, bij dit alles een rol? Anders geformuleerd: welke factoren en condities maken het ontstaan, de versterking en uitbouw, alsmede de invloed van een veranderingsproces in het denken van de Nederlandse katholieke intellectuelen in de jaren 1945-1975 verklaarbaar?

Na de theorievorming over intellectuelen kunnen deze algemene onderzoeksvragen nu nader gespecificeerd worden, waarbij de vraag naar de invloed van de intellectuelen en de vraag naar de verklarende factoren in een aantal deelvragen opgesplitst zullen worden. In totaal stellen wij achttien concrete onderzoeksvragen.

5.1. Betreffende de vernieuwing of verandering in het denken van intellectuelen

Onderzoeksvraag 1: Was er in de jaren 1945-1975 sprake van duidelijke vernieuwing in het denken van de intellectuelen betreffende de geestelijke gezondheid, het kerkelijk ambt, de oecumene en de k-discussie?

Deze vraag wordt beantwoord in hoofdstuk 6 aan de hand van een inhoudsanalyse van publicaties van de intellectuelen. Doordat er ook van de kerkelijke leiding (Nederlandse bisschoppen en 'Rome') documenten inhoudelijk werden onderzocht, zal het in dit hoofdstuk ook mogelijk zijn vast te stellen of het denken intellectuelen eerder veranderde dan dat van de kerkelijke leiders (met name de Nederlandse bisschoppen): wie van hen waren de voorlopers?

5.2. *Betreffende de invloed van intellectuelen*

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk werden een aantal 'secundaire indicatoren' voor het aanwijzen van invloed geformuleerd. Deze kan lopen via publicaties, functies, aanwezigheid in de media, of via 'doorvertalers', waarbij wij allereerst aan de Nederlandse bisschoppen denken. Verder verhoogt een gunstig cultureel klimaat de kans op invloed, met name wanneer er in de samenleving grote waarde wordt toegekend aan kennis en wetenschap. Tenslotte werd gesteld dat een bredere invloed ook mogelijk is wanneer intellectuelen rechtstreeks invloed uitoefenen op formeel geregelde besluitvormingsprocessen, zoals het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie. Eén en ander leidt tot de volgende onderzoeksvragen.

Onderzoeksvraag 2: Hoe evolueerden de aantallen publicaties van de intellectuelen met betrekking tot de vier onderzoeksthema's?

Onderzoeksvraag 3: In welke mate bekleedden de intellectuelen in katholiek Nederland bestuurlijke, adviserende en onderwijsfuncties?

Onderzoeksvraag 4: In welke mate waren de intellectuelen aanwezig in de media?

Onderzoeksvraag 5: Hoe was het gesteld met de invloedslijnen van de intellectuelen naar de Nederlandse bisschoppen?

Onderzoeksvraag 6: Was er sprake van invloed van de intellectuelen op de besluitvormingsprocessen tijdens het Pastoraal Concilie?

Onderzoeksvraag 7: Wat kan er gezegd worden over het culturele klimaat in katholiek Nederland in de onderzochte periode: was dit bevorderlijk voor een vernieuwingsproces in het denken van de intellectuelen?

De stijging en daling in aantallen publicaties over de vier thema's komt aan de orde in de eerste paragraaf van hoofdstuk 5. In de vierde, vijfde en zesde paragraaf van hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de functies die de intellectuelen bekleedden. De aanwezigheid van intellectuelen in de media komt aan de orde in de tweede paragraaf van hoofdstuk 7. De invloedslijnen van de intellectuelen naar de Nederlandse bisschoppen worden in het eerste deel van hoofdstuk 8 uitgebreid besproken. Voor het overige is dat hoofdstuk gewijd aan het optreden van de intellectuelen tijdens het Pastoraal Concilie. Aan het culturele klimaat in katholiek Nederland wordt aandacht besteed in hoofdstuk 2, waarin de historische context wordt geschetst van de veranderingen die worden onderzocht, en voorts in de tweede paragraaf van hoofdstuk 7, waar de vraag naar de waardering van kennis en wetenschap aan de orde komt.

5.3. *Betreffende de verklarende factoren*

Aan het slot van paragraaf 4 werd gewezen op twee mogelijke classificaties voor de factoren, die het optreden van intellectuelen kunnen verklaren: een classificatie op basis van aspecten van sociale beweging, of een rangschikking naar onderzoeksobject. In *schema 1.3* worden beide classificaties gecombineerd.⁷⁴

Uit dit schema komen de volgende onderzoeksvragen naar voren:

5.3.1. *Interne groepsfactoren*

Onderzoeksvraag 8: Waren de veranderingen in het denken van de intellectuelen in de onderzoeksperiode mogelijk een gevolg van opvallende wijzigingen in de samenstelling van de groep naar leeftijd, kerkelijke staat of studierichting/vakgebied?

Deze vraag komt aan de orde in hoofdstuk 3, waarbij speciaal aandacht wordt geschonken aan het aandeel van sociale wetenschappers in de onderzoekspopulatie, en aan de getalsmatige verhouding tussen theologen en beoefenaars van de gamma-wetenschappen.

Onderzoeksvraag 9: Was er in de onderzoeksperiode sprake van een kringvorming (frequente interactie en culturele homogeniteit) onder katholieke intellectuelen, die kon fungeren als structurele basis en intern responskader voor hun vernieuwende ideeën?

In hoofdstuk 4 zal met behulp van een sociale netwerk-analyse uitvoerig bij deze vraag worden stilgestaan.

Onderzoeksvraag 10: Waren er onder de intellectuelen met betrekking tot de vier onderzoeksthema's duidelijk aanwijsbare opinieleiders die binnen de groep als baken fungeerden en daardoor de culturele homogeniteit bevorderden?

Deze vraag wordt besproken in hoofdstuk 5, met behulp van citatie-analyse.

Onderzoeksvraag 11: In hoeverre was er onder de katholieke intellectuelen sprake van een bewust gecreëerde organisatiestructuur, gericht op het verbreiden van hun opvattingen binnen en buiten de eigen groep?

Deze kwestie zal niet afzonderlijk worden onderzocht, omdat zij nauw samenhangt met de eerder behandelde groepsvorming. In hoofdstuk 4 is hierover het nodige te vinden.

5.3.2. De factor 'positie van intellectuelen in de samenleving'

Onderzoeksvraag 12: Was de integratie van katholieke intellectuelen in de beleids-, advies- en informatiestructuren in katholiek Nederland dusdanig klein, dat dat de motor kon vormen voor het ontstaan van vernieuwende (kritische) opvattingen?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten wij kijken naar het aantal functies dat intellectuelen bekleedden in besturen, als adviseur, in het onderwijs en in de redacties van periodieken. Dit alles komt in hoofdstuk 3 aan de orde.

Onderzoeksvraag 13: Hoe was het gesteld met de 'resource control' van de katholieke intellectuelen?

Boven werd gesteld dat *resource control* op een directe manier moeilijk te meten is. Als indirecte indicatoren werden echter de functies van intellectuelen en het aantal publicaties genoemd. De kwestie van de *resource control* zal daarom in dit verband en op andere verspreide plaatsen aan de orde komen.

Onderzoeksvraag 14: Wat kan worden gezegd over de 'zichtbaarheid' van de intellectuelen?

Deze vraag betreft de ook al in onderzoeksvraag 2 en 4 aangestipte aantallen publicaties en voorts de aanwezigheid in de media.

5.3.3. De factor 'relatie van intellectuelen met andere groeperingen'

Onderzoeksvraag 15: Was er op een gegeven moment in de onderzoeksperiode sprake van een zo grote fundamentele tegenstelling in denkkader (cultuurconflict) tussen de intellectuelen en de kerkelijke overheid, dat dit op zichzelf het uitgangspunt vormde voor een verdergaande radicalisering onder de intellectuelen?

Deze vraag zal moeten worden behandeld aan de hand van de inhouds-analyse in hoofdstuk 6.

Onderzoeksvraag 16: Waren het niet zozeer de opvattingen van de kerkelijke overheid, maar was het haar beleid ten aanzien van de intellectuelen zelf, of ten aanzien van kwesties die bij de laatsten gevoelig lagen, die kritiek en het streven naar vernieuwing onder de intellectuelen heeft bevorderd? Was er bijvoorbeeld sprake van een selectief-repressief beleid of was de kerkelijke overheid daarentegen zélf veranderingsgezind? En wat was in dit verband het

verschil tussen de Nederlandse bisschoppen en 'Rome'?

In hoofdstuk 8 wordt uitvoerig stilgestaan bij het beleid van de bisschoppen, maar ook in de hoofdstukken 2, 5 en 6 is hierover relevante informatie te vinden.

Onderzoeksvraag 17: Was er in de onderzoeksperiode sprake van een opvallende aanwezigheid van intellectuelen in vernieuwingsgezinde groeperingen, of waren er contacten met dergelijke groeperingen? Werd het denken van de intellectuelen hierdoor beïnvloed en fungeerden deze groeperingen als een soort klankbord, of was het veeleer omgekeerd zo dat de intellectuelen aan deze groeperingen de benodigde theoretisch-levensbeschouwelijke ondersteuning gaven?

Zoals gezegd zal aan de beantwoording van deze vraag geen gedetailleerde analyse ten grondslag liggen. Een antwoord zal in algemene bewoordingen worden gegeven op basis van de gegevens die in hoofdstuk 2 en 8 naar voren komen. Aan het slot van hoofdstuk 7 zal kort aandacht worden besteed aan het contact van intellectuelen met de zogeheten basisbeweging.

5.3.4. De inhoudelijke factor 'ideële referentiekaders'

Onderzoeksvraag 18: Heeft er in de onderzoeksperiode een fundamentele verschuiving in inhoudelijke referentiekaders plaatsgevonden, zoals nieuwe stromingen in theologie of filosofie, of nieuwe wetenschappelijke paradigma's?

Het op gang komen van een veranderingsproces in het denken van intellectuelen was wellicht (mede) een *ideengeschichtliche* zaak. In hoofdstuk 5 wordt door middel van een analyse van de externe referenties (verwijzingen in publicaties van intellectuelen naar auteurs buiten de onderzoeksgroep) getracht een antwoord op deze vraag te vinden.

Verder zijn hier ook de al eerder gestelde vragen van belang of er sprake was van een cultuurconflict, en in hoeverre het cultureel klimaat in katholiek Nederland voor nieuwe opvattingen ontvankelijk was.

Tot zover de lijst van concrete onderzoeksvragen. Alvorens in de volgende hoofdstukken op zoek te gaan naar antwoorden op deze vragen, wordt eerst in hoofdstuk 2 een algemeen overzicht gegeven van de ontwikkelingen in katholiek Nederland tussen 1945 en 1975, toegespitst op de vier onderzoeksthema's. Op deze wijze hopen wij de bredere context van de vele onderzoeks-details niet verloren te laten gaan.

Hoofdstuk 2: Ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme

1. INLEIDING

Het Nederlandse katholicisme heeft zich in de periode 1945-1975 ontwikkeld vanuit een relatief eenvormige 'katholieke identiteit' naar een pluriform katholicisme in de jaren zeventig. Daarmee, zo wordt wel gezegd, was de 'katholieke emancipatie' voltooid.¹ Het beginpunt van deze emancipatie of 'katholieke herleving'² is gelegen bij de instelling van de Bataafse republiek in 1796. De toen verkregen godsdienstvrijheid betekende een staatsrechtelijke gelijkstelling van de katholieken met de protestanten.³ In de daarop volgende periode, tot het eind van de negentiende eeuw,⁴ vond allereerst het herstel plaats van de kerkelijke organisatie, vergemakkelijkt nadat in de Grondwet van 1848 het recht op vereniging was vastgelegd. De zielzorg werd gereorganiseerd, kerken en kloosters werden gesticht, en in 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. In hun streven naar eigen onderwijs raakten de katholieken verweekt in de zogenoemde schoolstrijd, die resulteerde in de gelijkstelling van het bijzonder aan het openbaar onderwijs in 1920.

Aan het eind van de negentiende eeuw begonnen zich de contouren af te tekenen van een katholieke 'zuil', later de machtigste, maar toen nog een nakomer na de reeds aangevangen protestantse en socialistische zuilvorming. De fundamenteen daarvoor werden gelegd door de oprichting van katholieke arbeidersorganisaties. In 1889 richtte Ariëns de eerste RK Werkliedenvereniging op in Enschede, en in de jaren daarna volgden vele andere stands- en vakorganisaties. De RK Staatspartij werd opgericht in 1926 als opvolger van de Bond van Katholieke Kiesverenigingen (1904).

De identiteit van de katholieke minderheid werd door dit emancipatiestreven sterk gevocd. Na 1900 was er dan ook sprake van een 'herwonnen zelfvertrouwen'.⁵ Een begin werd gemaakt met de intellectuele en culturele emancipatie door onder andere de 'Vereniging tot het Bevorderen van de Beoefening der Wetenschap onder de Katholieken in Nederland' (1904, sinds 1947 Thijmgenootschap geheten) en de Radboudstichting (1905).⁶ De katholieke herleving bereikte aan het eind van de jaren twintig een hoogtepunt: de jaren van het 'rijke roomse leven'. De uitingen van triomfalisme, waarmee dit gepaard ging, lijken welhaast een middel geweest te zijn om de eenheid onder de katholieken krampachtig te handhaven, tégen de assimilatie-druk van de samenleving in.⁷ Zij bleven in ieder geval ook in katholieke kring niet onweersproken, zoals blijkt uit de 'beweging der jongeren' in de jaren twintig

en begin dertig.⁸ Deze kritiek vormde echter nog tot 1940 een onderstroom tegenover een 'bovenstroom van coalitiepolitiek en verzuiling'.⁹

De Tweede Wereldoorlog vormde slechts een tijdelijke onderbreking van de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen. De 'doorbraak' waar sommigen op hadden gehoopt en ook daadwerkelijk naar hadden gestreefd kwam niet tot stand.¹⁰ In de jaren 1945-1946 werden de verzuilde verhoudingen, die voor de oorlog bestonden, zowel op politiek als op maatschappelijk terrein hersteld. Omdat dit verzuilde maatschappelijke bestel een disciplinerende en activerende werking had op het 'herrijzend Nederland' handhaafde ook het culturele klimaat zich, dat werd gekenmerkt door een moraal van 'tucht en ascese'.¹¹

Een belangrijke stoot tot herstel leverden aan katholieke zijde de bisschoppen. Al vóór de bevrijding van Noord-Nederland riepen de zuidelijke bisschoppen op tot wederopbouw van de katholieke organisaties. Hun invloed, toch al groot doordat het emancipatiestreven de katholieken zeer gezagsgoedig had gemaakt,¹² was nog versterkt door het prestige dat kardinaal De Jong met zijn optreden tijdens de bezetting had verworven. In de daarop volgende jaren bleven de bisschoppen de eenheid onder de katholieken bevorderen. Wat hun voor ogen stond komt het duidelijkst naar voren in het bisschoppelijk mandement van 1954: de eenheid van het katholieke volksdeel vormde huns inziens een absolute voorwaarde voor een positieve katholieke bijdrage aan de Nederlandse samenleving.

Het verzuilde bestel handhaafde zich gedurende de jaren vijftig en breidde zich zelfs uit. De katholieke zuilvorming bereikte in deze jaren haar hoogtepunt.¹³ De Katholieke Volkspartij kon zich jarenlang handhaven op een niveau van ca 85% van de katholieke stemmen; de Katholieke Arbeiders Beweging, de jeugdorganisaties, het ledental van de KRO groeiden, en het aantal gemengde, huwelijken van katholieken nam zelfs af en daalde van 6,4% in 1947 tot 5,3% in 1960.¹⁴ Vooral deze laatste cijfers illustreren hoezeer de Nederlandse katholieken zich aan hun eigen groep gebonden voelden. In cultureel opzicht is deze ontwikkeling opmerkelijk: vooralsnog bleken de katholieken er in te slagen de gevaren het hoofd te bieden die waren verbonden aan de tweede industrialisatiegolf in deze zelfde jaren vijftig.¹⁵

In de loop van dit decennium groeiden echter ook twijfels aan de zin van de katholieke geslotenheid. Het bisschoppelijk mandement werd in 1954 nog in hoofdzaak binnenskamers bekritiseerd, zowel al voor¹⁶ als na¹⁷ het verschijnen ervan. Niettemin was in de jaren vijftig een openheid groeiende van de katholieken voor de hen omringende samenleving en voor 'andersdenkende' landgenoten in het bijzonder.¹⁸

Deze openheid kreeg aan het begin van de jaren zestig een sterke stimulans door het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Met name de opzet van paus Joannes xxiii, dat het geen dogmatisch, maar een pastoraal georiënteerd concilie zou zijn, sloeg in Nederland aan. Hier verwierf vooral bisschop Bek-

kers van 's-Hertogenbosch zich door zijn pastorale optreden grote populariteit. Mede op zijn initiatief en dat van zijn Bredase collega De Vet¹⁹ werd in de tijd van één decennium een groot aantal vernieuwingen in de Nederlandse kerk ingevoerd, onder meer op liturgisch, pastoraal en organisatorisch gebied.²⁰ Deze vernieuwingen gingen gepaard met een verruiming van opvattingen onder de katholieken op allerlei gebied: oecumene, huwelijk en gezin, priesterschap en celibaat, verzuiling van organisaties en instellingen.²¹ In dit verband valt niet alleen een toenemend pluralisme van opinies te signaleren, zelfs over de interpretatie van geloofspunten,²² maar ook een afnemende bereidheid om zich aan kerkelijke, religieuze en ethische normen te onderwerpen.²³ Hier kan gewezen worden op een toenemende individualisering, door een geëngageerde waarnemer gekarakteriseerd als "ruimte voor religieuze authenticiteit en persoonlijke vrijheid".²⁴ Deze individualisering was trouwens geen specifiek katholieke tendens.²⁵

Op een afname van de normatieve gebondenheid volgde aan het eind van de jaren zestig ook een afname van de institutionele gebondenheid. Dit kwam onder meer tot uiting in het stemmenverlies van de kvp²⁶ en in een daling van het zondagse misbezoek van 86% in 1966 tot 52% in 1979.²⁷

Van betekenis voor de ontwikkelingen in katholiek Nederland in de jaren zestig was ook de verandering in gezagsverhoudingen, en wel van twee kanten. Wij zagen al dat de gelovigen zich steeds minder 'gelegen lieten liggen' aan opgelegde normen; anderzijds gingen de Nederlandse bisschoppen positief in op de democratiseringstendens in deze jaren.²⁸ Dit kwam vooral tot uiting in de wijze waarop zij het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1965-1970) voorbereidden, dat wil zeggen: vooral ook *lieten* voorbereiden. Aan priesters en de andere gelovigen werd, in hun kwaliteit van adviseurs, leden van de plenaire vergaderingen of deelnemers aan de gespreksgroepen ruim de gelegenheid gegeven hun mening te uiten.²⁹ Vooral in de ontwerprapporten voor het concilie is dan ook de neerslag te vinden van de veranderende opvattingen in katholiek Nederland.

In de jaren zeventig begint een nieuwe fase in de ontwikkeling van het Nederlandse katholicisme, een fase die door de één getypeerd wordt als een regressie ten opzichte van de jaren daarvoor,³⁰ door de ander toch wel te optimistisch als een stabilisatie en institutionalisering van de verworvenheden.³¹ Een belangrijke factor in de stagnatie in katholiek Nederland wordt ongetwijfeld gevormd door herhaalde ingrepen van het kerkelijk bestuur in Rome vanaf 1968.³² Met name de benoemingen van de bisschoppen A. Simonis (1970) en J. Gijsen (1972) vallen daarbij in het oog. Mede door deze ontwikkelingen zou in de loop van de jaren zeventig de polarisatie onder de katholieken belangrijk toenemen. Deze nieuwe fase in de geschiedenis is echter geen voorwerp meer van dit onderzoek. Wij gaan terug naar het begin van de onderzoeksperiode om in de volgende paragrafen de ontwikkelingen op de vier themagebieden te schetsen.

2.1. *Onrust in de zielzorg*

Voor zover er vóór de Tweede Wereldoorlog sprake was van kritiek op de priesters en hun zielzorgmethoden, brachten slechts enkelingen deze kritiek naar voren. Na de oorlog echter bleek er op grotere schaal, zowel onder de clerus als onder leken, onvrede te heersen met de bestaande situatie in de zielzorg.³³ Door leken werd geklaagd over te kort schietende priesters, die te weinig huisbezoek deden, over de slechte samenwerking tussen reguleren en seculieren en het tegenwerken van de Katholieke Actie.³⁴ Priesters voelden zich niet opgewassen tegen de situatie van het Nederlandse katholicisme, door de bisschoppen in een herderlijk schrijven uit 1945 gekenschetst als een situatie van onkerkelijkheid, verwereldlijking en verval van de christelijke zeden.³⁵ De in de praktijk staande zielzorgers hadden het idee te vechten tegen de bierkaai.³⁶ Rond 1950 werd deze kritiek niet alleen naar voren gebracht in het emotionele geschrift *De kogel door de kerk*, maar ook in het weloverwogener *Onrust in de zielzorg*.³⁷

De verbeteringen, die men voorstelde, waren beïnvloed door de al voor de oorlog in Duitsland ontstane beweging voor verbetering van de zielzorg,³⁸ en de uit Frankrijk afkomstige 'nouvelle théologie', die tot uitdrukking kwam in de vastenbrieven van de Parijse kardinaal Suhard.³⁹ Gestreefd werd naar een verdieping van het geestelijk leven van priesters en leken, met andere woorden: intensivering van de traditionele parochie-zielzorg. Naast het persoonlijk belcid van de priesters bracht dit echter ook de hele parochiestructuur in discussie. Vormden bijvoorbeeld de volkomen uit hun voegen gegroeide stadsparochies niet een belemmering in de zielzorg?⁴⁰ Van de in deze jaren opkomende sociografie - het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut was in 1946 opgericht⁴¹ - leerde men, dat de Westeuropese maatschappij van een 'Gemeinschaft' tot een 'Gesellschaft' was geworden.⁴² Nu de parochiestructuur niet meer kon steunen op de vanzelfsprekendheden van het gemeenschapsleven, meenden sommigen dat een categoriale opzet de kwaliteit van de zielzorg ten goede zou komen, terwijl anderen van mening waren dat het juist in deze maatschappelijke omstandigheden zaak was de gemeenschapsgedachte in stand te houden en te versterken, om verdere desintegratie van mens en maatschappij te voorkomen.⁴³ Tot fundamentele hervormingen leidde deze discussie echter niet.

2.2. *Emancipatie van de leken*

Naast de maatschappelijke ontwikkelingen was de emancipatie van de katholieke leken een factor van de 'onrust in de zielzorg' die in de jaren vijftig in betekenis toenam. De Nederlandse katholieken waren opgevoed met het

bijbelse beeld van herder en kudde; gehoorzaamheid aan paus, bisschop en priester vormden een wezenlijk onderdeel van de katholieke 'way of life',⁴⁴ grotendeels gevormd in een periode van de katholieke emancipatie, waarin de priesters nagenoeg de enige 'gestudeerden' waren en studerende leken met argwaan werden gezien.⁴⁵ Met de groei van het katholieke onderwijs groeide echter het zelfbewustzijn van de leken. Ook aan deze lekenemancipatie leverde de 'nouvelle théologie' een belangrijke bijdrage. Het ontslag in 1954 van de Warmondse professor Steur, die als één van de eersten deze ideeën in Nederland introduceerde, deed aan de invloed van deze theologie weinig afbreuk.⁴⁶

Een belangrijk aandeel hadden voorts de lekenengespreksgroepen, die in de tweede helft van de jaren vijftig ontstonden, deels onder leiding van het Landelijk Centrum voor Katholieke Actie.⁴⁷ De tijdschriften *Te Elfder Ure* en *De Nieuwe Mens* organiseerden voor hun lezers weekenden en lezingen over kerkelijke en godsdienstige onderwerpen. Ook de standsorganisatie voor leidinggevende katholieken Sint Adelbert was in dit opzicht actief. Twee gebeurtenissen brachten aan het eind van de jaren vijftig de emancipatie van de leken duidelijk tot uitdrukking. In 1958 hield de Nijmeegse historicus Rogier zijn roemruchte rede *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken*, waarin hij, zinspelend op het beeld van herder en kudde, zei: "Volgzaamheid is geen deugd; zij is het instinct van de schapen".⁴⁸ Toen de Haarlemse bisschop Van Dodewaard in 1960 een rede hield op de landdag van Sint Adelbert, waarin hij stelde dat leken zich niet met theologie bezig dienden te houden, ontmoette hij in de voorzitter, Van Voorst tot Voorst, een beleefde, doch zelfverzekerde tegenstander.⁴⁹

Het 'uur van de leek', zoals men dat in de jaren vijftig uitdrukte,⁵⁰ was aangebroken. De leken lieten merken in staat te zijn om die functies op zich te nemen, die niet strikt priesterlijk zijn, en leiding te geven in pers, politiek, onderwijs, enzovoort. Des te opvallender is het, dat de Katholieke Actie als zodanig aan het eind van de jaren vijftig een geruisloze dood stierf,⁵¹ mogelijk omdat die toch te kerkelijk gebonden was geweest.

2.3. De priesters

Geheel in de lijn van de opvattingen over de vernieuwing in de zielzorg streefde men in de jaren vijftig naar een intensievere en verdiepte beleving van het priesterambt. Op deze wijze zou tegemoet kunnen worden gekomen aan de kritiek op de clerus die in brede kring leefde. Deze nadruk op verdieping van het priesterlijk leven komt naar voren uit de publicaties over de priester in de jaren vijftig⁵² en uit de in verschillende bisdommen gehouden priesterstudiedagen. Deze positieve aandacht ging in de loop van dit decennium gepaard met een toenemende onrust onder de jongere, veelal nog in opleiding zijnde clerus, onder andere op het Nijmeegse Piusconvict, waar de

studerende seculiere priesters samen woonden.⁵³

Hoewel het priesterambt voorlopig nog niet ter discussie stond, boette het al de vroege jaren vijftig in aan aantrekkingskracht in. In een onderzoek stelde Dellepoort in 1955 vast dat het aantal priesterwijdingen in Nederland was teruggelopen van 0,43% van de katholieken in de periode 1926-1935 tot 0,23% over 1943-1952. Deze teruggang beschouwde men over het algemeen als zorgwekkend. Het ging hier overigens om een tendens over heel Europa, zoals Dellepoort in deze en latere studies vaststelde.⁵⁴ De oorzaak van de afname werd vooral gezocht in de veranderende positie van de priester. In kerkelijk opzicht werd hij geconfronteerd met veranderende zielzorg en lekenemancipatie, in maatschappelijk opzicht was zijn aanzien als 'gestudeerde' gedaald door de toename in aantal en variëteit van goed betaalde en hooggekwalficeerde functies.⁵⁵ Het leek van belang een actiever beleid te gaan volgen ten aanzien van de roepingen. De bisschoppen wijdden hun vastenbrief van 1957 aan dit 'roepingenvraagstuk',⁵⁶ er werden voorzieningen geschapen voor zogeheten late roepingen⁵⁷ en er kwam propagandamateriaal op de markt.⁵⁸

De priesteropleiding kon bij dit alles niet buiten discussie blijven. Al in de jaren veertig was het rendement van de klein-seminaries aanzienlijk gedaald.⁵⁹ Het aantal aanmeldingen zou na 1960 eveneens gaan dalen.⁶⁰ Over het algemeen werd dit geweten aan een onaangepastheid van de klein-seminaries aan de eisen van de nieuwe tijd, en vooral van de nieuwere pedagogische inzichten. Gepleit werd voor een grotere openheid naar buiten en aansluiting bij het gewoon middelbaar onderwijs.⁶¹

2.4. *Kerk in beweging*

De aankondiging door paus Joannes xxiii van een kerkelijk *aggiornamento* deed rond 1960 de verwachtingen van kerkvernieuwing sterk stijgen, vooral toen ook het Tweede Vaticaans Concilie, met name in de eerste periode, van vernieuwingsgezindheid blijk gaf. In Nederland werden verschillende pogingen ondernomen om 'de kerk en haar mogelijkheden' of 'kerk in beweging' meer synthetiserend te beschrijven.⁶² Door oprichting van het Nederlands Pastoraal Instituut (NPI) in 1959 trachtten de bisschoppen de heroriëntatie in de pastoraal te coördineren. Met als doelstelling "de aanpassing van de huidige zielzorg en speciaal sommige zielzorgmethoden aan de problematiek van deze tijd" beoogde het instituut een (wetenschappelijke) begeleiding van de veranderingen in de kerk. Typerend voor die veranderingen was, dat naast de moraaltheoloog Vermeulen ook een leek werd aangesteld als hoofd van het NPI, in de persoon van Baas, voorzitter van de Katholieke Actie.⁶³

'Een andere tijd vraagt een andere Kerk', zo werd in 1961 geconstateerd.⁶⁴ Daarvan werd in de jaren zestig een belangrijke implicatie zichtbaar: een andere kerk vraagt ook andere priesters. De priesters gingen in hun persoonlijk leven de spanning ervaren tussen de geseculariseerde wereld en het sacrale priesterbeeld, dat hen door de kerk werd voorgehouden.⁶⁵ Na 1963 werd algemeen gesproken van een ambts crisis. Het aantal ambtsverlatingen nam toe, eerst langzaam van 14 in 1958 tot 18 in 1964, en toen snel hoger tot 244 in 1969 en 243 in 1970.⁶⁶ Ook verschillende sociaal-wetenschappelijke onderzoeken toonden de omvang van de ambts crisis duidelijk aan: *De leek over het ambt. Beeld en attractiviteit van het ambt van priester, broeder en zuster* (1966), *Ambts celibaat in een veranderde kerk. Resultaten van een onderzoek onder alle priesters, diakens en subdiakens in Nederland* (1968, in opdracht van de bisschoppen), beide uitgevoerd door het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen, en het onderzoek *Zielzorger in Nederland. Een onderzoek naar positie, taak en ambt van de pastor* (1968), onder katholieke en gereformeerde pastores en parochianen/gemeenteleden.

De ambts crisis zou alleen kunnen worden opgelost door een nieuwe visie op de kerk 'in een geseculariseerde wereld' (zoals de gewijzigde omstandigheden waarin de kerk zich bevond gewoonlijk werden getypeerd), en daarbinnen een nieuwe visie op de functie van de zielzorger. Wat dit laatste betreft vormde het Tweede Vaticaans Concilie een teleurstelling: de aandacht was vooral uitgegaan naar de bisschoppen en de leken. Het decreet over de priester *Presbyterorum Ordinis* was wat dat betreft "arm aan inzicht en uitzicht".⁶⁷ De Nederlandse bisschoppen, van oudsher nauw betrokken bij het wel en wee van 'hun' priesters,⁶⁸ probeerden hen in deze crisissituatie op allerlei wijzen te steunen. Met name de bisschoppen De Vet en Bekkers schreven hun verscheidene pastorale brieven, en in 1967 vaardigden de bisschoppen gezamenlijk de nota *Pastorale beleidslijnen voor de ambtsvervulling van de priester in Nederland* uit.⁶⁹ Daarin presenteerden zij beleidslijnen met betrekking tot de leefsituatie van de priesters, de arbeidsverhoudingen in de kerk en de priesteropleidingen. De voornaamste problemen kwamen bovendien aan de orde op een Nationaal Priesterberaad in oktober 1968.⁷⁰ Bijzondere aandacht besteedden de bisschoppen aan degenen die uitgetreden waren, hetgeen onder meer tot uiting kwam in de oprichting van het Centraal Adviesbureau voor Priesters en Religieuzen in 1967.

Een belangrijk thema in de ambts discussie was de verplichte koppeling tussen priesterambt en celibaat. De verwachtingen liepen rond 1967 hoog op: het verplichte celibaat zou op korte termijn wel worden afgeschaft.⁷¹ Tegen een vrijwillige keuze voor het celibaat bestond uiteraard geen bezwaar. Voorwerp van discussie was de verplichte koppeling,⁷² waarvoor geen bijbelse of theologische argumenten waren aan te voeren.⁷³ Volgens een enquête, uitgevoerd in opdracht van de bisschoppen in 1968, was driekwart van de

clerus voorstander van een ontkoppeling van ambt en celibaat.⁷⁴ Een gelijktijdig onderzoek leerde dat ook 60% van de gelovigen daar voorstander van was.⁷⁵ Inmiddels had paus Paulus vi de encycliek *Sacerdotalis Caelibatus* uitgevaardigd (juli 1967), waarin hij vasthield aan het verplichte celibaat. Daarmee wenste hij de discussie te sluiten. In Nederland werd aan deze wens geen gehoor gegeven: zowel het priesterberaad als de plenaire vergadering van het Pastoraal Concilie namen in 1968 nog een motie voor ontkoppeling aan.⁷⁶

De celibaatsdiscussie vormde echter slechts het 'hot item' van een veel dieper gaande crisis. Veel priesters zagen zichzelf blijkens de enquête *Ambts-celibaat in een veranderende kerk* niet meer als een sacrale *alter Christus* en als vertegenwoordigers van een kerk met een onaantastbaar leergezag. Zij stelden daarentegen niet slechts vragen bij hun celibataire levenswijze, maar ook bij het hiërarchische, autoritaire gezag in de kerk.⁷⁷

2.6. Professionalisering van het pastoraat

Het streven in de jaren vijftig naar een intensivering en verbetering van de zielzorg leidde vanaf het begin van de jaren zestig tot een tendens naar een professionele benadering van de zielzorg. Typerend is de verandering van terminologie: zielzorg werd pastoraat.⁷⁸ Onder invloed van de zich in de Verenigde Staten ontwikkelende pastorale psychologie⁷⁹ zette deze tendens zich door in de richting van een categoriale benadering: pastoraat voor zieken, studenten, gespreksgroepen, toeristen, jongeren, gevangenen enzovoort. Hoewel de parochie als organisatorische eenheid gehandhaafd bleef trad er een toenemende categorialisering op. Binnen hun teams gingen pastores zich specialiseren en onderling de taken verdelen. Dit was na 1970 des te noodzakelijker doordat het aantal pastorale werkers en werkers, die niet bevoegd waren om de sacramenten te bedienen, toenam. Ook in de liturgie zien wij deze specialisatie: Latijn of Nederlands, stil of gezongen, 'uit het boekje' of door liturgiegroepen voorbereid. In veel steden gingen de parochies over tot reorganisatie en samenwerking. Sommige grote steden kregen een 'city-kerk' in de binnenstad⁸⁰ en aanzetten tot oecumenisch pastoraat in de nieuwe buitenwijken.

Om een professioneler aanpak van het pastoraat te bevorderen ontstond er een groeiende stroom vakgerichte literatuur en werden velerlei nascholingscursussen gegeven: klinisch pastorale trainingen, postacademiaal onderwijs en dergelijke, verzorgd door de verschillende Diocesane Pastorale Centra (opgericht sinds 1968), het Mgr. Bekkerscentrum voor Voortgezette Pastorale Vorming (1969) en de verschillende theologische faculteiten en hogescholen. Deze professionalisering bracht een navenante verandering mee in de visie op het priesterambt. De nadruk op de vakbekwaamheid van de pastor (een nadruk die uit de praktijk was gegroeid) maakte dat hij steeds minder werd gezien

als vertegenwoordiger van het kerkelijk instituut, maar steeds meer als evangelie-verkondiger vanuit en tegenover de plaatselijke gemeente.⁸¹ Al in de periode van de ambts crisis (1963-1968) kwam er een functionele in plaats van een sacrale visie op het ambt naar voren. In 1964 pleitte Schreuder voor een 'professioneel karakter van het geestelijk ambt', een pleidooi dat overigens niet onweersproken bleef.⁸² Trouwens, de priesters zelf vatten blijkens onderzoek hun functie ook steeds professioneler op.⁸³

De functionele ambtsopvatting overheerste in het ontwerpverslag 'Naar een vruchtbaar en vernieuwd functioneren van de ambtsbediening', bestemd voor de vergadering van het Pastoraal Concilie in januari 1970. Al vóór deze zitting leverde de paus in een brief aan de bisschoppen kritiek op het rapport: de taken van de kerk werden er naar zijn mening te 'aards' in beschreven; ten onrechte werd gesteld dat het ambt alleen door de gemeente wordt verleend, de macht van de paus werd geminimaliseerd en er werd gesproken ten gunste van de ontkoppeling van ambt en celibaat en van de vrouw in het ambt.⁸⁴ Overigens vonden ook de bisschoppen ter vergadering enige nuances in de trant van de pauselijke opmerkingen nodig.⁸⁵

In dit kader van functionalisering kunnen ook de conflicten worden geplaatst, die aan het begin van de jaren zeventig ontstonden tussen kritische gemeentes en de Nederlandse bisschoppen. De conflicten concentreerden zich rond het besluit van zulke gemeentes om gehuwde voorgangers in hun functie te handhaven. In Utrecht (1968) werd de kwestie nog in der minne geschikt, maar in de jaren daarna kozen onder andere de Amsterdamse studenten-ekklesia (1970) en de Kritische Gemeente IJmond (1972) voor een zogenoemde 'vrije opstelling', buiten verantwoordelijkheid van de bisschop. Ook de in 1968 als actiegroep van priesters opgerichte groepering Septuagint oefende druk uit op de bisschoppen om snel en desnoods alleen in Nederland over te gaan tot het toestaan van volledige ambtsuitoefening door gehuwde priesters.⁸⁶ De bisschoppen kozen echter voor de 'lange weg' van overleg met Rome.⁸⁷ Noch een reis van kardinaal Alfrink naar Rome in 1970,⁸⁸ noch interventies op de bisschoppensynode van 1971⁸⁹ hadden echter enig resultaat.

2.7. Van seminarie naar hogeschool

De geschetste ontwikkeling van het priesterambt wordt weerspiegeld in de vernieuwing van de priesteropleidingen. De klein-seminaries werden aan het eind van de jaren zestig opgeheven, nadat zij al eerder opengesteld waren voor 'externen' en omgevormd tot open gymnasia en lycea. De groot-seminaries waren buiten de 'seminarie-discussie' van het eind van de jaren vijftig gebleven, maar het onderwijs was volop in verandering. Reeds in de eerste helft van de jaren vijftig moesten de neothomistische handboeken wijken voor colleges in de geest van de 'nouvelle théologie' en de fenomenologische wijsbegeerte.⁹⁰ Na 1960 nam de invloed van de theologie uit de Angelsaksi-

sche landen toe: theologie in 'de stad van de mens', de God-is-dood-theologie, het 'honest to God'-debat.⁹¹ In dezelfde tijd kwamen de groot-seminaries in moeilijkheden doordat het aantal priesterstudenten afnam. Dit kan worden geïllustreerd door deze cijfers: in 1962 waren er 52 'studiehuizen' van reguleren en seculariseren, met rond 1800 studenten en 500 docenten, dat wil zeggen: 35 studenten en 10 docenten per opleiding!⁹² In 1964 verscheen een rapport, samengesteld in opdracht van de Stichting Nederlandse Priesterreligieuzen, waarin de mogelijkheden voor een concentratie van de priesteropleidingen werden onderzocht. Terwijl het rapport zelf nog uitging van de handhaving van het seminarie-systeem, verschoof in de daarop volgende besprekingen tussen vertegenwoordigers van reguliere en seculiere seminaries de aandacht steeds meer naar de vestiging van wetenschappelijke theologische opleidingen, met daarnaast eventueel convicten voor priesterstudenten.⁹³ Het uiteindelijke resultaat was de vorming van zes theologische concentraties in Heerlen, Tilburg, Nijmegen, Utrecht, Amsterdam en Eindhoven, waaraan de bisschoppen de wetenschappelijke vorming van hun priesterkandidaten toevertrouwden. De Eindhovense opleiding bleek niet levensvatbaar en werd al spoedig opgeheven. Ook de gevormde convicten en woongroepen bleken geen succes; de studenten gingen veelal op kamers wonen.

Naast motieven als het doorbreken van de gesloten seminarie-opvoeding en het aanbrengen van differentiatie in de amchtsopleiding speelde het afnemend aantal roepingen in dit concentratiebeleid een belangrijke rol. Illustratief is het dalend aantal priesterwijdingen van 306 reguleren en seculariseren in 1961 tot 35 in 1973.⁹⁴ Een onderzoek uit 1967 stelde vast, dat de aantrekkelijkheid van het priesterambt tamelijk gering was. Als voornaamste oorzaak werd de verminderde kerkelijke binding van de katholieken genoemd.⁹⁵

De theologische faculteiten en hogescholen zochten en vonden al spoedig aansluiting bij het Nederlandse wetenschappelijk bedrijf. Daardoor leverden zij een belangrijke bijdrage aan de professionalisering van het pastoraat. De theologische faculteit van Nijmegen stelde reeds in 1964 een leerstoel in voor pastorale theologie; ook de godsdienstsociologie en godsdienst- en pastorale psychologie ontwikkelden zich. De uit de seminaries ontstane hogescholen volgden dit voorbeeld. Zij beschouwden zich bovendien, net als Nijmegen, niet meer als een specifieke priesteropleiding en leverden naast de weinige priesters vooral leken-pastores en katecheten af. Daarmee kwamen zij in een dubbelzinnige situatie, omdat de hogescholen waren opgericht als priester (of minstens pastor-)opleidingen en op deze titel ook rijkssubsidie kregen.⁹⁶ De spanning die deze positie impliceerde kwam naar voren toen de Rotterdamse bisschop Simonis de curatoren van de Amsterdamse hogeschool dwong de hoogleraar Van Luijk te ontslaan wegens zijn voorgenomen huwelijk. De bisschop dreigde zijn steun aan de hogeschool als pastor-opleiding in te trekken. Inmiddels had bisschop Gijsen van Roermond een groot-seminarie opgericht in Rolduc, daarmee 'zijn' priesteropleiding te Heerlen desavouerend. Een conflict tussen Gijsen en deze Heerlense Hogeschool voor Theologie en

Pastoraat leidde ertoe, dat de bisschop zijn vertrouwen in de hogeschool opzegde. Het Rolducse groot-seminarie genoot als priesteropleiding overigens ook de voorkeur van bisschop Simonis.

2.8. De leek in de kerk

De in de jaren vijftig opgekomen theologie van het algemeen priesterschap van de gelovigen werd door het Tweede Vaticaans Concilie overgenomen. Na de erkenning in de jaren vijftig van de eigen apostolische taak van de leken 'in de wereld' - als leiders van katholieke organisaties, met recht van spreken over de relatie tussen kerk en samenleving - werd nu ook de eigen deskundigheid van leken in de kerk, als gelovigen, aanvaard. Deze nieuwe relatie tussen priesters en leken werd aangeduid met de term 'dialog'.⁹⁷ Het succes van de Ecclesia-beweging indachtig nam de Bossche bisschop Bekkers als eerste bisschop in Nederland het initiatief tot de vorming van gespreksgroepen, waarin belangrijke pastorale problemen werden besproken en waarvan de resultaten op het bisdom werden opgevangen.⁹⁸ Zijn initiatief vond navolging en in 1971 waren er ruim 55.000 katholieken lid van bijna 5000 gespreksgroepen.⁹⁹

Alle gelovigen, priesters en leken, werden zoveel mogelijk betrokken bij het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1965-1970). Hier waren de leken in alle geledingen aanwezig. De beide voorzitters, de hoogleeraren Snijders en Steenkamp, waren leek, er zaten leken in de adviescommissies, zij waren gekozen vertegenwoordigers op gelijke voet met priesters en religieuzen, zij konden hun mening geven via de conciliepostbussen en de rond deze tijd meer dan 10.000 gespreksgroepen.¹⁰⁰ Het bleek echter moeilijk vorm te geven aan een democratisering, waarin de eigen positie en verantwoordelijkheid van de bisschoppen bewaard zouden blijven. In Rome werden bezwaren gekoesterd tegen een al te onbestemde omschrijving van de beslissingsbevoegdheden van de bisschoppen en werd een striktere bepaling geëist. Pas daarna kon het permanente Landelijk Pastoraal Overleg in 1973 van start gaan.¹⁰¹ In de jaren van het Pastoraal Concilie werden voorts in de afzonderlijke bisdommen diocesane pastorale raden opgericht, en op lager niveau parochie- en dekenale raden, waarin vaak gekozen vertegenwoordigers van de leken-gelovigen zitting hadden.

Terwijl de in de jaren vijftig begonnen lekenemancipatie op deze wijze een institutionele vorm had gekregen, werden aan het begin van de jaren zeventig de aanzetten zichtbaar voor een katholieke vrouwenbeweging. Tot dan toe hadden katholieke vrouwenorganisaties, waaronder bijvoorbeeld het Katholiek Vrouwendispuut, een weinig spraakmakende plaats ingenomen in de hele beweging voor lekenemancipatie. De in 1967 door de Sint Willibrordvereniging ingestelde werkgroep 'Samenwerking van man en vrouw in de kerk' oriënteerde zich uitdrukkelijk op vrouwen-emancipatie in de kerk, een streven naar

openstelling van het priesterambt voor vrouwen en de feministische theologie.¹⁰² Op deze wijze stimuleerde de werkgroep een beweging, die in de loop van de jaren zeventig sterk in betekenis toe zou nemen.

2.9. *Beshuit*

In deze paragraaf hebben wij een aantal ontwikkelingen beschreven die in wezen zijn terug te voeren op een veel algemener proces van desacralisering van de kerk: de 'heilige Kerk' werd gewoon 'kerk'. Een belangrijk aspect van deze desacralisering was uiteraard de verschuiving van een sacrale naar een functionele visie op het priesterambt. Aan het begin van deze periode werd de priester vooral gezien als vertegenwoordiger van de kerkelijke hiërarchie, aan wie de andere gelovigen gehoorzaamheid verschuldigd waren. Met de voortschrijdende emancipatie van de leken, en niet in de laatste plaats hun intellectuele emancipatie, groeide de onvrede met deze hiërarchische kerkopvatting. Vernieuwingen in de zielzorg, waaraan door de meeste priesters con amore werd meegewerkt, leidden bovendien tot een ongerijmdheid met het sacrale beeld van de priester, waarin de clerus was opgevoed. Een nieuwe identiteit van de priester kwam in het begin van de jaren zeventig steeds duidelijker naar voren: de priester werd een 'professional', een religieuze deskundige. Door deze nadruk op de functionele kant van de priester, of beter: de pastor, raakten de sacrale aspecten als wijding en celibaat op de achtergrond. In de loop van de jaren zeventig ontstonden dan ook problemen rond het onderscheid tussen priester en pastorale werker.

Met betrekking tot de leken moet gesignaleerd worden, dat velen, op de grens van de 'tweede emancipatie',¹⁰³ hun belangstelling voor de kerk hadden verloren. Velen kwamen niet meer in de kerk of wisten ondanks hun kerkbezoek weinig met hun geloof te beginnen.¹⁰⁴ Dit gold ook voor de intellectuelen onder hen, die zich na een periode van ongekende activiteit teleurgesteld leken te hebben afgewend.¹⁰⁵

3. MORAAAL EN GEESTELIJKE GEZONDHEID

3.1. *Moraal als geestelijke gezondheidsleer (tot 1950)*

Op het terrein van moraal, seksualiteit, huwelijk en gezin hebben sinds het begin van de jaren vijftig in katholieke kring eveneens grote veranderingen plaatsgevonden. Deze veranderingen zijn voor een belangrijk deel gestimuleerd door ontwikkelingen in het denken over geestelijke gezondheid en de toepassing van deze denkbeelden in de zich na 1945 uitbreidende geestelijke gezondheidszorg.¹⁰⁶ Men ging een onderscheid maken tussen geestelijke gezondheid in religieuze en in psychische zin, een onderscheid dat vóór die tijd in feite

nauwelijks had bestaan. De katholieke moraal ten aanzien van huwelijk, gezin en seksualiteit vervulde immers tot de jaren vijftig, en daarna in afnemende mate, tevens de rol van geestelijke gezondheidsleer. Psychische problemen werden geïnterpreteerd in het kader van de moraal, eventueel met hulp van de biechtvader. Deze moraal werd gekenmerkt door een zeer negatieve benadering van de lichamelijke en in het bijzonder de seksualiteit. Die werd voornamelijk gezien in functie van de menselijke voortplanting, en daarbuiten slechts als bedreiging voor een moreel goed leven. Voor seksualiteit kon dan ook alleen plaats zijn binnen het huwelijk, waarvan de huwelijksencycliek *Casti Connubii* (1930) de doelstellingen aldus ordende: de voortplanting was het voornaamste doel, op de tweede plaats was er de 'wederzijdse bijstand' van de echtgenoten, en ten derde vormde het huwelijk een 'remedie tegen begeerte'.¹⁰⁷ Vanuit haar gerichtheid op de voortplanting als huwelijksdoel wees de katholieke moraal elke vorm van 'kunstmatige' geboortenregeling af. Was er een dwingende reden om het kindertal te beperken, dan waren de katholieken aangewezen op de periodieke onthouding. Deze methode werd overigens pas in 1951 door Paus Pius XII officieel toegestaan, als de enige 'natuurlijke' methode.¹⁰⁸

De negatieve benadering van de seksualiteit kwam er in het kort op neer, dat men 'geen onkuisheid' mocht doen - een typerende dubbele ontkenning.¹⁰⁹ Dit impliceerde onder andere een afwijzing van homoseksualiteit¹¹⁰ en van zelfbevrediging, maar ook afwijzing van alles, wat maar enigszins in de richting van seksualiteit kon wijzen. In brieven over 'de godsdienstige en zedelijke toestand' (1945)¹¹¹ en 'het gezin' (1951)¹¹² veroordeelden de Nederlandse bisschoppen, tegelijk met hun kritiek op concubinaat en gemengd huwelijk, de grote nadruk die was komen te liggen op het 'zinnelijk genot': de kleding was te uitdagend, de verkeringszeden waren te los geworden, enzovoort. Ook tegenover gemengd zwemmen, gemengde scholen (coëductie), gemengd jeugdwerk en dergelijke stond de katholieke moraal afwijzend. Op deze wijze werd katholieken van jongs af aan geleerd elke seksuele uiting of gedachte te onderdrukken. Daartoe werd in de opvoeding de nadruk gelegd op training van de wil tot zelfbeheersing.¹¹³ Dat door deze onderdrukking van de seksualiteit ernstige psychische problemen zouden kunnen ontstaan, realiseerden zich vóór de oorlog slechts enkelingen als de redemptorist Duynstee of de psychiater Schim van der Loeff.¹¹⁴

De geestelijke gezondheidszorg stond, niet alleen onder katholieken maar over het algemeen, in de jaren vóór de oorlog nog in de kinderschoenen. In 1930 was de RK Charitatieve Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid opgericht, voortgekomen uit de 'mental hygiene movement', die vanaf het begin van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten was ontstaan.¹¹⁵ De aandacht van deze vereniging en van de hele beweging spitste zich tot rond 1945 vooral toe op de verbetering van de psychiatrische verpleging, op psychiatrische preventie en jeugddelinquentie. Afgezien van enkele Medisch-Opvoedkundige Bureaus was er in Nederland nauwelijks sprake van een 'am-

bulante' geestelijke gezondheidszorg.¹¹⁶ Voorkomende problemen werden door katholieken voorgelegd aan biechtvader of huisarts, en in veel gevallen dan ook als morele of fysieke problemen behandeld.

De eerste aanzet voor de ontwikkeling van een geestelijke gezondheidszorg die zich richtte op huwelijk, gezin en seksualiteit was afkomstig van de RK Artsenvereniging. Deze nam het initiatief tot de oprichting van Diocesane Commissies voor Huwelijksvoorlichting. Dergelijke commissies kwamen tussen 1936 en 1941 in alle bisdommen tot stand en bouwden in de tweede helft van de jaren veertig een netwerk op van plaatselijke bureaus. Deze bureaus, bemand door een priester en een arts, waren vooral bedoeld als een vorm van zielzorg. Zij hadden als doelstelling: "deskundige voorlichting in verband met het huwelijk overeenkomstig katholieke beginselen".¹¹⁷ De bureaus vormden in feite een katholiek antwoord op de sinds de jaren dertig bestaande adviesbureaus van de Neo-Malthusiaanse Bond (later NVSH geheten).¹¹⁸ De katholieke moraal stond er duidelijk op de voorgrond. Via deze huwelijksbureaus werden zielzorgers en artsen geconfronteerd met de problemen, die een strenge seksuele en huwelijksmoraal met zich meebracht. Er ontstond op plaatselijk niveau dikwijls samenwerking met een psychiater of een Medisch-Opvoedkundig Bureau. Ook de in 1948 opgerichte katholieke Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting onderkende de behoefte aan een dergelijke samenwerking. De commissie wees er weliswaar op dat men op zijn hoede moest blijven "dat de humanistische bewogenheid om de nood van de concrete mens de toepassing van de algemeen geldende seksuele moraal niet opzij ging schuiven",¹¹⁹ maar werkte toch mee aan de totstandkoming van een drietal Bureaus voor Huwelijksaangelegenheden (1952), die zich explicieter op de 'psycho-hygiëne' zouden richten.¹²⁰

3.2. Nieuwe opvattingen (1950-1955)

Voor de eenzijdige nadruk op zelfbeheersing lokte rond 1950 de eerste kritiek op de katholieke moraal uit. Vanuit de psychiatrie werd er op gewezen, dat neurotische patiënten niet altijd volledig moreel toerekeningsvatbaar waren. In haar proefschrift (1949) verdedigde de Nijmeegse psychiater Terruwe de stelling, dat door een neurose de vrije wil werd uitgeschakeld. Haar standpunt werd door moraaltheologen bekritiseerd, maar gedeeld door psychiaters en psychologen als Buytendijk, Ruygers en Han Fortmann.¹²¹ Vanuit deze groep critici werd bovendien aangevoerd, dat de moraal niet van jongs af aan in volle omvang geldend kan zijn: moraal moet geleerd worden met vallen en opstaan.¹²² In een themanummer van het tijdschrift *Dux* over coëducatie (1948) wezen zowel Fortmann als Ruygers op het negatieve en opgelegde karakter van de katholieke moraal, een volstrekt ongeschikt uitgangspunt voor een goede morele opvoeding.¹²³ Een jaar later werd deze ontwikkelingspsychologische invalshoek opnieuw verdedigd door de psychiaters Prick en

Vaessen bij gelegenheid van een studiedag over 'puberteitsonanie'.¹²⁴ De 'wending in het pedagogisch denken'¹²⁵ die zo in de eerste helft van de jaren vijftig tot stand kwam, is in belangrijke mate gestimuleerd door auteurs en redacteurs van het tijdschrift *Dux* en met name Dresen-Coenders, Fortmann en Perquin.¹²⁶

Zowel vanuit de psychiatrie als vanuit pedagogiek en ontwikkelingspsychologie pleitte men derhalve voor voorzichtigheid in toepassing van moraalregels op individuele personen. Beide tendenzen kwamen samen in de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (kcv). Onder deze naam was de 'Katholieke Charitatieve' in 1945 opnieuw gestart. De statuten waren breder geformuleerd: in plaats van een specifieke oriëntatie op de psychiatrie werd meer nadruk gelegd op de waarde van geestelijke gezondheid in het algemeen.¹²⁷ Buytendijk nam in 1948 het voorzitterschap op zich. In 1954 riep de kcv een speciale commissie in het leven om de relatie tussen pastoraal en psychohygiëne te bestuderen. In deze Pastorale Commissie¹²⁸ ontmoetten psychologen, psychiaters en pedagogen zielzorgers en moraaltheologen. Hoewel de commissie zelf nooit op de voorgrond trad, oefenden individuele leden grote invloed uit. Naast Fortmann, Buytendijk en Ruygers was dat met name de psychiater Trimbos. De ontwikkeling van nieuwe denkbbeelden ten aanzien van geestelijke gezondheid kan niet los worden gezien van de ontwikkelingen in de psychologie en psychiatrie, die in de jaren vijftig onder katholieke wetenschapsmensen gemeengoed werden. De psychologie en psychiatrie werden in deze jaren vooral beïnvloed door de fenomenologie en het existentialisme. Een centrale plaats hierbij nam de 'Utrechtse school' in, die in de jaren 1947-1965 bloeide rond Buytendijk.¹²⁹ In mindere mate geldt dat ook van de door Rutten in Nijmegen nagestreefde 'gewone psychologie'.¹³⁰ Naast deze fenomenologisch georiënteerde richtingen begon ook de psychoanalyse steeds meer invloed uit te oefenen.¹³¹

3.3. De spanning tussen moraal en psychologie (1945-1955)

De ontwikkelingen in de opvattingen over geestelijke gezondheid leidden vanaf 1945 tot groeiende spanningen tussen diegenen, die de katholieke moraal als geestelijke gezondheidsleer onverkort wilden handhaven, en diegenen, voor wie geestelijke gezondheid niet identiek was aan gehoorzaamheid aan de moraal.¹³² De opvallendste gebeurtenis was in dit verband natuurlijk de 'affaire-Terruwe', die zich afspeelde tussen 1949 en 1956. Nadat het proefschrift van de psychiater Terruwe reeds aan kritiek onderhevig was geweest¹³³ groeide aan het begin van de jaren vijftig een stroom van verdachtmakingen betreffende immorele therapeutische adviezen, die zij haar patiënten zou hebben gegeven. Het Heilig Officie gaf daarop haar consultor Tromp opdracht om een onderzoek in te stellen naar onder meer de 'Nijmeegse psychologie'. Omringd door een sfeer van geheimzinnigheid en intrige bezocht Tromp in 1954-1955 Nederland met als resultaat, dat in 1956 Terruwes

vermeende opvattingen en praktijken werden veroordeeld. Haar leermeester Duynstee werd begin 1957 voor enkele jaren naar Rome verbannen. Ook anderen werden ten gevolge van van deze visitatie met maatregelen getroffen, met name Ruygers en de Warmondse professor Steur. Beiden kregen een doceerverbod.¹³⁴ Er vonden in deze periode echter meer, zij het minder opzienbarende gevallen plaats van berisping of preventieve censuur. Steur was al eerder, in 1947, door de bisschoppen gekapitteld om zijn boeken *Liefdesstreven* en *Liefdesleven*;¹³⁵ Perquin mocht, na een artikel in *Dux* over coëducatie in 1953, alleen nog over dit onderwerp schrijven "met de hoge goedkeuring van Rome".¹³⁶ Tegenstanders van de vernieuwing waren overigens niet alleen 'Rome' of een aantal Nederlandse moraaltheologen. Ook onder de katholieke artsen was de trouw aan de katholieke moraal groot, te oordelen naar de standpunten van hun bestuur en de redactie van het RK Artsenblad.¹³⁷ De redactie oefende dikwijls kritiek uit op de opvattingen, zoals die in de KCV leefden en volgde nog tot het begin van de jaren zestig een behoudende koers inzake de katholieke moraal.¹³⁸

Hoewel het duidelijk was dat er in de jaren 1945-1955 een conflict bestond tussen (bondig uitgedrukt) moraal en psychologie, blijkt de inzet van het conflict meerduidig te zijn. Allereerst was er een conflict tussen twee visies op de mens: het statische en dualistische mensbeeld van de moraaltheologie tegenover het dynamische beeld van de mens als 'bezielde lichamelijkheid', geïnspireerd door fenomenologie en existentialisme. Dit laatste beeld impliceerde een moraal, waarin rekening werd gehouden met concrete persoonlijke omstandigheden. Paus Pius XII veroordeelde deze benadering als 'situatie-ethiek'. Hij stelde zich op het standpunt dat de moraal gegrond is in de universele en bindende goddelijke en natuurwet, waaraan onvoorwaardelijk gehoorzaamd moet worden. "Hoe de individuele situatie ook moge zijn, er is geen andere uitweg...".¹³⁹

Een tweede aspect is de bedreiging, die van de psychologie als wetenschap uitging naar de moraal. De herwaardering van de seksualiteit en de relativisering van de vrije wil brachten de fundamenteën van het moraalsysteem aan het wankelen. Daar kwam nog bij, dat de moraal zelf niet onbekritiseerd bleef. Steeds vaker werd er op gewezen, dat de katholieke moraal neuroseverwekkend kon werken.¹⁴⁰

Ten derde kan gewezen worden op de ontstane 'concurrentie' tussen psychologie en moraal als varianten van een geestelijke gezondheidsleer. In de praktijk leidde deze 'concurrentie' soms tot competentieconflicten en een discussie over de vraag, wie eigenlijk bevoegd was te oordelen over geestelijke gezondheid, de psychiater of de biechtvader?¹⁴¹ De spanning van deze competentievraag werd nog vergroot door de in deze jaren naar buiten tredende emancipatie van de leken, niet in de laatste plaats op intellectueel vlak. De leken hadden zich op velerlei terrein - ook op dat van psychologie en geestelijke gezondheidszorg - deskundigheden verworven, die voordien aan priesters waren voorbehouden.

3.4. Popularisering van de vernieuwingen (1955-1960)

In de tweede helft van de jaren vijftig verbreedden ruimere opvattingen over huwelijk, gezin en seksualiteit zich snel over katholiek Nederland. Deze popularisering was niet alleen mogelijk gemaakt door het conflictrijke optreden van een kleine voorhoede; ook het katholieke volksdeel als geheel was er rijp voor. Sinds het begin van de twintigste eeuw was er een kloof gegroeid tussen de moraal van de katholieken (en overigens ook de orthodox-protestanten) en de moraal die door een groeiende groep van vrijzinnige en buitenkerkelijke Nederlanders werd gehouden en die aanzienlijk ruimer was.¹⁴² Voor de duur van het proces van katholieke emancipatie was dit onderscheid niet zo problematisch geweest: het versterkte eerder de eigen identiteit. Nu echter de doeleinden van de emancipatie min of meer bereikt waren nam de druk tot en behoefte aan assimilatie toe, en daarmee tevens een relativering van de eigen, strenge moraal.

In de jaren 1955-1960 breidden de voorzieningen op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg zich snel uit. Na een aanvankelijk "te betreuren gebrek aan steun en medewerking van de katholieke gemeenschap"¹⁴³ telde katholiek Nederland in 1962 ruim 40 Bureaus voor Huwelijksaangelegenheden. Daarnaast waren er de protestantse en humanistische Bureaus voor Levens- en Gezinsmoeilijkheden, samen ongeveer 30, en 20 consultatiebureaus van de nvsh.¹⁴⁴ Ook op andere terreinen (alcoholisme, opvoeding, psychiatrische preventie en nazorg) breidde de ambulante geestelijke gezondheidszorg zich uit. Op landelijk niveau werd in 1952 het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg opgericht, van waaruit al deze organisaties en instellingen werden gecoördineerd.¹⁴⁵ Karakteristiek voor de organisatorische ontwikkeling van de geestelijke gezondheidszorg is de situatie in Amsterdam.¹⁴⁶ Daar ontwikkelde directeur Trimbos binnen korte tijd het pastorale Bureau voor Huwelijksvoorlichting tot een Bureau voor Huwelijksaangelegenheden, waarbinnen een Medisch-Opvoedkundig Bureau, een kleine afdeling psychotherapie en een Huwelijksschool. Hierin werden de bestaande verloofdenscursussen, cursussen 'ter inleiding in het volle leven' en dergelijke opgenomen.¹⁴⁷

Meer nog dan via de geestelijke gezondheidszorg verbreedden de nieuwe opvattingen zich over katholiek Nederland via de publiciteitsmedia. Na het pionierswerk van *Dux*¹⁴⁸ en *G-3* (het blad van het militaire vormingscentrum 'De Waalheuvel')¹⁴⁹ volgden andere tijdschriften, bijvoorbeeld *Huwelijk en Huisgezin*.¹⁵⁰ Perquin vulde gedurende vele jaren een wekelijkse column in het damesblad *Beatrijs*;¹⁵¹ Trimbos hield aan het eind van de jaren vijftig zijn bekende radiopraatjes, die ook in gedrukte vorm grote aftrek vonden.¹⁵² De moralistische voorlichtingsboeken werden vervangen door onder meer de veel verkochte boekjes van Fons Jansen.¹⁵³

In de opvattingen, die langs deze wegen steeds meer gemeengoed begonnen te worden in katholiek Nederland, kwam de liefdesrelatie centraal te staan in

plaats van de voorschriften van de katholieke moraal. De voortplanting als eerste huwelijksdoel werd aanzienlijk gerelativeerd en de seksualiteit binnen het huwelijk positief benaderd. Andere uitingen van seksualiteit zoals zelfbevrediging, homoseksualiteit en voorechtelijk geslachtsverkeer werden toleranter behandeld.¹⁵⁴ Niet alleen de houding ten opzichte van seksualiteit, maar het hele karakter van het katholieke huwelijk veranderde. Het huwelijk werd steeds meer geïntendeerd op het persoonlijke, 'diesseitige' geluk van de partners in plaats van op een godsdienstig streven naar heilgheid. Er vond een secularisering van het huwelijk plaats.¹⁵⁵ Bovendien werden de gezinsverhoudingen minder patriarchaal; er kwam meer aandacht voor de belevingswereld en de positie van de vrouw¹⁵⁶ en voor de eigen ontwikkeling van het kind.¹⁵⁷

3.5. *Huwelijk en gezin na 1960*

Naarmate nieuwe opvattingen over huwelijk, gezin en seksualiteit meer gangbaar werden in katholiek Nederland, verloor de traditionele moraal steeds meer geldingskracht. De ontwikkeling van de anticonceptie-pil aan het eind van de jaren vijftig rakelde de discussie over de geoorloofdheid van geboorteregeling flink op.¹⁵⁸ Tegelijkertijd echter werd het gebruik van dit en andere anticonceptionele middelen in Nederland en ook in katholieke kring steeds gangbaarder.¹⁵⁹ Zo bleek bijvoorbeeld uit een enquête onder leden van Sint Adelbert, dat in 1963 ongeveer de helft van de ondervraagden voorbehoedsmiddelen gebruikte.¹⁶⁰ Een belangrijke rol in de aanvaarding van voorbehoedsmiddelen door katholieken speelde de Bossche bisschop Bekkers. Deze verklaarde in een televisietoespraak in 1963 dat het gebruik van anticonceptionalia uiteindelijk een zaak was van het eigen geweten van de gehuwden.¹⁶¹ De katholieke leer bleek haar normativiteit in toenemende mate te verliezen. De enquêtes van het weekblad *Margriet* uit 1965 en 1968 wezen uit dat de tolerantie van katholieken ten aanzien van echtscheiding, geboortenregeling, voorechtelijk geslachtsverkeer en dergelijke groeide.¹⁶² Hoewel in aanmerking genomen moet worden, dat ook in Nederland als geheel de veranderingen in opvattingen over deze onderwerpen aanzienlijk waren, met name in de jaren zestig en in mindere mate in de jaren zeventig,¹⁶³ mogen de veranderingen onder de katholieken toch nog opvallend worden genoemd. In 1981 bleek uit een herhaling van het *Margriet*-onderzoek van 1968, dat katholieken even permissief waren als de buitenkerkelijken¹⁶⁴ - van oudsher de meest permissieve bevolkingsgroep in Nederland.

In zijn televisietoespraak gaf bisschop Bekkers in feite het 'niet-officiële standpunt' weer van zeer veel katholieke moraaltheologen in Nederland. Vanaf het begin van de jaren zestig werd het huwelijk niet uitsluitend meer opgevat als 'heilsmyserie', maar ook als 'aardse werkelijkheid'.¹⁶⁵ Bovendien werden de normativiteit van het persoonlijk geweten en het primaat van de liefdes-

relatie in de Nederlandse moraaltheologie aanvaarde uitgangspunten.¹⁶⁶ Dat betekende onder andere dat de moraaltheologen rekenden met de omstandigheid dat voorbehoedsmiddelen werden gebruikt. Ook in dit verband wezen zij telkens op het persoonlijk geweten van de gehuwden.¹⁶⁷ Op deze wijze kwam de moraaltheologie in Nederland ver af te staan van de door 'Rome' voorgehouden moraalopvattingen. De encycliciek *Humanae Vitae* (1968), waarin opnieuw de periodieke onthouding als enig toelaatbaar middel voor geboortenbeperking werd geurged, had na de eerste verontwaardigde reacties nauwelijks of geen effect op de opvattingen en de praktijk in Nederland.¹⁶⁸ De bisschoppen reageerden voorzichtig kritisch op de encycliciek: "Al is deze encycliciek geen onfeilbare uitspraak, toch is zij een waar pleidooi voor de waardigheid van het leven en een oproep tot verantwoordelijkheid in geslachtelijkheid en huwelijk...".¹⁶⁹ Ook stemden zij in januari 1969 vóór een motie van het Pastoraal Concilie, waarin de argumenten van *Humanae Vitae* niet overtuigend werden genoemd en de gewetensbeslissing van de gehuwden werd erkend.¹⁷⁰

In de betreffende rapporten weerspiegelde het Pastoraal Concilie (1966-1970) de ruimere morele en moraaltheologische opvattingen in katholiek Nederland. Het ontwerprapport over huwelijk en gezin leverde impliciete kritiek op de 'Romeinse' katholieke opvatting van seksualiteit: die was maar vanuit een beperkt perspectief als natuurgegeven te beschouwen.¹⁷¹ Het ontwerprapport 'De zedelijke levenshouding van de christen in de wereld' ging uit van de ethische autonomie van de mens. De ethische regels van de menselijke gemeenschap worden door de gelóvigen als Gods geboden beschouwd, maar er zijn geen goddelijke geboden als 'surplus' op de menselijke ethiek. Voor een kerkelijk gesanctioneerde groepsmoraal is, naar nieuwe theologische inzichten, geen enkele basis.¹⁷² Zo werden de veranderende opvattingen over huwelijk en seksualiteit onder de Nederlandse katholieken gedragen door twee opvattingen die fundamenteel van die van 'Rome' verschilden: een relativisering van het kerkelijk leergezag ten gunste van het persoonlijk geweten, en een loskoppeling van voortplanting en seksualiteit.

3.6. Deconfessionalisering van de geestelijke gezondheidszorg na 1960

De relatie tussen catholicisme en geestelijke gezondheidszorg werd na 1960 losser en was rond 1970 nagenoeg verdwenen. De fenomenologisch georiënteerde benaderingswijze, die de katholieke doorbraak naar de geestelijke gezondheidszorg zo sterk had bepaald, viel in de eerste helft van de jaren zestig weg als wetenschappelijke benadering van de psychologie. De 'Utrechtse school' ging ten onder aan de feilen van zijn werkwijze¹⁷³ en de Nijmeegse 'gewone psychologie' werd rond 1964 verdrongen door de Amerikaanse experimentele psychologie.¹⁷⁴ In de jaren zestig werd de psychologie een veelvormige wetenschap; alleen al in de klinische psychologie, de meest bij de geestelijke gezondheidszorg betrokken richting, ontstonden verscheidene psy-

chotherapeutische benaderingen. Eenzelfde diversiteit ontstond ook in de pedagogiek.¹⁷⁶ De fundamentele affiniteit tussen sociale wetenschappen en levensbeschouwing die door mensen als Fortmann, Buytendijk en Perquin nog werd aangenomen, viel met de feitelijke ontwikkeling van de sociale wetenschappen weg.¹⁷⁶

Eenzelfde proces maakte de georganiseerde geestelijke gezondheidszorg door. De dissertatie van Trimbos in 1959 markeerde de professionalisering van deze sector en 'proclameerde haar zelfstandigheid', niet alleen ten opzichte van de lichamelijke gezondheidszorg, maar ook ten opzichte van het katholicisme als geestelijke gezondheidsleer, in welke vorm ook.¹⁷⁷ De ontwikkeling van velerlei therapeutische en semi-therapeutische methoden en technieken vereiste steeds meer psychiatrische, psychologische en agogische deskundigheid. Het professionele karakter van de geestelijke gezondheidszorg vormde een belangrijk argument voor het Katholiek Nationaal Bureau om in 1964 voorstellen te doen voor een reorganisatie die zou moeten leiden tot regionale instellingen voor ambulante geestelijke gezondheidszorg (de 'RIAGG'-plannen).¹⁷⁸ Op landelijk niveau kwamen in 1972 één Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid en één Nederlandse Vereniging voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg tot stand.¹⁷⁹ De bij deze fusie ingestelde vaste commissie voor levensbeschouwing ging in 1974 ter ziele (maar werd vijf jaar later opnieuw opgericht!).

De professionalisering van de geestelijke gezondheidszorg en de verwijdering tussen psychologie en katholicisme leidden tot een aantal stille jaren bij de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid. In 1967 werd de Pastorale Commissie opgeheven, en de uitgave van brochures kwam stil te liggen. Na enkele jaren werd de bezinning op de relatie tussen geloof en geestelijke gezondheid weer opgenomen met de start van een nieuwe reeks brochures (1972) en een wijziging van de kcv tot Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid (1976).

3.7. *Beshuit*

Al eerder vermeldden wij terloops de twee belangrijkste aspecten in de ontwikkelingen in de katholieke moraal: de relativering van het leergezag van de kerk, en de loskoppeling van seksualiteit en voortplanting. Het eerste aspect maakt duidelijk, hoezeer de in het voorgaande geschetste ontwikkelingen deel uit maakten van het proces van volkskerkelijk naar denominationeel denken en doen. Relativering van het leergezag vonden wij ook al met betrekking tot het kerkelijk ambt, dat immers de vormgeving van dat leergezag bij uitstek was. Overigens vond deze wending van gezagsgevoeligheid naar het primaat van het persoonlijk geweten niet moeiteloos plaats. Aanvankelijk werd zij nog ervaren als een ongehoorzaamheid aan dat gezag.¹⁸⁰ Deze ervaring zou er echter niet geweest zijn - wij komen nu op het tweede aspect -

als de persoonlijk beleefde moraal samen was blijven vallen met die welke het kerkelijk gezag voorhield. Hiervan was echter geen sprake. In de loop van twee decennia vond er een ontwikkeling plaats waardoor er objectieve verschillen van standpunt ontstonden tussen de leer van de kerk en de moraal die door het merendeel van de Nederlandse katholieken werd aangehangen. Dit proces ving aan met een grotere nadruk op het overigens traditionele aspect van de 'subjectieve moraal'. In deze zelfde periode, het begin van de jaren vijftig, werd er op gewezen dat een volwassen moraal een leerproces nodig had: de kerk mocht van kinderen en jongeren niet een volkomen morele gehoorzaamheid eisen. De groeiende invloed van de (fenomenologische) psychologie leidde echter tot wezenlijke verschillen met de kerkelijke moraal, met name ten aanzien van het mensbeeld en de interpretatie van wat 'natuurwetten' zouden zijn. De loskoppeling van seksualiteit en voortplanting werd door de opkomende 'geestelijke gezondheidsleer' gerechtvaardigd.

Na 1960 werd het terrein van de geestelijke gezondheidszorg, huwelijks- en seksualiteitsbeleving, gezinsverhoudingen enzovoort in snel tempo geseculariseerd. In de loop van dit decennium paste het katholieke volksdeel zijn morele opvattingen in feite aan aan de permissieve moraal die in een belangrijk deel van de Nederlandse samenleving al langer heerste. De Nederlandse priesters en moraaltheologen namen deze aanpassing veelal over. De ontwikkelingen op het terrein van huwelijk en seksualiteit van na 1965 kunnen nauwelijks meer beschouwd worden als specifiek katholiek. De groeiende tolerantie op dit terrein in de tweede helft van de jaren zestig¹⁸¹ is een ontwikkeling die voor Nederland als geheel geldt.

4. OECUMENE

4.1. *'Het gesprek' (-1958)*

Voor de ontwikkelingen in de oecumene moet de Tweede Wereldoorlog niet slechts genoemd worden als beginpunt voor dit onderzoek, maar ook als een belangrijke katalysator.¹⁸² Ook vóór 1940 hadden er in Nederland oecumenische contacten plaatsgevonden, maar deze hadden zich beperkt tot het academisch milieu, onder studenten¹⁸³ en onder hoogleraren in de in 1931 opgerichte 'Kring van katholieke en protestantse hoogleraren'.¹⁸⁴

Het verzet tegen de Duitse bezetting bracht althans voor de duur van de oorlog de kerkelijke leiders bij elkaar in het Interkerkelijk Overleg (iko). Contacten werden bovendien gelegd in het gijzelaarskamp Beekvliet te Sint Michielsgestel, waaruit via de Nederlandse Volks Beweging in 1949 het Nederlands Gesprek Centrum tot stand kwam.¹⁸⁵ Van grote betekenis voor de oecumene zouden de gesprekken blijken te zijn die katholieken en protestanten voerden in de in 1943 ontstane Larense Gesprekskring. Deze kring was in het leven geroepen om van gedachten te wisselen over het in 1941 verschenen

boek *Wat gelooven zij?*¹⁸⁶ en telde de belangrijkste oecumenische pioniers onder zijn leden.¹⁸⁷

Van officiële deelname van de katholieke kerk aan de groeiende oecumenische beweging was echter geen sprake, noch op internationaal niveau, toen in 1948 de Wereldraad van Kerken werd opgericht, noch in Nederland. Uit het oorlogsoverleg ontstond weliswaar een Oecumenische Raad van Kerken, maar de gereformeerde kerken en de katholieke kerk maakten daarvan geen deel uit. De katholieke opvatting over oecumene was in 1923 in de encycliciek *Mortalium Animos* vastgelegd en werd, bij gelegenheid van de eerste vergadering van de Wereldraad in Amsterdam (1948), door de Nederlandse bisschoppen herhaald: alleen terugkeer naar de éne heilige katholieke en apostolische kerk kan een eind maken aan de verdeeldheid onder de christenen. De onfeilbare kerk kan niet de waarheid ter discussie stellen.¹⁸⁸ Uit twee andere gebeurtenissen in datzelfde jaar bleek echter, dat de bisschoppen niet geheel afwijzend stonden tegenover 'het gesprek', zoals de oecumenische contacten doorgaans werden genoemd. Allereerst hechtten zij hun goedkeuring aan de benoeming van Van de Pol tot hoogleraar in de fenomenologie van het protestantisme aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, en bovendien gingen zij accoord met een ingrijpende statutenwijziging van de Apologetische Vereniging Petrus Canisius (AVPC) in 1948.

De AVPC wijzigde toen haar koers van een apologetische houding naar een oecumenische benadering, die uitgedrukt werd in een nieuwe naam: Sint Willibrord Vereniging (swv). Het AVPC-tijdschrift *Het Schild* onderging eenzelfde koerswijziging na het overlijden, eveneens in 1948, van de apologetisch ingestelde hoofdredacteur Verhaar.¹⁸⁹ Daarmee vormde de swv een stevige en snel groeiende basis voor de uitbreiding van het oecumenische gesprek. Naar het voorbeeld van de Larense Kring ontstonden, vaak op initiatief van (ex-)leden, meer kringen, waaronder de Bossche en de Betuwse kring. Hun aantal is moeilijk te schatten, maar aanzienlijk.¹⁹⁰ De kringen functioneerden als plaatsen waar opvattingen werden uitgewisseld op basis van onderling vertrouwen en persoonlijke vriendschap; zij hadden geen officieel karakter.¹⁹¹ Wel zagen in deze jaren veel publicaties het licht, waarvan men kan zeggen dat zij wortelen in het oecumenische gesprek, onder andere van Van der Linde, Van de Pol en Thijssen.¹⁹² Wijde verspreiding kregen de opgedane ervaringen ook via de swv en door het Una Sancta-werk van de Missionarissen van het H Hart, of het verwante Open Deur- en Hoeksteen-werk van de Missionarissen van de H Familie, dat zich van bekeerlingenwerk had ontwikkeld tot oecumenisch apostolaat.

Er heerste echter niet enkel een sfeer van oecumenische openheid. De instructie 'Ecclesia Catholica' van het Heilig Officie (1949) erkende weliswaar, dat het oecumenisch streven buiten de katholieke kerk was geïnspireerd door de H Geest, en schiep aldus enige gespreksruimte, maar de katholieke kerk beschouwde zich nog steeds als 'moederkerk'. Daardoor bleef bijvoorbeeld het gemengde huwelijk een probleem: van katholieke zijde werden hoge eisen

gesteld met betrekking tot de godsdienstige vrijheden van de katholieke partner en de opvoeding van de kinderen. De bisschoppelijke richtlijnen over het gemengde huwelijk in 1955 zwakten slechts de interdiocesane verschillen af, maar verzachtten niet de voorwaarden (*cautiones*).¹⁹³ Veel angst voor veronderstelde onverdraagzaamheid van de katholieken sprak uit het *Herderlijk schrijven van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de Rooms-Katholieke Kerk* van 1950. Deze al langer bestaande zorg was nog toegenomen, nadat uit de gegevens van de volkstelling van 1947 was gebleken dat het katholieke aandeel in de Nederlandse bevolking sterk steeg. Men vreesde dat op den duur een katholieke meerderheid in Nederland de macht zou overnemen. De talrijke betuigingen van tolerantie door katholieken aan het begin van de jaren vijftig konden deze zorgen niet wegnemen.¹⁹⁴ Over het algemeen kan men echter zeggen, dat het oecumenisme zich in Nederland vooral op het niveau van persoonlijk gesprek in de jaren vijftig snel uitbreidde, en informeel door de bisschoppen werd gesteund.¹⁹⁵

4.2. *Verbreiding van de oecumene (1958-1965)*

Het oecumenisch gesprek raakte aan het eind van de jaren vijftig in een nieuwe fase, toen de katholieke kerk er op het hoogste beleidsniveau aandacht aan ging schenken. Paus Joannes xxiii richtte in 1960 het Secretariaat ter Bevordering van de Eenheid der Christenen op en benoemde de secretaris van de internationale *Conférence Catholique pour les Questions Oecuméniques*, Willebrands, tot secretaris ervan. Na het overlijden van kardinaal Bea (1968) werd Willebrands voorzitter van dit Secretariaat. Van grote betekenis was ook het Tweede Vaticaans Concilie, niet alleen wegens het decreet over de oecumene *Unitatis Redintegratio* (1964), maar evenzeer wegens de oecumenische contacten, die gelegd werden tussen conciliedeelnemers en de uitgenodigde niet- en oud-katholieke waarnemers.

In Nederland werd de voorzitter van de Sint Willibrord Vereniging Willebrands in 1958 benoemd tot officieel bisschoppelijk gedelegeerde inzake de oecumene. Hij werd in 1960 opgevolgd door Groot. De afzonderlijke bisdommen stelden na 1960 eveneens oecumenische gedelegeerden aan.¹⁹⁶ De bisschoppen publiceerden in november 1961 richtlijnen voor oecumenisch gedrag, waarin vooral onderlinge contacten tussen katholieken en protestanten op persoonlijke basis aanbevolen werden. Declinatie aan elkaars officiële diensten werd niet toegestaan; wel konden gezamenlijke zang- en gebedsdiensten plaatsvinden, mits de bestaande verschillen niet werden verdoezeld.¹⁹⁷ Een schrijven in datzelfde jaar van de Synode der Nederlandse Hervormde Kerk was wat dat betreft minder stimulerend en wekte eerder de indruk zich bij de onvermijdelijke ontwikkelingen neer te leggen.¹⁹⁸ Vanuit de Bossche Kring werd er door de protestantse leden op gewezen, dat het stuk blijk gaf van onkunde over 'het gesprek' en de nieuwere katholieke theologie. Naar aanleiding van

deze reactie ging de Bossche Kring functioneren als informant voor oecumenische aangelegenheden bij de Generale Synode.¹⁹⁹

In deze periode breidde de swv haar activiteiten, vooral gericht op ondersteuning van oecumenische gesprekskringen en informatie aan de bisschoppen, aanzienlijk uit. Er kwamen een algemeen en een studiesecretaris, de Katholieke Bijbelstichting werd opgericht, en een groot aantal deskundigen werd door studietoelagen bij het werk betrokken. Het door de swv gestimuleerde 'Gesprek Rome Reformatie' kreeg in 1963 officiële status. De uitbreiding van oecumenische activiteit was ook aan de 'basis' waarneembaar. Naast de vele gesprekskringen waren er de 'Oecumenische Leergangen', gestart in 1961, die een grote deelname kenden; een oecumenische jongerendag in Utrecht in 1963 trok 5000 jongeren, en de 'Pleingroep' te Den Haag ging over tot het organiseren van agapèvieringen, een praktijk die door de uit de Pleingroep voortgekomen groep 'Sjaloom' werd voortgezet.²⁰⁰ In 1964 echter zorgde de 'kwestie-Irene' voor nieuwe spanningen tussen katholieken en protestanten.²⁰¹ Enerzijds haar voorwaardelijke herdoop - hoewel zij indertijd in alle openbaarheid in de Nederlandse Hervormde Kerk was gedoopt²⁰² - en anderzijds de reacties op een mogelijk katholieke vorstin maakten duidelijk, dat beide kerken nog niet zo naar elkaar toegroeid waren als men soms meende. De Nijmeegse historicus Rogier waarschuwde voor 'irenische' verdoezelingen van de realiteit: katholieken verstaan onder 'hereniging' nog steeds terugkeer tot de ene kerk.²⁰³ Anderzijds riepen bekende oecumenici op, het oecumenisch streven niet door deze gebeurtenis in gevaar te laten komen.²⁰⁴ Door deze kwestie kwam echter ook het eerste officiële contact tussen de bisschoppen en het synodebestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk tot stand.

4.3. Naar de 'grote oecumene' (1965-1970)

De tweede helft van de jaren zestig werd enerzijds gekenmerkt door een snelle verbetering van de officiële betrekkingen tussen de katholieke kerk en de protestantse kerken in Nederland en anderzijds door conflicten rond oecumenische experimenten van katholieken. Voor herstel van de betrekkingen was het klimaat in de katholieke kerk gunstig. Nog tijdens het Vaticaans concilie kwamen er officiële contacten tussen de Rk Kerk en de Wereldraad tot stand (1965), en in de jaren daarna kweekte paus Paulus VI door zijn reizen veel oecumenische goodwill.

De eerste contacten tussen de katholieke en hervormde kerk in Nederland betroffen een mogelijke wederzijdse dooperkenning. De in 1965 ingestelde commissie kwam een jaar later tot overeenstemming, en in 1967 kwam de dooperkenning officieel tot stand.²⁰⁵ Het daarop volgende gesprek met Gereformeerde en Lutherse kerken leidde in 1968 eveneens tot dooperkenning, evenals een gesprek met de Remonstrantse Broederschap, zij het in dit geval geen onvoorwaardelijke. Enkele jaren later kwam ook een gemeenschappelijke

verklaring tot stand over het kerkelijk gemengd huwelijk (1970), waarbij de voorwaarden van katholieke zijde waren komen te vervallen. Aan deze verklaring waren herzieningen van de liturgie bij de inzegening van een gemengd huwelijk voorafgegaan in 1960 en 1966, en een verruimde dispensatiepraktijk in 1968.

Een opvallende gebeurtenis voor de oecumene was het Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie, waarbij vertegenwoordigers van de andere kerken niet alleen aanwezig waren als waarnemers, maar ook betrokken waren bij de voorbereidingen en zitting hadden in de studiecommissies. Het rapport van de studiecommissie oecumene 'De eenheid welke de Heer maakt' uit 1970 bevatte echter aanbevelingen betreffende oecumenisch experimenteren, die voor de bisschoppen te ver gingen. Alle verwijzingen naar experimenten werden uit de aanbevelingen geschrapt.²⁰⁶

Tenslotte verdient de oprichting in 1968 van de landelijke Raad van Kerken vermelding. De katholieke kerk in Nederland nam daaraan als eerste kerkprovincie in de wereld als volwaardig lid deel. Belangrijk was, dat de vertegenwoordigers van de kerken geen adviseurs waren, maar beleidsmensen: voor de katholieke kerk nam bisschop Ernst zitting in de raad.

In dezelfde periode, waarin oecumene op beleidsniveau tot stand kwam, vonden ook steeds meer oecumenische experimenten plaats, die verder gingen dan in de richtlijnen van de bisschoppen werd toegestaan. Deze richtlijnen betroffen de agapè-vieringen (1965) en behelsden verder een uitwerking van de richtlijnen van Vaticanum II (1966).²⁰⁷ Het bekendst werden de agapè-vieringen van de Sjaloomgroep in Odijk en de eucharistie/avondmaalsvieringen in Venhuizen, die in 1967 tot conflicten leidden,²⁰⁸ en de vieringen in verschillende studentenekklesia's, waarbij naast priesters ook predikanten voorgingen. In een enkel geval leidden deze experimenten zelfs tot suspensie van de betrokken priesters.²⁰⁹ Niettemin werd bijvoorbeeld open communie een steeds vanzelfsprekender verschijnsel in Nederland.²¹⁰ Ook uit de in 1967 gehouden enquête *God in Nederland* komt naar voren dat oecumene een aanvaarde zaak was geworden; 75% van de katholieken bleek van mening dat de christelijke kerken zouden moeten opgaan in één wereldkerk.²¹¹

De swv ging in deze jaren een beleid voeren dat gericht was op ondersteuning van oecumenische experimenten, getuige de discussienota over de 'creatieve betekenis en spelregels van het oecumenische experiment' (1969). In datzelfde jaar werd het swv-secretariaat verplaatst naar het instituut Kerk en Wereld van de Hervormde Kerk in Driebergen, waar swv en Kerk en Wereld samen het Oecumenisch Actiecentrum gingen vormen. Men wilde op deze wijze de kerken activeren. Tegelijkertijd verschoof ook de aandacht naar de 'grote oecumene'; oecumene werd minder beschouwd als doel in zich, en steeds meer als een dienst aan de wereld, 'oikumenè' in ruimere zin. Er werd voor deze thematiek een afzonderlijke studiesecretaris aangesteld en het tijdschrift *Oecumene* fuseerde met *Kerk in ontmoeting* (voorheen *Binnenvlands Apostolaat*) tot *Kosmos + Oecumene* (1967). Door een dergelijk beleid

dreigde aan het eind van de jaren zestig het gevaar, dat de swv het contact met beleids mensen en de 'gewone gelovigen' zou verliezen.

4.4. *Impasse in de oecumene*

Aan het eind van de hier beschreven periode is er sprake van een impasse in de oecumene.²¹² Ongetwijfeld speelt de vertraging van algemeen culturele en kerkelijke ontwikkelingen in de jaren zeventig ook hier een rol. Er zijn echter ook andere factoren aanwijsbaar.

De koers die de swv had uitgezet, liep op een teleurstelling uit. In 1973 werd het Oecumenisch Actiecentrum opgeheven. Dat zij de aansluiting met de plaatselijke parochies en gemeentes dreigde te verliezen, was in 1971 al gebleken, toen de swv twee nota's opstelde met een strategie voor oecumenische actie op plaatselijk niveau. In de ene nota werd gepleit voor kleine groepen en experimenten, de andere nota zocht de weg van de 'institutionele oecumene' via de plaatselijke Raden van Kerken. De landelijke Raad van Kerken legde in de brochure *God-Wereld-Kerk* beide modellen voor aan de plaatselijke groepen, waar over het algemeen een voorkeur bleek te bestaan voor het model van de institutionele oecumene. In haar plan *Kerken in Nederland op weg naar 1974* nam de Raad van Kerken deze voorkeur over.²¹³ Het onderzoek van de Raad maakte duidelijk, dat er aan de basis minder behoefte bestond aan experimenten dan soms werd verondersteld. Naast experimenten - of aanzetten daartoe, zoals de aanbevelingen van het rapport op het Pastoraal Concilie - die door kerkelijke leiders werden teruggedroefd of door officiële begeleidingscommissies werden geremd, mislukte een aantal experimenten door gebrek aan plaatselijke steun, met name experimenten met de ontwikkeling van oecumenisch pastoraat in nieuwbouwwijken, waarvan de bewoners vaak nog te kerks dachten.²¹⁴ De omvang van de plaatselijke betrokkenheid ten aanzien van de Raden van Kerken was eveneens een probleem. Waren deze raden niet te veel vrijblijvende gespreks- en ontmoetingscentra van weinige oecumenisch actieven?²¹⁵

Er zijn echter twee terreinen, waarop oecumene langzamerhand een vanzelfsprekende zaak is geworden. Allereerst zijn dat de kritische gemeentes, waarvan het oecumenische karakter gehandhaafd bleef ondanks aanvankelijke conflicten hierover met de kerkelijke leiding. Nagenoeg alle kritische gemeentes, studentenekklesia's en basisgroepen zijn op oecumenische leest geschoeid. Belangrijker wellicht is nog het terrein van de categoriale zielzorg, dat zich in de tweede helft van de jaren zestig sterk begon uit te breiden. Behalve de studentenzielzorg kan men hier vele soorten pastoraat aantreffen, waar oecumenische samenwerking gangbaar is geworden: industriepastoraat, ziekenhuispastoraat enz.

Niet alleen op plaatselijk niveau is sprake van een stagnatie na de ontwikkelingen van de jaren zestig, ook op landelijk niveau is de oecumene na 1970

gestagneerd. Na de geslaagde besprekingen tussen de kerken over dooperkenning en gemengde huwelijken werd in het kader van de Raad van Kerken in 1970 een commissie ingesteld om de problematiek van de intercommunie en het kerkelijk ambt te bestuderen.²¹⁶ Het was niet te verwachten, dat dit gesprek snel tot resultaat zou leiden, aangezien de ambtskwestie en het karakter van eucharistie/avondmaal de fundamenteën raken van de verschillen tussen de kerken, en dan ook zeer gevoelig liggen. De commissie ging omzichtig te werk en publiceerde in 1972 een nota over 'de bijbelse achtergronden van Eucharistie-Avondmaal'. Mede aan de hand van de binnengekomen reacties bracht de commissie in 1975 rapport uit in twee conceptverklaringen over intercommunie en ambt, waarop de meeste kerken eind 1977 terughoudend reageerden: het rapport was een basis voor verder gesprek.²¹⁷ Dat de gesprekken trager verliepen, was niet alleen aan het fundamentele karakter van de gespreksthema's te wijten. De Raad van Kerken zelf was in 1968 samengesteld uit beleidsmensen om te voorkomen dat de raad te vrijblijvend zou zijn. Onvermijdelijk werd nu de terugslag merkbaar van de interne problemen in de kerken, overigens niet alleen in de katholieke kerk, waar de polarisatie sinds de bisschopsbenoemingen van 1970 en 1972 was toegenomen; ook de protestantse vertegenwoordigers in de raad moesten rekening houden met de nadrukkelijker klinkende stemmen in het behoudende deel van hun achterban.

4.5. *Besluit*

In hoofdstuk 1 typeerden wij de katholieke kerk in Nederland als een 'geamputeerde' volkskerk. In de pluralistische Nederlandse samenleving moest de kerk haar volkskerkelijke pretentie van universaliteit noodgedwongen beperken tot haar eigen leden. In deze situatie diende zij praktische tolerantie te betrachten zonder haar pretentie op te geven. Met name voor de eerste decennia van onze onderzoeksperiode hebben wij in het voorgaande voorbeelden daarvan gezien. Naast de beperkende officiële kerkelijke uitspraken stond een tolerante houding ten aanzien van persoonlijke contacten van oecumenische aard. Aan het eind van de jaren vijftig werd hierin steeds meer een inconsequentie gevoeld. Dit leidde, tegen een achtergrond van een veel ruimer proces van denominationalisering, tot een groeiende principiële tolerantie. Daarmee werd de universaliteitspretentie, wat de Nederlandse katholieken betrof, grotendeels opgegeven. De christelijke kerken en kerkgenootschappen gingen elkaar in toenemende mate als gelijkwaardig zien en behandelen. De ontwikkeling van na 1970 maakt echter duidelijk dat deze tolerantie (nog) niet volledig was. Uit de genoemde impasse in de oecumene zou men kunnen afleiden dat zowel kerkelijke leiders als veel gewone kerkleden niet bereid waren om hierin tot het uiterste te gaan en ook elkaars ambten en elkaars eucharistie- of avondmaalsvieringen te erkennen. Het lijkt niet uitgesloten dat op het terrein van de oecumene de eerste aanwijzingen zijn te vinden

voor een antwoord op de vraag, of een ontwikkeling van volkskerk naar denominatie wellicht ook haar grenzen heeft.

5. CONFESSIONALITEIT VAN ORGANISATIES EN INSTELLINGEN DE K-DISCUSSIE

5.1. *Van geslotenheid naar openheid, 1945-1960*

5.1.1. *Herstel van de katholieke organisaties*

Hoewel de Tweede Wereldoorlog grote desorganisatie had veroorzaakt kwam er niet onmiddellijk na 1945 een wijziging in de verzuilde verhoudingen in Nederland. Onder het katholieke volksdeel waren trouwens geen tendenzen te bespeuren in die richting, met uitzondering van de discussie, aan het eind van de oorlog, over de naoorlogse politieke partijvorming. Bij het herstel van het katholieke organisatieleven spelden de bisschoppen een belangrijke rol. Hun uitgangspunt was, dat de kerstening van de samenleving alleen mogelijk zou zijn vanuit een sterke katholieke zuil.²¹⁸ Zij streefden naar een spoedig herstel van de katholieke sociale en culturele organisaties.²¹⁹ Alleen op politiek terrein bleven de bisschoppen nog terughoudend. In een schrijven uit 1945 over katholieke organisaties liet kardinaal De Jong de vorm, waarin een politieke partij moest worden gegoten, in het midden.²²⁰ Het toetreden tot een eventuele katholieke partij bleef voorslagnog een zogeheten 'vrije kwestie'.²²¹ Deze terughoudendheid werd veroorzaakt doordat in katholieke politieke kringen zelf nog niet duidelijk was of en in welke vorm de vooroorlogse RK Staatspartij terug zou keren. Vooral een aantal jonge katholieke politici was direct na de oorlog voorstander van een politieke doorbraak.

Deze doorbraakbeweging wortelde al in de jaren dertig, toen een aantal politiek bewuste jongeren zijn ontevredenheid uitte over het functioneren van de parlementaire democratie.²²² Hun streven naar meer eenheid onder het Nederlandse volk vinden wij onder meer terug in de eind 1940 opgerichte en een jaar later verboden Nederlandse Unie.²²³ Na de opheffing van de Unie belandden veel Unie-leden in de illegaliteit en een aantal kopstukken ervan bevond zich in de jaren 1942-1943 in het gijzelaarskamp Beekvliet te Sint Michielsgestel. In dit kamp werden ideeën ontwikkeld voor een brede progressieve volkspartij, die de confessionele en niet-confessionele grenzen zou moeten doorbreken. Basis voor zo'n partij zou moeten worden gevormd door het 'personalistisch socialisme', waarin - overigens nog weinig omlijnde - opvattingen over de ontplooiing van de individuele mens en de ontwikkeling van gemeenschapsbesef centraal stonden.²²⁴ Met deze ideeën voor ogen werd in mei 1945 de Nederlandse Volks Beweging (NVB) opgericht.²²⁵ Ondanks een niet onaanzienlijke aanhang, vooral in Zuid-Nederland,²²⁶ slaagde de NVB er echter niet in om de beoogde brede progressieve volkspartij tot stand te brengen, en werd zij in 1946 opgeheven. In de in 1946 opgerichte Partij van

de Arbeid ging naast de oude SDAP ook een aantal kleinere partijen op; van katholieke zijde traden echter slechts enkele honderden nieuwe leden toe. Deze voerden als motief voor hun toetreden aan, dat de verhoopte progressieve volkspartij weliswaar niet tot stand was gekomen, maar dat zij op deze wijze toch het perspectief daarop open wilden houden.²²⁷

Maar de pleitvoerders voor een eigen katholieke partij hadden al voor het eind van de oorlog eveneens van zich doen horen. In zijn brochure *Het glazen huis* verdedigde de Nijmeegse jurist F. Duynstee, dat er opnieuw een katholieke partij moest worden opgericht om de principiële reden, dat katholieken immers één waarheid voorstonden, en om de praktische reden, dat zij hun getalssterkte zoveel mogelijk uit moesten buiten. Deze brochure werd zwaar bekritiseerd in kringen van het illegale blad *Christofoor*. Duynstees standpunt werd, wat minder absoluut gesteld, gedeeld door de dominicaan Kors, wiens brochure daarover grote invloed had.²²⁸ Het was met name de directeur van de Ontwikkelings-centrale van het RK Werkliedenverbond Stokman die daadwerkelijk op het herstel van een katholieke partij aanstuurde. Moreel gesteund door kardinaal De Jong slaagde hij erin een aantal nvb-sympathisanten, naast kopstukken van de oude RKSP als De Bruyn en Romme, te interesseren voor een op te richten Centrum voor Staatskundige Vorming. Een commissie van dit studiecentrum onder leiding van de nvb-er De Quay kwam eind 1945 tot de conclusie, dat er een katholieke politieke partij moest worden opgericht. Op 22 december 1945 werd de RKSP opgeheven ten gunste van de Katholieke Volkspartij (kvp).²²⁹ De kvp kon in de daarop volgende jaren rekenen op de steun van de bisschoppen, die uitgesproken voorstanders van organisatorische eenheid onder de katholieken waren. Bij gelegenheid van de verkiezingen van 1946 en 1948 lieten zij weten, dat de kvp de enige partij was die garant kon staan voor het realiseren van een katholieke invloed in de politiek.²³⁰ Bij de verkiezingen van 1946 verloor de kvp slechts één zetel ten opzichte van 1937, waarmee de doorbraak in feite mislukt was.²³¹

De leden van de Katholieke Werkgemeenschap in de PVDA (KWG) stelden zich op het standpunt, dat uit katholieke beginselen nog geen katholieke eenheidspartij volgde. Zij vormden echter een minderheid die voortdurend op moest roeien tegen de stroom van de katholieke eenheidsgedachte.²³² Hoewel zij bij verschillende gelegenheden trachtten begrip te kweken, onder andere in een gespreksgroep tussen kvp- en PVDA-leden, voortgekomen uit *Christofoor*, en in de redactie van *Te Elfder Ure*,²³³ werd de druk op de KWG rond 1953 groter. Bij gelegenheid van de viering van het honderdjarig herstel van de bisschoppelijke hiërarchie riep kardinaal De Jong expliciet op tot staatkundige eenheid, noodzakelijk voor de opbouw van een christelijke maatschappij en de bloei van het geloofsleven.²³⁴ Voor kvp-voorman Romme was deze uitspraak aanleiding om de betekenis van zijn partij als de door de kardinaal gewenste eenheidspartij nog eens te benadrukken.²³⁵ Ook de voorzitter van Sint Adelbert Van Voorst tot Voorst betoogde dat de PVDA-ers nu terug moesten keren naar de kvp.²³⁶

Over deze kwestie verscheen eind 1953 een rapport van de kvp-commissie Van der Grinten. Hierin werden alle bestaande argumenten voor een katholieke eenheidspartij nog eens bijeen gezet: het tot gelding laten komen van de katholieke maatschappij- en staatsopvattingen, de betekenis van het getal, de noodzakelijke invloed van andere katholieke organisaties via de kvp, de betekenis voor de bloei van het geloofsleven en vermindering van het van-kwaad-tot-erger: pvda-stemmers zouden ook naar de vara gaan luisteren of lid worden van het socialistisch Nederlands Verbond van Vakverenigingen (nvv).²³⁷ Het rapport werd in kwg-kringen vooral bekritiseerd omdat er alleen kvp-ers in de commissie hadden gezeten, waardoor de conclusie al bij voorbaat vaststond.²³⁸ Inmiddels was in de loop van 1953 toch een gesprek tot stand gekomen tussen kvp, kwg en de Katholieke Nationale Partij.²³⁹ Een 'groep van negen' hield in het voorjaar van 1954 enkele besprekingen, die echter werden afgebroken na het verschijnen van het bisschoppelijk mandement in mei.²⁴⁰

5.1.2. *Het bisschoppelijk mandement*

Het bisschoppelijk mandement van 1954, een jaar vertraagd door onenigheid onder de bisschoppen over de teneur die het stuk zou moeten hebben, was getiteld: *De Katholiek in het openbare leven van deze tijd*. De tekst was gebaseerd op een voorontwerp van de bisschop-coadjutor van Roermond Hanssen en de Roermondse seminarie-president Feron. Het droeg een zeer 'gesloten' karakter. Daarmee waren de bisschoppen voorbijgegaan aan het veel opener ontwerp, dat door een andere groep priesters via de Haarlemse bisschop Huibers aan het episcopaat was voorgelegd. Ook critici van het Roermondse ontwerp, onder wie Alfrink, slaagden er niet in er nog wezenlijke veranderingen in aangebracht te krijgen.²⁴¹

Het mandement omvatte drie delen. In het eerste pleitten de bisschoppen voor een positieve instelling van de katholieken tegenover de Nederlandse samenleving. Een dergelijke openheid zou echter alleen een reële bijdrage kunnen leveren aan de maatschappij als de katholieken zelf hecht georganiseerd waren. "Daarom is de grote richtlijn die Wij u geven: één in eigen verband en van daaruit samenwerking met anderen, met behoud van eigen zelfstandigheid."²⁴² Samenwerking achtten de bisschoppen vooral de taak van de leiders van de katholieke organisaties. In het tweede deel werden de doelstellingen van de katholieke organisaties aangegeven, waarbij de aandacht vooral uitging naar een pleidooi voor publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties, waarin werkgevers, werknemers en overheid eendrachtig zouden samenwerken. Bovendien werden de katholieken aangespoord om een katholiek sociaal programma op te stellen. Met nadruk werd de oproep van de kardinaal van 1953 herhaald: "Blijft één", ook op politiek terrein. In het derde deel werd aandacht besteed aan 'onchristelijke stromingen'. Humanisme, liberalisme en neomalthusianisme werden opnieuw veroordeeld als strijdig met het katholieke

geloof. Verder herhaalden de bisschoppen de verboden om lid te zijn van de Bond voor Sexuele Hervorming,²⁴³ het nvv, en de communistische Eenheidsvakcentrale. Het lidmaatschap van de pvda werd niet verboden. Wel stelden de bisschoppen, dat zo'n lidmaatschap afbreuk deed aan de 'eigen katholieke partij' en aan de verwezelijking van een katholiek sociaal program, terwijl de pvda voor een dergelijke verwezelijking geen enkele garantie bood. Op deze wijze zetten de bisschoppen de leden van de kwg onder druk: dezen konden "ook zonder sancties duidelijk ( ) weten wat de Bisschoppen bedoelen ...".²⁴⁴

Naar buiten toe reageerde katholiek Nederland positief - of moeten wij zeggen gehoorzaam - op het mandement.²⁴⁵ Alleen leden van de kwg en het aan de doorbraakgroep verwante tijdschrift *Te Elfder Ure* plaatsten vraagtekens.²⁴⁶ Andere kritische reacties bleven vooralsnog binnenskamers.²⁴⁷ Buiten katholieke kring ontmoette het mandement instemming van onder meer het Christelijke Nationaal Vakverbond, maar daarnaast heftige kritiek uit niet-confessionele hoek. Het nvv zag er aanleiding in om de samenwerking met de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) in de Raad van Vakcentrales en de Bedrijfsunies te verbreken. Het overgrote deel van de reacties en de aandacht spitste zich toe op de positie van de katholieken in de pvda. Zij zouden moeten overwegen om hetzij in de pvda te blijven, hetzij een nieuwe partij op te richten, die dan katholiek zou moeten zijn, hetzij over te gaan naar de kvp. De kwg-ers sloten deze laatste mogelijkheid al in juli 1954 uit bij monde van G. Ruygers, wiens rede op de radio werd uitgezonden.²⁴⁸ Inmiddels had zich in pers en politiek een uitvoerige discussie ontwikkeld over de mogelijke consequenties van het vertrek van de katholieke leden uit de pvda. Deze partij leek zelfs bereid daarvoor een kabinetscrisis te veroorzaken.²⁴⁹ De voormannen van de kwg slaagden er tijdens gesprekken met de bisschoppen niet in hun standpunt aanvaardbaar te maken. De bisschoppen bleven aandringen op gehoorzaamheid, dat wil zeggen dat de kwg-ers de pvda zouden moeten verlaten. Zij besloten echter dat niet te doen, hetgeen J. Willems, voorzitter van de kwg, op het pvda-congres in februari 1955 bekend maakte.²⁵⁰

5.1.3. Groeiende openheid

In de tweede helft van de jaren vijftig werd het 'boemerang-effect' van het mandement zichtbaar. De zin van eigen katholieke organisaties werd weliswaar niet betwijfeld, maar daarnaast groeide het besef, dat eigen organisaties niet mochten leiden tot een isolement. Het eenvormige, geïsoleerdeatholicisme was immers voortgekomen uit een noodsituatie: de achterstand van het katholieke volksdeel. Isolement was, zo besefte men steeds meer, geen beginsel, maar alleen een kwestie van historische opportuniteit.²⁵¹ Tezelfdertijd vond een heroriëntatie plaats in het katholieke sociale denken, dat - zich baserend op de encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) - tot

dan toe de katholieke organisatorische geslotenheid had gefundeerd. In plaats van het neothomisme wendde men zich met name tot het opener Frans georiënteerde personalisme, dat meer nadruk legde op individuele ontplooiing dan op groepsvorming en maatschappelijke beïnvloeding.²⁵²

De tendens om het katholieke isolement te relativeren werd in 1957 opvallend verwoord door de Sint Willibrord Vereniging in haar rapport *Openheid en geslotenheid van de katholieken in Nederland*.²⁵³ Het bestaansrecht van eigen organisaties werd hierin niet ontkend: eigen onderwijs en jeugdbeweging dienden de 'beschutting' van de jeugd, en in vak- en standsorganisaties waren de mensen nog niet klaar voor 'nieuwe vormen'. De zin van een verdere organisatorische uitbreiding, met name op het terrein van het maatschappelijk werk, werd echter betwijfeld. Meer in het algemeen vroegen de auteurs zich af, of specifieke katholieke organisaties de evangelieverkondiging niet zouden kunnen hinderen, en wezen er voorts op, dat het onderscheid dat voortdurend werd gemaakt tussen persoonlijke openheid voor andersdenkenden en de geslotenheid van eigen organisaties langzamerhand geforceerd aan begon te doen. Het bisschoppelijk mandement werd in dit rapport onverbloemd gekenschetst als een document dat de katholieke geslotenheid bekrachtigd had.

Dat men enige afstand begon te nemen van de gevestigde maatschappelijke verhoudingen in Nederland bleek ook uit de in deze jaren opkomende discussie over de verzuiling. De term 'verzuiling' zelf werd gangbaar,²⁵⁴ soms in de negatieve bijbetekenis die ook het woord 'geslotenheid' had gekregen. Van katholieke zijde werd de verzuiling vooral beschouwd als een middel tot emancipatie. De dissertatie van Goddijn was hierbij toonaangevend.²⁵⁵ In de lijn van deze 'emancipatie-hypothese' werd wel een onderscheid gemaakt tussen terechte 'zuilvorming' en te ver doorgevoerde 'verzuiling'.²⁵⁶

De Nederlandse bisschoppen waren inmiddels wat terughoudender in hun optreden geworden. Kardinaal Alfrink schiep in 1957 de ruimte voor herstel van het contact tussen nvv en KAB,²⁵⁷ en twee jaar later verklaarde de Roermondse bisschop Moors, dat de historische omstandigheden dusdanig waren veranderd, dat een leidinggevende rol van de bisschoppen minder nodig was.²⁵⁸ Ook het bisschoppelijke schrijven *De katholieke sociale organisaties in deze tijd* stelde in 1960, dat de juiste structuur van 'ons organisatieleven' door de organisaties zelf moest worden gevonden. Het was slechts de opdracht van de bisschoppen om de idealen van de christelijke maatschappijbeschouwing voor te houden.²⁵⁹

Aan het eind van de jaren vijftig was duidelijk, dat de katholieke organisaties niet meer gefundeerd konden worden in een emancipatiestreven met een defensief karakter. Bleef de vraag, in hoeverre de katholieke levensbeschouwing dergelijke organisaties principieel of (nog) om opportunititsredenen eiste. In het mandement hadden de bisschoppen al gepleit voor het uitwerken van een katholiek sociaal program. Na enkele jaren van voorbereidend werk verscheen dit in vijf delen tussen 1960 en 1963 onder de titel *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving*. Het

werk werd nadrukkelijk gepresenteerd als *een* christelijke sociale leer, één van de mogelijke uitwerkingen van de katholieke sociale leer naar Nederlandse omstandigheden.²⁶⁰ Het werk droeg een veel opener karakter dan het bisschoppelijk mandement, maar zelfs in deze vorm werd de zin van een 'katholiek uitzicht' vrij algemeen niet meer ingezien, zodat het nooit het standaardwerk werd dat het beoogde te zijn.²⁶¹

5.2. *De k-discussie na 1960*

5.2.1. *Enkele algemene tendenzen*

Hoewel de ontzuiling - wat de katholieke organisaties betreft het opgeven van de katholieke signatuur door naamsveranderingen, statutenwijziging en fusies, en de afname van hun ledental - pas aan het eind van de jaren zestig duidelijk waarneembaar werd, was er al veel eerder sprake van een ontzuilingsmentaliteit. De in de tweede helft van de jaren vijftig opgekomen relativering van eigen organisaties zette zich in de jaren zestig door. Dit was af te lezen aan twee verschijnselen. Allereerst kwam een ontzuilingsmentaliteit naar voren in verschillende in deze jaren gehouden onderzoeken,²⁶² en bovendien werd het bestaansrecht van katholieke organisaties toenemend ter discussie gesteld, niet alleen door buitenstaanders, maar ook door de organisaties zelf, die op zoek gingen naar hun katholieke identiteit.

Het uitgangspunt voor zo'n discussie was gewoonlijk, dat de katholieke emancipatie was voltooid en de katholieken niet meer beschermd hoefden te worden tegen 'kwade invloeden' van buitenaf.²⁶³ Daarmee stond de deconfessionalisering van katholieke organisaties echter nog niet vast. Nog halverwege de jaren zestig werd het argument gebruikt, dat 'de mensen er nog niet aan toe waren' en een beveiliging nodig was tegen een "onverminderde laïciserings-tendens".²⁶⁴ De gedachte achter deze negatieve benadering vinden wij in positieve vorm in de hele k-discussie terug; telkens wordt benadrukt, dat het zinvol zou zijn indien de katholieke of christelijke levensbeschouwing invloed uit zou oefenen op de maatschappelijke ontwikkelingen. Op welke wijze dit zou moeten gebeuren werd echter zelden duidelijk. Het meest werd gesproken over 'dienstbaarheid aan de mensen' of 'opkomen voor een menselijke samenleving'. Uitzicht op concretisering hiervan bood aan het eind van de jaren zestig eigenlijk alleen de opkomende politieke theologie van de Duitse theoloog Metz, op grond waarvan een maatschappij-kritische opstelling van katholieke organisaties werd bepleit, onder andere in de Commissie Kerk en Samenleving van het Pastoraal Instituut.²⁶⁵

Sinds het mandement van 1954 hadden de bisschoppen zich min of meer uit hun leidinggevende rol ten aanzien van de katholieke organisaties teruggetrokken.²⁶⁶ De kerkelijke controle op de organisaties nam af en werd in de loop van de jaren zestig opgeheven. Noch geestelijk adviseurs noch ker-

kelijke goedkeuring van de statuten waren langer vereist.²⁶⁷ Wel spraken de bisschoppen in de jaren zestig en zeventig verschillende malen over het katholieke onderwijs en in mindere mate de vakbeweging. Deze toespitsing op specifieke onderdelen van het katholieke organisatieleven typeerde overigens de hele k-discussie in de jaren zestig. Steeds duidelijker werd namelijk, dat de diverse katholieke organisaties niet alle even dicht bij de kerkelijke 'kern' gelegen zijn: een katholieke lagere school is van groter belang voor zowel kerk als gelovige dan een katholieke voetbalclub.²⁶⁸ Een aantal katholieke organisaties zullen wij in het volgende nader bespreken.²⁶⁹

5.2.2. *De Katholieke Volkspartij*

Binnen de Katholieke Volkspartij (KVP) gingen al rond 1960 stemmen op om te komen tot een brede christen-democratische partij.²⁷⁰ Mede naar aanleiding van de door het KASKI geconstateerde daling van de 'politieke orthodoxie' onder katholieken boog ook het partijbestuur zich over deze mogelijkheid, maar met name Romme en Steenkamp toonden zich tegenstander van zo'n partij.²⁷¹ De gedachte bleef echter levend. Een in 1963 ingestelde structuurcommissie publiceerde drie jaar later het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* en kwam daarin tot de conclusie, dat een katholieke, maar eventueel ook een christelijke partij opportuun zou zijn om de christelijke mens- en maatschappijbeschouwing in politieke termen te vertalen.²⁷² De op het rapport volgende debatten werden voorlopig afgerond op het partijcongres van 8-9 december 1967 te Arnhem, waar werd vastgelegd dat "in de huidige tijd partijvorming op christelijke grondslag gewenst is, mits een dergelijke partij een consequent vooruitstrevend karakter draagt", en dat "in samenwerking met de ARP en de CHU gestreefd dient te worden naar een algemeen christelijke volkspartij ... openstaand voor allen die het program onderschrijven".²⁷³ Overleg met ARP en CHU in de 'Groep van Achttien' leidde tot een interimrapport in 1968, waarin het evangelie werd gezien als inspiratiebron voor een visie op mens en maatschappij, die tot politiek beleid moest leiden.²⁷⁴ De uitgangspunten van de Groep van Achttien sloegen in de KVP echter niet bijzonder aan en de grondslagdiscussie kwam helemaal stil te liggen, toen interne onenigheid, en met name de onverwachte 'samen uit samen thuis'-verklaring van Schmelzer (KVP), Biesheuvel (ARP) en Mellema (CHU) op 14 februari 1968, leidde tot het uittreden van een aantal radicale KVP-leden, die later de Politieke Partij Radicalen (PPR) zouden vormen.²⁷⁵

Pas in 1971 werd de discussie over de confessionele grondslag weer opgenomen door de 'Amersfoortse groep' (waaronder de latere partijvoorzitter De Zeeuw) en het 'Democratisch Centrum Nederland' onder leiding van Couwenberg.²⁷⁶ De eerste groep stelde de confessionele grondslag zelf ter discussie en leek even de latere CDA-voorzitter Steenkamp mee te hebben, toen deze verklaarde dat er voor een confessionele partij geen plaats meer was: Rome en Genève zijn gepasseerde stations.²⁷⁷ De diversiteit aan opinies binnen de

kvp veroorzaakte ongerustheid bij de beide andere confessionele partijen over de samenwerking. Uit het daarop volgende overleg tussen de drie partijtoppen ontstond een contactraad, die in 1973 besloot tot oprichting van het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Het eerste congres van het CDA legde op 23 augustus 1975 als grondslag vast, dat het evangelie (waaronder de hele bijbel verstaan moet worden) de richtsnoer vormt voor het politieke handelen.²⁷⁸

De bisschoppen hadden hun pleidooi voor een katholieke eenheidspartij na 1954 niet meer herhaald. Vanaf 1965 stelden zij zich openlijk op het standpunt dat christenen zich bij hun politieke keuze door christelijke waarden moeten laten inspireren, maar verder vrij waren in hun partijkeuze.²⁷⁹ Bisschop Bluysen benadrukte op het eerste CDA-congres dat het christelijke karakter van een politieke partij niet uit naam of statuten, maar uit haar politieke daden moest blijken.²⁸⁰

De kwg, die haar bestaansrecht voor een groot deel had ontleend aan het verzet tegen de gedachte van een katholieke eenheidspartij, werd na een noodlijdend bestaan van een vijftal jaren in 1969 in aanwezigheid van bisschop Bluysen opgeheven.²⁸¹ Voor zover de kvp haar eenheidskarakter nog had weten te bewaren ging dat verloren met de oprichting van de PPR, waarin veel kritische katholieken een politiek onderdak vonden.

5.2.3. Het Nederlands Katholiek Vakverbond

Een zeer uitvoerige k-discussie is in de jaren zestig gevoerd door het nkV.²⁸² Als Katholieke Arbeiders Beweging (KAB, 1945-1963) was de vakbeweging altijd nauw betrokken geweest bij de opbouw en verdediging van de katholieke zuilorganisaties.²⁸³ Voor de structuurherziening van 1963, die ook de naamsverandering van KAB naar nkV bracht, had men de Nederlandse bisschoppen om advies gevraagd. Dit advies werd met kennelijke tegenzin in 1960 eindelijk gegeven: de organisaties konden hun inrichting heel goed zelf regelen.²⁸⁴ Als grondslag stelde het nkV vast, dat het gestalte wilde geven aan de beginselen van de katholieke sociale leer in de samenleving.²⁸⁵

Halverwege de jaren zestig kreeg de nkV-leiding de eerste tekenen van de 'basis' dat de motieven voor het handhaven van een katholieke vakbeweging niet meer aanspraken; een enquête in 1968 bevestigde deze aanwijzingen voor ruim 70% van de leden.²⁸⁶ In datzelfde jaar werd in een nota uitgesproken dat keuze voor een katholieke organisatie geen principiële, maar een beleidskwestie was. De voor- en nadelen van een 'gemengde', dat wil zeggen niet-confessionele vakbond werden er in onderzocht.²⁸⁷ Op grond van deze nota besloot het nkV-bestuur te streven naar nauwere samenwerking met de andere vakorganisaties, en tegelijk te gaan werken aan een visieprogramma vanuit de eigen identiteit van het nkV.²⁸⁸ Een dergelijk visieprogramma was des te dringender omdat verschillende bij het nkV aangesloten bonden in de jaren 1969 en 1970 hun grondslagen al gedeconfessionaliseerd hadden, onder andere

de Industriebond en de Bouw- en Houtbond.²⁸⁹ Deze beleidsvoornemens leidden in 1972 tot de instelling van een commissie 'Geloof en vakbeweging' maar ook tot een federatie met het nvv, die in 1981 werd omgezet in een fusie. Het beoogde visieprogramma verscheen in 1975. Met betrekking tot de confessionaliteit werd in de inleiding daarvan opgemerkt, dat het nkV inspiratie put uit een geloofsgemeenschap die haar centrum en bronnen vindt in Christus en het Evangelie, en vooral uit die stroming binnen die gemeenschap, die sociaal en politiek geëngageerd is.²⁹⁰

5.2.4. *Geloofsoverdracht en confessionele organisatie*

De meest uitvoerige k-discussie vindt tot op de dag van vandaag plaats rond de katholiciteit van het onderwijs. Dit is gezien de historische achtergronden alleszins begrijpelijk: het onderwijs was een belangrijke 'spierpunt' voor de katholieke emancipatie,²⁹¹ maar bovendien vormt het onderwijs, naast het gezin, een belangrijk medium voor geloofsoverdracht. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de bisschoppen zich herhaalde malen in deze discussie mengden.

Aarzeling over de zin van katholiek bijzonder onderwijs werd voor het eerst uitgesproken in 1963 in *Welvaart, welzijn en geluk*. Zolang echter het bijzonder onderwijs nog bestond, zo werd gesteld, zou dat zijn identiteit moeten ontleenen aan een belichting van de leerstof vanuit christelijke waarden, terwijl ook de wijze van lesgeven deze waarden zou moeten uitdrukken.²⁹² Zonder overigens de twijfel te delen kwam in datzelfde jaar een structuurcommissie van de Contactraad voor het Katholiek Onderwijs tot gelijkaardige conclusies. Het 'bijzondere' van de katholieke school bestond volgens de commissie uit een eigen klimaat en levensstijl in de school en een 'persoonlijke katholieke geest' van de docenten. Het katholiek onderwijs werd gekarakteriseerd als een opgave.²⁹³ Een dergelijke typering zou in de daarop volgende jaren telkens weer worden herhaald, zowel door afzonderlijke auteurs²⁹⁴ als door de verschillende commissies, die met de bestudering van de katholiciteit van het onderwijs belast waren.²⁹⁵ Dat deze discussie telkens weer op hetzelfde punt uitkwam werd veroorzaakt doordat het uitvoeren van dit standpunt nog iets anders was dan het innemen ervan. De nadruk lag telkens op de bijdrage van de docenten aan de katholiciteit. Het leveren van deze bijdrage was echter geen eenvoudige zaak. De docenten deelden immers in de geloofscrisis in de katholieke kerk, terwijl in dezelfde periode de democratiseringsbeweging hun traditioneel gezag in twijfel deed trekken.²⁹⁶ Bovendien werden zij geconfronteerd met een schoolbevolking die confessioneel (en later ook ethnisch) steeds minder homogeen werd.²⁹⁷ Op deze wijze werd niet alleen de beleving van, maar ook het uitvoering geven aan een eigen identiteit sterk bemoeilijkt. De Nederlandse bisschoppen deelden de gangbare opvatting over de 'k': katholiciteit is een opgave. Zij legden de nadruk op mentaliteitsvorming bij de leerlingen en een evangelische levens-

houding bij de docenten.²⁹⁸ Het meest besproken waren de brieven en toespraken van bisschop Simonis van Rotterdam, die verschillende malen duidelijke eisen stelde aan de katholiciteit van docenten.²⁹⁹

Wat het hoger onderwijs betreft werd aan de Katholieke Universiteit Nijmegen in 1966 de commissie-Schillebeeckx ingesteld, die in 1971 een in de k-discussie invloedrijk rapport uitbracht. Daarin werd voorgesteld 'katholiek' op te vatten als "gedragen door een katholieke geloofsgemeenschap in oecumenische openheid naar alle christelijke kerken en naar de grote wereldgodsdiensten, in dialoog tevens met mensen van niet-godsdienstige levensopties ...".³⁰⁰ De commissie zag de levensbeschouwing vooral functioneren bij een 'zingevende totaalbeoordeling' van de wetenschap, en pleitte in dit verband voor de oprichting van een Katholiek Studiecentrum. Een katholiciteitscommissie van de Katholieke Hogeschool in Tilburg kon enkele jaren later van dit rapport gebruik maken en binnen een jaar rapporteren (1975). Deze commissie kon echter niet tot een meerderheidsadvies komen, waardoor de 'k' gehandhaafd bleef.³⁰¹ Het handhaven van de katholieke signatuur had, blijkens een interview met bisschop Ernst van Breda, ook de voorkeur van de bisschoppen.³⁰²

Als medium voor de overdracht van levensbeschouwing bevond de Katholieke Radio-Omroep (KRO)³⁰³ zich in een positie, die vergelijkbaar was met die van het katholieke onderwijs. De mogelijkheden om een katholieke identiteit te realiseren werden ook in dezelfde richting gezocht. Vanaf het begin van de jaren zestig hield de KRO zich met zijn katholieke identiteit bezig. In 1963 werd het doelstellingsartikel gewijzigd en bevatte het onder meer de tekst: "Bij het vervullen van haar taak erkent en belijdt zij Gods Openbaring, zoals deze door de Katholieke Kerk wordt bewaard en doorgegeven". Volgens Van Doorn, de eerste lekenvoorzitter, benoemd in 1961, was een katholieke omroep weliswaar niet noodzakelijk, maar wel wenselijk, als culturele bijdrage van de katholieken aan de samenleving en als kanaal om het evangelie inspirerend te laten werken.³⁰⁴ In de nota *KRO, de toekomst als uitdaging* (1969) werd realisering van de katholieke identiteit primair gekoppeld aan de noodzaak dat de kern van vakmensen katholiek zou zijn.³⁰⁵ Voor de vorming van deze mensen werden in de jaren 1970 en 1971 verschillende cursussen gegeven met als thema: massacommunicatie en levensbeschouwing.³⁰⁶ Ook in de jaren daarna werd in interne nota's aan de kerkelijke en geloofsontwikkeling veel aandacht besteed.³⁰⁷

5.2.5. Deconfessionalisering aan het eind van de jaren zestig

De hiervóór besproken katholieke organisaties en instellingen hebben het uitvoerigst aandacht besteed aan hun katholieke identiteit. In de meeste overige gevallen werden weliswaar interne nota's opgesteld over de 'k', maar daarvan kwam weinig naar buiten. Daardoor vond er een deconfessionalisering plaats (door statutenwijziging, fusie of federatie), waarvan alleen de omvang

enigermate de aandacht kon trekken. Met name aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig was er sprake van een deconfessionaliserings-'hausse'. In zijn algemeenheid kan gezegd worden, dat vooral de ontzuilingsmentaliteit onder de katholieken hier debet aan was. Dikwijls zagen de leden het katholieke karakter van hun organisatie gewoon 'niet meer zitten'.³⁰⁸ Het bleek steeds moeilijker om aan te geven, waarin katholieke organisaties en instellingen zich nog van niet-katholieke onderscheidden.

Meer specifiek speelde voor de sociaal-economische belangenorganisaties de na 1960 ontstane pluriformiteit van het katholicisme een rol. Er bestond geen 'katholieke sociale leer' meer, die de katholieken in hun organisaties hield.³⁰⁹ Niet de confessie was nog langer organisatiecriterium, maar veeleer de sociaal-economische groep waartoe men behoorde en waarvan men de belangen behartigd wilde zien.³¹⁰ Dit criterium lijkt bepalend geweest te zijn voor federaties of fusies met neutrale, dan wel met christelijke zusterorganisaties. Zo fuseerde het Nederlands Katholiek Ondernemersverbond in 1976 met zijn neutrale zusterorganisatie na een mislukte federatie met het Christelijk Ondernemersverbond sinds 1969. Het cnv haakte af in de loop van de federatiebesprekingen met het nkz en het nvv. Het Nederlands Katholiek Werkgeversverbond vond wel een christelijke partner, waarmee het in 1967 federeerde en in 1970 fuseerde. De Algemene Rooms-katholieke Ambtenarenbond ARKA verruimde in 1971 zijn grondslag³¹¹ en fuseerde in 1977 met de Nederlandse Christelijke Bond van Overheidspersoneel.

Andere factoren speelden een voornamelijk rol in de deconfessionalisering van de gezondheids- en welzijnszorg. De betekenis van deze sector in de verzorgingsstaat nam toe, waarbij de overheid niet alleen subsidies verstrekke, maar ook eisen stelde aan de kwaliteit en efficiëntie van de hulpverlening. Daarnaast was er de professionalisering, waardoor de levensbeschouwelijke verschillen in deze sector feitelijk nagenoeg werden opgeheven. Praktisch alle instellingen op het terrein van de geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg en welzijnszorg gingen eind jaren zestig of begin jaren zeventig over tot federatie, fusie of minstens nauwe samenwerking met christelijke en neutrale zusterinstellingen. Voor zover men zich, daaraan voorafgaand, bezon op de katholieke identiteit, zag men deze vooral als een persoonlijke aangelegenheid. Het was aan de individuele arts of hulpverlener iets over te dragen van zijn levensbeschouwing op patiënt of cliënt.³¹² De Katholieke Artsenvereniging constateerde in 1969, dat er te veel onenigheid in eigen kring bestond om te kunnen spreken van een katholieke of christelijke medische ethiek.³¹³ Katholieke ziekenhuizen konden hun identiteit nog trachten te realiseren in de 'sfeer' van christelijke dienstbaarheid.³¹⁴ In het maatschappelijk werk³¹⁵ en de geestelijke gezondheidszorg³¹⁶ werden al vroeg in de jaren zestig vraagtekens gezet bij de verzuimdheid ervan: christelijk dienstbetoon behoorde de grenzen van de confessie te overschrijden. Ook in deze sector leidde de professionalisering tot verlies van de confessionele signatuur.

Economische factoren speelden een rol in de deconfessionalisering van de katholieke dagbladen. De directeurs hiervan klaagden al in 1964 dat door de veranderde mentaliteit onder de katholieken, de groeiende openheid en de vervlakking in het katholieke denken het klimaat voor een katholieke pers verslechterd was. De landelijke dagbladen, *De Tijd* en *De Volkskrant*, pasten hun beleid aan en veranderden in een blad voor katholieken en niet-katholieken, geschreven vanuit een katholieke achtergrond.³¹⁷ *De Volkskrant* liet in 1965 de ondertitel 'Katholiek dagblad voor Nederland' vallen. In de jaren daarna ontwikkelde deze krant zich tot een algemeen landelijk dagblad; *De Tijd* moest om economische redenen in 1974 het dagblad omzetten in een weekblad, dat weliswaar rendabel bleek, maar nauwelijks nog katholiek te noemen is.

5.3. Gedeconfessionaliseerd ... en wat dan?

Als rond 1975 de kruitdamp van de institutionele ontzuiling enigszins begint op te trekken, wordt het mogelijk een eerste overzicht te krijgen van de resultaten van de k-discussie. Allereerst resulteerde de k-discussie gewoonlijk in een wijziging van de grondslagartikelen in de statuten. Nadat aan het begin van de jaren zestig het 'RK' was vervangen door 'katholiek', werd een klein decennium later de binding aan de katholieke kerk losgelaten of voorzichtiger geformuleerd, "breed dan wel vaag genoeg ... om er nog lang vele kanten mee op te kunnen".³¹⁸ In geval van fusie of federatie ging ofwel de band met de confessie helemaal verloren, of er werd een speciale commissie ingesteld of studiecentrum opgericht om de relatie tussen geloof en het werkterrein van de betreffende organisatie te bestuderen.³¹⁹ Ook los van fusie of federatie kwam soms een studiecentrum tot stand, zoals aan de Katholieke Universiteit. De gedachte om in plaats van katholieke organisaties studiecentra op te richten was in zijn algemeenheid in 1969 door Tellegen geopperd.³²⁰ De katholieke organisaties zelf en de bisschoppen kozen dit model met de oprichting van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving (1975), dat de werkzaamheden van het Katholiek Maatschappelijk Beraad overnam. In de loop van de jaren zeventig verwierf het verschijnsel van studiecentrum of studiesecretaris zich een vaste plaats in de al dan niet gedeconfessionaliseerde organisaties en instellingen. Naar het zich laat aanzien is hiermee een werkzame manier gevonden om de relatie tussen kerk en samenleving te leggen.

6. CONCLUSIE

Na een summier algemeen overzicht hebben wij in dit hoofdstuk de ontwikkelingen in katholiek Nederland na 1945 op vier terreinen geschetst: ambt, moraal en geestelijke gezondheid, oecumene, en de k-discussie. Deze vier

thema's hadden wij gekozen omdat daarin de ontwikkeling van volkskerk naar denominatie in Nederland pregnant tot uiting zou moeten komen. Dat er een dergelijk proces heeft plaatsgevonden lijkt na de voorgaande paragrafen buiten kijf te staan. Wat de vier thema's betreft vertoonde het Nederlandse katholicisme rond 1945 alle trekken van een weliswaar niet ideale volkskerk, maar toch grotendeels gerealiseerde geamputeerde versie ervan. Katholiek Nederland had althans in eigen kring een christelijke maatschappij verregaand gerealiseerd, zowel organisatorisch als ideologisch. Niettemin vertoonden zich toen al tekenen van een kritische onderstroom, tekenen die overigens achteraf gemakkelijker te onderkennen zijn dan in de tijd zelf. Een onderzoek naar de decennia vóór 1945 zou de aard en omvang van die onderstroom nader moeten bepalen. Wij wezen in dit hoofdstuk onder meer op oecumenische gesprekken en doorbraakgedachten.

Deze geamputeerde volkskerk ontwikkelde zich in een hoog tempo en korte tijd - amper een kwart eeuw - tot een denominatie. In plaats van een eigen christelijke maatschappij werd integratie van katholieken in algemene maatschappelijke verbanden en opvattingen het streven en de werkelijkheid. De beleving van het katholieke christendom werd vrijwel geheel beperkt tot de privé-sfeer van liturgie en religieuze en ethische bezinning. Maar ook hier werd - uiteraard, zou men zeggen - het *ideaaltipe* denominatie in sociologische zin niet gerealiseerd. Met name konden wij aan het einde van de onderzoeksperiode grote aarzelingen vaststellen ten aanzien van verdere oecumenische toenadering. Bovendien bleef het gebouw van het katholieke onderwijs recht overeind staan.³²¹ Waren daarmee de aanzetten zichtbaar van een herzuiling,³²² eventueel ingegeven door een enkele decennia latent gebleven behoefte aan een katholieke groepsidentiteit.³²³ Vervolgonderzoek zou hier meer licht op moeten werpen.

Dit hoofdstuk heeft in het geheel van ons onderzoek een dubbele bedoeling. In de eerste plaats wordt duidelijk, dat het de moeite loont om op de ingeslagen theoretische weg - de volkskerk-denominatie-typologie - voort te gaan, door ook het optreden van de katholieke intellectuelen met behulp van dit model te bestuderen. In de tweede plaats wilden wij een beeld geven van de gebeurtenissen en ontwikkelingen op de vier terreinen, waarop wij de rol van intellectuelen hebben onderzocht, zodat de vele nog volgende details in hun context geplaatst en waar nodig gerelativeerd kunnen worden.

Hoofdstuk 3: Intellectuelen, hun lidmaatschappen en functies

1. INLEIDING

Nu in het eerste hoofdstuk de theoretisch-sociologisch verantwoorde vragen ten aanzien van het optreden van intellectuelen zijn opgesteld, en vervolgens in het tweede hoofdstuk de ontwikkelingen zijn beschreven waarin een groep intellectuelen feitelijk een rol speelde, zijn wij toegekomen aan het empirische deel van het onderzoek: het optreden van katholieke intellectuelen in een bepaalde periode en een bepaalde culturele context. In het eerste hoofdstuk is een groot aantal aspecten aangewezen en verantwoord die bij zo'n onderzoek aan de orde moeten komen. In dit en het volgende hoofdstuk zullen wij uitvoerig stilstaan bij wat men zou kunnen noemen de *structurele factoren* van het optreden van intellectuelen. Het gaat dus nog niet over de opvattingen en invloed, maar om de lidmaatschappen, de functies en de interne relaties in de onderzoeksgroep.

Allereerst is het zaak de onderzoeksgroep nader voor te stellen. Hoe is zij samengesteld naar geslacht, leeftijd, opleiding en kerkelijke staat, en zijn er in deze samenstelling in de loop van de drie bestudeerde decennia veranderingen waar te nemen? Het gaat in de eerste paragrafen dus om allerlei elementen van sociale compositie, waarvan wij in hoofdstuk 1 veronderstelden dat zij voor het optreden van de intellectuelen als groep van betekenis zouden kunnen zijn.

In het tweede deel van dit hoofdstuk onderzoeken wij de gegevens betreffende de lidmaatschappen en functies van de intellectuelen. Van welke organisaties, verenigingen, meer of minder informele groepen zij lid waren, en wat voor functies van adviserende of bestuurlijke aard zij daarbij vervulden, is van belang om licht te werpen op hun positie binnen de sociale organisatiestructuur van katholiek Nederland. In het eerste hoofdstuk lieten wij uitvoerig de betekenis zien die een meerdere of mindere mate van integratie in die structuur heeft voor het optreden van intellectuelen en de effecten daarvan.

Een volgend hoofdstuk willen wij besteden aan een derde aspect van structurele aard, te weten de onderlinge formele en informele relaties tussen de intellectuelen. Op de betekenis en methode van een dergelijke netwerk-analyse wordt ter plaatse dieper ingegaan.

2. SELECTIE VAN DE ONDERZOEKSGROEP

Als resultaat van een onderzoek naar het begrip 'intellectueel' zijn in hoofdstuk 1 drie criteria opgesteld waaraan de leden van de onderzoeksgroep zouden moeten voldoen: een universitaire of gelijk te stellen opleiding of vorming, een functie op academisch niveau en het gepubliceerd hebben over één of meer van de vier onderzoeksthema's. Een vierde criterium werd ingegeven door het onderwerp van onderzoek: de betreffende intellectuelen moesten katholiek zijn.

De samenstelling van de onderzoeksgroep vond plaats in twee fasen. In de eerste fase werd een aantal tijdschriften (maar geen dag of weekbladen) die in de periode 1945-1975 toonaangevend waren geselecteerd. Daarvan werden de betreffende jaargangen doorgewerkt. Het betreft 21 tijdschriften (ongeacht de opeenvolgende titels ervan) en in totaal precies 500 jaargangen.¹ Daaruit werden alle artikelen over de vier thema's verzameld. Bovendien werden de in voetnoten en recensies genoemde publicaties opgenomen. Op deze wijze ontstond een bibliografie over de vier thema's, die alle relevante publicaties erover omvat en representatief is voor de discussies. Er werd gekozen voor een inventarisatie van tijdschriften, omdat een zekere mate van creativiteit op theoretisch niveau voorwaarde is voor intellectuele activiteit, zoals in hoofdstuk 1 is betoogd. De opname van een artikel in een toonaangevend tijdschrift staat er enigszins garant voor dat aan deze voorwaarde is voldaan.

Uit de auteurs van de in het literatuuroverzicht opgenomen publicaties werden nu die personen geselecteerd, die voldeden aan de vier bovengenoemde criteria. Op deze wijze ontstond een voorlopige onderzoeksgroep van ruim 200 auteurs. Ter toetsing van deze eerste selectie werd in een tweede fase gebruik gemaakt van de - overigens voor andere doeleinden uitgevoerde - citateninventarisatie. De publicaties van de ruim 200 intellectuelen werden onderzocht op aanhalingen, citaten, voetnoten en verwijzingen naar andere auteurs, ook buiten de geselecteerde groep, en hun publicaties.² Deze inventarisatie gaf de mogelijkheid om te controleren of belangrijke auteurs buiten de selectie van de eerste fase waren gevallen. Op grond van deze toetsing werden nog enkele auteurs aan de onderzoeksgroep toegevoegd.³ Op deze wijze werd een onderzoeksgroep samengesteld van 216 personen.⁴ Zij worden hierna aangeduid als 'personen uit de onderzoeksgroep', 'intellectuelen uit de onderzoeksgroep' of, indien misverstanden uitgesloten zijn, kortweg 'intellectuelen' of 'katholieke intellectuelen'.

Alvorens tot een bespreking van de samenstelling van de onderzoeksgroep naar enkele kenmerken over te gaan, bekijken wij eerst *figuur 3.1*. Dit geeft een overzicht, voor de vier onderzoeksthema's afzonderlijk, van het aantal katholieke intellectuelen dat per jaar over de thema's in kwestie publiceerde. Zoals wij zien waren de meeste intellectuelen actief op het - brede - terrein van moraal en geestelijke gezondheid. Met betrekking tot de k-discussie gold het omgekeerde. Anderc in het oog springende gegevens zijn het relatief

geringe aantal intellectuelen dat in het begin en aan het eind van de onderzoeksperiode aan de discussies rond de vier thema's deelneemt, en voorts dat, de k-discussie uitgezonderd, qua aantallen intellectuelen het hoogtepunt van de discussies in het decennium van het eind van de jaren vijftig tot het eind van de jaren zestig viel. Overigens zegt het aantal intellectuelen op zichzelf niet alles. Om echt inzicht te krijgen in de omvang van de activiteiten van de intellectuelen op het terrein van de vier onderzoeksthema's moet men ook het aantal publicaties in ogenschouw nemen. Daarvoor zij echter verwezen naar hoofdstuk 5.

3. SAMENSTELLING VAN DE ONDERZOEKSGROEP

3.1. Leeftijd en geslacht

Het merendeel van de intellectuelen in de onderzoeksgroep, namelijk 176 personen (81%), is geboren tussen 1902 en 1930 (*figuur 3.2*). De meeste intellectuelen hadden derhalve gedurende kortere, maar meestal langere tijd, bewust de jaren meegemaakt van het 'rijke roomse leven' en het emancipatiekatholicisme. Hun middelbare schooltijd bijvoorbeeld lag tussen 1914 en 1948. Het is opvallend dat deze 81% vrij gelijkmatig over de geboortejaren verdeeld is - met uitzondering van een korte inzinking voor de geboortejaren 1916-1919. Men zou hier eerder een stijging verwachten met het voortschrijden der jaren, omdat het aantal katholieke academici in Nederland, in het kader van de 'intellectuele emancipatie', immers voortdurend toenam.⁵ Het aantal in onze thema's geïnteresseerde intellectuelen steeg kennelijk niet navenant. Bovendien was het grotendeels de oudere generatie, die in de loop der jaren actief aan de discussies bleef deelnemen, zonder dat zij werd opgevolgd door een jongere generatie. Het gevolg was een vergrijzing van de groep intellectuelen gedurende de onderzoeksperiode. Waren de deelnemers aan de discussies in 1946 gemiddeld 43 jaar, in 1975 was de gemiddelde leeftijd 51 jaar.⁶ Uit *figuur 3.3* blijkt, dat de veroudering van de *intellectual community* het sterkst was in de discussies rond moraal en geestelijke gezondheid en het minst in de ambtsdiscussie.⁷

De sterke daling van het aantal intellectuelen dat na 1930 is geboren kan worden verklaard op twee elkaar aanvullende manieren. Allereerst is er een zekere 'leeftijdsgrens': men moet een academische studie of een vergelijkbare vorming hebben voltooid, een uitgesproken mening ontwikkelen over de betreffende onderwerpen, toegang krijgen tot het forum van tijdschriften en boeken; het merendeel van de potentiële intellectuelen van na 1930 zou derhalve pas ná 1970 in beeld kunnen verschijnen. Voorts neemt na 1970, zoals wij boven al signaleerden, de activiteit van katholieke intellectuelen met betrekking tot de vier thema's sterk af. Oudere en jongere intellectuelen verliezen om uiteenlopende redenen hun belangstelling voor deze thema's of

voor kerkelijke onderwerpen in het algemeen. In een dergelijke situatie zijn er dan ook weinig 'nieuwkomers' te verwachten.

Onder de 216 personen bevinden zich slechts zeven vrouwen. Hiervoor is, afgezien van de achterstand van vrouwen in intellectuele functies in de Nederlandse samenleving als geheel, ook een meer specifieke oorzaak aanwijsbaar, namelijk de keuze van de vier onderzoeksthema's. De thema's werden gekozen omdat er de veranderingen in de kern van het Nederlandse katholicisme in tot uitdrukking komen. Daardoor was te verwachten, dat relatief veel priesters, dus mannen, aan het woord zouden zijn. Dit geldt speciaal voor de thema's 'ambt' en 'oecumene', waarbij het kerkelijk ambt een zeer belangrijke rol in de discussie speelt. Zo zien wij dat vier van de zeven vrouwen bijna uitsluitend actief zijn in de discussies over geestelijke gezondheid, een terrein waar ook over het algemeen meer leken bij betrokken waren.

3.2. Kerkelijke staat

De keuze voor de vier thema's is, zojuist werd het al gesuggereerd, zonder twijfel mede verantwoordelijk voor een oververtegenwoordiging van priesters in de onderzoeksgroep. Van de 216 intellectuelen zijn er 100 leek en 116 priester (respectievelijk 46% en 54%). Deze oververtegenwoordiging geldt voor zowel oudere als jongere intellectuelen. Het is niet zo dat de priesters vooral in de oudere generaties te vinden zijn, zoals men zou kunnen veronderstellen op grond van een voortschrijdende emancipatie van de leken in de katholieke kerk. Het is echter niet uitgesloten dat het effect van deze lekenemancipatie op de verhouding tussen de aantallen priesters en leken in dit onderzoek teniet wordt gedaan doordat juist in de tweede helft van de onderzoeksperiode in de discussies over ambt en oecumene thema's worden aangesneden, waarbij de priesters zelf bijzonder betrokken zijn: het celibaat en wederzijdse erkenning van ambtelijke bedieningen.

Voor de beantwoording van de vraag of veranderingen in het denken van de katholieke intellectuelen, zoals die in hun publicaties over de vier onderzoeksthema's tot uitdrukking komen, (mede) een gevolg waren van de wisselende samenstelling van de onderzoeksgroep naar kerkelijke staat, moeten wij nagaan of er zich in de loop van de onderzoeksperiode sterke schommelingen hebben voorgedaan in de verhouding tussen het aantal priesters en het aantal leken. Uit *figuur 3.4* blijkt dat dit niet het geval was. Voor alle thema's geldt, dat de verhouding in aantallen priesters en leken vrijwel gelijk blijft. Enkele uitzonderingen die de regel bevestigen zijn wat betreft het thema geestelijke gezondheid de periode 1971-1975 (relatief veel leken); bij het thema ambt de jaren 1966-1970 (relatief veel priesters); bij het thema oecumene de jaren 1966-1975 (relatief veel leken) en wat de k-discussie betreft de periode 1946-1955 (relatief veel priesters). Zoals te verwachten viel, overheer-

sen de priesters op de kerkelijke terreinen ambt en oecumene, maar ook met betrekking tot de geestelijke gezondheid zijn en blijven zij sterk vertegenwoordigd. Alleen bij de k-discussie zijn de leken doorlopend in de meerderheid. Het gevolg is dat de *totale* verhouding (alle thema's samen) tussen de aantallen priesters en leken naar het eind van de onderzoeksperiode toe ten nadele van laatsten verschuift. Onderwerpen op het terrein van ambt en oecumene komen in de loop van de jaren zestig immers steeds meer in de belangstelling te staan. Kortom: de lekenemancipatie weerspiegelt zich niet in een veranderende samenstelling van de katholieke *intellectual community* naar kerkelijke staat. Weliswaar werd de positie die de priesters in het traditionele emancipatie-katholicisme innamen - zij werden geacht competent te zijn op alle levensgebieden⁸ - in de jaren veertig en vooral vijftig steeds meer ondergraven, ook door de priesters zelf, maar het clericale intellectuele 'kader' kon in feite natuurlijk niet van de ene dag op de andere uit het katholieke leven verdwijnen.

Bij een zo grote groep priesters onder de intellectuelen is het de moeite waard nader in te gaan op de 'kerkelijke herkomst' van de priesters uit onze onderzoeksgroep. De 116 priesters zijn verdeeld over 46 seculieren en 70 regulieren. *Tabel 3.1.* geeft de verdeling van de seculiere priesters over de bisdommen (afgaande op het bisdom waarvan zij het groot-seminarie bezochten).⁹ Het verschil tussen de noordelijke en zuidelijke bisdommen, alsmede het verschil tussen de twee noordelijke bisdommen onderling, springt hier in het oog. Het eerste verschil kan verklaard worden door de aanwezigheid van veel seminaries van reguliere ordes en congregaties in het zuiden des lands, die met de daar aanwezige seculiere concurreerden.¹⁰ Een verklaring van de grote 'overmacht' van het groot-seminarie Utrecht/Groningen tegenover Haarlem/Rotterdam is moeilijker te geven. De oorzaak kan hierin gelegen zijn, dat onder invloed van onder meer kardinaal De Jong meer Utrechtse priesters na hun groot-seminarie verder mochten of moesten studeren.¹¹ Het is ook mogelijk dat de deelname aan discussies op landelijk niveau door docenten van het groot-seminarie Rijsenburg - de meeste Utrechtse vervulden onder meer deze functie - gestimuleerd werd door de landelijke betekenis van het aartsbisdom, terwijl in Haarlem over het algemeen sterk diocesaan werd gedacht.¹² Beide veronderstellingen zijn echter moeilijk te toetsen.

De 70 reguliere priesters zijn verdeeld over twaalf ordes en congregaties (*tabel 3.2*). Zij blijken merendeels te behoren tot die ordes of congregaties, die studie en wetenschapsbeoefening tot een van hun belangrijkste taken rekenen. Met name de jezuïeten en dominicanen leveren de helft van het totaal aantal regulieren; zij zijn ook het meest specifiek studieordes. Andere ordes houden zich bezig met wetenschapsbeoefening naast andere activiteiten als zielzorg (franciscanen, augustijnen), volksmissies en retraites (redemptoristen) en bekeerlingenwerk (missionarissen van het Heilig Hart). De overige ordes en congregaties zijn vooral actief op praktisch vlak: zielzorg (capucijnen, carmelieten), onderwijs en opvoeding (paters van de Heilige Harten,

priesters van het Heilig Hart van Jezus) of specifieke bezigheden als de eenheid met de oosterse kerken (assumptionisten) of bijbelapostolaat (montfortanen). Intellectuelen uit deze ordes en congregaties kunnen beschouwd worden als een 'bijproduct' in die zin, dat de betreffende ordes en congregaties steeds enkele leden nodig hadden om hun eigen mensen op te leiden en hun werkzaamheden theoretisch te begeleiden.¹³

Van de 116 seculiere en reguliere priesters zijn er 22 uit het priesterambt getreden, allen tussen 1962 en 1975. Zoals bekend nam het aantal uitredingen onder priesters in het algemeen na 1965 sterk toe, om na 1970 weer te dalen. *Figuur 3.5* geeft een vergelijking van de percentages ambtsverlatingen onder priesters in het algemeen¹⁴ en onder priesters uit onze onderzoeksgroep. De trend gaat voor beide groepen gelijk op; er is slechts sprake van enkele tienden percentages verschil. Uit het feit dat ambtsverlatingen onder in katholiek Nederland bekende priesters - onder wie intellectuelen uit de onderzoeksgroep - in de jaren zestig verschillende malen in het nieuws kwamen, zou de indruk ontstaan kunnen zijn dat juist zij het ambt verlieten. Deze indruk, soms uitgedrukt in termen van 'de besten stappen eruit', blijkt niet terecht te zijn.

3.3. Opleiding en studierichting

Vooral bij inmiddels overleden personen uit de onderzoeksgroep is moeilijk te achterhalen, welke middelbare schoolopleiding zij gevolgd hebben. Van 36 personen bleven deze gegevens onbekend, zodat het navolgende een groep van 180 intellectuelen betreft.¹⁵ Van deze 180 bezochten er 43 een diocesaan klein-seminarie, te weten 40 priesters en 3 leken. In *tabel 3.3* is te zien, dat het merendeel daarvan het Utrechtse klein-seminarie in Culemborg, later Apeldoorn, bezocht.¹⁶

Met betrekking tot de bezoekers van door regulieren geleide middelbare scholen is niet eenduidig vast te stellen, of wij deze scholen als klein-seminaries of als middelbare scholen moeten aanduiden. In een aantal gevallen was er sprake van open middelbare scholen, waaraan tevens een internaat was verbonden voor potentiële jonge aanwas van de orde. Zo kon het vóórkomen dat de respondenten op onze enquête met een opleiding aan dezelfde middelbare school de één deze als klein-seminarie betitelde, terwijl de ander deze als middelbare school aanduidde. Het onderscheid tussen beide laten wij dan ook verder buiten beschouwing.

De belangrijkste onderwijsgevende orde in Nederland was zonder twijfel de Sociëteit van Jezus. Behalve 30 intellectuelen uit onze onderzoeksgroep leidde deze orde vele katholieke politici en andere leidinggevende personen op. Van de 30 intellectuelen bezochten er 8 het Amsterdamse Ignatiuscollege, 8 het Haagse Aloysiuscollege, 9 het Nijmeegse Canisiuscollege, 4 het college in Katwijk aan de Rijn en 1 het Ignatiuscollege te Valkenburg.¹⁷

De paters augustijnen leidden in Haarlem (Triniteitslyceum, 4 leerlingen), Venlo (Thomascollege, 2 leerlingen) en Eindhoven (Augustinianum, 2 leerlingen) 8 intellectuelen op. De franciscanen onderwezen minstens 13 personen, die met name het gymnasium Immaculatae Conceptionis in Venray bezochten. De middelbare scholen van enkele andere ordes en congregaties leverden vooral of uitsluitend eigen aanwas - althans in de onderzoeksgroep. Met name zijn dit het Dominicuscollege te Nijmegen, dat 8 latere dominicanen opleidde, en het meer op klein-seminarie-leest geschoeide college Nebo (Nijmegen) met 5 aanstaande redemptoristen en de scholen van de missionarissen van het Heilig Hart in Tilburg en Velsen-Driehuis, waar 6 MSC-ers hun middelbare schooltijd doorbrachten.

Van de seculiere middelbare scholen vermelden wij als belangrijkste: het Bonifaciuslyceum (Utrecht, 7 leerlingen^{1a}), het Bisschoppelijk College te Roermond (7 leerlingen), het Onze Lieve Vrouwe-Lyceum (Breda, 3 leerlingen), het Sint Janslyceum ('s-Hertogenbosch, 3 leerlingen) en mogelijk ook het RK Gymnasium te Maastricht (5 leerlingen).^{1b}

Samenvattend: van de 180 intellectuelen heeft een groot deel, circa 75%, een door reguliere of seculiere clerici geleide middelbare schoolopleiding gevolgd (tabel 3.4).

De gegevens over de gevolgde hogere opleiding betreffen 210 personen; van de 6 overigen waren deze gegevens niet te achterhalen.^{2a} De door de leden van onze onderzoeksgroep bezochte instellingen van hoger onderwijs kunnen worden verdeeld in twee categorieën: de seculiere en reguliere groot-seminaries enerzijds, en de verschillende universiteiten en hogescholen anderzijds, waar niet alleen leken, maar ook vele priesters hebben gestudeerd.

Het aantal studenten aan groot-seminaries en studiehuizen²¹ wijkt nauwelijks af van de eerder besproken verdeling van priesters.²² De verschillen zijn erin gelegen dat 2 personen op latere leeftijd priester werden en dus geen groot-seminarie-opleiding hebben gehad, en dat 8 personen het groot-seminarie vóór de priesterwijding verlieten. De verdeling over de groot-seminaries is gegeven in de tabellen 3.5 en 3.6. Uit deze verdeling blijkt dat 117 van de 210 intellectuelen (56%) geheel of gedeeltelijk op een groot-seminarie zijn opgeleid.²³

Het overwicht van seminariestudenten is, evenals dat van priesters in de onderzoeksgroep, voor een belangrijk deel verklaarbaar door de keuze van de onderzoeksthema's. Wat de centra van opleiding betreft, springen er drie uit: het bisdom Utrecht, en de opleidingen van de jezuïeten en dominicanen. Veel breder echter kan worden vastgesteld, dat de intellectuelen in het onderzoek voor een belangrijk deel de invloed van kerkelijke opvattingen in hun opleiding hebben meegekregen.

Tabel 3.7 en 3.8 geven de verdeling aan van de intellectuelen over universiteiten en andere hogere opleidingen naast de seminaries. Opmerkelijk daarbij is dat bijna de helft van degenen, die hun studie geheel of gedeeltelijk in Nederland maakten, daarvoor (onder meer) een niet-katholieke universiteit of

hogeschool uitzochten, met name de Rijksuniversiteit Utrecht en de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Dit is nog opvallender als wij in aanmerking nemen dat circa 20 van de 68 'Nijmegenaren' alleen een aanvullende theologische studie na het groot-seminarie deden, wat aan geen andere universiteit een acceptabele mogelijkheid was. Ter verklaring van deze verhouding tussen aantallen studenten aan katholieke en niet-katholieke onderwijsinstellingen moeten wij bedenken, dat de Nijmeegse universiteit in 1923 en de Katholieke Economische Hogeschool in 1927 werden opgericht. Bovendien werd pas na 1950 het aantal studierichtingen in Nijmegen uitgebreid; voorheen waren dat alleen theologie, rechten en letteren en wijsbegeerte (waaronder pedagogiek en in de loop van de jaren dertig psychologie vielen). In *figuur 3.6* kan men zien, hoe na 1935 het aantal afgestudeerden aan katholieke opleidingen snel toenam, al bleef het aandeel van het niet-katholieke hoger onderwijs steeds aanzienlijk.

Tabel 3.8 geeft een verdeling naar buitenlandse universiteiten. Het merendeel van degenen die in het buitenland studeerden zijn theologen (in brede zin). Met name de Romeinse universiteiten werden druk bezocht: het dominicaanse Angelicum (18), de Gregoriana van de jezuiten (10), de Lateraanse universiteit (4) en het Pauselijke Bijbelinstituut (4) ontvingen de meeste studenten.²⁴ In België was het de Katholieke Universiteit van Leuven, waar veel priesters een verdere opleiding volgden (20 personen). Van de overige universiteiten noemen wij de Sorbonne en Le Saulchoir in Parijs²⁵ (resp. 5 en 3 studenten) en de universiteit van Freiburg (Zwitserland), waar 4 dominicanen studeerden. Vooral priesters hebben een buitenlandse studie gedaan. Van de 74 personen die in het buitenland hebben gestudeerd waren er slechts 9 leek.

De verdeling van de studierichtingen (soms meer dan één per persoon) wordt gegeven in *tabel 3.9*. Onder de onderzoeksgroep van intellectuelen valt blijkens deze tabel een sterke oververtegenwoordiging waar te nemen van de alfa- en gamma-richtingen. Deze oververtegenwoordiging kan gedeeltelijk verklaard worden uit de themakeuze. Met name impliceert het onderzoeksonderwerp in zijn algemeenheid al de aanwezigheid van theologen, en het thema geestelijke gezondheid die van psychologen en psychiaters. Een deel van de verklaring zal ook daarin moeten worden gezocht, dat er een affiniteit bestaat tussen het intellectueel-zijn en de alfa- en speciaal gamma-wetenschappen. Deze *Wahlverwandschaft* werd signaleerd door onder meer Lazarsfeld en Lipset,²⁶ en wordt bevestigd door het gegeven, dat van de 5 bèta-wetenschappers er 3 vooral buiten hun vakgebied actief waren: twee filosofen en een politicus. Daardoor daalt het aandeel van de bèta-wetenschappen in strikte zin in onze onderzoeksgroep nog.

In het eerste hoofdstuk werd gesteld, dat veranderingen in het denken van intellectuelen mogelijk een gevolg zijn van het stijgend aandeel van de beoefenaars van sociale wetenschappen in de totale intellectuelenpopulatie. Hoe was in dit verband de evolutie met betrekking tot onze onderzoeksgroep?

De *figuren* 3.7 en 3.8 geven antwoord op deze vraag. De eerste figuur laat zien dat, terwijl het percentage beoefenaars van sociale wetenschappen²⁷ ten opzichte van het totaal aantal intellectuelen dat over één of meer van onze onderzoeksthema's publiceerde in de jaren 1946-1950 slechts 10 bedroeg, dit aandeel in de loop van de jaren vijftig snel toenam tot circa 25% in de laatste vijftien jaar van de onderzoeksperiode. Anders gezegd: het aandeel van de beoefenaars van sociale wetenschappen in de totale populatie katholieke intellectuelen groeide binnen één decennium van 1 op 10 tot 1 op 4!

Wat de theologen²⁸ betreft was de evolutie als volgt: van 51% in de eerste vijf jaar van de onderzoeksperiode daalt hun aandeel in de jaren vijftig tot rond de 40% om vervolgens in de loop van de jaren zestig weer tot het eerdere niveau, en in de eerste helft van de jaren zeventig zelfs daarboven, te stijgen. Het aandeel van de overige studierichtingen (letteren, rechten, wijsbegeerte, medicijnen en wis- en natuurkunde) blijft de eerste vijftien jaar vrijwel constant op 40% maar daalt de tweede helft van de onderzoeksperiode vrij spectaculair.

We vinden de hier geschetste trends in grote lijnen ook terug bij de vier thema's afzonderlijk (*figuur* 3.8), zij het dat de verhoudingen tussen de categorieën studierichtingen per onderzoeksthema uiteraard verschillen laten zien. Terzijde kan hier overigens worden opgemerkt, dat de getallen in *figuur* 3.8 voor de periode 1971-1975 met de nodige voorzichtigheid moeten worden bekeken, aangezien de absolute aantallen per thema voor deze jaren relatief klein zijn (voor drie van de vier thema's kleiner dan 20), zodat 1 intellectueel meer of minder van een bepaalde studierichting al gauw 5% of meer verschil maakt. Dit geldt ook voor de getallen van de perioden 1946-1950 en 1961-1965 betreffende het thema k-discussie.

Gaan wij wat nader op de verschillen tussen de themagebieden in, dan blijkt dat de stijging van het aandeel van de beoefenaars der sociale wetenschappen zich met name heeft voorgedaan ten aanzien van de thema's ambt, oecumene en k-discussie. Op deze terreinen mengden zij zich eigenlijk pas in de jaren zestig in de discussies, terwijl hun aandeel bij het thema geestelijke gezondheid al vanaf het begin relatief groot was. Dat de theologen vervuit in de meerderheid waren met betrekking tot 'ambt' en 'oecumene' zal niet verbazen. Opvallend is wél hun plotseling sterke aanwezigheid in de discussies naar aanleiding van het bisschoppelijk mandement van 1954 (thema k-discussie, periode 1951-1955).

3.4. *Samenvatting*

Uit het voorgaande blijkt dat de intellectuelen, wier optreden wij in deze studie aan de orde stellen, vrijwel altijd mannen zijn van middelbare leeftijd; jongeren en vrouwen zijn opvallend afwezig. Het merendeel van deze mannen heeft, ook als zij geen priester zijn, scholen bezocht die door clerici geleid

werden. Binnen de onderzoeksgroep tekenen zich voorts qua opleiding twee grote groepen van personen af. Er is een omvangrijke groep priesters, die gewoonlijk een groot-seminarie-opleiding en een voortgezette theologische of filosofische studie hebben voltooid. Een tweede groep wordt gevormd door leken, die voor het merendeel psychologen, psychiaters, en in mindere mate sociologen of juristen zijn. Overigens vindt men ook priesters onder deze gamma-wetenschappers. De leken hebben hun studie gelijkelijk aan katholieke en niet-katholieke universiteiten of hogescholen gemaakt.

Al met al kan men stellen, dat het overgrote deel van de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep, niet enkel qua afkomst (slechts enkelen kwamen uit een niet-katholiek milieu) maar ook door het gevolgde onderwijs, in Gramsci's zin 'organisch' met katholiek Nederland en de kerk waren verbonden, zodat veranderingen in hun denken niet in termen van een *freischwebende Intelligenz* kunnen worden verklaard. Gebleken is voorts dat dergelijke veranderingen ook niet op rekening van een nieuwe generatie komen en dat zij evenmin als een gevolg kunnen worden gezien van een sterk veranderende samenstelling van de onderzoeksgroep naar kerkelijke staat.

Het grote aantal priesters onder de intellectuelen en met name het gegeven dat hun aandeel met het vorderen van de onderzoeksperiode nog stijgt, is uitermate relevant. In hoofdstuk 1 werden twee veronderstellingen met betrekking tot de opvattingen van priesters en de veranderingen daarin geformuleerd. De eerste veronderstelling luidde dat priesters, gezien hun grotere gebondenheid aan de kerk, over het algemeen wat minder harde kritiek op deze institutie zullen hebben dan leken, met name waar het 'gevoelige' thema's als ambt en oecumene betreft. Als tweede hypothese werd daartegenover gesteld - met een verwijzing naar het mechanisme van *rising expectations* - dat priesters juist wegens hun grotere *personal investment* in de kerk op verdergaande en fundamentele hervormingen zullen aandringen dan leken. Geldt de eerste veronderstelling, dan mag verwacht worden, dat de kritiek en veranderingsgezindheid onder de intellectuelen in de loop van de onderzoeksperiode (tweede helft jaren zestig, begin jaren zeventig) zal afnemen. Indien de tweede veronderstelling opgaat, dan zal zich eerder het tegenovergestelde voordoen. Intussen mag het 'overwicht' van de priesters niet overtrokken worden. Ook leken waren vanaf het begin in belangrijke mate aanwezig in de discussies over de vier thema's. Geen van beide kerkelijke standen bepaalde alléén de opinies. Er was veel meer sprake van een 'coalitie' van priesters en leken onder de intellectuelen.²⁹

Conform de theorie valt voorts te verwachten, dat de stijging van het aandeel van de beoefenaars van sociale wetenschappen vanaf de jaren vijftig een kritische attitude onder de katholieke intellectuelen heeft bevorderd. Het toenemend aandeel van de theologen aan het eind van de onderzoeksperiode tenslotte bevestigt ons in het eerste hoofdstuk geformuleerde vermoeden, dat het religieus-levensbeschouwelijk engagement van laatsten in de tijd 'verder' reikte dan dat van hun collega's-intellectuelen uit andere wetenschappelijke

disciplines. De theologen brachten op het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig katholiek-levensbeschouwelijke thematieken ter sprake die anderen minder interesseerden, of keken vanuit een katholieke invalshoek tegen onderwerpen aan die door de empirische wetenschap steeds meer als levensbeschouwelijk 'neutraal' werden beschouwd.

4. LIDMAATSCHAPPEN

4.1. *Verzameling en bewerking van de gegevens*

Na de beschrijving van de sociale samenstelling van de onderzoeksgroep van katholieke intellectuelen dient thans aandacht geschonken te worden aan hun lidmaatschappen en functies. Daarvoor zijn langs velerlei wegen gegevens verzameld. Zij werden ontleend aan personalia, vermeld bij publicaties, aan biografische artikelen en soms boeken, aan in memoriams, inleidingen bij *Festschriften* en dergelijke. Voorts werd gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de knipselcollectie en het persoonsregister op de *Pius-Almanak* van het Katholiek Documentatie Centrum boden. De aldus verzamelde gegevens werden voor zover mogelijk ter correctie en aanvulling aan de betrokkenen voorgelegd door middel van een post-enquête. Tenslotte werden in een aantal gevallen verenigingen en organisaties systematisch onderzocht op de aanwezigheid van intellectuelen in de daaraan verbonden functies. Het betrof hier vooral organisaties en verenigingen voor katholieke wetenschapsbeoefenaars en/of intellectuelen, en organisaties of verenigingen waarvan de betekenis voor de ontwikkelingen op de vier themagebieden reeds uit secundaire (historische) literatuur was gebleken. De nadruk lag op de functies en lidmaatschappen op landelijk niveau. Dit criterium werd overigens zeer ruim gehanteerd in de richting van diocesane, provinciale of plaatselijke groeperingen, die (vermoedelijk) van landelijke betekenis waren. De verzameling van lidmaatschappen werd echter niet beperkt tot de vier onderzoeksthema's om later een voldoende brede basis te hebben voor het opsporen van onderlinge relaties. Dat betekende dat in feite alleen maatschappelijke functies die evident geen kerkelijke implicaties konden hebben, zoals commissariaten, buiten beschouwing werden gelaten.

Een beperking werd wel aangehouden bij het lidmaatschap van organisaties en verenigingen. Deze werden alleen geregistreerd als de intellectuelen er functies als medewerker, bestuurslid en dergelijke in vervulden. Met name voor verenigingen zou het nagaan van *alle* lidmaatschappen een tijdrovende bezigheid geworden zijn van twijfelachtige betekenis. Lidmaatschap immers staat niet borg voor een actieve deelname van de betrokkene daarin; de gronden voor conclusies over invloed of onderlinge relatievorming zouden er dan door verzwakken.

Tenslotte: onder lidmaatschappen rekenden wij niet slechts de functies in organisaties en verenigingen, maar ook docentfuncties, de deelname aan minder formele of informele werk- en adviesgroepen, gespreksgroepen, presiegroepen, individuele adviserende functies enzovoort. Al deze zeer uiteenlopende vormen van 'vereniging en vergadering' worden in het vervolg aangeduid met de term *groeperingen*. De term *lidmaatschap* is dan de technische term voor elke vorm van deelname, die door ons in de gegevens is opgenomen - dus in geval van verenigingen *niet* het gewone, maar uitsluitend het bestuurslidmaatschap.

De bewerking van de gegevens vond plaats met behulp van geautomatiseerde dataverwerking. De lidmaatschappen werden daartoe behalve van identificatiecodes ook voorzien van een code voor de 'aard' en één voor de 'sector' van de betreffende functie. Als aard van de functie maakten wij een onderscheid tussen bestuurders, docenten, adviseurs, redacteurs en leden van informele groepen. Met behulp van dit onderscheid in functies, onder andere gemaakt op basis van de mate waarin de bekleders ervan *verantwoordelijk* waren voor het beleid in katholiek Nederland in het algemeen en/of de organisaties en instituties in het bijzonder, zou het mogelijk zijn de 'integratie-these' te toetsen.³⁰

Daarnaast werden de lidmaatschappen getypeerd naar de sector, waarin de betreffende groepering (hoofdzakelijk) actief was. Wij onderscheidden de volgende drie sectoren, die qua thematiek min of meer overeenkomen met onze onderzoeksthema's: een sector, die het kerkelijk leven in strikte zin betreft (structuren, ambt, oecumene, catechese, enzovoorts); een sector die, zoals de Vlamingen dat zo treffend uitdrukken, de 'persoonsgebonden materie' betreft (onderwijs, maatschappelijk werk, geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg) en een sector, die het culturele en maatschappelijke leven omvat (universiteiten, media, politiek, sociaal-economische belangenbehartiging, enzovoort). In het vervolg zullen wij korthedshalve spreken over de kerkelijke, de persoonlijke en de maatschappelijke sector. Binnen deze drie sectoren onderscheidden wij mede op grond van de veelgebruikte indeling van de *Pius-Almanak* nog een aantal subsectoren, waarvan wij er al enkele zojuist noemden.³¹

Naast aard en sector werden uiteraard ook de jaren genoteerd, waarin de onderzochte personen lid waren. In de meeste gevallen waren die te achterhalen of vrij nauwkeurig te schatten. Voor zover dit niet mogelijk was, maar wel het 'beginjaar' of het 'eindjaar' bekend was, werd zonodig het ontbrekende jaartal ingevuld op grond van de gemiddelde lidmaatschapsduur van zes jaar.

4.2. Een globaal overzicht

Het aantal personen uit de onderzoeksgroep, dat jaarlijks in allerlei groeperingen actief is, varieert van 118 in 1946 tot 187 à 190 in de jaren 1960-1967. Daarna daalt hun aantal tot 143 in 1975. *Figuur 3.9* laat zien, dat het gaat om een tamelijk gelijkmatige ontwikkeling, zij het dat de daling wat sneller verloopt dan de stijging. Veel opvallender echter is de stijging van het aantal lidmaatschappen, dat deze personen bekleedden. Over het geheel genomen vervulden zij gemiddeld ruim 3 lidmaatschappen per jaar, maar tussen 1958 en 1970 komen zij daarboven. De topjaren van intellectuelen-activiteit vormen 1966 en 1967, wanneer zij gemiddeld van bijna 5 groeperingen lid zijn. De jaren zestig hebben de herinnering nagelaten van een zeer actief Nederlands katholicisme; onze gegevens bevestigen dit beeld. In onze onderzoeksperiode vormt dit decennium het hoogtepunt van het aantal actieve intellectuelen, een nog veel sterker hoogtepunt van hun deelname aan groeperingen en, zoals wij in hoofdstuk 5 zullen zien, ook de periode van de meeste publicaties.

De gegevens die aan deze observatie ten grondslag liggen beslaan 2.343 lidmaatschappen, verdeeld over 16.678 'lidmaatschapsjaren'. De lidmaatschappen zijn echter zeer ongelijk over de onderzoeksgroep verdeeld. Van de 216 personen vervullen er 174 1-15 lidmaatschappen, 36 personen maken deel uit van 16-26 groeperingen, terwijl 6 intellectuelen 27-44 lidmaatschappen vervullen, te weten Van Galen (27), W. Goddijn (28), Tellegen (30), H. Ruygers (37), Groot (37) en Haarsma (44). Dat betekent dat 42 personen, nog geen vijfde deel van de onderzoeksgroep, maar liefst 40% van alle lidmaatschappen vervulde. Binnen de groep van intellectuelen vinden wij dus een kleine, zeer actieve elite.

Onder de 216 intellectuelen, zo stelden wij in de vorige paragraaf vast, zijn de priesters enigszins in de meerderheid. *Figuur 3.10* maakt duidelijk, dat deze meerderheid, gemeten aan de 'organisatorische activiteit', niet altijd geldt. Tot en met 1968 waren er ongeveer even veel leken als priesters in de verschillende groeperingen actief;³² na 1968 vormen de leken steeds meer een meerderheid. Dit kan alleen betekenen, dat over het algemeen leken langer lid zijn van groeperingen dan priesters, casu quo dat de groeperingen waar leken lid van zijn langer bestaan. Anderzijds blijkt uit dezelfde grafiek, dat priesters méér lidmaatschappen vervullen dan leken. Gemiddeld wordt 55% van de lidmaatschappen per jaar door priesters vervuld. Dit gemiddelde is echter de wat bedrieglijke balans van twee periodes. In de jaren 1949-1957 bekleden *leken* de meeste lidmaatschappen. Daarna stijgt, sneller dan het aantal functies dat de leken bekleden, het aantal lidmaatschappen van de priesters. Hier spelen vooral de ontwikkelingen een rol, die de kerkelijke sector in de jaren zestig onderging. Naarmate er meer strikt kerkelijke zaken (ambt, kerkelijk gezag, kerkstructuren) ter discussie werden gesteld, werden de priesters qualitate qua daar nauwer bij betrokken - men denke aan de celibaatsdiscus-

sie. Er ontstonden ook meer groeperingen om deze kwesties te bespreken, en daarmee meer 'lidmaatschapsmogelijkheden'.

Anderzijds was er sinds de jaren vijftig een groeiende tendens om groeperingen in de persoonlijke en maatschappelijke sector te deconfessionaliseren of zelfs op te heffen. Het aantal groeperingen (veelal katholieke organisaties en instellingen en de overkoepelingen daarvan) nam na 1960 af,³³ waarmee op deze terreinen het aantal lidmaatschapsmogelijkheden eveneens afnam. Juist in deze sectoren echter waren de functies tot dan vooral door leken vervuld. *Figuur 3.11* laat zien, dat de lidmaatschappen met name in de maatschappelijke sector tot aan het begin van de jaren zestig in de meerderheid waren. Op dit punt komen wij in het volgende nog uitvoerig terug. Overigens verdwenen de leken daarna zeker niet uit het gezichtsveld. Ook een belangrijk deel van de lidmaatschappen uit de kerkelijke sector, die in de jaren zestig beschikbaar waren, werd door leken gedragen.³⁴

Het overwicht van priesters in onze onderzoeksgroep is op organisatorisch terrein dus maar zeer betrekkelijk. In de maatschappelijke en persoonlijke sector bekleedden de leken gewoonlijk meer functies dan priesters (zie onder). In de jaren zestig spraken zij ook in de kerkelijke sector een hartig woordje mee, terwijl leken over het geheel genomen langer *in the running* waren dan priesters. Het overwicht van priesters in de kerkelijke sector ligt gezien de te bespreken onderwerpen en de te verrichten taken voor de hand. Priesters hadden voorts wat meer lidmaatschappen per persoon. Dit overwicht is echter te gering om er zwaarwegende oorzaken voor te zoeken. Men kan de verklaring hiervoor eenvoudig zoeken in de celibataire levenswijze van de priesters, waardoor zij in principe meer tijd ter beschikking hebben of ook in de omstandigheid dat sommige priesters voor bepaalde functies waren vrijgesteld. Opvallend is daarom vooral de zeer actieve deelname van de leken aan katholieke groeperingen in een katholicisme, waarin de priester traditioneel de 'allesweter' was. In dit verband is de activiteit van leken, eerst op het 'eigen terrein', gewoonlijk als 'de wereld' betiteld, maar na 1960 ook op kerkelijk terrein, een betekenisvol aspect te noemen van het optreden van katholieke intellectuelen. De veronderstelling van een 'coalitie' wordt nogmaals bevestigd.

5. FUNCTIES

Aan de hand van de gegevens over 2.182 lidmaatschappen³⁵ kan worden vastgesteld, dat intellectuelen zoals wij al vermoedden een uitgesproken voorkeur hebben voor adviserende functies. Toch blijken ook bestuursfuncties een belangrijk deel uit te maken van hun activiteiten. *Tabel 3.10* geeft daar een beeld van. Veel van de bestuursfuncties betreffen echter de 'eigen kring' der intellectuelen: in wetenschappelijke verenigingen en dergelijke. Alleen al het Thijmgenootschap en het Werkgenootschap voor Katholieke Theologen in Nederland, omvatten tezamen 81 van dergelijke functies.

Een tamelijk constant gedeelte van de onderzoeksgroep bekleedde tussen 1946 en 1975 één of meer *bestuursfuncties*, namelijk jaarlijks 50 à 60%. In de jaren zestig waren er weliswaar méér intellectuelen bestuurlijk actief dan daarvoor of daarna, maar dat geldt in gelijke mate voor de activiteit van intellectuelen in groeperingen in het algemeen, zoals die in de vorige paragraaf werd besproken. Wel was het *aantal* bestuurlijke functies per persoon tussen 1954 en 1970 groter dan in de jaren daarvoor of daarna. Splitst men de bestuursfuncties uit naar functies met directe uitvoerende verantwoordelijkheid en indirecte 'uiteindelijke' verantwoordelijkheid,³⁶ dan blijkt dat intellectuelen slechts in zeer geringe mate functies van de tweede soort vervulden (in curatoria en stichtingsbesturen), maar met name functies van de eerste soort. Het zijn deze functies, die na 1954 toenemend door de intellectuelen werden bekleed en waarvoor hun belangstelling na 1967 weer daalde.

Uit *tabel 3.11* blijkt dat bestuursfuncties vooral bekleed werden in de maatschappelijke sector. Een diachronische analyse leert ons, dat er in dat opzicht echter ook verschuivingen plaatsvonden.³⁷ In de maatschappelijke sector was het aantal bestuursfuncties vrij gelijkmatig, met een hoogtepunt in de jaren 1961-1965. Daarvóór, in de jaren 1956-1960, werden zij echter tijdelijk in aantal overtroffen door bestuursfuncties in de persoonlijke sector, met name met betrekking tot het thema geestelijke gezondheid. Daarná, van 1966-1970, waren er veel bestuursfuncties in de kerkelijke sector naast de maatschappelijke sector. Met andere woorden: in periodes waarin bepaalde onderwerpen extra ter discussie stonden, vinden wij tevens een toename van het aantal intellectuelen in de bestuursfuncties van die groeperingen, die nauw met deze discussies verbonden waren.

In *tabel 3.12* kunnen wij zien dat de bestuursfuncties de enige functies zijn waarin de leken een uitgesproken meerderheid vormden. Van de in totaal 671 bestuursfuncties die door intellectuelen werden vervuld, namen leken er 380 of 57% voor hun rekening. Vergelijkt men dit percentage met het percentage van het totaal aantal functies dat door leken werd bekleed (45%), dan is er inderdaad sprake van een ruime oververtegenwoordiging van leken in bestuursfuncties.

Bij de adviserende functies en docentschappen is het omgekeerde het geval. Van alle adviesfuncties werd 60% door priesters bekleed. Wat de docentschappen betreft was het overwicht van priesters nog groter: zij bekleedden ruim twee-derde van dit soort functies. De redacteurschappen en informele lidmaatschappen tenslotte geven een verschil tussen priesters en leken te zien (56% en 44%). Dit verschil is vrijwel gelijk aan de verhouding tussen het totaal aantal functies dat door priesters respectievelijk door leken werd bekleed. Uit een en ander blijkt dat er met betrekking tot de lidmaatschappen sprake was van een onderscheiden keuzepatroon tussen priesters en leken. *Tabel 3.13* laat dit duidelijk zien. Het aantal intellectuelen uit onze onderzoeksgroep dat één of meer - en in sommige gevallen zelfs véél³⁸ - *adviesfuncties* vervulde, nam blijkens *figuur 3.13* in de loop van de onderzoeks-

periode sprongsgewijs toe. De jaren 1964-1968 vormden het hoogtepunt: circa 120 personen vervulden toen adviserende functies. Na 1968, maar vooral na 1970 daalde het aantal adviseurs onder de intellectuelen sterk. Al eerder zagen wij dat de meeste door de onderzoekspersonen vervulde lidmaatschappen adviserende lidmaatschappen waren, namelijk 34% van het totaal (*tabel 3.10*). Uit een vergelijking van *figuur 3.12* en *3.13* komen echter heel andere verhoudingen naar voren: het aantal personen en het aantal lidmaatschappen per jaar in adviserende functies was aanzienlijk geringer dan het aantal personen en lidmaatschappen in functies van bestuurlijke aard. Alleen in de jaren 1959-1970 kwam het aantal personen in de onderzoeksgroep, dat een of meer adviesfuncties vervulde, uit boven de 65, dat is boven de 30%; en alleen in 1965-1967 waren er meer adviseurs dan bestuurders. De oorzaak voor dit verschil tussen onze eerste impressie en de nadere analyse is het verschil in lidmaatschapsduur. Een bestuursfunctie duurt gewoonlijk langer dan de levensduur van een adviescommissie, zodat één persoon over het algemeen meer lidmaatschappen van adviserende groeperingen kan vervullen tegen minder bestuursfuncties - als alleen wordt uitgegaan van de duur van het lidmaatschap. Daar komt nog bij, zoals uit *figuur 3.13* blijkt, dat vooral in de jaren 1964-1970 een beperkt aantal intellectuelen meer dan tweemaal zoveel adviserende functies vervulde dan daarvoor en daarna. Met andere woorden: de duidelijke toename van adviserende functies werd niet over de onderzoeksgroep gespreid, maar belastte slechts een beperkte, in dit opzicht toch al actieve groep, met nog meer lidmaatschappen.

Binnen de categorie adviseurs kunnen wij onderscheid maken tussen adviseurs in vaste dienst, leden van adviescommissies en informele adviseurs. Onder deze laatste groep verstaan wij personen, die weliswaar op grond van hun deskundigheid, maar niet wegens hun lidmaatschap van een commissie of hun functie werden geraadpleegd. Uit *figuur 3.14* blijkt, dat intellectuelen in onze onderzoeksgroep vooral lid waren van (tijdelijke) advies- en studiecmissies. Bij de twee andere categorieën gaat het om betrekkelijk kleine aantallen personen en lidmaatschappen. Niettemin is het interessant om vast te stellen, dat wij adviseurs in vaste dienst vooral aantreffen in groeperingen in de maatschappelijke sector, en dat dergelijke functies in de kerkelijke sector hoofdzakelijk door intellectuelen werden bekleed na 1966. De informele adviseurs onder de intellectuelen bevonden zich vooral in de kerkelijke sector. Hun aantal daalde na 1965, een ontwikkeling die overeenstemt met de wijze waarop de Nederlandse bisschoppen zich in de jaren 1946-1975 lieten adviseren en de veranderingen daarin. In feite namelijk vormden de adviseurs van de bisschoppen het grootste deel van de groep van informele adviseurs. De bisschoppen waren tot in de eerste helft van de jaren zestig gewoon zich informeel door individuele deskundigen te laten adviseren. Na 1960, maar vooral door de oprichting van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) in 1964, vond er een verschuiving plaats naar dit instituut met een formele adviserende taak, dat talrijke studiecmissies instelde

en ook het Pastoraal Concilie organiseerde. Intellectuelen bezetten een zeer belangrijk deel van de op deze wijze gecreëerde 'lidmaatschappen';³⁹ de ontwikkeling wordt in *figuur 3.14b* weerspiegeld. De ontwikkeling van adviseerende functies onder de intellectuelen blijkt dus niet alleen afhankelijk van de belangstelling van intellectuelen voor zulke posities, maar ook van het aanbod ervan. Dit aanbod was in de jaren zestig in de kerkelijke sector zeer groot. Hetzelfde gold overigens voor de persoonlijke sector, die reeds vijf jaar eerder een toename van adviescommissies beleefde. Deze toename was voor een groot deel te danken aan het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG), dat al vanaf zijn oprichting in 1954 in de persoonlijke sector functioneerde op een wijze waarop tien jaar later het PINK dat in de kerkelijke sector zou doen.

Blijkens *tabel 3.12* namen de priesters de meeste adviseerende lidmaatschappen voor hun rekening, zodat samenvattend het volgende beeld ontstaat: het vervullen van adviseerende functies door de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep was sterk afhankelijk van het aanbod ervan. Was het aanbod groot, hetgeen vooral in de periode 1958-1970 het geval was, dan zien wij een tendens naar cumulatie van dergelijke lidmaatschappen bij een beperkt aantal personen. Daarbij gaat het vooral om priesters, maar voor een deel ook om leken, die wij voornamelijk in de maatschappelijke en persoonlijke sector vinden. De intellectuelen blijken in de meeste gevallen lid te zijn geweest van adviescommissies van beperkte levensduur.

Ongeveer de helft van het aantal intellectuelen dat per jaar lid was van één of meer groeperingen, was (onder meer) *docent* aan een hogere beroepsopleiding of een academische opleiding, zo blijkt uit *figuur 3.12*. Meer dan één docentfunctie per persoon in eenzelfde jaar kwam weinig voor, en omdat docentfuncties over het algemeen van relatief langdurige aard waren, ligt het aantal lidmaatschappen uiteraard laag: 12% van het totaal. Iets meer dan de helft van deze docenten was verbonden aan een universiteit of hogeschool, iets minder dan dat aan een (of meer) van de diocesane of reguliere groot-seminaries en studiehuisen. Universiteiten, hogescholen en (tot halverwege de jaren zestig) groot-seminaries vormden en vormen nog steeds een belangrijk 'reservoir' van beschikbare functies op academisch niveau. Aangezien het bekleden van een dergelijke functie gedurende (een deel van) de onderzoeksperiode tot de geoperationaliseerde definitie van 'intellectuelen' in dit onderzoek behoort, was het te verwachten dat een groot aantal leden van de onderzoeksgroep ook een docentfunctie zou vervullen. Van de docenten was zoals gezegd ruim twee-derde priester (*tabel 3.12*). De keuze voor thema's met voor een belangrijk deel een kerkelijk karakter is er de oorzaak van, dat er veel docenten in de onderzoeksgroep voorkomen van theologische faculteiten en hogescholen en van groot-seminaries. Pas in de laatste vijf jaar (1970-1975) was het aantal priesters en leken onder hen enigszins gelijk.

Evenals de docentfuncties vormen ook de functies als *redacteur* een tamelijk constant bestanddeel van de activiteiten van de intellectuelen (*figuur*

3.13).⁴⁰ Het gaat per jaar om ongeveer 50% van het aantal dan actieve intellectuelen. Het betreft vooral redactielidmaatschappen in de kerkelijke sector: katholieke week- en maandbladen en theologische vaktijdschriften. Geringer, maar door de jaren heen veel constanter, is het aandeel in tijdschriften op cultureel-maatschappelijk terrein of op het terrein van huwelijk, opvoeding en gezondheidszorg. Over het algemeen zijn de priesters enigermate in de meerderheid.

Het aantal lidmaatschappen van informele groeperingen - waaronder worden gerekend: gespreksgroepen, actiegroepen, ondertekenaars van open brieven en dergelijke - was gering: gemiddeld 20 per jaar, vervuld door circa 15 personen. Alleen de jaren 1948-1950 en 1959-1968 komen boven dit gemiddelde uit. De algemene daling na 1970 is in deze soort lidmaatschappen het duidelijkst merkbaar. Overigens waren de gegevens over lidmaatschappen van informele groeperingen maar in beperkte mate te achterhalen. Er zijn echter aanwijzingen dat in de periode 1948-1960 er (ook) onder intellectuelen sprake was van meer gespreksgroepen en dergelijke dan in dit onderzoek konden worden opgenomen.⁴¹ Voor het overige gaat het om te kleine aantallen personen en lidmaatschappen om een verantwoorde verdeling naar sector en kerkelijke staat te maken.

Met betrekking tot de *aard* van de functies kan concluderend worden vastgesteld dat er een 'vast pakket' van functies bestond, die door de jaren heen bijna onveranderlijk door de intellectuelen werden vervuld: bestuursfuncties, docentschappen en lidmaatschappen van tijdschriftenredacties. Als wij in aanmerking nemen dat een deel van de bestuursfuncties betrekking had op verenigingen van academisch gevormden, dan kan worden gesteld dat het academisch milieu als geheel (universiteiten, hogescholen, tijdschriften en academische of semi-academische groeperingen) een belangrijke en continue achtergrond vormde voor de activiteiten van intellectuelen.

Voorts werd er een duidelijke samenhang vastgesteld tussen ontwikkelingen in met name de persoonlijke sector (en daarbinnen de geestelijke gezondheidszorg) en de kerkelijke sector enerzijds, en de toe- of afname van adviserende lidmaatschappen anderzijds. Uit het bovenstaande bleek tenslotte dat er een verschil bestaat tussen de verdeling van priesters en van leken over de verschillende soorten functies. Deze verschillen hangen onder andere samen met de sector waarin de verschillende soorten functies hoofdzakelijk voorkomen.

6. INTELLECTUELEN IN DE DRIE SECTOREN

In *figuur 3.15* wordt aangegeven, in welke van de drie sectoren: de kerkelijke, de persoonlijke en de maatschappelijke sector, de intellectuelen in onze onderzoeksgroep tussen 1946 en 1975 actief waren. Uit de onderverdeling in subsectoren (*figuur 3.15*) blijkt, dat vooral die terreinen er uit springen, die gerelateerd zijn aan onze vier onderzoeksthema's: ambt en zielzorg, oecumene

en r.k. kerk-algemeen in de kerkelijke sector, jeugd en opvoeding, huwelijk en gezin en geestelijke gezondheidszorg in de persoonlijke sector, hoger onderwijs en wetenschap, groeperingen van intellectuelen en/of academici en politiek in de maatschappelijke sector. Een verdeling zoals die, welke *figuur 3.15* te zien geeft, zou men niet alleen kunnen maken van de 2707 lidmaatschappen van de onderzoeksgroep, maar ook van de 771 groeperingen waaronder die lidmaatschappen vallen. De verdeling over de subsectoren blijft dan echter gelijk.

De personen uit onze onderzoeksgroep hadden dus voor bepaalde subsectoren een uitgesproken voorkeur. Deze voorkeur wordt extra duidelijk als wij de betreffende verdeling vergelijken met wat de *Pius-Almanak* tussen 1946 en 1971 opsomt aan verenigingen, organisaties en commissies in katholiek Nederland.⁴² Een dergelijke vergelijking geeft slechts een eerste indruk, omdat de *Pius-Almanak* weinig commissies en geen informele groepen omvat. Wel wordt op deze manier duidelijk, dat in de onderzoeksgroep relatief weinig lidmaatschappen werden vervuld in groeperingen die zich bezig hielden met liturgie, met lager en voortgezet onderwijs, met lichamelijke gezondheidszorg, sociaal-economische belangenbehartiging, missie, oorlog en vrede, en met vrije tijdsbesteding. Bepalend voor deze verschillen is de keuze voor onze vier onderzoeksthema's, zo lijkt het. Oorzaak kan dan niet de inventarisatie zijn van de lidmaatschapsgegevens, zoals wij die uitvoerden. Zoals gezegd werden deze gegevens zo breed mogelijk en los van de vier thema's verzameld. De oorzaak ligt dus reeds daarvóór, bij de selectie van de onderzoeksgroep, die wel plaatsvond op basis van (publicaties over) de vier thema's. De verdeling van de lidmaatschappen over de (sub)sectoren, zoals die in *figuur 3.15* tot uiting komt, bevestigt dan het voor de hand liggende vermoeden dat de betreffende intellectuelen over het algemeen lid waren van groeperingen, die op dezelfde terreinen actief waren, welke ook het onderwerp waren van de publicaties van deze intellectuelen.

6.1. De kerkelijke sector

Van de drie sectoren vinden wij de meeste lidmaatschappen in de kerkelijke sector: 1046 lidmaatschappen (44,6%), verdeeld over 313 groeperingen. Met name waren veel intellectuelen bestuurslid van de Sint Willibrordvereniging of lid van een of meer van de commissies die daaronder ressorteerden, waaronder de Oecumenische Werkgroep van Theologen (1964-ca.1968) en de Commissie Oecumenische Begeleiding. Daarnaast maakten velen deel uit van de commissies en raden van het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie.⁴³

De ontwikkeling van de activiteiten van de intellectuelen in de kerkelijke sector blijkt uit *figuur 3.11*. Het aantal personen dat lidmaatschappen in deze sector vervulde steeg in de loop van de onderzoeksperiode gestadig, met het jaar 1967 als hoogtepunt. Van de dan actieve intellectuelen⁴⁴ was 76% in de

kerkelijke sector geïnvolveerd. Daarna vond echter een snelle daling plaats naar ruim 45% in de periode 1971-1975. Over het algemeen kan men spreken van een verhoogde activiteit van intellectuelen uit de onderzoeksgroep in de jaren zestig. Niet alleen waren er meer personen actief dan voordien en daarna, maar zij vervulden ook meer, zelfs véél meer lidmaatschappen. De hausse in de curve in de jaren 1964-1969 wijst erop, dat deze vele functies door een beperkte groep personen vervuld werden. Deze situatie blijft tot 1975 bestaan: weinig personen vervullen dan nog relatief veel functies. In 1960 waren dat nog ruim 2 lidmaatschappen per persoon, in 1967 zijn dat er ruim 3 en in 1975 precies 3. Onder deze personen met veel lidmaatschappen in de kerkelijke sector vallen onder andere Haarsma (34 lidmaatschappen), Groot (30), Van Galen (21), Fiolet (20), en Schillebeeckx (19). In de volgende paragraaf zal blijken dat deze intellectuelen een centrale plaats innemen in het netwerk van relaties, dat via de lidmaatschappen ontstond.

Aangezien het bestuur van de kerk in principe voorbehouden is aan de bisschoppen, vinden wij in deze sector met name adviserende functies (*tabel 3.11*), vooral in tijdelijke adviescommissies (314 van de 369 adviseurschappen in deze sector). Zoals wij al eerder opmerkten vormden de jaren 1964-1967 hierin een hoogtepunt. De adviescommissies hadden in deze jaren vooral betrekking op het ambt, de oecumene of de ontwikkelingen in het (Nederlandse) katholicisme in het algemeen. Bestuursfuncties in deze sector bestonden vooral uit die van landelijke 'kerkelijke' instellingen en organen als het PINK en het Pastoraal Concilie (62 lidmaatschappen), in oecumenische organisaties (26) en in ordes of congregaties (14). In deze sector vinden wij voorts docenten aan de seculiere en reguliere priesteropleidingen (82) en redacteurs van theologische tijdschriften en dergelijke (169). Met name in de jaren zestig tenslotte hielden intellectuelen zich bezig met informele opinievorming via actiegroepen, gespreksgroepen en open brieven. In deze categorie vinden wij een, vergeleken met de andere sectoren, hoog aantal van 143 'lidmaatschappen'.

Het merendeel van de intellectuelen die lidmaatschappen in de kerkelijke sector vervulden was priester, zo blijkt uit *tabel 3.14*.⁴⁵ Uit deze tabel valt duidelijk af te lezen dat het meer of minder geringe overwicht van priesters dat wij in het voorgaande enkele malen konden vaststellen, wordt bepaald door hun deelname aan groeperingen in de kerkelijke sector. Het beeld van de activiteiten van intellectuelen in deze sector komt er dan samenvattend als volgt uit te zien: bijna de helft van de (dan actieve) personen uit de onderzoeksgroep, maar in de jaren zestig aanzienlijk meer, was lid van groeperingen die zich met kerkelijke thema's en taken in strikte zin bezig hielden. Het waren veelal priesters, die een adviserende rol speelden via talrijke commissies, of bestuursfuncties vervulden in verenigingen of adviesinstanties als het PINK of het Pastoraal Concilie. Onder hen waren een aantal docent aan een priesteropleiding en/of redacteur van een tijdschrift dat kerkelijke (theologische) zaken als voornaamste onderwerp had.

Zoals in hoofdstuk 5 zal blijken kan men, vergeleken met de andere drie thema's, bij het thema 'geestelijke gezondheid en moraal' (jeugd, opvoeding, huwelijk, seksualiteit) spreken van een stortvloed van publicaties in de jaren vijftig en zestig. Wat de lidmaatschappen betreft van groeperingen die zich met deze thema's bezighielden valt echter eerder het tegendeel op. In deze sector vinden wij 'slechts' 521 lidmaatschappen (22,2%), verdeeld over 190 groeperingen. Hetzelfde beeld verschaft *figuur 3.11*: in vergelijking met de andere sectoren vervulden de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep in de persoonlijke sector weinig functies, en gaat het bovendien om weinig personen: 14% van de actieve intellectuelen in 1946, stijgende naar maximaal 43% in 1960. Daarna volgt een daling naar 21% in 1975. Er is kennelijk in deze bepaald niet onbesproken sector in de jaren 1946-1975 meer geschreven dan vergaderd.

Een tweede opvallend kenmerk van de activiteiten van de betreffende personen is, dat er sprake is van één periode, 1954-1967, waarin de lidmaatschappen zich vrijwel geheel concentreren. Het aantal lidmaatschappen voor en na deze periode is aanzienlijk geringer. Bovendien is er in deze periode geen sprake van een 'piek' zoals in de kerkelijke sector het geval is (*figuur 3.11*). De activiteiten van de betreffende personen hangen nauw samen met het wel en wee van het KNBGG (opgericht in 1954), de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (KCV) en de daaronder ressorterende Commissie Pastoraal en Psychohygiëne (1954-1967). In de tweede helft van de jaren vijftig werd niet alleen een organisatorisch, maar ook een intellectueel netwerk op het terrein van geestelijke gezondheid welhaast 'uit de grond gestampt', een netwerk dat aan het eind van de jaren zestig even snel deconfessionaliseerde.⁴⁵ Centrale personen in dit netwerk waren H. Ruygers (24 lidmaatschappen), Trimbos (21), Bartels (18) en Kuitenbrouwer (18). Alleen Mertens (18 lidmaatschappen) was vooral op het terrein van de lichamelijke gezondheidszorg actief.

In de persoonlijke sector vervulden intellectuelen zowel bestuurlijke als adviserende functies (*tabel 3.11*), de laatste vooral in advies- en studiecmissies betreffende huwelijk en gezin (71 lidmaatschappen) en geestelijke gezondheid (89 lidmaatschappen). Voorts waren gedurende de hele periode 1946-1975 de leken in de persoonlijke sector in de meerderheid (*tabel 3.14*). Deze meerderheid gold voor alle subsectoren behalve 'huwelijk en gezin'. In groeperingen die zich met deze thema's bezig hielden - met name studie- en adviescommissies - waren over het algemeen zowel priesters (moraaltheologen, maar ook psychologen en pedagogen) als leken (veelal psychologen, pedagogen, psychiaters) vertegenwoordigd, om precies te zijn in een verhouding van 52% tegen 48%.

6.3. De maatschappelijke sector

In de maatschappelijke sector hebben de intellectuelen tesamen 776 lidmaatschappen (33%), verdeeld over 268 groeperingen. Zoals uit *figuur 3.15* blijkt betroffen veel van deze lidmaatschappen het 'eigen terrein' van de intellectuelen: groeperingen van en voor intellectuelen en academici, instellingen voor hoger onderwijs en groeperingen (verenigingen, universiteiten, stichtingen) die gericht zijn op wetenschapsbeoefening trokken ruim twee-derde van alle lidmaatschappen in deze sector! Zoals hierboven al werd vastgesteld vormde daarmee het academisch milieu door de jaren heen een vast onderdeel van de activiteiten van de intellectuelen in onze onderzoeksgroep. Veel lidmaatschappen betroffen docenten- en andere functies aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen (67 lidmaatschappen) en de Katholieke (Economische) Hogeschool te Tilburg (18 lidmaatschappen), alsmede het hoofdbestuur en de afdelingsbesturen van het Thijmgenootschap en de redactie van zijn *Annalen* (82 lidmaatschappen). Dit verklaart de stabiele ontwikkeling van het aantal in deze sector actieve intellectuelen per jaar (*figuur 3.11*), van 57% in 1946 naar circa 75% in de jaren 1967-1975.⁴⁷ Eenzelfde curve vinden wij, met wat fluctuaties, terug als het gaat om het aantal lidmaatschappen per jaar. Deze fluctuaties zien wij vooral in de jaren zestig, en het ligt voor de hand deze toe te schrijven aan de toen bestaande commissies die zich bogen over de confessionaliteit van katholieke organisaties, onder meer van de vakbonden en de Katholieke Volkspartij.

Deze toeschrijving wordt bevestigd als wij de aard van de functies bezien die in deze sector worden vervuld. Van de 159 adviserende lidmaatschappen (*tabel 3.11*) betroffen er 117 een lidmaatschap van een adviescommissie; deze commissies vinden wij vooral in de jaren 1966-1970. In de maatschappelijke sector kwamen echter de bestuursfuncties en de docentschappen het meest voor. Niet alleen de docentenfuncties, maar ook de bestuursfuncties betroffen in de eerste plaats het academisch milieu: bijna de helft (148) van deze functies werd bekleed aan wetenschappelijke instellingen of in verenigingen voor academici. De overige bestuursfuncties gingen vooral naar de subsector 'politiek': de Katholieke Volkspartij, het Centrum voor Staatkundige Vorming enzovoort. In deze subsector vinden wij ook veel adviseurs, zowel in commissies als in vaste dienst.

Blijkens *tabel 3.14* zijn er in de maatschappelijke sector bijna twee maal zoveel leken als priesters actief. Alleen in het hoger onderwijs vinden wij relatief veel priesters (51%), maar hier speelt de themakeuze een rol, waardoor er veel theologen in het intellectuelenbestand werden opgenomen.

7. CONCLUSIES

Het blijkt moeilijk te zijn om op grond van de bovenstaande gegevens een eenduidig beeld te schetsen van de 'gemiddelde intellectueel' in onze onderzoeksgroep, voor zover dat zijn activiteiten betreft in allerlei groeperingen. Wat de leden over het algemeen gemeenschappelijk blijken te hebben is hun aanwezigheid, op een of andere wijze, in het academisch milieu. Velen waren docenten aan groot-seminaries, hogescholen of universiteiten, maakten deel uit van het bestuur van een vereniging voor intellectuelen, academici of vakgenoten en hadden zitting in één of meer redacties van tijdschriften. Voor het overige werden de activiteiten van de betreffende personen sterk bepaald door de sector waar hun belangstelling naar uitging. De leken waren veelal actief in de maatschappelijke en de persoonlijke sector; priesters treffen wij vooral aan in de kerkelijke sector, waar centrale thema's van het katholicisme in het geding waren. De activiteiten van de intellectuelen in de maatschappelijke sector - afgezien van hun 'eigen terrein' - waren vrij gelijkmatig over de periode 1946-1975 verdeeld en overigens relatief gering van omvang. In deze sector vinden wij bestuurders en wat adviseurs (soms in vaste dienst) en een wat verhoogde activiteit rond de k-discussie in de jaren zestig. In de persoonlijke sector blijken de lidmaatschappen van de intellectuelen zich vooral te concentreren op de jaren 1954-1967. Zij waren van bestuurlijke en adviserende aard, en de jaartallen suggereren reeds een nauw verband met de activiteiten van het KNBGG. In de kerkelijke sector tenslotte vinden wij, met een duidelijke hausse in de jaren zestig, vooral adviserende activiteiten in een groot aantal studie- en adviescommissies. Deze conclusies wijzen op het bestaan van twee grotendeels verschillende groepen binnen de katholieke *intellectual community*, die althans wat de kerkelijke en de persoonlijke sector betreft in verschillende periodes actief waren en grotendeels uit andere personen waren samengesteld; de thema's die in de betreffende groepen aan de orde waren vereisten immers uiteenlopende deskundigheden.

Vanuit theoretisch oogpunt beschouwd kan uit de in deze paragraaf gepresenteerde gegevens over de lidmaatschappen van katholieke intellectuelen een aantal belangrijke conclusies worden getrokken. Zo blijkt er gedurende de gehele onderzoeksperiode sprake geweest te zijn van een redelijk grote integratie van intellectuelen in de sociale organisatiestructuur van katholiek Nederland, met een onmiskenbaar hoogtepunt in de jaren zestig. Volgens de integratie-these valt er op basis van dit gegeven te verwachten dat het denken van de katholieke intellectuelen in de onderzochte periode relatief weinig 'utopisch' van aard en weinig kritisch ten aanzien van de kerkelijke bestuurders was. De intellectuelen vervulden immers zowel veel bestuursfuncties als functies die hen toelieten 'de situatie te definiëren'. Bestuursfuncties hebben, aldus de eerste variant van de integratie-these, een afzwakkende werking op het abstracte, wat wereldvreemde karakter van de ideeën van intellectuelen; de tweede variant van de betreffende these stelt dat er een

min of meer omgekeerde evenredig verband bestaat tussen de mate van kritiek van intellectuelen op de officiële gezagsdragers en hun integratie in het gezagscentrum van de samenleving of betreffende (bevolkings)groep.

De uit deze hypothese afgeleide conclusie is echter te algemeen. Daarbij wordt er immers van uitgegaan dat vrijwel alle intellectuelen zowel relatief veel bestuursfuncties als adviesfuncties bekleedden. Dit hoeft natuurlijk niet het geval te zijn. Van een 'gemiddelde intellectueel' in onze onderzoeksgroep was, zo zagen wij al, geen sprake. Aanvullende analyse is hier dan ook noodzakelijk.

Berekening van de correlatie tussen het aantal bestuurlijke en het aantal adviserende functies dat werd bekleed wijst uit, dat de samenhang tussen beide vrij laag is.⁴⁸ Dit betekent onder andere dat een groot aantal intellectuelen dat relatief veel adviesfuncties vervulde relatief weinig functies van bestuurlijke aard uitoefende, en omgekeerd. Zoals gezegd is het vervullen van adviserende functies zonder daarnaast te veel bestuurlijke verplichtingen voor intellectuelen bijzonder aantrekkelijk: zij bezetten dan invloedrijke posities zonder bij hun meningsvorming gehinderd te worden door het proces van *Veralltäglichsung* dat de bestuurlijke praktijk met zich meebrengt. In dit verband is het interessant de aandacht speciaal te richten op die intellectuelen uit onze onderzoeksgroep, die wat de 'productie' van ideeën betreft binnen de katholieke *intellectual community* de toon aangaven. In hoeverre vervulden zij bestuurs- of adviserende functies? Aan de hand van twee criteria werd gemeten of een intellectueel al dan niet een belangrijke rol speelde in de totale onderzoeksgroep wat de productie van ideeën betreft: het aantal publicaties van de betreffende personen en het aantal verschillende auteurs door wie zij werden geciteerd. Het eerste criterium geeft ons vooral een beeld van iemands 'intellectuele ijver' en zijn 'zichtbaarheid' binnen de *intellectual community*. Het tweede criterium is meer kwalitatief van aard en kan als indicator gelden voor het belang dat door mede-intellectuelen werd gehecht aan de opvattingen van de betreffende persoon. Anders gezegd: het tweede criterium stelt vast in hoeverre iemand tot de opinieleiders onder de intellectuelen gerekend kan worden.

Bezien wij eerst het verband tussen het aantal lidmaatschappen en het aantal publicaties dan blijkt dat er een hoog significante en vrij sterke correlatie bestaat tussen het aantal publicaties en het aantal adviesfuncties dat iemand bekleedt. De correlatie tussen publicaties en bestuursfuncties is daarentegen zwak.⁴⁹ Een analyse van de samenhang tussen het aantal citaten (of nauwkeuriger: citerende auteurs) en het aantal lidmaatschappen geeft analoge resultaten te zien, zij het dat de correlaties hier onmiskenbaar minder sterk uitvallen. Van een samenhang tussen het geciteerd worden en het bekleden van bestuursfuncties is in feite geen sprake, terwijl de correlatie tussen het geciteerd worden en het vervullen van adviesfuncties weliswaar vrij zwak, doch niettemin duidelijk aanwezig is.⁵⁰ Deze bevindingen liggen wellicht voor de hand - voor bestuursfuncties, zo zou men kunnen zeggen, zijn andere

dan 'intellectuele' kwaliteiten in het geding - maar zij zijn daarom niet minder interessant. Allereerst blijkt dat de 'zichtbaarheid' van een intellectueel vrijwel zeker een (mede)bepalende factor was bij het verwerven van adviesfuncties. Belangrijker echter is de vaststelling dat de opinieleiders onder de katholieke intellectuelen slechts in geringe mate geïntegreerd waren in bestuurlijke structuren van katholiek Nederland.⁵¹ Zij waren echter wel redelijk vertegenwoordigd in allerlei adviesorganen en -functies.

Samenvattend kan men tegen de achtergrond van de integratie-these de volgende conclusies trekken. In de loop van de onderzoeksperiode waren in katholiek Nederland onmiskenbaar de structurele voorwaarden aanwezig waarbinnen intellectuelen verregaande veranderingen konden formuleren en beïnvloeden op wereld- of levensbeschouwelijk vlak. Deze voorwaarden waren: een geringe bestuurlijke integratie van de opinieleiders onder de katholieke intellectuelen en een grote integratie van de groep van intellectuelen als geheel in de gezagsstructuur. In de kerkelijke sector waren deze voorwaarden het sterkst aanwezig; het aantal adviserende lidmaatschappen bedroeg in deze sector vrijwel het dubbele van het aantal bestuursfuncties. Zoals gezegd betreft het hier structurele voorwaarden die vanuit één bepaalde, door de integratie-these gerichte, invalshoek in beeld verschijnen. In hoeverre was voldaan aan een andere belangrijke structurele voorwaarde voor het initiëren en dragen van veranderingsprocessen door intellectuelen, te weten groepsvorming, zal blijken in het volgende hoofdstuk. Overigens is uit het bovenstaande duidelijk geworden, dat het relatienetwerk, dat via de hier besproken lidmaatschappen werd gespannen onder katholieke intellectuelen, ook beschouwd kan worden als een communicatiestructuur met betrekking tot onze vier themagebieden. De intellectuelen waren in hoofdzaak lid van groeperingen in subsectoren die gerelateerd zijn aan onze onderzoeksthema's.

Tot slot is, in verband met de vraag naar de invloed van intellectuelen, nog gebleken dat de katholieke intellectuelen in ieder geval de volgende twee invloedskanalen vrijwel doorlopend konden gebruiken: adviserende functies, gericht op het beleid van de bisschoppen, en de (redacties van) toonaangevende tijdschriften. In de hoofdstukken 7 en 8 zal op deze aspecten nader worden ingegaan. De geringe integratie van intellectuelen in informele groeperingen zou kunnen wijzen op een relatief geringe betrokkenheid van intellectuelen bij 'basisbewegingen'.

Hoofdstuk 4: Kringen van intellectuelen: een netwerkanalyse

1. 'SOCIAL CIRCLES', THEORIE EN METHODE

De lidmaatschapsgegevens hebben ons in het vorige hoofdstuk een beeld gegeven van de mate waarin de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep in organisationeel opzicht geïntegreerd waren in het Nederlands katholicisme. Dezelfde gegevens kunnen ons echter ook inzicht verschaffen over hun onderlinge relaties. In dit hoofdstuk zullen wij deze groepsvorming analyseren. Hierbij gaan wij uit van het sociologische begrip *social circle*. Dit begrip is recentelijk vooral gepropageerd door Kadushin, maar in feite reeds geïntroduceerd door Simmel.¹ Kort gezegd vertoont een *social circle* of kring² twee hoofdkenmerken, te weten inhoudelijke homogeniteit - de leden van een kring houden er globaal dezelfde opvattingen op na - en regelmatige communicatie tussen de leden, zij het dat een afzonderlijk lid niet per definitie alle andere leden kent. Dit laatste betekent dat een kring in feite een soort *friends-of-friends*-structuur³ vertoont: persoon A kent bijvoorbeeld vijf anderen waaronder persoon B. Laatstgenoemde kent op zijn beurt bijvoorbeeld twee van de personen die A ook kent, doch daarnaast nog vier anderen die A niet kent, maar die niettemin ook tot de kring behoren. Deze eigenschap maakt het moeilijk om de grenzen van een kring vast te stellen. Bovendien kan er sprake zijn van overlapping van onderscheiden kringen. Tenslotte kan de omvang van de kring aanzienlijk variëren naarmate het aantal personen dat iemand minimaal moet kennen om tot de kring gerekend te worden door de onderzoeker groter of kleiner gesteld wordt. Zo kan er sprake zijn van een grote kring waarbinnen verdichtingen en kernen voorkomen die elkaar meer of minder sterk overlappen.

Omdat communicatie (het uitwisselen van ideeën en opvattingen) op velerlei manieren kan plaatsvinden kan kringvorming gebaseerd zijn op verschillende soorten relaties of combinaties daarvan. Zo hoeft er niet noodzakelijk sprake te zijn van *face to face*-contact tussen de betreffende personen: een kring kan ook gebaseerd zijn op onderlinge briefwisseling. Voorts kunnen contacten van de leden van een kring een meer formeel of een informeel karakter dragen. Kadushin stelt zelfs dat alleen al het elkaar citeren of het lezen van elkaars publicaties een voldoende criterium is om een groep personen tot kring te bestempelen; er is dan immers sprake van ideeën-communicatie, waarbij inhoudelijke homogeniteit verondersteld mag worden. Een dergelijke notie van kring, zo geeft hij toe, heeft echter eigenlijk alleen een louter

theoretische betekenis. In feite zijn contacten tussen de leden een *conditio sine qua non*.

Een belangrijke, uit het bovenstaande af te leiden, eigenschap van de kring is de hechtheid ervan, die meer of minder groot kan zijn. Naarmate meer leden ervan met meer andere leden vaker en in uiteenlopende hoedanigheden contact hebben zal de ideële band tussen deze personen hechter zijn. Een gevolg van de diversiteit van relaties waarop kringen gebaseerd kunnen zijn is voorts, dat zij vaak relatief onzichtbaar zijn, niet alleen voor buitenstaanders, maar ook voor de leden zelf. Een lid van een kring heeft veelal geen zicht op de totale omvang ervan, alleen al omdat kringen in feite een achterliggende structuur vormen, die dwars door bestaande organisaties heen kan gaan en pas na systematische analyse zichtbaar worden.⁴

Op basis van deze uitgangspunten kan een wat meer operationele definitie van het begrip kring worden gegeven: een kring is een verzameling van n actores die er globaal dezelfde opvattingen op na houden. Elk van deze actores dient binnen een bepaalde tijdsinterval (bijvoorbeeld een jaar) met minstens k anderen uit deze verzameling p maal contact te hebben. De waarden van de parameters n , k en p zullen uiteraard per onderzoek verschillen, afhankelijk van onderzoeksgebonden theoretische overwegingen en van het voorhanden empirisch materiaal. Ook binnen eenzelfde onderzoek kunnen de waarden van de parameters variëren. Zo kan het bijvoorbeeld relevant zijn om zich binnen een reeds gevonden kring te concentreren op extra hechte deelkringen (kernen).

Als belangrijkste basis voor het opsporen van kringen fungeerden in ons geval de gegevens over de lidmaatschappen van de personen in de onderzoeksgroep. Deze lidmaatschappen induceren een communicatienetwerk tussen de betreffende personen dat wij verder als 'netwerk' zullen aanduiden, dat is het geheel van personen en relaties, of in netwerk-analytische termen: het geheel van punten en lijnen daartussen. Dit netwerk vormt het uitgangspunt voor het opsporen van kringen binnen de onderzoeksgroep. Daarbij werden de parameters n , k en p als volgt gedefinieerd: een groep van personen werd als een kring beschouwd, wanneer deze een maximale deelgroepering - een zogeheten subgraph - vormde in het lidmaatschapsnetwerk, die uit tenminste *zeven* personen bestond die er globaal genomen dezelfde opvattingen op na hielden en die met minimaal *vier* andere leden minstens *twee maal per jaar* contact hadden. Wat deze laatste parameters betreft kan nog worden opgemerkt dat de gegevens over de lidmaatschappen bij voorbaat al zo waren verzameld dat er conclusies uit zouden kunnen worden getrokken over reële contacten tussen de betrokken personen.⁵

Om van een kring te kunnen spreken moest bovendien worden onderzocht, of er onder de intellectuelen die deel uitmaken van de aldus vastgestelde subgraph tevens sprake was van inhoudelijke homogeniteit. Daartoe werd onderzocht of de personen van deze zelfde subgraph ook voorkwamen in het citatie-netwerk. Het lidmaatschapsnetwerk en het citatie-netwerk dat de intel-

lectuelen uit de onderzoeksgroep vormden werden dus als het ware op elkaar gelegd.⁶ De analyse van de kringvorming werd tenslotte nog wat meer diepgang gegeven door de gevonden kringen te vergelijken met de informele relatievorming tussen de leden.⁷ Hierbij dienen echter de nodige reserves in acht genomen te worden. De informatie over de informele relaties is onvolledig en niet altijd betrouwbaar. Deze informatie werd namelijk ontleend aan een desbetreffende vraag in de gehouden enquête, zodat enerzijds inlichtingen ontbreken van reeds overledenen en non-respondenten, terwijl anderzijds de tijds kloof de verstrekte inlichtingen kan hebben vertekend. De ondervraagden moesten zich immers uitspreken over relaties die deels in een reeds vrij ver verleden hadden bestaan.⁸

Ten tijde van de door ons uitgevoerde analyse bestond er geen afdoende algoritme om deelgroepen (subgraphs) in het lidmaatschapsnetwerk op te sporen, die voldeden aan alle door ons opgestelde criteria voor een kring.⁹ Daarom werd als volgt te werk gegaan: voor elk jaar van de onderzochte periode werd de zogeheten *buurrelatiematrix* geconstrueerd van de partiële deelgraph van het lidmaatschapsnetwerk waarvoor gold: multipliciteit 2 en graad 4. Anders gezegd: voor elk jaar werden alle paren onderzoekspersonen genoteerd, waarvoor gold dat de twee betreffende personen samen van minstens twee verschillende groeperingen lid waren en dat er tussen elk van hen en nog minstens drie andere personen eenzelfde soort relatie bestond. Uit de aldus voor elk jaar verkregen verzameling personen werden dan met de hand de deelverzamelingen gelicht die aan alle gestelde structurele criteria voor kringvorming voldeden. De nu overgebleven groepen werden voorlopig als kringen gekwalificeerd en geanalyseerd, waarna zij werden vergeleken met de citatie- en informele netwerken.

2. HET GLOBALE LIDMAATSCHAPSNETWERK

Alvorens te onderzoeken welke concrete kringen er tussen 1945 en 1975 onder de intellectuelen hebben bestaan geven wij eerst een overzicht van de gegevens waarover wij beschikken in hun totaliteit. De ontwikkeling van dit globale lidmaatschapsnetwerk, dat overigens uit verschillende elkaar afwisselende kringen, of zelfs in het geheel geen kringen, kan bestaan, is te volgen aan de hand van de *figuren 4.1* en *4.2*.

Figuur 4.1 geeft, technisch gesproken, de ontwikkeling aan van het aantal punten waaruit de dertig jaarlijkse netwerken van 1946-1975 bestaan. De grafiek geeft aldus een beeld van de ontwikkeling van het aantal intellectuelen dat een lidmaatschap in een of meer groeperingen vervulde. Wij zien dat deze grafiek een stijging vertoont met als hoogtepunt de jaren 1963-1965, waarna een daling inzet. Over deze grafiek moet allereerst worden opgemerkt, dat zij geen informatie geeft over de ontwikkeling van het lidmaatschapsnetwerk; zo'n netwerk bestaat immers naast punten ook uit de lijnen daartussen.

Anders gezegd: het innemen van een functie impliceert nog niet dat men uit dien hoofde ook een relatie met één of meer andere intellectuelen heeft. Men kan bijvoorbeeld lid zijn van een commissie, waarin geen andere intellectuelen zitting hebben. Dit levert op het lidmaatschapsnetwerk wel een punt op, maar geen lijn.

De grafiek geeft ons echter wel een beeld van het aantal intellectuelen dat in de betreffende jaren twee of meer functies bekleedde. Zo zien wij hoe bijvoorbeeld in 1946 slechts een klein aantal (76) personen zoveel functies bekleedde; het hoogste aantal is 179 in 1963 en 1965, terwijl in 1975 nog iets meer dan de helft van de onderzoeksgroep (113 personen) meer dan één functie vervulde. Het verloop van de grafiek kan op verschillende, elkaar aanvullende wijzen worden verklaard. Allereerst is er sprake van een (relatief snelle) groei van het aantal katholieke academici.¹⁰ Deze groei had, aangezien een academische opleiding voor intellectuelen gangbaar is, zijn weerslag op de groei van het aantal intellectuelen. Bovendien kwam in de loop van de onderzochte periode, en met name in de jaren zestig, een toenemend aantal functies beschikbaar - onder meer de vele commissies van het PINK en het Pastoraal Concilie - die deels door intellectuelen werden vervuld. Daarmee wordt echter geen afdoende verklaring gegeven voor de daling van de curve na 1967. Deze daling kan worden veroorzaakt door een afname van het kerkelijk engagement onder academici, althans ten aanzien van de vier onderzoeksthema's.

De gegevens die in deze grafiek vervat zijn vormen een basis voor de verdere analyse van de ontwikkeling van het lidmaatschapsnetwerk. Deze ontwikkeling wordt namelijk vastgesteld aan de hand van de *dichtheid* van dat netwerk. Onder dichtheid wordt verstaan: het percentage van alle *mogelijke* relaties tussen de in een bepaald jaar aanwezige punten, dat ook werkelijk *gerealiseerd* is. De grafiek geeft dus tevens aan, hoe het aantal potentiële relaties tussen intellectuelen¹¹ zich tussen 1946 en 1975 ontwikkelt.

De eerder gemaakte opmerking, dat niet alle intellectuelen ook onderlinge relaties hoeven te onderhouden, roept nu de vraag op hoeveel personen dan daadwerkelijk hebben bijgedragen aan de kring-vorming binnen het intellectuelennetwerk. In *tabel 4.1* wordt voor de hele periode 1946-1975 aangegeven, hoeveel personen elkaar kunnen kennen via hun lidmaatschappen. Daaruit blijkt, dat 23,6% van de 216 intellectuelen geen enkele relatie heeft met andere intellectuelen op grond van zijn of haar lidmaatschappen. Verder kunnen wij ervan uitgaan dat degenen, die in de loop van de periode slechts één of twee anderen langs deze weg kennen, nauwelijks of niet aan de kring-vorming hebben bijgedragen. In de netwerkanalyse op basis van lidmaatschappen gaat het dus met name om een groep van 126 personen, dat is 58,3% van alle intellectuelen uit onze onderzoeksgroep.

Daarmee is de vraag naar de feitelijke relaties tussen intellectuelen, anders gezegd, naar de dichtheid van het netwerk, gesteld. De ontwikkeling van deze dichtheid is aangegeven in *figuur 4.2*. In grote lijnen kunnen wij vier

periodes onderscheiden: de periode 1946-1953, met een dichtheid van 7-10%, vervolgens een sprong naar 1954-1963 met een dichtheid van 12-14%; de periode 1964-1969 vertoont met de dichtheid van 15-17% de grootste verwevenheid, waarna een daling naar 13-14% volgt in 1970-1975. Wij moeten ons daarbij goed realiseren, dat hier geen sprake hoeft te zijn - en in feite ook niet is - van een vaste groep van intellectuelen, wier relaties onderling aanvankelijk toenemen en vervolgens weer afnemen. Het netwerk wordt in feite gevormd door een toenemend aantal steeds wisselende personen. Ter illustratie van de ontwikkeling van het netwerk geven wij in de *figuren 4.3* tot en met *4.8* de uitgetekende patronen van de netwerken in de jaren 1950, 1955, 1960, 1965, 1970 en 1975 (*figuur 4.3 - 4.8*). Wij zien dan hoe er verschuivingen optreden ten gevolge van de opkomst en het uiteenvallen van verschillende kringen. De twee belangrijkste kringen worden in deze figuren al goed zichtbaar: een kring van intellectuelen rond de thematiek van de geestelijke gezondheid in de linker onderhoek, en een kring theologen midden rechts in de *figuur*.¹²

Deze kringen zullen wij aanstonds uitvoeriger bespreken. Heel in het algemeen geven de dichtheidscijfers van *figuur 4.2* echter wel aan dat de *intellectual community* in de periode 1964-1969 het meest hecht georganiseerd was. Dat wil echter niet zeggen, dat toen ook per definitie de meeste intellectuelen actief waren. Het is integendeel interessant om op te merken, dat de *figuren 4.1* en *4.2*, het aantal intellectuelen en de netwerkdichtheid, niet parallel lopen. De meeste intellectuelen vinden wij immers tussen 1960 en 1967. De meest optimale jaren van het netwerk zijn dus eigenlijk 1964-1967: veel personen en een hoge dichtheid. Daarvóór (1960-1963) is er wel sprake van een groot aantal personen, maar hun relatiernetwerk is minder dicht. Erna (1968-1969) zijn er minder personen, maar met een hoge relatiedichtheid. Deze ontwikkeling is in de figuren goed te volgen. De optimale periode 1964-1967 wordt grotendeels bepaald doordat in deze vier jaar twee kringen tegelijk bestonden en hecht georganiseerd waren. Dit betekent tevens dat de ontwikkeling van de netwerkdichtheid in zijn algemeenheid niet voor een historische interpretatie vatbaar is. De beide kringen en hun ontwikkeling drukken een zo groot stempel op het netwerk, dat de ontwikkeling daarvan in feite samenvalt met de historische analyse van deze beide kringen.

Zojuist hebben wij uiteengezet welke criteria in acht zijn genomen om een bepaalde groep personen als kring te kunnen aanduiden. Op grond van deze criteria kunnen wij in de hele onderzoeksperiode twee kringen vaststellen: de al genoemde theologenkring, en een kring van personen die betrokken waren bij het thema 'geestelijke gezondheid'. Deze kring zullen wij in het vervolg kortweg aanduiden als GGZ-kring. Daarnaast is er sprake van twee kleinere kringen die weliswaar niet aan de gestelde eisen voor een kring voldoen (en dus eigenlijk ook geen kringen genoemd mogen worden), maar toch duidelijk genoeg aanwezig zijn om er een bespreking aan te wijden. Deze vier kringen zullen wij in ruime zin bespreken, dat wil zeggen hun ontstaan, hun ontwik-

keling, hun ontbinding, de relaties binnen de kring en de relaties met bepaalde andere kringen of personen.

3. DE GGZ-KRING

3.1. Ontwikkeling van de kring

De oudste van de beide grote kringen wordt gevormd door een groep van intellectuelen - in totaal 32 - die betrokken zijn geweest bij de ontwikkelingen in het denken over geestelijke gezondheid in katholiek Nederland. Onze criteria voor kringen in aanmerking genomen heeft deze kring bestaan van 1954 tot en met 1967. De dichtheid ervan bedroeg gemiddeld tussen de 45% en 55%. Bovendien blijkt er gedurende de hele periode binnen deze kring ook een 'kern-kring' te hebben bestaan met een dichtheid van rond de 75%, soms oplopend tot 90% of meer! De ontwikkeling van het ledenbestand en de dichtheid zijn aangegeven in *tabel 4.2*.

De eerste aanzetten voor deze kring in het netwerk dateren van 1952, het oprichtingsjaar van het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG) te Utrecht. Rond de Utrechtse hoogleraar Buytendijk en de psychiater Van der Spek, beiden bestuurslid van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (kcv), en Bartels, secretaris van het Wit-Gele Kruis en vanaf 1952 directeur van het KNBGG, werden de eerste lijnen zichtbaar van wat twee jaar later tot een kring uitgroeide. Met de oprichting van het KNBGG ontstond er een belangrijke structurele voorwaarde voor het ontstaan van de GGZ-kring. Dit bureau ging in 1952 de activiteiten coördineren van een groot aantal landelijke organisaties op het terrein van de geestelijke volksgezondheid¹³ en droeg zo bij tot een hechtere organisatie van allen die bij de geestelijke gezondheidszorg betrokken waren.

In 1954 werd vanuit de kcv de commissie Pastoraal en Psychohygiëne opgericht.¹⁴ Door deze commissie nam het aantal relaties tussen bij de geestelijke gezondheidszorg betrokken intellectuelen dermate toe, dat er een kring ontstond. De samenstelling van de kring bleef tussen 1954 en 1958 in grote lijnen gelijk, maar de dichtheid ervan nam in deze jaren toe van 45% tot 69%, terwijl bovendien daarbinnen een kern aanwezig was met een dichtheid van 75%, oplopend tot 93%. Bartels nam in deze periode een centrale positie in: als secretaris werd hij overal in betrokken. De vaste kern van de kring werd verder gevormd door Buytendijk, de KNBGG-adviseurs Linschoten, Oldendorff, H. Ruygers en wetenschappelijk medewerker Trimbos; bovendien door intellectuelen die bestuursfuncties vervulden in de kcv of in één van de aan het KNBGG gelieerde centra: H. Bless, geestelijk adviseur van de kcv, Han Fortmann, Mertens, Pompe, De Smet en Vendrik.

Een beeld van deze eerste periode geeft het uitgetekende netwerk van 1955 (*figuur 4.4*). In deze figuur kunnen wij zien hoe de kring bijna geheel

werd gevormd door aan het KNBGG en de KCV verbonden intellectuelen. Veel contacten vonden verder plaats via het bestuur van het Centrum voor Katholieke Medisch-Opvoedkundige Bureaus en de Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting, die de katholieke huwelijksbureaus overkoepelde.¹⁵ De Commissie Pastoraal en Psycho-hygiëne was verbonden aan deze KCV-KNBGG-structuur. Een aantal relaties in de GGZ-kring verliep ook langs andere wegen. Allereerst was de redactie van *Dux*, het tijdschrift van de Katholieke Jeugdraad, zo'n weg. Een aantal leden van de kring ontmoette elkaar voorts in de Nationale Stichting Mens en Samenleving. Deze stichting was in 1954 door de Nijmeegse hoogleraar Rutten in het leven geroepen om tot samenwerking te komen tussen katholieke instituten die toegepast wetenschappelijk onderzoek verrichtten. In de raad van directeuren hadden onder anderen Rutten, Trimbos, Mertens (Katholieke Artsenvereniging) en Perquin (Hoogveld-Instituut) zitting. Het zal wel geen toeval zijn dat de stichting was gevestigd in Utrecht.¹⁶

Het hier besproken netwerk van 1955 geeft een optimaal beeld van de GGZ-kring in deze eerste periode. Na 1956 schoven verschillende personen naar de rand en buiten de kring. De dichtheid werd dan ook groter (80% in 1957); er vielen echter geen kern-leden buiten de kring, zodat de structuur ervan niet wezenlijk veranderde.

Dit was wel het geval in 1959, het begin van een tweede periode. Nieuwe personen kwamen de kring binnen: Hoegen, voorzitter van de Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting, al in 1958; in 1959 Dijkhuis, Kuitenbrouwer en een jaar later Van Galen, die betrokken was bij psycho-hygiënisch georiënteerde ontwikkelingen in de wereld van de religieuzen. B. Bremer, die al vanaf het begin voortdurend aan de rand van de GGZ-kring stond, ging er nu intermitterend deel van uitmaken. Tenslotte signaleren wij de aanwezigheid voor enkele jaren van de beide directeuren van het Nederlands Pastoraal Instituut, Baas en Vermeulen. Over het algemeen werd de GGZ-kring in deze periode gekenmerkt door een wisselend aantal leden en een wisselende dichtheid, zowel van de hele kring als van de kerngroep daarbinnen. Dit wijst op het bestaan van onderlinge relaties, niet alleen op grond van organisaties of verenigingen, maar ook op grond van korter durende structuren, vooral studied commissies.

De structuur van de GGZ-kring in de periode 1959-1963 onderzoeken wij wederom aan de hand van een peiljaar, namelijk 1960 (*figuur 4.5*). De structurele basis voor de kring, die in de voorgaande periode bestond, blijkt nog sterker te zijn geworden. Opnieuw vormden de KCV en het KNBGG de belangrijkste ontmoetingsplaatsen voor die intellectuelen, die bij de geestelijke gezondheid betrokken waren. Daaronder vielen ook de Centra: het Centrum voor Medisch-Opvoedkundige Bureaus, nu ook het Centrum voor Katholieke Psychiatrische Voor- en Nazorgdiensten, en de Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting. Voorts waren er enkele aan het KNBGG gelieerde commissies actief: nog steeds de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne,

daarnaast de Commissie Pastorale Zorg voor Homofielen¹⁷ en de Commissie-Hoegen, die bestond in 1960-1961. Deze commissie, opgericht om de plaats te bestuderen van de huwelijksvoorlichting in het werk van de Katholieke Actie, geeft in haar samenstelling al een nieuw element in de GGZ-kring aan, namelijk de samenwerking tussen het KNBGG, het Nederlands Pastoraal Instituut en de Katholieke Actie, met betrekking tot vraagstukken van huwelijk en gezin.¹⁸ Deze samenwerking duurde van 1958 tot circa 1963.¹⁹ Personen uit de GGZ-kring waren in dit verband lid van een werkgroep 'Theologen over Huwelijk en Gezin' en namen als docenten deel aan een door De Horstink georganiseerde kadercursus over het huwelijk. Door deze relaties worden medewerkers van de Katholieke Actie met de GGZ-kring verbonden, met name Baas en Straver, onderzoeksmedewerker op de Katholieke Actie.

Rond 1963 veranderde de samenstelling van de kring aanzienlijk. Aan het eind van de vorige periode verdwenen al enkele personen uit de kring: Pompe en Han Fortmann kwamen in 1961 voor het laatst voor. Baas en Vermeulen verdwenen 1961-1962 uit de kring, mét de voltooiing van een lijvig huwelijksrapport ten behoeve van de bisschoppen. In 1963 vertrok de meest centrale persoon: Bartels werd staatssecretaris van volksgezondheid. Hij werd opgevolgd door KNBGG-medewerker Kuitenbrouwer. Bovendien kwamen er vanaf 1962 twee nieuwe medewerkers van het KNBGG in de kring voor: Huijts en Wellen. Zij gingen vooral deelnemen aan de studietoelagencommissies, zodat het werk op het KNBGG verdeeld werd. Gevolg is dat er niet meer één centrale figuur in de kring is aan te wijzen. Voorts deden in de kring hun intrede: Van Hessen, die al vanaf 1957 aan de rand van de kring voorkwam, Brentjens en W. Berger, de laatste overigens voor slechts twee jaar. Vanaf 1965 tenslotte kwam de psychiater Nevejan deel uitmaken van de kring. De ontwikkeling van de kring als geheel tussen 1963 en 1967 tekent zich vooral af in de kerngroep. Terwijl de kring in aantal personen en dichtheid wel enigszins schommelde, maar niet opvallend, blijkt de kerngroep na 1964 kleiner en dichter te worden, of beter: verschillende personen die in 1963 en 1964 nog tot de kern van de kring behoorden, vielen daar nu buiten. Er bleef een hecht gestructureerd kerngroepje over van 8 à 10 personen (dichtheid 78-96%). Deze ontwikkeling wijst erop, dat de GGZ-kring na 1964 enigszins uiteen aan het vallen was.

Als peiljaar voor de periode 1963-1967 nemen wij het netwerk van 1965 (figuur 4.6). Afgaande op de personen die van de GGZ-kring deel uitmaakten lijkt de kring geslotener te worden: er waren relatief méér medewerkers van het KNBGG lid van de kring dan voorheen. Deze impressie van geslotenheid blijkt ook een structurele basis te hebben. De intellectuelen ontmoetten elkaar bijna uitsluitend in de kcv en de daaruit voortgekomen Commissie Pastoraal en Psychohygiëne, en op het KNBGG en in de daaronder ressorterende Centra voor Katholieke Medisch-Opvoedkundige Bureaus, Voor- en Nazorgdiensten en het Centrum voor Katholieke Huwelijksbureaus, dat in 1965 de overkoepelende taak van de Nationale Commissie voor Huwelijksvoor-

lichting overnam. Relaties werden daarnaast gelegd via de KNBGG-commissies Seminarie-opleiding (1961-1966), Sociale Implicaties van Psychotherapie en Zielzorg (1963-1967) en Psychohygiëne en Methodisch Jeugdwerk (1964-1967). Een aantal personen tenslotte ontmoette elkaar in de redactie van het tijdschrift *Dux*.

In 1968 blijkt de GGZ-kring uiteen gevallen te zijn. De oorzaak daarvoor moet allereerst gezocht worden in de opheffing van veel studiecommissies tussen 1966 en 1968 en met name van de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne in 1967. Nieuwe commissies werden niet meer, of in samenwerking met protestantse en neutrale bureaus opgericht, waardoor er een einde kwam aan deze 'ontmoetingsstructuur' voor katholieke intellectuelen. Alleen in 1968 vinden wij nog dusdanige 'resten' van de GGZ-kring terug, dat wij misschien nog mogen spreken van een 'kringetje', bestaande uit bestuursleden en medewerkers van KCV en KNBGG. In 1969-1971 waren er nog enige lijnen rond KNBGG-directeur Kuitenbrouwer (vergelijk *figuur 4.7*), die verdwenen met de fusie in 1971 van het KNBGG met de protestantse en neutrale bureaus.

3.2. Informele en citatierelaties in de GGZ-kring

Behalve over de netwerken van lidmaatschapsrelaties konden wij ook beschikken over (overigens niet afgebeelde) netwerken van informele relaties voor de vier periodes 1945-1949, 1950-1959, 1960-1969 en 1970-1975. Een vergelijking tussen de netwerken van lidmaatschapsrelaties en van informele relaties leert ons, dat de GGZ-kring ook in informeel opzicht een behoorlijke homogeniteit kende. Ondanks de beperkte gegevens was de dichtheid in de jaren 1950-1970 circa 20%.²⁰ Van de belangrijkste intellectuelen uit de kring blijken vooral Bless en Hoegen buiten dit informele 'circuit' te hebben gestaan. Over het algemeen hadden dezelfde mensen, die aan de rand van de GGZ-kring stonden, ook minder informele relaties in die kring.

Of er ook sprake was van een *ideële* homogeniteit van de kring kunnen wij afleiden uit het citeergedrag van de leden (zie *figuur 4.13*). Vanzelfsprekend citeerden niet alle leden elkaar, zoals ook niet allen geciteerd werden. Met name de meer organisatorisch belaste leden van de GGZ-kring, die eerder verslagen of overzichten publiceerden dan ideënvormende artikelen of boeken, vallen op door weinig 'citatie-relaties', bijvoorbeeld Bartels en Kuitenbrouwer. Het beeld dat uit het citatienetwerk naar voren komt is het volgende: er werden een tiental intellectuelen regelmatig geciteerd. Het overgrote deel van hen bevond zich binnen de GGZ-kring. In de kring werd dus vooral intern verwezen, en met name naar Buytendijk, Han Fortmann, H. Ruygers en Trimbos, in mindere mate naar Calon, Huijts, Linschoten en Oldendorff. Van de intellectuelen buiten de GGZ-kring vallen er slechts twee op: de psychiater Carp en vooral de filosoof Strasser. Uit het citatie-netwerk kunnen wij dus concluderen tot een grote ideële homogeniteit van de GGZ-kring, dus tot een

kring in de volle zin des woords: men ontleende zijn ideeën aan de leden van de eigen groep. Voor zover er ideeën van buitenaf kwamen - waarbij wij ons hier beperken tot de onderzoeksgroep van 216 intellectuelen²¹ - kwamen deze vooral van andere psychologen, pedagogen en psychiaters. Daarnaast werd ook wel geciteerd uit het werk van intellectuelen die zich met de sociale gestalte van het Nederlandse katholicisme bezighielden; weliswaar werden deze personen afzonderlijk weinig aangehaald, maar als 'groep' is hun invloed wel aanwijsbaar.²² Hetzelfde geldt voor de moraaltheologen. Ondanks (of juist dankzij?) de spanning tussen psychologen en moralisten waarvan wij bij het historische overzicht in hoofdstuk 2 melding maakten, werden de moraaltheologen individueel weinig, maar als 'groep' toch wel regelmatig geciteerd.²³ Andere theologen werden amper aangehaald, met uitzondering van Grossouw en Schillebeeckx. Dit alles neemt niet weg dat het beeld van een ideëel tamelijk gesloten GGZ-kring blijft bestaan.

3.3. Contacten van de GGZ-kring met andere intellectuelen

De indruk, dat de GGZ-kring nogal gesloten was en weinig contacten onderhield buiten de KCV en het KNBGG, geldt niet alleen voor de zojuist besproken citatierelaties, maar ook voor de lidmaatschapsrelaties. Enerzijds is dit begrijpelijk: het KNBGG overkoepelde zo goed als alles wat er aan geestelijke gezondheidszorg in katholiek Nederland voorhanden was. Er waren weinig van dergelijke organisaties die buiten het KNBGG bestonden. Anderzijds zijn toch opvallende 'gaten' in het relatiepatroon vast te stellen. Zo waren er weinig relaties met een aantal indertijd gerenommeerde katholieke psychologen en psychiaters. Carp en Chorus en later Snijders behoorden nooit tot de GGZ-kring, en Calon en Prick slechts incidenteel. Ook Perquin, directeur van het Hoogveld Instituut, was slechts tijdelijk in de kring aanwezig. Hoogveld-medewerker Stoop was er slechts zijdelings mee gelieerd. Relaties met het Psychologisch Laboratorium van de Nijmeegse universiteit waren weliswaar nooit afwezig - zij liepen via Buytendijk, die van 1947 tot 1961 buitengewoon hoogleraar in Nijmegen was, via Rutten, in 1954-1956 lid van de GGZ-kring, en later via Han Fortmann (1959-1961) en W. Berger (1963-1964) -, maar deze contacten zijn nooit erg intensief geweest.²⁴ Dat er wel mogelijkheden voor, maar weinig behoefte aan contacten met andere organisaties waren, blijkt wel hieruit, dat de Nationale Stichting Mens en Samenleving rond 1961 geruisloos insliep. Verschillende psychologen en psychiaters ontmoetten elkaar tussen 1953 en 1955 in de Katholieke Nederlands-Vlaamse Werkgroep voor Psychotherapie, maar van hen behoorde alleen Trimbos tot de GGZ-kring.²⁵

Meer contacten naar buiten onderhield de GGZ-kring in de periode 1959-1962, met name dankzij de samenwerking met de Landelijke Katholieke Actie. Deze contacten verliepen echter grotendeels via de medewerkers van de Katholieke Actie (Baas, Straver, H. Ruygers) en NPI-directeur Vermeulen, die

allen ook in de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne werden gevraagd. Langs deze weg waren er relaties tussen de GGZ-kring en de theologen Weterman en Haarsma, evenals Vermeulen verbonden aan het Utrechtse grootseminarie. Na 1963 gingen deze relatielijnen echter weer verloren, en blijkt de GGZ-kring minder contacten dan voorheen naar 'buiten' te onderhouden. Opvallend was alleen de positie van Van Galen, die - lid van vele commissies - als enige lid was van de beide grote kringen, te weten die rond het thema geestelijke gezondheid en die van theologen.

Nogmaals zij benadrukt, dat de KCV en het KNBGG een groot bereik hadden wat de katholieke geestelijke gezondheidszorg betreft. Bij zo'n bereik is de geslotenheid van de GGZ-kring ook te danken aan zijn omvattendheid. Bovendien stelden wij hoge eisen aan de lidmaatschapsnetwerken, omdat anders iedereen iedereen zou kennen. De relaties binnen de kring en naar buiten zoals wij die analyseren betreffen daarom slechts de meest hechte relatiepatronen. Bekijken wij nogmaals het informele netwerk voor de jaren vijftig en zestig, dan blijken de relaties tussen de GGZ-kring en andere intellectuelen uit onze onderzoeksgroep inderdaad veelvuldiger te zijn. Niettemin blijft de grote overeenkomst staan tussen de informele netwerken en de lidmaatschapsnetwerken. De meeste relaties bestaan tussen de leden van de GGZ-kring zelf, en tussen dezen en andere pedagogen, psychologen en psychiaters. De overige betrekkingen golden de sociaal-filosofen, die wij al eerder tegenkwamen, en nu ook enkele jongere sociologen. Informele contacten met theologen, voor zover die niet al enige tijd tot de GGZ-kring zelf behoorden (zoals Vermeulen en Van Ouwkerk) waren er nauwelijks. Haarsma, Schillebeeckx en Weterman vormden hierop een uitzondering. Ook met moraaltheologen lijken weinig informele contacten te hebben bestaan.

3.4. Samenvatting en conclusies

De van 1954 tot en met 1967 bestaande GGZ-kring blijkt een kring te zijn geweest met een grote organisatorische, informele en ideële homogeniteit, met name in de kern van deze kring. De organisatorische eenheid werd zozeer in stand gehouden door de KCV en het KNBGG, dat bloeitijd en teruggang²⁶ van deze organisaties helder in de ontwikkeling van de kring worden weerspiegeld. KNBGG, KCV, de daaraan verbonden besturen en commissies vormden de constante infrastructuur van de GGZ-kring. Dit geldt met name voor de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne, waarmee het bestaan van de kring van 1954 tot 1968 nauw verbonden blijkt: deze commissie bestond precies even lang.

Wij signaleren ook in informele contacten een grote homogeniteit, maar in de kern van de kring blijkt die sterker dan in de kring als geheel. Opvallend is de overeenkomst van de informele relaties met het citatiegedrag: de (moraal)theologen onderhouden de minste informele relaties in de kring. Dit

brengt ons tot de conclusie dat de GGZ-kring vooral is opgebouwd rond de relaties en ideeën van de psychologisch geschoolden onder de leden: psychologen, psychiaters, pedagogen en filosofen. Zij gaven de kring zijn organisatorische, informele en ideële cohesie. Bovendien blijkt er, ondanks de organisatorische medewerking van (moraal)theologen in verenigingen, besturen en commissies op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg, toch een informele en ideële distantie te hebben bestaan, die de spanning tussen psychologie en moraal lijkt te manifesteren.

4. DE THEOLOGENKRING

4.1. Ontwikkeling van de kring

Een tweede grote kring wordt gevormd door 29 intellectuelen, waarvan de meesten theoloog zijn. De niet-theologen onder hen hebben bovendien geen vaste plaats in de kring ingenomen, zodat wij deze verder zullen aanduiden als *theologenkring*. Hij heeft bestaan vanaf 1964, en bestond nog in het laatste jaar van onze onderzoeksperiode 1975. De dichtheid ervan varieert tussen de 40% en 70%, maar ook hier is een kernkring aan te wijzen met een hoge dichtheid, van minimaal 67% tot 100% van 1969 tot 1975! *Tabel 4.3* geeft een overzicht van het ledenbestand en de dichtheidsontwikkeling van de theologenkring.

Het is wat arbitrair vast te stellen, waar de voorgeschiedenis van de theologenkring zou moeten beginnen. Gedurende bijna de hele periode vanaf 1946 hebben sommige theologen wel onderlinge relaties gehad. In *figuur 4.9* geven wij een beeld van de relaties tussen theologen in 1959, 1961 en 1963. *Figuur 4.5* geeft bovendien het hele netwerk van 1960 weer. Tot 1962 is er echter zeker geen sprake van een kring. De relaties worden weliswaar langzamerhand talrijker, maar komen vooral samen bij enkele centrale personen: Willebrands en Grossouw in 1959 en 1960, en Grossouw, Haarsma en in mindere mate Groot in 1961. De organisationele bindingen van deze kring-inwording tekenen zich daarmee al enigszins af. Deze werden vooral bepaald door de Sint Willibrordvereniging, waarvan de voorzitter Willebrands in 1960 werd opgevolgd door Groot.

In 1962-1963 nam het aantal relaties toe. In deze jaren kan weliswaar formeel nog niet van een kring worden gesproken, maar de theologen krijgen onderling meer relaties via lidmaatschappen. Versoepeling van de criteria²⁷ levert in deze jaren al aanzetten op voor een kring, met een vrij grote dichtheid (resp. 71,4% en 55,5%). De belangrijkste bindende factor is nu de theologische faculteit van Nijmegen. De ontwikkeling van de theologenkring in de jaren 1964-1975 is in drie periodes in te delen.

De jaren 1964-1965 geven een snelle - en tijdelijke - uitbreiding te zien van relaties. De daardoor ontstane kring omvatte 20-23 personen, waarvan de

'harde kern' naast Grossouw, Haarsma en Groot bestond uit L. Altling von Geusau, Bouman, Van Leeuwen, Van der Linde, Van der Ploeg, Schillebeeckx en Schoonenberg. Het waren deze tien theologen die met Fiolet (in 1965) de theologenkring droegen door hun organisationele relaties.

Figuur 4.6, het netwerk van 1965, laat zien hoe dicht de theologenkring was. De dichtheid van de 23 personen bedraagt 39,5%, die van de kern 89%. Hoe intensief de relaties binnen deze kern waren blijkt bovendien uit het feit dat de helft van deze relaties drie of meervoudig was, met andere woorden: in de helft van de gevallen konden deze personen elkaar binnen drie of meer groeperingen (organisaties, verenigingen) ontmoeten.

Welke groeperingen vooral als basis dienden voor deze kring, zullen wij nagaan voor het peiljaar 1965. Dan blijkt dat er eigenlijk twee 'soorten' groeperingen van belang waren: oecumenische groeperingen en theologische, professionele groeperingen. De meeste relaties kwamen voort uit het werk van de Sint Willibrordvereniging (swv). Deze vereniging had, behalve een bestuur, in 1961 ook een Raad van Advies van vijftig personen gevormd, waarin verschillende intellectuelen zitting hadden. Leden van de kring vinden wij voorts in de redacties van de swv-bladen *Oecumene* en *Kerk in Ontmoeting* (vanaf 1967 samen *Kosmos en Oecumene*). Bovendien had de swv geheel in de geest van de tijd in 1964 verschillende commissies opgericht om aspecten van het oecumenisch werk te bestuderen en te stimuleren: een commissie Oecumenische Begeleiding, een commissie Theologie en Praktijk en een omvangrijke Oecumenische Werkgroep van Katholieke Theologen,²⁸ om de in dit verband belangrijkste te noemen. Eveneens onder auspiciën van de swv viel het beginnende gesprek met de oud-katholieke kerk in de 'gespreksgroep Rome-Utrecht'.²⁹ In deze opsomming moet tenslotte ook de Katholieke Bijbelstichting worden meegerekend, die in 1961 binnen de swv was opgericht en juist in 1965 daarvan werd losgemaakt.³⁰

Het tweede soort groeperingen waarbinnen de theologen relaties onderhielden was professioneel, meer 'intern', georiënteerd. Velen uit de theologenkring kenden elkaar beroepshalve van de theologische faculteit in Nijmegen. Daar kwam in deze jaren bij dat een aantal van hen bestuurslid was van het Werkgenootschap voor Katholieke Theologen in Nederland, en/of lid was van de redacties van het *Tijdschrift voor Theologie*, dat in 1961 *Studia Catholica* verving en typisch 'Nijmeegs' is, en van het internationale - uit Vaticanum II voortgekomen - tijdschrift *Concilium*, waarvan de Nederlandse redactie tot op heden eveneens sterk 'Nijmeegs' is gekleurd. In deze context vermelden wij ook de werkgroep 'Hogere Studies' van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (1964-1966), waarin men zich bezig hield met de reorganisatie van de groot-seminaries tot theologische opleidingen.

Het is uiteraard niet zo dat beide soorten groeperingen elk een eigen 'aanhang' in de theologenkring hadden; dan zou er immers van twee kleinere kringen in plaats van één sprake zijn. Het is echter wel opmerkelijk, dat de groeperingen die de oecumene betreffen weliswaar de meeste relaties met

zich meebrachten, maar niet de meest dichte. De kerngroep in de theologenkring bestond vooral uit personen, die zowel professioneel als in het oecumenische vlak actief waren. Naarmate men hogere eisen stelt aan de dichtheidsgraad van de kring, blijken telkens die intellectuelen af te vallen, die vooral of alleen in de oecumene actief waren.³¹ Dit beeld bepaalt ook de verdere ontwikkeling van de kring tot en met 1975.

Van 1965 op 1966 daalde het aantal leden van de kring van 23 naar 17 personen. De dichtheid schommelde in deze jaren 1966-1968, de tweede periode, tussen de 52% en 62%. Het meest opvallend in deze drie jaar is een relatief grote kernkring van 14 à 15 personen, met een dichtheid van 67 à 68% (vergelijk *tabel 4.3*). Het pleit voor de dichtheid van de theologenkring dat een verdere reductie van deze kernkring niet redelijk of zelfs onmogelijk is.³² Kernpersonen in deze periode zijn Bouman, Fiolet, Groot, Grossouw, Haarsma, Van Leeuwen, Van der Linde, Van der Ploeg, Schillebeeckx en Schoonenberg, en de nieuwkomers Van Galen, Huizing, Van Iersel en A. Willems. In 1967 kwam daar Lescrauwaet bij, en in 1968 Beemer. In 1968 verdween Van der Ploeg uit de kring. In de lijn van de eerder vermelde verhouding tussen de beide 'soorten' groeperingen kunnen wij opmerken, dat het vooral personen uit de swv-groeperingen waren, die van 1965 op 1966 uit de kring of de kernkring verdwenen. Oorzaak was de opheffing of stille verdwijning van verschillende swv-commissies. Dit is overigens nog sterker het geval bij de overgang van 1968 naar 1969. Van de professionele groeperingen verdwijnt de commissie Hogere Studies, terwijl er door bestuurswijzigingen in het Werkgenootschap eveneens relaties verloren gingen. Dat het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1966-1970) in deze jaren niet naar voren komt als bindende factor in de theologenkring kan wellicht verwondering wekken. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat wij in ons onderzoek de verschillende raden en commissies ervan als afzonderlijke groeperingen hebben opgevat. Formeel gesproken hoefden immers de leden van verschillende commissies, of van concilierraad en plenaire vergadering, geen contacten te onderhouden. Ongetwijfeld zijn deze contacten er informeel genoeg geweest. Maar ons inziens sluit onze aanpak het dichtst aan bij de wijze, waarop wij de lidmaatschapsnetwerken hebben opgesteld. Op deze manier komt alleen de vrij uitgebreide oecumenische commissie in het netwerk van 1966-1968 naar voren.

De scheiding, die wij tussen 1968 en 1969 leggen, is ingegeven door de ontwikkeling van de kernkring. Deze werd vanaf 1969 kleiner, van 15 naar 8 à 9 personen. Van 1969 tot 1975 vormden die een wel zeer dichte kring: de dichtheid was in al deze jaren 100%, hetgeen wil zeggen dat zij *allemaal* met elkaar te maken hadden in twee of meer groeperingen! De omvang van de theologenkring als geheel daalde enigszins, van 15 personen in 1969 naar 11 in 1975. Dat de dichtheid steeg van 58% tot 69% geeft aan dat vooral personen met relatief weinig relaties in de kring er nu buiten kwamen te vallen. Hoe dat precies verliep valt af te lezen in *tabel 4.3*.

Na 1968 bleef de omvang van de kring weliswaar min of meer gelijk, maar nu vielen er een aantal intellectuelen buiten de kernkring: Bouman, Fiolet, Groot, Van Leeuwen en Lescrauwaet. Het is duidelijk dat dit opnieuw werd veroorzaakt door een verminderde organisatorische activiteit van de swv, voor zover die althans de intellectuelen raakte. Het meest ingrijpend in dit opzicht was wel het geluidloos verdwijnen van de Oecumenische Werkgroep van Theologen,³³ een werkgroep die voor een belangrijk deel verantwoordelijk was voor de relaties tussen specifieke swv-intellectuelen als Groot en Fiolet, en theologen uit de professionele groeperingen. Bovendien ging Fiolet, tot dan toe een bindende figuur in het oecumenisch gedeelte van de theologenkring, in 1968 als secretaris naar de toen opgerichte Raad van Kerken. Men interpreteert deze veranderingen overigens niet verkeerd: met name Fiolet, Van Leeuwen (tot 1974) en Lescrauwaet blijven tot de theologenkring behoren! Het bovenstaande betreft ontwikkelingen *binnen* die kring.

In *figuur 4.7* en *figuur 4.8* zijn de netwerken van 1970 en 1975 uitgewerkt. In vergelijking met het netwerk van 1965 kan men zien hoe de theologenkring na 1968³⁴ is uitgedund. De kring blijkt overigens ook veel sterker in zichzelf besloten, hetgeen wij in de volgende paragrafen nader zullen bezien. De kern van de kring werd in 1969-1975 gevormd door Beemer, Van Galen, Haarsma, Huizing, Van Iersel, Van der Linde, Schillebeeckx, Schoonenberg en (tot 1973) Willems. Hun onderlinge relaties werden vooral gelegd in de professionele groeperingen: de Nijmeegse theologische faculteit en de redacties van *Concilium* en *Tijdschrift voor Theologie*. De leden van de theologenkring hielden zich echter ook in 1970 nog met oecumenische aangelegenheden bezig - in 1975 overigens in veel mindere mate. Zij legden in 1970 relaties via het bestuur en de adviesraad van de Sint Willibrordvereniging, de redactie van *Kosmos en Oecumene* en de oecumenische commissie van het dan juist eindigende Pastoraal Concilie.

Een deel van het swv-werk werd in 1968 overgenomen door de Raad van Kerken. Wij vinden leden van de theologenkring in commissies daarvan: de sectie Intercommunie/ambt en de sectie Theologische vragen. Terwijl vijf jaar later de relaties via de professionele groeperingen nog bestonden, vielen oecumenische groeperingen af: uiteraard de genoemde commissie van het Pastoraal Concilie, maar ook het swv-bestuur en de sectie Intercommunie/ambt van de Raad van Kerken. Deze laatste groeperingen hielden niet op te bestaan; er waren alleen minder intellectuelen uit onze onderzoeksgroep in aanwezig.

Samenvattend verliep de ontwikkeling van de theologenkring vanaf 1962 - het eindjaar 1975 werd slechts bepaald door het eindjaar van ons onderzoek - langs twee lijnen. Allereerst was er een blijvende kern, die werd gevormd door het lidmaatschap van wat wij noemden professionele groeperingen. De theologische faculteit van de Nijmeegse universiteit en de redactie van twee sterk met die faculteit gelieerde tijdschriften stonden centraal bij de vorming van deze relatief duurzame structuur. De fluctuaties in de theologenkring

komen voornamelijk voor rekening van verschillende groeperingen die op oecumenische arbeid gericht waren, geïnitieerd door de Sint Willibrordvereniging en na 1968 de Raad van Kerken. Al naar gelang de activiteiten van deze beide organen en de belangstelling daarvoor van intellectuelen - een belangstelling die na 1968 merkbaar terug liep - werd de theologenkring uitgebreid of verkleind met de aan- of afwezigheid van merendeels niet-Nijmeegse theologen.

4.2. Informele en citatierelaties in de theologenkring

In het algemeen kan men zeggen, dat in de theologenkring vrij veel informele relaties werden onderhouden. De dichtheid van de totale kring was in de jaren zestig 23%. Een deel van deze informele relaties werd bepaald door het feit dat verschillende personen tot eenzelfde religieuze orde of congregatie behoorden. Met name de dominicanen, jezuïeten en paters MSC onder de leden van de kring gaven in onze enquête aan, elkaar informeel te kennen. Voorts blijken informele relaties onder docenten aan de Nijmeegse theologische faculteit te hebben bestaan. Daarnaast zijn er echter enkele uitgesproken verschillen tussen de theologenkring zoals die uit het lidmaatschapsnetwerk naar voren komt en de informele relaties daarbinnen. Allereerst blijkt dat enkele centrale personen weinig informele relaties onderhielden, met name Beemer, Bouman, Van Galen en Van der Ploeg. Alleen in het laatste geval ligt een verklaring voor de hand: Van der Ploeg huldigde behoudende opvattingen over de katholieke kerk en hoort dan ook in de voor het overige ideëel homogene theologenkring niet thuis. Dat hij na 1967 niet meer in het lidmaatschapsnetwerk voorkomt lijkt hiervan alleen maar de consequentie te zijn. Anderzijds vinden wij vrij veel informele relaties tussen personen die in het lidmaatschapsnetwerk slechts korte tijd aanwezig waren: De Gier, Pauwels, Thijssen en vooral Van Doornik en Halkes. Zien wij af van de verschillen, die kunnen optreden door de persoonlijke beoordeling van de betrokkenen bij het invullen van de enquête, dan lijkt er toch sprake te zijn van een patroon van informele relaties, dat ouder is dan de op lidmaatschappen gebaseerde formele theologenkring, en deels werd gevormd via de ordes, deels via de meer informele oecumenische beweging van de jaren veertig en vijftig. Inderdaad blijkt er ook al in de jaren vijftig een informeel netwerk te bestaan (dichtheid 18,5%), waarin vooral die personen uit de theologenkring betrokken waren die al in die jaren actief waren in de oecumene, en met name het Una Sancta-werk van de paters MSC (Van Doornik, De Gier, Lescrauwaet, Jelsma) en de oecumenische gesprekskringen:³⁵ Groot, Haarsma, Fiolet, Van der Linde, Pauwels en Thijssen.

De ideële homogeniteit van de theologenkring, zoals die naar voren komt uit de citatierelaties, was hoog. De meest geciteerde auteurs waren zo goed als allen in de kring aanwezig via hun lidmaatschappen. Er blijkt echter geen

relatie te bestaan tussen een centrale plaats in de theologenkring en het geciteerd worden. Verschillende kern-leden werden weinig geciteerd en omgekeerd werden minder centrale personen veel aangehaald. Overigens is hier geen sprake van een verband tussen weinig geciteerd worden en organisatorische functies, zoals dat in de GGZ-kring wel het geval was. De indruk wordt gewekt dat hier vooral het aantal en de aard van publicaties een rol speelt. Veel werden geciteerd: Fiolet, Grossouw, Haarsma, Hulsbosch, Van der Linde, Schillebeeckx, Schoonenberg en Thijssen. Van de centrale personen in het formele netwerk werden Beemer, Van Galen, Huizing en Van Iersel uitgesproken weinig aangehaald, terwijl Van der Ploeg in het geheel niet in het citatienetwerk voorkwam.

Buiten de kring werd relatief weinig geciteerd, met één uitzondering: Van de Pol. Verder citeerde men vooral andere theologen (Herman Fortmann, Kreling, Malmberg, Steur) en twee 'klassieke' tegenstanders van de katholieke geslotenheid, Rogier en Brom.

Bovenstaande gegevens over de informele en citatie-relaties binnen en buiten de theologenkring - wat de citaten betreft - leiden tot de conclusie dat de kring zelf, die pas na 1962 ontstond, informeel en ideëel voortbouwde op een al oudere situatie. Niet alleen zijn de informele relaties voor een deel veel ouder dan de kring zelf, ook de geciteerde auteurs moeten, wat hun werkzaamheid betreft, vooral in de jaren veertig en vijftig worden geplaatst. Het feit dat het citatie-netwerk de hele periode 1946-1975 omvat, en de informele netwerken per decennium zijn samengesteld, kan hier vertekenend werken: de thematieken binnen katholiek Nederland, waar bij uitstek de theologen bij betrokken waren, zoals de oecumene, de koers van de kerk naar meer openheid, het veranderende kerk- en priesterbeeld en dergelijke werden in de jaren veertig en vijftig aan de orde gesteld in kleine, nog niet sterk met elkaar verbonden of gecentraliseerde groeperingen, en in publicaties van individuele theologen.

Langzamerhand ontwikkelde zich een structuur waarin de swv een belangrijke rol speelde. De swv zorgde in de jaren 1964-1968 dan ook voor de meeste relaties in de theologenkring. Een gedeeltelijk andere ontwikkeling voltrok zich na 1960, toen de Nijmeegse theologische faculteit zich uitbreidde en aan nationale en internationale betekenis won. De Nederlandse theologie concentreerde zich in Nijmegen - rond Schillebeeckx en Schoonenberg, mag men wel zeggen - terwijl de aanwezigheid van een aantal personen uit de informelere groeperingen van het voorgaande decennium zorgde voor de continuering van de theologenkring van een op oecumenische groeperingen gebaseerde naar een professionele kring (met name Haarsma en Van der Linde). Vervolgens werden ook Haarsma, Schillebeeckx en Schoonenberg veel geciteerde theologen.

4.3. De externe relaties van de theologenkring

Over het algemeen was de theologenkring gedurende de hele periode 1962-1975 erg gesloten.³⁶ Er werden weinig relaties onderhouden met personen buiten de kring. Maar hoewel wij de netwerkanalyse strikt beperkt hebben tot de meest hechte relatiepatronen, zoals in verband met de analyse van de GGZ-kring al werd opgemerkt, vallen er daarnaast toch enkele opvallende trekken te noteren. Allereerst kunnen wij vaststellen, dat enkelen van diegenen die incidenteel tot de theologenkring behoorden, ook tussentijds via enkele relaties met deze kring verbonden bleven. Dit geldt met name van De Lange (1962-1970) en Halkes (1964-1975). Bovendien ontstonden er na 1967 enkele kleine 'kringen', die via één of twee personen aan de theologenkring waren gekoppeld en een kortdurend bestaan leidden. Deze 'kringetjes' zijn weergegeven in *figuur 4.10*.

De relaties in *figuur 4.10 A* komen voort uit een begeleidingscommissie voor de celibaatsenquête (1967-1968) en een grotendeels uit dezelfde personen bestaande celibaatscommissie van het Pastoraal Concilie.³⁷ De configuratie van *figuur 4.10 B* vertoont alleen in 1970 samenhang, en is het resultaat van een incidenteel contact³⁸ tussen triades, die werden gevormd door docentschappen aan de theologische hogescholen van Utrecht en Amsterdam. *Figuur 4.10 C* tenslotte komt voort uit de activiteiten van de Landelijke Werkgroep 'Open Kerk', die in 1972 werd opgericht naar aanleiding van de benoeming van Gijsen tot bisschop van Roermond. Een wetenschappelijke adviesraad van deze werkgroep bestond van 1973 tot circa 1976.³⁹ Dat dergelijke kleine kringen incidenteel in het netwerk naar voren konden komen geeft wel aan, dat de theologenkring en personen daarbuiten geregelde enkelvoudige relaties onderhielden. Er hoefde om zo te zeggen maar iets te gebeuren, of de voor onze analyse vereiste tweevoudige relaties kwamen tot stand.

Contacten van de theologenkring met andere intellectuelen blijken ook uit de informele netwerken. Voor zover deze gegevens ons toestaan conclusies te trekken kunnen wij vaststellen, dat deze contacten vooral theologen buiten de theologenkring betroffen. Er is niet, zoals dat bij de GGZ-kring het geval was, een specifieke oriëntatie op intellectuelen uit een bepaald vakgebied buiten de theologie vast te stellen. Het meest lopen nog de relaties in het oog van leden van de theologenkring met een filosoof als B. Delfgaauw, en figuren als Van Kilsdonk en Gabriël Smit.

4.4. Samenvatting en conclusies

Verreweg de meeste theologen, die aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig een invloedrijke bijdrage hebben geleverd aan het veranderende beeld van de katholieke kerk in Nederland,⁴⁰ vinden wij ook in de hier besproken theologenkring. Uit deze analyse van lidmaatschapsrelaties,

informele en citatie-relaties komt naar voren dat de theologische ontwikkelingen in het naoorlogse Nederlandse katholicisme aanvankelijk verspreid over oecumenische gesprekskringen begonnen, waarna de Sint Willibrordvereniging toenemend het organisationeel concentratiepunt werd voor een theologische doorbreking van het gesloten katholicisme.⁴¹ In de loop van de jaren zestig verschoof het theologische centrum naar de Nijmeegse faculteit. De organisationeel zeer dichte kerngroep die zich daar vormde, werd ook in theologisch opzicht zeer invloedrijk in Nederland. Dit bevestigt onze hypothese, dat intellectuelen gebaat zijn bij het lidmaatschap van een kring om de verbreiding van hun opvattingen te versterken.

5. DE NIJMEEGSE KRING

De derde kring die wij uit de lidmaatschapsnetwerken hebben afgeleid voldoet niet geheel aan de eisen die wij daar aan het begin van dit hoofdstuk aan hebben gesteld. De kring is te vinden in de netwerken van 1949 tot en met 1954, maar voldoet in 1952 en 1954 niet aan het minimum aantal leden van zeven. Bovendien kennen de leden elkaar onderling minder frequent dan volgens onze criteria nodig is. De netwerkdichtheid als geheel is in deze jaren echter zo gering (vergelijk bijvoorbeeld *figuur 4.3*, het netwerk van 1950), dat de relaties van deze kring hierin toch opvallen. Om deze reden stellen wij die hier als kring aan de orde. De betreffende kring wordt voor het grootste deel gevormd door intellectuelen die in die tijd verbonden waren aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Wij spreken dan ook in het vervolg van de 'Nijmeegse kring'. De samenstelling van deze kring wisselde nogal tussen 1949 en 1954, zoals blijkt uit *tabel 4.4* en *figuur 4.11*, waarin wij de ontwikkeling en de onderlinge relaties hebben uitgetekend.

Voorafgaand aan deze kring vinden wij in de jaren 1947 en 1948 een triade Nijmeegse hoogleraren: Brom, Van Melsen en Rogier. Hoewel zij verschillende vakken doceerden, zijn wij ervan uitgegaan, dat zij elkaar via de Nijmeegse universiteit ontmoetten; deze was tot in de jaren vijftig immers gering van omvang. Een tweede organisationele band van deze triade wordt gevormd door het Thijmgenootschap, vereniging van katholieke wetenschapsbeoefenaars. De genoemden waren in deze jaren alle drie lid van het hoofdbestuur.

In de hele periode 1949-1953 was de Katholieke Universiteit een basis voor relaties in deze Nijmeegse kring. Daarnaast legde het Thijmgenootschap relaties via het hoofdbestuur en via de redactie van de in 1948 weer verschijnende *Annalen*. Daardoor waren in de loop der jaren Pompe, Veraart, Asselbergs, Calon en Van der Grinten in de kring aanwezig. De overige relaties tussen de leden van de Nijmeegse kring hadden een uiteenlopende oorsprong: een hoogleraarschap in Utrecht (Buytendijk, Pompe en J. van der Ven), een curatorschap van het Nederlands Gesprek Centrum (Van Melsen, J.

van der Ven), het redactielidmaatschap van *De Nieuwe Mens* (De Gier, Peters, Smit, J. van der Ven) of deelname aan de werkgroep *Onrust in de zielzorg* (De Gier, Smit, J. van der Ven).⁴² De uitbreiding van 1950 was deels incidenteel,⁴³ deels veroorzaakt door de 'aankoppeling' van de redacteurs van *Studia Catholica* Alfrink, opgevolgd door Grossouw, Kreling en Peters,⁴⁴ terwijl de uitbreiding in 1953 voor rekening komt van de heroprichting van *Te Elfder Ure* als maandblad.

Dat deze relaties in 1954 'plotseling' grotendeels uit het beeld verdwijnen is minder het gevolg van feitelijke ontwikkelingen dan van een keuze in de netwerkanalyse zelf. Er komt een moment dat men niet vol kan houden dat alle Nijmeegse hoogleraren en wetenschappelijk medewerkers elkaar (kunnen) kennen. In de loop van de jaren vijftig breidde de Katholieke Universiteit zich sterk uit. Wij kozen daarom voor 1954 als eerste jaar waarin de formele relaties tussen Nijmeegse docenten niet door de universiteit als geheel, maar door het lidmaatschap van de faculteit of studierichting worden bepaald. Daarmee valt de Nijmeegse kring echter uiteen.

Bovenstaande analyse van de lidmaatschaps-relaties in de Nijmeegse kring geeft in de eerste plaats een beeld van de beperktheden van een netwerkonderzoek onder een kleine groep, waarbij kleine oorzaken grote gevolgen hebben. Ook onderzoekskeuzes gaan dan zwaarder wegen. Dit geldt niet alleen van de keuze ten aanzien van de Katholieke Universiteit als één of bestaande uit meer groeperingen, maar ook van het maandblad *Te Elfder Ure*. Dit blad bestond al sinds 1950 als veertiendaags blad terwijl er vóór die tijd al een groep geestverwanten was ontstaan, van waaruit het tijdschrift voortkwam.⁴⁵ Ook hier, op de grens van informele relaties en relaties op grond van lidmaatschap, stonden wij voor een keuze.

Niettemin valt wel uit de analyse op te maken - zij het niet 'sluitend' vast te stellen - welke groeperingen in het weinig omvangrijke netwerk van het eind van de jaren veertig en begin jaren vijftig 'kringvormend' waren voor intellectuelen. Een centrale rol speelde de Katholieke Universiteit. Daarnaast was er vooral het Thijmgenootschap, dat de katholieke intellectuelen bij elkaar bracht.⁴⁶ Van alle bestuurslidmaatschappen in deze vereniging blijken niet die van de afdelingsbesturen, maar wel van het hoofdbestuur en de *Annalen*-redactie enigermate kringvormend te werken.

Nader onderzoek naar de Nijmeegse kring met behulp van informele en citatie-relaties levert geen zinvolle gegevens op. Voor het trekken van informele relatie-lijnen was het aantal respondenten op de enquête te gering: veel leden van deze kring zijn inmiddels overleden. Wat het citatennetwerk betreft kan evenmin van een eigen citatiegedrag binnen de kring worden gesproken. De leden ervan bestrijken dermate verschillende vakgebieden en thematieken, dat onderling citeren ook niet te verwachten was. Alleen tussen de psychologen in de kring Buytendijk, Calon en Linschoten is er enige verwijzing over en weer.

In de externe relaties van de kring (lidmaatschapsrelaties, citaties, informele relaties) blijkt de diversiteit van de vakgebieden een dermate grote rol te spelen, dat ook in dit opzicht conclusies niet zijn te trekken. Kortom, het blijkt moeilijk om het optreden van intellectuelen in de jaren tot circa 1955 te onderzoeken met deze analyse-methode. Er zijn minder intellectuelen dan in later jaren, zij zijn minder georganiseerd - het 'commissie-tijdperk' moet nog aanbreken - en zij zijn individueler werkzaam in hun optreden in verband met het Nederlandse katholicisme. In dit opzicht sluit onze conclusie aan bij wat wij in de vorige paragraaf over de theologenkring konden vaststellen: in de jaren veertig en vijftig speelden de activiteiten van intellectuelen zich individueler en informeler af. De zichtbaarheid van hun optreden - gezien vanuit netwerkanalytisch standpunt - neemt pas toe aan het einde van de jaren vijftig. Maar ook het *ontbreken* van kringvorming zegt iets over de aard van het optreden van intellectuelen.

6. DE SOCIAAL-POLITIEKE KRING

6.1. *Ontwikkeling van de kring*

De vierde kring die uit de dertig jaarlijkse lidmaatschapsnetwerken naar voren komt bestond van 1959 tot 1969. De leden ervan waren voor het merendeel actief in politieke of sociaal-economische organisaties; wij betitelen hem dan ook als 'sociaal-politieke kring'. Evenmin als de voorgaande voldoet de sociaal-politieke kring aan de criteria die wij in het begin gesteld hebben. Dit is niet te wijten aan een gebrek aan cohesie onder politici en aanverwante personen in organisatorisch opzicht,⁴⁷ maar vooral aan het feit dat politici zich slechts incidenteel op het (semi-)wetenschappelijk niveau hebben uitgelaten over de in ons onderzoek aan de orde zijnde thema's. Het betreft dan met name de k-discussie, en specifiek: katholieke politiek, de doorbraakbeweging, de ontwikkeling van kvp naar cda en dergelijke.

De samenstelling en de dichtheid van de sociaal-politieke kring is weergegeven in *tabel 4.5*, de ontwikkeling ervan in *figuur 4.12*.⁴⁸ In deze figuur is te zien dat de kring van begin tot einde bijeengehouden werd door één centrale persoon: Albering, die van 1946-1963 secretaris was van de Katholieke Volkspartij, en tot 1969 lid van de Tweede Kamer voor deze partij.

Enkele leden van de sociaal-politieke kring stonden al vanaf 1946 met elkaar in verbinding. De relaties tussen de kvp-ers Romme en Stokman vinden wij vanaf 1946 in het netwerk; Albering komt daar in 1948 bij. Hoewel zij niet voortdurend een triade vormden kwamen zij ononderbroken in het netwerk voor. Na 1955 vormden zij tot en met 1960 een triade. De Katholieke Volkspartij was één van de fundamenteën van deze kring. Een ander fundament werd gevormd door de 'dissidente katholieken' in de Partij van de Arbeid, verenigd in de Katholieke Werkgemeenschap (kwg).⁴⁹ In het netwerk werd

deze groepering vertegenwoordigd door de relatie tussen G. Ruygers, J. Willems en (tot 1951) Brongersma. Wij vinden hen pas in 1962 in de sociaal-politieke kring - een wat verlate 'structurele reactie' op de toenadering aan het eind van de jaren vijftig. Genoemde relaties zijn terug te vinden in *figuur 4.3* en *4.4*, de netwerken van 1950 en 1955.

De kring kwam in 1959 tot stand toen er een bestuurswisseling plaatsvond bij het Katholiek Genootschap voor Internationale Betrekkingen (KAGIB). Dit gezelschap was in 1946 onder de naam Katholiek Genootschap voor Geestelijke Vernieuwing opgericht om de culturele contacten met het verslagen Duitsland weer op te bouwen. In 1953 vond er een naamswijziging plaats die een heroriëntatie op breder internationaal terrein aanduidde. Na een moeizaam functioneren in de jaren zeventig is het KAGIB in 1979 formeel opgeheven. In 1959 traden Aalberse, Albrechts en Albering toe tot het bestuur, waar J. van der Ven al vanaf de oprichting lid van was. Deze personen, met uitzondering van Aalberse, kenden elkaar echter al langer; met Asselbergs en Pompe maakten zij deel uit van het curatorium van het Nederlands Gesprek Centrum (NGC), dat in 1949 was voortgekomen uit de Nederlandse Volksbeweging.⁵⁰ Door de toetreding van Baas (1960) en G. Ruygers (1962) tot het KAGIB-bestuur breidde de kring zich nog uit. Ook bestonden er relaties tussen leden van de kring door middel van overkoepelende overlegorganen van de katholieke zuil: het Katholiek Maatschappelijk Beraad (Aalberse, Albering, Baas, en Van Voorst tot Voorst) en de Raad van Overleg (Aalberse, Albrechts, Van Voorst tot Voorst). Deze overlegorganen hielden in de tweede helft van de jaren zestig op te functioneren.⁵¹ Wat tenslotte over de sociaal-politieke kring aan het begin van de jaren zestig valt op te merken is het uiteenvallen van de triade Albering, Stokman en Romme; de twee laatstgenoemden trokken zich in deze jaren terug uit de actieve politiek van Katholieke Volkspartij en Tweede Kamer, waarvan Romme tot 1961 en Stokman tot 1963 lid was. De uitbreiding van de kring in 1962 blijkt vooral incidenteel te zijn;⁵² alleen de triade G. Ruygers, De Valk en J. Willems, allen bestuursleden van de KWG, werd via Ruygers' lidmaatschap van de Tweede Kamer en zijn bestuursfunctie in het KAGIB aan de kring verbonden.

In 1963 breidde de kring zich uit met twee nieuwe leden die een continuïteit plaats in het geheel hadden, Klompé en Schmelzer. Evenals Aalberse namen zij in dat jaar plaats in de banken van de Tweede Kamer voor de KVP. De relaties in de kring stonden vanaf dat jaar weer meer in het teken van de politiek dan in de drie voorafgaande jaren: Aalberse, Albering, Klompé en Schmelzer maakten deel uit van het KVP-bestuur. Alle vier zaten zij in de Kamer, en ontmoetten daar de PvdA-leden uit de kring: G. Ruygers en in 1963 J.G. Tans.

Daarnaast bleven het Curatorium van het NGC en het KAGIB-bestuur een rol spelen. In 1964 kwam daar het in 1956 opgerichte instituut voor ontwikkelingssamenwerking NOVIB bij. Ruygers en Van Voorst tot Voorst waren al sinds de oprichting bestuurslid. Doordat in 1964 Albrechts tot het bestuur

toetrad, ontstonden er nieuwe (dubbele) relaties.

Het hier geschetste relatiepatroon werd na 1966 minder dicht. Klompé verliet in 1966 de Tweede Kamer en in 1968 het KVP-bestuur. Toen aan het eind van de jaren zestig het KAGIB ophield te functioneren,⁵³ viel de kring geheel uit elkaar. Inmiddels was er echter tussen 1965 en 1967 een zekere uitbreiding en intensivering van de relaties waar te nemen, die vooral werd veroorzaakt door het intensievere commissiewerk van die jaren. In politiek verband werd de triade Aalberse, Albering en Schmelzer nog versterkt door hun deelname aan de fusiebesprekingen van KVP, ARP en CHU in de zogenoemde Groep van Achttien (1966-1969). Daarnaast werden leden van de kring enige tijd betrokken in de werkzaamheden die de Nederlandse kerkprovincie zelf raakten. Een aantal van hen was bestuurslid of lid van de Adviesraad van de swv: Van Voorst tot Voorst (1960-1966), Baas (1964-1976), Klompé (1965-1967) en Ruygers (1967-1970). Via swv-bestuurslid en na 1965-medewerker De Lange had de kring in deze jaren enige aansluiting bij de theologenkring. Klompé en J. van der Ven maakten deel uit van de commissie Pastoraal Plan van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (1964-1966), terwijl Ramselaar, al sinds 1959 bestuurslid van het KAGIB, deel van de kring ging uitmaken bij het installeren van de commissies Vrede (met Ruygers) en Oecumene (met Baas, De Lange en De Valk) van het Pastoraal Concilie. Maar afgezien van de, tussen 1966 en 1969 opgeheven, commissies blijkt het KAGIB toch de meest constante structuur te hebben gegeven. Het niet meer functioneren van dit genootschap deed de kring uiteenvallen.⁵⁴

Concluderend kunnen wij zeggen dat de zogenoemde sociaal-politieke kring voor het grootste deel blijkt te hebben bestaan uit intellectuelen die zich bezig hielden met politiek (Tweede Kamer, zowel KVP als PVDa) of met internationale aangelegenheden (KAGIB, NOVIB), of beide. Als wij nagaan, hoeveel elementen daarbij nog een rol spelen van de doorbraak-discussie van de jaren vijftig, dan mag het wel kenmerkend heten dat de kring pas in 1959 tot stand kwam. Kennelijk waren de relaties tussen de 'twee partijen' toen pas voldoende verbeterd om elkaar in meer dan één groepering te ontmoeten. Tot deze twee 'partijen' rekenen wij dan enerzijds de politieke lijn van de KVP, gekoppeld aan de katholieke zuil (Centrum voor Staatkundige Vorming, overlegorganen als het Katholiek Maatschappelijk Beraad en de Raad van Overleg), anderzijds de resten van de doorbraakbeweging: allereerst natuurlijk de KWG, maar ook het NGC en het tijdschrift *Te Elfder Ure*. De scheidslijnen werden overigens, juist door intellectuelen, voortdurend overschreden: in het NGC, in de redactie van *Te Elfder Ure*, in het KAGIB. Maar kennelijk leidde dat pas in 1959 tot kringvorming van intellectuelen, waarbij de kring nog niet volledig voldoet aan de door ons gestelde eisen.

Vergelijking van deze kring met de feitelijke ontwikkelingen in de doorbraak-beweging en de politiek zou ons kunnen leren, dat de selectie van personen, die wij op grond van onze definitie van intellectuelen hebben gemaakt, wellicht juist op deze 'soort' van personen niet geheel toegesneden

is. De kringvorming was in feite ouder en groter dan hier naar voren komt. Daarbij speelden genoemde groeperingen (NGC, *Te Elfder Ure*) een rol, maar bijvoorbeeld ook de Katholieke Studieclub (1955-circa 1965), die zich juist een gesprek tussen leidende katholieke politici en intellectuelen ten doel stelde.⁵⁶ Wij zullen zien in hoeverre deze relaties in het informele netwerk naar voren komen.

6.2. Informele en citatie-relaties; externe relaties

Het aantal informele relaties binnen de kring was vrij onvolledig, vergeleken met die in de beide grote kringen (dichtheid 16%). Ook hier moeten wij uiteraard voorzichtig zijn met onze conclusies: de gegevens zijn uiterst beperkt. Wij kunnen alleen zeggen, dat deze relaties zich lijken te hebben afgespeeld in drie - overigens onderling niet gescheiden - groepjes: rond de KWG, rond de KVP en rond het tijdschrift *Te Elfder Ure*. In deze laatste groep liggen de meeste informele verbindingen, hetgeen geen verbazing wekt: *Te Elfder Ure* was niet alleen een tijdschrift, maar tevens een soort van ontmoetingsclub of gespreksgroep.

Wat de citatierelaties betreft kan evenmin gezegd worden dat de kring zich hier profileert. Er werd in deze kring over het algemeen weinig geciteerd, ook weinig gepubliceerd overigens. Dit blijkt wel uit het feit dat Romme met drie citerende auteurs de meest geciteerde binnen de kring was. Wij moeten hierbij wel bedenken, dat de discussie waar de meeste leden van deze kring bij betrokken waren - de discussie over de doorbraak, over sociaal-politieke organisaties, de 'k-discussie' - niet zozeer werd gevoerd in (semi-)wetenschappelijke tijdschriften, maar vooral in de (buiten de reikwijdte van ons onderzoek liggende) week- en dagbladen, op bijeenkomsten van politieke partijen en dergelijke.

De sociaal-politieke kring blijkt wat de lidmaatschappen betreft nauwelijks relaties te hebben onderhouden met andere intellectuelen uit het netwerk. Voor zover er van externe relaties sprake was, verliepen die alle via Baas en in hem via de Katholieke Actie, of via De Lange en de swv, vooral in 1965-1968. In deze gevallen kan men eigenlijk ook niet spreken van relaties van de kring (als geheel) naar 'buiten'; eerder zouden Baas en De Lange kunnen worden aangeduid als contactpersonen. Hetzelfde geldt ook voor de informele relaties van de kring. Die bleven grotendeels beperkt tot die intellectuelen die zich, evenals de leden van de kring, bezig hielden met katholieke politiek, katholieke organisaties, kortom, het maatschappelijk leven van de katholieken. Het informele netwerk is in dit opzicht in de jaren vijftig iets dichter dan het daarop volgende decennium. De veronderstelling die wij boven waagden, dat er al in de jaren vijftig informele relaties bestonden tussen met name katholieke intellectuelen uit KVP- en uit PVDA-kring wordt slechts gedeeltelijk bevestigd. Uitgesproken KVP'ers en PVDA'ers blijken niet onderling

gerelateerd te zijn; wel onderhielden beide 'groepen' contacten met minder uitgesproken politiek actieve intellectuelen uit onder meer de *Te Elfder Ure*-groep (met name Pompe en De Lange). Behalve dat het relatienetwerk in de jaren zestig enigermate uitdunde, vond er toen ook een lichte verschuiving plaats, waarbij iets meer theologen in het informele netwerk voorkwamen.

Zoals wij al opmerkten in verband met de citatie-relaties binnen de sociaal-politieke kring, werd er bijzonder weinig geciteerd. Dit geldt ook voor citaten naar intellectuelen buiten de kring. Voor zover men verwees, golden deze verwijzingen vooral theologen, en het meest Van Bilsen, in deze jaren redactie-secretaris van het thematisch aan de kring verwante tijdschrift *De Nieuwe Mens*, en in mindere mate Schillebeeckx en Schoonenberg. Daarnaast werd ook Loeff door enkele personen uit de kring aangehaald.

6.3. Samenvatting en conclusies

Evenmin als de Nijmeegse kring vormt de sociaal-politieke kring een kring in strikte zin. In de eerste plaats voldoet het lidmaatschapsnetwerk niet in alle jaren aan de gestelde criteria, zodat de continuïteit telkens wordt onderbroken; in de tweede plaats ontbreken in het citatie-netwerk de aanwijzingen voor ideële homogeniteit. De sociaal-politieke kring moet ons inziens dan ook niet opgevat worden als een groepsvorming van intellectuelen, maar veeleer als een tamelijk toevallig gestructureerd geheel van woordvoerders van een veel grotere groep van beleidsmensen: politici, leiders van katholieke organisaties en dergelijke. Minder dan de theologen of beoefenaars van de sociale wetenschappen (in de GGZ-kring) hadden deze intellectuelen kennelijk behoefte aan of belang bij groepsvorming. Hun eigenlijke relaties moeten wij zeker elders zoeken, namelijk juist onder de beleidsmensen.⁵⁶

De sociaal-politieke kring werd gevormd door personen die binnen hun maatschappelijk-organisatorische activiteiten hun mening gaven over de katholiciteit van katholieke organisaties in het algemeen, maar vaak ook van die waarin zij zelf actief waren in het bijzonder. Dat de meningsvorming hierover op zichzelf geen basis verschaft om tot kringvorming te komen, blijkt wel hieruit, dat juist opinieleiders over deze thema's als Van Melsen en Schillebeeckx⁵⁷ in de kring ontbreken, en zelfs nauwelijks of niet worden geciteerd. Dit zou kunnen worden verklaard vanuit twee aspecten van de hele 'k-problematiek'.

Allererst is de k-discussie veelal van pragmatische aard geweest. Zij werd dus niet centraal gevoerd, maar telkens opnieuw binnen de verscheidene organisaties van werknemers, politieke partij, onderwijs enzovoort. Al vroeg in de k-discussie werd erkend dat het ging om een praktische, en niet om een principiële aangelegenheid. Dat veronderstelt, en dat is het tweede aspect, een ontzuilingsmentaliteit die voorafging aan de k-discussie.⁵⁸ Deze mentaliteit was in de loop van de jaren vijftig al tot stand gekomen in de discussies

rond het bisschoppelijk mandement (1954) en over 'openheid of geslotenheid'. Deze discussie was veel algemener - er beantwoordt geen formeel-organisatorisch samen te stellen beroepsgroep aan - en bovendien grotendeels achter de rug. Het citeren van deelnemers aan deze discussie zou waarschijnlijk achterhaald voorkomen, terwijl een inmiddels ontstane (ontzuilings)mentaliteit moeilijk geciteerd kon worden, hoogstens onderzocht - zoals onder meer het NKV dan ook deed.⁵⁹

7. ANDERE NETWERKEN

Bij de analyse van de lidmaatschapsnetwerken en speciaal de vier kringen maakten wij gebruik van gegevens omtrent de informele relaties en de citatie-relaties tussen de leden van de kringen onderling en de kringen en anderen. De informele en citatie-netwerken werden dus uitsluitend gezien in het licht van die vier kringen. In deze paragraaf willen wij nagaan in hoeverre de gegevens nog meer kunnen vertellen over de coherentie van het netwerk van intellectuelen. Bovendien willen wij onderzoeken in hoeverre de gegevens over de opleiding der intellectuelen in dit opzicht nog iets opleveren.

7.1. Het netwerk van informele relaties

In de enquête die wij onder de nog levende intellectuelen van de onderzoeksgroep hielden, vroegen wij onder meer naar hun onderlinge relaties van informele aard. De vraag was ruim gesteld; men kon eronder verstaan: familieleden, vrienden, studie- of ordegenoten, maar ook oppervlakkige informele contacten in bijvoorbeeld 'wandelingen'. Het was onze bedoeling te achterhalen of de relaties via lidmaatschappen 'ondersteund' werden door informele relaties.

Omdat de desbetreffende vraag niet door alle respondenten werd beantwoord, en daarnaast ook de relaties tussen inmiddels overleden intellectuelen buiten beeld blijven, zijn de netwerken van informele relaties in de jaren veertig, vijftig, zestig en zeventig onvolledig, en mogen zij alleen globaal worden beschouwd. Niettemin bleek er een overvloed aan informele relaties te bestaan.

Allereerst blijkt echter, als wij naar de totale gegevens kijken, dat de informele relaties niet met de lidmaatschapsrelaties samenvallen. In de vorige paragraaf werd deze indruk gewekt. Voor alle vier de kringen signaleerden wij, dat zij niet al te rijk waren aan externe relaties via lidmaatschappen, noch aan informele relaties. Nu blijkt echter, dat de informele relaties tussen de leden van de vier kringen tesamen slechts een derde deel uitmaken van alle informele relaties: 1255 van de in totaal 4013 informele relaties over de

hele periode 1945-1975 (31%). Het relatiepatroon tussen de intellectuelen blijkt niet alleen omvangrijker dan men op grond van de vier deelanalyses zou denken, maar ook ingewikkelder. Enerzijds treedt er natuurlijk een cumulatie op als wij de vier kringen in één groot geheel bezien: de 'externe relaties' vormen tesamen toch nog een aanzienlijk deel van alle informele relaties. Anderzijds hebben wij onderzocht, of er soms - op grond van deze onvolledige gegevens! - sprake was van informele groepsvorming buiten de vier reeds bekende kringen om.

Evenals bij de lidmaatschapsrelaties moesten wij daarbij de gegevens reduceren om de sterkste relatiepatronen er uit te halen. Wij selecteerden daarom die relaties, die bestonden tussen personen die *beiden* vier of meermaal in de enquête werden genoemd. Hierdoor werd tevens het subjectieve karakter van de gegevens enigszins opgeheven. Dit resulteerde in relaties tussen 26 personen in de jaren veertig, 71 in de jaren vijftig, 90 personen in de jaren zestig en 22 personen in de jaren zeventig. Het bleek echter niet mogelijk deze personen in kringen te verdelen of er specifieke groepen in te ontdekken, met uitzondering van een aantal relaties die al in de jaren veertig of eerder aan de Katholieke Universiteit ontstonden en grotendeels tot in de jaren zestig bleven bestaan; hierop komen wij terug in de volgende paragraaf.

In *tabel 4.6* hebben wij enkele gegevens bij elkaar gezet betreffende de informele relaties. Vergelijken wij die met de gegevens ten aanzien van het lidmaatschapsnetwerk in de *figuren 4.1* en *4.2*, dan blijkt dat het aantal punten op het netwerk, dat is het aantal personen dat één of meer relaties onderhoudt, aanzienlijk minder fluctueerde in de hele periode 1946-1975. Zowel in de jaren veertig en vijftig als in de jaren zeventig lag dit aantal aanzienlijk hoger dan bij de lidmaatschapsrelaties. Alleen in de jaren zestig was er sprake van een zeker samenvallen van de aantallen betrokkenen. Dit leidt tot de conclusie dat veel intellectuelen elkaar al kenden vóór de jaren zestig, toen door de vele commissies en studiegroepen het aantal relaties via lidmaatschappen sterk toenam. Anderzijds kunnen wij vaststellen, dat de vele lidmaatschappen in de jaren zestig op hun beurt weer informele contacten met zich meebrachten. Bij 58 van de 91 intellectuelen die in de vier kringen voorkomen nam het aantal relaties van informele aard toe in de decennia dat zij lid van die kringen waren.

Dat veel van de intellectuelen priesters waren speelde zeker een rol bij de stabiliteit van de informele relaties in het intellectuele netwerk. Veel priesters kenden elkaar omdat zij behoorden tot dezelfde orde of congregatie, of tot hetzelfde bisdom. Als tweede factor moet ook de Katholieke Universiteit worden genoemd, waar veel intellectuelen studeerden en/of doceerden. Deze beide factoren verklaren voor een belangrijk deel het al in de jaren veertig hoge aantal punten op het netwerk. Ten derde spelen, in geringe mate, familierelaties een rol.⁶⁰

Samenvattend kunnen wij alleen de vrij algemene, maar niet onbelangrijke conclusie trekken dat de intellectuelen dwars door beroepsgroepen of kringen

heen een groot aantal informele relaties onderhielden. Deze relaties waren niet alleen afkomstig uit de kringen waarin zij actief waren - met name in de jaren zestig -, maar voor een belangrijk deel al ouder, voortkomend uit hun lidmaatschap van een orde of congregatie en/of daterend uit hun studietijd.

7.2. Studierelaties

In hoofdstuk 3 hebben wij de gegevens uitgewerkt over de vooropleiding van de intellectuelen uit de onderzoeksgroep, zowel wat middelbare school als hogere opleiding betreft. Het is op grond van deze gegevens ook mogelijk netwerken te tekenen van relaties tussen intellectuelen gedurende hun studietijd. Het is natuurlijk maar de vraag in hoeverre deze (veronderstelde) relaties bijdragen tot groepsvorming onder intellectuelen in later jaren, na hun opleiding. Aanwijzingen daarvoor vinden wij wellicht in de netwerken van de informele relaties.⁶¹ De vergelijking tussen beide wordt weergegeven in *tabel 4.7*.⁶² De cijfers in de tabel zijn uiteraard gebaseerd op veronderstellingen. Niet alle relaties uit de studietijd, die *mogelijk* waren, gezien de studie jaren, bestonden ook werkelijk. In dat geval moeten de informele relaties later langs andere weg zijn ontstaan. Deze overweging zou aanleiding kunnen zijn de gegeven percentages te hoog te achten. Daar staat tegenover, dat de informele relaties van de non-respondenten en overledenen ons niet bekend zijn. Die zouden zeker de percentages doen stijgen. Al met al lijkt het niet onwaarschijnlijk dat één-vierde tot één-derde van de informele relaties tussen de intellectuelen al dateert uit de studietijd. Dit verklaart tevens dat de informele netwerken van de jaren veertig en vijftig veel dichter zijn dan de vergelijkbare lidmaatschapsnetwerken.

In de verschillende in de tabel onderscheiden categorieën zijn er enkele opleidingen en groepen van personen, die de aandacht trekken en die wij dan ook afzonderlijk zullen bespreken. Wat de universiteit van Nijmegen betreft vinden wij mogelijke studierelaties voornamelijk binnen twee studierichtingen: de theologie en de psychologie. Vergelijking met de informele relaties levert vooral veel contacten op tussen de psychologen onderling. De theologen blijken van hun Nijmeegse studie althans onder collega's weinig informele relaties over te hebben gehouden.⁶³ De psychologen echter die eind jaren veertig, begin jaren vijftig in Nijmegen afstudeerden, vormden een vrij hechte informele groep. Deze groep werd gevormd door Breukers, Sniijders, Sniijders-Oomen, Chorus, Ellerbeck, Calon, Vollebergh, Stoop, Dresen-Coenders en Han Fortmann. Los van de studierichting psychologie was de groep zelfs nog uitgebreider; informele relaties, vooral tot in de jaren zestig, waren er met Van der Grinten, Van Boven en verschillende hoogleraren, met name Kreling. Veel van de genoemde personen waren actief in het verenigingsleven van het Nijmeegs studentencorps Carolus Magnus, onder meer via de Sociale Studie-

club, de Theologische Club onder leiding van Kreling en vanaf 1949 van Haarsma, en het dispuut De Gong.⁶⁴ Het is verder opvallend dat door deze 'informele groep', met uitzondering van Dresen-Coenders en Fortmann, in latere jaren weinig functies bekleed werden in verband met het KNBGG. Wij vinden deze psychologen dan ook niet of alleen aan de rand terug in de 'GGZ-kring'. Dit sluit aan bij de vaststelling, dat die kring weinig relaties onderhield met het Psychologisch Laboratorium van de Katholieke Universiteit.

Bij de overige universiteiten en hogescholen vallen vooral twee clusters informele relaties op. Allereerst zijn dat relaties tussen een aantal sociologen en economen die aan de Katholieke Economische Hogeschool van Tilburg studeerden: Bogaers, De Moor, Schmelzer, Stalpers, Steenkamp en Veldkamp. Ook Bartels onderhield informele relaties met deze groep, maar was reeds eerder afgestudeerd. Wellicht werden deze relaties na de studie onderhouden binnen de in 1932 opgerichte Tilburgse Academisch Economische Kring (TAEK).⁶⁵ Dat een aantal van hen in latere jaren in de politiek actief was heeft de bestendiging van hun studierelaties waarschijnlijk wel versterkt. Vervolgens blijken vier afgestudeerde medici van de Amsterdamse universiteit nog tot in de jaren zestig informele relaties te hebben onderhouden: De Smet, Prick en de gebroeders Stolte.

Vrij veel intellectuelen studeerden aan de Utrechtse universiteit en waren vaak ook lid van de katholieke studentenvereniging Veritas.⁶⁶ Hoewel hier de nodige informele relaties ontstaan zullen zijn komt dat niet in het netwerk tot uiting. Berust dit wat betreft de oudere intellectuelen in onze onderzoeksgroep wellicht op een gebrek aan gegevens, voor de jongeren is het in ieder geval opvallend dat er van weinig informele relaties sprake is tussen B. Bremer, Dijkhuis, Linschoten en Trimbos, die in dezelfde jaren in Utrecht studeerden, zij het de eersten psychologie, en de laatste psychiatrie.⁶⁷ Wellicht speelt de omvang van de universiteit hier een rol.

Tenslotte besteden wij aandacht aan de mogelijkheid van het ontstaan van informele relaties via de reguliere en seculiere priesteropleidingen. Wat de seculiere groot-seminaries betreft springt vooral het Utrechts-Groningse seminarie Rijsenburg in het oog. Er blijkt een grote overeenkomst te zijn tussen de informele relaties van 12 personen en de jaren waarin zij aan de Utrechtse seminaries studeerden. 11 van hen (Abbink, Bunnik, Van Eyden, Eysink, De Grijs, Haarsma, Van Hooydonk, Van Kessel, De Kruijf, Ter Steeg en Veldhuis) bezochten reeds gedeeltelijk gelijktijdig het klein-seminarie; zij studeerden allen aan het groot-seminarie Rijsenburg, evenals L. Alting von Geusau; Bunnik, Van Eyden, en De Grijs studeerden bovendien in dezelfde jaren in Nijmegen. Deze groep blijkt onderling in de enquête een groot aantal informele relaties te vermelden, een samenhang die zeker versterkt werd doordat acht van hen voor langere of kortere tijd doceerden aan datzelfde groot-seminarie en vervolgens aan de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht. Het netwerk van mogelijke seminarie-relaties vertoont overigens nog een tweede Rijsenburgse groep, die ouder is. Van deze groep, bestaande uit

Alfrink, Herman Fortmann, Hoegen, Jansen, Mulder en Ramselaar zijn ons echter geen informele relaties bekend via de enquête.

De op één na grootste leverancier van intellectuelen onder de seculiere seminaries, het Haarlemse Warmond, blijkt in het geheel niet zo'n informeel netwerk voort te brengen. Dat wil niet zeggen dat zo'n informeel netwerk niet heeft bestaan: het netwerk van de opleiding zou kunnen wijzen op relaties tussen Groot, Sanders, Steur, Weel en Willebrands; beide laatsten vinden wij bijvoorbeeld samen in de Larense kring, terwijl informele contacten tussen Groot en Weel uit onze enquête bekend zijn.

Voor de reguliere priesteropleidingen is het het moeilijkst te schatten, in hoeverre de studietijd een bron vormde voor informele relaties tussen intellectuelen. Zo kunnen wij een stijging van informele relaties tussen regulieren in de jaren zestig constateren. Deze stijging kan bezwaarlijk nog aan een 'wederopbloei' van studiecontacten worden toegeschreven, die veelal dateren uit de jaren veertig of begin jaren vijftig. Het is waarschijnlijk dat informele relaties onder de regulieren ook voortkwamen uit bijvoorbeeld contacten in eenzelfde klooster, of bijeenkomsten op gezette tijden in ordesverband. Wij beperken ons dan ook tot de vermelding, dat verreweg de meeste informele contacten worden vermeld tussen de paters jezuiten onderling, dit in schrille tegenstelling tot de slechts zeer beperkte aanwijzingen van informele contacten tussen de dominicanen. Een geringere respons op de enquête en een groter aantal inmiddels overledenen kan hier mede oorzaak zijn.

Hoewel het gezien de kwaliteit van de gegevens enerzijds, en de aard van het optreden van intellectuelen anderzijds, geboden is de lidmaatschapsrelaties als voornaamste bron te beschouwen voor de organisatiegraad van de intellectuelen als groepering, mag worden geconcludeerd dat de nu besproken gegevens de veronderstelling versterken, dat veel intellectuelen uit de onderzoeksgroep al contacten onderhielden voordat er vanaf eind jaren vijftig sprake was van een snel groeiend aantal relaties door de lidmaatschappen van groeperingen.

7.3. Het netwerk van citatie-relaties

Evenmin als het informele netwerk valt het citatie-netwerk samen met het lidmaatschapsnetwerk. Het aantal relaties waarin intellectuelen citeren of geciteerd werden, bedraagt 1519. Slechts 32% daarvan zijn relaties door citaten naar intellectuelen die in de vier kringen voorkomen. Het is echter interessant dat deze verhouding verandert, naarmate men meer relaties weglaat. Er zijn nog maar 460 relaties tussen personen, die in *twee of meer* publicaties citeren/geciteerd worden. Daarvan is 40% naar de leden van de kringen. Bij citaten naar iemand in *vier of meer* publicaties blijven nog 122 relaties over, waarvan 80% naar leden van de kringen. In *figuur 4.13* zijn deze relaties uitgetekend. Daarbij is zichtbaar dat de citaties voornamelijk te vinden zijn

in de groep personen die met geestelijke gezondheid(zorg) te maken had, met name psychologen en psychiaters, en in de groep van theologen. Als men meer relaties zou uittekenen (bijvoorbeeld twee of meer citaties), dan blijft het beeld ongeveer gelijk, zij het dat er iets meer relaties *tussen* de eerste en tweede kring zichtbaar worden. Analyse van het citaten-netwerk levert in dit opzicht weinig méér gegevens op dan al naar voren kwamen in de vorige paragraaf, toen wij de citaties bespraken in verband met de vier kringen. Wel is duidelijk geworden, dat wij veel van de meest geciteerde intellectuelen (opinieleiders) ook in de formele kringen vinden die door de lidmaatschappen worden gevormd.⁶⁸

7.4. De opinieleiders onder de intellectuelen

In de netwerk-analyses die wij in dit hoofdstuk hebben uitgevoerd is er steeds van uitgegaan dat de relaties (lidmaatschapsrelaties, informele en citatie-relaties) wederkerig zijn. Voor de citatie-relaties geldt dit uiteraard maar zelden. Intellectuelen citeren en worden geciteerd, maar dat hoeft niet noodzakelijk over en weer te gebeuren. In feite is er sprake van een geleedheid in de onderzoeksgroep. Er bestaat een verticaal gelede, pyramidale, invloedsstructuur.⁶⁹ Er tekende zich in de onderzochte periode een relatief kleine groepering opinieleiders af, wier ideeën min of meer als leidraad golden binnen de katholieke *intellectual community*. Deze vaststelling gaat zowel op voor het algemene beeld (alle thema's samen) als voor de onderzoeksthema's afzonderlijk, uitgezonderd de k-discussie. *Tabel 4.8* is in dit verband illustratief. Deze tabel geeft een frequentieverdeling van de intellectuelen naar het aantal hen citerende collega's uit de onderzoeksgroep.⁷⁰ Wij zien dat de top van de 'citatie-piramide' in dit geval gevormd wordt door 21 intellectuelen (10% van het totaal), die door middel van hun publicaties een groot bereik hadden onder de intellectuelen van onze onderzoeksgroep. Uit verdere analyse blijkt dat deze 21 personen samen door ruim tweederde van alle leden van de onderzoeksgroep werden geciteerd. Naast deze toplaag komt uit de tabel een middengroep naar voren bestaande uit 79 intellectuelen (36%), die door tenminste 6 anderen werden geciteerd en tenslotte is er sprake van een uitgebreide 'basis' gevormd door intellectuelen met ten hoogste 5 verwijzingen achter hun naam. Opgemerkt dient te worden dat de tabel, als gevolg van de keuze van afgeronde categorieën (minder dan 6, 6 t.m. 15, meer dan 15) de werkelijkheid enigszins geweld aandoet. In feite is de scheiding tussen top, midden en basis van een 'citatie-piramide' uiteraard niet precies in veelvouden van 5 te definiëren. Daar de tabel echter louter als illustratie van de pyramidale invloedsstructuur binnen de onderzoeksgroep is bedoeld, is uit het oogpunt van presentatie gekozen voor 'afgeronde' categorieën. In hoofdstuk 5 wordt concreet en gedetailleerder op de zaken ingegaan. De scheidslijn tussen de opinieleiders en de overige intellectuelen zal dan op dat punt getrokken worden waar de citatie-piramide duidelijk begint 'uit te waaieren'.

Met behulp van een netwerkanalyse konden wij vaststellen dat er binnen de onderzoeksgroep sprake was van verschillende kringen. Deze kringen werden vastgesteld op grond van een multipliciteit van 2 of meer relaties tussen personen via twee of meer lidmaatschappen. Netwerkanalyse op grond van multipliciteit 1 was niet mogelijk gebleken omdat de betreffende jaarlijkse netwerken te weinig specifieke informatie gaven: zij wekten veeleer de indruk dat 'iedereen iedereen kende'. Met een strenger criterium onderzochten wij dus de verdichtingen binnen de netwerken, en daarmee de meest pregnante verschijningen van kringvorming onder de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep. Dat leverde twee kringen op in de volle zin van de definitie alsmede twee kringen die weliswaar niet geheel aan de criteria voldeden, omdat met name de ideële homogeniteit ervan niet te toetsen was, maar die niettemin opvallend genoeg waren in het netwerk om er een nadere analyse aan te wijden. Bij deze vier kringen waren 88 personen betrokken, dat is 41% van de hele onderzoeksgroep. Dat een zo hoog percentage, waaronder vrijwel alle opinicleiders,⁷¹ bij een of meer kringen betrokken was duidt op de betekenis van groepsvorming onder intellectuelen, zowel voor de eigen meningsvorming (intern) als voor de beïnvloeding van de opinies van derden (extern).

De analyse van de lidmaatschapsgegevens in hoofdstuk 3 deed ons reeds vermoeden dat twee verschillende groepen van personen samen het grootste deel van de onderzoeksgroep vormen. De netwerkanalyse bevestigt deze tweedeling ten volle: er komen twee kringen uit naar voren, de ggz-kring en de theologenkring, die vrijwel onafhankelijk van elkaar en gedeeltelijk in verschillende periodes het netwerk van intellectuelen beheersen. Inhoudelijk beslaan deze twee kringen drie van de onderzoeksthema's: geestelijke gezondheidszorg enerzijds en de thema's ambt en oecumene anderzijds.

Eerder stelden wij vast dat er kennelijk sprake was van een 'coalitie' tussen priesters en leken in katholiek Nederland. Op grond van de netwerkanalyse is hier enige nuancering op zijn plaats. In de ggz-kring vinden wij inderdaad priesters en leken naast elkaar. Allen zijn echter psychologisch, pedagogisch of psychiatrisch geschoold. De scheidslijn loopt niet tussen priesters en leken, maar tussen psychologen en theologen (met name moraaltheologen). Voor zover zij in de kring voorkomen blijken deze theologen vooral aan de rand van de kring te staan; ideël en informeel horen zij er niet echt bij. De coalitie tussen priesters en leken leidt dus niet automatisch tot een coalitie tussen psychologische en theologische aspecten van de geestelijke gezondheidszorg en katholieke moraal, eerder is het tegendeel het geval: de psychologen voeren de absolute boventoon.

In de theologenkring is zeker geen sprake van een coalitie. Hier komen vooral priesters in voor, terwijl de leken slechts incidenteel aan de rand van de kring verschijnen. Daaruit mag men niet de conclusie trekken dat er in Nederland op dit punt geen sprake zou zijn van een coalitie tussen priesters

en leken. Bij minder strenge criteria, zo zeiden wij al, zou blijken dat veel meer intellectuelen elkaar ontmoetten en vermoedelijk beïnvloeden. Hiervan uitgaande moeten wij de verklaring voor de samenstelling van de kringen zoeken in het eigen karakter van een kring. Behalve door het onderwerp en door regelmatige contacten daarover wordt zo'n kring immers ook bepaald door homogeniteit van opvattingen. Het ligt voor de hand hierop door te denken en toe te voegen, dat er in een kring een onbewust selectieproces plaatsvindt op grond van 'nestgeur': beroepen, studierichting, kerkelijke staat. Deze selectie zal niet meteen zichtbaar worden in de samenstelling van één bestuur of commissie, maar wel gaan opvallen wanneer er veel personen, veel lidmaatschappen en veel citaties tezamen geanalyseerd worden.

Een volgende conclusie betreft die aspecten waarvan bleek dat de netwerk-analyse er niet het meest geschikte instrument voor vormde. Het optreden van intellectuelen uit de onderzoeksgroep in de jaren veertig en de eerste helft van de jaren vijftig onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Daaruit blijkt dat het (over)georganiseerde Nederlandse katholicisme weliswaar een goede voedingsbodem vormde voor netwerken van bestuurselites, zoals uit ander onderzoek blijkt,⁷² maar niet voor netwerken van intellectuelen. Wij kwamen weliswaar aanzetten op het spoor: het Thijmgenootschap, de Katholieke Universiteit en de Sint Willibrordvereniging, maar pas in die jaren waarin de structurele mogelijkheden om over het katholicisme te discussiëren zich uitbreidden (er ontstonden na 1955 talrijke raden en commissies), ontwikkelden zich echte kringen. Stonden de intellectuelen voordien dan meer geïsoleerd in katholiek Nederland? Dat kan worden betwijfeld. De aanvullende analyses van informele relaties wettigen de veronderstelling dat er al vóórdat de kringen ontstonden er veel informele relaties waren tussen intellectuelen uit de onderzoeksgroep. Deze relaties dateerden deels al uit de studietijd, deels kwamen zij voort uit het lidmaatschap van een orde of congregatie. Zij werden bestendigd door ontmoetingen tijdens lezingen, in studieclubs, op weekends en dergelijke.⁷³

Eén van de onderwerpen die bij zulke gelegenheden nog al eens aan de orde werd gesteld was de kwestie van 'openheid of geslotenheid' van het katholieke volksdeel. De principiële aspecten van de 'k-discussie' werden reeds in de jaren vijftig besproken en dit leidde tot relativering van het georganiseerde katholicisme. Deze discussie vinden wij slechts gedeeltelijk terug in de sociaal-politieke kring. Auteurs die zich uitlieten over confessionele organisaties en met name de katholieke partij ontmoetten elkaar via politieke partijen, in de Tweede Kamer of elders. Van een uitgesproken thema-georiënteerde kring kunnen wij echter niet spreken.

Hoofdstuk 5: Publicaties, opinieleiders en referentiekaders

1. INLEIDING

In hoofdstuk 3 en 4 hebben wij enige structurele factoren de revue laten passeren die van belang zijn voor een verklaring van het optreden van katholieke intellectuelen. In dit en het volgende hoofdstuk wordt dit optreden zelf aan de orde gesteld, en wel in de belangrijkste uitingsvorm van intellectuele activiteit: het publiceren. Allereerst bezien wij de cijfers. De ontwikkeling in aantallen publicaties over de vier onderzoeksthema's zijn, zo zagen wij in hoofdstuk 1, om verschillende redenen van belang. Deze ontwikkeling kan in de eerste plaats beschouwd worden als een secundaire indicator van de invloed van intellectuelen: naarmate het aantal publicaties groter is, is - *ceteris paribus* - de kans op invloed van de betreffende intellectuelen groter. In de tweede plaats krijgt men een indruk van de mogelijkheden die er voor de katholieke intellectuelen waren om hun ideeën betreffende de onderzoeksthema's tot uitdrukking te brengen (de situatie te definiëren), en aldus van de mate van controle van de katholieke intellectuelen in de onderzochte periode over één communicatiemedium, namelijk de tijdschriften ('resource control'). De in hoofdstuk 1 geformuleerde hypothese betreffende de differentiële evolutie van de aantallen publicaties van de vier thema's zal in de eerste paragraaf als leidraad fungeren.

In de tweede en derde paragraaf van dit hoofdstuk staan de begrippen 'intern' en 'extern referentiegedrag' centraal. De verwijzingen in de publicaties van de katholieke intellectuelen naar auteurs binnen en buiten onze onderzoeksgroep worden onderzocht. De analyse van de *onderlinge* verwijzingen van de intellectuelen biedt de mogelijkheid na te gaan in hoeverre voor de katholieke intellectuelen in de onderzochte periode geldt, dat er binnen een groepering van intellectuelen een relatief kleine kern van opinieleiders te onderscheiden is. Hierbij zullen wij ons niet beperken tot het noemen van namen; de meest geciteerden onder hen worden tevens in hun ideële context geplaatst.

Het *externe* referentiegedrag is met name vanuit een *ideengeschichtliche* invalshoek interessant. Het brengt ons namelijk op het spoor van de 'ideële referentiekaders' van de intellectuelen: stromingen in het wetenschappelijke en/of levensbeschouwelijke denken - respectievelijk de vertegenwoordigers ervan - die voor de Nederlandse katholieke intellectuelen in de periode 1946-1975 als inspiratiebron golden. De bespreking van deze inhoudelijke referen-

tieladers gebeurt in drie gedeelten: eerst wordt bekeken of en zo ja welke Nederlandse auteurs van buiten onze onderzoeksgroep het denken van de katholieke intellectuelen beïnvloedden en vervolgens wordt aandacht besteed aan het buitenlandse ideeëngoed. Tot slot wordt onderzocht welke kerkelijke gezagsdragers of documenten voor de intellectuelen als referentiepunt fungeerden: uitspraken over de individueel-menselijke of maatschappelijke realiteit behelzen voor katholieken immers praktisch altijd - willens nillens - een confrontatie met de opvattingen van het kerkelijk gezag.

Het volgende hoofdstuk zal gewijd zijn aan een inhoudelijke beschrijving van de veranderingen in het denken van de katholieke intellectuelen. Dan zullen de resultaten worden gepresenteerd van een inhoudsanalyse van hun publicaties.

2. DE AANTALLEN PUBLICATIES OVER DE VIER THEMA'S

In het eerste hoofdstuk werd als hypothese geformuleerd dat de katholieke intellectuelen in de loop van de onderzoeksperiode het eerst onderwerpen op het terrein van de 'k-discussie' en de geestelijke gezondheid ter discussie zouden stellen, en dat pas later de oecumene en het ambt ter sprake zouden komen. Dit betekent dat wij verwachten dat de 'pieken' van de aantallen publicaties met betrekking tot de thema's 'k-discussie' en geestelijke gezondheid relatief vroeg in de onderzoeksperiode te situeren zijn, in ieder geval eerder dan de hoogtepunten van de aantallen publicaties over ambt en oecumene. Deze hypothese gaat uit van de gedachte dat de twee laatstgenoemde thema's voor de kerkelijke leiding gevoeliger lagen dan de eerstgenoemde, waardoor zij pas later 'bespreekbaar' werden. Het viel veranderingsgezinde katholieke intellectuelen daarom wellicht wat makkelijker om eerst de onderwerpen op het terrein van de 'k-discussie' en de geestelijke gezondheid aan te snijden. Dit was niet alleen de weg van de minste weerstand: de meeste, zo niet alle intellectuelen uit onze onderzoeksgroep waren dermate 'organisch' met de katholieke kerk verbonden, dat ook voor henzelf de thema's ambt en oecumene gevoeliger lagen. Alvorens de cijfers voor zichzelf te laten spreken, gaan wij eerst nader in op de theoretische uitgangspunten van deze 'bespreekbaarheidshypothese'.

Zoals nog zal blijken uit de inhoudsanalyse bleef het centrale kerkelijke gezag (Rome) gedurende de hele onderzoeksperiode sterk volkskerkelijk denken.¹ Voor dit gezag waren de traditionele opvattingen over ambt en oecumene derhalve niet wezenlijk bespreekbaar. De kerkelijke institutie staat in het volkskerkelijke denken centraal: de kerk wordt letterlijk als heilig beschouwd en er kan daarom niet aan getornd worden; haar structuren liggen voor altijd vast. Voor een fundamentele verandering in visie op het wezen en de inrichting van de kerk is in het volkskerkelijke denken in het geheel geen plaats. Het hier gestelde maakt datgene wat in ons onderzoek onder het

kopje 'ambt' valt tot de minst bespreekbare van de vier thema's. Het volgende thema is de oecumene: de eigen kerk is - als heilige institutie - immers de enige ware kerk; andere kerken of religieuze stromingen zijn minderwaardig en ondergeschikt. Ook deze verhoudingen liggen onveranderlijk vast.

Met betrekking tot de thema's 'k-discussie' en geestelijke gezondheid liggen de zaken enigszins anders. Weliswaar geldt ook hier dat vanuit een volkskerkelijke visie de officieel-kerkelijke opvattingen hierover niet bespreekbaar zijn, maar waren er met betrekking tot deze twee thema's in de loop van de onderzoeksperiode externe maatschappelijke krachten in het spel, die aangeduid kunnen worden met termen als modernisering, institutionele differentiatie, pluralisering en secularisering. Deze brachten de kerkelijke leiding ertoe de traditionele opvattingen binnen zekere grenzen 'bespreekbaar' te maken. Anders dan bij ambt en oecumene, strikt religieus-kerkelijke onderwerpen die als vanzelfsprekend onder directe kerkelijke zeggenschap vallen, waren er met betrekking tot de geestelijke gezondheid en de inrichting van de 'profane sectoren' (k-discussie) andere 'definieerders van de situatie' in het spel (overheid, wetenschap, niet-katholieke bevolkingsgroepen). Hun professionele deskundigheid en (dus) recht van spreken gingen steeds zwaarder wegen, en bij hen konden 'deviante denkers' onder de katholieke intellectuelen steun in de rug vinden wanneer de kerkelijke overheid tegenstand bood. Het ligt in de lijn der verwachting dat de traditionele opvattingen over de noodzaak van eigen katholieke organisaties op profaan gebied (thema: k-discussie) eerder door de intellectuelen ter discussie werden gesteld dan de onderwerpen op het terrein van de geestelijke gezondheid. De band met wereld- en levensbeschouwing is hier over het algemeen immers veel minder direct en vanzelfsprekend dan bijvoorbeeld bij de moraal het geval is.

De aldus uitgewerkte 'bespreekbaarheidshypothese' samenvattend verwachten wij dat de volgorde van de thema's, van eerder naar pas later bespreekbaar, de volgende is: k-discussie, geestelijke gezondheid, oecumene en ambt.

2.1. De vier thema's

Richten wij ons nu op de gegevens zoals die zijn weergegeven in *figuur 5.1*. Alvorens die in het licht van de bespreekbaarheidshypothese te beschouwen gaan wij eerst in op enkele in het oog springende zaken.

Opvallend is allereerst het verschil tussen de aantallen publicaties betreffende de geestelijke gezondheid enerzijds en de drie andere thema's anderzijds. Dit duidt er niet zozeer op dat de geestelijke gezondheid gedurende de gehele periode in veel sterker mate ter discussie stond dan de andere thema's, maar is mede een gevolg van de omvang van het terrein respectievelijk het grote aantal subthema's dat onder dit thema valt. Dit heeft uiteraard consequenties voor het aantal betrokken intellectuelen en publicaties. Een vergelijking van de evolutie in aantallen publicaties over de bedoelde subthema's

geeft een interessant beeld te zien. Tot het einde van de jaren vijftig gaat de aandacht van de intellectuelen vooral uit naar de volgende onderwerpen: jeugd, opvoeding en onderwijs - inclusief seksuele voorlichting - enerzijds en geestelijke gezondheidszorg, psychiatrie en psychologie anderzijds. Deze beide clusters van onderwerpen nemen dan elk ongeveer 25%, en samen dus de helft, van het totaal aantal publicaties op het terrein van de geestelijke gezondheid voor hun rekening. Huwelijk, gezin en katholieke moraal staan minder in de aandacht. In het daaropvolgende decennium komt hier echter verandering in. Het aandeel van de publicaties rond jeugd en opvoeding valt tot 15% terug. De aandacht voor de geestelijke gezondheidszorg (vanuit levensbeschouwelijk oogpunt gezien) is aan het eind van de jaren zestig wel zeer gering te noemen: nauwelijks nog 7% van de publicaties. Thema's op het terrein van de geestelijke gezondheid die in de jaren zestig in het brandpunt van de belangstelling kwamen te staan betroffen allereerst huwelijk en gezin, inclusief seksualiteit - met name het vraagstuk van de geboortenregeling - en voorts de moraal in het algemeen (schuld, zonde, geweten). Het eerste subthema omvatte in de tweede helft van dit decennium 42% van het totaal aantal publicaties betreffende de geestelijke gezondheid, het tweede 20%.

Met betrekking tot het thema 'ambt' was de globale evolutie als volgt. In de jaren vijftig stonden de onderwerpen 'zielzorg' en de positie van de leken en de Katholieke Actie centraal. Pas later kwamen de (vanuit het volkskerkelijk denken gezien meer fundamentele) vragen in verband met het ambt als zodanig aan de orde.

In de grafiek valt vervolgens het constant lage aantal publicaties betreffende de 'k-discussie' op, een korte hausse rond de 'doorbraak' en het mandement van 1954² aan het begin van de onderzoeksperiode daargelaten. Het betreft hier nochtans een relatief breed terrein (politiek, vakbonden, media, onderwijs), waarover bovendien in de betreffende periode in katholiek Nederland heel wat te doen was. Blijkbaar kon dit alles de katholieke intellectuelen nauwelijks boeien: de k-discussie was evident niet in de eerste plaats een 'intellectuele' discussie. Het bleef vooral een pragmatische discussie waarbij er voor de in de grote lijnen geïnteresseerde intellectuelen niet veel eer te behalen viel. Bovendien speelde deze discussie zich vooral af in een 'grijze zone', die nergeslagen ligt in commissieverslagen, rapporten en dergelijke, in plaats van in (semi-)wetenschappelijke publicaties.

Wat verder in het oog springt in de grafiek is de dalende trend in de aantallen publicaties tegen het einde van de onderzoeksperiode. Dit gold voor alle thema's, zij het wat minder voor de 'k-discussie'. Voor deze algemene daling is geen eenduidige oorzaak aan te wijzen. Er waren verscheidene factoren in het spel. De belangrijkste daarvan was wellicht de ontzuilingsmentaliteit en de daarop volgende ontzuiling. De spectaculaire terugloop in publicaties betreffende de geestelijke gezondheid is ongetwijfeld voor een groot deel het gevolg van de algemeen gegroeide opvatting dat de geestelijke gezondheidszorg losgekoppeld diende te worden van de binding aan godsdienstige

overtuiging. In dit verband kan herinnerd worden aan de in hoofdstuk 1 geformuleerde hypothese dat het aantal publicaties met betrekking tot de thema's 'k-discussie' en geestelijke gezondheid, eenmaal over het hoogtepunt heen, als gevolg van dit ontzuilingsproces een snelle daling te zien zou geven. De gegevens betreffende het thema 'geestelijke gezondheid' ondersteunen deze veronderstelling. Met betrekking tot de k-discussie kan over de werking van dit proces echter weinig worden gezegd. Zoals gesteld was er sprake van een min of meer continue desinteresse van de katholieke intellectuelen voor deze onderwerpen, waarbij de opleving van de jaren 1953-1955 een door het mandement 'geforceerde' discussie lijkt te zijn.

Bij de daling van het aantal publicaties over de strikt kerkelijk-religieuze thema's 'oecumene' en 'ambt' spelen andere factoren een rol. Enerzijds raakten de katholieke intellectuelen over de betreffende onderwerpen uitgepraat toen er na verloop van tijd geen nieuwe invalshoeken of standpunten meer waren in te nemen. Anderzijds hoefden zij van hun opvattingen weinig invloed te verwachten, niet zozeer - de geschiedenis overziende - omdat nu alles in de kerk tot hun tevredenheid was geregeld, maar veeleer omdat van de zijde van het kerkelijk bestuur steeds minder gewenste veranderingen te verwachten waren. De daling van de aantallen publicaties over de thema's 'ambt' en 'oecumene' is dan óók een uiting van desillusie of frustratie.

Wij keren nu terug naar de bespreekbaarheidshypothese. Geoperationaliseerd luidt deze als volgt: de hoogtepunten ('pieken') in aantallen publicaties over de verschillende thema's vallen niet willekeurig in de tijd, maar volgen elkaar op volgens een welbepaald patroon, namelijk eerst de k-discussie, dan de geestelijke gezondheid, vervolgens de oecumene en tenslotte het ambt. Deze volgorde zou derhalve uit *figuur 5.1* moeten af te lezen zijn. Meteen echter valt op dat het thema 'oecumene' niet aan de verwachting beantwoordt. Wij zien bij dit thema een piek aan het begin van de onderzoeksperiode, daar waar wij deze volgens de hypothese pas later zouden verwachten. Uit een analyse van de inhoud van de oecumenische publicaties in de vroege jaren vijftig zal nog blijken,³ dat het hier geen dissonant in de hypothese betreft. Inhoudelijk gezien sluiten de opvattingen over oecumene in deze jaren dichterbij de stand van de k-discussie (openheid naar andersdenkenden en naar de Nederlandse samenleving als geheel) dan bij de later aangeroerde, meer fundamentele kwestie betreffende *wederzijdse* erkenning en de eenwording van de kerken. Daarmee klopt het beeld wél vrij aardig. Wij zien dan eerst een hoogtepunt in de discussie over 'openheid of geslotenheid' (oecumene en k-discussie), en pas aan het begin van de jaren zestig een hausse in publicaties op het terrein van de geestelijke gezondheid.

Interessant in dit verband is hetgeen hierboven gezegd werd over de evolutie in aantallen publicaties rond bepaalde subthema's. Zo werd op het terrein van de geestelijke gezondheid een aantal discussies blijkbaar eerst met het oog op de jongeren gevoerd en pas later met betrekking tot de volwassenen. Dit is vermoedelijk niet toevallig, aangezien de jongeren voor

de katholieke intellectuelen in zekere zin een 'veilige' groep vormden. Het betreft hier immers een categorie van nog 'onvolwaardige' individuen. In dat verband konden bepaalde items (seksualiteit bijvoorbeeld) eerder en gemakkelijker ter sprake gebracht worden dan met betrekking tot volwassenen het geval was. Daar kwam nog bij dat er in deze periode ook algemener grote aandacht was voor jeugd en jong-volwassenen, blijkens bijvoorbeeld de onderzoeken die het Hoogveld-Instituut in opdracht van de rijksoverheid uitvoerde naar de zogenoemde massajeugd. In de wereld van de jongeren werden de fricties met de vigerende morele opvattingen in deze jaren het scherpst waargenomen.

In de jaren zestig volgde een hausse van publicaties, eerst rond de oecumene, kort daarop over het ambt. Deze hausse moet ongetwijfeld voor een groot deel begrepen worden als een uiting van de *rising expectations* die bij de katholieke intellectuelen onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie waren ontstaan en die er in de tweede helft van de jaren zestig toe leidden dat men ook een heet hangijzer als het celibaat ter discussie stelde.

Ter afsluiting van deze paragraaf zijn enige relativerende woorden op hun plaats. In de vorige alinea's werd er stilzwijgend van uitgegaan dat een verhoogde publicatie-activiteit rond een bepaald thema wijst op een beweging in het denken, op verandering en vernieuwing. Dit hoeft echter niet per se het geval te zijn. Een hausse in het aantal publicaties kan bijvoorbeeld ook wijzen op een extra benadrukken en bevestigen van de bestaande stellingnamen, mogelijk als reactie op een externe druk of 'aanval' van derden. Het hier geschetste kwantitatieve beeld moet derhalve aangevuld worden met een overzicht van het inhoudelijke verloop in het denken van de intellectuelen over de vier onderzoeksthema's. Dit gebeurt in het volgende hoofdstuk.

Wij zullen nu echter eerst aandacht besteden aan de interne en externe referentiekaders van de intellectuelen.

3. DE OPINIELEIDERS

De vraag naar de interne referentiekaders van de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep heeft een antwoord met een veel wijdere strekking. Strikt genomen vragen wij in het volgende naar de personen en publicaties die *binnen* onze onderzoeksgroep het meest werden geciteerd; wij baseren onze beschrijving immers op citaten van en naar personen binnen deze groep. Wij kunnen echter aannemen dat de onderzoeksgroep als geheel de ontwikkelingen in katholiek Nederland weerspiegelt en ook heeft beïnvloed. Een belangrijk deel van de publicaties over de vier onderzoeksthema's staat immers op naam van de onderzochte 216 intellectuelen - de selectie van de groep impliceert dat al. Wij menen dan ook dat de meest geciteerde 'interne referentiepersonen' in alle redelijkheid ook binnen de bredere context van katholiek Nederland als opinieleiders in de discussies over de vier thema's beschouwd kunnen worden. Een overzicht is te vinden in *tabel 5.1-5.5*.

3.1. Algemene opinieleiders

Onder 'algemene opinieleiders' verstaan wij die intellectuelen in de top van de totale citatie-rangorde wier ideeën, blijkens de naar hen uitgaande verwijzingen, op méér dan twee themagebieden van belang geacht werden. Het betreft hier personen die met betrekking tot ten minste drie van de vier thema's een redelijk aantal citaten achter hun naam kregen. Om de groepering algemene opinieleiders te bepalen gingen wij als volgt te werk. Op basis van het totale citatiebestand (alle thema's samen) werd een rangorde van meest naar minst geciteerd samengesteld. Vervolgens werd de scheidslijn tussen de opinieleiders en de overige intellectuelen vastgesteld en werden diegenen die hun positie als opinieleider nagenoeg alleen aan één of twee thema's ontleenden uit de lijst verwijderd.⁴

Een overzicht van de algemene opinieleiders geeft de *tabel 5.1*.

3.1.1. De nieuwe theologie

Uit de lijst van algemene opinieleiders komt duidelijk naar voren dat het interne referentiekader van de intellectuelen, voor zover dat niet thematisch was bepaald, vooral theologisch van aard was. Als meest geciteerden komen de theologen Schillebeeckx en Schoonenberg naar voren, zij het pas in de loop van de onderzoeksperiode. In dit opzicht is er een overeenkomst met de externe referentiekaders van de intellectuelen, waarin de *nouvelle théologie* (Frankrijk) en de theologische vernieuwing in Duitsland een overheersende rol zullen blijken te spelen.

Aan het einde van de jaren veertig en aan het begin van de jaren vijftig was het theologische klimaat in Nederland nog niet uitgesproken door deze nieuwe stromingen beïnvloed. Wel werd het gekenmerkt door een karakteristiek die speciaal aan de toenmalige en latere Nederlandse theologie kan worden toegeschreven: een grote pastorale bekommernis.⁵ De belangrijkste theologen in deze periode, Malmberg en Kreling, hielden zich voor een deel bezig met ecclesiologische thema's. Op de theoloog Malmberg zullen wij nog terugkomen. Het was echter met name Kreling, die als hoogleraar in Nijmegen (1928-1957) een groot aantal theologen, veelal later seminariedocenten, heeft geschoold. Hij werd dan ook niet alleen eind jaren veertig, maar ook later nog (tot 1965) vrij regelmatig geciteerd.

Kreling was een uitgesproken thomistisch theoloog, maar zeker geen 'handboekenthomist'.⁶ Hoewel daar wel in opgeleid, leerde hij het 'ambacht' vooral uit de werken van Thomas van Aquino zelf, hetgeen hem maakte tot een pleitbezorger voor intellectuele openheid tot aan de grenzen van Gods mysterie. Om deze reden was hij weliswaar geen tegenstander van de 'nouvelle théologie', maar toch zeer huiverig voor de daarin bepleite intuïtieve benadering van het goddelijke.⁷ Kenmerkend is zijn rectorale rede *Het goddelijk geheim in de theologie*; voorts leverde hij belangrijke bijdragen aan het

oecumenische gesprek in deze periode.⁸ Een minder uitgesproken, maar - mede door zijn positie als aartsbisshoppelijk adviseur - toch wel invloedrijk theoloog was de Rijsenburgse professor Herman Fortmann, van wie vooral zijn oratie als bijzonder hoogleraar in Utrecht aandacht trok: *Geloof en sacrament* (1949).

Naast de meer traditionele theologie werd reeds in de jaren veertig ook de *nouvelle théologie* in Nederland geïntroduceerd, met name door de Warmondse dogmaticus Steur, een leerling van Kreling. Zijn publicaties, die vooral de sacramententheologie en daarbinnen de theologie van het huwelijk betroffen,⁹ hadden grote invloed, ook in hun gepopulariseerde vorm; de boekjes *Liefdesstreven* en *Liefdesleven* werden om hun vrijmoedigheid niet door al zijn recensenten gewaardeerd. Zijn theologiseren trok zozeer de kritische aandacht van het Heilig Officie, dat hij in 1954 tot pastoor te Pijnacker werd benoemd.¹⁰

Na 1950 kregen met name de bijbelse herbronning en de invloed van de fenomenologie in de Nederlandse theologie bijzondere aandacht. Vooral Grosouw, die sinds 1947 hoogleraar in de exegese van het Nieuwe Testament was in Nijmegen, zou door zijn meditatieboeken *Innerlijk leven* (1948) en *Bijbelse vroomheid* (1955) grote invloed uitoefenen. Door deze bijbelse spiritualiteit, die als een verademing werd gevoeld na de traditionele 'geestelijke oefeningen', beïnvloedde Grosouw de intellectuelen met name in de jaren 1953-1968.¹¹ Eenzelfde herbronning lag ten grondslag aan de theologie van Schoonenberg, waarop wij nog terugkomen, en van Hulsbosch. Deze exegeet en dogmaticus komt overigens meer naar voren door enkele gelegenheidspublicaties¹² in de jaren vijftig en zestig dan door zijn toch opvallende christologie.¹³ In de tweede helft van de jaren vijftig is tenslotte de invloed te constateren van de Rijsenburgse exegeet Weterman, die zowel exegetische studies publiceerde als artikelen over huwelijk en gezin, onder meer in het tijdschrift *Dux*, waarvan hij redacteur was.

De invloed van de fenomenologie verliep voor de belangrijkste Nederlandse theologen, Schillebeeckx en Schoonenberg, via de filosofie van de Leuvense hoogleraar De Petter, die een integratie van thomisme en fenomenologie beoogde. Rond 1950 werden beide theologen reeds geciteerd, en na 1955 kunnen zij beschouwd worden als de opinieleiders in katholiek Nederland, wier invloed verder strekte dan de theologie alleen. Schoonenberg was aanvankelijk werkzaam op het Hoger Katechetisch Instituut in Nijmegen. Zijn orthodoxie was, in de jaren van *Humani Generis*, niet groot genoeg voor een docentschap aan het theologicum van de jezuïeten in Maastricht.¹⁴ In deze periode schreef hij zijn meest geciteerde werk, de vierdelige dogmatiek *Het geloof van ons doopsel* (1955-1962), welke hij nooit voltooide.¹⁵ In de eerste drie delen is de invloed van De Petter en de Franse fenomenoloog Gabriël Marcel merkbaar, terwijl hij in het vierde deel onder invloed van Teilhard de Chardin het begrip 'evolutie' meer dan voorheen trachtte te verdisconteren. In 1964 werd Schoonenberg hoogleraar in Nijmegen. In deze periode zette hij

zich aan een herinterpretatie van de kerkelijke traditie, culminerend in *Hij is een God van mensen* (1969). Na deze bijdrage aan de honorering van de menselijke verantwoordelijkheid in een geseclariseerde wereld nam na 1970 de invloed van Schoonenberg buiten het theologisch vakgebied sterk af.

Dat was niet het geval met de - overigens Vlaamse - theoloog Schillebeeckx. Deze werd vooral bekend door zijn studie *De sacramentele heils-economie*. Van de talrijke artikelen en boeken die hij publiceerde noemen wij als meest aangehaalde werken *Christus, sacrament van de Godsonthoening*, *Het huwelijk* en *Het ambtsceLIBaat in de branding*.¹⁶ Zijn invloed, onafgebroken aanwijsbaar van 1957 tot aan het eind van de onderzoeksperiode, bereikte in de 'woelige jaren' 1963-1970 een hoogtepunt. Als geen ander bleek hij in deze jaren in staat de ontwikkelingen in kerk en theologie te volgen en theologisch te verwerken, ook als het discussies waren van meer tijdelijke aard, zoals het secularisatiedebat, de God-is-dood-theologie of het debat rond bisschop Robinsons *Honest tot God*. Behalve deze discussies onderging de katholieke theologie in Nederland de meer blijvende invloed van de Angelsaksische theologie en van de theologische hermeneutiek.¹⁷ Vooral aan de ontwikkelingen in de hermeneutiek leverde Schillebeeckx een belangrijke bijdrage. Vanaf 1967 hield hij zich niet alleen bezig met de methodologie van een dergelijke benadering in de theologie,¹⁸ maar ook met de toepassing ervan in de praktijk van de theologiebeoefening, met als voorlopig hoogtepunt zijn omvangrijke studie *Jezus: het verhaal van een levende*.¹⁹

Naast Schillebeeckx en Schoonenberg vinden wij onder de opinieleiders ook Smulders, achtereenvolgens dogmaticus aan het Maastrichtse Canisianum en dogmahistoricus aan de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam. Zijn invloed achter de schermen van het Tweede Vaticaans Concilie²⁰ en het Nederlandse Pastoraal Concilie was echter wellicht groter dan die van zijn publicaties - vooral op het gebied van de sacramententheologie²¹ -, die in de jaren 1955-1965 alleen door collega's werden geciteerd.

Pas laat in de jaren zestig kwam er naast Schillebeeckx en Schoonenberg een invloedrijk theoloog bij: hun Nijmeegse collega in de pastorale theologie Haarsma. Als opvolger van Herman Fortmann aan het Utrechtse groot-seminarie in 1952 nog een weinig opvallend theoloog, begon zijn invloed toe te nemen in de jaren van de ambtsdiscussie.²² In 1964 werd hij de eerste lector in het nieuwe vak pastorale theologie, dat werd ingevoerd naast pastorale psychologie en sociologie. In zekere zin werd hiermee de pastorale instelling van de Nederlandse theologiebeoefening geïnstitutionaliseerd. Evenals in het werk van Schillebeeckx kwam in zijn werk het belang naar voren van een gesprek tussen theologie en empirie.²³

3.1.2. Overige opinieleiders

Behalve theologen vinden wij, overigens minder uitgesproken, onder de opinieleiders een aantal intellectuelen dat zich op een of andere wijze heeft bezig-

gehouden met de relatie tussen geloof en wereld, tussen kerk en samenleving. De katholieke benadering van de samenleving en vraagstukken van die samenleving was tot eind jaren veertig grotendeels bepaald door het neothomisme, dat niet alleen aan de seminaries werd gedoceerd, maar ook aan katholieke studenten in de universiteitssteden. Neothomisten als De Groot (sinds 1894 hoogleraar te Amsterdam), Beysens (sinds 1910 hoogleraar vanwege de Radboudstichting te Utrecht), diens opvolger I. van den Berg en de 'reizende filosoof' Doodkorte waren van grote betekenis voor de katholiek-wijsgerige vorming van de studenten.²⁴ In de loop van de jaren vijftig werd het neothomisme echter eerst door het Franse personalisme sterk beïnvloed en later door de fenomenologie en het existentialisme. Een dergelijke ontwikkeling zou men kunnen aflezen in de publicaties van de jurist Loeff. Deze was tot 1970 juridisch secretaris van de Nederlandse kerkprovincie en zodoende niet alleen opinieleider maar ook beleidsmaker in de concrete verhouding tussen kerk en staat.²⁵ Zijn aanvankelijk thomistische visie op deze verhouding werd in de jaren vijftig steeds meer door een personalistische benadering beïnvloed. Zijn publicaties werden vooral in deze periode, 1950-1957, door intellectuelen veel geciteerd.²⁶ In deze periode immers waren het de vraagstukken van katholieke organisaties in de kerk-staat-verhouding, die telkens weer de discussie over geslotenheid en openheid aanzetten.

Met deze discussie hielden ook thomistisch geschoolde filosofen als Tellegen en B. Delfgaauw zich bezig. De eerste was voorzitter van de Landelijke Katholieke Actie en organiseerde onder meer de 'beroepskerstening' onder intellectuelen. Delfgaauw publiceerde in vele korte artikelen vooral over concrete kwesties. In zijn wijsbegeerte legde hij zich in deze jaren toe op de introductie van het existentialisme onder de Nederlandse katholieken. Beiden werden vooral in de tweede helft van de jaren vijftig geciteerd.²⁷

Naast kwesties van de maatschappelijke verhoudingen speelde ook de wijsgerige vraag naar de verhouding tussen het (katholieke) geloof enerzijds en de voor de moderne tijd kenmerkende natuurwetenschappen en techniek anderzijds. Vooral de Nijmeegse natuurfilosoof Van Melsen heeft zich met deze en vele aanverwante kwesties bezig gehouden. Vanuit een thomistisch gevormd referentiekader pleitte hij in boeken en artikelen voor een wederzijdse openheid van geloof en wetenschappen, en bekritiseerde hij zowel een anti-wetenschappelijke geloofshouding als een rationalistische verenging door wetenschappers. Zijn belangrijkste werken werden in de hele onderzoeksperiode vrij regelmatig aangehaald.²⁸ In dit verband kan opnieuw ook Tellegen worden genoemd, die rond deze zelfde vragen in de jaren 1963-1965 werd geciteerd.²⁹

De katholieke maatschappijleer, vóór en kort na de oorlog vooral neothomistisch van karakter en gebaseerd op de encyciek *Quadragesimo Anno* (1931),³⁰ kwam rond de jaren vijftig onder invloed van het personalisme en de fenomenologie. De commentaren op *Quadragesimo Anno* maakten plaats voor het beeld dat met name Ponsioen en Kwant van de samenleving schet-

sten. De publicaties van Ponsioen werden al vanaf 1953, maar vooral in de eerste helft van de jaren zestig geciteerd;³¹ zijn invloed bleef echter - evenals van het mede door hem geredigeerde *Welvaart, welzijn en geluk* - beperkt. In de jaren zestig werden met name de sociaal-wijsgerige studies van de Utrechtse hoogleraar Kwant door intellectuelen geciteerd, en het meest *Het arbeidsbestel*.³²

Er bestaat een nauwe samenhang tussen een open, op de wereld georiënteerde theologiebeoefening, pleidooien voor een open houding naar de Nederlandse samenleving, en de betekenis van een zekere mate van geestelijke gezondheid en volwassenheid die aan een dergelijke openheid ten grondslag liggen. De publicaties van twee auteurs, die hun werk vooral richtten op het terrein van huwelijk en gezin, blijken dan ook breder geciteerd te worden dan alleen in dat verband. Met name het werk van Han Fortmann heeft vanaf circa 1952 tot aan het einde van de onderzoeksperiode grote invloed op de katholieke intellectuelen uitgeoefend. Fortmann, priester en psycholoog, was aanvankelijk aalmoezenier van de Katholieke Jeugdraad (KJR) en hoofdredacteur van het maandblad van de KJR, *Dux*. In deze periode pleitte hij voor een minder rigide en opener katholieke moraal betreffende huwelijk, opvoeding en seksualiteit; in de loop van de jaren begonnen deze pleidooien steeds meer óók het karakter te vertonen van analyses van de katholieke, en breder westerse, cultuur. In 1956 werd hij benoemd tot hoogleraar in de cultuur- en godsdienstpsychologie in Nijmegen.³³ Vooral die publicaties, waarin hij in de loop der jaren zijn cultuurpsychologische gedachten ontwikkelde, maakten hem tot een opinieleider in katholiek Nederland met een groter bereik dan alleen het terrein van moraal en geestelijke gezondheid: *Een nieuwe opdracht* (1955), *Aan de mens nabij* (1957), *Wat is er met de mens gebeurd* (1959) en *Als ziende de onzienlijke* (1964-1965).

Zo'n bredere invloed ging in de jaren 1954-1967 ook uit van de publicaties van Perquin, directeur van het Nijmeegse Hoogveld-Instituut en later hoogleeraar pedagogiek te Utrecht,³⁴ zij het ook in mindere mate. Zijn pleidooien voor een opener morele opvoeding³⁵ - onder meer voor de begin jaren vijftig nog afgewezen 'coëducatie' - hadden evenals de ideeën van Han Fortmann hun weerslag op de groei van het Nederlandseatholicisme van geslotenheid naar openheid.

Als laatste element van het algemene (interne) referentiekader van de katholieke intellectuelen wijzen wij op de rol die het eigen katholieke verleden in hun publicaties speelde. De katholieke intellectuelen, of zij nu wel of geen vernieuwingen beoogden - meestal was dat wel het geval - dienden zich telkens weer rekenschap te geven van hun eigen verleden en de herkomst van gewoonten, omstandigheden, structuren waar zij bezwaar tegen maakten. De katholieke emancipatie had een geheel eigen Nederlandsatholicisme voortgebracht, met eigen verzuilde organisaties, grote gezagsgetrouwheid, en een rigide interpretatie van de moraal. Mede omdat dit emancipatieproces volgens velen nu wel bijna voltooid geacht kon worden, kon men bezwaar

aantekenen tegen een gesloten katholicisme. Men kon zich daarbij gesteund weten door de geschiedschrijver van het Nederlandse katholicisme, de Nijmeegse hoogleraar Rogier. Zijn geschiedenis van de 'katholieke herleving' (in twee versies) was sinds 1953 het standaardwerk op dit terrein en werd als zodanig veel geciteerd.³⁶ De geschiedenis van katholiek Nederland werd pas in de jaren zestig en zeventig meer analyserend beschreven door sociologen, en met name door W. Goddijs³⁷ en Thurlings. De 'assimilatie-hypothese' van de laatste oefende in de jaren zeventig invloed uit op het beeld van het Nederlandse katholicisme in het (recente) verleden, waaraan de intellectuelen refereerden.³⁸

Uit het bovenstaande kan in grote lijnen worden afgeleid dat de katholieke intellectuelen, over welk thema zij ook schreven, zich voor een algemeen kader vooral lieten leiden door theologen en de theologie. Zij oriënteerden zich daarbij vanaf de jaren vijftig vooral op theologen die het hun mogelijk maakten een dialoog tussen het katholicisme en 'de wereld' in gang te zetten. Met name de *nouvelle théologie* uit Frankrijk en kort nadien de fenomenologisch-existentialistisch beïnvloede theologen bleken de intellectuelen aan te spreken. Dit theologisch perspectief werd aangevuld door andere wetenschapbeoefenaars - wijsgeren, psychologen, sociologen, historici - die elk vanuit hun vakgebied openheid van het Nederlandse katholicisme 'naar buiten' bepleitten en legitimeerden. Ook bij deze niet-theologen speelde aanvankelijk een open neothomisme, later existentialisme en fenomenologie, een belangrijke rol.

Hiermee sluiten wij de bespreking van de 'algemene opinieleiders' af, en gaan wij over tot diegenen, wier publicaties het meest invloed uitoefenden op de discussies over de vier onderzoeksthema's afzonderlijk.

3.2. *Priester, leek en zielzorg*

Voor de ambtsdiscussie waren de theologen Schillebeeckx en Schoonenberg de belangrijkste opinieleiders. Beide auteurs werden in dit verband reeds vroeg in de onderzoeksperiode, namelijk in de jaren vijftig, geciteerd. Hun algemeen-theologische bijdragen aan de meningsvorming onder de intellectuelen vermeldde wij zojuist. In verband met de ambtsdiscussie kan aanvullend worden opgemerkt, dat zij ook publiceerden over onderwerpen als de leek in de kerk, priesterschap en celibaat, in de tijd dat deze onderwerpen voorwerp van discussie waren.³⁹ Ook de derde opinieleider in de ambtsdiscussie, Han Fortmann, noemden wij al eerder als beïnvloeder van het denkklimaat in het algemeen onder katholieke intellectuelen. Naast deze twee theologen waren er nog meer opinieleiders, maar die oefenden vooral invloed uit op bepaalde onderdelen van het aan de orde zijnde thema, en wel achtereenvolgens de zielzorg, de rol van leken in de kerk en de ambts- en celibaatsdiscussie in de jaren zestig.

Bij de in de jaren vijftig bestaande 'onrust in de zielzorg' speelden uiteraard verschillende aspecten een rol: de emancipatie van de leken, het optreden van de priesters, en de organisatorische opzet van de zielzorg. Voor dit laatste aspect was vooral een bijdrage van de theoloog en - 'als hobby' - socioloog Van Leeuwen in de tweede helft van de jaren vijftig invloedrijk. Deze bijdrage schreef hij in de bundel *Levende zielzorg* namens het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut.⁴⁰ De kerkjurist Van Bilsen, jarenlang hoofdredacteur van *De Nieuwe Mens*, vatte onder de titel *Kerk in beweging* in 1962 de resultaten van ruim tien jaar discussie samen, met het oog ook op het door Vaticanum II geopende perspectief op vernieuwingen. Behalve deze vrij regelmatig geciteerde auteurs valt in publicaties over de zielzorg op, hoe dikwijls wordt verwezen naar de zorg voor een christelijk huwelijks- en gezinsleven, in casu naar publicaties van Steur, Hoegen en de in de landelijke Katholieke Actie actieve pastoor van Maarssen Jansen.⁴¹

In de discussie over (vernieuwing van) de zielzorg speelde de toenemende emancipatie van de katholieke leken een voorname rol; het 'uur van de leek' was immers aangebroken. De lekenemancipatie werd theologisch ondersteund door de Franse *nouvelle théologie* (Congar) en in Nederland door Schillebeeckx, Schoonenberg, maar in de jaren 1950-1957 vooral door Malmberg. Malmberg was van 1934 tot 1966 hoogleraar fundamentele theologie (apologetiek) aan het Canisianum van de jezuïeten te Maastricht. Met name zijn artikel 'Het mysterie van de katholieke leek' (1949) werd in de jaren vijftig geciteerd. Daarnaast droeg de Katholieke Actie veel bij aan het proces van lekenemancipatie, onder meer door middel van gespreksgroepen. Een opiniërende rol speelde zij onder de intellectuelen echter nauwelijks. Alleen in de jaren zestig werd verwezen naar verspreide artikelen van Baas, die in 1958 Tellegen als voorzitter was opgevolgd.⁴²

De 'ambts crisis' kwam, als wij afgaan op de publicaties over priesterambt en celibaat, rond 1963 vrij plotseling aan de orde. Voordien hadden de intellectuelen, met Schillebeeckx en Schoonenberg als opinieleiders, zich vooral georiënteerd op een verdieping van het leven en werken van de priesters als antwoord op de noodzakelijke vernieuwing van de zielzorg en de lekenemancipatie. Aan deze spirituele verdieping leverde in de jaren vijftig onder meer de reeds genoemde Grossouw een belangrijke bijdrage. Wel constateerde men in de jaren vijftig een zorgwekkende terugloop van de priesterroepingen. Voor deze zorgen leverde de classicus Dellepoort met zijn sociologische dissertatie *De priesterroepingen in Nederland* (1955) en daaropvolgende onderzoeken op Europees niveau voedsel.⁴³ Met name het klein-seminarie als opleiding werd ter discussie gesteld, onder andere door bijdragen van Perquin.⁴⁴

Toen na 1963 de ambtsdiscussie losbarstte - men kan het gezien de vloed van publicaties moeilijk anders uitdrukken - was de verplichte koppeling tussen priesterschap en celibataire levensstaat daarbij het heetste hangijzer. Bunnik zette de argumenten pro en vooral contra verschillende malen uitvoerig uiteen, met name in 'Kerkelijk ambtsdrager en huwelijk' (1964).⁴⁵

Naast Bunnik leverde ook Schillebeeckx een hierop toegespitste bijdrage met *Het ambtsceLIBAAT in de branding*. De celibaatsdiscussie vormde echter maar een aspect van de behoefte aan een nieuwe identiteit voor de priester. Belangrijke bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuw ambtsbeeld leverden de socioloog Schreuder en de theologen Haarsma en De Grijs. De oratie van eerstgenoemde deed in 1964 veel stof opwaaien. Zijn pleidooi voor *Het professioneel karakter van het geestelijk ambt*⁴⁶ was om zijn sociologische zakelijkheid weliswaar aanvankelijk niet erg gewild, maar werd in de loop van de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig (h)erkend als een goede schets voor een aan de tijd aangepaste ambtsopvatting. Schreuder droeg er op deze wijze mede aan bij dat de theologen zich losmaakten van de sterk cultisch georiënteerde functie van de priester, en hem meer gingen identificeren als profetisch verkondiger van het evangelie. Haarsma werkte dit aspect na 1965 uit. Invloedrijke bijdragen leverden voorts De Grijs, sinds 1967 dogmaticus aan de Katholieke Theologische Hogeschool te Utrecht⁴⁷ en Bunnik.⁴⁸

Samenvattend kan worden vastgesteld dat de opinieleiders in de ambtsdiscussie - in de door ons genomen brede zin: priesters, leken en zielzorg - bijna uitsluitend priesters en vooral theologen blijken te zijn geweest. Ook over de plaats die leken in de kerk innemen leverden de theologen de opiniërende bijdragen aan deze discussie. Dit verschijnsel wordt in belangrijke mate veroorzaakt door de tijd, waarin die discussie plaatsvond: in de jaren vijftig werd het gezag van priesters en theologen, zeker wanneer het om kerkelijke aangelegenheden ging, nog niet zo sterk aangevochten als later het geval zou zijn. Het zelfbewustzijn van de leken groeide maar in de eerste plaats op hun 'eigen terrein', de wereld.

Voorts blijkt uit het voorgaande, dat vooral de ambtsdiscussie van de jaren zestig een grote behoefte vertoonde aan opinieleiders. Hoewel de discussies van de jaren vijftig over zielzorg en de plaats van leken in de kerk blijkens de publicaties zeer uitvoerig waren, kwamen in deze discussie en in deze periode niettemin weinig uitgesproken opinieleiders naar voren. Men oriënteerde zich wel op de theologie zoals die in Nederland werd bedreven (Schillebeeckx, Schoonenberg, Malmberg), maar buiten deze personen werden weinig anderen uitvoerig geciteerd.

3.3. Moraal en geestelijke gezondheid

De veranderingen in opvattingen over geestelijke gezondheid na 1945 zijn onmiskenbaar beïnvloed door de fenomenologische wijsbegeerte en psychologie.⁴⁹ Buytendijk was verreweg de belangrijkste opinieleider op dit terrein. Aanvankelijk hoogleraar in de fysiologie te Groningen, werd hij in 1947 hoogleraar in de theoretische psychologie te Utrecht. Aldaar werd hij al snel de inspirator en leider van de fenomenologische 'Utrechtse school' in de

psychologie, tot circa 1965 de invloedrijkste psychologische stroming in Nederland. Kort na zijn komst naar Utrecht nam hij het voorzitterschap (van 1948 tot 1974) van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (kcv) op zich. Vanuit deze vereniging werd in 1952 het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG) opgericht. Zowel kcv als KNBGG ontvingen van hem voortdurende stimulansen om de geestelijke gezondheid onder katholieken te bevorderen, soms tegen de strenge katholieke moraal in. Onder de intellectuelen werd Buytendijk gedurende de hele onderzoeksperiode geciteerd, ook nadat halverwege de jaren zestig de Utrechtse school uiteengevallen was. Onder vele andere publicaties waren vooral bekend: *Over de pijn* (1943), *Algemene theorie der menselijke houding en beweging* (1948), *De vrouw* (1951) en *Phénoménologie de la Rencontre* (1952).⁵⁰

De fenomenologie vormde een nieuw element in het traditionele katholieke denken over mens en wereld, dat geworteld was in het thomisme. Als bekeerling was Buytendijk minder in die traditie opgegroeid dan andere opinieleiders, zoals de op veel jongere leeftijd katholiek geworden Strasser en Van Boxtel, beiden hoogleraar aan de katholieke Universiteit. Met name het werk van Strasser, die van 1947 tot 1975 wijsgerige pedagogiek en psychologie doceerde, was onder intellectuelen invloedrijk. Hoewel sterk door de fenomenologie beïnvloed, bleef zijn wijsbegeerte altijd een metafysische - thomistisch gevormde - inslag behouden,⁵¹ zoals valt af te lezen uit onder meer *Het zielsbegrip in de metaphysische en in de empirische psychologie* (1950), *Das Gemüt* (1956) en *Fenomenologie en empirische menskunde* (1960). Door dezelfde werken echter droeg hij met Rutten ook bij tot een erkenning van de empirische psychologie in Nijmegen. Van Boxtel doceerde sociale wijsbegeerte (1952-1972). Vooral zijn inaugurale rede *Herstel der liefde in de sociale wijsbegeerte* trok de aandacht van de intellectuelen. Ook in zijn filosofie speelde het thomisme een belangrijke rol. De invloed van beide filosofen strekte zich hoofdzakelijk uit van de jaren vijftig tot de eerste helft van de jaren zestig. In de jaren zestig verschoof de aandacht van een thomistisch-fenomenologische synthese naar een existentialistisch-fenomenologische invalshoek, te vinden in de sociale wijsbegeerte van Kwant en in de fenomenologie van Luyten.⁵²

Behalve deze wijsgerige achtergronden die het veranderende denken over geestelijke gezondheid bepaalden, speelden uiteraard ook een veranderende visie op de samenleving een rol. Naast de opinieleiders die wij in dat verband al eerder noemden - Ponsioen in de jaren vijftig tot 1965 en daarna vooral Kwant in de jaren zestig - vinden wij in verband met dit thema in de jaren vijftig niet zozeer het werk van Ponsioen geciteerd, alswel dat van Oldendorff, hoogleraar in de sociologie in Nijmegen, Eindhoven en Tilburg. Zijn sociologiebeoefening kenmerkte zich door een brede belangstelling voor het sociale leven, grenzend aan de cultuurpsychologie en -sociologie. Vanuit die brede belangstelling kwam het in de geestelijke gezondheidszorg invloedrijke

boek *De psychologie van het sociale leven* (1953) tot stand.⁵³ Oldendorff was niet de enige invloedrijke socioloog op dit terrein; ook Van Hessen was aan het eind van de jaren vijftig en de jaren zestig actief in geestelijke gezondheidszorg en Katholieke Actie. Om zijn publicaties over jeugd en gezin was hij opinielider in de jaren zestig, na incidenteel al eerder geciteerd te zijn.⁵⁴ Over het algemeen echter werd het denken over geestelijke gezondheid toch met name door psychiaters, psychologen en pedagogen beïnvloed.

Een deel van deze intellectuelen was nauw verbonden aan de KCV en het KNBGG. Hun invloed op het denken over moraal en geestelijke gezondheid is wel het grootst geweest. De belangrijkste opinieliders kunnen in dit kader worden geplaatst. Allereerst natuurlijk Buytendijk zelf, die zijn standpunten niet slechts via het KCV, maar bij zijn wekelijkse bezoeken ook in het KNBGG naar voren bracht.⁵⁵ Naast hem kunnen wij ook vijf andere intellectuelen die bij deze groeperingen betrokken waren beschouwen als opinielider. Allereerst is dat H. Ruygers, wetenschappelijk adviseur van het KNBGG en secretaris van de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne.⁵⁶ Zijn Nijmeegse dissertatie *De beide geslachten* (1952) werd tot ver in de jaren zestig veelvuldig geciteerd.

Han Fortmann was niet aan het KNBGG verbonden, maar wel bestuurslid van de KCV, waar men hem verschillende malen uitnodigde te spreken, en hij onder meer zijn bekende rede *Een nieuwe opdracht* (1955) hield. Behalve met zijn latere cultuur- en godsdienstpsychologische werken had Fortmann al eerder invloed met zijn kritiek op het strenge voluntarisme dat de katholieke moraal kenmerkte.⁵⁷ De drijvende kracht achter het KNBGG was, naast directeur Bartels, de psychiater Trimbos, aanvankelijk wetenschappelijk medewerker, later medisch directeur en leider van de sectie wetenschappelijk onderzoek. Zijn inzet voor een netwerk van instellingen voor geestelijke gezondheidszorg (deels ter verbetering van allerlei 'roomse' huwelijksvoorlichting, -cursussen en biechtstoelbegeleiding) vond zijn neerslag in zijn veel geciteerde dissertatie *Geestelijke gezondheidsleer en geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (1959). Daarnaast citeerde men van hem verschillende publicaties over de man-vrouw-verhouding, huwelijk en gezin.⁵⁸ Dankzij deze publicaties en zijn veelvuldig optreden op radio en televisie bepaalde Trimbos voor een belangrijk deel het gezicht van de vernieuwing van de huwelijksmoraal en een meer psychologische benadering daarvan in de tweede helft van de jaren vijftig en de jaren zestig.

Linschoten was een uitgesproken vertegenwoordiger van de Utrechtse school. Kort voor zijn overlijden distancieerde hij zich echter van deze psychologie.⁵⁹ Zijn invloed vinden wij in de jaren 1953 tot 1965, en met name in de eerste helft van de jaren zestig. In deze zelfde periode vinden wij ook een zekere invloed van de psycholoog Dijkhuis,⁶⁰ redacteur van *Dux* en lid van verschillende KNBGG- en KCV-commissies.

De invloed van deze opinieliders hangt nauw samen met de opkomst van de Utrechtse school en de oprichting van het KNBGG. Vóór die tijd echter is

er in het algemeen al sprake van een opiniërende rol van vertegenwoordigers van de 'Nijmeegse psychologie'.⁶¹ Met name Rutten heeft baanbrekend werk verricht om publieke erkenning te verkrijgen voor de empirische psychologie. Zijn pleidooien voor deze erkenning dateerden deels al van vóór 1940, toen men in katholieke kring nog zeer huiverig was voor deze jonge tak van wetenschap. In dit opzicht was Rutten ook na 1945 nog opinieleider.⁶² De thema's huwelijk, gezin en seksualiteit werden grotendeels besproken door zijn leerlingen. Behalve de al genoemde Han Fortmann was dat Calon, sinds 1951 hoogleraar in de ontwikkelings- en klinische psychologie. Diens denken was enerzijds sterk empirisch-praktisch gericht - een kenmerk van de hele Nijmeegse psychologie - maar anderzijds ook beïnvloed door het thomisme. Dit belette hem niet bij te dragen aan een relativering van de strenge in thomistische categoriën gestelde katholieke moraal. Al in 1949 brak hij een lans voor een meer psychologische kijk op ontwikkelingsproblemen van jongeren op de roemruchte 'masturbantenvergadering'.⁶³ Een andere leerling van Rutten, Chorus, was in 1947 hoogleraar pedagogiek geworden in Leiden. Nadat hij aanvankelijk geciteerd was uit ontwikkelingspsychologische publicaties,⁶⁴ was hij in de eerste helft van de jaren zestig vooral bekend om zijn *Grondslagen der sociale psychologie* (1953).

Los van de psychologie aan de Nijmeegse universiteit was er in de loop van de jaren vijftig sprake van een andere 'Nijmeegse psychologie', welke in een *monitum* in 1954 door Rome werd verboden. Het Heilig Officie duidde hiermee de thomistische psychiatrie aan van de in Nijmegen praktiserende psychiater mevrouw Terruwe. Deze had samen met de Nijmeegse hoogleraar W. Duynstee, jurist en moraaltheoloog, een theorie en praktijk van neurose-therapie ontwikkeld op thomistische grondslag, waarin de katholieke moraal voor neurotici weliswaar als nastrevenswaard werd vastgehouden, maar omwille van de genezing niet werd geurged. Deze therapie leverde haar en Duynstee maatregelen op vanuit Rome.⁶⁵ De hele affaire had als boemerangeffect dat de invloed van Terruwes gedachten en van de psychologische zienswijze op geestelijke gezondheid er eerder door werden versterkt dan tegengehouden.

Twee intellectuelen nemen een wat eigen plaats in onder de opinieleiders. De Leidse hoogleraar Carp had zijn psychiatrische opleiding niet, zoals de meeste katholieke psychiaters, in Amsterdam of Utrecht gevolgd (hij was van huis uit niet katholiek), maar bij Jelgersma in Leiden, welke hij in 1930 opvolgde. Vergeleken met andere opinieleiders was Carp na 1945 dus al enigszins 'eminence grise'. Hij was ook niet intensief betrokken bij de vernieuwingen in de katholieke geestelijke gezondheidszorg, maar werd vooral geciteerd uit zijn handboeken.⁶⁶ Zijn opvattingen stonden sterk onder invloed van de psychologie van C.G. Jung, hetgeen onder katholieke psychiaters en psychologen niet erg gebruikelijk was. Een andere 'Einzeltgänger' onder de opinieleiders was de al genoemde Perquin. Hoewel hij werkzaam was in Nijmegen als directeur van het Hoogveld-Instituut, en later in Utrecht als hoogleraar pedagogiek, kan hij toch niet gerekend worden tot één van beide daaromheen

te plaatsen groepen, waarmee hij overigens ook betrekkelijk weinig relaties onderhield.⁶⁷

De ontwikkelingen in de opvattingen over geestelijke gezondheid, door de menswetenschappen gestimuleerd, hebben de gangbare strenge moraal sterk onder druk gezet en vervolgens feitelijk doen verdwijnen. Vooral in de jaren veertig en vijftig moesten psychologen en psychiaters echter terdege met deze moraal rekening houden. Van de in die jaren publicerende moraaltheologen behoorden alleen Hoegen, Buys en Duynstee tot de opinieleiders. Van hen werd met name Hoegen veel geciteerd. Met zijn opinie werd vermoedelijk mede rekening gehouden wegens zijn centrale positie als intermediair tussen de bisschoppen en de georganiseerde geestelijke gezondheidszorg. Enerzijds was hij bisschoppelijk adviseur in huwelijksaangelegenheden, anderzijds bestuurslid van het KNBGG en voorzitter van de daarbij aangesloten Katholieke Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting. Hij was een uitgesproken moraaltheoloog, over wie de meningen uiteen liepen. Hij werd wel 'de dictator op huwelijksgebied' genoemd,⁶⁸ maar anderzijds hadden vooruitstrevende bladen als *Te Elfder Ure* en *Dux* voor zover bekend weinig problemen met zijn censorschap.⁶⁹ Hij was een moralist, maar stond niet per se afwijzend tegenover een zekere vernieuwing in de katholieke huwelijks- en gezinsbegeleiding.⁷⁰ Zijn (moraal)theologische publicaties over 'het heilig huwelijk' werden geciteerd tot 1955.⁷¹

Buys werd tot 1950 aangehaald.⁷² Zijn invloed lijkt met name te dateren uit de jaren vóór de oorlog, toen hij professor in de moraaltheologie in Wittem was. In 1947 vertrok hij uit Nederland nadat hij tot generaal der Redemptoristen was gekozen. W. Duynstee tenslotte noemden wij al eerder in verband met de psychotherapie van Terruwe. Hij was moraaltheoloog in Wittem en sinds 1928 hoogleraar rechtsfilosofie te Nijmegen. Hij was voor de oorlog geestelijk adviseur van de kcv (toen nog Katholieke *Charitatieve* Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid geheten), maar werd vermaard om zijn moraaltheologische verantwoording van psychotherapie. Zijn kritiek op het moralistisch voluntarisme als zijnde niet thomistisch, herhaalde hij nog in 1956 in zijn afscheidsrede als hoogleraar.⁷³ Duynstee's opvattingen beïnvloedden het denken over de katholieke moraal in de hele jaren vijftig, daarbij vooral werkend ten gunste van het proces van 'psychologisering' van de moraal.

Er waren na 1955 geen opinieleidende moraaltheologen meer onder die intellectuelen, die zich met huwelijk en gezin bezig hielden, Duynstee enigszins uitgezonderd. Hiermee krijgen wij een tamelijk vroegtijdige aanwijzing dat de moraal(theologie) als referentiekader langzaam aan invloed inboette. In plaats daarvan beriepen de betreffende intellectuelen zich op de jongere, snel in aanzien stijgende theologen: Grossouw, Schoonenberg en na 1960 Schillebeeckx. Op basis van deze nieuwe theologie kon zich in de loop van de jaren zestig een vernieuwde moraaltheologie ontwikkelen, waarbij de theologen Van der Marck en Becmer het meest geciteerd werden. Met name Van

der Marck was in de tweede helft van de jaren zestig een bijzonder invloedrijk moraaltheoloog. Hij was van 1960-1968 professor aan het Albertinum in Nijmegen, en doceert sindsdien in de Verenigde Staten. Behalve zijn bijdragen in de discussie rond de geboortenregeling citeerde men zijn moraaltheologische 'summa': *Het Christusgeheim in de menselijke samenleving* (1966).⁷⁴ Terwijl Van der Marck juist geciteerd werd om zijn poging een nieuwe moraaltheologie te schetsen, wees Beemer op 'De crisis van de moraaltheologie'. Beemer was moraaltheoloog aan het groot-seminarie Warmond en is sinds 1965 aan de theologische faculteit te Nijmegen verbonden. Behalve uit genoemd artikel werd hij sinds 1963 in de jaren zestig uit allerlei artikelen geciteerd.⁷⁵

Samenvattend kunnen wij vaststellen dat psychologen, psychiaters en pedagogen verreweg de grootste betekenis als opinieleiders over het thema geestelijke gezondheid - inclusief de katholieke huwelijksvoorlichting - hebben gehad. De meningsvorming blijkt aanvankelijk vooral uit te zijn gegaan van de 'Nijmeegse psychologie', maar werd al spoedig vrijwel geheel overgenomen door een zeer actieve groep rond Buytendijks 'Utrechtse school' en het KNBGG. Zij bepaalden de opinie van de bij de discussie betrokken katholieke intellectuelen, die daarbij relatief weinig acht sloegen op hetgeen sociale wijsgeren/sociologen of zelfs moraaltheologen hadden in te brengen. Bij dit laatste moet overigens bedacht worden, dat het merendel van deze psychologen opgegroeid was in een tijd waarin de katholieke moraal nog volop van gelding was, zodat zij wat dat betreft minder behoefte hadden om anderen daarover te citeren.⁷⁶ Naarmate de traditionele moraal meer ter discussie kwam te staan werden niet zozeer jonge moraaltheologen, maar vooral de dogmatici Schillebeeckx en Schoonenberg opinieleiders. De intellectuelen zochten niet een specifiek, maar veeleer een ruim theologisch kader om over katholieke geestelijke gezondheid na te denken. De behoefte daaraan nam overigens na 1970 aanzienlijk af.

3.4. Oecumene

Het oecumenische gesprek tussen katholieken en protestanten in Nederland dateert niet pas van na de Tweede Wereldoorlog, Reeds vóór die tijd waren er gesprekken, en de oecumenische contacten werden door de oorlog alleen nog maar versterkt.⁷⁷ Onder de opinieleiders die reeds direct aan het begin van de onderzoeksperiode werden geciteerd, herinneren er drie aan deze voorgeschiedenis. Dat is allereerst de Nijmeegse dogmaticus Krcling, die vanaf de oprichting (1931) lid was van de Kring van Katholieke en Protestantse hoogleraren.⁷⁸ Ditzelfde geldt voor de Nijmeegse hoogleraar Brom, wiens *Gesprek over de eenheid van de Kerk* (1946) in de jaren veertig en begin vijftig werd geciteerd. In deze zelfde periode werd veel verwezen naar de gezamenlijke publicatie van Malmberg en de hervormde theoloog Berkelbach van der Sprenkel: *Wat gelooven zij?* (1941). Malmberg, die in de jaren zestig

nogmaals tot de opinieleiders zou gaan behoren, gaf daarmee de stoot tot het ontstaan van een zeer invloedrijke gesprekskring van katholieken en protestanten, namelijk de Larense Kring. Leden van deze in 1943 ontstane kring, waarvan de geschiedenis nog zal worden behandeld⁷⁹ werden al aan het einde van de jaren veertig de belangrijkste opinieleiders in het oecumenische gesprek, en bleven dat tot en met de eerste helft van de jaren zestig. Enkelen van hen waren overigens van huis uit niet katholiek. De theoloog Van de Pol was in 1940 katholiek geworden en werd vier jaar later priester gewijd. In 1948 werd hij benoemd tot hoogleraar in de fenomenologie van het wereldprotestantisme in Nijmegen. Zijn publicaties beoogden met name inzicht te geven in het veelvormige verschijnsel van het protestantisme. Zij werden als zodanig ook geciteerd tot circa 1963.⁸⁰ Van de Pol ontwikkelde zijn visie op de oecumene echter verder dan alleen het katholiek-protestantse gesprek, zoals in 1966 bleek uit zijn bekende boek *Het einde van het conventionele christendom*, waarin hij een oecumenische reactie op de secularisatie gaf. Van der Linde was predikant en secretaris van de (protestantse) Oecumenische Raad van Kerken. Zijn dissertatie *Rome en de Una Sancta* (1947) en zijn bijdragen aan het bekend maken en blijven van het werk van de Wereldraad van Kerken werden tot in de jaren zeventig aangehaald.⁸¹ In 1959 ging hij over naar de katholieke kerk; acht jaar later werd hij priester gewijd. Hij doceerde vanaf 1961 oecumenica aan de Nijmeegse universiteit. De katholieke dogmaticus Thijssen was van 1930 tot 1969 kapelaan te Utrecht, maar voor een belangrijk deel van zijn tijd vrijgesteld voor oecumenisch werk. Ook hij was lid van de Larense Kring en stimuleerde in en buiten Nederland het oecumenische gesprek. Met name in de jaren vijftig en begin zestig was hij daarvan een pleitbezorger, zoals uit zijn publicaties, waaronder een 'handboekje' voor dat gesprek, blijkt.⁸² In de loop van de jaren zestig echter kon hij zich niet meer vinden in de experimentele plannen die jongere oecumenici in Nederland voor ogen stonden. Buiten deze drie oecumenici, die vanaf het einde van de jaren veertig de belangrijkste opinieleiders waren in het oecumenische gesprek, werd in mindere mate rond 1950 ook Pauwels geciteerd. Hij doceerde apologetica aan het dominicaanse filosoficum in Zwolle en gaf daar 'conferenties voor niet-katholieken'.⁸³ Incidenteel was hij ook in de Larense Kring present.

De snel groeiende behoefte aan de oecumenische dialoog - een wederzijdse verkenning van elkaars standpunten - had het bekeringswerk enigszins naar de achtergrond verplaatst. Deze invalshoek was echter nog niet geheel uit het zicht verdwenen, getuige het feit dat men in de jaren vijftig veelvuldig 'bekeringsverhalen' citeerde. De Una Sancta-werker Van Doornik had er een aantal bijeen gebracht in *Pelgrims naar de Una Sancta*. Vaker nog verwees men naar de argumenten van de classica en filosoof De Vogel (1905) in haar *Ecclesia Catholica*, een verantwoording van haar overgang naar de katholieke kerk in 1944. Men wilde echter tegelijk in alle opzichten de indruk vermijden, dat de idealen van het vooroorlogse 'Comité tot Bekering van Nederland' bij

de katholieken op de eerste plaats zouden staan. De Nederlandse samenleving vereiste nu eenmaal godsdienstige tolerantie, aldus Loeff in 1950.⁸⁴

Behalve de reeds genoemde auteurs kwamen er in de jaren vijftig geen uitgesproken opinieleiders bij. Wel gingen een aantal auteurs dat in de jaren zestig invloed zou gaan uitoefenen, te weten Schoonenberg, Fiolet, Groot en in mindere mate Hulsbosch en Lescrauwaet nu al over oecumenische onderwerpen publiceren. Sommigen van hen schreven in deze jaren een op het oecumenische gesprek gerichte dissertatie. Groot promoveerde in 1946 bij Kreling op een studie over Karl Barth, Fiolet voltooide bij Van de Pol zijn proefschrift over de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk (1953), waarna hij redactiesecretaris van *Het Schild* werd. Beide theologen publiceerden in de jaren vijftig artikelen over dogmatische deelonderwerpen in verband met het oecumenische gesprek, maar trokken daarmee niet bijzonder de aandacht. Witte schreef een proefschrift over Calvijn bij Malmberg (1947)⁸⁵ en werd in 1954 hoogleraar protestantse theologie aan de Romeinse Gregoriana. Lescrauwaet, Una Sancta-werker en in 1956 dogmaticus van het groot-seminarie van de Missionarissen van het H. Hart in Stein, promoveerde bij Van de Pol in 1957 eveneens op een studie over de Nederlandse Hervormde Kerk.

Een bijzonder probleem in het oecumenisch gesprek in de jaren vijftig en zestig vormden de gemengde katholiek-protestante huwelijken. Met deze problematiek heeft vooral de theoloog Van Leeuwen zich in verschillende publicaties beziggehouden, resulterend in zijn studie *Het gemengde huwelijk* (1959). De auteur doceerde aan het franciscaanse theologicum te Alverna en sinds 1963 aan de Nijmeegse universiteit. Daarnaast leverde hij in de jaren vijftig sociologische bijdragen aan het werk van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut. Zijn publicaties over het gemengde huwelijk hadden nu eens een sociologische, dan weer een pastoraal-theologische benaderingswijze.

Wat de oecumenische ontwikkelingen betreft kwam de theologie, later dan bij andere thema's, in de jaren zestig onder invloed van het denken van Schillebeeckx en Schoonenberg. Hun werk was incidenteel eerder geciteerd, maar lijkt pas dan de opinies te gaan bepalen. Ook van andere auteurs werden overigens oudere publicaties nu pas regelmatig geciteerd, en met name de artikelen van Malmberg en de dogmaticus en exegeet Hulsbosch in de bundel *Genade en Kerk* (1953).⁸⁶ In de jaren zestig werden daarnaast Groot en Fiolet belangrijke opinieleiders. Groot was sinds 1960 voorzitter van de swv, en had als zodanig ook zitting in allerlei commissies. Zijn invloed blijkt tamelijk 'gespreid' te zijn: hij werd uit veel verschillende artikelen geciteerd. Bij Fiolet ligt dat anders. Hij publiceerde in de jaren zestig een aantal invloedrijke boeken, waarin hij op vaak uitdagende wijze inging op de mogelijkheden van de oecumene: *Verdeelde christenen in gesprek* (1960); *Onvermoed perspectief op de oecumene* (1963); *Dilemma doorbroken* (1965). Inmiddels werd hij studiesecretaris van de swv (1963), een positie van waaruit hij, samen met De Lange, trachtte de oecumene op voortvarende manier vorm te geven. Lescrauwaet publiceerde in 1962 een *Compendium van het oecumenisme* en

werd in de jaren zestig vooral uit verschillende artikelen geciteerd.

Tenslotte moet worden vermeld, hoe in 1964 de Nijmeegse historicus Rogier op de hem eigen wijze aan het wankel oecumenische evenwicht schudde in zijn rede ter gelegenheid van het achtste lustrum van de Nijmeegse universiteit: "Wij mogen geen andersdenkenden in de waan laten, laat staan brengen, dat wij de hereniging verwachten van een soort geven-en-nemen. Wij verstaan haar als de terugkeer tot de *éne* kerk, onder de *éne* opperherder, een kerk die in haar structuur en in heel haar aardse verschijningsvorm ingrijpend gewijzigd kan worden, maar niet in haar leer en haar leergezag."⁸⁷ Deze rede en deze uitspraak werd in de jaren 1964-1965, niet altijd met instemming, verschillende malen aangehaald.

De oecumenische discussies stonden, zo vatten wij samen, in twee periodes tussen 1946 en 1975 duidelijk onder invloed van opinieleiders. In de jaren 1946-1955 speelden, naast theologen die 'het gesprek' reeds vóór de oorlog waren aangegaan, vooral leden van Larense Kring een belangrijke rol: Van de Pol, Van der Linde en Thijssen. Het gesprek, het leren kennen van elkaar, stond in deze jaren centraal. In de periode 1955-1960 vinden wij geen uitgesproken opinieleiders, met uitzondering van Van de Pol en Van der Linde, die toen óók minder geciteerd werden. Daarna was er in de jaren 1960 tot circa 1967 een hausse in publicaties en referenties, waarbij het streven naar werkelijke samenwerking en zelfs eenwording centraal stonden. Met een meer open katholieke theologie (Schillebeeckx, Schoonenberg) en verregaande experimenten (Fiolet) leek het ideaal dichterbij te komen, totdat eind jaren zestig een impasse aanbrak.⁸⁸ In deze nieuwe situatie werd aanzienlijk minder gepubliceerd en geciteerd, zo zelfs dat er na 1970 van verwijzingen en dus opinieleiders in het geheel geen sprake meer is.

3.5. *K-discussie*

Aan de zogeheten 'k-discussie' is, zoals wij in hoofdstuk 3 al konden vaststellen, slechts door een beperkt aantal intellectuelen en in beperkte omvang deelgenomen. Uitgesproken opinieleiders treffen wij in deze discussie dan ook niet aan.⁸⁹ Wij beperken ons tot een korte aanduiding van de meest geciteerde intellectuelen.

De rol die de verhouding tussen de katholieke bevolkingsgroep en de Nederlandse samenleving als geheel in de discussies in de jaren vijftig speelde, kwam tot uiting in verwijzingen naar publicaties van Loeff en van Ponsioen. Later, in de jaren 1955-1965, vinden wij onder de geciteerden ook Tellegen en de jurist Couwenberg, die in deze periode in verschillende publicaties pleitte voor een 'christelijke doorbraak' in de politiek naar analogie van de West-Duitse CDU. De in deze zelfde periode genoemde namen van Buytendijk, Han Fortmann en Perquin kan men in verband brengen met vragen rond het specifiek katholieke karakter van de geestelijke gezondheidszorg en

instellingen of organisaties voor opvoeding en onderwijs. In de jaren zestig vinden wij in verwijzingen naar W. Goddijn en later Schreuder de groeiende interesse terug voor de sociologische bestudering van de positie van de katholieken in de Nederlandse samenleving. Verwijzingen naar de historicus Rogier staan in ditzelfde kader. De meest geciteerde auteur in de k-discussie, Schillebeeckx, vinden wij pas na 1965 als opinieleider. Hij is de enige auteur die tot aan het eind van de onderzoeksperiode veel geciteerd werd, ondanks de na 1970 plaatsvindende afname van het aantal publicaties. Invloedrijk was het sterk door Schillebeeckx gestempelde rapport over de katholiciteit van de Nijmeegse universiteit (1971),⁹⁰ dat mede door de erin gegeven algemenere beschouwingen een leidraad vormde voor de k-discussie in de jaren zeventig.

De meeste hier genoemde auteurs bespraken wij reeds aan het begin van dit hoofdstuk, toen die opinieleiders aan de orde kwamen die door alle thema's heen als zodanig konden worden aangeduid. De schets die wij in die eerste paragraaf gaven van de kaders waarbinnen de intellectuelen dachten met betrekking tot het Nederlandse katholicisme, kan dan ook tevens beschouwd worden als een schets van het kader, waarbinnen katholiek Nederland zich de vraag heeft gesteld naar de zin van openheid of geslotenheid en naar het belang van de k in de naam van hun organisaties en instellingen.

4. VERWIJZINGEN NAAR ANDERE NEDERLANDSE AUTEURS

4.1. Inleiding

Wij kunnen in de context van dit onderzoek drie soorten *externe* referenties onderscheiden. Allereerst referenties naar Nederlandse auteurs, die niet tot de onderzoeksgroep worden gerekend. In feite gaat het hier om een 'restcategorie'. Die Nederlandse auteurs immers die over één of meer van de vier onderzoeksthema's hebben gepubliceerd en bovendien katholiek waren of zijn, zijn in veel gevallen al in de onderzoeksgroep opgenomen. De binnenlandse externe referentiepersonen zullen derhalve bestaan uit katholieke auteurs, die om andere redenen niet tot de intellectuelen worden gerekend - in de meeste gevallen 'doorvertalers' of mensen uit de praktijk die om hun invloed of ervaring werden geciteerd - of uit niet-katholieke auteurs. Deze laatste groep is uiteraard interessant vanuit de vraag in hoeverre de katholieke intellectuelen over de grenzen van hun eigen 'zuil' heenkeken.

Een tweede soort externe referenties is die waarbij buitenlandse auteurs worden aangehaald. Uit deze verwijzingen kunnen wij ons een beeld vormen van de buitenlandse invloeden die de intellectuelen hebben ondergaan. Deze groep van referenties is verreweg de grootste.

Ten derde zijn er de verwijzingen naar uitspraken of het optreden van kerkelijke leiders. Daartoe rekenen wij niet alleen pauselijke uitspraken als bijvoorbeeld encyclieken, maar ook uitspraken van bisschoppen. Hun uitspraken

werden, vooral als zij liberaler waren of zelfs afweken van de Romeinse standpunten, vaak als gezagsargumenten aangehaald; ook de uitspraken van kerkelijke leiders zijn niet altijd identiek of homogeen, en zo werd het kerkelijk gezag nog wel eens ingezet tegen het kerkelijk gezag. Wij beperkten ons bij het noteren van referenties tot die uitspraken, die in déze eeuw zijn gedaan. Uit ervaring bleek ons, dat andere uitspraken over het algemeen hun context hadden in historisch onderzoek. Een uitzondering maakten wij voor verwijzingen naar de concilies van Trente en Vaticanum I en voor verwijzingen naar de door de kerk geautoriseerde theoloog Thomas van Aquino.

Aan deze drie soorten externe referentiekaders willen wij in deze en de volgende paragrafen aandacht besteden. Daarbij zal het nodig blijken om onderscheid te maken naar de vier onderzoeksthema's: kerkelijk ambt, geestelijke gezondheid, oecumene en k-discussie.

4.2. *Priester, leek en zielzorg*

Van een sterk kerkgebonden thematiek als het kerkelijk ambt kan men althans binnen Nederland weinig externe referenties verwachten. De auteurs die belangrijk bijdroegen aan de discussies waren allen katholiek en werden in ons onderzoek ook tot de intellectuelen gerekend. De referenties die daarnaast nog werden gegeven, met name in de jaren zestig, bestonden voornamelijk uit verzamelbundels of empirische onderzoeken.

De belangrijkste externe referenties in de jaren vijftig waren in feite tevens 'intern': het waren verwijzingen naar de op elkaar aansluitende bundels *Onrust in de zielzorg* (1950) en *Levende zielzorg* (1954),⁹¹ voor zover daaruit geen afzonderlijke auteurs werden aangehaald. Deze verwijzingen weerspiegelen de centrale vraag in deze jaren: de mogelijkheden om de zielzorg te verbeteren. In dit verband werd ook wel verwezen naar een publicatie van Kuiters, die een discussie losmaakte over het nut van parochiestructuren.⁹²

In de jaren zestig vinden wij verschillende verwijzingen naar publicaties, die bijdroegen aan de toen woedende ambtsdiscussie. Slechts één auteur kan daarbij echt als extern referentiepersoon worden beschouwd: de oecumenicus Hoekendijk, theoloog aan de Utrechtse universiteit. Zijn in de tweede helft van de jaren zestig veel geciteerde boekje *De kerk binnenste buiten* (overigens een bundeling van artikelen sinds 1948) bleek door zijn oproep tot vernieuwing van de kerken goed aan te sluiten bij de ideeën (en verwachtingen) van die katholieke intellectuelen, die zich met ambtskwesties bezig hielden. Van de overige, uit katholieke kring afkomstige, verwijzingen in deze jaren noemen wij allereerst het boekje *Celibaatscrisis* (1963) dat de celibaatskwestie in brede kring in de belangstelling bracht. Voorts zijn er twee bundels onder met artikelen en interviews.⁹³ Aan het eind van de jaren zestig tenslotte verwees men regelmatig naar de resultaten van de door het Nijmeegse IRS gehouden celibaatsenquête, waartoe de bisschoppen opdracht hadden gegeven.⁹⁴

4.3. Moraal en geestelijke gezondheid

Het onderzoek naar de opinieleiders in het denken over moraal en geestelijke gezondheid, waarbij Buytendijk als belangrijkste inspirator naar voren kwam, duidt reeds op de grote invloed van de fenomenologie. Deze indruk wordt nu volop bevestigd. Met name de 'Utrechtse school' in de psychologie, die onder leiding stond van Buytendijk, werd bijzonder veel geciteerd, ook waar het niet-katholieke psychologen, psychiaters of pedagogen betrof. Met name werd gedurende de hele periode 1950-1965 verwezen naar het werk van de psychiaters Rümke en Van den Berg en van de pedagogen Langeveld en Beets.

Rümke en Langeveld kan men beschouwen als de wegbereiders van de fenomenologische richting aan de Utrechtse universiteit.⁹⁵ De eerste werd er hoogleraar in 1933, de tweede in 1939. Hun invloed op het denken over geestelijke gezondheid in katholieke kring duurde onverminderd van 1949 tot 1965, zoals tot uitdrukking kwam in de vele verwijzingen naar hun publicaties.⁹⁶ Rond 1955 kwamen hun leerlingen Van den Berg en Beets in de belangstelling te staan. Van den Berg was na Buytendijk de meest geciteerde auteur in katholieke publicaties over de geestelijke gezondheid. Hij was een aantal jaren aan de Utrechtse universiteit verbonden en werd in 1954 hoogleraar in de fenomenologische methode te Leiden. De aantrekkingskracht van zijn werk voor katholieken zal mede veroorzaakt geweest zijn door de sterk religieuze inslag ervan. Hij was bovendien de enige fenomenoloog wiens invloed langer duurde dan halverwege de jaren zestig, toen de Utrechtse school uiteenviel. Inmiddels had hij namelijk, op de fenomenologie voortbouwend, zijn 'leer der veranderingen' (metabletica) ontwikkeld.⁹⁷ Ook Beets was in Utrecht werkzaam voor hij in 1962 hoogleraar algemene psychodiagnostiek in Leiden werd. Behalve door zijn boeken⁹⁸ beïnvloedde hij het katholieke denken over geestelijke gezondheid in het bijzonder door de vele artikelen die hij schreef in het tijdschrift *Dux*, met name in de jaren zestig. Naast deze vier auteurs, verreweg de belangrijkste referentiepersonen voor de katholieke intellectuelen, citeerde men daarnaast uit het werk van Wijngaarden (met name in de jaren vijftig) en Janse de Jonge (eerste helft jaren zestig).⁹⁹ Het werk van beide auteurs, verbonden aan de Vrije Universiteit, vertoonde een fenomenologische inslag. Hieruit blijkt dat katholieke intellectuelen inzake de psychologische aspecten van huwelijk, gezin en opvoeding bij voorkeur refereerden aan auteurs van protestantse huize, wier werk naast een fenomenologisch accent ook religieus gekleurd was of althans niet strijdig was met christelijke beginselen. Heel weinig werd verwezen naar sociologisch onderzoek, al werden studies van Hofstee, Saal en vooral Van Heek¹⁰⁰ wel eens geciteerd.

Wat de moraal-theologische aspecten van deze thema's betreft lag de zaak tot ver in de jaren zestig echter anders. Daarvoor ging men bijna uitsluitend in katholieke kring te rade. Met het nodige voorbehoud werd alleen wel eens verwezen naar het werk van de (gereformeerde) Kampense hoogleraar Brillenburg Würth.¹⁰¹ In de jaren zestig kwam hierin vooralsnog geen verandering.

Hoewel men wat opener over de huwelijksmoraal kon gaan spreken, hield men het bij katholieke auteurs. Meestal waren dat intellectuelen uit onze onderzoeksgroep, maar daarnaast aan het eind van de jaren vijftig en begin van de jaren zestig vooral ook de publicaties van Fons Jansen, medewerker van het blad *G-3*.¹⁰² Pas in de tweede helft van de jaren zestig vindt men - weliswaar niet veel,¹⁰³ maar toch regelmatig - verwijzingen naar ruimere opvattingen die toen nog hoofdzakelijk in onkerkelijk Nederland vigeerden. Geciteerd werden de seksuologen Van Emden Boas, vooraanstaand lid van de nvsh, en Van Ussel, een in 1970 naar Nederland gekomen Vlaming.¹⁰⁴ De sociologische 'erkenning' van deze ruimere opvattingen werd gevonden in de publicaties van de Wageningse gezinssocioloog Kooy,¹⁰⁵ die als vertegenwoordiger van het Humanistisch Verbond op het Pastoraal Concilie aan het eind van de jaren zestig bijdroeg aan de uitgangspunten van het rapport 'huwelijk en gezin'.

Samenvattend kan men stellen, dat voor die intellectuelen, die zich bezig hielden met het thema geestelijke gezondheid, het belangrijkste referentiekader werd gevormd door de fenomenologische psychologie. Vertegenwoordigers van deze stroming werden verreweg het meest geciteerd, zowel uit eigen kring (met name Buytendijk) als daarbuiten, als ook, zoals nog zal blijken, uit het buitenland. Hun invloed nam echter halverwege de jaren zestig zinderogen af, zonder dat er uitgesproken nieuwe referentiekaders naar voren kwamen door de versnippering van richtingen in de geestelijke gezondheidszorg en psychologie. Er zijn echter aanwijzingen dat enige intellectuelen aansluiting zochten bij een meer permissieve benadering van huwelijk en seksualiteit.

4.4. *Oecumene*

Het aantal Nederlandse auteurs waarnaar de katholieke oecumenici verwijzen buiten hun eigen kring, blijkt zeer beperkt te zijn. Afgezien van een aantal incidentele verwijzingen naar verschillende auteurs komen slechts drie protestantse theologen duidelijk uit de citatenanalyse naar voren. Verreweg de belangrijkste protestantse gesprekspartner van de katholieke oecumenici was in de periode 1946-1970 Berkouwer. Deze gereformeerde theoloog, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, publiceerde enkele studies over Karl Barth en gaf daarnaast veel aandacht aan de verhouding tussen het katholicisme en de reformatie, onder meer in het bekende boek *Conflict met Rome* (1948).¹⁰⁶ Als waarnemer woonde hij het Tweede Vaticaans Concilie bij. Voorts citeerde men Van Niftrik, hervormd dogmaticus aan de universiteit van Amsterdam, met name uit zijn studie over Karl Barth *Een beroerder Israëls* (1948). Pas in de tweede helft van de jaren zestig, hoewel voordien wel geciteerd, kregen de katholieke oecumenici belangstelling voor de eigenzinnige orthodoxie van de Utrechtse hervormde dogmaticus Van Ruler. Soms werd in de jaren vijftig

ook wel verwezen naar de hervormde theoloog Noordmans, die de theologie van Karl Barth in Nederland introduceerde.¹⁰⁷ Na 1960 kwamen tevens niet-Barthiaanse protestantse theologen enigszins in beeld: de oecumenicus Hoekendijk en aan het eind van de jaren zestig Kuitert.

Naar andere 'soorten' van publicaties werd door oecumenici zelden verwezen. Empirische studies over de godsdienstige verhoudingen in Nederland werden wel geciteerd, mits zij van katholieke hand waren - de studies bijvoorbeeld van Van Leeuwen over het gemengde huwelijk. Soms vinden wij echter ook verwijzingen naar voor dit onderwerp niet onbelangrijke publicaties van de sociologen Van Heek en Kruijt. Een restcategorie vormen een aantal verwijzingen naar twee bundels, die grotendeels artikelen van katholieke oecumenici onder de intellectuelen bevatten, maar soms als geheel werden geciteerd - en dus niet nader te identificeren waren. Het betreft hier een reactie van vijf Nijmeegse hoogleraren in een *Antwoord op het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de R.K. Kerk* (1950) en het drie jaar later verschijnende *Genade en Kerk*, een reactie op Berkouwers *Conflict met Rome*. Beide bundels werden in de jaren vijftig enkele malen aangehaald.

Concluderend blijkt, dat vooral enkele protestantse theologen beschouwd kunnen worden als een extern referentiekader in Nederland voor katholieke oecumenici. Zij werden vooral geciteerd in de jaren vijftig, in de periode dat er sprake was van een officieus oecumenisch gesprek op eigen verantwoordelijkheid van de katholieke en protestantse gesprekspartners. Opvallend is daarbij de belangstelling voor het meer orthodoxe en vooral Barthiaanse protestantisme. Behalve dat men wellicht onder de indruk was van de synthetische kracht van het denken van Karl Barth, die wel de protestantse Thomas van Aquino is genoemd, moeten wij als belangrijkste oorzaak daarvoor wel aanwijzen, dat het orthodoxe protestantisme in die periode meer met het katholicisme gemeen had dan het vrijzinnige protestantisme.

4.5. De k-discussie

Voor de k-discussie zijn, gezien het relatief geringe aantal en de verscheidenheid van de publicaties erover, met name in de jaren zestig, moeilijk externe referentiekaders binnen Nederland vast te stellen. Telt men het geringe aantal verwijzingen bij elkaar op, dan komen er toch twee soorten van referenties naar voren. Vanaf 1957 werden regelmatig sociologische publicaties geciteerd, hetgeen er op kan wijzen dat de aan de discussie deelnemende intellectuelen niet meer alleen oog hadden voor principiële zuilvorming, maar ook aandacht gingen geven aan de feitelijke verworteling (of ontworteling) daarvan in de samenleving. De namen van de sociologen Van Doorn, Banning, Van Heek, en wat later KASKI-medewerker Matthijssen en Kruijt verschenen in de voetnoten. Als tweede soort van referentiepunt verwezen de intellectuelen naar

publicaties, die trachtten ondanks en binnen een steeds opener wordend katholicisme toch enige verantwoording te geven van de realisering van een eigen katholieke identiteit in de samenleving. In dat verband wordt rond 1960 enkele malen verwezen naar de nota *Openheid en geslotenheid van de katholieken in Nederland* van de swv, en daarna wel naar het vijfdelige *Welvaart, welzijn en geluk*.

5. VERWIJZINGEN NAAR BUITENLANDSE AUTEURS

5.1. Een algemeen referentiekader

In de verwijzingen naar buitenlandse auteurs komt men, ongeacht het aan de orde zijnde thema, telkens weer twee namen tegen van Duitse theologen, Guardini (1885-1968) en Rahner (1904-1984). Alvorens te zoeken naar de mogelijke redenen voor deze opvallende eenstemmigheid van de katholieke intellectuelen zullen wij beide theologen eerst kort typeren. Guardini was hoogleraar in de christelijke wereldbeschouwing aan de universiteiten van Berlijn, Tübingen en München, waar Rahner hem in 1964 zou opvolgen.¹⁰⁸ Hij was de belangrijkste vertegenwoordiger van de nieuwe theologie die in Duitsland opkwam en als pendant van de Franse *nouvelle théologie* beschouwd kan worden.¹⁰⁹ In een periode, waarin het neo-scholastieke denkkader nog volop de toon in de katholieke theologie aangaf, wist Guardini reeds door zijn slechts ogenschijnlijk populariserende geschriften een basis te leggen voor de vernieuwing van de Duitse theologie, een basis waarvan later ook Rahner zou profiteren. Zijn denken was erop gericht het katholicisme te verzoenen met de moderne wereld. Hij vond de mogelijkheden daarvoor in een personalistische benadering, die aansloot bij de filosofie van Scheler en in tegenstelling stond tot de objectiverende neo-scholastiek. Guardini's invloed, reeds groot in de periode tussen beide oorlogen (met name op de Duitse jeugdbeweging en de liturgische vernieuwing) duurde onverminderd door tot aan het einde van de jaren zestig. Veel gelezen werden onder meer zijn boek over Christus *Der Herr* (1937) en het cultuurfilosofische *Das Ende der Neuzeit* (1951). Guardini werd blijkens ons onderzoek zeer veel geciteerd inzake thema's van geestelijke gezondheid - waar hij de meest geciteerde buitenlander was -, priester en leek, k-discussie en in iets mindere mate ook bij het thema oecumene.

Rahner, hoogleraar in München en Münster,¹¹⁰ noemde zelf zijn theologie 'antropocentrisch'. Op diepgavende en vaak moeilijk toegankelijke wijze wilde hij het katholieke traditiegoed en vooral de metafysica verenigen met het historische karakter van het moderne denken, zoals dat na de Tweede Wereldoorlog onder meer naar voren kwam in het marxisme en existentialisme. Deze synthese werkte hij niet slechts uit in talloze artikelen over de meest uiteenlopende onderwerpen (gebundeld in *Schriften zur Theologie*, sinds 1954),

maar ook in omvangrijke projecten als het *Lexikon für Theologie und Kirche* en de dogmatiek 'in heilshistorisch perspectief' *Mysterium Salutis*. Tot het einde van de jaren vijftig werd hij als een verdacht theoloog beschouwd, wiens publicaties door zeven censoren werden beoordeeld, hetgeen niet verhinderde dat hij kort nadien een van de meest invloedrijke theologen van het Tweede Vaticaans Concilie werd. Rahner werd vanaf de tweede helft van de jaren vijftig steeds meer door katholieke intellectuelen geciteerd; in de thema's priester/leek en k-discussie was hij de meest geciteerde, in de beide andere thema's één van de meest geciteerde buitenlandse auteurs.

De grote invloed van deze beide theologen op de Nederlandse katholieke intellectuelen geeft aan hoezeer deze er op uit waren een verzoening tot stand te brengen tussen de kerk en de moderne wereld. Zij zochten een oplossing voor de spanning tussen een dogmatisch en moralistisch katholicisme en - deels buiten het christendom om van betekenis geworden - tendenties als de moderne ontwikkelingen in de wetenschappen en een existentialistisch-personalistisch mensvisie. De nieuwe theologie en de daarop volgende vernieuwing door Vaticanum II, bracht zo'n bemiddeling tot stand, blijkens de (buitenlandse) referentiekaders van de intellectuelen. Vooral Guardini en Rahner gaven volgens hen deze nieuwe theologie een gezicht. In deze zelfde stromingen waren er ook auteurs, die hun vernieuwingsbijdrage meer thema-gericht leverden. In het navolgende komen zij als referentiepersonen voor de vier thema's afzonderlijk aan de orde.

5.2. Priester, leek en zielzorg

In het historisch overzicht in hoofdstuk 2 konden in de discussies over het thema 'priester, leek en zielzorg' twee grote periodes worden onderscheiden. In de eerste periode, van 1946 tot het eind van de jaren vijftig, was vooral de plaats van de leek in de kerk aan de orde en daarmee verbonden de discussie over de kwaliteit van de zielzorg. De tweede periode, van circa 1963 tot 1970, was de periode van de ambtsdiscussie; betekenis en functioneren van het priesterambt en met name het celibaat werden besproken.

Bezien wij de buitenlandse referentiekaders, dan blijkt dat in de eerste periode vooral de Franse *nouvelle théologie* invloed uitoefende, terwijl in de tweede periode de Duitstalige theologie op de voorgrond trad. De *nouvelle théologie* begon haar invloed uit te oefenen na 1950. Aan het eind van de jaren veertig, toen de betreffende discussies nog slechts in aanzet aanwezig waren, vinden wij enkele verwijzingen naar Guardini, naar de Franse neothomistische filosoof Maritain en naar Newman. Zij wijzen weliswaar nauwelijks op een eenduidig referentiekader, maar wel op een tendens naar een wat opener en voor leken aantrekkelijker kerkopvatting. Ook vinden wij dan al de eerste verwijzingen naar de Franse pastorale experimenten in de *Mission de France* en de *Mission de Paris*, in concreto naar een publicatie van een

medewerker van de *Mission de Paris*, Michonneau, waarin de parochie als een *communauté missionnaire* werd opgevat. Deze op de *nouvelle théologie* steunende experimenten kregen ook in de eerste helft van de jaren vijftig aandacht, evenals verwante pastorale problemen als het dreigende priestertekort (Boulard¹¹¹).

De nieuwe theologie werd in de jaren vijftig vooral geciteerd om haar ideeën over de kerk (ecclesiologie). De belangrijkste vertegenwoordiger ervan was in dit opzicht natuurlijk Congar. Zijn ecclesiologie en oecumenisme waren van grote invloed op het Tweede Vaticaans Concilie; hij was de enige theoloog van de Franse nieuwe theologie wiens werk ook in de jaren zestig in Nederland nog onverminderd invloedrijk bleef. Behalve naar zijn oecumenische werken, waarop wij nog terugkomen, werd in verband met de aan de orde zijnde thematiek veel verwezen naar zijn *Vraie et fausse réforme de l'église* (1953) en naar *Jalons pour une théologie du laïcat* uit het zelfde jaar. Daarnaast verwees men in dit decennium met name naar De Lubac, die behoorde tot de groep nieuwe theologen aan de jezuïeten-opleiding Lyon-Fourvière. Hij werd daar in 1950 ontslagen om zijn moderne opvattingen, onder meer die betreffende de ontwikkeling van dogma's. Pas onder Joannes xxiii werd hij in ere hersteld. Inmiddels maakten zijn bijdragen over dogma-ontwikkeling en ecclesiologie¹¹² hem tot een van de belangrijkste nieuwe theologen. In mindere mate werden anderen uit deze stroming geciteerd: Chenu, die het werk van de Franse priesterarbeiders steunde¹¹³ en bovendien belangrijk bijdroeg aan de bestudering van de middeleeuwse theologie, en Daniélou, patristicus uit de school van Lyon-Fourvière.

De *nouvelle théologie* vormde in de jaren vijftig dan wel het belangrijkste, maar niet het enige referentiekader voor de katholieke intellectuelen in Nederland die over het thema 'leek' of 'zielzorg' schreven. Invloed vanuit het Duitse taalgebied ging allereerst uit van de reeds boven genoemde Guardini, alleen al omdat zijn werk ook leken aansprak. Von Balthasar werd in de jaren 1953-1957 veel geciteerd om zijn werk over de leken in de kerk en hun (toekomstige) rol.¹¹⁴ Bovendien nam na 1954 Rahner de leidende theologische positie in, die hij gedurende de hele ambtsdiscussie, welke aspecten er ook aan de orde kwamen, zou behouden. Tenslotte komen als referentiekader aan het eind van de jaren vijftig en begin zestig enkele bijdragen van historisch-theologen naar voren. Eén van de kenmerken van het nieuwe theologiseren verraaft zich hier: vernieuwing van de theologie door aan de hand van grondig historisch onderzoek aan te tonen, dat kerk en dogma's niet altijd hetzelfde zijn geweest. Wij vinden deze tendens terug bij Nederlandse theologen,¹¹⁵ waar zij naast Daniélou¹¹⁶ ook patristici als Botte en Colson citeerden.

De referentiekaders in de jaren zestig waren, zoals wij reeds zeiden, bijna geheel Duitstalig. Congar vormde daarop een uitzondering. Behalve naar Rahner begon men in de eerste helft van dit decennium ook te verwijzen naar de Zwitserse theoloog Küng.¹¹⁷ In de tweede helft kwam daarbij de

theoloog, later kardinaal Ratzinger, een weliswaar behoudend, maar grondig commentator van de teksten van het Tweede Vaticaans Concilie. In dezelfde periode treffen wij ook een aantal verwijzingen aan naar de dan actuele secularisatietheologie, met name naar Robinson, Cox en Van Buren. Naast deze algemeen-theologische referenties waren er auteurs, die geciteerd werden om specifiek de ambtsdiscussie betreffende bijdragen. Deze discussie werd rond 1960 voorafgegaan door een reeks publicaties, ook in Nederland, van Hornef, die zich inzette voor een uitbreiding van de mogelijkheden van het diakonaat.¹¹⁸ Deze gedachte was uiteraard ingegeven door een dreigend priestertekort dat in Nederland, maar ook in België (Kerkhofs) en Duitsland sociaal-wetenschappelijk werd bestudeerd. Halverwege de jaren zestig citeerde men veelvuldig een Oostenrijks onderzoek naar 'Priesterbild und Berufswahlmotive' (1963).¹¹⁹ Dat in deze discussie meer dan in de jaren vijftig de persoon van de priester en zijn professionaliteit in het geding waren, kan blijken uit het gegeven dat pastoraal-theologen als de Amerikaan Hiltner en de Oostenrijker Pfliegler in de jaren vijftig amper, en in de tweede helft van de jaren zestig veel vaker werden aangehaald. Dit geldt vooral voor het reeds in 1953 verschenen *Priesterliche Existenz* van Pfliegler.¹²⁰ Op de actualiteit geënt was tenslotte ook de studie van de Franse theoloog Audet over huwelijk en celibaat.¹²¹

In de jaren zeventig vinden wij onder de toch al weinige referenties geen verwijzingen meer naar dergelijke thematische publicaties. Wel werd aanvankelijk nog verwezen naar de theologen Rahner, Küng en Ratzinger.

5.3. Moraal en geestelijke gezondheid

Uit de analyse van de Nederlandse referentiekaders van die intellectuelen die zich bezig hielden met kwesties rond geestelijke gezondheid kwam al naar voren van welke betekenis de fenomenologische psychologie in de jaren vijftig en zestig is geweest. Uit de verwijzingen naar buitenlandse auteurs blijkt ditzelfde nog duidelijker. De fenomenologische psychologie was in het buitenland méér dan in Nederland ingebed in een brede stroming van existentieel-fenomenologische wijsbegeerte die veelal terugging op Husserl. Voor het Nederlandse denken over geestelijke gezondheid was Merleau-Ponty zeker zijn meest geciteerde leerling, vooral om zijn *Phénoménologie de la perception* (1945). Diens invloed bereikte in de eerste helft van de jaren zestig een hoogtepunt, maar dateerde reeds van het begin van de jaren vijftig. In mindere mate werd in de jaren vijftig en begin zestig verwezen naar de Duitse filosoof Von Hildebrand. Van de fenomenologisch georiënteerde psychologen zij met name gewezen op de psychotherapeut en hoogleraar medische psychologie Von Gebattel, die zich bezig hield met *daseins-analytisch* georiënteerde psychotherapie op expliciet katholieke grondslag. Van grote invloed was zijn werk *Ehe und Liebe* (1925).

Naast uitgesproken fenomenologen werd zeker zoveel geciteerd uit de werken van existentialistisch georiënteerde filosofen, die men tot de school van Heidegger kan rekenen. Meer nog dan Heidegger zelf blijkt de invloed van de Franse katholieke existentialist Marcel, met name in de jaren 1952-1962. Zijn belangrijkste werken in dit verband waren *Homo viator* (1944) en *Le mystère de l'être* (1951). Vaak ook werd verwezen naar de veel oudere filosoof Scheler, beschouwd als voorloper van het existentialisme, maar tevens een denker met een sterk religieus-metafysische inslag, hetgeen hem ertoe bracht zich tot twee maal toe bij de katholieke kerk aan te sluiten voor hij daar zes jaar vóór zijn dood (1928) weer mee brak. Atheïstische existentialisten als De Beauvoir en Sartre werden in veel mindere mate geciteerd, en ook pas laat in de jaren vijftig. De Heideggeriaans-existentialistische wijsbegeerte werd in de psychologie vooral toegepast door de invloedrijke Zwitserse psychiater Binswanger, onder meer in diens *Grenzformen und Erkenntnis menschlichen Daseins* (1943). Zijn invloed duurde overigens nog iets langer dan die van de fenomenologische en existentialistische filosofen; hij werd aangehaald vanaf het begin van de onderzoeksperiode tot in de jaren zeventig, en veelvuldig in de eerste helft van de jaren zestig.

Zoals al eerder werd vastgesteld viel de existentieel-fenomenologische benadering in de psychologie en in het denken over geestelijke gezondheid weg halverwege de jaren zestig, om plaats te maken voor een meer eclectische en empirische benadering. Uit de citaten-analyse komt dan nog slechts één filosoof naar voren, die in de loop van de jaren zestig aan invloed won: Ricoeur. Deze Franse filosoof, opgeleid in het existentialisme van Marcel en Jaspers, paarde een fenomenologische methodiek aan een gevoeligheid voor een receptie van in betekenis toenemende wijsgerige stromingen als de hermeneutiek en de psycho-analytische benadering.

De al oudere psycho-analytische psychologie was in katholieke kring altijd op grote weerstanden gestuit, niet in de laatste plaats door de sterk op de seksualiteit georiënteerde benadering van Freud zelf.¹²² Niettemin konden intellectuelen de betekenis van zijn werk, waaruit zij in toenemende mate wel selectief, maar toch met vrucht gedachten ontleenden, niet negeren. Vanaf het eind van de jaren veertig werd hij steeds meer geciteerd, aanzienlijk vaker dan Jung, wiens 'analytische psychologie' (zoals hij zelf zijn benadering noemde) toch veel positiever stond tegenover de godsdienst. In de loop van de jaren vijftig kreeg men ook aandacht voor andere psycho-analiti. Vooral de daarop gebaseerde cultuurpsychologische benadering van Fromm en de ontwikkelingspsychologie van Erikson (*Child and Society*, 1950) kwamen in de belangstelling te staan.

Over het algemeen krijgen wij de indruk dat er pas aan het eind van de jaren vijftig sprake begon te zijn van een wat bredere invloed van de psycho-analyse op het denken over geestelijke gezondheid in katholiek Nederland. Zo was er aan de subfaculteit psychologie in Nijmegen pas duidelijk sprake van een positieve houding ten opzichte van een klinisch georiënteerde psy-

chologie via de 'non-directive counseling'-methode van Rogers (geciteerd vanaf 1957 en vooral in de jaren 1963-1965).¹²³

In dezelfde periode, eind jaren vijftig en in de jaren zestig, valt er een opvallende belangstelling waar te nemen voor een aantal empirische of op empirie gebaseerde publicaties van cultuursociologische of antropologische aard. Deze belangstelling werd veroorzaakt door de fenomenologie, die immers niet de geïsoleerde mens, maar de mens in zijn omgeving tot onderwerp had. Dit vergrootte onder de intellectuelen de gevoeligheid voor de snelle culturele ontwikkelingen op het terrein van huwelijk en seksualiteit, de gevolgen van urbanisatie en industrialisatie enzovoort. Reeds in de loop van de jaren vijftig viel daardoor de aandacht op het werk van de Amerikaanse antropologe Mead, die op grond van haar onderzoek op Samoa betoogde dat bepaalde puberteitsverschijnselen typisch westers en derhalve cultureel bepaald waren. Haar werken¹²⁴ werden vooral tussen 1959 en 1966 veel aangehaald. Zo mogelijk nog meer indruk maakte de studie *Die skeptische Generation* (1957) van de Duitse socioloog Schelsky. Het werd vanaf het verschijnen en het hele daaropvolgende decennium dóór zeer vaak geciteerd.¹²⁵ Dat de belangstelling voor dergelijke culturele analyses vooral in de jaren zestig bestond, blijkt uit het overigens minder frequent aangehaalde boek van de Amerikaanse socioloog Riesman, *The lonely crowd* (1950) over veranderingen in de Amerikaanse volksaard. Deze studie werd vooral halverwege de jaren zestig regelmatig geciteerd. De aandacht voor het bredere verband van de samenleving als geheel uitte zich tenslotte ook in de invloed, met name in de jaren 1960-1965, van de functionalistische stroming in de sociologie waaraan de namen van Parsons en Merton verbonden zijn.

Behalve een sociaal-wetenschappelijk, met name psychologisch, aspect, dat in het voorgaande werd besproken, speelde in de katholieke opvattingen over geestelijke gezondheid uiteraard de moraaltheologie een voorname rol. Het theologische referentiekader in het algemeen werd voornamelijk gevormd door Guardini en Rahner; deze theologen bespraken wij al eerder. Aanvullend kan worden gewezen op een zekere invloed van de Franse neothomist Maritain rond 1950, de invloed van de joodse filosoof Buber in de jaren vijftig en vooral zestig; en tenslotte op verwijzingen naar de secularisatie-theologie en vooral de anglicaanse bisschop Robinson (halverwege de jaren zestig) en de Amerikaanse theoloog Cox (eind jaren zestig). Verwijzingen naar deze laatste auteurs staan, kan men zeggen, voor een theologische verwerking van het proces van secularisatie, waarvan de katholieke moraal zo'n grote weerslag had ondervonden.

Veel talrijker waren uiteraard verwijzingen naar publicaties over theologie van het huwelijk, huwelijksmoraal of over seksualiteit vanuit een katholieke visie. De Belgische bijdragen daaraan zullen wij nog aan de orde stellen; allereerst vermelden wij de meest invloedrijke Franse en Duitse publicaties. Het is opvallend dat er weinig geciteerd werd uit de gangbare katholieke moraaltheologische handboeken. De katholieke moraal was bekend en voor

zover men daar naar wilde verwijzen haalde men uitspraken aan van het kerkelijk gezag. Zo vinden wij tot het eind van de jaren vijftig vrijwel uitsluitend citaten naar drie omstreden auteurs die een liberalisering van morele opvattingen voorstonden of minstens suggereerden. Begin jaren vijftig vinden wij verwijzingen naar A. Adam. Deze broer van de in deze jaren eveneens bekende theoloog Karl Adam publiceerde in 1939 een 'kritiek op de gangbare kuisheidsleer'¹²⁶ die bij vertaling in het Nederlands (1949) door moraaltheologen werd afgewezen, maar niettemin werd geciteerd. Het boek *Vie chrétienne et problèmes de la sexualité* van de Franse theoloog Oraison (1952) werd een jaar later zelfs op de index van verboden boeken geplaatst; deze veroordeling werd door Nederlandse auteurs kennelijk omzeild door deze auteur alleen bij zijn naam te citeren. Ook het werk *Die Ehe* (1948) was in 1952 op de index geplaatst. Het was geschreven door de katholieke Duitse socioloog Michel, en werd in 1955 door een niet-katholieke uitgever in het Nederlands vertaald. Pas daarna werd het werk tussen 1957 en 1965 veel geciteerd. Een werkelijke vernieuwing in de moraaltheologie bracht het werk van Haring, *Das Gesetz Christi* (1954). Met dit handboek kan men hem beschouwen als de wegbereider voor de conciliaire vernieuwing in de moraaltheologie. Reeds vanaf 1955 werd regelmatig uit de Duitse uitgave geciteerd, terwijl er na 1960 ook een Nederlandse vertaling op de markt was. Tot het eind van de jaren zestig werd dit werk aangehaald. Theologisch meer gespecialiseerd en (daarom) minder geciteerd was de dissertatie van Pfürtner.¹²⁷ De nieuwe moraaltheologische benadering, waarin de huwelijksliefde een dynamischer criterium ging vormen dan de statische 'onveranderlijke natuurwetten', vinden wij eind jaren vijftig, begin zestig, ook terug in de regelmatig aangehaalde boeken *Gaaf geslachtsleven* door Von Hornstein en Faller¹²⁸ en *Ontmoeting der geslachten* van de Münchense godsdienstfilosoof Leist.¹²⁹

Afzonderlijk vermelding verdient de invloed, die op de katholieke geestelijke gezondheidszorg is uitgeoefend door Belgische auteurs. Met name waar het omstreden kwesties betrof werd door katholieke intellectuelen gelet op de Belgische standpunten. Dit kwam duidelijk naar voren bij twee kwesties. De eerste daarvan betreft de in de jaren vijftig zeer omstreden verhouding tussen psychologie en moraal, en in het bijzonder die tussen psychotherapie en biecht. Met name in dat decennium, maar nog tot 1965, werd hierover veel geciteerd uit de publicatie *Psychoanalyse en spiritualistische opvatting van de mens* (1949) van de Leuvense hoogleraar in de psychologie Nuttin. In de tweede helft van de jaren vijftig kwamen daar de publicaties bij over geestelijke gezondheid en katholicisme van de jezuïeten Snoeck en (in mindere mate) Hostie,¹³⁰ beiden eveneens hoogleraar in Leuven. Deze auteurs hadden ook persoonlijk contacten met hun Nederlandse geestverwanten.¹³¹ Toen vervolgens aan het eind van de jaren vijftig de gehele huwelijksmoraal ter discussie kwam, en kort daarop met name de geboortenregeling, waren weer twee Leuvense hoogleraren van invloed op het denken onder katholieke intellectuelen in Nederland. De theoloog Anciaux zocht in 1959 nieuwe 'grondsla-

gen der christelijke huwelijksmoraal' te leggen,¹³² terwijl de moraaltheoloog Janssens zich in vele publicaties mengde in de discussie over geboortenregeling, daarbij een naar katholieke maatstaven ruim standpunt innemend.¹³³ Beiden, maar vooral Janssens, werden in de periode 1958-1970 veelvuldig geciteerd.

Aan het eind van de onderzoeksperiode is er voor het denken over geestelijke gezondheid in katholieke kring geen duidelijk referentiekader meer aanwijsbaar. Allereerst beschikken wij daarvoor niet over voldoende referenties. De geestelijke gezondheidszorg was institutioneel en inhoudelijk gedeconfessionaliseerd, waardoor de hele thematiek buiten ons onderzoeksonderwerp ging raken. Daardoor vond er een sterke daling plaats van publicaties en referenties. Voor zover er iets uit de referenties in de jaren zeventig valt af te leiden, valt vooral de professionalisering op: amper nog verwijzingen naar fenomenologische of existentialistische auteurs, zeker niet naar de katholieken onder de laatsten, en geen verwijzingen naar publicaties waaruit een specifiek katholieke huwelijks- of seksualiteitsopvatting spreekt. Wel vinden wij citaten uit het werk van leidende en soms modieuze psychologen of psychiaters als Laing, en naar (reeds genoemde) sociologen.

5.4. *Oecumene*

Ten aanzien van het thema 'oecumene' kunnen wij onderscheid maken tussen twee buitenlandse referentiekaders voor de katholieke oecumenici: de buitenlandse katholieke theologie en het denken van de protestantse gesprekspartners. De katholieke theologie over de oecumene blijkt voor een belangrijk deel bepaald te zijn door de Franse *nouvelle théologie*, vooral in de persoon van de door Nederlandse oecumenici meest geciteerde vertegenwoordiger ervan, Congar. Zijn publicaties, geciteerd in de hele onderzoeksperiode tot 1970, wonnen in toenemende mate aan invloed, met name aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. Congar was bij uitstek de 'nieuwe theoloog' die zich bezig hield met oecumenische vraagstukken, onder meer in *Chrétiens desunis* (1937) en *Chrétiens en dialogue* (1964). Een tweede, minder maar toch regelmatig geciteerde vertegenwoordiger van de nieuwe theologie was De Lubac. De in deze stroming uitgewerkte gedachte van een dogma-ontwikkeling vormde eind jaren veertig en begin jaren vijftig weliswaar een belangrijk aanknopingspunt voor oecumenische gesprekken - de katholieke kerk bleek niet zo massief onveranderlijk te zijn als zij tot dan wilde doen geloven -, maar was blijkens de veroordeling van de *nouvelle théologie* in de encycliciek *Humani Generis* (1950) toch nog een riskant uitgangspunt. Daarom wellicht beriep men zich in deze periode ook graag op Newman, die al een eeuw daarvoor dit thema had aangesneden,¹³⁴ maar als kardinaal toch een zeker kerkelijk gezag genoot. In ieder geval werd er, toen de nieuwe theologie halverwege de jaren vijftig eenmaal aanvaard was, niet meer naar Newman

verwezen. Daarmee kwam in Nederland een einde aan de periode van neothomistische apologetiek, zoals die werd bedreven door onder meer Gardeil en Garrigou-Lagrange. Van deze beiden was de eerste nog de meest open thomist. De tweede was dogmatischer en een fel bestrijder van de *nouvelle théologie*. Beide theologen werden alleen in de jaren veertig aangehaald.

In de loop van de jaren vijftig groeide de invloed van de Duitstalige theologie. Aanvankelijk citeerde men alleen Guardini, maar vanaf 1952 ook de Zwitserse theoloog Von Balthasar en de theologische 'duizendpoot' Rahner. De laatste beïnvloedde vooral in de jaren 1962-1967 katholieke oecumenici. Een uitgesproken oecumenische visie werd in deze zelfde periode echter gegeven door de al genoemde Küng. Deze was in 1957 gepromoveerd op een studie over Barths rechtvaardigingsleer en publiceerde in 1960 zijn oecumenische oproep *Konzil und Wiedervereinigung*. De belangrijkste katholieke referentiepersonen, kan men samenvatten, waren in chronologische volgorde Congar, Rahner en Küng; zij werden met name geciteerd in de periode 1961-1967.

Als wij ons herinneren dat de belangrijkste protestantse gesprekspartners in Nederland Barthiaanse theologen waren, dan valt het niet te verbazen dat Barth zelf de belangrijkste buitenlandse referentiepersoon van protestantse zijde was. Barths publicaties, vooral de *Kirchliche Dogmatik* (1932-1966), werden onafgebroken geciteerd in de periode 1946-1970. Terwijl Barth langs de weg van de dialectische theologie reageerde tegen de hermeneutische bijbeluitleg van met name Bultmann, reageerde Cullmann daar op: hij legde de nadruk op de bijbel als *heilsgeschiedenis* in plaats van te ontmythologiseren historie. Zijn studies over het Nieuwe Testament en het oudste christendom¹³⁵ werden in de jaren vijftig en vooral begin jaren zestig veel aangehaald. Kennelijk vond men onder katholieke oecumenici het ontmythologiseringsprogramma van Bultmann toen nog geen basis voor oecumenisch gesprek.

Pas aan het eind van de jaren zestig ging men Bultmann vaker citeren, hetgeen niet verwonderlijk is: hij vormde één van de inspiratiebronnen voor de secularisatie-theologie, naast onder meer Bonhoeffer. De 'ontdekking' van het secularisatieproces door de katholieke en protestantse theologie gaf aan alle kerken een gemeenschappelijke gesprekswaardigheid, die toch vooral verwoord werd door niet-katholieke theologen: Robinson, Cox, Moltmann, Tillich en Sölle.¹³⁶ Het oecumenische gesprek tussen protestanten en katholieken ontwikkelde zich halverwege de jaren zestig tot een gezamenlijk gesprek met 'de wereld' enerzijds ('oecumene in kosmisch perspectief'), terwijl anderzijds het interkerkelijk gesprek steeds meer een zaak werd van kerkelijke leiders.¹³⁷

De verwijzingen naar buitenlandse auteurs zijn gevarieerd, maar weinig talrijk. Beperken wij ons tot de meest genoemde auteurs, dan wijzen wij allereerst opnieuw op de invloed van Rahner, vooral in de jaren 1965-1975, en Guardini. De laatste wordt met onderbrekingen aangehaald van 1957 tot 1973. Naast referenties naar deze twee auteurs vallen voorts alleen nog de verwijzingen op in de jaren 1946-1947 naar de eerder genoemde Franse filosoof Maritain. Deze neothomistische Franse filosoof was één van de inspiratiebronnen van het 'christelijk-humanisme'¹³⁸ of 'personalisme', dat Nederlandse intellectuelen stimuleerde een meer open katholicisme en een politieke 'doorbraak' na te streven.¹³⁹

6. VERWIJZINGEN NAAR KERKELIJKE GEZAGSDRAGERS EN DOCUMENTEN

6.1. Het algemene referentiekader

Een analyse van de verwijzingen die de katholieke intellectuelen geven naar kerkelijke documenten, naar uitspraken of naar het optreden van kerkelijke gezagsdragers, blijkt niet alleen referenties op te leveren die per thema verschillen, maar ook een opvallend aantal referenties die bij de vier thema's terugkomen, zodat wij kunnen spreken van een voor alle betrokken katholieke intellectuelen gemeenschappelijk referentiekader.

Van deze gemeenschappelijke verwijzingen zijn die naar het werk van Thomas van Aquino het grootst in aantal. Deze middeleeuwse theoloog werd onafgebroken van 1946 tot 1970 veelvuldig geciteerd. Om deze vele verwijzingen te kunnen plaatsen moet er in de eerste plaats aan worden herinnerd, dat de leer van Thomas (en vooral zijn *filosofie*) in 1879 door paus Leo XIII was uitgeroepen tot de wijsgerige basis voor de leer van de katholieke kerk. Aanvankelijk leidde deze filosofische en vaak ook theologische monopoliepositie tot een zeer eenvormig 'handboekenthomisme' met een aureool van kerkelijke goedkeuring. Dit is echter niet het referentiekader van de katholieke intellectuelen in Nederland in de onderzochte periode. Hun citeren van Thomas moet veeleer gezien worden in de lijn van de buitenlandse referentiekaders die wij eerder ontmoetten: de *nouvelle théologie* in Frankrijk en het 'transcendentale' thomisme van Rahner. De aanvankelijk eenzijdige nadruk op het handboekenthomisme riep namelijk onder vernieuwingsgezinde theologen ook de vraag op, of Thomas dat zelf allemaal wel zo gezegd en bedoeld had. In de *nouvelle théologie* vinden wij enerzijds intensief historisch onderzoek naar het denken van Thomas zelf en anderzijds pogingen om diens denken met dat van de nieuwe tijd te confronteren. Deze confrontatie vond ook plaats in de transcendentale theologie. Juist in het kader van deze 'terugkeer naar Thomas' citeerde men ook in Nederland geregeld uit diens werken,

waarbij een zeker opportunisme - het aureool van kerkelijke goedkeuring - niet zal hebben ontbroken. Thomas' filosofie en theologie bleken echter niet voor alle hier aan de orde zijnde thematieken een geschikt en duurzaam referentiekader. Hij werd weliswaar tot 1970 veel geciteerd, maar toch hoofdzakelijk in publicaties die het terrein van de geestelijke gezondheid tot onderwerp hadden, en meer specifiek de katholieke moraal. De moraaltheologen bleven zich bekommeren om een confrontatie van de moderne visie op moraliteit en de visie van Thomas. De andere drie thema's gaven rond 1955 reeds een aanzienlijke afname van Thomas-citaten te zien, in feite gelijktijdig met een afname van het absolute gezag van kerkelijke uitspraken.

Vervolgens vinden wij in de jaren 1948-1965 en in mindere mate nog tot 1970 zeer veel verwijzingen naar Pius XII (paus van 1939 tot 1958). Het betreft hier vrijwel altijd verwijzingen naar specifieke uitspraken van deze paus, onder meer in redevoeringen gedaan. Met name de katholieke moraal (geboortenregeling, abortus) en de rol van leken in de kerk (Katholieke Actie) werden door hem dikwijls aan de orde gesteld. Zijn uitspraken waren voor de Nederlandse intellectuelen klaarblijkelijk van voldoende betekenis om zij veelvuldig te citeren, ook nog ruim nadat Pius XII door Joannes XXIII was opgevolgd. Het zou een te uitvoerige inhoudsanalyse vergen om te onderzoeken, of het gewicht, dat aan de betreffende uitspraken werd gehecht, in de hele periode gelijk was. Wij hebben de indruk dat de uitspraken zelden afwijzend werden geciteerd, maar wel in de jaren vijftig absoluter werden genomen dan daarna. In de jaren zestig gaat de theologische 'interpretatiekunde' van pauselijke uitspraken een grotere rol spelen. Dit alles doet echter niets af aan de vaststelling, dat de talloze richtlijnen van Pius XII tot het referentiekader van de betrokken intellectuelen behoorden tot circa 1965, zijn uitspraken over huwelijksmoraal zelfs nog vijf jaar langer.

De intellectuelen, zo blijkt vervolgens uit de citatenanalyse, verwezen niet willekeurig naar kerkelijke documenten, wanneer die op hun thematiek van toepassing waren. Zij hadden ook oog voor het totaal van het kerkbeeld, waarbinnen de details van het katholieke leven en denken een plaats moesten vinden. Wat de kerkelijke documenten betreft ontleenden zij dit kerkbeeld in de periode 1946-1965 in de eerste plaats aan de encycliek *Mystici Corporis* (29 juni 1943) waarin, zoals reeds uit de titel blijkt, de kerk werd getekend als een mystiek lichaam. Hoewel de hiërarchische structuur in deze encycliek alle accent kreeg, bevatten paragrafen als die 'over de samenwerking van de leden van het mystieke lichaam met het Hoofd' toch ook ruimte voor een actieve deelname van leken aan het kerkelijk leven, onder meer in de door Pius XI en XII gestimuleerde Katholieke Actie. Het waren deze en dergelijke accenten die door intellectuelen werden aangegrepen om actief te zijn in discussies over leer en leven van de kerk. Behalve deze encycliek was in de jaren 1948-1957 kardinaal Suhard (aartsbisschop van Parijs van 1940 tot 1949) zeer invloedrijk. Hij sloot aan bij de lijn van de *nouvelle théologie* en hij steunde het werk van de *Mission de France* en van de priesterarbeiders;

internationaal dankte hij zijn invloed vooral aan zijn vastenbrieven *Essor ou déclin de l'Eglise* (1947) en *Le sens de Dieu* (1948). De Nederlandse intellectuelen vonden hun streven naar een 'open katholicisme' hierin bevestigd, zodat zij in deze jaren liever Suhard citeerden dan hun eigen bisschoppen.¹⁴⁰

Reeds vóórdat *Mystici Corporis* werd opgevolgd door de kerkconstituties van het Tweede Vaticaans Concilie werd het beeld van de kerk vanaf 1960 bepaald door het optreden - en nauwelijks de uitspraken - van paus Joannes xxiii (1958-1963). Van hem kan kortweg gezegd worden, dat hij de wereld serieus nam. De verwijzingen naar deze paus, voornamelijk van 1961 tot 1969, betreffen dan ook vooral zijn open stijl. Hij werd door de betrokken intellectuelen beschouwd als een paus die (hun) de ruimte gaf. Na 1969 werd Joannes' optreden nauwelijks meer gememoreerd; het zou als 'gezagsargument' ook niet meer kunnen functioneren. In plaats daarvan vinden wij vanaf 1965 verwijzingen naar de pastorale constitutie *Gaudium et Spes* (7 december 1965) over de kerk in de wereld van deze tijd en meer nog naar de dogmatische constitutie over de kerk *Lumen Gentium* (21 november 1964). In beide conciliedocumenten, overigens niet altijd even eenduidig in kerkbeeld, vonden de intellectuelen de neerslag van de open kerkvisie van waaruit het Tweede Vaticaans Concilie was begonnen. Het meest bekende en aangehaald aspect daarvan was de populair geworden gedachte van de kerk als geheel als 'volk Gods', vóór alle hiërarchische ordening.

6.2. Priester, leek en zielzorg

De tweedeling die wij bij eerdere analyses van dit thema maakten blijkt ook in dit verband van kerkelijke referentiekaders bruikbaar. Het verwijzen naar kerkelijke documenten en gezagsdragers valt grotendeels uiteen in een periode 1946-1955 en 1963-1975.

De eerste periode werd gekenmerkt door aandacht voor de plaats van leken in de kerk, de zielzorg en in dat verband meer algemeen aandacht voor de visie op de kerk als geheel. Voor dit laatste thema, zo zagen wij al, werd onder meer verwezen naar de encycliek *Mystici Corporis* en naar kardinaal Suhard. De plaats van de leken in de kerk werd blijkens de referenties kerkelijk afgetekend door uitspraken van de pausen Pius xi en Pius xii over de Katholieke Actie, door de *Codex Iuris Canonici* (het kerkelijke wetboek) en de encycliek *Mediator Dei* (20 november 1947) over de liturgie, waarin onder meer het priesterschap van alle gelovigen in de geest van *Mystici Corporis* aan de orde kwam. In de encycliek *Ubi Arcano* (23 december 1922) van Pius xi werd iets aangegeven van de manier, waarop de leken in de wereld dienen te staan. Als zodanig moeten wij ook verwijzingen naar *Casti Connubii* en *Quadragesimo Anno* (sociale encycliek, 15 mei 1931), die wij vooral in de jaren veertig vinden, opvatten. Naast aandacht voor de leken was er in deze periode aandacht voor de priester. Hoewel er toen nog geen

sprake was van een ambts crisis, werden de priesters in publicaties over deze thematiek wel aangespoord hun spiritualiteit te verdiepen, omdat dat de zielzorg ten goede zou komen.¹⁴¹ In dit kader werd verwezen naar de encycliek *Ad Catholici Sacerdotii* (20 december 1935) van Pius xi over het priesterschap, en de apostolische adhortatie *Menti Nostrae* (23 september 1950), waarin Pius xii de heiligheid van ambt en leven van de priester aan de orde stelde. In 1955-1956 vinden wij aansluitend daarop verwijzingen naar de encycliek *Sacra Virginitas* (25 maart 1954) over de waarde van de maagdelijkheid.

De discussie in de tweede periode betrof voornamelijk het kerkelijk ambt zelf. Het referentiekader in deze periode kan men gevoeglijk 'conciliair' noemen. Vanaf 1965 werd zeer veel verwezen naar de dogmatische constitutie *Lumen Gentium*, aangevuld door deels suggestieve verwijzingen naar de geest van het concilie in het algemeen en van Joannes xxiii in het bijzonder. Van de conciliedocumenten die betrekking hebben op het kerkelijk ambt verwees men vooral naar het decreet over het ambt en leven van de priester *Presbyterorum Ordinis* (7 december 1965); veel minder werd geciteerd uit het decreet *Optatam Totius* (28 oktober 1965) over de priesteropleiding. De na het concilie verschenen encycliek *Sacerdotalis Caelibatus* (24 juni 1967) werd hoofdzakelijk aangehaald in de discussie erover (1967-1968); in de jaren daarna verwees men er nog slechts incidenteel naar. Over het algemeen kan men zeggen, dat de specifieke documenten over het priesterschap na 1970 weinig meer geciteerd werden; na 1970 vallen onder de verspreide verwijzingen vooral die naar *Lumen Gentium* en naar het Vaticaanse Concilie in het algemeen op. Behalve naar deze Vaticaanse documenten werd er in de jaren zestig (en zeventig) verwezen naar uitspraken van Nederlandse kerkelijke leiders. Het kerkbeeld dat het concilie opriep werd in de eerste helft van de jaren zestig, blijkens de referenties, ook teruggevonden in de bekende brief, die de Nederlandse bisschoppen aan de vooravond van het concilie schreven.¹⁴² In de tweede helft van dit decennium vonden brieven en uitspraken van kardinaal Alfrink en bisschop De Vet eveneens weerklank. Tenslotte kon men vanaf 1968 refereren aan de rapporten van het Pastoraal Concilie over gezag en over kerkelijk ambt; dit laatste rapport werd ook in de jaren zeventig nog verschillende malen aangehaald.

6.3. Moraal en geestelijke gezondheid

De katholieke intellectuelen die zich bezig hielden met het thema geestelijke gezondheid en in het bijzonder met huwelijk, opvoeding en seksualiteit, moesten daarbij rekenen met een zeer uitgesproken katholieke moraal. Dat zij daar in feite ook mee rekenden blijkt wel uit hun referenties. Wij zagen al dat uitspraken van paus Pius xii nog tot 1970 werden aangehaald - hoewel vooral tot 1965 -, maar hetzelfde geldt ook van de encycliek over het christe-

lijk huwelijk *Casti Connubii* (31 december 1930) van paus Pius XI. Voegen wij daarbij de encycliek van dezelfde paus *Divini Illius Magistri* (31 december 1929) over de christelijke opvoeding, vooral geciteerd tot 1956, dan hebben wij zo goed als alle kerkelijke uitspraken betreffende dit thema, waarnaar de intellectuelen tot begin jaren zestig konden verwijzen.¹⁴³ Gezien de vernieuwingstendenzen onder intellectuelen ten aanzien van dit onderwerp is het dan ook niet verwonderlijk, dat niet deze kerkelijke uitspraken het meest geciteerd werden maar, zoals wij al zagen, Thomas van Aquino.

Rond 1965 konden de intellectuelen gaan refereren aan uitspraken van individuele bisschoppen, waarin impliciet of expliciet een ruimere katholieke moraal werd verkondigd. Allereerst werd in de jaren 1963-1968 regelmatig verwezen naar de Bossche bisschop Bekkers en vooral diens bekende televisie-toespraken in 1963 en 1964. Voorts verwees men naar uitspraken van kardinaal Alfrink, de Bredase bisschop De Vet, en in de jaren zeventig naar die van de opvolger van Bekkers, Bluysen. In het buitenland waren kardinaal Suenens van Brussel en Reuss, wijbisschop van Mainz, hun geestverwanten.¹⁴⁴ In de tweede helft van de jaren zestig konden intellectuelen voor een kerkelijk referentiekader ook verwijzen naar recentere stukken: *Lumen Gentium* en vooral *Gaudium et Spes*, waarin 'huwelijk en gezin' werden gerekend tot de urgente problemen van deze tijd. Voor de strikte huwelijksmoraal bleef men aangewezen op *Casti Connubii* en op de uitspraken van Pius XII, tot in 1968 de voor velen teleurstellende encycliek *Humanae Vitae* verscheen. Deze encycliek werd alleen in de discussie eromheen (1968-1969) geciteerd.¹⁴⁵ Dit lot was echter niet alleen dit Romeinse document beschoren; ook de betreffende rapporten van het Nederlandse Pastoraal Concilie (huwelijk en gezin, jeugd, en zedelijke levenshouding) werden slechts in de jaren rond de bespreking ervan (1968-1970) aangehaald. Voor zover dat uit het geringe aantal referenties valt op te maken, kan men na 1970 voor het thema geestelijke gezondheid niet meer van een kerkelijk referentiekader spreken.

6.4. *Oecumene*

Het katholieke referentiekader van die intellectuelen, die zich mengden in het gesprek tussen katholieken en protestanten, verschilde tot het einde van de jaren vijftig weinig van wat wij bij de andere thema's al tegenkwamen. Het kerkbeeld in het algemeen, waarnaar zij refereerden, is dat van de encycliek *Mystici Corporis*, die tot 1965 zeer regelmatig werd geciteerd. Dit beeld werd aangevuld met enerzijds verwijzingen naar Thomas van Aquino en het opener kerkbeeld van kardinaal Suhard, anderzijds met nadere inkleuring van dat kerkbeeld door het officiële Romeinse leergezag: Pius XII, het H. Officie en de encycliek *Mediator Dei*. Hoewel onmiskenbaar aanwezig, blijft het kerkelijk referentiekader in de jaren vijftig echter zwak.

De keuze in 1958 van Joannes xxiii tot paus was aanleiding voor een veel sprekender referentiekader in de jaren zestig: dat van een open kerkelijke sfeer - wat nog niet altijd wil zeggen: een open praktisch beleid - en speciaal het referentiekader van het Tweede Vaticaans Concilie en het daarmee verbonden Secretariaat voor de Eenheid. Al vóórdat de grote concilie-documenten werden afgekondigd werd veelvuldig verwezen naar paus Joannes xxiii zelf, naar uitspraken van kardinaal Bea, voorzitter van het Secretariaat voor de Eenheid, en naar de eerste encycliek van Joannes xxiii *Ad Petri Cathedram* (29 juni 1959). Niet geheel ongerijmd met de uit deze referenties sprekende verwachtingen is, dat pas nu, in deze zelfde periode 1960-1965, meer aandacht werd gegeven aan het officiële kerkelijke beleid, zoals dat tot uiting kwam in maatregelen van het H. Officie en bepalingen van de *Codex Iuris Canonici*. Wat het kerkelijk referentiekader betreft was de eerste helft van de jaren zestig een overgangperiode, waarin enerzijds het kerkbeeld van *Mystici Corporis* nog gold, anderzijds conciliaire openheid een rol speelde. Het kerkelijk referentiekader van de katholieke oecumenici veranderde dan ook op slag toen de grote conciliedocumenten verschenen, en met name het decreet over de oecumene *Unitatis Redintegratio* (21 november 1964). Naast dit decreet werd er in de jaren zestig verwezen naar *Lumen Gentium*, *Gaudium et Spes* en de constitutie over de liturgie *Sacrosanctum Concilium* (4 december 1963). Ook uit de referenties in de jaren zeventig, ofschoon gering in aantal, valt op te maken dat dit conciliaire referentiekader bleef bestaan.

Behalve dit katholieke referentiekader vinden wij ook veel, zelfs de meeste, verwijzingen naar niet-katholieke kerkelijke documenten en leiders. Het meest constant door de hele onderzoeksperiode heen refereerden de katholieke oecumenici aan de documenten van de Wereldraad van Kerken en aan uitspraken van zijn secretaris-generaal, de Nederlander Visser 't Hooft. In Nederland was het de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, die de meeste verwijzingen trok, in dit geval overigens veelal uitgesproken afwijzende referenties. Om nauwkeuriger te zijn: de generale synode heeft gedurende de onderzoeksperiode drie maal een schrijven gepubliceerd over de verhouding tot de rooms-katholieke kerk, te weten in 1950, 1961 en 1969. Met name het eerste schrijven ontlokte aan katholieke oecumenici veel veelal negatieve reacties, zodat het in bijna het hele decennium werd aangehaald, en (ter vergelijking) na het verschijnen van het tweede schrijven in 1961 nog enkele malen. Naar de beide andere documenten is vrijwel niet verwezen.

6.5. De k-discussie

Voor zover intellectuelen een bijdrage hebben geleverd aan de k-discussie komt daaruit naar voren dat in die discussie vooral tot 1955 een kerkelijk referentiekader een rol speelde. De meeste verwijzingen gingen in deze jaren naar het beleid van de Nederlandse bisschoppen, culminerend in achtereenvol-

gens de rede van kardinaal De Jong bij de viering van het eeuwfeest van het herstel van de hiërarchie (1953) en het bisschoppelijke mandement (1954). Verwijzingen naar deze rede en het mandement kwamen overigens na 1955 zelden meer voor. Naast deze verwijzingen vallen nog de vele referenties op naar uitspraken van paus Pius XII. In mindere mate werd in deze periode verwezen naar de sociale encycliek *Quadragesimo Anno* (15 mei 1921) en naar de brieven van kardinaal Suhard. Na 1955 werden verwijzingen naar het kerkelijk leergezag zeldzaam; van de weinige betreffen de meeste het optreden van Joannes XXIII, diens encycliek *Pacem in Terris* (11 april 1963) en de conciliedocumenten *Lumen Gentium* en *Gaudium et Spes*.

7. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De discussies rond de vier onderzoeksthema's hebben, blijkens de mate waarin katholieke intellectuelen er over publiceerden,¹⁴⁶ vooral plaats gevonden in de jaren vijftig en zestig. Voor deze periode zijn enkele duidelijke referentiekaders in het algemeen aan te geven.

Het *theologisch referentiekader* werd gevormd door die stromingen, die een vernieuwing van de theologie beoogden: de *nouvelle théologie* in Frankrijk en haar Duitse pendant, later vooral de transcendente theologie van (de school van) Rahner in Duitsland. Deze stromingen kwamen op tégen een 'bovenstroom' in van een statische en dogmatische 'schooltheologie', die op neothomistische leest geschoeid meende de maatschappelijke ontwikkelingen te kunnen tegemoet treden met gestandaardiseerde antwoorden. De genoemde theologische stromingen hadden dit gemeen, dat zij de katholieke traditie in gesprek wilden brengen met de maatschappelijke ontwikkelingen; 'de wereld' werd serieus genomen. De drie stromingen zochten dan ook nieuwe wetenschappelijke fundamenteën: in de historisch-kritische traditie waarmee de wetenschapsbeoefening buiten de theologie en de protestantse theologie al veel langer vertrouwd waren, in de wijsgerige stromingen van existentialisme en fenomenologie en meer specifiek in zich daarop baserende fenomenologische psychologie.

De existentiële fenomenologie, zoals de verschillende filosofische stromingen wel werden samengevat,¹⁴⁷ vormde daarnaast ook het expliciete - zelfs zo goed als enige - *wijsgerige referentiekader* voor de betrokken katholieke intellectuelen. Er vond een overgang van een dogmatisch neothomisme naar een open neothomisme plaats (grotendeels al in het interbellum), en van daaruit naar de fenomenologie. Toen aan het eind van de jaren zestig de fenomenologie aan betekenis inboette verbrokkelde tevens het referentiekader van de intellectuelen, tegelijk met een proces van wetenschappelijke verbrekking in de vele vakgebieden van de wetenschappen, een proces van deconfessionalisering van de wetenschappen¹⁴⁸ en van hun beoefenaars. Katholieke intellectuelen werden als katholieken onherkenbaar.

Over deze beide theologische en wijsgerige referentiekaders valt op te merken, dat zij uit het buitenland afkomstig waren. Uit het feit dat de opinieleiders zich voor een groot deel bij deze stromingen aansloten kan men concluderen, dat de veranderende opvattingen gebaseerd waren op 'geestelijke import'. Des te opvallender is het feit dat er uit deze import relatief weinig werd geciteerd. De intellectuelen citeerden bijna twee maal zoveel Nederlandse als buitenlandse auteurs.¹⁴⁹

Een derde referentiekader werd gevormd door kerkelijke documenten en uitspraken. Hoewel dit referentiekader niet zo duidelijk valt te veralgemenen als de twee eerder genoemde - veel werd verwezen naar op de thema's betrekking hebbende uitspraken - kunnen wij toch zeggen, dat intellectuelen een uitgesproken belangstelling hadden voor algemene uitspraken over de kerk. Hun referentiekader was toch vooral een visie, een beeld van de kerk als geheel, dat zich ontwikkelde van een beeld van de kerk als 'mystiek lichaam' tot het kerkbeeld van het 'volk Gods', afkomstig van Vaticanum II. Dat zij dat kerkbeeld vooral opvatten in een open zin, dat wil zeggen: een zo ruim mogelijk kader waarbinnen (hun) eigen interpretaties althans niet uitgesloten werden, kan blijken uit het weinig citeren van beperkende documenten als de encyclick *Humani Generis* (tegen de *nouvelle théologie*), Uitspraken van het Heilig Officie en later de celibaatsencycliek en *Humanae Vitae*.

Men kan met reden veronderstellen, dat de theologie in deze jaren een bemiddelende rol heeft vervuld tussen het 'wereldse' wijsgerige en het kerkelijke referentiekader. Een dergelijke bemiddeling was nog onmogelijk, zolang het kerkelijk denken zich dogmatisch opstelde tegen de moderne wetenschappen - één aspect van de strijd tegen het modernisme - en anderzijds de aan invloed winnende sociale wetenschappen bleven vasthouden aan een even dogmatisch natuurwetenschappelijk verklaringsmodel. Als reactie tegen deze stroming in de sociale wetenschappen kwam vanaf de jaren dertig een fenomenologische benadering op. Anderzijds begon ook het kerkelijk dogmatisme barsten te vertonen, zeker in de praktijk. Zo ontstond een moment waarop in de theologie beide 'partijen' tot elkaar konden worden gebracht, en tevens een moment waarop de intellectuelen, met één been in de kerk en het andere in 'de wereld', konden gaan trachten aan deze gespletenheid een eind te maken.

Hoofdstuk 6: Inhoudelijke analyse van publicaties over de vier thema's

1. INLEIDING

In het vorige hoofdstuk is het denken van de katholieke intellectuelen over de vier onderzoeksthema's, door middel van een beschrijving van hun referentiekaders, reeds globaal gekarakteriseerd en in zijn bredere ideële context geplaatst. In dit hoofdstuk willen wij concreter op de inhoud van dit denken ingaan aan de hand van een analyse van uitspraken in de publicaties van de intellectuelen. Hierbij gaan wij te werk volgens de zogcheten ideaaltypische methode, die door Weber in de sociologie werd geïntroduceerd.¹ Ideaaltypen zijn logisch-rationeel samenhangende constructies van een deel van de sociale werkelijkheid, die als zodanig niet in de realiteit voorkomen maar methodologisch gefundeerde 'overdrijvingen' van die werkelijkheid vormen.² Ideaaltypen komen als heuristisch instrument met name bij historisch en vergelijkend sociologisch onderzoek van pas: nagegaan kan worden of er zich naar tijd of plaats verschillen voordoen in de mate waarin de maatschappijke werkelijkheid een gegeven ideaaltype benadert.

Met behulp van deze methode formuleerden wij de hypothese dat er onder de intellectuelen in onze onderzoeksgroep in de loop van de onderzochte periode sprake was van een evolutie van een bij benadering volkskerkelijk naar een denominationeel ideaaltype van denken. Het centrale kerkelijke gezag (Rome) daarentegen, zo verwachtten wij, bleef in de loop van de onderzoeksperiode sterk volkskerkelijk denken, terwijl de Nederlandse bisschoppen een middenpositie innamen tussen beide genoemde groepen: aan het begin van de onderzoeksperiode sterk volkskerkelijk en naar het eind toe gematigd denominationeel. Als daarbij zou blijken dat de Nederlandse bisschoppen in de loop van de tijd steeds meer denominationeel gingen denken, en als voorts blijkt dat deze 'omslag' in hun denken *later* plaatsvond dan bij de intellectuelen het geval was, dan zou dit erop kunnen wijzen dat laatstgenoemden ten opzichte van het Nederlandse kerkelijke gezag in de betreffende decennia een voorhoede-functie of 'trekkersrol' vervulden. De hypothese werd opgesteld naar analogie van wat er in de sociologische literatuur over de veranderingen in het Nederlands katholicisme als zodanig wordt gezegd.³

Door het denken van de intellectuelen en het kerkelijk gezag met de termen 'volkskerkelijk' en 'denominationeel' aan te duiden sluiten wij ons aan bij een traditie in het (godsdienst)sociologisch spreken, die, zoals reeds in de Inleiding werd opgemerkt, teruggaat tot Weber en Troeltsch. De 'kerk-

secte'-dichotomie heeft in de sociologie aanleiding gegeven tot een uitgebreide discussie, waarbij onder andere het begrip 'denominatie' als intermediair type tussen kerk en secte naar voren kwam. In de sociologische praktijk was immers gebleken, dat de oorspronkelijke tweedeling in feite niet toereikend was om moderne religieuze verschijningsvormen, met name in Noord-Amerika en bepaalde delen van West-Europa (waaronder Nederland), te duiden.

Schematisch voorgesteld kan men de begrippen kerk, denominatie en secte plaatsen op een continuüm, waarbij onmiddellijk opgemerkt dient te worden dat het hier een logisch-rationeel gedacht continuüm betreft: het type 'denominatie' vertoont zowel kenmerken die verwant zijn aan karakteristieken van het type 'kerk' als van het type 'secte'. Het is dus niet zo, dat door middel van het continuüm wordt aangegeven dat de denominatie een 'doorgangshuis' zou zijn van kerk naar secte of omgekeerd. Voorts kan er geen zinnige uitspraak gedaan worden over *waar precies* op het continuüm tussen kerk en secte de denominatie geplaatst moet worden; het betreft hier immers geen schaal.

De typen kerk, denominatie en secte hebben betrekking op de maatschappelijke verschijningsvormen van de godsdienst als zodanig. In de volgende alinea's echter zullen wij ons specifiek richten op de wereld- en levensbeschouwing of mens- en maatschappijvisie* die kenmerkend is voor de onderscheiden typen. Wij beperken ons hierbij tot de volkskerkelijke en denominationele wereld- en levensbeschouwing.* Het sectarische denken blijft buiten beeld, daar het type 'secte' met betrekking tot het Nederlandse katholicisme niet van toepassing is.*

In de volgende paragraaf wordt allereerst een algemene beschrijving gegeven van het volkskerkelijke respectievelijk denominationele denken, uitgaande van de kenmerken die in de sociologische literatuur aan de typen 'kerk' en 'denominatie' worden toegeschreven. Voorts wordt besproken hoe deze algemene karakterisering werd uiteengelegd in algemene uitspraken, die samen het inhoudsanalyse-model vormden. Tenslotte komt aan de orde welke methode bij de toepassing van dat model - de eigenlijke analysewerkzaamheden - werd gevolgd.

2. VOLKSKERKELIJK VERSUS DENOMINATIONEEL DENKEN

De ideaaltypische karakterisering van het volkskerkelijk denken laat zich gemakkelijk afleiden uit de structurele typologie, zoals die in hoofdstuk 1 reeds werd gegeven.⁷ De universaliteitspretentie van de volkskerk impliceert dat andere, al dan niet christelijke, opvattingen als dwaling worden beschouwd. Het kerkelijk instituut en zijn hiërarchie krijgen een centrale plaats, die theologisch gefundeerd wordt: de kerk is een heilige *Gnadenanstalt*, de gelovigen krijgen daaraan deel door het ontvangen van sacramenten uit handen van de priesters. De laatsten hebben een monopolie op de heilsbedeling. Voorts wordt een totale claim gelegd op het leven van de gelovigen, die

tot uitdrukking komt in een strakke, objectivistische en gedetailleerde moraalcode en een eigen kerkelijke maatschappijvisie, waarin de kerk als *corpus christianum* tevens een ideale maatschappij voorspiegelt, die geheel in het teken van het geloof staat. De centrale plaats van het kerkelijk instituut en de kerkelijke hiërarchie worden in het volkskerkelijke denken theologisch gefundeerd.

Achter een dergelijk kerkbeeld vinden wij uiteraard een daaraan beantwoordend wereldbeeld terug. Dit draagt een dualistisch karakter. Er wordt een tegenstelling gezien tussen een hogere sfeer, die eeuwig, heilig en geestelijk is, en een lagere, tijdelijke, materiële en aardse sfeer. De 'wereld', op zichzelf tot het slechte en zondige geneigd, ontleent haar waarde slechts aan haar oriëntatie op het eeuwige, het geestelijke. Eenzelfde dualiteit vindt men volgens het volkskerkelijke denken terug in de mensen. Als lichamelijke, tijdelijke wezens zijn de mensen gencigd tot het kwade - hetgeen bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in hun seksuele strevingen. Met hun ziel zijn de mensen daarentegen geroepen tot een geestelijk, hoger leven, dat pas in het hiernamaals, verlost van het lichaam, volmaakt kan zijn. Dit ware geluk kan hier op aarde bevorderd worden door het leiden van een deugdzzaam leven, waarbij de mensen geleid worden door de kerkelijke hiërarchie, en (idealiter) beschermd worden door een christelijke maatschappij.

Het denominationele denken vormt op vele punten een tegenpool van het geschetste volkskerkelijke denken. In plaats van universalisme vinden wij pluralistische opvattingen. Ten aanzien van de maatschappij wordt de zogeheten institutionele differentiatie niet slechts geaccepteerd, maar positief aanvaard. Het religieuze wordt gezien als slechts één - zij het fundamenteel - facet van het menselijk bestaan. Een religieuze institutie dient dan ook geen organisationele activiteiten te ondernemen op maatschappelijk terrein. Bij hun lidmaatschapskeuze zijn de gelovigen vrij criteria van professionaliteit en belangenbehartiging aan te leggen. Ook in het persoonlijk leven worden de mensen vrij gelaten. Hun eigen beleving is criterium voor geloof, en deelname aan de riten heeft veeleer een expressieve betekenis dan dat zij voortkomt uit de objectivistische redenen van heilsnoodzakelijkheid. De moraal bestaat niet uit voorschriften, maar uit algemene morele beginselen; en zelfs deze zijn grotendeels tijd- en cultuurgebonden. Het denominationele denken wordt gekenmerkt door godsdienstige en morele permissiviteit: de mensen moeten, hun geweten volgend, zelf hun godsdienstige en morele lijnen uitzetten. Het denominationele kerkbeeld correspondeert daarmee. Een 'kerk' is niet in de eerste plaats een instituut, maar een ideëel-affectieve gemeenschap van gelovigen, gevormd op basis van vrijwilligheid, waarin de ambtsdragers veeleer professionele 'profeten' dan sacrale 'priesters' moeten zijn.⁹ In het denominationele denken wordt tenslotte veel positiever aangekeken tegen het aardse bestaan. Het goddelijke en menselijke, het geestelijke en lichamelijke worden niet tegenover elkaar geplaatst, maar beschouwd als geïntegreerde aspecten van één werkelijkheid.

Deze globale schets van het volkskerkelijke en denominationele denken vormde de basis voor een gedetailleerder inhoudsanalysemodel. Ons mede inspirerend op bestaande analysemodellen van wereld- en levensbeschouwing⁹ stelden wij een reeks van uitspraken op in de volgende zeven categorieën: uitspraken betreffende 1) het algemene mensbeeld, 2) de algemene maatschappijvisie, 3) de verhouding(en) tussen mensen onderling, 4) de verhouding tussen individu en collectiviteit, 5) de aard van instituties *casu quo* groeperingen en hun onderlinge verhouding, 6) de regels betreffende het individuele handelen, en 7) de werkelijkheid als zodanig. Voor elk van deze categorieën werden zowel volkskerkelijke als denominationele uitspraken geformuleerd. Strevend naar een zo uitputtend mogelijke, maar niettemin hanteerbare lijst kwamen wij tot een tachtigtal uitspraken, die samen het operationele analysemodel vormen. Dit inhoudsanalysemodel is als bijlage achterin opgenomen. Achter de uitspraken in het model zijn tussen haakjes de volgnummers aangegeven van die uitspraken waarin eenzelfde of verwante idee tot uitdrukking komt. In dit verwijssysteem komt duidelijk het deductieve karakter van het model naar voren: er kunnen combinaties van uitspraken gevormd worden die alle betrekking hebben op eenzelfde basiskenmerk van het volkskerkelijke respectievelijk denominationele denken. Achter de uitspraken is verder ook vermeld of het een volkskerkelijke (κ) dan wel denominationele (D) uitspraak betreft.

Met dit analyse-instrument werd vervolgens de inhoudsanalyse uitgevoerd. Zowel in publicaties van intellectuelen uit de onderzoeksgroep als in documenten van de Nederlandse bisschoppen en van het centrale kerkelijke gezag werd het volgnummer genoteerd wanneer uitspraken uit ons analysemodel voorkwamen. De genoteerde (volgnummers van) uitspraken werden dan per publicatie in de computer ingevoerd in een bestand met publicatiegegevens (thema, auteur, titel, jaar) en uitspraakgegevens (volgnummers uit ons model). Daardoor werd het mogelijk overzichten te maken van voorkomende volkskerkelijke en denominationele uitspraken per (sub)thema en/of tijdstip.

Allereerst werd een proefanalyse uitgevoerd om het model te testen op zijn inter- en intrasubjectieve betrouwbaarheid. De *intersubjectieve betrouwbaarheid* betreft de mate waarin het analysemodel door *twee of meer* onafhankelijk van elkaar werkende onderzoekers met hetzelfde resultaat kan worden toegepast. De *intra-subjectieve betrouwbaarheid* heeft betrekking op het consistent in de tijd toepassen van het model door *dezelfde* onderzoeker: de analyse van eenzelfde publicatie op twee verschillende tijdstippen moet hetzelfde resultaat opleveren. De proefanalyse betrof een beperkt aantal publicaties.

Het testen van de intersubjectieve betrouwbaarheid van het model gebeurde in twee fasen. In een eerste fase werd het analysemodel door de onderzoeker en twee medewerkers onafhankelijk van elkaar toegepast op vijf publicaties van katholieke intellectuelen. Hierbij werd tewerk gegaan aan de hand van

de volgende instructies: 1) als er in een tekstpassage¹⁰ een idee werd verwoord, die overeen kwam met een uitspraak uit ons model, dan diende men het betreffende volgnummer in de kantlijn te noteren; 2) alléén tekstpassages waarin *duidelijk* een modeluitspraak tot uitdrukking kwam, mochten 'gescoord' worden: halfslachtige uitspraken of twijfelgevallen werden niet genoteerd. Na de analyse van elke publicatie werden de resultaten onderling besproken en werd nagegaan in hoeverre de geconstateerde verschillen het gevolg waren van een verschillende interpretatie - en derhalve onduidelijkheid - van het inhoudsanalysemodel. Op basis van deze evaluatie werd de formulering van bepaalde uitspraken uit het model bijgesteld en werden uitspraken uitgesplitst of samengetrokken. Het resultaat was dat er aan het eind van de eerste fase van de testperiode tussen de drie codeerders een grote mate van coherentie kon worden vastgesteld wat de toepassing van het inhoudsanalysemodel betreft.¹¹ Het tijdens de eerste fase 'bijgeschaafde' model werd vervolgens in een tweede fase door de onderzoeker en twee nieuwe medewerkers onafhankelijk van elkaar toegepast op nog eens zes geschriften: vier publicaties van katholieke intellectuelen en twee kerkelijke documenten. Ditmaal vond er geen tussentijds overleg plaats. Ook in deze fase gaf de intersubjectieve betrouwbaarheid van het model een gunstig resultaat te zien.¹² Nadat de *intersubjectieve* betrouwbaarheid van het model vastgesteld was werd de feitelijke inhoudsanalyse door de onderzoeker alléén verricht, waarbij ter controle van de *intra-subjectieve* betrouwbaarheid aan het begin van de analysewerkzaamheden vijf publicaties tweemaal (met een tussenpoos van een maand) werden geanalyseerd. Deze test viel eveneens positief uit.¹³

Naast de intersubjectieve betrouwbaarheid werd tijdens de testperiode ook nagegaan in hoeverre het door ons gehanteerde model 'paste' op de geanalyseerde teksten, anders gezegd: in welke mate er eigenlijk uitspraken uit ons model in de publicaties voorkwamen. De realiteitswaarde van het inhoudsanalysemodel werd als volgt gemeten. De elf publicaties die in de testperiode (eerste en tweede fase samen) werden geanalyseerd¹⁴ werden onderverdeeld in gelijke stukken (alinea's) van circa 400 woorden.¹⁵ Vervolgens werd nagegaan in *hoeveel* alinea's uitspraken uit het model voorkwamen. Vastgesteld werd dat dit in ruim 70% van alle alinea's het geval was en dat de resterende 30% praktisch uitsluitend levensbeschouwelijk neutrale informatie bevatte (historische overzichten, presentatie van onderzoeksgegevens enzovoort).¹⁶ Kortom: het door ons gehanteerde volkskerk/denominatie-model bleek uitstekend aan te sluiten bij de realiteit van het katholieke wereld- en levensbeschouwelijke denken in de onderzochte periode.

Tot slot van deze paragraaf nog een enkel woord over de samenstelling van de bij de inhoudsanalyse betrokken steekproef van publicaties van de katholieke intellectuelen - wij konden uiteraard niet alle 2.417 in het kader van het onderzoek verzamelde publicaties analyseren. Wij wilden met name die publicaties in de analyse betrekken, die *ten tijde van het verschijnen* ervan representatief waren voor het denken van een zo groot mogelijk aantal

intellectuelen en/of op dat moment relatief het meeste invloed uitoefenden binnen de katholieke *intellectual community*. Om dit te bereiken werd *het aantal verschillende auteurs* dat een bepaalde publicatie citeerde in de jaren volgend op het verschijnen ervan, als selectiecriteria gehanteerd.¹⁷ Het spreekt voor zichzelf dat de steekproef, ook wat (sub)perioden en onderzoeksthema's betreft, representatief werd samengesteld. Uiteindelijk werden 181 publicaties van katholieke intellectuelen geselecteerd, waarvan er 155 effectief werden geanalyseerd.¹⁸ Naast deze publicaties van intellectuelen werden er ook 47 officieel-kerkelijke documenten bij de analyse betrokken: 20 documenten van het centrale kerkelijke gezag en 27 van het Nederlandse episcopaat.¹⁹ Alles bij elkaar meer dan 4000 pagina's tekst als neerslag van het katholieke denken.

4. VAN VOLKSKERKELIJK NAAR DENOMINATIONEEL DENKEN

De inhoudsanalyse geeft om te beginnen een algemeen beeld van de evolutie in het denken van de katholieke intellectuelen en de kerkelijke gezagsdragers. De aantallen volkskerkelijke en denominationele uitspraken worden met elkaar vergeleken op basis van de eerder reeds gehanteerde periode-indeling, namelijk 1946-1950, 1951-1955, 1956-1960, 1961-1965, 1966-1970 en 1971-1975. Wat de visuele presentatie van de gegevens betreft is gekozen voor het histogram. Deze grafische vorm leek ons het meest geschikt voor het beoogde doel: te laten zien hoe de *verhouding* tussen de aantallen volkskerkelijke en denominationele uitspraken in de tijd evolueert. Deze verhouding komt goed tot uitdrukking in de verschillen in hoogte tussen de respectievelijke kolommen in een gegeven periode. De (absolute) aantallen uitspraken als zodanig zijn vanuit de vraag naar de verandering in het wereld- en levensbeschouwelijke denken van de intellectuelen en het kerkelijk gezag niet van zo groot belang. De verschillen in aantallen uitspraken tussen de onderscheiden perioden en/of groeperingen worden immers in de eerste plaats en voornamelijk veroorzaakt door verschillen in de hoeveelheid geanalyseerde tekst. De bespreking van de resultaten in deze paragraaf is als volgt: eerst wordt de globale evolutie - alle thema's samen - beschreven en vervolgens wordt op de vier thema's afzonderlijk ingegaan.

4.1. *Het globale beeld*

De figuren 6.1.a, 6.1.b en 6.1.c geven een overzicht van de verschuivingen in het denken van respectievelijk de intellectuelen, de Nederlandse bisschoppen en 'Rome'. Opmerkelijk hierbij is, dat elk van de drie groeperingen een duidelijk te onderscheiden evolutiepatroon vertoont. De katholieke intellectuelen uit de onderzoeksgroep dachten tot 1950 overwegend volkskerkelijk, maar

al vrij vroeg, in de periode 1951-1955, is er sprake van een omslag van volkskerkelijk naar denominationeel denken. In vergelijking met later echter wordt er nog relatief sterk volkskerkelijk gedacht. In de loop van de jaren zestig, begin zeventig, verdwijnt het volkskerkelijke element nagenoeg volledig uit het denken van de intellectuelen.

De evolutie in het denken van de Nederlandse bisschoppen geeft een ander beeld te zien. De cesuur ligt hier precies in het midden van de onderzoeksperiode: tot omstreeks 1965 wordt overwegend volkskerkelijk gedacht, en vanaf de tweede helft van de jaren zestig overwegend denominationeel. Het volkskerkelijke element blijft echter ook dan, veel meer dan bij de intellectuelen, in het bisschoppelijke denken aanwezig. Niettemin is de verandering bij de bisschoppen, de hele periode in ogenschouw genomen, in zekere zin nog iets frappanter dan bij de intellectuelen. De bisschoppen dachten tot in de jaren zestig nauwelijks denominationeel, terwijl de intellectuelen aan het begin van de onderzoeksperiode al in zekere mate denominationeel dachten. De getallen in *tabel 6.1* zijn in dit verband illustratief. Het betreft hier associatie- of samenhangsmaten, die de sterkte van het verband tussen het tijdstip (de periode) en het vóórkomen van volkskerkelijke respectievelijk denominationele uitspraken weergeven. Deze indices zijn dus een graadmeter voor de sterkte van de omslag in denken bij de onderscheiden groepen in de loop van de onderzoeksperiode. Welnu, wij zien dat de bisschoppen hier iets hoger scoren dan de intellectuelen. Wat het tijdstip van de 'omslag' in het denken van de Nederlandse bisschoppen betreft nog het volgende. De blijkens *figuur 6.1.b* vrij radicale overgang van nog overwegend volkskerkelijke opvattingen aan het eind van de jaren vijftig naar een duidelijk denominationeel getint denken in de eerste helft van de jaren zestig viel samen met de komst van een nieuwe generatie bisschoppen. Deze wisseling van de wacht vond bovendien vrijwel gelijktijdig plaats met de voorbereidingen voor de meest indrukwekkende vernieuwingsgolf uit de recente geschiedenis binnen de katholieke kerk, die concreet gestalte kreeg in het Tweede Vaticaans Concilie. De ontwikkeling in opvattingen van het episcopaat is juist bij die voorbereidingen duidelijk aanwijsbaar. De allereerste wensen (*vota*) zijn nog sterk van volkskerkelijke aard, terwijl de kritieken op de *series prima*, de eerste reeks van ontwerp-conciliëdocumenten, al veel meer denominationeel denken verraden.²⁰ Mede door hun goed gefundeerde commentaren leverden de Nederlandse bisschoppen een belangrijke bijdrage aan het concilie.²¹

Uit *tabel 6.1* blijkt voorts dat van de drie groepen de verandering in het denken van het centrale kerkelijke gezag het kleinst was. Van een omslag, zo toont *figuur 6.1.c* ons, was hier in het geheel geen sprake. 'Rome' blijft overduidelijk volkskerkelijk denken, zij het dat in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig het overwicht van de volkskerkelijke uitspraken iets is verminderd in vergelijking met het begin van de onderzoeksperiode. In feite nemen de jaren van het Tweede Vaticaans Concilie (1961-1965) een uitzonderingspositie in: het aantal denominationele

uitspraken van het centrale kerkelijke gezag is dan opvallend hoog (zonder overigens de volkskerkelijke uitspraken in aantal te overtreffen), hetgeen voor rekening komt van de encycliciek *Mater et Magistra* en van de concilie-documenten *Gaudium et Spes* over de kerk in de wereld van deze tijd, *Gravissimum Educationis* over de christelijke opvoeding en *Unitatis Redintegratio* over de oecumene.

Deze eerste globale resultaten in ogenschouw nemend kan men stellen dat onze eerder geformuleerde hypothese over de veranderingen in het denken van de katholieke intellectuelen, de Nederlandse bisschoppen en 'Rome' eerder wordt bevestigd dan tegengesproken. De intellectuelen weken al vroeg in de onderzoeksperiode, en geleidelijk aan steeds verder, af van de volkskerkelijke lijn en ook de bisschoppen gingen - zij het later en minder uitgesproken dan de intellectuelen - in de loop van de tijd overwegend denominationeel denken. Het centrale kerkelijke gezag daarentegen bleef de (oude) volkskerkelijke opvattingen in hoge mate trouw. Er vond kortom in de loop van de onderzoeksperiode onder de katholieke intellectuelen een duidelijke evolutie plaats van een overwegend volkskerkelijk naar een denominationeel denken, en het denken van de Nederlandse bisschoppen kan inderdaad geplaatst worden in een middenpositie tussen de intellectuelen en het centrale kerkelijke gezag. Verder heeft het er, gezien de latere omslag van het bisschoppelijke denken, alle schijn van dat de katholieke intellectuelen ten opzichte van de Nederlandse bisschoppen (en via hen ook voor de katholieke bevolking als zodanig) fungeerden als een culturele voorhoede. Wij zullen met het doen van meer stellige uitspraken hierover echter moeten wachten totdat in hoofdstuk 8 de invloedslijnen van de intellectuelen naar de bisschoppen onderzocht zijn.

4.2. De vier themagebieden

Uit tabel 6.2 komt naar voren dat de opvattingen van de katholieke intellectuelen in de loop van de onderzoeksperiode ten aanzien van de vier thema's vrij sterk zijn veranderd, maar dat de verschillen tussen de thema's onderling miniem zijn: de verandering in opvattingen heeft, de periode als geheel overziende, bij alle thema's in gelijke mate plaatsgevonden. De verandering van volkskerkelijk naar denominationeel denken was het meest uitgesproken met betrekking tot het thema 'ambt'. De cijfers in de tabel zijn zeer globale karakteriseringen: de evolutie van volkskerkelijk naar denominationeel denken onder de intellectuelen wordt in één getal samengevat. De contingentie-coëfficiënten geven dan ook slechts een eerste, summierse indruk van de trend per thema voor de gehele onderzoeksperiode; zij geven geen informatie over het (longitudinaal) patroon waarin de veranderingen in het denken over de onderscheiden thema's zich voltrokken. Daarvoor kijken wij naar de figuren 6.2.a tot en met 6.2.d. Die laten zien dat er weliswaar sprake was van een globaal evolutiepatroon dat voor alle thema's gold, maar dat er in de loop

van de onderzoeksperiode ook enkele interessante verschillen tussen de thema's vastgesteld kunnen worden. Wat het algemene evolutiepatroon in het denken van de katholieke intellectuelen betreft kunnen wij binnen de onderzoeksperiode drie (sub)perioden onderscheiden. In de tweede helft van de jaren veertig dachten de intellectuelen met betrekking tot de vier thema's nog sterk volkskerkelijk, in de loop van de jaren vijftig vond de overgang naar een meer denominationele visie plaats en de laatste vijftien jaar van onze onderzoeksperiode overheersten op alle terreinen de denominationele uitspraken in zeer hoge mate.

Gaan wij wat specifiek op de zaken in, dan blijkt dat de intellectuelen in de eerste helft van de jaren vijftig enkel met betrekking tot de geestelijke gezondheid al overwegend denominationeel dachten. Wat het thema ambt betreft was op dat moment de balans tussen de volkskerkelijke en denominationele uitspraken vrijwel in evenwicht, met een licht accent naar de denominationele kant. Op het terrein van de twee overige thema's (oecumene en k-discussie) overheersten in de eerste helft van de jaren vijftig in de publicaties van de katholieke intellectuelen nog de volkskerkelijke uitspraken. Nu blijkt dat de zojuist vastgestelde vroege ommezwaai (begin jaren vijftig) van volkskerkelijk naar denominationeel denken praktisch uitsluitend veroorzaakt werd door het numerieke overwicht van de - in hoofdzaak denominationele - uitspraken op het terrein van de geestelijke gezondheid. Met betrekking tot de thema's ambt en k-discussie vond de overgang van een overwegend volkskerkelijke naar een meer denominationele visie pas in de tweede helft van de jaren vijftig plaats. Wat de oecumene betreft overheersten de denominationele uitspraken zelfs pas in de eerste helft van de jaren zestig, maar dan wel plotseling in een zeer hoge mate. Overigens zij terloops opgemerkt dat het lage aantal uitspraken betreffende het laatstgenoemde thema in de tweede helft van de jaren vijftig tot de nodige voorzichtigheid noopt bij het trekken van conclusies over het denken van de katholieke intellectuelen in deze periode inzake de oecumene. Hetzelfde geldt overigens voor het thema k-discussie in de jaren 1946-1950 en 1961-1965.

Met betrekking tot het thema oecumene is voorts opvallend dat de intellectuelen enerzijds aan het begin van de onderzoeksperiode - in vergelijking met de andere thema's - het sterkst denominationeel dachten, terwijl er anderzijds in de eerste helft van de jaren zestig nog relatief het meest volkskerkelijke uitspraken voorkwamen. Dit moet toegeschreven worden aan de omstandigheid dat in het kader van het oecumenische denken de individuele, niet-officiële dialoog met andersdenkenden - overigens alleen door deskundigen te voeren - al vrij vroeg positief werd gewaardeerd. Wat de officiële kerkelijke verhoudingen, die pas in een later stadium van de oecumenische discussie echt fundamenteel aan de orde werden gesteld, betrof bleef men nog gedurende lange tijd min of meer 'gesloten' (volkskerkelijk) denken. Wij komen hierop terug.

De overgang van een licht overwicht aan denominationele uitspraken in de publicaties betreffende het thema ambt in de jaren vijftig naar een overduidelijk denominationele visie in de jaren zestig (*figuur 6.2.c*), viel samen met een al even opvallende verandering in de onderwerpen waarover de intellectuelen publiceerden. Terwijl er in de jaren vijftig over de onderwerpen 'leken' en 'zielzorg', die toen centraal stonden in de publicaties van de intellectuelen, nog enigszins in wereld- en levensbeschouwelijk gemengde termen gesproken werd, was de 'eigenlijke' ambtsdiscussie die in de jaren zestig plaatsvond uitgesproken denominationeel van toon.

De omslag die zich vanaf de eerste helft van de jaren vijftig in het denken van de katholieke intellectuelen voordeed op het terrein van de geestelijke gezondheid (*figuur 6.2.a*), bestond globaal gesteld in een verandering van het mensbeeld, hetgeen tot uiting kwam in de opkomst van nieuwe referentiekaders: de (existentiële) fenomenologie en de wetenschappelijke psychologie. Wat de subthema's in het thema geestelijke gezondheid betreft kan vermeld worden dat eigenlijk alleen het denken over seksuele moraal in het veranderingsproces van volkskerkelijk naar denominationeel denken enigermate achterbleef. Zoals wij in de volgende paragraaf zullen zien, bleven op dit terrein tot aan het eind van de jaren vijftig de volkskerkelijke uitspraken in de meerderheid.

Met betrekking tot het thema k-discussie tenslotte kan gesteld worden dat de (kritische) denominationele geluiden in de discussies rond het bisschoppelijk mandement en de 'doorbraak' (periode 1951-1955) afkomstig waren van auteurs als B. Delfgaauw, Loeff en Brongersma. Zij hielden een afwijzing in van de traditionele katholieke staatsleer en verrieden voorts een twijfel aan de zin en noodzaak van het organisatorische optreden van de katholieke kerk op profaan terrein. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig, wanneer de (relatief weinig) publicaties vooral gaan over het onderwijs, de politiek en de media, zien wij hetzelfde beeld als bij de andere thema's: het aantal volkskerkelijke uitspraken neemt af tot een te verwaarlozen niveau.

Het aantal volkskerkelijke en/of denominationele uitspraken van de Nederlandse bisschoppen was in bepaalde perioden - en dit gold voor alle vier de thema's - zo laag, dat de maten van samenhang voor de verschillende thema-gebieden niet konden worden berekend.²² De histogrammen van de *figuren 6.3.a* tot en met *6.3.d* kunnen echter wel met elkaar vergeleken worden, althans bij die perioden waarin voldoende uitspraken voorhanden zijn.

De evolutie in het denken van de Nederlandse bisschoppen over de thema's geestelijke gezondheid en ambt was globaal genomen dezelfde: een overgang van overwegend volkskerkelijk naar denominationeel denken in het begin van de jaren zestig, uitmondend in duidelijk denominationeel getinte opvattingen aan het einde van de onderzoeksperiode. *Figuur 6.3.a* laat zien dat de door de bisschoppen in de loop van de onderzoeksperiode afgelegde weg op het terrein van de geestelijke gezondheid wel een zeer lange was. Wat de oecumene betreft valt op dat alléén in de periode 1966-1970 het aantal denomina-

tionele uitspraken groter was dan het aantal volkskerkelijke. Het denominationele accent werd echter in de eerste helft van de jaren zeventig alweer ongedaan gemaakt. Hoewel het aantal bisschoppelijke uitspraken over de oecumene in deze laatste periode te klein was om met zekerheid te kunnen spreken van een terugkeer tot de volkskerkelijke stellingnamen, zijn zij wellicht toch te beschouwen als een indicator van de impasse in de oecumene: de onmacht, ook van de kant van het Nederlandse episcopaat, om tot een fundamentele denominationele doorbraak op dit terrein te komen. In verband met het thema k-discussie kan in feite enkel het duidelijk volkskerkelijke karakter van het bisschoppelijke denken in het eerste decennium van de onderzoeksperiode (en met name in het mandement van 1954) worden vastgesteld. Voor de jaren zestig werden met betrekking tot dit thema drie korte verklaringen van de bisschoppen geanalyseerd, die samen slechts acht uitspraken bevatten.²³ Het gegeven dat zij in deze periodes zo weinig over dit thema spraken is echter zeker zo significant voor het denominationele karakter van hun denken als de uitspraken zelf dat zijn.

Ook voor het denken van het centrale kerkelijke gezag konden geen maten van samenhang tussen de variabelen 'tijd' (periode) en 'uitspraak' (volkskerkelijk of denominationeel) worden berekend. De figuren 6.4.a tot en met 6.4.d laten zien dat in verband met de uitspraken van 'Rome' over de vier thema's vooral de periode 1961-1965 interessant is. Niet alleen zijn er in deze periode betreffende alle thema's een redelijk aantal uitspraken voorhanden, maar tevens is het aandeel van de denominationele uitspraken in deze periode relatief het grootst, hoewel er met betrekking tot het thema ambt weinig verschil is met de jaren 1946-1950. De vergelijking tussen deze histogrammen van de jaren 1961-1965 is uiteraard vooral van belang om een idee te krijgen van de verschillen in betekenis van het Tweede Vaticaans Concilie voor het officiële kerkelijke denken inzake de onderscheiden thema's. Afgezien van de encycieliek *Mater et Magistra* zijn alle uitspraken in deze periode afkomstig uit conciliedocumenten. De onmiskenbaar denominationele impact van het concilie was het grootst op het terrein van de oecumene. Daarop volgden respectievelijk de thema's k-discussie, geestelijke gezondheid en tenslotte ambt. In het decreet over de oecumene *Unitatis Redintegratio* komen zelfs méér denominationele dan volkskerkelijke uitspraken voor! Een misschien wat verrassende conclusie in verband met het concilie is voorts dat deze kerkvergadering over de drie andere thema's - ondanks de hausse in denominationele uitspraken - nog overwegend volkskerkelijk dacht. Het meest uitgesproken was dit het geval voor het thema 'ambt', waarbij men bovendien bedenke dat de celibaatskwestie tijdens het concilie niet eens expliciet aan de orde gesteld werd. Uit deze bevindingen volgt dat de betekenis van het Tweede Vaticaans Concilie voor de gelovigen wellicht meer van inspirerende dan van concreet-inhoudelijke aard was: de 'geest' van het concilie mag dan in belangrijke mate vernieuwend geweest zijn, de concrete inhoud van de

concilie-documenten was blijkens de resultaten van onze analyse overwegend traditioneel.

Tot slot van deze paragraaf keren wij terug naar de eerder behandelde bespreekbaarheidshypothese. In haar operationele vorm stelde deze hypothese dat de hoogtepunten in de aantallen publicaties van de katholieke intellectuelen over de verschillende onderzoeksthema's elkaar volgens een welbepaald patroon in de tijd zouden opvolgen: als eerste verwachtten wij een stijging van de publicaties op het terrein van de k-discussie, dan een piek in de aantallen publicaties betreffende de geestelijke gezondheid, vervolgens over de oecumene en tenslotte over het ambt. De achter de hypothese liggende redenering was dat de verschillende thema's voor het kerkelijk gezag in verschillende mate bespreekbaar waren en dat als gevolg hiervan verwacht kon worden dat de intellectuelen eerst de gemakkelijkst liggende thema's ter discussie zouden stellen (tot uitdrukking komend in een toename van publicaties) en pas later de wat gevoeliger liggende thematieken. Een verhoging van het aantal publicaties over een bepaald thema betekent echter niet per definitie dat de bestaande opvattingen betreffende de thematiek in kwestie ook echt ter discussie worden gesteld - en worden vervangen door nieuwe opvattingen. Men moet in verband met de bespreekbaarheidshypothese niet slechts kijken naar de hoogtepunten van de aantallen publicaties, maar tevens de *inhoud* van deze publicaties in de beschouwing betrekken.

Op basis van de nu verkregen resultaten kan de bespreking van de hypothese worden vervolledigd en afgerond. In de eerste plaats blijkt dat de hausse in publicaties over de thema's oecumene en k-discussie in het eerste decennium niet per definitie inhield dat volkskerkelijke overtuigingen ter discussie werden gesteld. De in het vorige hoofdstuk (bij de bespreking van *figuur 5.1*) gesignaleerde en niet verwachte hausse in het aantal publicaties over de oecumene aan het begin van onze onderzoeksperiode blijkt na een beschouwing van de resultaten van de inhoudsanalyse verklaarbaar. Er was weliswaar sprake van veel publicaties maar dit duidde niet op een algemeen ter discussie stellen van de bestaande volkskerkelijke opvattingen op dit terrein. De inhoudsanalyse lijkt echter wat de k-discussie betreft de hypothese te ontkrachten. Ook hier blijkt de stijging van publicaties inhoudelijk geen aanduiding te zijn van kritiek op het volkskerkelijke denken. Dat dergelijke kritiek in die jaren binnenskamers wel degelijk bestond kan de bespreekbaarheidshypothese in dit opzicht niet redden. De hypothese richt zich immers op de aanwezigheid van openbare discussie. Tenslotte blijkt ook moeilijk aanwijsbaar, dat oecumenische thema's eerder dan kwesties rond het ambt ter discussie zouden zijn gesteld. Beide thema's kwamen vrijwel gelijktijdig aan het begin van de jaren zestig uitvoerig aan de orde. Geconcludeerd moet worden dat de hypothese, hoewel zij door ons onderzoek enige plausibiliteit heeft gekregen, toch te algemeen is om er korte-termijnontwikkelingen volledig mee in kaart te brengen.

In strijd met de hypothese lijkt voorts de relatief sterke denominationele

denktrant van het centrale kerkelijke gezag aangaande de oecumene. 'Oecumene' zou één van de laatste thema's moeten zijn waarbij 'Rome' een tendens naar denominationalisering zou vertonen. Later in dit hoofdstuk zal echter blijken dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen algemeen-abstracte, en derhalve meer vrijblijvende, oecumenische intentieverklaringen en concrete opvattingen over hoe de oecumene feitelijk gestalte dient te krijgen. De denominationele uitspraken van het kerkelijke gezag in het conciliedocument *Unitatis Redintegratio* behoren tot de eerstgenoemde categorie; over concrete oecumenische stappen bleef 'Rome' echter overwegend volkskerkelijk denken.

5. VERANDERENDE OPVATTINGEN, 1945-1975

5.1. *De relativiteitsgedachte*

In deze paragraaf wordt concreter en gedetailleerder ingegaan op het denken van de katholieke intellectuelen, de Nederlandse bisschoppen en 'Rome' en de veranderingen daarin. Alvorens wij overgaan tot een bespreking van de afzonderlijke thema's moet gewezen worden op een algemeen aanwezige ontwikkeling in het denken van de intellectuelen. De analyse brengt een zeer opvallende toename aan het licht van uitspraken, waarin een besef tot uitdrukking komt van de relativiteit en de mogelijke diversiteit van ideeën, opvattingen, organisatie- en gedragsvormen.²⁴

Als er één rode draad loopt door het ideologische veranderingsproces van de Nederlandse katholieke intellectuelen, dan is het wel de erkenning van de contextuele bepaaldheid en pluriformiteit van het menselijk bestaan. Terwijl het aandeel van de betreffende modeluitspraken in de periode 1946-1950 nog slechts 7% bedroeg, was dit percentage in de jaren 1966-1975 opgelopen tot rond de 30. Dit betekent dat de relativiteitsgedachte gemiddeld naar voren komt in elke derde geanalyseerde alinea! Vooral de uitspraak betreffende de historische bepaaldheid en veranderbaarheid van instituties in het algemeen en de kerk in het bijzonder (uitspraak 5.6) kwam zeer frequent voor, met name vanaf de eerste helft van de jaren zestig. Zij maakte toen al 16% uit van het totaal aantal uitspraken, bijna een verdubbeling ten aanzien van de voorafgaande periode (1956-1960) en een verachtvoudiging in vergelijking tot de jaren 1946-1950. In het decennium erna (1966-1975) bleef het aandeel van deze uitspraak vrijwel constant. Het tijdstip waarop het betreffende modelitem zijn kwantitatief hoge niveau bereikt is veelzeggend: dat gebeurde in de conciliejaren. Paus Joannes xxiii had in zijn openingstoespraak tot de concilievaders gesteld dat weliswaar de geloofswaarheden zelf onveranderlijk vastliggen, maar dat de wijze waarop deze hun uitdrukking vinden naar tijd en plaats kan verschillen.²⁵ Deze bevestiging door het hoogste kerkelijke gezag van wat men de 'relativiteitsidee' zou kunnen noemen bleef onder de katholieke intellectuelen, ook buiten Nederland, niet onopgemerkt: mede door

hun toedoen werd deze idee tijdens het concilie verder uitgediept en vorm gegeven. McSweeney beschouwt de verbreiding van de gedachte van de 'relativity of belief' onder impuls van de progressieve theologen als de meest verstrekkende uitkomst van het concilie.²⁶ Want hoewel de idee van de relativiteit van dogma's al langer in het katholieke denken aanwezig was,²⁷ werd zij pas tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, onder het toeziend oog van de gehele katholieke wereld, door het kerkelijk gezag expliciet gelegitimeerd. Hierdoor werd de deur wijd opengezet voor allerlei al dan niet sterk van de officiële visie afwijkende interpretaties en duidingen van het geloof. Dat crisis en conflict in de katholieke kerk hierdoor eerder werd bevorderd dan voorkomen behoeft wel geen betoog. Ook in een ander verband hebben wij hier reeds op gewezen.²⁸

De opkomst van de gedachte van historische en sociaal-culturele bepaaldheid van het menselijk gedrag (in een brede betekenis) vertoont met betrekking tot vier onderzoeksthema's interessante verschillen. In het eerste decennium van de onderzoeksperiode kwamen uitspraken waarin deze idee ligt besloten vrijwel uitsluitend - en dan nog sporadisch - voor in publicaties op het terrein van de geestelijke gezondheid,²⁹ met name bij onderwerpen als de geestelijke gezondheid in het algemeen en de psychotherapie in het bijzonder en in mindere mate bij de subthema's huwelijk en gezin. Met betrekking tot de geestelijke gezondheid stelden Carp en Oldendorff vast dat het gedrag van individuen en het daaraan ten grondslag liggende wereldbeeld historisch-contextueel bepaald is. De (sociale) wetenschap kan en moet dit aantonen door de typische en concrete factoren te beschrijven, die in verband met een bepaald gedragspatroon in het spel zijn. Een gelijkaardige gedachte valt wat later bijvoorbeeld ook bij Han Fortmann vast te stellen.³⁰ Het beginnende relativisme in het denken over huwelijk en gezin kwam onder meer tot uiting in de brochure *Het moderne gezin* (1952) van H. Cornelissen, waarin hij wees op de culturele bepaaldheid van verschillende gezinstypen. In die jaren betoogde Van Boxtel, dat de wijsgerige invulling van het begrip 'liefde' in de loop der tijden sterk historisch bepaald was.³¹

In de tweede helft van de jaren vijftig brak de idee van de historisch-contextuele bepaaldheid van de verzuiling door (thema k-discussie). Loeff wees er in 1955 op dat de traditionele thomistische staatsleer een product van zijn tijd was geweest en nu achterhaald was.³² Hierin werd hij bijgevalen door Tellegen, die in zijn opstel *Verdraagzaamheid en verzuiling* in meer algemene zin betoogde dat de verzuiling in vroeger tijden weliswaar onmiskenbaar zijn functie had, maar dat ditzelfde structurele isolement anno 1957 in feite een anachronisme was. Iets gelijkaardigs verdedigden kort daarop ook Couwenberg en Kreykamp.³³

Een relativering, in de hier verstande betekenis, van de kerkelijke institutie in het algemeen en het ambt in het bijzonder was - een enkele uitzondering daargelaten³⁴ - tot het begin van de jaren zestig een zeldzaamheid in de publicaties van de intellectuelen. In de loop van dit decennium kwam hier

verandering in. Aan het eind van de jaren zestig werd er over kerk en ambt, in vergelijking met de andere onderzoeksthema's, zelfs het meest relativerend gedacht. De publicaties van Van Eyden, De Grijs, Haarsma, Schillebeeckx en Schreuder waren in dezen kenmerkend. Later kwam daar Bunnik bij. Vooral de laatste en Schillebeeckx gingen bij herhaling uitvoerig in op de historiciteit en veranderbaarheid van de concrete verschijningsvormen van kerk en ambt. Bunnik deed dit in het gespecialiseerde kader van zijn soms verregaand kritische beschouwingen over ambt en celibaat en Schillebeeckx in wat meer algemene, minder scherpe bewoordingen met betrekking tot kerk en ambt als zodanig.

Ook in het denken over de oecumene drong pas in de loop van de jaren zestig de idee van de historiciteit van de bestaande verhoudingen goed door, zij het wat minder radicaal dan bij het thema ambt het geval was. Vooral in publicaties van Van Beeck, Fiolet en Van de Pol vinden wij de betreffende opvatting expliciet verwoord.

Op het terrein van de geestelijke gezondheid bleven de relativistische uitspraken in de jaren zestig frequent voorkomen, aanvankelijk voornamelijk in publicaties betreffende huwelijk en gezin, de man-vrouw-verhouding, seksualiteit en voorbehoedsmiddelen, maar in de loop van dit decennium ook in algemeen moraal-theologische geschriften.

De idee van de relativiteit van de eigen, verzuilde organisatiestructuren (k-diskussie) kwam in de jaren zestig voornamelijk in publicaties over het onderwijs en de politiek tot uitdrukking. Gesteld werd, dat het katholieke onderwijs zich diende aan te passen aan de beleavingswereld van de moderne mens,³⁵ dat er gestreefd diende te worden naar een verregaande 'pluriformering' van het onderwijs, waarbij alleen het lager onderwijs voorlopig nog ongemengd katholiek kon worden gehouden.³⁶ Met betrekking tot de politiek was men van mening dat een confessionele partij geen dwingende noodzaak was, maar niettemin een - van tijd en omstandigheden afhankelijke - zinvolle keuze kon zijn.³⁷ In het begin van de jaren zeventig werd het zojuist geschetste beeld van de jaren zestig bevestigd, waarbij het opmerkelijk is dat in het kader van de discussies rond huwelijk en gezin en ook de ambtsdiscussie de relativiteitsidee met name tot uiting kwam in publicaties over emancipatie, die van de jeugd en vooral ook die van de vrouw.³⁸

5.2. Ambt, leek en zielzorg

In deze paragraaf zullen wij eerst stilstaan bij het kerkbeeld, zoals dat in de loop der jaren in de publicaties van de intellectuelen (gezien de aard van het onderwerp meest theologen) tot uitdrukking komt. Vervolgens wordt uitvoeriger ingegaan op de visie op het ambt, waarbij ook meer specifieke kwesties als de verhouding tussen priesters en leken en het celibaat aan de orde komen. *Tabel 6.3* laat zien dat de aandacht van de intellectuelen in het eerste

decennium van de onderzoeksperiode wat meer uitging naar de kerkelijke institutie in het algemeen. Vanaf het begin van de jaren zestig kwam het ambt centraal te staan (*tabel 6.3*).

Tot ongeveer het midden van de jaren vijftig huldigde men een duidelijk volkskerkelijke visie op de institutie 'kerk'. In de tweede helft van dit decennium begon de verhouding om te slaan en halverwege de jaren zestig vinden wij nog slechts een enkel volkskerkelijk spoor terug.³⁹ In de laatste tien jaar van de onderzochte periode werd door de intellectuelen uitsluitend een denominationeel kerkbeeld gehanteerd. Bezien wij deze ontwikkeling nader, dan blijkt dat aan het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig vooral het sacrale karakter van de kerk (uitspraak 4.1.4) werd benadrukt. "De Kerk", zo stelde Ramselaar "blijft de éne, heilige ... Krachtens haar wezen staat de Kerk als vreemdelinge in de wereld. Zij is niet van deze aarde".⁴⁰ Met name de beeldspraak van de kerk als het 'mystieke lichaam van Christus' kwam in de jaren 1945-1955 veel voor, in aansluiting op de encycliek *Mystici Corporis*: "Om de waarachtige Kerk van Christus ... nader te bepalen en te beschrijven, vindt men niets edelers, niets voortreffelijkers, niets goddelijkers tenslotte, dan de uitdrukking volgens dewelke zij genoemd wordt het mystieke Lichaam van Jezus Christus".⁴¹ Dat men met deze omschrijving geen abstract gegeven maar de concrete 'kerk van Rome' op het oog had, daarover liet bijvoorbeeld Moonen geen twijfel bestaan: "Wanneer de Kerk het Mystieke Lichaam van Christus is, dan is dit de juridische, hiërarchische, zichtbare Kerk en geen andere".⁴²

In de loop van de tweede helft van de jaren vijftig verdween de opvatting van de kerk als heilige *Gnadenanstalt* geleidelijk uit het beeld en kwam de nadruk meer te liggen op de interne structuur van de kerk. Dit was tekenend voor de groeiende belangstelling voor de figuur van de ambtsdrager. Van de weinige in dit verband relevante publicaties uit deze periode werden er twee van Schillebeeckx het meest geciteerd.⁴³ Deze entte zijn kerkbeeld op de Christusfiguur die zijns inziens twee onderscheiden facetten vertoont: dat van de *Christus caput* en dat van de *membra*. Enerzijds is Christus hoofd van de kerk, doch anderzijds is hij het inspirerende of 'doordringende' oerprincipe, dat de leden van de geloofsgemeenschap aan elkaar bindt. Vanuit dit gegeven kwam Schillebeeckx in feite tot een dubbel(zinnig) kerkbeeld: de kerk als hiërarchie en als geloofsgemeenschap. De hiërarchische structuur van de kerk is volgens Schillebeeckx de incarnatie van het *Christus caput*-aspect en daarom onaantastbaar en even wezenlijk als de gemeenschap van gelovigen.⁴⁴ Deze opvatting over de kerk kwam vanaf het begin van de jaren zestig in de publicaties van de intellectuelen centraal te staan. De kerkelijke institutie werd dan niet meer in de eerste plaats beschouwd als een waarde op zich; zij staat ten dienste van het godsvolk. "De institutionele vormen", aldus Braun, "ontlenen hun waarde ... aan de Kerk als komst van het Rijk van God en kunnen dus beoordeeld worden vanuit deze norm: komt het Evangelie, de zending van Christus, dit volk van God in deze vormen tot de

meest gunstige ontplooiing".⁴⁶ Binnen de kerkelijke institutie moet, zo meenden de intellectuelen in de jaren zestig, ruimte zijn voor democratie, persoonlijk initiatief en creativiteit van de gelovigen en de 'lagere' ambtsdragers (uitspraken 3.2.1 en 5.12). Vooral vanaf de tweede helft van dit decennium vinden wij deze ideeën in hun publicaties terug.⁴⁶ Zo zag bijvoorbeeld Bunnik het ambtelijke gezag met betrekking tot de werking van pastorale raden "niet als de instantie die zich welwillend laat adviseren en toch alleen de beslissing neemt, maar als het element dat het gezamenlijk beraad en de gezamenlijke beslissing registreert en authenticceert".⁴⁷ Haarsma huldigde de opvatting dat anno 1973 de kerk zonder creatieve ongehoorzaamheid ten dode is opgeschreven.⁴⁸

Dat het ambt als zodanig in de eerste tien, vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog in de publicaties van de intellectuelen nauwelijks of niet ter discussie werd gesteld, blijkt wel uit het gegeven dat van de twee uitspraken uit het analysemodel die specifiek over het ambt gaan (de uitspraken 5.13 en 5.14) er vóór 1958 slechts één (5.13) een enkele maal voorkomt.⁴⁹ Tot het eind van de jaren vijftig hadden de publicaties vooral betrekking op de positie van de leken en op de zielzorg. Blijkbaar was het traditionele volkskerkelijke beeld van de ambtsdrager toendertijd min of meer vanzelfsprekend en achtte men het niet nodig dit nog eens expliciet te schetsen. Dit gebeurde wel in de eerste helft van de jaren zestig. Wij komen dan - vrij plotseling - in verscheidene publicaties de idee van de ambtsdrager als 'religieuze professional' tegen. In 1964 stelde Schreuder dat de terugval van het aantal priesterroepingen met name te wijten is aan het onprofessionele karakter van het ambt. In een tijd waarin professionalisme een sleutelcriterium geworden was met betrekking tot de keuze van een beroep, zagen mogelijke priesterkandidaten een "discrepantie ... tussen de formele structuur van het geestelijk ambt enerzijds en die van de andere hogere beroepen anderzijds, m.a.w. de crisis met betrekking tot het geestelijk ambt in onze tijd schijnt iets te maken te hebben met de professionele onderontwikkeling van dit beroep".⁵⁰ Wilde men deze crisis bestrijden, dan was het volgens hem nodig het wetenschappelijk niveau van de priesteropleiding te verhogen, een duidelijke beroepscode uit te werken, de priesters samen te brengen in een beroepsorganisatie en andere professionaliseringsmaatregelen te treffen. Hierin werd hij vanuit theo logische hoek bijgevalen door Haarsma: "Legt men de nadruk op de ambtsdrager, dan is het zaak hem een duidelijk gezicht te geven in de huidige maatschappij: daartoe is nodig een verdere professionalisering".⁵¹

Het gegeven dat het ambt meer en meer als een professie beschouwd wordt impliceerde dat er onderscheid gemaakt werd tussen de 'ambtsruimte' van de priester en diens persoonlijke leven. Reeds in 1963 kon men bij De Grijs te lezen: "Maar nooit zal zijn (de priester E.S./L.W.) persoonlijke levensontwerp a.h.w. vervangen worden door het ambt, nooit zal het mogen komen tot identificatie tussen die twee, omdat het ambt dan het persoonlijke levensontwerp verstikt".⁵² Bunnik stelde een jaar later min of meer hetzelfde.

Een ander facet van het ambt dat vanaf de jaren zestig veel aandacht kreeg was het dienende karakter ervan. Dit paste in het kader van het toen opkomende meer algemene beeld van de kerk als dienst aan de mensheid.

In samenhang hiermee kwam de nadruk steeds meer te liggen op de persoonlijke kwaliteiten van de ambtsdrager. Deze moest in staat zijn een vertrouwensrelatie met zijn omgeving te scheppen, naar de mensen toe te gaan; er moest van de priesterfiguur een tot luisteren uitnodigend appèl uitgaan. Dit zou echter alleen mogelijk zijn wanneer de ambtsdrager het niet enkel bij woorden liet maar ook daden stelde. De priester moest het geloof, ook in de kleine dingen van alledag, 'vóórleven'.

Haarsma nam een eigen positie in de ambtsdiscussie in. Door zijn publicaties vanaf het begin van de jaren zestig liep een duidelijke rode draad: de idee van de priester als profeet. In onze huidige tijd, aldus Haarsma, dient de nadruk te liggen op de verkondiging van het Woord en niet zozeer op de sacramentele functie van de priester zoals vroeger het geval was; immers, zo schreef hij, "in een christelijk wereldbeeld, waar het geloof een vanzelfsprekende vooronderstelling was, kon het profetische element, kern van ieder kerkelijk ambt, gemakkelijk op de achtergrond geraken ten gunste van de sacramentele functie. Nu die vooronderstelling steeds meer gaat ontbreken en het geloof ... steeds meer de vorm aanneemt van een aangevochten geloof, vraagt de dienst van het Woord als wezenlijke component van het ambt opnieuw de aandacht".⁵³

Typisch voor de ambtsliteratuur vanaf de jaren zestig was tenslotte het teruggrijpen naar de begintijd van het christendom. Om zicht te krijgen op de figuur en de functies van de ambtsdrager is nodig, aldus onder meer Schillebeeckx en Haarsma, dat het priesterbeeld ontdaan wordt van historisch bepaalde vertekeningen, die in de loop der jaren werden aangebracht. Men moet teruggaan naar de oergestalte van de ambtsdrager, zoals deze in de eerste christengemeenten functioneerde. Hier zijn de algemene principes te vinden die te allen tijde gelden en die de inspiratiebron vormen voor de concrete, aan tijd en plaats aangepaste, invulling van de priesterfiguur (uitspraak 5.2). Het beeld van de ambtsdrager, zoals bijvoorbeeld uit de Handelingen en brieven van de apostelen naar voor komt, is dat van een vertegenwoordiger, een representant van Christus en van zijn plaatsvervanger, de bisschop. Deze vertegenwoordiging betekent in de eerste plaats dienst aan de gemeente, zoals het wezen van Christus zelf dienst aan de mensheid is.

Tot zover de opvattingen van de intellectuelen over de ambtsdrager. Op de celibaatsdiscussie komen wij nog terug, maar om de lijn van de ontwikkeling vast te houden bezien wij nu eerst het denken over de verhouding tussen priesters en leken. Daarbij zien wij in de eerste helft van de onderzoeksperiode een overwicht van de volkskerkelijke uitspraken (nummer 3.1.6), terwijl in het laatste decennium alleen bij Schillebeeckx nog een enkele maal een volkskerkelijk geluid te beluisteren viel.⁵⁴ Tussen priester en leek, zo werd aan het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig

gesteld, bestaat een principieel onderscheid. Hoewel de leek een eigen taak heeft met betrekking tot de geloofsverkondiging in de wereld, is hij toch duidelijk ondergeschikt aan de ambtsdrager. Aan deze laatste is wegens zijn sacrale status immers een leidende rol toebedeeld. Een beeld dat in dit verband herhaaldelijk opdook was dat van de herder en de kudde.⁵⁵

In de loop van de jaren vijftig begon het denken van de intellectuelen ambigue trekken te vertonen. Enerzijds wilde men nog het fundamentele onderscheid tussen de beide 'kerkelijke standen' benadrukken, doch anderzijds werd het denken van de intellectuelen onder invloed van de opkomende idee van het algemene priesterschap van de gelovigen steeds meer in een tegen-gestelde richting gestuurd. Schillebeeckx bijvoorbeeld trachtte deze paradox te omzeilen door het onderscheidingscriterium tussen priester en leek te verleggen van het al dan niet gewijd-zijn naar het functionele vlak. Hij was van mening "dat de scheiding tussen 'clerici' en 'laici' binnen de eenheid van de kerkgemeenschap een goddelijke instelling is waaraan niet kan worden getornd" en dat "een niet-priester die nochtans deel zou hebben, hoe dan ook, aan de hiërarchische zending als dusdanig ... in de theologische zin van het woord onmogelijk een leek (kan) worden genoemd".⁵⁶

De denominationele trend in het denken over priesters en leken zette zich in de loop van de jaren zestig algemeen door. Zowel priesters als leken, zo werd gesteld, hebben deel aan het algemene priesterschap en staan met elkaar op voet van gelijkheid. Er werd niet meer gesproken in termen van meer of minder maar van anders-zijn. Dit anders-zijn is niet zozeer wezenlijk maar veeleer een kwestie van specialisatie op basis van aanleg en/of interesse. Het ambtelijke priesterschap, zo stelde Van Eyden in 1965, "staat niet naast het algemene, en is daarom niet een hogere graad, maar een bijzondere verwerkelijking".⁵⁷ Bunnik was van oordeel dat er met betrekking tot het onderscheid tussen leken en priesters in de toekomst steeds meer gedacht zou moeten worden in termen van "situationeel en inventariserend" in plaats van "principieel en fundamenteel".⁵⁸ Haarsma meende dat bijvoorbeeld voor pastoraal werk een wijding niet noodzakelijk was, maar dat dit ook zijn wortels kon hebben in het vrije charisma, in natuurlijke aanleg of verworven bekwaamheid.⁵⁹ Opgemerkt kan worden dat niet alleen theoretische overwegingen debet waren aan de 'gelijke behandeling' van leken en priesters door de intellectuelen vanaf de jaren zestig, maar dat deze ook bevorderd werd door de praktische dreiging van het priestertekort. "Zou de onmiskenbare bekwaamheid en geschiktheid voor het kerkelijke ambt die men telkens bij leken aantreft", zo vroeg Haarsma zich af, "niet méér als indicatie gezien kunnen worden om hen eventueel als gehuwde part-time priester in te schakelen, waar er gebrek aan priesters is?".⁶⁰

Geheel in de lijn van de hier geschetste evolutie veranderden ook de opvattingen van de intellectuelen over de mogelijkheid van vrouwelijke ambtsdragers. Vooral Van Eyden bleek een pleitbezorger voor het openstellen van het ambt voor vrouwen. Immers, zo meende hij, man en vrouw zijn principieel

gelijkwaardig en hebben gelijkelijk de opdracht Christus' evangelie te brengen aan de wereld. "Waarom zou nu de gelijke verantwoordelijkheid ophouden als het ambt in zicht komt?"⁶¹ De visie dat de vrouw onwaardig is om het ambt uit te oefenen was historisch bepaald en ingegeven door heel andere dan rationeel-theologische overwegingen; "een symbolisch beargumenteerde barrière tussen man en vrouw in de ambtelijke dienst en de leiding der Kerk is noch bijbels noch dogmatisch te motiveren".⁶² In deze uitspraak lag minstens impliciet besloten dat Van Eyden niet alleen het priesterschap als zodanig maar ook de hogere kerkelijke functies voor vrouwen toegankelijk achtte. Vergelijken wij dit met de enige uitspraak uit onze steekproef van de jaren vijftig, waarin expliciet over de vrouw in het ambt gesproken werd, dan blijkt er in acht jaar veel veranderd te zijn: "En indien het dan juist is dat de priesterlijke wijdingsmacht naar Christus impliciete wil alleen aan mannen kan worden verleend, volgt hieruit dat de vrouwen onvermijdelijk uitgesloten blijven ook van de jurisdictie van de hogere kerkelijke hiërarchie" (Schillebeeckx).⁶³

Daarmee komen wij terug op het priesterambt zelf, en met name het celibaat. Dit kwam medio jaren zestig ter discussie te staan. Deze discussie kende vervolgens een korte bloei en verdween weer aan het begin van de jaren zeventig. Het denken van de intellectuelen was in deze periode denominationeel. Niettemin zijn er graduele verschillen vast te stellen. Auteurs als Loeff en Bunnik leverden ongezouten kritiek op het officieel-kerkelijke standpunt, zoals dat was neergelegd in de encycliek *Sacerdotalis Caelibatus*, terwijl bijvoorbeeld Schillebeeckx in dezen argumenten naar voren bracht die wat nauwer aansloten bij de volkskerkelijke visie die het kerkelijk gezag huldigde. Teneinde een indruk te geven van de nuances en verschillen in het denken van de intellectuelen met betrekking tot het celibaat plaatsen wij in de volgende alinea's de opvattingen van vier auteurs naast elkaar, te weten Bunnik, Loeff, De Grijs en Schillebeeckx. Vooraf zij voor alle duidelijkheid nog opgemerkt, dat alle vier auteurs overtuigd waren van de waarde van een in vrijheid gekozen en onderhouden celibaat en dat zij het er verder over eens waren dat voor het uitoefenen van het 'beroep' ambt het ongehuwd-zijn niet noodzakelijk is. Waar de discussie in feite om draaide was de vraag in hoeverre het ambt méér is dan een professie en of dit méér-zijn vraagt om een celibataire levensstaat. De antwoorden op deze vraag bevonden zich als het ware op een schaal, waarvan het ene uiteinde gevormd wordt door de idee dat ambt en persoonlijk levensproject totaal verschillende, gescheiden zaken zijn, terwijl aan de andere kant staat dat het aanvaarden van het ambt het kiczén voor een welbepaald levensontwerp, inclusief het celibaat, inhoudt.

Schillebeeckx stelde in *Het ambtscehibaat in de branding* dat er een wezenlijke verwantschap bestaat tussen ambt en celibaat. Dit laatste diende verstaan te worden als het ongehuwd-zijn omwille van het rijk Gods en niet omwille van bijvoorbeeld de cultische reinheid. Volgens Schillebeeckx is hier

sprake van een 'existentieel niet anders kunnen'. Op grond hiervan is de opstelling van het kerkelijk gezag volkomen begrijpelijk. Het formeel-juridische verplicht stellen van het celibaat wees hij weliswaar af, maar de kerkelijke leiding had zijns inziens wel het morele recht om van hen die in vrijheid gekozen hebben voor het ambt te eisen dat zij ongehuwd zijn en blijven; alleen het celibaat immers maakt het mogelijk tot een existentiële waardebeleving van het ambt te komen. De kerkelijke richtlijn helpt de priester hierbij. Dit was echter de theorie. In de praktijk bepleitte Schillebeeckx een minder strenge benadering van de celibaatseis door het kerkelijk gezag dan vroeger het geval was. Gestrande priesters moesten volgens hem zonder veel ophef het ambt kunnen verlaten, terwijl aan reeds gehuwden op grotere schaal dispensatie diende te worden verleend voor het uitoefenen van het priesterambt. In feite impliceerden de hier geschetste opvattingen van Schillebeeckx een meerzinnig ambtsbeeld. Aan de ene kant staat de persoon die met heel zijn wezen ambtsdrager is en wil zijn en daarom ongehuwd blijft - de echte, volwaardige ambtsdrager - en anderzijds is er, overdreven gesteld, sprake van een 'ambtenaar', die weliswaar met recht en reden ambtshandelingen stelt, doch voor wie de persoonlijke investeringen minder groot zijn: hij is bijvoorbeeld niet per definitie ongehuwd.

Een verwante visie op ambt en celibaat vinden wij bij Loeff terug, zij het dat deze aanzienlijk minder begrip dan Schillebeeckx kon opbrengen voor het officieel-kerkelijke standpunt. Over de toen pas verschenen encycliek *Sacerdotalis Caelibatus* luidde zijn oordeel: "De encycliek doet over de gehele lijn krampachtig aan, zó krampachtig zelfs, dat zij de indruk wekt dat de schrijver zichzelf nog moet overtuigen".⁶⁴ Loeff verwierp de opvatting dat het celibaat noodzakelijk is om het ambt goed te kunnen uitoefenen. Het celibaat is geen eigenschap van iets maar een zijnswijze. Het is niet noodzakelijk voor de bezigheid van het priesterambt, maar wel voor de levenswijze van het priesterschap. Het celibaat is zinvol zolang het voor de priester zélf en voor de gemeente waarin hij functioneert als teken van het priester-zijn, van de getuigenis van het Andere, van God, 'werkt'. Loeff benadrukte vooral de innerlijke aanvaarding van het celibaat door de priester. Indien deze geen levensvreugde beleeft aan het ongehuwd-zijn moet hij deze levensstaat verlaten. Het beslissingsrecht over het al dan niet aanvaarden van het celibaat ligt volledig bij de individuele persoon.

Ook bij De Grijs lag de nadruk op de autonomie van de individu. Geloven is een existentieel gebeuren, een persoonlijk in-de-wereld staan vanuit de inspiratie van het evangelie. Dit geldt ook voor het ambt. Het aanvaarden van het ambt dient gebaseerd te zijn op een persoonlijke, 'doorwerkte' keuze en tot uitdrukking te komen in een persoonlijke vormgeving. Objectief geformaliseer is hierbij uit den boze. Voor sommigen zal het celibaat deel uitmaken van de eigen invulling van het ambt, doch dit is niet noodzakelijk en a-priori zo, aldus De Grijs.

Bunnik was de meest radicale van de vier. Voor hem stonden ambt en celibaat los van elkaar. Noch in de Schrift, noch in de kerkgeschiedenis of de theologie zijn afdoende argumenten te vinden voor een koppeling van beide, zo meende hij. Dat er door het kerkelijke gezag niettemin zoveel nadruk wordt gelegd op het ongehuwd-zijn van de ambtsdrager is historisch bepaald: een gevolg van de verheerlijking van de (maagdelijke) levensstaat van de kloosterling in de middeleeuwen, hetgeen door het Concilie van Trente in een wettische vorm gegoten was. Laat men de perspectivistische, contextueel bepaalde opvattingen voor wat zij zijn, dan blijkt dat het kerkelijk ambt een functie is en wel een dienst aan de geloofsgemeenschap. Het betreft hier als het ware een zakelijke overeenkomst tussen ambtsdrager en gemeente. Men mag ambt en persoon dan ook niet laten samenvallen. In de persoonlijke sfeer kan behoefte zijn aan en ruimte voor een levenspartner zonder dat hierdoor het ambt geschaad wordt. In de Schrift wordt overigens, ondanks de tegengestelde indruk die het kerkelijke gezag probeert te wekken, het ongehuwd-zijn eerder als uitzondering dan als regel gesteld: het huwelijk is de 'normale' bestemming van de mens. Het valt dan ook niet moeilijk te begrijpen, zo meende Bunnik voorts, dat een gedwongen celibaat uiterst schadelijk kan zijn voor de persoon in kwestie. De moderne psychologische inzichten wijzen in die richting. Diegenen tenslotte die een 'eschatologische bewijsvoering' hanteren en de nadruk leggen op het anticiperende karakter van het celibaat (op de toestand in het hiernamaals - de *aeon*) of op de tekenfunctie ervan, waardoor anderen aangespoord worden ook bewust naar het eschaton toe te leven, kan gewezen worden op het gegeven, dat een dergelijke eschatologische waarde eveneens aan het huwelijk kan worden toegekend.

5.3. Moraal en geestelijke gezondheid

De verandering in het denken van de intellectuelen op het terrein van de geestelijke gezondheid kan gekarakteriseerd worden als een 'antropocentrische wending'. De mens-in-de-wereld kwam in de loop van de onderzoeksperiode centraal te staan. Dit betekende allereerst dat men bekommerd is om het geluk van de mens 'hier en nu', hetgeen een innerlijke aangelegenheid, een kwestie van zich welbevinden is. Voorts geloofde men in de mogelijkheden van de mens om zelfstandig vorm te geven aan zijn persoonlijk leven en de maatschappij. De conclusies betreffende het geestelijk leven van de mens - geloof en moraal - liggen dan ook voor de hand: niet het a priori gegeven, objectieve dogma maar het persoonlijk bewustzijn, het authentieke be- of doorleven was het criterium. In de volgende alinea's zal worden nagegaan hoe dit in de resultaten van onze inhoudsanalyse tot uitdrukking komt. Uitgegaan wordt van de 'mensbeeld-items' uit het model; gaandeweg worden dan ook andere, verwante of anderszins relevante uitspraken bij de bespreking betrokken. De specifieke moraalitems (sectie 6 van het model) worden afzonderlijk besproken.

Aan het begin van de onderzoeksperiode, toen er nog overwegend volkskerkelijk werd gedacht, was het item uit het inhoudsanalysemodel, waarin de existentiële eenheid van de menselijke persoon en de waarde van de innerlijke belevingswereld tot uitdrukking komt (item 1.4) de meest voorkomende denominationele uitspraak over dit thema. Dit bleef het geval tot het begin van de jaren zestig, tot het moment dus waarop het relativisme een overwegende rol ging spelen in het denken van de intellectuelen. Vooral pedagogen en psychologen benadrukten in hun publicaties over geestelijke gezondheid, jeugd en opvoeding de betekenis en de waarde van de menselijke innerlijkheid en existentiële eenheid. Geestelijke gezondheid, stelden zij, is zaak van een goed geordend gevoelsleven, hetgeen weer afhankelijk is van een harmonische integratie van het lichamelijke en geestelijke. Men wees met name op het belang van een harmonische psychische en affectieve ontwikkeling tijdens de kinder- en jeugdjaren.⁶⁵ Het ging bij dit alles niet zozeer om het individu zelf, maar veeleer om de innerlijke relatie van de mens met zijn medemens. Echt mens wordt men pas samen-met-anderen. Zo betoogde bijvoorbeeld Buytendijk dat er van een volwaardige geestelijke gezondheidszorg pas sprake kon zijn, wanneer deze gebaseerd was op een diep-menselijk, innerlijk contact, "een ontmoeting van hart tot hart" tussen cliënt en hulpverlener.⁶⁶ Vooral in de tweede helft jaren vijftig en het begin van de jaren zestig (maar bijvoorbeeld ook al in een publicatie van H. Ruygers uit 1952) kwam deze gedachtengang voor. Het huwelijk werd gedefinieerd in termen van een innerlijk-affectieve liefdesgemeenschap tussen twee partners; het wezenlijk psycho-emotionele karakter en de waarde van de seksualiteit werden breed uitgemeten.

In de loop van de jaren zestig veranderde de aard van de publicaties waarin wij de uitspraak over de existentiële eenheid en innerlijke beleving van de mens tegenkomen. Deze uitspraak kwam nu steeds meer voor in combinatie met het model-item waarin de denominationele geloofsopvatting tot uitdrukking komt (uitspraak 4.2.5). Dit was een gevolg van de omstandigheid dat in de jaren zestig de psychologen en pedagogen nagenoeg geheel van het toneel verdwenen waren, althans wanneer het ging over de relatie tussen katholicisme en geestelijke gezondheid. Hun plaats werd ingenomen door (moraal)theologen.⁶⁷ Terwijl voordien de denominationele model-uitspraak over de waarde van de innerlijke beleving (1.4) vooral voorkwam in publicaties over het psychische welzijn van de mens, werd deze uitspraak in de jaren zestig een indicator voor de waarde die de betreffende auteurs hechtten aan de innerlijke, authentieke geloofsbeleving.

De denominationele uitspraak uit het analysemodel betreffende de positieve beoordeling van menselijke *ratio* in het algemeen en wetenschap in het bijzonder kwam eveneens vanaf de tweede helft van de jaren veertig voor. Aan het begin van de onderzoeksperiode werd vooral gewezen op het belang van wetenschappelijke inzichten voor de geestelijke gezondheidszorg en de opvoeding.⁶⁸ In latere periodes volgt de betreffende uitspraak globaal genomen

hetzelfde patroon als de hierboven besproken uitspraak 1.4. Opvallend is het aanvankelijk 'achterblijven' van de modeluitspraak 1.2.1. Pas in de eerste helft jaren zestig was de frequentie van deze uitspraak even groot als die van uitspraak 1.2.2. Wellicht is dit een indicator temeer van de al in de vorige alinea aangegeven ontwikkeling, dat de discussie op het terrein van de geestelijke gezondheid tot het eind van de jaren vijftig, begin jaren zestig, zowel naar onderwerpen, als naar auteurs en inhoud gemeten in belangrijke mate een gespecialiseerde aangelegenheid was van professionele beoefenaars der menswetenschappen. Pas later kreeg de discussie een algemener moraal-theologisch karakter.

Het past geheel in de hier geschetste evolutie in het denken over geestelijke gezondheid, dat de denominationele uitspraken waarin de ondergeschiktheid van het institutionele of collectieve aan de menselijke persoon wordt benadrukt (uitspraken 4.2 tot en met 4.2.4) relatief frequent voorkwamen. Weliswaar kwamen in de jaren veertig de 'tegengestelde' volkskerkelijke uitspraken (4.1 tot en met 4.1.5) nog drie maal zo vaak voor, maar al vanaf het begin van de jaren vijftig sloeg deze verhouding in haar tegendeel om. Aanvankelijk kwam vooral de uitspraak betreffende het gezin als affectief en beschermend milieu veel voor (uitspraak 4.2.3), later waren dat vooral de uitspraken waarin de waarde en de autonomie van de individuele menselijke persoon tot uitdrukking kwam en de mogelijkheid en noodzaak tot verandering van traditionele structuren en instituties werd benadrukt (4.2.5 en 4.2.1).⁶⁹

Een denominationele uitspraak, typerend voor het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig, en getuigend van de belangstelling die er in die jaren voor jeugd en opvoeding bestond, is model-item 3.2.3. Met name Calon, Han Fortmann, Perquin en H. Cornelissen legden in hun publicaties de nadruk op de relatieve autonomie van het kind in de opvoedingssituatie en de eigen waarde van de kinderlijke leefwereld. Ook Van Doornik verwierp in het nawoord van zijn boek *Jeugd tussen God en Chaos* (1948) de strategie van dogma en katheders met betrekking tot de opvoeding. Veeleer, zo meende hij, diende uitgegaan te worden van een inzicht in en vooral ook begrip voor de specifieke situatie van de jongeren.

In de eerste helft van de jaren zestig kwam de model-uitspraak over de gelijkheid van man en vrouw in het huwelijk relatief veel voor (3.2.2).⁷⁰ In de tweede helft van dit decennium valt vooral de roep tot democratisering van de kerkelijke gezagsstructuren en de-objectivering van de moraal op.⁷¹

Tot zover de bespreking van de meest voorkomende denominationele uitspraken in de publicaties op het terrein van de geestelijke gezondheid in het algemeen. Aansluitend zullen wij ook de keerzijde van de medaille, de typisch volkskerkelijke ideeën in het denken van de intellectuelen, behandelen. In feite zijn hier alleen de jaren veertig en in mindere mate het begin van de jaren vijftig interessant. Nadien kwamen er geen noemenswaardige aantallen volkskerkelijke uitspraken meer voor. De volkskerkelijke teneur die het denken van de katholieke intellectuelen in de jaren veertig nog kenmerkte betrof

de idee dat het menselijke bestaan wezenlijk religieus van aard is.⁷² Overigens is het in dit verband beter te spreken van bepaalde, in plaats van 'de' intellectuelen. Bezien wij de lijst van auteurs in wier publicaties uitspraken voorkwamen waarin deze idee tot uitdrukking komt, dan blijken het op enkele uitzonderingen na andere personen te zijn geweest dan de hierboven besproken 'denominatieve denkers', met uitzondering van Perquin. Naast de eerder vermelde denominationele uitspraken komen er in zijn boek *Pedagogiek* op vele plaatsen ook volkskerkelijke ideeën tot uitdrukking.⁷³ Men kan de ambigue positie van Perquin aan het begin van onze onderzoeksperiode als volgt samenvatten: Perquin was weliswaar overtuigd van de waarde en de noodzaak van het innerlijke beleven en zich eigen maken van geloof, voorschriften, waarden enzovoort, maar dan wel in de vorm van een innerlijk, bereflecteerd aannemen, en niet het slaafs of blind navolgen, van de objectieve goddelijke wetten en waarheden, zoals die door de kerk geleerd worden. In feite, zo zou men kunnen stellen, was hier sprake van een kiemend denominationeel denken in volkskerkelijke grond. Pas later zou de idee rijpen, dat het uitgaan van een zelfstandig en 'verwerkend' individu zich moeilijk laat rijmen met het traditionele objectivisme van het officiële gezag. In mindere mate is het denken van Van Doornik en Terruwe aan het begin van de onderzoeksperiode eveneens als ambigu aan te merken.

Intellectuelen die in de tweede helft van de jaren veertig nog volkskerkelijk dachten waren Ellerbeck, Hoegen, Jansen, Moonen en Steur. Het is opvallend dat het hier auteurs betreft die hetzij theologie beoefenden, hetzij minstens een uitgebreide theologische scholing hadden genoten: allen waren priester. Hun publicaties waren beschouwend-theologisch van aard en handelden vrijwel uitsluitend over huwelijk en seksualiteit.

Naast uitspraken waarin het religieuze karakter van het menselijke bestaan tot uitdrukking komt vinden wij ook de volkskerkelijke idee dat het individu ondergeschikt is aan de collectiviteit (4.11) alsmede de opvatting dat de katholieke kerk de enige ware kerk is (5.9), vrij frequent terug in de publicaties over de geestelijke gezondheid die aan het begin van de onderzoeksperiode verschenen.

Een duidelijke conclusie uit het voorgaande is dat de menswetenschappers al vroeg van een denominationele visie blijk gaven, terwijl de theologen met betrekking tot deze onderwerpen, in het bijzonder huwelijk en seksualiteit, nog overwegend volkskerkelijk dachten. Of moeten wij misschien eerder spreken in termen van priester en leek? Gezegd werd reeds dat de volkskerkelijke denkers allen priester waren. Hernemen wij nu de namenlijst van de 'denominatieleden van het eerste uur' - Calon, Carp, Van Doornik, Oldendorff, Perquin, Prick en Terruwe - dan blijkt, dat alleen Perquin en Van Doornik priester waren; en dat waren degenen die in de jaren veertig relatief het meest volkskerkelijk dachten. Onze gegevens wijzen derhalve uit dat er pas in de loop van de jaren vijftig een 'ideologische coalitie' tot stand kwam tussen priesters en leken, niet geheel samenvallend met het onderscheid

tussen theologen en menswetenschappers, met betrekking tot veranderingen in het denken over geestelijke gezondheid. In de eerste vijf jaar van de onderzoeksperiode namen deze categorieën intellectuelen nog een tamelijk duidelijk onderscheiden ideologische positie in.

Daarmee zijn wij toe aan de bespreking van moraal-items uit het model, zoals die in de publicaties tot uitdrukking komen. Daarbij maken wij een onderscheid tussen de algemene uitspraken en die over seksuele moraal. Plaatsen wij de volkskerkelijke idee van een dogmatisch-objectivistische moraal naast de denominationele notie van een 'situatiemoraal', dan tekent zich in de loop van de tijd het volgende beeld af. In de tweede helft van de jaren veertig werd er met betrekking tot de moraal nog duidelijk volkskerkelijk gedacht. Met name werd de nadruk gelegd op het zedelijke verval in de na-oorlogse Nederlandse samenleving, dat voornamelijk tot uiting kwam op het terrein van seksualiteit en dat met name de jeugd betrof. Zoals te verwachten was waren het ook hier de reeds genoemde volkskerkelijke denkers in wier geschriften deze zorg terug te vinden is. "Ondanks de bovengenoemde 'verblijdende' tekenen", zo stelde bijvoorbeeld Van Doornik, "kan men bij een groot deel der jeugd niets anders ontdekken dan een duidelijk, niet te verdoezelen verval".⁷⁴ Meer dan ooit, zo meenden de betreffende auteurs, was er in de eerste na-oorlogse jaren behoefte aan morele leiding van het kerkelijke gezag (uitspraak 6.5).

De sterke terugval in de jaren vijftig van theologisch georiënteerde publicaties in onze steekproef heeft ook zijn weerslag op het vóórkomen van de moraal-items uit het model. Niet zozeer het aantal uitspraken op zichzelf liep terug, maar vooral het aantal publicaties waarin deze te vinden zijn. Slechts een paar auteurs uit onze steekproef lieten zich in de jaren vijftig expliciet in morele zin uit en toen reeds vrijwel uitsluitend in denominationele termen. Han Fortmann, Buytendijk en later ook Dijkhuis wezen er op dat men bij het bepalen van wat in een gegeven geval moreel gewenst of geoorloofd is rekening moet houden met de concrete, persoonlijke en situationele context waarin het handelende individu zich bevindt. Een gedetailleerd moralisme is te verwerpen, omdat het de mogelijkheid verstikt om een leven te leiden naar eigen katholieke geloofsopvatting. Het gaat in de moraal slechts om algemene beginselen. Dit werd, aldus deze auteurs, in het traditionele katholieke denken teveel vergeten. "De moraal werd vervelend, omdat zij zich uitputte in regels, regels, regels, wier verband met de liefde niet inzichtelijk werd gemaakt. De redelijke grond der weinige nodige regels, de betekenis der omstandigheden die wijzigend kunnen optreden, het allesoverheersend belang der intentie, de bevoegdheid van iedere mens (omdat hij mens is) om zelf verantwoordelijkheid te vinden ... dat alles bleef soms teveel in het duister".⁷⁵ Deze gedachtengang werd in de loop van de jaren zestig, toen de moraaltheologen de discussie van de menswetenschappers overnamen, doorgetrokken: van de volkskerkelijke moraal was geen spoor meer te bekennen.

De ontwikkeling van het denken van de intellectuelen met betrekking tot

de seksuele moraal wijkt duidelijk af van dit globale patroon. Tot het einde van de jaren vijftig waren de volkskerkelijke uitspraken in de meerderheid! Hoewel de notie van het seksuele als positief element in de totale menselijke bestaanswijze al vrij vroeg opgeld deed, lieten de intellectuelen als er concrete kwesties aan de orde waren zich voorzichtiger uit. Seks 'kon' alleen in het huwelijk, en inzake geboorteregeling was enkel de door het kerkelijk gezag goedgekeurde periodieke onthouding toegelaten. Over masturbatie ('onanie') en homoseksualiteit werd aan het begin van de onderzoeksperiode gesproken in termen van 'gevaar', 'ontsporing' of 'misgroeiing'. Tekenend is dat Calon, die nochtans al relatief vroeg een duidelijk denominationele mensvisie huldigde, in dezen nog strikt volkskerkelijk dacht.⁷⁶

Hoewel bijvoorbeeld Van Kol aan het eind van de jaren vijftig heftig fulmineerde tegen het gebruik van de toen opkomende 'progestatieve hormoonpreparaten' (de pil), hierbij het principe van de daad met twee gevolgen en andere elementen uit de traditionele katholieke moraal aanvoerend, begon nu het tij toch duidelijk te keren. De intellectuelen deden vanaf dat moment met betrekking tot de seksuele moraal niet langer slechts denominationele uitspraken in abstracto, maar uitten zich ook over concrete vraagstukken en problemen denominationeel.⁷⁷ Zo pleitte bijvoorbeeld Halkes aan het begin van de jaren zestig in verscheidene publicaties voor de erkenning van het bewust kinderloze gezin als een vrije en te respecteren keuze, waarbinnen de seksualiteit een volwaardige en zinvolle plaats kan innemen.⁷⁸ Met betrekking tot het gebruik van voorbehoedsmiddelen kon Van der Marck in 1963 (het jaar waarin bisschop Bekkers zijn bekende televisietoespraak hierover hield) "niet anders dan besluiten dat een vruchtbaarheids- of geboorteregeling met gebruikmaking van hormoonpreparaten (e.d.) binnen de bedoelde kontekst en in die zin op bepaalde voorwaarden, moreel volkomen aanvaardbaar en goed kan zijn".⁷⁹ Vanaf de tweede helft van de jaren zestig vinden wij in de publicaties van de katholieke intellectuelen steeds meer de erkenning terug van het bestaansrecht en de zinvolheid van andere vormen van seksualiteit dan die tussen man en vrouw binnen het huwelijk en met name van homoseksualiteit.⁸⁰ Hiermee was de congruentie van het denken van de intellectuelen met het seksuele ethos van de moderne *permissive society* een feit. Illustratief voor de toenmalige beweging in het denken van de intellectuelen over de seksuele moraal zijn de opvattingen van Trimbos over zelfbevrediging (1961).⁸¹ Hij maakte onderscheid tussen zelfbevrediging door volwassenen en door pubers. Over het eerste liet hij zich in negatieve bewoordingen uit. Onanie(!) bij volwassenen werd afgeschilderd als iets tegennatuurlijks en abnormaals. Anders luidde het oordeel over masturbatie bij pubers: deze werd positief beschouwd als een leer-etappe op weg naar een volwassen seksualiteit. Dit standpunt was tien jaar eerder en tien jaar later ondenkbaar geweest. Dit bevestigt wat wij in het vorige hoofdstuk signaleerden, dat de intellectuelen op het terrein van de geestelijke gezondheid waar het de jongeren betrof eerder denominationeel gingen denken dan wanneer het om volwassenen ging.

De opvattingen van de intellectuelen over de oecumene zijn in de loop van de onderzochte dertig jaar duidelijk in denominationele richting geëvolueerd. Bij deze algemene vaststelling hoort echter onmiddellijk de kanttekening, dat het denken van sommige auteurs tot ver in de jaren zestig gehuld was in een lichte en daardoor moeilijk onder woorden te brengen waas van dubbelzinnigheid. Met name op het kruispunt van abstract-theoretische beschouwingen en concreet-praktische consequenties bleven onduidelijkheden. Een voorbeeld is het artikel 'Van eenvormigheid naar pluriformiteit' van Groot uit 1966. Hoewel de teneur ervan was dat oecumene 'eenheid in verscheidenheid' betekent en dat het bestaansrecht van de andere kerken dus ten volle erkend wordt, kan de lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat deze erkenning niet zonder problemen is. Voortdurend komen wij de dubbelzinnige gedachte tegen dat de oecumene in concreto bestaat in het zoeken naar de aanwezige katholiciteit binnen de verschillende kerken. Ook het denken van Van Beeck, die in 1965 duidelijk te kennen gaf achter de oecumenische gedachte te staan, ademt een zekere 'angst' om uit deze theoretische stellingname volledig de praktische consequenties te trekken. Wat de *communio in sacris* betreft - het deelnemen aan diensten van reformatorische kerken - stelde hij, dat dit aanvaardbaar is, maar, zo voegde hij er in figuurlijk kleine letters aan toe, deze deelname mag geen verloochening van of inbreuk op de katholieke kerkelijke orde inhouden.⁸²

We stellen op het terrein van de oecumene in feite hetzelfde vast als wat hierboven met betrekking tot seksuele moraal in de jaren vijftig werd gezegd: abstracte ideeën formuleren is één ding, concrete uitspraken doen blijkbaar een ander. Tot zover deze algemene voorafgaande opmerking. Wij gaan nu gedetailleerder op de zaken in.⁸³

Het oecumenische denken van de katholieke intellectuelen aan het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig kan als volgt samengevat worden.⁸⁴ De katholieke kerk is de enige ware kerk, draagster en behoedster van de volledige christelijke waarheid zoals deze in de openbaring gegeven is. 'Oecumene' kan dan ook alleen maar een terugkeer inhouden naar de *Catholica*. De katholieke kerk kan derhalve niet deelnemen aan de oecumenische beweging zoals die gestalte krijgt in de Wereldraad van Kerken: een dergelijke deelname zou immers minstens impliciet een negatie van de eigen superioriteit inhouden. Nochtans was aan het begin van de onderzoeksperiode niet alle denken volkskerkelijk. Auteurs als Brom, De Vogel en Thijsen stelden toen bijvoorbeeld al vast dat de reformatie onmiskenbaar positieve elementen in zich draagt. In het bijzonder werden in het protestantisme geloofsaspecten benadrukt die in het verleden binnen de katholieke kerk teveel op de achtergrond waren komen te staan, zoals de persoonlijke lezing van de Heilige Schrift. Enige zelfkritiek van katholieke zijde was volgens deze auteurs dan ook geenszins misplaatst. Hoewel officiële samenwerking

met andere kerken in oecumenisch verband een onmogelijkheid was, dienden officieuze persoonlijke gesprekken tussen geschoolde(!) katholieken en protestanten aangemoedigd te worden. In deze context moeten de confrontaties met het protestantisme aan het begin van de jaren vijftig onder redactie van Hulsbosch en Schoonenberg vermeld worden.⁶⁵ De laatste leverde in zijn artikel kritiek op de protestantse visie inzake natuur en genade, terwijl Hulsbosch in een uitvoerig betoog de protestantse interpretatie verwierp van het mens- en werkelijkheidsbeeld dat in de Schrift tot uitdrukking komt. Van een echt open discussie was op dat moment nog geen sprake. Men beperkte zich veeleer tot het naast elkaar zetten van orthodox-theologische opvattingen en het voorzichtig verkennen van elkaars standpunten. Een tweede kenmerk van het oecumenische denken van de katholieke intellectuelen in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog was de gerichtheid op institutie. Benadrukt werd dat de kerk van Rome een sacrale entiteit is (uitspraak 4.1.4), waarvan het leergezag boven alle kritiek verheven is. De Heilige Stoel heeft het enige en laatste woord in geloofszaken.

Aan het begin van de jaren zestig tekende zich een belangrijke verandering af in het denken van de intellectuelen over de oecumene. Hoewel Van der Linde in 1961 nog onomwonden stelde, dat "oecumene uiteindelijk maar één gegeven betekenis (heeft): de una sancta Catholica et apostolica Ecclesia", en Rogier in 1964 stelde dat "Wij (de hereniging) verstaan ... als terugkeer tot de éne Opperherder",⁶⁶ lieten Fiolet en Van de Pol een heel ander geluid horen. Aanvankelijk was dat nog niet zo duidelijk. Het betrof namelijk een subtiele, maar verstrekkende, verandering in het denken van de intellectuelen in de vorm van een verhoging van het abstractieniveau van de oecumenische opvattingen. Van de Pol stelde in 1961 weliswaar dat de katholieke kerk de enige ware kerk is, maar hij maakte daarbij onderscheid tussen de kerk als bovennatuurlijke realiteit (de echte kerk) en de concrete verschijningsvorm van deze realiteit. Op deze laatste, zo stelde hij, is in het verleden terecht veel kritiek uitgeoefend.

Dit abstracte, welhaast metafysische kerkbegrip, kreeg in de eerste helft van de jaren zestig in het oecumenische denken steeds meer nadruk. Parallel hieraan zien wij rond dezelfde tijd de denominationele geloofsopvatting in de publicaties over de oecumene naar voren komen: geloven is geen kwestie van het gehoorzaam navolgen van het officiële leergezag, maar van een persoonlijk beleven, een innerlijke attitude.⁶⁷ Deze 'abstracte wending' had grote gevolgen. De opvattingen van de intellectuelen over de oecumene konden zich op dit verhoogde abstractieniveau namelijk zeer snel en schier ongelimiteerd in denominationele richting bewegen. Wij zien dit reeds in de jaren 1965-1966 in het denken van bepaalde intellectuelen: indien de kerk in de eerste plaats een door Christus voor alle tijden en alle mensen ingestelde ideële gemeenschap is en het gelovig kerklid primair een innerlijke deelname is aan deze gemeenschap, dan zijn de verschillen in concrete verschijningsvorm en geloofsinterpretatie slechts secundair. Dit was althans het standpunt van Fiolet

en Van de Pol: oecumene is een zaak van 'eenheid in verscheidenheid', een bewustzijn van de eenheid in Christus met daaraan verbonden de erkenning van pluriformiteit als een normaal verschijnsel.⁸⁸ De verschijningsvorm van de kerk is afhankelijk van tijd en cultuur (uitspraak 5.6). De andere christelijke kerken zijn volwaardige representaties van de ene Kerk. Hetzelfde geldt voor de lokale kerken binnen de *Catholica* (5.10).

In de loop van het laatste decennium van de onderzoeksperiode groeide onder de katholieke intellectuelen het besef dat er een discrepantie was ontstaan tussen het abstracte denken over oecumene en het in praktijk brengen ervan. In 1967 stelde De Valk, die een stilstand in de oecumenische beweging meende te bespeuren, de vraag: "Wat staat onze eenheid in de weg?" Bij wijze van antwoord betoogde hij dat het probleem niet op het ideëel-doctrinaire of theologische maar op het organisationele vlak lag, met name bij de structurele integratie van de verschillende kerken. Men denke hierbij niet zozeer aan het erkennen van elkaars doop of sacramenten of aan het versoepelen van het beleid inzake gemengde huwelijken, maar allereerst aan het 'in elkaar weven' van de onderscheiden instituties. Dit zou immers een fundamentele wijziging en aanpassing inhouden van zowel de interne als de onderlinge (gezags)verhoudingen. 'Rome' was hiervan zeker geen voorstander, maar ook de intellectuelen wisten in dit opzicht geen raad. De 'impasse in de oecumene' was aan het eind van de onderzoeksperiode een feit.

5.5. De k-discussie

Terwijl de discussie rond de thema's ambt en oecumene hoofdzakelijk een aangelegenheid was van priesters-theologen, hadden de leken met betrekking tot de k-discussie, zoals ook bij het denken over geestelijke gezondheid het geval was, een belangrijke stem. Anders dan bij het thema geestelijke gezondheid echter was er op het terrein van de k-discussie vanaf het begin sprake van een 'ideologische coalitie' tussen leken en priesters. Beide categorieën intellectuelen dachten aan het begin van de onderzoeksperiode overwegend volkskerkelijk en tegen het eind praktisch uitsluitend denominationeel. Wat het vakgebied van de deelnemers aan de k-discussie, waarvan publicaties werden geanalyseerd, betreft valt op dat in de jaren vijftig de helft van alle auteurs juridisch geschoold was.

Bezien wij de lijst van meest vóórkomende model-items in de eerste helft van genoemd decennium dan blijkt het voornamelijk te gaan om uitspraken waarin het religieuze karakter van het menselijk bestaan tot uitdrukking komt en in samenhang hiermee de leidende rol van de kerk in de wereld en haar recht van spreken op profaan terrein.⁸⁹ De kerk, zo werd betoogd, dient op alle gebieden des levens aanwezig zijn. Zij mag de wereld "die zo vijandig en zo verleidelijk tegenover ons kan staan" niet aan haar lot overlaten. De geschikte strategie hierbij was de Katholieke Actie.⁹⁰ Voorts werd

de geslotenheid van de katholieke gemeenschap naar buiten toe in hoge mate positief gewaardeerd, daar zij de noodzakelijke machtsbasis vormde van waaruit de wereld door en voor het katholicisme kon worden gewonnen. De veelbesproken emancipatie, zo stelde Romme in *Katholieke politiek* (1953), is voltooid en derhalve is de tijd aangebroken om vanuit een gerechtvaardigd zelfbewustzijn de katholieke maatschappelijke opvattingen en beginselen in de bredere samenleving uit te dragen en ingang te doen vinden. Hiervoor is eenheid in *politicis* onontbeerlijk. Zowel de Katholieke Nationale Partij als het 'experiment' van de katholieken in de Partij van de Arbeid moeten daarom afgewezen worden, zo concludeerde Romme.⁹¹ Dit betekende inmiddels niet dat er binnen een katholieke partij geen ruimte zou zijn voor meningsverschillen. De katholieke staatsleer, aldus de Commissie-Van der Grinten, is immers in de eerste plaats een geheel van beginselen, die naargelang de omstandigheden een diversiteit aan concrete vertalingen kunnen inhouden. Het zou echter zeer schadelijk voor de katholieke zaak zijn wanneer deze meningsverschillen als splijtzwam zouden werken en aanleiding zouden geven tot organisatorische scheiding.

Na de deining aan het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig, veroorzaakt door de doorbraakbeweging, verscheen in 1954 het mandement van de Nederlandse bisschoppen. Door de intellectuelen werd dit bisschoppelijke schrijven met gemengde gevoelens ontvangen. In een speciaal aan het mandement gewijd nummer van *Te Elfder Ure* vallen onmiskenbaar kritische geluiden te beluisteren van onder meer Grossouw, Weterman en Van Duinkerken. Deze kritiek veroorzaakte op haar beurt weer de nodige reacties. In een commentaar op de ontstane discussie stelde B. Delfgaauw in 1954 vast dat diegenen die bij het mandement enkel 'hoera' kunnen roepen, eerder geïnteresseerd zijn in de kerk als organisatie (machtsblok), dan in de kerk als liefdesgemeenschap in Christus. Terwille van het welzijn van deze gemeenschap kan zijns inziens juist niet genoeg gewaarschuwd worden tegen een mystificatie van de institutionele verschijningsvorm van de kerk.⁹² Dat zeker niet alleen kritiek werd uitgeoefend blijkt uit Smulders' 'De zin der geschiedenis', eveneens uit 1954, waarin deze te kennen gaf vierkant achter het mandement te staan.

Een invloedrijke bijdrage aan de k-discussie, zoals deze in onze steekproef van publicaties tot uitdrukking komt, was vervolgens de inaugurale rede van Loeff (1955). Zoals eerder in dit hoofdstuk reeds werd gesteld was de teneur hiervan, dat de traditionele, thomistische staatsleer historisch bepaald was en daarom niet meer zo relevant. De opvattingen van Loeff werden door sommige intellectuelen enthousiast onthaald, terwijl anderen zich gereserveerder opstelden. Tot de eersten behoorde Brongersma, die meende dat "het betoog van Prof. Loeff opnieuw een klap - en ditmaal een geduchte - (toebrenkt) aan de zelfverzekerdheid van hen, die op alle terrein vlot weten te schermen met 'het' katholieke standpunt ... Het systeem van Prof. Loeff (geeft) strengere houvast voor de afgrenzing van de arbeidsvelden van staat en maatschappij,

dan de wat zweverige formulering van Quadragesimo Anno".⁹³ Brongersma wees met name de organisatiedrift van de kerk af: het profane terrein diende aan de staat overgelaten te worden. Van Bilsen werd door de uitlatingen van Loeff tot totaal andere gedachten geïnspireerd. Zijns inziens was de christen verplicht mee te werken aan de vervolmaking van staat en maatschappij volgens het plan van de goddelijke ordening, zoals neergelegd in de natuurwet en geleerd door het kerkelijke gezag.

Na de hevige discussie aan het begin van de jaren vijftig werd de k-discussie in veel mindere mate in denominationele richting voortgezet. Terwijl de volkskerkelijke uitspraken in de eerste helft van dit decennium ruim 60% van het totaal in beslag namen, was dit in de tweede helft nog slechts 25%.⁹⁴ Aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig zien wij een oecumenische invloed op het denken op het terrein van de k-discussie: het isolement van het katholieke volksdeel werd als historisch achterhaald afgewezen. De begrippen die het denken van de intellectuelen in deze periode kenmerkten waren 'verdraagzaamheid' en 'samenwerking', in de eerste plaats met andere christenen. Zo bepleitte Couwenberg een politieke frontvorming naar het Westduitse CDU-model. Voorts diende er, aldus Kreykamp, ook binnen de katholieke kerk zelf ruimte te komen voor naar cultuur en aard variërende interpretatie en beleving van riten en geloof.⁹⁵

In de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig vond er wat het vakgebied betreft een wisseling van de wacht plaats onder intellectuelen die publiceerden op het terrein van de k-discussie. De plaats die de juristen in de jaren vijftig innamen werd nu ingenomen door sociale wetenschappers: Arnolds, Gielen, Van Kemenade, Laeyendecker en Thurlings. Daarnaast gaven ook de theologen (Haarsma, Schillebeeckx) *acte de présence*. Het was de tijd van de groeiende wetenschappelijke interesse voor het fenomeen 'verzuiling',⁹⁶ de tijd ook van de feitelijke afbraak van de zuil op verschillende terreinen. Wat de intellectuelen betreft was het echter vooral de tijd van de discussies over het levensbeschouwelijke karakter van het onderwijs. Deze thematiek stond de laatste tien jaar van de onderzoeksperiode centraal in hun publicaties. Er werd toen overigens nog vrijwel uitsluitend denominationeel gedacht. Het enige volkskerkelijke geluid in de jaren zeventig kwam van de 'commissie-Schillebeeckx', die in haar rapport over de confessionaliteit van de Nijmeegse universiteit de noodzaak benadrukte van een apart instituut dat zich binnen genoemde universiteit specifiek zou moeten toelaggen op de uitoefening van het bijzondere karakter van deze instelling.

Afgaande op de meest vóórkomende uitspraken uit ons analysemodel waren globaal genomen de volgende twee zaken kenmerkend voor het denken van de intellectuelen inzake de k-discussie in het laatste decennium van de onderzoeksperiode.⁹⁷ Ten eerste hechtte men bij de keuze van een organisatievorm meer belang aan professionele en doelmatigheidscriteria dan aan religieuze overwegingen, en ten tweede vervaagden de begrippen 'confessioneel' en

'katholiek'. Dit is in feite eenzelfde proces als eerder op het terrein van de oecumene met betrekking tot het begrip 'kerk' werd vastgesteld. Er werd niet zozeer meer gedacht in de trant van groepsgebonden belangen of aspiraties, maar voornamelijk in termen van algemene principes en attitudes. Zo meende men bijvoorbeeld dat het katholieke onderwijs (vrijwel de enige sector waarbinnen eigen katholieke instellingen nog zinvol werden geacht) erop gericht zou moeten zijn de leerlingen te doordringen van een katholieke 'geest' of levenshouding. Typerend hiervoor was het hoofdstuk 'Kan er een 'katholieke' didactiek bestaan' in Gielens *Naar een nieuwe katholieke school* (1966). De auteur beantwoordde de in de titel gestelde vraag positief: een eigensoortig onderwijs vanuit duidelijke katholieke doelstellingen is mogelijk. Tot een concrete omschrijving van deze doelstellingen kwam Gielen echter niet. Wel stelde hij heel algemeen, dat zij aangepast dienden te zijn aan de moderne belevingswereld van de mens en dat de belangen van de leerling voorop moesten staan. Ter illustratie van het eerstgenoemde aspect in het denken van de intellectuelen - het belang dat gehecht wordt aan doelmatigheid - kan volgende passage gelden uit Arnolds' *Nota inzake de confessiona-liteit van het NKV* (1968): "Beantwoordt een instituut dus ontoereikend aan zijn profane doel en ligt de oorzaak (mede) in zijn exclusief katholiek karakter, terwijl er bovendien andere acceptabele mogelijkheden zijn, welke een betere 'zakelijke' functionering meer waarborgen, dan is het handhaven van zo'n instituut eerder ethisch onverantwoord te noemen, ondanks de beste intenties die men heeft met betrekking tot het behoud van de 'katholieke' waarden"⁹⁸ Tenslotte werd ook op het gebied van het onderwijs het belang van deskundigheid en professionele kwaliteit benadrukt.⁹⁹

5.6. De Nederlandse bisschoppen

Tot slot van dit hoofdstuk zullen wij kort stilstaan bij de inhoudelijke ontwikkeling in het denken van de Nederlandse bisschoppen en de centrale kerkelijke leiding, zoals die uit de inhoudsanalyse naar voren komt.

Het denken van de Nederlandse bisschoppen was in de eerste helft van de onderzoeksperiode nog vrijwel exclusief volkskerkelijk van strekking; eerder in dit hoofdstuk werd dit al vastgesteld. De lijst met vóórkomende model-items laat zien dat in deze periode drie hoofdthema's het denken van de bisschoppen beheersten: de idee van de waarde en de noodzaak van een objectieve moraal als antwoord op het zedelijke verval in de samenleving (uitspraken 6.3 en 6.1), de opvatting dat godsdienst relevant is op alle gebieden van het leven (2.1, 2.5, 5.1, 4.13) en de idee van de noodzaak van een gesloten (verzuild) katholicisme (4.3, 3.1.5, 5.3.1). Deze laatste opvatting vindt men uiteraard vooral terug in het mandement 'De katholiek in het openbare leven van deze tijd' (1954), maar zij kwam ook duidelijk naar voren in een schrijven over het gemengde huwelijk, waarin werd gesteld dat de

kerk het gemengde huwelijk als een verbintenis beschouwt die zij "severissime prohibet". Iedere zielzorger werd dan ook op het hart gedrukt om zich alle moeite te getroosten de gelovigen van het aangaan van een gemengd huwelijk af te houden. De (pastorale) zorg over invloeden van 'buiten' was blijkbaar nog zeer groot.

De volkskerkelijke moraal-items komen voor in de bisschoppelijke brief over de godsdienstige en zedelijke toestand van de Nederlandse samenleving (1945), in het schrijven over de klooster- en priesterroepingen (1957) maar vooral ook in de vastenbrief uit 1951 over het gezin. Deze samenlevingsvorm werd beschouwd als de belangrijkste onder de menselijke instituties: "Nu is er tussen de instellingen welke God gewild heeft, in zekere zin geen enkele te vinden, welke zo van invloed is op de redding en de heiliging van de zielen, als het gezin, het Christelijke huisgezin".

Vanaf het begin van de jaren zestig sloeg de verhouding tussen volkskerkelijke en denominationele bisschoppelijke uitspraken over de moraal geleidelijk om. De denominationele items (6.2, 6.4, 6.6) hadden op dat moment al een licht overwicht over de volkskerkelijke. Met name bisschop Bekkers drukte zijn stempel op deze ontwikkeling. In 'Het priesterbeeld van straks' (1964) riep hij de toekomstige priesters op om "niet de onfeilbare antwoordman te spelen en de apologeet die met spitse argumenten de stellingen van anderen in puin schiet" maar daarentegen "priesterlijk mens en menselijk priester te zijn, die kleine gelovige met de ander durft te zijn, een stuk verantwoordelijkheid durft te nemen voor de beslissing, die concrete mensen in concrete moeilijkheden in geweten verantwoord achten". Een jaar voordien had hij in de bekende televisietoespraak in de actualiteitenrubriek 'Brandpunt' (21 maart 1963) reeds een verregaande tolerantie ten aanzien van geboortenregeling getoond. De centrale gedachte van deze toespraak was dat "zielzorger, arts of wie ook tot raadgever geroepen wordt, zoveel mogelijk het eigen geweten tot zijn recht (moet) laten komen".

Naast de reeds genoemde uitspraken kwamen in de eerste helft van de jaren zestig ook relatief veel denominationele uitspraken voor die duiden op een versoepeling van de houding ten aanzien van de omgang met andersdenkenden, respectievelijk een verandering in geloofs- en mensbeeld.¹⁰⁰ Overigens vinden wij in deze periode ook regelmatig volkskerkelijke uitspraken terug:¹⁰¹ het bisschoppelijke spreken was in deze jaren dan ook zeker niet denominationeel maar veeleer ambigu te noemen.

In de tweede helft van de jaren zestig, toen de denominationele visie wel duidelijk overheerste, vallen in het denken van de bisschoppen met name de volgende twee zaken op: het veranderde priesterbeeld (uitspraken 5.14, 5.8.2, 5.6) en de grotere oecumenische openheid. Dit laatste kwam tot uitdrukking in een positieve beoordeling van de persoonlijke omgang van de gelovigen met andersdenkenden. Zo stelden de bisschoppen ten aanzien van de oecumene: "Het eerstaangewezen terrein voor ons allen is dat van de omgang met de andere christenen in het leven en werk van alledag". Het katholieke iso-

lement werd derhalve afgewezen, want "de mogelijkheid om zo geïsoleerd ten opzichte van elkaar te leven is niet alleen voorbij maar ook de wenselijkheid".¹⁰² Een zekere relativering is hier echter op zijn plaats. Wie na de hier aangehaalde woorden van de bisschoppen zou denken dat bijvoorbeeld het gemengde huwelijk geen probleem meer vormde vergist zich. De bisschoppen stelden duidelijk vast dat het gemengde huwelijk geen ideaal is. De omschrijving 'oecumenisch huwelijk' was huns inziens volkomen misplaatst. Het is zelfs mogelijk, aldus de bisschoppen, dat het gemengde huwelijk een aan de oecumene tegengestelde werking heeft, aangezien het in vele gevallen de kerkelijke onverschilligheid bevordert.

Over het priesterambt huldigden de bisschoppen het standpunt dat een aan de tijd aangepaste invulling ervan noodzakelijk was. Er werden andere vaardigheden en een andere opstelling van de priesters gevraagd dan vroeger het geval was (uitspraak 5.6). Met name de noodzaak van een wetenschappelijk-professionele vorming en samenwerking met deskundige niet-priesters werd benadrukt. Bovendien meenden zij dat de tijd gekomen was om de gezagsverhoudingen binnen de kerk te herzien, niet alleen tussen kapelaan en pastoor maar ook tussen leken en gezagsdragers als zodanig.¹⁰³ Met betrekking tot het celibaat sprak uit de geschriften van de bisschoppen in de eerste plaats een welgemeend, welhaast vaderlijk, begrip voor de problemen en moeilijkheden waarin dit de betrokkenen zou kunnen brengen. Over de zaak zelf werd echter ambigu gedacht. Verandering of afschaffing van de celibaatsplicht in de toekomst sloten de bisschoppen echter niet uit. "Wanneer zou blijken, dat deze gesteltenis (de beleving van het celibaat in de geest van de Schrift, E.S./L.W.) in de wereld van vandaag ... niet meer haalbaar is", zo stelde kardinaal Alfrink in 1966 in zijn brief aan de priesters "zou de Kerk haar vraag aan de toekomstige priesters moeten wijzigen. Of dat een zegen voor de Kerk zou zijn, daarop zou ik het antwoord aan u zelf willen overlaten". Vier jaar later stelden de bisschoppen: "Het verdwijnen van het celibaat zou een ramp zijn voor de Kerk".¹⁰⁴ Een ontkoppeling van celibaat en priesterschap zagen de bisschoppen vooralsnog niet gerealiseerd. Wel pleitten zij voor een uitbreiding van de mogelijkheden tot ambtsvervulling door gehuwden en voor het herstellen in de ambtsbediening van priesters die gehuwd zijn, in speciale gevallen en onder bepaalde voorwaarden.

Ter illustratie van het denken van de bisschoppen in de tweede helft van de jaren zestig op het terrein van de k-discussie kunnen de volgende gedachten uit het *Schrijven van de Nederlandse bisschoppen aan de Nederlandse Katholieke Sportfederatie* (1966) gelden. Hierin werd gesteld dat het bestaan van katholieke verenigingen niet alleen een recht maar ook wenselijk is. Niet-katholieken kunnen weliswaar lid worden, doch mogen slechts een kleine minderheid vormen. Ook de continuïteit in het bestuursbeleid op levensbeschouwelijk terrein mag niet worden aangetast. Een samenwerking met andere organisaties (op sportgebied) kan nuttig of wenselijk zijn, maar dan onder toezicht van een instantie die waakt over het behoud en de profilering van

de eigen levensbeschouwing. Tot fusie mag, aldus de bisschoppen, alleen overgegaan worden wanneer dit voor het voortbestaan van de organisatie in kwestie onvermijdelijk is geworden. Dat de bisschoppen hier een sterk volkskerkelijk geluid lieten horen was een gevolgtrekking uit de omstandigheid dat sportverenigingen (ook) opvoedende instanties zijn. Zij hebben een socialiserende functie en zijn als zodanig dus mede van belang voor het voortbestaan van de katholieke cultuur en identiteit. De bisschoppen waren zich hier wel van bewust, zoals uit hun argumentatie blijkt: "De mogelijkheid om sport te beleven in een gelijkgerichte omgeving is vooral voor jeugdigen van groot belang. Het sportmilieu is nl. ook een vormingsmilieu en als zodanig een verlengstuk van het gezin". In 1969 bleken de bisschoppen echter verder gevorderd te zijn in denominationele richting. Zij lieten in feite de katholieken vrij in hun keuze van organisatievormen op profaan terrein.¹⁰⁵ Tekenend is wellicht dat er nog slechts werd gesproken over het recht, en niet meer over de wenselijkheid, van de oprichting van katholieke organisaties.

De resultaten van de analyse van bisschoppelijke uitspraken van de eerste helft van de jaren zeventig bevestigen in de eerste plaats de hierboven vastgestelde restricties in het oecumenische denken van de bisschoppen.¹⁰⁶ Uit het schrijven over open communie (1973) blijkt eens te meer een zekere 'angst' voor de praktische consequenties van de oecumene. Enige passages uit dit schrijven kunnen dat illustreren. "De hier en daar opgekomen praktijk, waarbij een bedienaar van de ene Kerk de instellingswoorden over brood en een bedienaar van een andere Kerk de instellingswoorden over de beker uitsprekt, moet", zo stelden de bisschoppen, "volledig worden afgewezen". Voorts meenden zij: "Alle aanwezigen zonder onderscheid uitnodigen de Communie te ontvangen doet tekort aan de verantwoordelijkheid die de Kerk ten opzichte van dit Sacrament heeft".

In een schrijven over abortus (1971) benadrukten de bisschoppen dat de beoordeling van individuele gevallen dient te gebeuren in het licht van de concrete en specifieke omstandigheden (uitspraken 6.2 en 6.4). Hoewel abortus werd afgewezen, was wat het gebruik van voorbehoedsmiddelen inmiddels (node) aanvaard. De bisschoppen spraken van de plicht een ongewenste zwangerschap te voorkomen en sloten hierbij - zij het impliciet - het gebruik van contraceptieven niet uit: "Daar waar een zwangerschap op goede gronden minder gewenst of niet gewenst is, dient er gezocht te worden naar een in geweten verantwoorde geboorteregeling". Voorts pleitten de bisschoppen voor een uitgebreide begeleiding van ongewenste zwangerschappen door middel van een intensieve en belangeloze samenwerking van deskundigen in teamverband (uitspraak 5.8.2). Als alternatief voor abortus wezen zij op de mogelijkheid van adoptie van het ongewenste kind.

Wat de k-discussie betreft tenslotte waarschuwden de bisschoppen voor deconfessionalisering als modeverschijnsel.¹⁰⁷ Zij erkenden weliswaar dat de confessionele grondslag niet voor alle organisaties en instellingen dezelfde betekenis heeft bij het verwezenlijken van hun doelstellingen, maar daarnaast

stelden zij dat "bijzondere zorgvuldigheid" geboden is ten aanzien van organisaties op gebieden als onderwijs, gezondheidszorg en bejaardenzorg.

5.7. Het centrale kerkelijke gezag

Met betrekking tot het denken van het centrale kerkelijke gezag zullen wij kort zijn, enerzijds omdat onze aandacht primair uitgaat naar de Nederlandse situatie en voorts omdat er voorts in het denken van 'Rome' in de loop van de onderzoeksperiode, de conciliejaren uitgezonderd, niet veel veranderd is. Dit bleek bijvoorbeeld uit *figuur 6 l.c.* Wij beperken ons daarom tot een overzicht van de meest vóórkommende uitspraken, zonder al te diep op de zaken in te gaan.

Tot in de jaren vijftig speelde de volkskerkelijke moraal een centrale rol in het denken van het kerkelijke gezag. De betreffende uitspraken uit ons analysemodel komen veel voor.¹⁰⁸ Voorts kwam in de geschriften duidelijk de volkskerkelijke visie op de institutie 'kerk' tot uitdrukking. De katholieke kerk is de enige ware heilige kerk (uitspraken 5.9, 3.1.5 en 4.1.4). De ambtsdragers van de kerk delen in dit heil en staan daarom ver boven de gewone gelovigen (3.1.6, 3.1.1).¹⁰⁹ Een derde kerngegeven in het vóórconciliaire denken van 'Rome' is de nadruk op het bestaan van een ideale, religieuze - want door God gewilde - zijnswijze van de mens en de menselijke instituties op alle terreinen van het leven, en de plicht voor de gelovigen hier zoveel mogelijk aan te beantwoorden.¹¹⁰ Ook de opvatting dat het individu ondergeschikt is aan de collectiviteit (met name het gezin) vinden wij in deze periode regelmatig terug, alsmede het beeld van de mens als zwak en zondig wezen en de idee van de ondergeschiktheid van de vrouw aan de man.¹¹¹ De encycliek *Sacra Virginitas* tenslotte vormt in feite één lang voorbeeld van de model-uitspraak waarin de traditionele volkskerkelijke visie op celibaat en maagdelijkheid tot uitdrukking komt (uitspraak 6.9).

In de conciliejaren zijn de plotseling in relatief grote aantallen voorkomende denominationele uitspraken te vinden in de conciliedocumenten en de encycliek *Mater et Magistra* over de inrichting van de moderne samenleving. Hierbij kan nog opgemerkt worden dat de conciliedocumenten een bijzondere plaats innemen in het spreken van het centrale kerkelijke gezag. Het betreft hier namelijk geen uitspraken van curie of paus alléén, maar gezamenlijke conclusies van een algemene kerkvergadering: dit was ongetwijfeld mede oorzaak van hun vrij sterk denominationele inslag.

Beschouwen wij de denominationele uitspraken die in de eerste helft van de jaren zestig voorkomen dan springt allereerst item 5.6 er uit. Dit item komt (soms samen met 2.2) van alle uitspraken het meest voor.¹¹² Dit is niet zo verwonderlijk: in deze uitspraak ligt immers min of meer expliciet de idee van *aggiornamento* - het bij de tijd brengen van de kerk - besloten. Dit was precies de opdracht die de paus aan het concilie meegaf. Een tweede opval-

lend gegeven dat in de documenten van deze kerkvergadering en het denken van Joannes xxiii tot uitdrukking komt is het denominationele mensbeeld (uitspraken 1.2.1, 1.2.2, 1.4). Tegenover elke volkskerkelijke uitspraak staan twee denominationele uitspraken over de mens.¹¹³ De eigen waarde van de mens en zijn mogelijkheden om zelfstandig vorm te geven aan het aardse bestaan 'hier en nu', en vooral ook het grote belang van de wetenschap hierbij, werden erkend. Langs denominationele zijde valt voorts de oecumenische gedachte (5.10, 3.2.5) op. Als volkskerkelijke gedachten bleven echter het kerkbeeld, de idee van een achterliggende en na te streven goddelijke ordening van de samenleving en het recht van de kerk initiatief in dezen te ontplooiën, en tenslotte (en in iets mindere mate) de traditionele moraal, staan.¹¹⁴

Over het laatste decennium van de onderzoeksperiode werden drie documenten van het centrale kerkelijke gezag geanalyseerd, te weten de encyclieken *Sacerdotalis Caelibatus* (1967) en *Humanae Vitae* (1968) van paus Paulus vi en de nota *Enige kwesties betreffende de seksuele ethiek* van de Congregatie voor de Geloofsleer (1976). In de twee laatstgenoemde geschriften werden de traditionele volkskerkelijke standpunten inzake de (seksuele) moraal uitgedragen, alsmede de idee van een goddelijke ordening of natuurwet.¹¹⁵ In de celibaatsencycliek kwam naast de bevestiging van de celibaatsplicht (uitspraak 6.9) met name ook de uitspraak betreffende het heilige en verheven karakter van het ambt (3.1.6), veel voor. Opvallend is, dat in de laatste tien jaar van de onderzoeksperiode slechts sporadisch een denominationele uitspraak is terug te vinden.¹¹⁶

Hoofdstuk 7: De invloed van intellectuelen: een terreinverkenning

1. INLEIDING

In verschillende studies die betrekking hebben op de recente ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme wordt door de auteurs gewezen op de invloed van academici, deskundigen en/of intellectuelen op de betreffende veranderingen. In de inleiding op deze studie gaven wij reeds een kort overzicht van deze gezichtspunten en hun context. Indien men spreekt over de rol van intellectuelen valt onvermijdelijk het woord 'invloed'. Verondersteld wordt dat de door intellectuelen uitgedragen opinies een zeker effect hebben gehad op de denkbeelden en het gedrag van de Nederlandse katholieken, zowel individueel als collectief. Deze veronderstelling kan dankzij de rekbaarheid van het begrip 'invloed' ook veilig worden geuit. Het zou wel merkwaardig zijn indien er binnen eenzelfde culturele context (een land, een bevolkingsgroep) niet 'ergens' lijnen zouden lopen van intellectuelen naar degenen die hun opvattingen konden overnemen, de 'ontvangers' van hun boodschap. Het blijkt over het algemeen echter moeilijk te onderzoeken hoe die lijnen lopen. Gewoonlijk volstaat men er dan ook mee, te wijzen op de richting waarin men dergelijke invloeden zou moeten zoeken. Gewezen wordt dan - dikwijls zonder nadere adstructie - op de invloed van bepaalde personen, van bekende publicaties of zeer algemeen de invloed via de massamedia. Hoewel wij in dit hoofdstuk willen trachten de invloed van intellectuelen wat nauwkeuriger te onderzoeken, blijkt telkens weer hoe moeilijk het is die invloed aantoonbaar te maken. Bij voorbaat zij dan ook reeds onderstreept dat dit hoofdstuk een terreinverkenkend karakter draagt.

In ieder geval willen wij het brede terrein van de 'invloedskanalen' zo veel mogelijk overzien. Invloed kan plaatsvinden langs allerlei wegen, maar naarmate wij aannemelijk kunnen maken dat er veel of weinig van die wegen aan de intellectuelen ter beschikking stonden wordt de waarschijnlijkheid dat zij daadwerkelijk invloed op de ontwikkelingen in katholiek Nederland uitoefenden groter of kleiner. Wij gaan dus op zoek naar een reeks van argumenten, aanwijzingen en voorbeelden die samen een beeld oproepen van de mate waarin katholieke intellectuelen - en speciaal zij uit onze onderzoeksgroep - invloed op de ontwikkelingen kunnen hebben uitgeoefend.

Dat de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep invloed hebben uitgeoefend wordt in dit hoofdstuk in zijn algemeenheid vóórondersteld. Niettemin willen wij vooraf twee vragen stellen. Was er, ten eerste, sprake van condities die

de invloed van nieuwe opvattingen aannemelijk maken? En waarom, ten tweede, zouden het de intellectuelen zijn wier opvattingen werden overgenomen?

Wat de eerste vraag betreft: voor zover ons bekend is er geen empirisch onderzoek naar de invloed van intellectuelen uitgevoerd. In verband echter met mogelijke invloed van de *massamedia* zijn inmiddels vele onderzoeken verricht. De resultaten van deze onderzoeken kunnen ons *mutatis mutandis* iets zeggen over de wijze waarop de invloed van intellectuelen moet worden opgevat. De massamedia-onderzoeken geven over het algemeen het volgende beeld.¹ In de eerste plaats vormen, zo blijkt, de massamedia slechts een onderdeel van een heel complex van invloed-bemiddelende en beïnvloedende instanties. Invloed van de media blijkt in dit complexe geheel niet of nauwelijks te isoleren, en er is geen reden om aan te nemen dat zulks bij de invloed van intellectuelen, langs welke weg dan ook, wel het geval zou zijn. In de tweede plaats blijkt de invloed van de media, voor zover in bijvoorbeeld testsituaties naspeurbaar, zich gewoonlijk te beperken tot een bevestiging (*reinforcement*) van bestaande opinies onder het publiek. In ons verband werpt dat weinig licht op de invloed van intellectuelen op *veranderingen* in opvattingen en gedrag van Nederlandse katholieken.

In bijzondere omstandigheden echter, zo blijkt, is er wel degelijk sprake van invloed van de massamedia ten gunste van veranderingen, namelijk als a) bemiddelende factoren tussen media en publiek niet (meer) werken en er dus sprake is van een vacuüm, of b) als deze bemiddelende factoren zelf geneigd zijn veranderingen tot stand te brengen. Welnu, in het Nederlandse katholicisme is reeds vóór, maar in sterke mate nog na 1945 sprake van dergelijke omstandigheden. Verschillende sociaal-culturele factoren stimuleerden een veranderingsgezinde mentaliteit onder de katholieken. De Nederlandse samenleving maakte na 1945 een snelle ontwikkeling door. Met name kan gewezen worden op de ontwikkeling van techniek en technologie, op de economische groei, centralisering van de macht van de overheid maar tegelijkertijd toeneemende participatie van de burgers, en de groei van (wetenschappelijke) kennis. Deze ontwikkelingen gingen samen met, en vereisten wellicht, verregaande culturele veranderingen, gekenmerkt door secularisering en individualisering.² De katholieke cultuur veranderde aanvankelijk nauwelijks mee met deze processen, zoals wel het geval was onder met name de Nederlandse Hervormden en de groeiende groep buitenkerkelijken. Het dogmatisch en hiërarchisch georiënteerde katholieke volksdeel met haar hoge organisatiegraad, een sterke groepscontrole en een strenge moraal kwam zodoende onder toenemende druk te staan. In de loop van de jaren vijftig, maar vooral in de jaren zestig werd de enorme behoefte aan veranderingen onder de Nederlandse katholieken zichtbaar. Waardoor die behoefte juist toen ontstond is geen voorwerp van ons onderzoek. Wij constateren slechts een feitelijke anomie, een toestand waarin met de oude normen niet meer viel te leven, terwijl nieuwe normen nog nauwelijks voorhanden waren. Er ontstonden veranderingsgezinde 'bemiddelende factoren' terwijl de traditionele 'bevestigende factoren' het lieten

afweten en voor steeds meer mensen eenvoudig niet meer 'werkten': de moraal, het absolute gezag van de priesters en dergelijke. Er was behoefte aan een nieuw referentiekader, en juist onder deze omstandigheden kon er sprake zijn van invloed van personen die zo'n referentiekader aandroegen. Het waren juist de intellectuelen die in een veranderingsgezinde context - een vrij brede groep van priesters, journalisten, kunstenaars en anderen die in staat waren om nieuwe opvattingen te 'bemiddelen' - in deze behoefte voorzagen.

Dat juist de intellectuelen de opinieleiders in de veranderingen werden hangt samen met een tweetal fundamentele trekken van de westerse en dus ook Nederlandse samenleving, die in het denominationele denken (het nieuwe referentiekader) worden gehonoreerd. Beide elementen hangen ten nauwste samen met de opkomst van de (natuur)wetenschappen in de zeventiende eeuw en de daarop volgende verwetenschappelijking van de samenleving. De wetenschappen introduceerden namelijk het ondogmatische denken en de principiële controleerbaarheid als nieuwe waarden.³ Beide elementen waren feitelijk strijdig met de uitgangspunten van de rooms-katholieke kerk als volkskerk. Het ondogmatische denken moest naar het gevoel van de kerk wel leiden tot een relativisering van dogma's: deze zouden niet meer als absolute waarheden, maar als diachronisch en synchronisch cultureel bepaalde uitingen van geloof worden opgevat. De kerk verzette zich dan ook heftig tegen deze invloed van de wetenschappen. Het zogenoemde 'dogmatisch relativisme' vormde de eigenlijke inzet van zowel de strijd om het modernisme als van de veroordeling van de *nouvelle théologie*.⁴ Het tweede aspect, principiële controleerbaarheid als wetenschappelijke waarde, vond zijn maatschappelijke pendant in het ideaal van de democratie en bestuurlijke openbaarheid, een ideaal dat al evenmin erg strookte met de hiërarchisch georganiseerde katholieke kerk. In de negentiende en vooral twintigste eeuw kwamen de katholieken in de westerse samenleving dan ook te staan in de spanning tussen het gesloten en dogmatisch kerkelijk referentiekader en het ideaal van het open en ondogmatische denken dat aan de moderne maatschappelijke en culturele structuren ten grondslag zou moeten liggen. De leiding van de katholieke kerk had deze ontwikkeling overigens zelf in de hand gewerkt, toen paus Leo XIII met de verplichting van het neothomisme als katholieke filosofie trachtte een eigen katholieke wetenschapsbeoefening tot stand te brengen. De op deze wijze opgeroepen geesten van de wetenschap lieten zich - ondanks anti-modernisme en later *Humani Generis* (1950) - op den duur niet meer bezweren.⁵

De groeiende behoefte van de katholieken (in Nederland) om de spanning tussen geloof en wetenschap te verminderen door hun referentiekader ingrijpend te wijzigen - van volkskerkelijk naar denominationeel denken - maakte hen gevoelig voor de invloed van juist diegenen onder hen, die de waarden van de verwetenschappelijkte samenleving het meest vertegenwoordigden: de veelal academisch gevormde intellectuelen. Zij hadden de meest 'passende' reputatie. Uit onderzoek is in dit verband gebleken, dat het hebben van een reputatie binnen een bepaalde groep belangrijk bijdraagt aan de aanvaarding

van specifieke standpunten binnen die groep, met name wanneer deze *reputational leaders* zich actief en als een eenheid opstellen,⁶ hetgeen blijkens de voorgaande hoofdstukken wat de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep betreft zeker het geval was. Een deel van dit hoofdstuk zal dan ook gewijd worden aan het verkennen van de invloed van intellectuelen langs de weg van de wetenschappen, het hoger onderwijs en de openbaarheid.

Er is slechts weinig onderzoek verricht onder Nederlandse katholieken met betrekking tot hun meningsvorming. Uit drie onderzoeken - de enige drie die wij konden vinden - valt daarover zijdelings iets af te leiden. Het eerste onderzoek dateert uit 1959 en werd verricht door het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut. Onder meer werd gevraagd naar de bekendheid van de katholieken met de Sint Willibrord Vereniging (swv) waarin - en dit maakt dit onderzoek voor ons doel interessant - nogal wat intellectuelen actief waren. Ondanks het feit dat de enquête kort na Willibrord-zondag werd gehouden bleek 48% van de kerkgangers zich niet te herinneren onlangs iets over de swv gehoord te hebben, terwijl slechts 25% van de katholieken wist om wat voor vereniging het ging. De 52% die wel van de swv gehoord hadden, noemden de volgende bronnen: nationale, diocesane of parochiële krant: 18%; preek: 40%; radio: 3%.⁷ De resultaten wijzen erop dat intellectuelen waarschijnlijk weinig direct zullen 'overkomen', en ook indirect slechts beperkt aanwijsbare invloed hebben. De plaatselijke priester blijkt nog het meest te bemiddelen tussen intellectuelen en kerkgangers.

De beide andere onderzoeken zijn *God in Nederland I* en *II* uit 1966 respectievelijk 1979. In beide onderzoeken werd onder meer gevraagd naar referentiepersonen: tot wie zou men zich wenden bij gewetensproblemen? In 1966 zou 37% zich wenden tot een geestelijke, 14,5% tot een arts en 29% tot een vriend(in) of iemand anders;⁸ in 1979 waren deze percentages respectievelijk 18%, 18% en 52%.⁹ Deze antwoorden geven iets aan van de mogelijke invloedskanalen van intellectuelen. Zo kunnen wij concluderen dat invloed, die tot halverwege de jaren zestig eventueel nog via de priesters kon worden uitgeoefend, daarna grotendeels verloren gaat. In 1979 werd bovendien gevraagd naar de namen van referentiepersonen, van mensen die de ondervraagde bijzonder aanspraken. Van de in ons onderzoek betrokken intellectuelen worden alleen de kardinalen Alfrink en Willebrands genoemd - gezien de andere namen vermoedelijk eerder om hun toenmalige functie als aartsbisschop dan om hun voorafgaande intellectuele activiteit.¹⁰ Ook de antwoorden op deze vraag wijzen eerder in de richting van een indirecte invloed van intellectuelen, en speciaal invloed via het bisschoppelijk beleid.

De ruimte, die door het beleid van de Nederlandse bisschoppen werd geschapen voor intellectuelen, zowel om invloed uit te oefenen op dat beleid als om actief binnen het Nederlandseatholicisme als geheel te 'opereren', krijgt in het volgende hoofdstuk de volle aandacht. Zoals eerder opgemerkt is, gaan wij uit van de hypothese dat intellectuelen net als andere mensen door de sociaal-culturele context worden bepaald. Structureel gesproken

mogen zij volgens Mannheim dan *freischwebend* zijn, het is maar de vraag of dat sociaal-cultureel gezien ook het geval is.¹¹ Coleman duidt in deze richting wanneer hij stelt dat vooral de bisschoppen de *change agents* waren in katholiek Nederland, omdat zij de invloed van de intellectuelen toelieten of zelfs bevorderden.¹²

Samengevat willen wij dus in dit hoofdstuk onderzoeken waar en hoe de intellectuelen invloed kunnen hebben uitgeoefend op de veranderingen in het Nederlandse katholicisme, tegen de achtergrond van een kennelijke behoefte aan nieuwe referentiekaders, die beter strookten met een door de wetenschappen gestempelde samenleving. In het volgende hoofdstuk besteden wij aandacht aan de invloed van de intellectuelen op het beleid van de Nederlandse bisschoppen. Wij gaan er daarbij met Coleman van uit dat die invloed door de bisschoppen ook werd gestimuleerd. Hun beleidsverandering in dezen wordt door hem getypeerd als een verandering van een missionaire naar een cultureel-pastorale strategie. Aangezien het uitoefenen van invloed een moeilijk vast te stellen proces is, zullen wij dat doen in de vorm van een reeks - hopelijk convergerende - beschouwingen, analyses van mogelijke invloed, mogelijke invloedskanalen en gevalsbeschrijvingen. Met betrekking tot het beleid van de bisschoppen zal het Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie (1966-1970) daarbij een belangrijk punt van aandacht zijn.

2. WETENSCHAP EN OPENBARE MENINGSVORMING

2.1. *Het prestige van de wetenschappen*

Boven werd reeds gewezen op de betekenis van de wetenschapsontwikkeling voor de vormgeving van de westerse samenleving sinds de zeventiende eeuw. In de loop van de twintigste eeuw kwam deze ontwikkeling in een stroomversnelling. Niet op de laatste plaats gestimuleerd door twee wereldoorlogen ontwikkelden de natuurwetenschappen en de medische wetenschap zich in hoog tempo, en begonnen een steeds fundamenteler invloed uit te oefenen op het reilen en zeilen van de westerse geïndustrialiseerde landen. De indrukwekkende resultaten vormden de aanleiding voor een vooruitgangsoptimisme, waarin aan deze wetenschappen en hun beoefenaars een tot dan toe ongekend prestige werd verleend. Parallel daarmee koesterde men ook van de opkomende sociale wetenschappen hoge verwachtingen met betrekking tot de regulering van maatschappelijke en individuele problemen.¹³

Tegelijkertijd vonden de resultaten of vermeende resultaten van de wetenschappen in hoge mate hun weg naar de samenleving; de wetenschapsontwikkeling ging immers gepaard met een geweldige groei van de universiteiten en hogere beroepsopleidingen. Onder een toenemend aantal afgestudeerden namen de beoefenaars van de sociale wetenschappen een grote plaats in. Zij vonden veelal werk in de even snel groeiende 'quartaire sector' van welzijnswerk,

massamedia, adviesorganen en wetenschappelijke bureaus (bijvoorbeeld die der politieke partijen).¹⁴ Dankzij de verzuiling was deze sector in Nederland zeer omvangrijk: vele instellingen kenden hun katholieke, protestantse, neutrale (openbare) variant en soms ook een socialistische, humanistische of joodse.

Ons speciaal richtend op de ontwikkelingen in katholieke kring constateren wij hoe in de jaren vijftig het katholieke volksdeel hard op weg was om zijn intellectuele achterstand in te halen. Deze achterstand, in 1899 door Poelhekke van het slagwoord 'Het Tekort' voorzien,¹⁵ was nadien een belangrijke toetssteen geworden voor de algehele emancipatie van het katholieke volksdeel.¹⁶ In de twintigste eeuw werd deze achterstand gaandeweg ingelopen en nog in de jaren vijftig bleek het aantal *katholieke* studenten sneller te stijgen dan het toch al snel stijgende studentenaantal in het algemeen.¹⁷ Zo kwam ook katholiek Nederland met de 'verworvenheden' van de wetenschappen in aanraking via een groeiend aantal academici. Deze waren niet meer bij uitstek afkomstig uit de traditionele studierichtingen medicijnen, rechten en letteren, maar steeds meer uit de jonge sociale wetenschappen.¹⁸

De reacties op de eerste 'affaire-Schillebeeckx' (1968-1969) illustreren treffend hoezeer de wetenschap en de eraan ten grondslag liggende waarden aan het eind van de jaren zestig ook onder de Nederlandse katholieken waren ingeburgerd. Het bericht dat de Nijmeegse theoloog Schillebeeckx was beschuldigd van ketterij - voor het eerst in september 1968 gebracht door het Franse dagblad *Le Monde* - bracht in Nederland een vloed van protesten op gang.¹⁹ Deze protesten betroffen over het algemeen geen bijval aan de *inhoud* van Schillebeeckx' theologie; alleen al de herkomst en het aantal van de reacties wettigen de veronderstelling, dat niet alle reagerenden werkelijk kennis hadden genomen van de werken van deze theoloog.²⁰ De reacties golden in de eerste plaats de procedure, waarmee Schillebeeckx in staat van beschuldiging was gesteld; het aanleggen van geheime dossiers, geheimhouding van het proces, zelfs tegenover kardinaal Alfrink, de overste der dominicanen en Schillebeeckx zelf. Daar stelde men waarden tegenover, die wij eerder als door de wetenschap vooronderstelde waarden signaleerden: openheid en vrijheid van onderzoek. De wetenschappelijke vrijheid en pluriformiteit van de theologie zijn verworvenheden waarin 'Rome' niet zomaar mag ingrijpen, aldus de protesterenden. Van deze wetenschap is Schillebeeckx voor velen van hen een vooraanstaand vertegenwoordiger, en dat blijkt een voldoende argument te zijn om een proces en procesgang als deze af te wijzen. Daarnaast gingen de auteurs van een aantal protesten in op de betekenis van Schillebeeckx' theologie voor de Nederlandse katholieke kerk. Zij wezen er op dat Schillebeeckx de theologie een nieuw gezicht had gegeven en het als zijn taak beschouwde de leer van de kerk aangepast te verkondigen. Men kreeg dan ook de indruk, dat 'Rome' in Schillebeeckx kardinaal Alfrink of zelfs de hele Nederlandse kerkprovincie in discrediet wilde brengen. Behalve openheid en vrijheid van onderzoek spelen in de vele protesten, zo blijkt, ook 'pluriformiteit' en 'aangepaste verkondiging' een belangrijke rol. Wij zullen

deze begrippen in de komende bladzijden nog vaker ontmoeten als de verwoording van een relativering in de letterlijke zin van dogma's: het betrekken van de geloofsinhoud op de wisselende sociaal-culturele omstandigheden - een ondogmatisch denken over dogma's.

2.2. Het wetenschappelijk onderwijs

Het spreekt vanzelf dat de enorme uitbreiding van het universitaire en hoger beroepsonderwijs na de Tweede Wereldoorlog, ontstaan uit de maatschappelijke behoefte aan hooggeschoolde 'probleem-oplossers', een belangrijke bijdrage leverde aan een verwetenschappelijking van de samenleving en het prestige van de wetenschappen, een prestige dat een hogere opleiding op zijn beurt weer aantrekkelijk maakte. Onder het katholieke deel van de bevolking vond een dergelijk proces in versterkte mate plaats, in de vorm van het grotendeels inlopen van de eerder vermelde intellectuele achterstand.²¹ In het algemeen mag men dus veronderstellen, dat een groeiende groep van katholieken werd gevormd door wetenschappelijke waarden en wetenschappelijke inzichten, zoals die hierboven werden aangeduid. Behalve deze vrijwel onnaspeurbare algemene invloed kan echter ook worden onderzocht, in hoeverre intellectuelen, in casu onze onderzoeksgroep, participeerden aan wetenschappelijke en semi-wetenschappelijke onderwijsinstellingen en langs deze weg dan ook invloed op de meningsvorming van vele katholieke studenten over de vier onderzoeksthema's uitoefenden.²²

Blijkens de gegevens heeft bijna drie-kwart van de onderzoeksgroep - 158 intellectuelen - functies vervuld aan dergelijke onderwijsinstellingen. Globaal²³ waren zij in de volgende verhouding over de instellingen verdeeld: (reguliere en seculiere) groot-seminaries, theologische faculteiten en hogescholen: 40%, Katholieke Universiteit Nijmegen en Katholieke Hogeschool Tilburg 30%, andere universiteiten: 25%, en hogere beroepsopleidingen: 5%. Deze cijfers geven echter maar een oppervlakkig beeld, omdat er zeer verschillende wetenschappelijke carrières achter schuilgaan: de seminarie-professor die vervolgens hoogleraar wordt, en dan pas van zich doet spreken; een 'in het veld' werkzame academicus die later op grond van zijn wetenschappelijke (neven)activiteiten aan een universiteit terecht komt; personen die alleen direct na hun studie enkele jaren wetenschappelijk medewerker waren. De carrières zijn kortom te divers om een conclusie te trekken met betrekking tot een uniform invloedsproces van intellectuelen via onderwijsinstellingen. Wel kunnen wij, rekening houdend met dergelijke nuances, iets zeggen over welke *centra* in het algemeen als brandpunten van intellectuele meningsvorming en overdracht kunnen worden aangemerkt, en van welke centra dus de meeste invloed is uitgegaan op het hoger geschoolde deel van de Nederlandse katholieken.²⁴

Wat de theologische opleidingen betreft was katholiek Nederland tot 1967 een groot aantal groot-seminaries rijk. Naast de vijf diocesane groot-semina-

ries beschikten vele ordes en congregaties over een eigen priesteropleiding. Aan slechts een klein aantal van deze seminaries vinden wij echter intellectuelen. Van de diocesane seminaries zijn dat het *filosoficum* en *theologicum* van het aartsbisdom Utrecht (Dijnselburg/Rijsenburg) en het groot-seminarie Warmond van het bisdom Haarlem.²⁵ Van de reguliere opleidingen zijn dat die van de jezuïeten (Nijmegen en Maastricht), de dominicanen (Zwolle en Nijmegen), de redemptoristen (Wittem) en de franciscanen (Weert, Alverna en Venray).²⁶

De concentratie van groot-seminaries in de jaren 1964-1967 resulteerde in zes, later vijf theologische hogescholen en faculteiten: (Eindhoven), Tilburg, Utrecht, Amsterdam, Heerlen en de al bestaande faculteit aan de Nijmeegse universiteit. Wat de aanwezigheid van intellectuelen betreft zijn er bij de eerste vier geen grote verschillen in aantal meer te zien, mede omdat de studie-orde zich over deze opleidingen verspreidden: in Tilburg werden de opleidingen van de bisdommen 's-Hertogenbosch en Breda, en enkele kleinere ordes en congregaties samengevoegd, 'Utrecht' ging samen met de franciscanen, de jezuïeten en het groot-seminarie Warmond verhuisden naar Amsterdam en de redemptoristen en het bisdom Roermond naar Heerlen.

De meeste intellectuelen in deze categorie vinden wij echter door de jaren heen aan de theologische faculteit in Nijmegen, waar na 1967 ook de dominicanen bij betrokken waren. De faculteit was bij de oprichting van de universiteit opgezet als een 'kopstudie' na het groot-seminarie en onttrok soms de beste krachten aan de reguliere en seculiere priesteropleidingen. De Nijmeegse faculteit is dan ook door de jaren heen op verschillende wijzen het theologisch centrum van katholiek Nederland geweest. Juist als 'kopstudie' kwamen veel seculiere priesters er studeren en wonen (in het Piusconvict), waardoor de verspreiding van nieuwe opvattingen werd bevorderd. Na 1960 werd Nijmegen een theologisch centrum van ook internationale betekenis door de aanwezigheid van de hoogleraren Schillebeeckx en Schoonenberg.

Aan de katholieke wetenschappelijke opleidingen: de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Katholieke Economische Hogeschool Tilburg, vinden wij bijna een-derde van de in deze sector werkzame intellectuelen. Dat zij daarbinnen vooral te vinden zijn in de vakgebieden van de sociale wetenschappen is niet alleen afhankelijk van onze themakeuze, maar ook van het feit dat de relatie tussen maatschappelijke kritiek en de beoefening van de sociale wetenschappen nu eenmaal gemakkelijker te leggen is.²⁷ Wat het optreden van intellectuelen betreft verschillen de Nijmeegse universiteit en de Tilburgse hogeschool in twee opzichten. Allereerst kwantitatief: Nijmegen telde ongeveer drie keer zoveel intellectuelen als Tilburg. Vervolgens ook thematisch: in Tilburg ging de aandacht vooral uit naar de sociale wijsbegeerte. De ontwikkelingen in het sociale denken van katholiek Nederland zijn aan deze economische hogeschool het best te volgen. Van de intellectuelen die in Nijmegen doceerden waren de meesten psychologen en pedagogen, en in mindere mate ook sociologen. De bijdrage van de 'Nijmeegse intellectuelen' aan de veranderingen in

katholiek Nederland ligt met name op het terrein van het individuele: moraal, opvoeding, geestelijke gezondheid. De sociologen hebben zich, onder meer via het Instituut voor Toegepaste Sociologie, vooral bezig gehouden met veld-onderzoek met betrekking tot het Nederlandse katholicisme. Hun rol is in dit opzicht te vergelijken met die van het KASKI.

Hoewel een kwart van de bij het wetenschappelijk onderwijs betrokken intellectuelen (ook) aan openbare universiteiten doceerde, kunnen wij alleen voor de universiteit van Utrecht spreken van een centrum van waaruit katholieke intellectuelen invloed uitoefenden. Dit centrum is de al vaker genoemde fenomenologische 'Utrechtse school'. Het gaat hier overigens meer om een invloedrijke stroming dan om een groot aantal personen. Voor het overige geldt voor Utrecht en de overige universiteiten dat de vakgebieden van de betreffende intellectuelen te veel uiteen liggen om conclusies te kunnen trekken over een bepaalde invloed op het Nederlandse katholicisme via de onderwijsinstellingen.

Samenvattend blijkt uit deze paragraaf dat een belangrijk deel van de katholieke intellectuelen invloed kon uitoefenen via een aantal instellingen voor wetenschappelijk of semi-wetenschappelijk onderwijs, met name van katholieke signatuur. Van de priesters kwamen vooral zij die in de noordelijke bisdommen het groot-seminarie bezocht hadden, en vooral zij die vervolgens ook nog naar Nijmegen waren gezonden, met de opvattingen van intellectuelen in aanraking. Van de katholieke leken waren vooral zij, die in Nijmegen of Utrecht psychologie of pedagogiek hadden gestudeerd, of die in Tilburg economisch of sociaal-wijsgerig gevormd waren, met intellectuelen in contact geweest. Wat de vier onderzoeksthema's betreft, 'bestreken' de intellectuelen daarmee een groot deel van de katholieke studenten. Deze zouden hun wetenschappelijke vorming, inclusief die door de intellectuelen, daarna 'doorvertalen' naar de Nederlandse katholieken, met name wanneer zij een werkring vonden in één van de talrijke katholieke organisaties en instellingen die er nog waren voordat de ontzuiling inzette.

2.3. De tweede emancipatie

2.3.1. Het zelfbewustzijn der intellectuele leken

De verwetenschappelijking van de samenleving was er direct en indirect de oorzaak van, dat het zelfbewustzijn van de leken onder de katholieke intellectuelen in de jaren vijftig sterk toenam. Dit proces, op zich voor de invloed van intellectuelen niet direct van belang, wordt hier opgemerkt omdat zulks zowel de behoefte van intellectuele leken deed toenemen om invloed te doen gelden, alsook bijdroeg aan een belangrijke factor van invloed: de groepsvorming.

Enerzijds vonden er weliswaar grote veranderingen plaats in de positie van de academici in de Nederlandse samenleving: tot de jaren vijftig hadden zij een elitaire minderheid gevormd, die zich beschouwde als een 'leidende stand'. Door de snelle groei van de vraag naar academici en parallel daarmee van de universiteiten werden de meesten van hen nu wetenschappelijk gevormde specialisten in loondienst in het onderwijs, vormingswerk, maatschappelijk werk, bij de overheid en in het bedrijfsleven. De tijd dat een academicus veelal een 'vrij beroep' als arts, jurist of hoogleraar (ook deze functie werd toen als zodanig aangemerkt) uitoefende was voorbij, en daarmee zagen velen onder hen het intellectuele karakter van de academicus, een breed-cultureel gevormde 'allesweter', met leedwezen verloren gaan.²⁸

Dezelfde verwetenschappelijking echter bezorgde de katholieke academici echter een zekere compensatie, doordat de kerkelijke leiders langzamerhand open gingen staan voor hun specialistische inbreng. Door bevordering van de Katholieke Actie door de pausen Pius XI en XII en speciaal de encycliek *Mystici Corporis* (1943) was er ruimte geschapen voor 'lekenapostolaat', een actieve deelname van de leken aan de zending van de kerk. Dit beleid sloot in zeker opzicht goed aan bij het Nederlandse emancipatie-katholicisme. Academisch gevormde leken hadden daarin al decennia lang een belangrijke plaats ingenomen.²⁹ In de loop van de jaren dertig was er onder hen echter een groeiend onbehagen merkbaar over de wijze waarop de clerus vaak met hen omging: heel wat academici, zelfs hoogleraren, moesten zich vóór de oorlog nog als onmondige kinderen door de bisschoppen laten toespreken.³⁰ Daar kwam bij, dat met het vorderen van de 'intellectuele emancipatie' de vraag opkwam, waar deze emancipatie toe diende. De intellectuelen³¹ wilden 'aus dem Turm heraus' komen³² om een eigen bijdrage te leveren aan de opbouw - een belangrijk aandachtspunt in de door de Tweede Wereldoorlog ontworichte samenleving - van een christelijke maatschappij.³³

Een belangrijke bijdrage aan deze 'roepingsverantwoordelijkheid' moest worden geleverd door een persoonlijke verdieping van het geloofsleven; dat zou immers zijn onvermijdelijke invloed uitoefenen op het beroepsleven van de katholieke intellectuelen en vervolgens bijdragen aan het verkondigen van christelijke waarden in de samenleving.³⁴ Dit beoogde samengaan van maatschappelijke betrokkenheid en persoonlijke geloofsverdieping vinden wij terug in vrijwel alle activiteiten in de jaren vijftig, waar intellectuelen - leken, maar ook priesters - een belangrijke rol spelen: in de bijeenkomsten van Sint Adelbert, de organisatie voor leidinggevende katholieken, in het gelijknamige blad, in de tijdschriften *Te Elfder Ure*, *De Nieuwe Mens*, *Roeping*, enzovoort. De Katholieke Actie organiseerde onder leiding van voorzitter Tellegen gespreksgroepen ter 'kerstening van het beroepsleven' voor notarissen, artsen, architecten en vele andere beroepsgroepen van hoger opgeleide katholieken.

Aan het einde van de jaren vijftig bleek echter, dat deze vorm van intellectuele activiteiten een aflopende zaak was. De Katholieke Actie-groepen kwamen niet van de grond omdat zij geen vat konden krijgen op het onder-

werp,³⁵ terwijl tijdschriften en verenigingen hun koers wijzigden of zelfs werden opgeheven.³⁶ Het gaat hier om een uiting van een veel breder proces van lekenemancipatie, samengaan met een groeiende openheid van het katholieke volksdeel naar de Nederlandse samenleving. In sociologische termen vond hier een denominationalisering plaats: het ideaal van de 'christelijke maatschappij' werd aan het einde van de jaren vijftig opgegeven.

Het groeiend zelfbewustzijn van de intellectuele leken bleek echter uit nog een andere kwestie die in de jaren vijftig aan de orde was: de intellectuelen pleitten voor een eigen inbreng ook in binnenkerkelijke aangelegenheden. Kritiek van leken, veelal intellectuelen, op de clericale kerk werd niet meer door iedereen afgedaan als anti-clericalisme. Reeds in 1947 sprak Walgrave in een veel aangehaalde publicatie over 'Het uur van de intellectuele leek in de Kerk'. In deze en vele andere publicaties³⁷ werd benadrukt, dat in een door de wetenschappen gevormde wereld de priester de bijdrage van de intellectuele leek hard van node heeft, hoe 'onprettig' deze bijdrage ook is. Want tegelijk komt als wezenlijke trek ervan naar voren, dat intellectuelen per definitie kritisch zijn.³⁸ Dit echter is zijn in de moderne wereld onmisbare deskundigheid. Opvallend is, dat in geen van deze publicaties concrete wetenschappen werden genoemd: men sprak uitsluitend zeer algemeen over 'de intellectuele leken'. De consequenties echter zijn duidelijk. Vanaf het einde van de jaren vijftig zouden sociologen, psychologen, economen toenemend de gelegenheid krijgen om invloed uit te oefenen op het beleid in de katholieke kerk.

2.3.2. Doorwerking

Deze 'tweede emancipatie' was uiteraard veel breder en betrof niet alleen de *intellectuele* leken. Op het gevaar af de geschiedenis te schematisch weer te geven kan men zeggen, dat de lekenemancipatie in de jaren vijftig verliep langs twee stromingen.

De eerste stroming is het duidelijkst te traceren, en werd gevormd door het werk van het Landelijk Centrum voor Katholieke Actie. Deze organisatie was na 1945 voortvarend opgezet door Tellegen (voorzitter) en Baas (secretaris). Opzet van de Katholieke Actie was de leken te inspireren tot een bewustere beleving van hun geloof, om van daaruit te kunnen bijdragen aan de kerstening van de samenleving. De lekenactivering werd aanvankelijk geheel opgevat in het verlengde van wat de kerkelijke hiërarchie al voor de leken deed; de Katholieke Actie was slechts haar 'lange arm'. In de loop van de jaren vijftig echter ontwikkelde deze organisatie zich tot een soort vormingscentrum, dat de lekenemancipatie begeleidde door gespreksstof en inleiders te bezorgen aan een toenemend aantal gespreksgroepen, die merendeels uit leken bestonden, zij het dat zij aanvankelijk door clerici werden geleid. De leiding van de Katholieke Actie ging zich steeds meer baseren op ideeën over een eigen inbreng van de leken in de kerk, over een eigen 'zending'.³⁹ Zij was daar echter niet zeer radicaal in. Eerder speelde de Katholieke Actie een

bemiddelende rol tussen de kerkelijke hiërarchie en traditionele katholieke opvattingen enerzijds en vernieuwende ideeën anderzijds. Anders gezegd: de Katholieke Actie bracht kerkelijke opvattingen, enigszins gemoderniseerd, naar de gelovigen.⁴⁰ Eén van haar taken was dan ook de 'kerkelijke nieuwsvoorziening' door middel van de uitgave van het *Katholiek Archief* en van pauselijke encyclieken en toespraken.

Typierend voor de hiërarchische oriëntatie van de Katholieke Actie als instituut, maar ook voor de strategie van haar medewerkers, is wel dat Baas en anderen in die jaren Nederland afreisden om *pastors* ervan te overtuigen dat zij leken tot kerkelijke medewerking moesten aanzetten.⁴¹ De leken zelf werden vooral bereikt door cursussen, vormingsdagen, gespreksgroepen en door populariserende publicaties, waarin men zich met het zeer brede veld van 'de christen in de wereld' bezig hield. Dit was ook de titel van een reeks cursussen, die de Katholieke Actie onder leiding van Van Waesberghe in de jaren 1949-1952 verzorgde. In deze lijn lagen bovendien publicaties over het communisme en vanaf 1954 de samenwerking met het Katholiek Genootschap voor Internationale Betrekkingen. De meeste aandacht ging echter uit naar het terrein van huwelijk, gezin en moraal. Er werden verdiepingsdagen voor echtparen georganiseerd, cursussen 'inleiding in het volle leven' en huwelijksvoorbereiding. Ook in publicaties kwam dit aandachtsveld naar voren: er verschenen leeuurgidsen over huwelijk, gezin, opvoeding en godsdienst; individuele publicaties van onder anderen Van Kol en Herman Fortmann⁴² en een Paedagogische Reeks, in zes deeltjes, alle geschreven door de psycholoog Chorus.

Het meeste succes evenwel had de door Baas opgezette 'Ecclesia-beweging'. Dit in 1952 in Bunnik begonnen experiment met gespreksgroepen van leken werd in 1954 officieel 'Ecclesia-beweging' gedoopt en bestond toen al uit circa 800 groepen. Begin jaren zestig waren er 1500-2000 groepen door heel Nederland, die de basis vormden voor de gespreksgroepen rond Vaticanum II en het Nederlands Pastoraal Concilie.⁴³ De groepen werden van gespreksstof voorzien door onder andere het tijdschrift *Geest en Actie* (vanaf 1954 *Ecclesia* geheten).

De Katholieke Actie bereikte langs deze wegen relatief veel gelovigen, maar er waren weinig leken betrokken bij de ontwikkeling van ideeën binnen de Katholieke Actie zelf. Tellegen en Baas hadden weliswaar de leiding, maar werden vooral door priesters (theologen en filosofen) bijgestaan. De activiteiten werden gefundeerd en ondersteund door een tamelijk informele werkgroep, waaraan onder meer Malmberg, Van Rijen, Smits van Waesberghe, Vermeulen en de Belgische filosoof Walgrave deelnamen. Incidenteel waren ook Barendse, Sanders en Boelaars bij deze groep betrokken.⁴⁴ Deze clericale intellectuele achterban typeert enerzijds de kerkelijke positie van de Katholieke Actie in de jaren vijftig, anderzijds overigens ook de bereidheid van (een aantal) priesters om in samenwerking met leken aan de lekenemancipatie te werken.

Ondanks de inspanningen van Tellegen slaagde de Katholieke Actie er niet in de *intellectuele* leken voor langere tijd aan zich te binden. Het project van Tellegen, dat wij al eerder noemden (kerstening van het beroepsleven), bloedde rond 1955 dood. Behalve de genoemde theologen en filosofen oefenden intellectuelen, en zeker leken, binnen de Katholieke Actie dan ook weinig rechtstreekse opiniërende invloed uit. Men vinden wij vooral in een tweede stroming van de lekenemancipatie.

Deze tweede stroming is veel moeilijker te traceren en kan hier slechts worden aangestipt. Rond verschillende tijdschriften en verenigingen waren, deels al vóór 1950, groepen ontstaan van leden en sympathisanten; de groep katholieken in de Partij van de Arbeid,⁴⁵ een groep rond het tijdschrift *Te Elfder Ure*,⁴⁶ de gespreksgroepen van de plaatselijke afdelingen van Sint Adelbert, weekenden voor lezers van *De Nieuwe Mens*, enzovoort. Veel intellectuelen namen in de jaren vijftig deel aan groepen en groepjes als deze of hielden er lezingen voor.⁴⁷ Het houden van lezingen en studiedagen is vooral in dit decennium een belangrijke vorm van communicatie geweest, met name in de kring van hoger opgeleide katholieken. Vooral hier kwamen de intellectuelen in contact met hun publiek van priesters en leken.

Over het algemeen kan men zeggen dat de leken en priesters die bij deze stroming betrokken waren, kritischer stonden ten opzichte van het katholicisme, in die zin dat men hier eerder geneigd was vraagtekens te plaatsen achter verouderde instituties en opvattingen dan in de Katholieke Actie het geval was. In een voorzichtige poging het moeilijk te vatten proces van invloed iets nader te tekenen kan men zeggen, dat in deze stroming van intellectuelen, academici, priesters en journalisten meningen werden geformuleerd en onderling getoetst, die aan het begin van de jaren zestig onder een veel groter deel van de katholieken gemeengoed zouden worden.⁴⁸

2.3.3. Groepsvorming

Het element van groepsvorming, dat aan het slot van de vorige paragraaf naar voren kwam als een uitingsvorm van zelfbewustzijn onder katholieke intellectuelen (in brede zin), willen wij in deze paragraaf nader uitwerken met het oog op de invloed, die is uitgeoefend door de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep. In de netwerkanalyse hebben wij ons uitvoerig beziggehouden met de groepsvorming onder deze personen. Daaruit kwam naar voren, dat de vorming van 'kringen' pas goed waarneembaar wordt op het moment, dat er instanties naar voren komen die relaties bevorderen door het in het leven roepen van besturen, commissies, adviesorganen en dergelijke. In de tweede helft van de jaren vijftig speelde het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg in dezen een belangrijke rol, terwijl in de jaren zestig de Nederlandse bisschoppen mogelijkheden in deze richting boden. Op dit laatste zullen wij nog uitvoerig terugkomen. De netwerkanalyse leverde voorts op, dat er weliswaar in de jaren vijftig in vergelijking met later

nauwelijks sprake is van kringvorming (het KNBGG uitgezonderd), maar dat er wel een groot aantal informele relaties bestond. Het ligt voor de hand van deze informele netwerken voor een deel te beschouwen als een 'greep' uit de omvangrijke groepsvorming waarvan in de vorige paragraaf sprake was. Met twee voorbeelden willen wij de hypothese illustreren, dat door de groepsvorming van intellectuelen hun invloed bevorderd wordt. De voorbeelden zijn afkomstig uit twee van de onderzoeksthema's, te weten de oecumene en de geestelijke gezondheid.

In de oecumenische ontwikkelingen in Nederland heeft de 'Larense Kring' een belangrijke rol gespeeld. De kring werd opgericht in 1943⁴⁹ en was een gespreksgroep van katholieken en protestanten. Deze kring werd niet alleen het 'prototype' voor een reeks van dergelijke gespreksgroepen die in de loop van de eerste naoorlogse jaren zouden ontstaan, maar bovendien zouden de meeste leden ervan betekenis krijgen voor de oecumenische ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten. De Larense Kring was gevormd naar aanleiding van het in 1941 verschenen boek *Wat gelooven zij?*,⁵⁰ waarin een katholieke en een protestantse auteur zonder enige vergelijking katholicisme en protestantisme naast elkaar hadden gezet. Na een eerste gesprek van de auteurs met genodigden in Den Haag zette men de gesprekken voort in Laren, ten huize van mevrouw Breman-Schouten, die zich samen met pater Weel al enige jaren bezig hield met oecumenische contacten met de Oosterse kerken. Van protestantse zijde namen onder andere Berkelbach van der Sprenkel, hoogleraar in Utrecht, de theoloog Schippers en de predikanten Van den Akker en Van de Linde (later katholiek geworden) deel. Onder de katholieke leden waren Thijsen (voortvarend inspirator van de oecumenische beweging in de jaren vijftig⁵¹), Groot, Willebrands, Van Straaten, Weel, de katholiek geworden Van de Pol en incidenteel Pauwels.

In tegenstelling tot de apologetische tendens die, uitzonderingen daargelaten, in het katholicisme gangbaar was, ging men in deze kring uit van op vriendschap en onderling vertrouwen gebaseerde gesprekken; alleen op deze basis zou immers wederzijds begrip mogelijk worden.⁵² Op eenzelfde basis ontstonden er in de daarop volgende jaren veel meer kringen, de eerste veelal op initiatief van (verhuisde) leden van de Larense kring. De Betuwse kring en de Bossche kring bijvoorbeeld werden opgericht door dominee Van den Akker, de Utrechtse/Bilthovense kring had Thijsen en Weel onder de deelnemers. Op deze wijze raakten steeds meer mensen, onder wie vele intellectuelen,⁵³ bij de oecumenische dialoog betrokken. Daarnaast beïnvloedde de Larense kring, ook al publiceerde de groep niet als zodanig, tal van belangrijke oecumenische publicaties van zijn leden, zoals Thijssens *Het godsdienstige gesprek*, waarin de kaders werden aangegeven; de studie van Van de Pol *Het christelijk dilemma*, die "minstens voorlopig als wetenschappelijke grondslag van het godsdienstige gesprek" zou dienen,⁵⁴ en van protestantse zijde het proefschrift van Van de Linde *Rome en de Una Sancta*.

Verschillende leden van de Larense kring zetten zich bovendien in voor een meer institutionele verbreiding van de oecumenische gedachte. Een belangrijk resultaat boekten zij en gelijkgezinden toen de Apologetische Vereniging Petrus Canisius (AVPC) in 1948 werd omgezet in de Sint Willibrordvereniging (swv) en vervolgens snel in ledental groeide. Het initiatief voor deze koerswijziging was in belangrijke mate door de Larense Kring geïnspireerd, zij het niet daaruit afkomstig.⁵⁵ Hoezeer individuele leden bij deze 'paleisrevolutie'⁵⁶ betrokken waren, blijkt wel uit de ontwikkelingen. Tot 1948 waren er weinig persoonlijke verbindingen tussen de kring en de AVPC. Alleen het in 1947 gekozen bestuurslid Pauwels kwam incidenteel in Laren. Verder waren Pauwels, Thijssen en Weel redacteur van het ledenblad *Apologetisch Leven*. De koerswijziging was voorbereid door een in 1946 ingestelde commissie, die een jaar later adviseerde de structuur van de AVPC te wijzigen.⁵⁷ Het bestuur nam dit advies over op de algemene vergadering van 1948. De opposanten op deze vergadering, voorstanders van de oude apologetische doelstelling, waren klein in aantal, maar fel. Men sprak van 'doorgestoken kaart': de commissie, samengesteld uit deskundige adviseurs, zou het advies hebben uitgebracht om zelf de leiding in handen te kunnen nemen.⁵⁸ Dankzij een vurig pleidooi van Thijssen en dankzij voorzitter Nolet, die zijn gezag "als voorzitter der AVPC" inzette, werden de koerswijziging en de voorgestelde bestuursleden bij acclamatie aanvaard.⁵⁹ Voorzitter werd Willebrands; Pauwels, Van Straaten en Thijssen behoorden tot de bestuursleden.⁶⁰ Toen kort nadien Verhaar overleed volgde onder de nieuwe hoofdredacteur Groot ook een koerswijziging van *Het Schild*.⁶¹ Daarmee werden verschillende leden van de Larense Kring invloedrijke leiders van de katholieke oecumenische beweging in Nederland. Deze beweging kreeg bovendien steeds meer officiële erkenning. In 1948 stelde kardinaal De Jong Thijssen geheel vrij voor oecumenisch werk. Tien jaar later werd Willebrands als voorzitter der swv benoemd tot officieel oecumenisch gedelegeerde van het episcopaat. In 1960 volgde Groot hem in beide hoedanigheden op.

Ook andere leden van de Larense Kring kregen in de loop der jaren een werkterrein van betekenis. Van de Pol werd in 1948 benoemd tot hoogleraar in de fenomenologie van het protestantisme te Nijmegen, terwijl Van de Linde in 1961 zijn *collega proximus* werd als lector in de geschiedenis en de problematiek van de oecumenische beweging.

Vooral echter moet worden gewezen op een internationale ontwikkeling die zijn oorsprong heeft in de Larense Kring. Met steun van kardinaal De Jong maakten Thijssen en Willebrands in 1951 een rondreis door Europa om oecumenische geestverwanten te ontmoeten en te organiseren. Deze reis leidde tot de oprichting in 1952 van de 'Conférence Catholique pour les Questions Oecuméniques', die jaarlijks, later tweejaarlijks, bijeen kwam. De conferentie bestudeerde thema's die in de Wereldraad van Kerken aan de orde kwamen en fungeerde als een soort 'postadres' voor de Wereldraad om een (informele) dialoog met de katholieke kerk aan te gaan.⁶² Secretaris van deze conferentie

werd Willebrands. Toen in 1960 het Secretariaat ter Bevordering van de Eenheid onder de Christenen werd opgericht, werd Willebrands hiervan secretaris en later voorzitter.

Een tweede sprekend voorbeeld van invloed door groepsvorming onder intellectuelen is de Pastorale Oriënteringscommissie, later Commissie Pastoraal en Psychohygiëne genoemd. Uit de netwerkanalyse bleek reeds de betekenis van deze commissie in de jaren 1954-1967. Het initiatief tot oprichting ervan was uitgegaan van de Utrechtse studentenpastoor Vendrik en van H. Ruygers, wetenschappelijk medewerker van het KNBGG.⁶³ Zij lieten zich daartoe inspireren door de herhaalde pleidooien van Buytendijck voor een betere psychohygiënische voorlichting onder de Nederlandse katholieken en voor integratie van moderne psychologische inzichten in de pastorale praktijk. Deze psychologische inzichten waren aan het begin van de jaren vijftig in katholieke kring bepaald nog verdacht.⁶⁴ De affaire-Terruwe, waar ook sommige leden van de pastorale commissie zijdelings bij waren betrokken,⁶⁵ hield in dat verband een duidelijke waarschuwing in. De commissie koos dan ook voor een weinig formele en aanvankelijk geheime wijze van werken. Dit schiep tevens de mogelijkheid om reeds vroegtijdig hete hangijzers in de gangbare moraal aan de orde te stellen: in de jaren vijftig psychotherapie voor priesters en religieuzen, huwelijk, verkering en seksualiteit; homoseksualiteit aan het eind van dat decennium en de ambts- en celibaatscrisis in de vroege jaren zestig.

De pastorale commissie zelf trad in de jaren van haar bestaan nooit voor het voetlicht. Zij was uitdrukkelijk bedoeld als een intern forum, waar de leden hun opvattingen over omstreden kwesties konden scherpen. Tegelijk echter had men wel degelijk voor ogen om via de leden, dus indirect, invloed uit te oefenen, zoals uit de samenstelling van de commissie blijkt. Deze was vanaf het begin met opzet breed gehouden. Naast psychiaters, psychologen, pedagogen en later ook enkele sociologen maakten verschillende theologen - zowel moralisten als in de praktijk werkzame zielzorgers - deel uit van de groep. Bovendien trachtte men zorg te dragen voor invloed in de bisdommen door docenten van alle vijf de diocesane seminaries uit te nodigen.⁶⁶ Ook professoren van de priesteropleidingen der redemptoristen en franciscanen waren lid. Daarnaast vinden wij onder de leden medewerkers van het Hoogveld Instituut, Waalheuvel (vormingscentrum voor militairen), het Paedologisch Instituut te Nijmegen, de Katholieke Actie en de beide bisschoppelijke adviesorganen: het Nederlands Pastoraal Instituut (1959-1964) en het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (na 1964). Blijkens deze opsomming bestond de commissie niet zozeer uit progressieve geestverwanten, zoals haar geschiedschrijver benadrukt,⁶⁷ maar uit leden waarvan verondersteld kon worden dat zij de discussies in de commissie verder zouden dragen en aldus invloed zouden uitoefenen.

In totaal hebben 57 personen voor langere of kortere tijd deel uitgemaakt van de pastorale commissie, waarvan er 36 in ons onderzoek tot de intellectuelen worden gerekend.⁶⁸ Dit betekent dat inderdaad een groot aantal leden

van de commissie 'naar buiten toe', en speciaal in geschrifte actief is geweest in de discussies over katholicisme en geestelijke gezondheid. Verschillenden van hen bouwden in dit opzicht zelfs een zekere faam op. Het geschreven woord vormde voor de commissie een belangrijk kanaal van invloed. In de allereerste plaats was dat het tijdschrift van de Katholieke Jeugdraad *Dux*.⁶⁹ Nagenoeg alle redactieleden waren ook lid van de pastorale commissie: Dresen-Coenders, Dijkhuis, Han Fortmann, voor korte tijd Perquin en later Brentjens en Wellen. *Dux* was voor de commissie dan ook een belangrijke spreekbuis. Ook redacteurs van andere tijdschriften zaten in de commissie: Groenendijk (*G-3*), Kreykamp (*De Bazuin*)⁷⁰ en Grossouw (redactieraad *Te Elfder Ure*). Andere leden waren bekend van invloedrijke publicaties, zoals H. Bless, die verschillende pastoraal-psychologische handboeken op zijn naam had staan, H. Ruygers', wiens dissertatie *De beide geslachten* veel werd gelezen, en de psychiater Trimbos om zijn later gebundelde radiopraatjes.

De invloed van de pastorale commissie kan moeilijk worden losgemaakt van de betekenis van het werk van het KNBGG op het terrein van de geestelijke gezondheid. In de staf en de commissies van het KNBGG hadden personen zitting die ook lid waren van de pastorale commissie. Binnen de ontwikkelingen in het denken over moraal en geestelijke gezondheidszorg bestreek deze commissie vooral de relatie met de zielzorg. In de loop van de jaren vijftig droeg de commissie ertoe bij dat het onderscheid tussen beide beter kon worden gemaakt, zonder dat overigens het grensgebied tot herkenbare grenzen kon worden herleid: een overlapping bleef onvermijdelijk. In de jaren zestig werd de betekenis van de commissie in dit grensgebied duidelijker waarneembaar. De kanalen die de commissie reeds in de jaren vijftig had naar de bisschoppen, met name in de persoon van Herman Fortmann en Hoegen, werden aan het eind van dit decennium in verschillende adviescommissies geformaliseerd.⁷¹ Daarnaast was bisschop Bekkers persoonlijk verschillende malen in de commissie te gast geweest⁷² en zijn bekende televisierede over de plaats van het eigen geweten bij het gebruik van anti-conceptionele middelen (1963) ademde de geest van de pastorale commissie.

Het streven om inzichten over geestelijke gezondheid te integreren in de praktijk van de zielzorg werd in de eerste helft van de jaren zestig gerealiseerd. De vakken godsdienstpsychologie en -sociologie en de pastorale psychologie werden opgenomen in de curricula van groot-seminaries en theologische hogescholen. Aan de universiteit van Nijmegen werd Han Fortmann in 1959 benoemd tot hoogleraar in de cultuur- en godsdienstpsychologie. Een lectoraat in de pastorale theologie (Haarsma, 1964) en lectoraten in de godsdienstsociologie (Schreuder, 1963) en pastorale psychologie (W. Berger, 1968) volgden.

Ook de aandacht van de commissie voor 'hete hangijzers' oogstte resultaten. Een omvangrijk pastoraat voor homoseksuelen dat rond 1968 tot stand kwam, was grotendeels geïnitieerd door de aandacht die Trimbos vanaf 1958 aan deze problematiek wijdde. Eerst leidde dit tot een subcommissie van de pas-

torale commissie (1959-1962), later tot een werkgroep in samenwerking met niet-katholieke organisaties voor geestelijke gezondheidszorg.⁷³ In deze zelfde periode besteedde de pastorale commissie veel aandacht aan de ambts crisis in relatie tot geestelijke gezondheid. In dit kader nam zij een in 1962 genomen initiatief over om te komen tot een Centraal Adviesbureau voor Priesters en Religieuzen (CAPER). In 1967 werd door de bisschoppen en de Stichting Nederlandse Priesterreligieuzen de oprichting ervan goedgekeurd. Het bureau kwam onder leiding te staan van een van de oprichters van de pastorale commissie, Vendrik. In het bestuur hadden eveneens verschillende leden van de commissie zitting.⁷⁴

In de tweede helft van de jaren zestig nam de activiteit van de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne snel af. De functie ervan was verloren gegaan nu veel van haar onderwerpen elders en diepgravender aan de orde konden worden gesteld.⁷⁵ Daarnaast waren mede dankzij het werk van de commissie de spanningen tussen katholicisme en psychologie dermate verminderd dat de aandacht ervoor ook algemener afnam.⁷⁶ In 1967 werd de commissie dan ook officieel opgeheven.

2.3.4. De 'omgekeerde zuilwerking'

In een beschouwing over de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving in de jaren zestig en zeventig wijst Ellemers erop hoezeer de verzuiling in Nederland heeft bijgedragen aan het tempo van de veranderingen in de jaren zestig.⁷⁷ Omdat de structuur van de samenleving voor een belangrijk deel in drie- of viervoud was georganiseerd waren er in de jaren vijftig en zestig relatief veel arbeidsplaatsen beschikbaar voor wat Ellemers de 'jonge intelligentsia' of 'secundaire elite' noemt. Het aantal arbeidsplaatsen nam, hetgeen hij niet vermeldt, nog toe door de tendens deze organisaties en instellingen te 'verwetenschappelijken': in toenemende mate werden jonge academici, veelal afgestudeerd in de sociale wetenschappen, aangetrokken om het niveau van deze organisaties te verhogen. Op de grens van kerk en samenleving werden aldus talloze functies opgevuld door katholieken, die gezien hun opleiding gevoelig konden worden geacht voor de bijdragen die intellectuelen leverden aan discussies over vernieuwingen in de katholieke kerk. Wat onze thema's betreft kan men als voorbeelden noemen: de zich uitbreidende geestelijke gezondheidszorg, een breder en kwalitatief beter vakkenpakket aan de groot-seminaries, de uitbreiding van het werk van de swv, en uitbreiding van het katholieke hoger onderwijs en para-universitaire instituten. De nieuwe opvattingen over allerlei thema's konden zodoende in hoog tempo worden 'getransporteerd' langs kanalen, die aanvankelijk waren gecreëerd om confessionaalijs en verzuiling te funderen en in stand te houden. Dit proces zouden wij de paradox van de 'omgekeerde zuilwerking' kunnen noemen.⁷⁸

Bij deze omgekeerde zuilwerking speelden niet in de laatste plaats de katholieke publiciteitsmedia een belangrijke rol.⁷⁹ De katholieken waren

gewend hun opinie te vormen aan de hand van talloze katholieke dag-, week- en maandbladen, katholieke boeken en katholieke radio- en televisie-uitzendingen, en dit gedrag was niet het eerste dat er in katholiek Nederland veranderde. Wat primair veranderde was de *inhoud* van bladen, boeken en programma's. Het zeer uitgebreide netwerk van media werd al lange tijd grotendeels door leken bemand en stond feitelijk nauwelijks meer onder bisschoppelijke controle. Zodoende waren er ruime mogelijkheden om nieuwe standpunten van intellectuelen te laten doorstromen naar de katholieke publieke opinie. In de nu volgende paragraaf willen wij een aantal aspecten van dit proces nader bezien.

2.4. Openbare meningsvorming

2.4.1. Inleiding

Aan het begin van dit hoofdstuk werd er op gewezen, dat openbare meningsvorming een belangrijk onderdeel was gaan vormen van het ethos, dat eigen is aan de wetenschappelijke denkwijze van de westerse samenleving. Gevormd door het wetenschappelijke hoor en wederhoor worden de intellectuelen beschouwd als kritisch: zij zijn geneigd tot toetsen en dogmatisch denken te ontmaskeren.⁸⁰ De mogelijkheden daartoe en de grenzen ervan kunnen echter met de omstandigheden variëren.

Binnen het Nederlandseatholicisme - en het catholicisme in het algemeen - werd de openbare meningsvorming tot ver in de jaren vijftig nog formeel of informeel gecontroleerd. De katholieke organisaties en instellingen kregen altijd een geestelijk adviseur toegewezen en de tijdschriften een censor. Door priesters geschreven boeken werden voorzien van een *nihil obstat* en/of *imprimatur* ; door leken geschreven boeken hoefden alleen te worden goedgekeurd als het onderwerp betrekking had op geloof of zeden. Verschillende katholieke uitgeverijen volgen daarbij de veiligste weg door in twijfelgevallen een *imprimatur* aan te vragen of de auteur naar een niet-katholieke uitgeverij te verwijzen. Ook toen in de jaren zestig het *imprimatur* vaak niet meer werd vermeld bleef de praktijk nog bestaan.⁸¹ Katholieke en niet-katholieke boeken werden bovendien na verschijnen nog eens beoordeeld door het IDIL, dat overigens in de jaren vijftig al niet onbekritiseerd meer bleef.⁸² Dat er over het algemeen weinig conflicten met de kerkelijke censuur waren, hangt vooral samen met het feit dat katholieke auteurs, zeker van de hoofdlijnen betrof, trouw waren aan het traditionele catholicisme, of anders gezegd: er bestond een hoge mate van overeenstemming - het volkskerkelijke denken - tussen beide partijen. Pas in de loop van de jaren zestig werd de censuur in de praktijk versoepeld en opgeheven.

Overigens maakte het wel verschil, over welke onderwerpen werd geschreven. Zo kon in de jaren vijftig de kwestie van katholieke openheid of geslo-

tenheid vrij besproken worden - waarbij niettemin de voorzichtigheid in formulering ook bij kritische publicaties opvalt. Kwesties die de moraal betroffen lagen gevoeliger. Niet voor niets placht het priestertijdschrift *Nederlandse Katholieke Stemmen* dan in het latijn over te gaan. Op dit terrein en op dat van de theologie lagen dan ook de 'harde' maatregelen die in de jaren vijftig werden genomen en later bekend zouden worden: de jacht op de *nouvelle théologie* leidde tot een publicatieverbod van Schoonenbergs dissertatie en overplaatsing van Steur van het groot-seminarie naar een pastoorplaats; handhaving van de katholieke moraal ging gepaard met een doceerverbod voor H. Ruygers, het onder censuur stellen van Perquin en niet in de laatste plaats de affaire-Terruwe.⁸³ Overigens is opvallend dat in deze bekend geworden gevallen het initiatief tot censuur steeds van 'Rome' uitging (eventueel op instigatie van bezorgde Nederlandse katholieken). Waren de Nederlandse bisschoppen ook in deze periode al soepeler?

In de late jaren vijftig werd onverwacht de openbare meningsvorming in de katholieke kerk belangrijk gestimuleerd door het optreden van paus Joannes xxiii en het daarop volgende Tweede Vaticaans Concilie. De Nederlandse katholieken, tot dan meestal slechts via vernietigende recensies of veroordelende publicaties op de hoogte van kerkelijke *dissent*, kwamen door de omvangrijke berichtgeving in aanraking met conflicten en pluriformiteit in de kerk, zonder dat er meteen veroordelingen werden uitgesproken.⁸⁴ De theologie kwam om zo te zeggen 'op straat te liggen'. Het proces van openbare meningsvorming werd nog bevorderd door de democratiseringsbeweging in de tweede helft van de jaren zestig. In toenemende mate werd ook in katholieke kring gebruik gemaakt van de middelen die de publiciteit bleek te bieden, om druk uit te oefenen op de publieke opinie en het beleid van de bisschoppen. Niet alleen nam het aantal publicaties over kerkelijke onderwerpen toe, maar ook het verschijnsel van de 'open brief' en de pressiegroepen deed zijn intrede. Ten opzichte van de 'geheimdoenerij' van de Romeinse curie werden enkele opvallende successen geboekt: de rehabilitatie van de psychiater Terruwe naar aanleiding van haar *Opening van zaken* (1964) en volgens velen ook het voorkomen van een veroordeling van Schillebeeckx (1968-1969) door de grote publiciteit rond zijn proces. Tegen de achtergrond van bovenstaande schetsen willen wij nu nader onderzoeken, in hoeverre de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep aan deze openbare meningsvorming participeerden.

2.4.2. Invloed via publicaties en redacties

In de hoofdstukken 5 en 6 zijn wij uitvoerig ingegaan op de publicaties van de intellectuelen. Daarin kwam naar voren dat de intellectuelen in de jaren zestig niet méér publiceerden dan zij voorheen al deden, maar dat zij in deze jaren wel aspecten aan de orde stelden, die crucialer waren voor het katholicisme dan in de decennia daarvoor, en over het algemeen over deze aspecten uitgesproken denominationele opvattingen koesterden. In deze opvat-

tingen, zo zagen wij, neemt het 'relativerende denken' een centrale plaats in: dogma's en kerkelijke instituties zijn historisch bepaald en veranderlijk. Pluriformiteit van geloofsopvattingen zijn inherent aan deze *relativity of belief*.

In de loop van de jaren zestig begon deze relativisering gemeengoed te worden onder de Nederlandse katholieken. In 1967 was bijna de helft van hen de mening toegedaan, dat zij zich dienden te houden aan alle kerkelijke voorschriften, maar iets méér dan de helft antwoordde, dat zulks 'er van afhing' of niet nodig was.⁸⁵ Wij willen dit niet duiden als een teken van (directe of indirecte) invloed van de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep. Wel kan echter gesignaleerd worden dat de intellectuelen in het algemeen al sedert de negentiende eeuw het voortouw hadden genomen in deze - voor het denominationale denken wezenlijke - gedachtengang. Daarbij hadden zij tot het Tweede Vaticaans Concilie het anti-wetenschappelijke beleid van de kerkelijke leiding altijd tegenover zich gevonden.⁸⁶ Dat de gedachte van een relativiteit van geloofswaarheden nu onder katholieken ingang begon te vinden, maakte die wél des te ontvankelijker voor door intellectuelen aangehangen opinies van denominationele aard.

Deze opinies uitten de intellectuelen in de eerste plaats door middel van publicaties. Deze vorm van invloed kon vervolgens op zeer uiteenlopende manieren worden 'aangevuld' door onder meer adviserende functies, docentschappen of optreden in de media. Met hun publicaties hadden de intellectuelen, en met name de opinicleiders onder hen, het grootste bereik. Overigens moet dit bereik - als rechtstreekse invloed - niet worden overschat. Het waren met name de ontwikkelde katholieken die er gezien het niveau (of: de moeilijkheidsgraad) van die publicaties kennis van konden nemen. Behalve om boeken gaat het daarbij vooral om artikelen in een reeks van in katholiek Nederland gerenommeerde tijdschriften.⁸⁷ Langs deze weg kon er een doorstroming ontstaan van opinies van intellectuelen naar die van 'doorvertalers': parochiegeestelijkheid, praktiserende artsen, psychologen en sociologen, journalisten enzovoort. Deze opinies konden aldus tot gemeengoed worden onder een groot deel van de Nederlandse katholieken.⁸⁸ Aan de hand van een voorbeeld willen wij nog wat verder ingaan op de aspecten die een rol spelen bij de invloed van intellectuelen via publicaties. Dit voorbeeld betreft de in 1950 verschenen bundel *Onrust in de zielzorg*.

De uitdrukking 'onrust in de zielzorg' is een gevleugelde term geworden als het gaat om een typering van het Nederlandseatholicisme in de jaren 1946-1955.⁸⁹ Niet alleen de titel echter, ook de inhoud van de bundel *Onrust in de zielzorg* kwam model te staan voor de problemen en de sfeer van deze periode,⁹⁰ zoals die in hoofdstuk 2 werden geschetst.

Op 9 oktober 1947 kwamen negen personen voor het eerst bijeen om met elkaar van gedachten te wisselen over de zielzorgproblematiek. Als resultaat van hun besprekingen verscheen drie jaar later de bundel *Onrust in de zielzorg*. Elf auteurs, zowel priesters als leken,⁹¹ hadden een bijdrage geleverd.

Het waren De Gier en Lutterman, de moraaltheologen Boelaars, Moonen en Vermeulen; Ramselaar, Thijssen, J. van der Ven, Smit en twee medewerkers van uitgeverij Het Spectrum: Van der Hoeven en Van Rosmalen. De 'Verantwoording' maakt een toespeling op het gewicht van de auteurs: gemeld wordt dat de bundel is voortgekomen uit hun bezorgdheid over de zielzorg in Nederland en "Gezien hun maatschappelijke functie behoeft dit geen opzien te baren".⁹²

Onrust in de zielzorg achtte men overwegener en diepgravender dan het in dezelfde tijd verschenen *De kogel door kerk*, dat als onevenwichtig, schreeuwerig en anticlericaal werd gekenschetst.⁹³ *Onrust in de zielzorg* veroorzaakte eveneens onrust, zo heette het in de recensies, maar werd algemeen geprezen omdat er niettemin "heilige ontevredenheid" en een "katholieke geest" uit spraken.⁹⁴ Om die reden werd het boek door veel recensenten uitvoerig besproken, waarbij zij grote nadruk legden op de ernst en de competentie van de auteurs.⁹⁵ Kennelijk veroorzaakte het geschrift zoveel ophef dat de recensenten zich tot een dergelijke nadrukkelijke waardering van de auteurs als persoon geroepen voelden. Het boek zette de discussie in over vernieuwing van het pastoraal beleid. Reeds in 1951 werd in een recensie van verwante publicaties geconstateerd, dat deze bundel "eigenlijk pas goed het signaal op rood zette en de stemmen en pennen over de zielzorg zo in beweging bracht."⁹⁶ De analyse, door de werkgroep gemaakt, werd in de daarop volgende jaren overgenomen als basis voor een beschrijving van de feitelijke situatie,⁹⁷ en ging fungeren als criterium voor andere publicaties over dit onderwerp.

Onrust veroorzaakte het boek in kringen van de Katholieke Actie. Een heel themanummer van *Actio Catholica* werd gevuld met vijf artikelen die de situatie van de zielzorg in een positiever daglicht moesten stellen: "het mysterie van de Kerk is bepalender dan het klagen over menselijke tekorten." En het klinkt wat paradoxaal om van de kant van deze instelling voor lekenapostolaat te vernemen: "Wij zouden het juister hebben gevonden, indien de priesters die aan dit boek hebben meegewerkt, niet zonder meer de klachten der leken in dit boek hadden opgenomen..."⁹⁸ De teneur van het *Actio Catholica*-nummer laat een sterk geïdealiseerd kerkbeeld zien, terwijl *Onrust in de zielzorg* een meer empirische inslag vertoonde. Het wekte bij een recensent dan ook verbazing dat het themanummer getiteld was: "Experimenten in de zielzorg". Juist in Nederland - in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Frankrijk - was in deze jaren nauwelijks sprake van experimenten, zo toonde hij met voorbeelden aan.⁹⁹

Vier jaar later werd de succesformule van *Onrust in de zielzorg* voortgezet met de bundel *Levende zielzorg*. Deze succesformule bestond met name uit een welhaast empirische vaststelling van knelpunten, om vervolgens op zoek te gaan naar theologische mogelijkheden voor oplossingen. Dat de empirische benadering zo aansprak kan blijken uit het feit, dat het sociologische artikel van Van Leeuwen namens het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut het meest

geciteerde artikel uit de tweede bundel zou worden. De bundel *Onrust in de zielzorg* zelf kwam in de jaren vijftig model te staan voor het begin van een proces van 'kerk in beweging',¹⁰⁰ en werd als zodanig regelmatig geciteerd.¹⁰¹ Daarmee is de invloed ervan weliswaar niet exact te omlijnen, maar toch onmiskenbaar.

Onrust in de zielzorg vormt een voorbeeld van de wijze waarop intellectuelen via publicaties invloed kunnen uitoefenen: problemen, die deels al leven onder de mensen - er werd al decennia lang geklaagd over groeiend anticlericalisme - worden geïnventariseerd en rationeel geordend. Vooral dit laatste element verschaft de 'receptoren' van zo'n publicatie handvaten om gewenste veranderingen te kunnen motiveren. Het voorbeeld geeft echter ook enig zicht op andere aspecten die bevorderend werken op de uitoefening van invloed. Allereerst ziet men hier opnieuw van welke betekenis groepsvorming kan zijn. *Onrust in de zielzorg* was niet de enige publicatie, die voortkwam uit intern beraad, integendeel: veel artikelen, boeken en brochures vormden de neerslag van symposia, studiedagen, commissies en werkgroepen. Dit was bijvoorbeeld het geval met de brochures van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid. In de tweede plaats wijst de aanwezigheid van twee medewerkers van de betreffende uitgeverij ons op de rol, die de katholieke uitgevers hebben gespeeld bij de verspreiding van opvattingen van intellectuelen. Een onderzoek naar de betekenis van uitgeverijen als Het Spectrum, Paul Brand, Romen en Zonen, Dekker en Van de Vegt, Malmberg en later ook Ambo zou in dit verband de moeite waard zijn. Deze uitgevers en hun medewerkers hadden dikwijls persoonlijke contacten met hun auteurs en waren zo ook in de positie om initiatieven te nemen tot publicaties of nieuwe tijdschriften. Paul Brand jr. was bijvoorbeeld een van de initiatiefnemers van het internationale theologische tijdschrift *Concilium*.

Over het algemeen waren de intellectuelen echter niet onmiddellijk bij uitgeverijen - en evenmin bij de uitgave van tijdschriften, waarover dadelijk - betrokken. In onze onderzoeksgroep waren slechts vijf personen voor kortere of langere tijd aan een uitgeverij verbonden. Op het eerste gezicht lijkt de situatie in de 'tijdschriftenbranche' anders te liggen. Wij constateerden in hoofdstuk 3 dat redactionele functies onder de intellectuelen zeer gangbaar waren. Bij nader toezien echter blijkt, dat het in veel gevallen gaat om het redacteurschap van specialistische tijdschriften op het eigen vakgebied. De categorie tijdschriften waarvan mag worden verondersteld dat zij een bredere verspreiding kregen, vooral culturele tijdschriften als *Te Elfder Ure*, *De Nieuwe Mens*, *Streven* en (als grensgeval) *Dux*, werden weliswaar voor een belangrijk deel door intellectuelen geredigeerd, maar niet door een grote groep. In de loop der jaren werden dergelijke functies door 52 intellectuelen (25%) vervuld. Daarmee bereikten zij, althans rechtstreeks, weliswaar een breder publiek dan alleen hun vakgenoten, maar niettemin toch een tamelijk beperkte kring van ontwikkelde katholieken.

Slechts zeer weinig intellectuelen hebben zich achter de redactionele burelen van dag- en weekbladen gezet: twee bij *De Bazuin*, twee bij *De Linie*, drie bij *De Tijd/Maasbode* en vier bij *De Volkskrant*. Deze aantallen mogen gering zijn, maar de kwalitatieve invloed van de betreffende personen mag niet worden onderschat; redacteuren bepalen immers het beleid van een uitgeverij of tijdschrift en over het algemeen toch ook de teneur van de artikelen. Het is aan de redacties te danken dat veel van de uitgeverijen en tijdschriften een opiniërende rol hebben gespeeld in de ontwikkelingen van katholiek Nederland. Men zou daarop de grotere en kleinere monografieën kunnen nalezen over *Dux*, *Te Elfder Ure*, *De Linie* of *De Volkskrant*.¹⁰²

2.4.3. *Intellectuelen in de massamedia*

De (katholieke) massamedia zijn in het voorgaande al verschillende malen ter sprake gekomen. Hun betekenis als kanaal van onmiddellijke invloed werd op grond van onderzoeken weliswaar sterk gerelativeerd, maar daarnaast werd gesteld dat ook de media deel uitmaken van die complexe 'sociaal-culturele context', waardoor veranderende opvattingen in brede lagen van een bevolkingsgroep kunnen doordringen. Binnen de pragmatische grenzen die elke studie nu eenmaal stelt, hebben wij geen onderzoek verricht naar het optreden van intellectuelen uit onze onderzoeksgroep in de media.¹⁰³ Een aantal in het oog lopende voorbeelden kon ons echter moeilijk ontgaan; deze vormen de basis voor de navolgende beschouwingen.

Naast anderen - journalisten, priesters - waren ook intellectuelen wel aanwezig in de massamedia om commentaar te leveren op actuele gebeurtenissen. De omvang van deze activiteit is moeilijk te schatten; men zou voor een reeks gebeurtenissen dag- en weekbladen kunnen naslaan of de archieven van de omroepen, met name de Katholieke Radio Omroep, kunnen raadplegen. Met name vanaf begin jaren zestig, de jaren van het Tweede Vaticaans Concilie en het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie, werden de kolommen, radio- en televisierubrieken in toenemende mate voor theologen en andere deskundigen opengesteld. Speelden intellectuelen daarbij een andere rol dan bijvoorbeeld journalisten? Mogelijk kan één omstreden onderwerp ons een beeld geven: de celibaatsdiscussie.

Zouden wij afgaan op het aantal en de strekking van publicaties over het celibaat in de jaren tot 1962, dan wordt de indruk gewekt dat er tot dan toe van een celibaatsdiscussie nauwelijks sprake was. Publicaties in deze jaren verdedigden en rechtvaardigden het celibaat. Zij moeten echter wel degelijk gezien worden tegen de achtergrond van een in de tweede helft van de jaren vijftig opkomende discussie. Zo werd er in 1963 een conferentie van kardinaal Alfrink over het celibaat gepubliceerd in onder meer het Rotterdamse bisdomblad *Sursum Corda* (11 okt. 1963), waarbij de redactie van dit blad opmerkte, dat er een neiging bestaat om in de discussie(!) negatief te doen over het celibaat. Kort voordien had pastoor Brouwers anoniem een boekje laten ver-

schijnen waarin 'opeens' sprake was van een celibaatscrisis.¹⁰⁴ Ook het voor militairen bedoelde blad *G-3* had het onderwerp in 1963 aan de orde gesteld.¹⁰⁵ Deze publicaties kunnen erop wijzen, dat onder de clerus reeds langer discussie bestond over de zin van het celibaat. Deze discussie was vooral beïnvloed door de toenemende aandacht voor geestelijke gezondheid in deze jaren, en stond niet geïsoleerd: de klein-seminarie-opvoeding werd ter discussie gesteld en er werden psychiaters ingeschakeld bij de begeleiding van seminaristen, priesters en religieuzen. Tegen deze achtergrond blijken publicaties over het celibaat in twee soorten te onderscheiden: theologische fundering ervan en (vanuit een psychohygiënische benadering) de vaststelling, dat het celibaat op zich niet geestelijk ongezond is.¹⁰⁶ Herman Fortmann hield zich in 1959 voor het eerst expliciet bezig met wat het kernpunt van de discussie zou worden: het verplichte karakter van het celibaat.¹⁰⁷

Over het algemeen kunnen wij zeggen dat in deze periode het celibaat door intellectuelen zeker niet manifest werd aangevallen. Wel hebben de bijdragen vanuit de psychologie er evenals op andere terreinen toe bijgedragen, dat meer nadruk kwam te liggen op persoonlijke motivatie en rijpheid van de priesters, ten koste van een wettische benadering. Toen in 1963 het boekje *Celibaatscrisis* verscheen trok dit onmiddellijk de aandacht. Vanaf dat moment verschenen er veel ingezonden brieven in dag- en weekbladen (met name *De Bazuin* en *De Nieuwe Linie*) en interviews met priesters en uitgetreden priesters. Drie aspecten gingen in deze publieke discussie een voorname rol spelen. Allereerst werd telkens weer gewezen op de negatieve psychische gevolgen van het celibaat: de eenzaamheid en seksuele problemen. Met name in artikelen in dagbladen werd hierop ingegaan. Vervolgens werd door de kerkelijke leiders de betekenis van het celibaat benadrukt als een relatie tussen de priester en God. Dit kwam vooral naar voren in de conferenties die kardinaal Alfrink in 1963 hield voor de priesters van zijn bisdom.¹⁰⁸ De intellectuelen tenslotte - in dit geval bijna uitsluitend theologen - verrichtten in de jaren 1964-1966 veel exegetisch en theologisch-historisch onderzoek naar herkomst en fundering van het (verplichte) celibaat. In het algemeen kwamen zij tot de conclusie, dat voor het celibaat veel argumenten waren aan te voeren, maar dat een celibaatsverplichting alle fundamenteën miste. De meest invloedrijke publicaties waren wel die van Bunnik en Schillebeeckx.¹⁰⁹ Hun conclusies kwamen rechtstreeks in de dag- en weekbladen terecht¹¹⁰ en leidden tot de onder katholieken wijd verbreide opinie, dat ambt en celibaat ontkoppeld zouden moeten worden.¹¹¹ Vooral de opinie van Schillebeeckx bleek zeer gezaghebbend. Een recensent schreef: "Nadat er over het priester-celibaat veel en hevig is gediscuteerd door de mindere goden, werpt nu prof. Schillebeeckx zich in de strijd."¹¹² Zelfs in het televisieprogramma 'Mies en Scène' werd deze over dit thema ondervraagd. Ook langs andere wegen zetten intellectuelen zich soms in om een ontkoppeling te bereiken. Vanuit het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg werd in 1965 een internationale petitie aan het Tweede Vaticaans Concilie aangeboden,

voor Nederland ondertekend door leidende personen uit onder andere de geestelijke gezondheidszorg als Buytendijk en Trimbos.¹¹³ In 1967 organiseerden enkele priesters, woonachtig in het Nijmeegse Piusconvict, een petitie aan het Pastoraal Concilie ten gunste van ontkoppeling, die werd ondertekend door vele kerkelijke functionarissen en ook enkele intellectuelen uit onze onderzoeksgroep.¹¹⁴

Het opstellen van verzoekschriften markeert een verandering in de hele discussie rond het celibaat. Niet in de laatste plaats onder invloed van enkele intellectuelen waren de opinies hieromtrent in de eerste helft van de jaren zestig gevormd. Nu werd het punt bereikt dat men de gewijzigde opinies hoopte gerealiseerd te zien door het kerkelijk beleid. Het pauselijk verbod om de celibaatsdiscussie voort te zetten, verbonden aan de in 1967 verschijnende encycliek *Sacerdotalis Caelibatus*, was in Nederland olie op het vuur. Daarbij was opvallend in de reacties, dat niet de inhoud van de encycliek de meeste aandacht kreeg, maar vooral het feit dat volgens de paus geen discussie meer mogelijk was. Over de inhoud werd over het algemeen opgemerkt, dat de argumentatie ten gunste van het verplichte celibaat niet erg sterk was; de methode echter riep vooral onder intellectuelen - degenen immers die die discussie aan het voeren waren - verzet op.¹¹⁵ Dit bleek duidelijk toen velen van hen een brief ondertekenden aan kardinaal Alfrink, met het verzoek de celibaatskwestie ondanks de pauselijke uitspraak aan de orde te stellen op de in 1968 te houden bisschoppensynode.¹¹⁶

Het waren echter niet de intellectuelen, die van de vrijheid van discussie gebruik maakten om meer druk uit te oefenen op kerkelijke instanties. Deze druk kwam na 1968 vooral van de studenten-ekklesia's, de groep Septuagint, het priesterberaad in Noordwijkerhout (1968) en het Pastoraal Concilie (1970). De intellectuelen waren in die periode niet meer de opinie-makers - aan hun publicaties van de voorafgaande jaren viel weinig meer toe te voegen - maar zij traden vooral voor het voetlicht om de gebeurtenissen te commentariseren en te interpreteren. Daarbij kan men denken aan de commentaren op de enquêtes over de celibaatswet door Haarsma, Schillebeeckx en Groot;¹¹⁷ maar zij verschenen ook in de media naar aanleiding van conflicten met studentenekklesia's, kritische gemeentes, de onderhandelingen van kardinaal Alfrink met 'Rome' in 1970 en dergelijke. Over het algemeen namen zij daarbij geen radicaal standpunt in en kozen zij voor wat de toenmalige directeur van het Pastoraal Instituut W. Goddijn noemde 'de lange weg'.¹¹⁸ Zij maakten er echter evenmin een geheim van dat wat hen betrof de celibaatsverplichting mocht worden opgeheven.¹¹⁹

Aan het eind van de jaren zestig bleek er ook ruimte te komen voor tegenstemmen in het midden en ter rechterzijde in de vorm van groeperingen als Actiegroep Wereldkerk of Waarheid en Leven. Met name de latere bisschop Simonis en van de intellectuelen Maltha waren vurige pleitbezorgers voor het verplichte celibaat.¹²⁰

In de vroege jaren zeventig eindigde de celibaatsdiscussie tamelijk abrupt. Een publicatie van Bunnik over de kwestie was volgens een recensent 'niet meer interessant'.¹²¹ Uit het bovenstaande komt naar voren dat het optreden van intellectuelen in de celibaatsdiscussie vooral geconcentreerd was in de jaren 1962-1966. Zij verwoordden en ondersteunden theoretisch de gevoelens van onvrede, die vooral onder de jongere clerus al leefden. Zij vertolkten echter niet alleen onvrede, zij droegen ook bij aan verbreiding van het standpunt dat ontkoppeling gewenst of althans niet uitgesloten was; men kan immers wel aannemen, dat een belangrijk deel van de priesters, dat zich in 1968 vóór ontkoppeling uitsprak, zijn mening daaromtrent in de jaren daarvoor pas had gevormd. Als opinieleiders trokken de intellectuelen zich na 1966 terug uit de discussie. Zij waren nauwelijks direct betrokken bij de pressiegroepen die veranderingen wilden bereiken; men vindt hen bijvoorbeeld - met uitzondering van Van Kilsdonk - niet onder de leden van de Septuagintgroep. Wel waren de intellectuelen in de latere jaren commentatoren. Zo toonden zij zowel in de eerste als in de tweede fase een voorkeur te hebben voor analyse bóven actie; maar ook analyse kan in sommige omstandigheden buskruit zijn.

Naast incidentele op de actualiteit geënte bijdragen werden ook vaste bijdragen geleverd in de media, in de vorm van columns in dag- en weekbladen of 'causerieën' op de radio. Perquin bijvoorbeeld schreef jarenlang in het damesblad *Beatrijs* over opvoeding; in *de Volkskrant* behandelde Pauwels oecumenische onderwerpen in de jaren vijftig en begin zestig, en leverde Han Fortmann een column voor de zaterdageditie, waarin hij kerkelijke feesten en andere actuele zaken besprak; rond 1963-1968 schreef de moraaltheoloog Van der Marck regelmatig in *de Volkskrant*. De lopende zaken op cultureel en kerkelijk gebied werden in *de Volkskrant* bijgehouden door - naast Rondagh - Smit en De Lange. B. Delfgaauw vulde tussen 1949 en 1967 in *De Tijd* wekelijks de rubriek *Varia Philosophica*, waarin de verschuiving van neothomistisch naar existentialistisch denken te volgen zou zijn. Ook Haarsma leverde jarenlang bijdragen aan het dagblad, later weekblad *De Tijd*. Twee voorbeelden van radio-praatjes geven Herman Fortmann over geloofsonderwerpen en Trimbos over huwelijk en seksualiteit, beiden eind jaren vijftig, begin zestig.¹²²

Wij vermelden hier de meest in het oog lopende voorbeelden. Zij geven ons de indruk - die nader getoetst zou moeten worden - dat intellectuelen ook via de media hun opinies konden uitdragen. Er valt daarbij een zekere verschuiving waar te nemen van 'praatjes' naar commentaren. Bovendien zouden er in de jaren zestig ook discussies in de media worden gehouden, zoals in de rubriek *Kerk in beweging* in het dagblad *De Tijd*. Deze rubriek was ontstaan naar aanleiding van een ingezonden brief van De Goeij, waarin kritiek op vooruitstrevende priesters en theologen werd geleverd onder de titel 'Het Verraad der Clercken'.¹²³ Vanaf 20 augustus 1966 verscheen *Kerk in beweging* een aantal maanden vrijwel wekelijks. Bekende intellectuelen leverden daarin commentaar op de ontwikkelingen in katholiek Nederland en de opvattingen

van De Goey in het bijzonder.¹²⁴

Tenslotte moeten wij, als het gaat over intellectuelen en media, aandacht besteden aan het feit dat de betrokken personen zelf ook nogal eens nieuws-waarde hadden. In de periode 1946-1975 kwamen minstens 71 intellectuelen uit onze onderzoeksgroep 'passief' in het nieuws, dat wil zeggen omdat hun optreden gewild of ongewild de aandacht van de pers trok.¹²⁵ Deze publiciteit leverde voor de intellectuelen een uitnemende mogelijkheid om hun opvattingen in breder kring te verspreiden. Verreweg de meeste publiciteit kreeg Schillebeeckx, eerst naar aanleiding van de door 'Rome' verboden Italiaanse vertaling van de bisschoppelijke brief over het Tweede Vaticaans Concilie (1961),¹²⁶ vervolgens wegens een (vermeend?) proces tegen ketterij. Publiciteit speelde ook een rol bij de rehabilitatie van Terruwe in 1965, zoals al eerder werd vastgesteld. Veel nieuwswaarde had de Amsterdamse studentenpastor Van Kilsdonk. In het begin van de jaren zestig werd hem tot tweemaal toe een spreekverbod opgelegd, terwijl in latere jaren journalisten hem opzochten om verslag te doen van zijn geheel eigen wijze van pastoraal. Tenslotte noemen wij Rogier, die in 1958 en 1964 met twee uitdagende redevoeringen de pennen in beweging bracht.¹²⁷ Overigens zullen ook kleinere berichten over intellectuelen aan de meningsvorming van de katholieken hebben bijgedragen: zo maakten de kranten er in de jaren zestig regelmatig met naam en toenaam melding van, wanneer bekende katholieken (waaronder ook intellectuelen) het priesterambt hadden verlaten, zoals Grossouw, bekend als auteur van *Bijbelse vroomheid* en *Innerlijk leven*, of H. Ruygers, toen vicaris-generaal in het bisdom Breda.

2.5. Enkele lijnen

Naarmate men nauwkeuriger kijkt, blijkt het moeilijker te zijn om harde uitspraken te doen over de 'invloed' die intellectuelen zouden hebben gehad. Telkens weer blijkt er sprake te zijn van zeer uiteenlopende factoren, waardoor een dergelijke invloed verschijnt in wisselwerking met een hele sociaal-culturele context. Waar men intellectuelen meent waar te nemen als baanbrekende vernieuwers, blijken er telkens weer omstandigheden aanwijsbaar, die vernieuwingen (*nolens volens*) stimuleerden. Anderzijds lijken zij evenmin alleen maar 'vertolkers van de gevoelens van het volk'. De intellectuelen in ons onderzoek staan op het snijpunt van een door de wetenschappen gevormde samenleving en een hiërarchisch en dogmatisch denkende kerk, een positie die zij delen met de andere gelovigen. Maar méér dan de meeste gelovigen en meer dan de meeste kerkelijke beleidsvoerders vertegenwoordigen zij wetenschappelijke waarden als kritisch, ondogmatisch of relativistisch denken en de vrijheid van meningsuiting, openbaarheid en democratisering. Of zij deze waarden in abstracto - als waarden - of in concreto - door zekere opvattingen te huldigen - kunnen realiseren hangt sterk af van de sociaal-culturele en kerkelijke context waarin zij zich bevinden.

Wij zagen dat die context zich, zelfs in de beperkte tijdsspanne van dertig jaar, aanzienlijk kan wijzigen. De intellectuelen traden anders op in de jaren vijftig, toen zij nog beïnvloed waren door 'katholieke wetenschapsbeoefening' en gevangen waren in een zeker volkskerkelijk denken, met de daarbij behorende (zelf)censuur, dan na 1960. Als wij willen proberen in dit geheel van omstandigheden de intellectuelen een plaats te geven, dan lijkt de volgende de meest passende: de intellectuelen zijn zowel de publieke opinie als het kerkelijk beleid één stap voor; niet veel meer en niet veel minder. Niet méér omdat zij niet buiten het sociaal-culturele klimaat leven, niet minder omdat zij geneigd en in staat zijn kritisch en analyserend een situatie te bezien en er consequenties uit te trekken. Deze consequenties zijn des te gemakkelijker te trekken daar zij veelal een vrijblijvend karakter droegen. In het volgende hoofdstuk zullen wij een element van die context nader onderzoeken: de wederzijdse invloed van bisschoppelijk beleid en intellectueel optreden.

Hoofdstuk 8: Bisschoppelijk beleid en de invloed van intellectuelen

1. INLEIDING

Het beleid van de Nederlandse bisschoppen heeft in de loop van de onderzochte periode nogal wat veranderingen ondergaan. Met Coleman kunnen deze veranderingen worden getypeerd als een ontwikkeling van een 'missionaire strategie' naar een 'cultureel-pastorale strategie'. In zijn studie *The Evolution of Dutch Catholicism 1958-1974*, geheel gewijd aan structurele veranderingen in het Nederlandse katholicisme, werkt Coleman deze beide typen van bisschoppelijke strategie als volgt uit.¹ De missionaire en de cultureel-pastorale strategie zijn erop gericht de invloed van de kerk in de samenleving uit te breiden, maar op geheel verschillende manieren. In een missionaire strategie houdt de kerk zich afzijdig van de maatschappij. Het contact tussen beiden verloopt gecontroleerd, en wel via afzonderlijke (confessionele) organisaties enerzijds en goed geschoolde katholieke elites anderzijds. De leken verschijnen in dit verband als passieve toehoorders of hoogstens als hulp van de kerkelijke hiërarchie; de priester is de militante organisator van confessionele organisaties en van de scholing van leken via de Katholieke Actie. Deze hele benadering is erop gericht de eigen leden (met name de arbeiders en de middenklasse) vast te houden en de voortschrijdende secularisatie te blokkeren en hopelijk te overwinnen.

De cultureel-pastorale strategie daarentegen aanvaardt de secularisatie en streeft naar een in de maatschappij geïntegreerde samenwerking tussen katholieken en niet-katholieken. Beïnvloeding van de samenleving dient te geschieden door overtuiging en religieus gezag van de gelovigen en vooral hun leiders ("socio-ethical leadership"). De leken, bijeenkomend in plaatselijke gemeenschappen, nemen nu een centrale plaats in: zij dragen het geloof als maatschappelijk geëngageerde christenen uit. De priester levert daaraan een gespecialiseerde bijdrage als geestelijk leidsman. Hij is liturgist, 'counselor' en vormt plaatselijke gemeenschappen.² De kerk richt zich bovendien vooral op die leden, die zij aan de geseculariseerde wereld dreigt te verliezen: de jeugd en de intellectuelen.³

In de loop van zijn studie laat Coleman zien, dat deze typologie - één van zijn theoretische uitgangspunten - door de feitelijke ontwikkelingen in katholiek Nederland wordt bevestigd. De overgang tussen beide strategieën legt hij omstreeks 1958, bij het aantreden van Joannes xxiii als nieuwe paus.

Het is duidelijk dat een typologie die in principe de 'strategie' van een hele kerkelijke groep betreft in belangrijke mate getoetst kan worden aan veranderingen in het beleid van de Nederlandse bisschoppen. Coleman besteedt dan ook zeer veel aandacht aan hun optreden en wijst de bisschoppen aan als de eigenlijke *change agents* van de vernieuwingen die hebben plaatsgevonden.⁴ Met name de nieuwe strategie, de cultureel-pastorale benadering van de samenleving, impliceert echter dat de bisschoppen voor de invloeden van intellectuelen open stonden. Bovendien kan men op grond van Colemans typologie aannemen, dat er verschuivingen hebben plaatsgevonden in het soort van adviseurs en de wijze van advisering, verschuivingen die dan omstreeks 1960 zichtbaar zouden moeten worden.

Als wij uit de functies die intellectuelen in de loop van de onderzochte periode bekleedden,⁵ die functies bijeen zetten die als 'adviserend' kunnen worden beschouwd, dan blijkt er inderdaad een verschuiving op te treden. In totaal hebben 92 intellectuelen over de gehele periode een of meer adviserende functies bekleed. In deze functies kunnen wij drie soorten onderscheiden. Allereerst zijn er die inherent zijn aan het bestuur van een bisdom, bijvoorbeeld bij de kerkelijke rechtbank, als secretaris en dergelijke. Tot deze categorie rekenen wij ook commissies en instituten die onmiddellijk aan de bisschoppen adviseerden, zoals de centrale commissie van het Pastoraal Concilie, het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie en dergelijke. Vervolgens gaan wij ervan uit, dat de leiders van katholieke organisaties en met name overkoepelingen daarvan enige invloed op het bisschoppelijk beleid uitoefenden. Tenslotte zijn er de commissies, die ad hoc-adviezen gaven of waarvan de werkzaamheden in het teken stonden van het beleid in de Nederlandse kerkprovincie, zoals de Nederlandse Commissie voor Liturgie, de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving of de leden van het Pastoraal Concilie. Tabel 8.1 geeft globaal genomen een verschuiving in beleidsadvisering te zien van organisaties naar commissies. Deze verschuiving zullen wij in de volgende paragrafen nader bespreken en illustreren. In dit verband zij nog vermeld, dat de betreffende functies werden vervuld door vrij veel intellectuelen (43,5%), maar dat zij vooral deelnamen aan de 'indirecte' beleidsadvisering. Directe betrokkenheid bij bisschoppelijk beleid was er bij 41 personen (19%), vooral via het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) en het Pastoraal Concilie.⁶

2. ADVISERING VAN DE BISSCHOPPEN TOT 1958

Het was onder de Nederlandse bisschoppen niet bepaald traditie om zich bij hun beleid door ter zake kundigen te laten adviseren. Sommige bisschoppen en met name de Utrechtse aartsbisschop Van de Wetering (1895-1929), de Haarlemse bisschop Callier (1903-1928) en recenter de Bossche bisschop Diepen (1920-1943) stonden integendeel bekend als zeer autocratisch. Mede onder

invloed van de Tweede Wereldoorlog echter, toen het voor de bisschoppen van groot belang was te weten hoe in den lande de bezetter zich gedroeg ten opzichte van katholieken en hun organisaties, werd er een zekere neiging merkbaar van de bisschoppen om zich te laten adviseren. Vooral kardinaal De Jong (1936-1955) maakte op verschillende terreinen gebruik van adviseurs, onder anderen Beaufort, De Bruyn, Klompé, Loeff, Romme, Schlichting, Stokman en Tellegen.⁷ Van de Pol adviseerde hem inzake oecumenische aangelegenheden.⁸

Het past geheel in de typologie van Coleman dat het Nederlandse katholicisme wel goed georganiseerd was wat de confessionele organisaties betreft, maar nauwelijks in strikt religieuze aangelegenheden. De pastoraal was versplinterd en gedecentraliseerd, de bisdommen gedroegen zich - ondanks de samenwerking sinds de oorlogsjaren - in hoge mate autonoom, en bisdom-secretariaten waren er nauwelijks. Sprekend is de verbazing van de bisschop van Münster, die bij een bezoek rond 1950 aan het secretariaat van het aartsbisdom Utrecht opmerkte: "Das ist hier ja Urkirche".⁹ De burgerlijk-juridische vormgeving van de Nederlandse kerkprovincie, het Secretariaat van het Nederlandse RK Kerkgenootschap, was een éénmans-post voor Loeff,¹⁰ secretaris van 1939 tot 1970 en deskundig op het terrein van de katholieke organisaties en de verhouding tussen kerk en staat. Over het algemeen vormden de docenten van de diocesane groot-seminaries de belangrijkste *braintrust* voor de bisschoppen op het terrein van theologie, zielzorg, liturgie, moraal en kerkelijk recht. Enerzijds hield men op deze manier de betreffende problemen 'onder ons', te weten binnen de clerus van het eigen bisdom, waar ook de bisschop zelf per traditie uit afkomstig was;¹¹ anderzijds waren deze docenten nagenoeg de enige *professionals* op genoemde kerkelijke terreinen. Er bestonden in die periode nog geen diocesane of landelijke instellingen die zich specialiseerden in catechese of pastoraat. Dat daarbij voorbij werd gegaan aan de katholieke onderwijsinstellingen, de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Katholieke Economische Hogeschool Tilburg,¹² alsmede aan instituten van ordes en congregaties,¹³ tekent het diocesane particularisme. Een uitzondering vormde weliswaar het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI), opgericht in 1946, dat zich met kerkelijke sociografie bezig hield; maar dit instituut werd tot 1958 nagenoeg alleen door het bisdom Haarlem geraadpleegd.¹⁴

Het Tweede Vaticaans Concilie vormde de aanleiding voor de bisschoppen om meer adviseurs in te schakelen: een vloed van ontwerp teksten maakte dit nodig. Hier bewezen vooral de groot-seminarie-docenten goede diensten, zoals blijkt uit een opsomming van adviseurs van kardinaal Alfrink hierover: Ariëns, Eysink, Herman Fortmann, Haarsma, Ponsioen, Vermeulen en anderen.¹⁵ Op Ponsioen na waren zij allen docent aan het Utrechtse groot-seminarie.

Naast de seminariedocenten vormden de leiders van het katholieke organisatieleven een tweede 'soort' van adviseurs. Als het ging om het optreden van de kerk 'in de wereld' wonnen de bisschoppen soms de raad in van lei-

ders uit de Katholieke Volkspartij, de werkgevers- en werknemersorganisaties, Sint Adelbert, de Katholieke Actie en dergelijke. Deze leiders waren onderling regelmatig bijeen in overkoepelende organen: het Katholiek Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg (in 1957 omgedoopt tot Katholiek Maatschappelijk Beraad) en de Katholieke Raad van Overleg voor Sociaal-Economische Aangelegenheden. Er was echter geen sprake van een formele adviesstructuur. Deze adviseurs werden à titre personnel geraadpleegd. Méér dan deze grote lijnen kan een voorbeeld dan ook duidelijk maken hoe in het midden van de jaren vijftig de 'adviesverhoudingen' lagen.

Dit voorbeeld betreft de voorgeschiedenis van het bisschoppelijk mandement van 1954, waarvan wij inhoud en uitwerking in hoofdstuk 2 aan de orde stelden. Aan de uiteindelijke tekst van dit mandement waren twee ontwerpen vooraf gegaan.¹⁶ Het ene ontwerp droeg een 'open' karakter en was getiteld 'De bisschop, getuige van de hoop'. Het idee voor dit ontwerp was ontstaan in een ontmoeting tussen Willebrands, voorzitter van de swv, en de provinciaal der jezuïeten, Kolfschoten. Met medeweten van de bisschop van Haarlem Huibers bracht Kolfschoten een groep bijeen die dit ontwerp opstelde. Onder hen waren Thijssen, Schoonenberg, Pauwels, Van Kilsdonk, Weterman en Herman Fortmann, alsmede Willebrands zelf. Het ontwerp dat deze groep leverde, op basis van een tekst van Schoonenberg, werd aan Huibers aangeboden, maar verdween zonder veel invloed uit te oefenen in de laden der bisschoppen.¹⁷

Het tweede ontwerp, de basis voor het definitieve mandement, werd geleverd door de Roermondse bisschopcoadjutor Hanssen en de seminariepresident van Roermond Feron. Het droeg een sterk gesloten karakter en werd in grote lijnen in de definitieve versie gehandhaafd. Een aantal adviseurs droeg echter op het laatste moment nog bij tot een zekere matiging van de 'gesloten' Roermondse zienswijze: Stokman, Ariëns, Herman Fortmann, rector Kraakman (Katholieke Actie en geestelijk adviseur van de KAB in het bisdom Haarlem), Van Voorst tot Voorst en Tellegen. Kennelijk hadden deze personen het Roermondse concept ter beoordeling toegezonden gekregen. Afgezien van de fragmentarische informatie over welke individuele personen geen of wel enige invloed bleken te kunnen uitoefenen, is deze voorgeschiedenis illustratief voor zowel de 'missionaire strategie' van de bisschoppen als voor de invloedsmogelijkheden die dat impliceerde. De samenstelling van de eerstgenoemde werkgroep doet vooral denken aan het soort adviescommissies dat in de jaren zestig gangbaar werd: er waren vooral kerkelijke *professionals* in opgenomen. De adviseurs bij het andere ontwerp waren eerder leiders of adviseurs van katholieke organisaties. Bij beide ontwerpen speelde daarnaast een aantal seminarieprofessoren een belangrijke rol.

De voorgeschiedenis van het mandement van 1954 laat zien, dat de Nederlandse bisschoppen het kerkelijk beleid in die jaren in eigen hand wensten te houden. Niettemin slaagden zij daar niet altijd in en moesten zij plaats inruimen voor adviseurs en invloeden van buiten. Een treffend voorbeeld van de

overgang van een kerkelijke naar een maatschappelijke oriëntatie, lange tijd tegen de zin van de bisschoppen in, vormt de ontwikkeling van de katholieke huwelijksbegeleiding.

In 1935 had de Roomsche Katholieke Artsenvereniging (RKAV) het initiatief genomen om te komen tot de oprichting van katholieke bureaus voor huwelijksvoorlichting.¹⁸ Formeel heette het - en dat typeert de toenmalige verhoudingen - dat de RKAV de opdracht van het episcopaat had aanvaard om hierover een rapport op te stellen. In dit rapport (1935) bepleitte de RKAV de oprichting van huwelijksbureaus met een pastorale doelstelling: de katholieke moraal zou uitdrukkelijk op de voorgrond geplaatst moeten worden. In feite waren zij bedoeld als een katholiek antwoord op de adviesbureaus van de Neo-Malthusiaanse Bond (de latere NVSH).¹⁹ De 'bemanning' van de bureaus bestond uit een priester en een medicus (een 'levenservaren huisarts'). Tussen 1937 en 1945 werden dergelijke bureaus, telkens met uitdrukkelijke toestemming van de plaatselijke bisschop, opgericht in de bisdommen 's Hertogenbosch, Utrecht en Haarlem. De bisdommen Breda en Roermond bleven buiten dit initiatief en ook een door de RKAV bepleite Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting kwam niet tot stand. Zo was de situatie in 1945.

In 1947 was het wederom de RKAV die het initiatief nam. Het bestuur schreef in dat jaar aan het episcopaat dat de bureaus in een behoefte bleken te voorzien. Uitbreiding ervan alsmede de oprichting van een nationale commissie was beslist nodig. Ditmaal ging het episcopaat in zijn geheel met de voorstellen accoord. In 1948 werd een Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting opgericht. Voorzitter daarvan werd Hoegen, die tot omstreeks 1960 de belangrijkste adviseur van de bisschoppen op het terrein van huwelijk en gezin was en later "de dictator op huwelijksgebied van die dagen" werd genoemd.²⁰ Het episcopaat voegde aan zijn accoord echter een belangrijk 'maar' toe: de nadruk moest blijven liggen op het pastorale - lees moraalgeoriënteerde - karakter van de bureaus, en elke wijziging of uitbreiding van de werkzaamheden vereiste nieuwe goedkeuring van de bisschoppen. In feite keerden de bisschoppen zich hiermee tegen de toen opkomende tendens naar psycho-hygiënische hulpverlening, althans via 'hun' huwelijksbureaus.

De invloed van de opkomende geestelijke gezondheidszorg was echter niet te stuiten. Niet alleen zat aandacht voor de geestelijke gezondheid 'in de lucht'; ook organisatorisch kwam de Nationale Commissie in het vaarwater terecht van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (KCV). Bij de oprichting van de commissie werd namelijk Bartels, de secretaris van het bureau van de RKAV en van de Nationale Federatie Het Wit-Gele Kruis, ook hiervan secretaris. En toen in 1952 het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG) door de KCV (!) werd opgericht, werden al deze secretariaten hierin, en in de persoon van Bartels, gecombineerd. Daarmee kwamen de Nationale Commissie voor Huwelijksvoorlichting en de eronder ressorterende plaatselijke bureaus losser te staan van de moraaltheologisch behoudende²¹ RKAV en in de invloedssfeer en denkwe-

reld van de geestelijke gezondheidszorg terecht. Deze verschuiving vond ook bij de lokale bureaus plaats. Steeds vaker werd een beroep gedaan op de deskundigheid van zogeheten psychiatrisch-sociaal werkers, psychologen en psychiaters. In enkele gevallen werd een psychiater aangesteld om de vereiste functie van medicus van het bureau te vervullen. Rond 1950 gingen bovendien de financiën een rol spelen. Uitbreiding van de bureaus betekende een lastenverzwaring die alleen met overheidssubsidie kon worden opgevangen. De normen van de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid, die de subsidie verdeelde, eisten echter (ook) psychisch-hygiënische hulpverlening.

Onder deze omstandigheden moest de Nationale Commissie de specifiek pastorale benadering van haar bureaus ter discussie stellen. Er werd besloten om enkele proefbureaus op te richten, die om verwarring te voorkomen bureau voor huwelijksaangelegenheden werden genoemd. Voor deze experimentele bureaus gaven de bisschoppen hun *mondelinge* goedkeuring. Met andere woorden: officieel waren de bisschoppen voorstander van pastorale bureaus, maar officieus lieten zij experimenten toe in de richting van de geestelijke gezondheidszorg. Vanaf dat moment (1952) ging de praktijk steeds meer een eigen leven leiden. In 1955 waren er reeds achttien bureaus voor huwelijksaangelegenheden, terwijl het aantal bureaus voor huwelijksvoorlichting was gedaald van dertig in 1953 tot vijftien in 1955.²²

Tussen 1952 en 1959 werd er volgens Mertens een "strijd geleverd" om het karakter van de katholieke huwelijksbureaus.²³ Deze strijd werd op verschillende niveaus uitgevochten. Er werden niet alleen theoretische discussies gevoerd over de verhouding tussen psychologie en moraal, therapie en biecht,²⁴ maar de 'nieuwe' huwelijksbureaus ondervonden ook in de praktijk veel tegenwerking.²⁵ In 1959 werd het dubbele - psychisch-hygiënische en pastorale - karakter van de huwelijksbureaus door het episcopaat erkend, zij het "na lange aarzeling van sommige bisschoppen".²⁶ Sindsdien ging het pastorale karakter een steeds ondergeschikter rol spelen.

Gevolg van deze ontwikkeling was ook, dat het bisschoppelijk adviesorgaan in huwelijkszaken, de Nationale Commissie, aan het eind van de jaren vijftig 'insliep'. Haar functie werd steeds meer overgenomen door het KNBGG, dat immers werkzaamheden en beleid van de plaatselijke huwelijksbureaus coördineerde. Daar kwam bij dat een aantal leden van de commissie op het KNBGG werkzaam was: Bartels, Kuitenbrouwer, Trimbos, terwijl de psychiater Van der Spek actief in de KCV was.²⁷ Deze verschuiving lag dan ook voor de hand. De Nationale Commissie werd in ieder geval niet meer betrokken bij het nog te bespreken huwelijksonderzoek van de Katholieke Actie in samenwerking met het KNBGG (1959-1960). Het rapport aan de bisschoppen bevat hiervoor geen enkele aanwijzing.²⁸ Pas in 1967 werd de commissie opgeheven.²⁹

De ontwikkeling van de katholieke huwelijksbureaus en het bisschoppelijk beleid dienaangaande vormt een treffende illustratie van zowel de structuur van de bisschoppelijke beleidsadvisering als van de rol die intellectuelen

hebben gespeeld in het veranderen van die structuur en het bisschoppelijk beleid. Dit proces verliep aanvankelijk tamelijk onopvallend. De RKAV was een 'klassieke' poot onder het bisschoppelijk beleid in huwelijksaangelegenheden. Toen eenmaal besloten was tot de instelling van een overkoepelende Nationale Commissie kon men bij de samenstelling van die commissie niet om de zich ontwikkelende geestelijke gezondheidszorg heen. Onder invloed van het KNBGG werd de commissie allengs partij in de ontwikkelingen ten gunste van het psychohygiënisch karakter van de bureaus. Bij deze ontwikkelingen legden de bisschoppen zich tenslotte neer. Intellectuelen speelden daarbij een belangrijke rol, in dit geval niet slechts ideëel, maar ook structureel. Via het KNBGG en alle daaronder ressorterende instellingen voor geestelijke gezondheidszorg beschikten zij over een structureel kanaal om hun opvattingen ingang te doen vinden - een voorbeeld van wat wij eerder de 'omgekeerde zuilwerking' noemden. De bisschoppen gingen overigens in zoverre niet mee met de ontwikkelingen, dat zij een nieuwe adviescommissie niet instelden via het KNBGG, maar via de Katholieke Actie. Op deze commissie wordt hieronder nog teruggekomen.

Globaal genomen kan men zeggen dat de Nederlandse bisschoppen tot aan het eind van de jaren vijftig niet of nauwelijks beschikten over formeel vastgelegde adviesorganen. Hoewel zij minder hechtten aan hun bisschoppelijke autonomie dan voor de oorlog en onderling meer gingen samenwerken, bleven zij als bisschoppencollege nog tamelijk vrijblijvend staan tegenover adviezen van buitenaf. Adviseurs hadden zij wel degelijk, maar de relatie tussen beide 'partijen' bleef informeel en binnenskamers. De veranderingen die zich in de loop van de jaren vijftig aandienden in katholiek Nederland, maakten echter een verandering van 'strategie' noodzakelijk. Het mandement van 1954 is het meest markante voorbeeld van een *holding action* (Coleman) die niet meer werkte; hetzelfde kan men vaststellen bij de boven geschetste ontwikkeling van de huwelijksbureaus. Doordat gebruikelijke manieren van optreden niet meer voldoende werkten ontstond er bij de bisschoppen een behoefte aan nieuwe ideeën. Uit deze behoefte werden aan het eind van de jaren vijftig nieuwe adviesstructuren geboren.³⁰

3. ADVIESTRUCTUREN NA 1958

3.1. Inleiding

De Nederlandse bisschoppen werden in de loop van de jaren vijftig in toenemende mate geconfronteerd met binnenkerkelijke problemen en discussies. De 'tweede emancipatie' - die der leken ten opzichte van de clerus - zette in. Aan het eind van het decennium werd een nieuwe visie van de bisschoppen op het kerkelijk leven zichtbaar. In hun Vastenbrief van 1959 stelden de bisschoppen: "Het is de hiërarchie die onderricht en het geloofsgoed vaststelt,

maar zij onderricht alleen wat er in de gemeenschap leeft," en verder: "In dit licht krijgt het organisatorische karakter van de Kerk toch wel een heel andere waardering, (namelijk) als een zichtbare uitdrukking van de Kerkgemeenschap."³¹ De nadruk kwam steeds minder te liggen op een goedgeorganiseerd katholicisme 'naar buiten' en steeds meer op vernieuwing van de pastoraal. Daarbij ontstond er, zowel via instellingen als via commissies, een groeiende wisselwerking tussen bisschoppen en deskundigen. Dat de bisschoppen zich in de eerste plaats tot deskundigen wendden lag voor de hand. Het prestige van hoger opgeleiden was in deze jaren hoog, en bovendien vertegenwoordigden de deskundigen de principiële gedachte van 'raadpleging van de gewone (te weten leken-) gelovigen'. Daarnaast vroegen problemen als schaalvergroting om een deskundigheid die de 'traditionele adviseurs' veelal niet in huis hadden, namelijk sociaal-wetenschappelijke deskundigheid. De bisschoppen gingen advisering opvatten als 'a consultative, feedback process',³² niet meer op diocesaan, maar nu op nationaal niveau. Binnen de structuren die op grond van deze beleidsvisie werden geactiveerd of opgezet zou in de jaren zestig een aanzienlijke ruimte zijn voor een inbreng van (onder meer) intellectuelen in het bisschoppelijk beleid.

3.2. Experimenten met structuren

Allereerst gingen de bisschoppen beter en meer gebruik maken van reeds bestaande instellingen. Na 1958 werd de 'registratie van kerkelijke veranderingen' in handen gelegd van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut.³³ In de loop van de jaren zestig kwam het tot langlopende onderzoekscontracten met de bisdommen, resulterend in vele deelonderzoeken en in situatie-analyses als in *Riskante Kerk* (1968) en *Vijf jaar kerkontwikkeling in Nederland* (1971).³⁴ Beleidsadviezen betreffende de oecumene werden in 1958 toevertrouwd aan de Sint Willibrordvereniging (swv) in de persoon van haar voorzitter Willebrands en zijn opvolgers (in 1960 Groot, in 1972 Haarsma). Deze werden benoemd tot bisschoppelijk gedelegeerde inzake de oecumene. Onder de deskundigen die op deze wijze werden ingeschakeld waren ook veel intellectuelen uit onze onderzoeksgroep.³⁵ Van hen was onder anderen Fiolet, vanaf 1963 studiesecretaris van de swv en vanaf 1970 secretaris van de Raad van Kerken, invloedrijk. Vooral bisschop Bekkers bediende zich van zijn adviezen.³⁶

Reeds in 1954 hadden de bisschoppen samen met de provinciaals van priesterordes en -congregaties het Hoger Katechetisch Instituut (HKI) in Nijmegen opgericht om de deskundigheid in het godsdienstonderwijs te bevorderen. In feite was dit HKI een voortzetting van het Katechetisch Centrum Canisianum te Maastricht van de jezuïeten. De directeur daarvan, W. Bless, werd in 1954 directeur van het HKI. De door dit instituut samengestelde *Nieuwe Katechismus* (1966) is een goed voorbeeld van beleidsadviesing zoals die rond 1960 gebruikelijk werd.

In 1956 hadden de bisschoppen aan het HKI de opdracht gegeven om de in het lager onderwijs gebruikte katechismus grondig te herzien.³⁷ Toen men op het HKI tot de conclusie kwam dat het niet mogelijk was zo'n katechismus samen te stellen die ook werkelijk bruikbaar zou zijn, werd een project gestart voor een katechismus voor volwassenen. Het project stond onder leiding van W. Bless. In de jaren 1960-1961 werd een eerste ontwerp geschreven door medewerkers van het HKI en 'verscheidene Nijmeegse specialisten'.³⁸ De belangrijkste inbreng was van Mulders (bestuurslid van het HKI) en Schoonenberg. De laatste behoorde overigens niet tot de auteurs, maar heeft hen wel 'veelvuldig geïnspireerd'.³⁹ In 1961 werd een eerste ontwerp van de katechismus ter beoordeling toegezonden aan 120 personen, deels deskundigen (sociologen, psychologen, theologen), deels 'gewone huisvaders en huismoe- ders'. In samenspraak met een groep van twintig personen, uit deze beoorde- laars samengesteld, gingen nu vier full-time medewerkers aan het werk. Onder hoofdredactie van Van Hemert werd tussen 1963 en 1965 de *Nieuwe Katechis- mus* geschreven. Tot de auteurs behoorden Mulders en Bless, terwijl ook Schoonenberg met adviezen aan de totstandkoming bleef bijdragen. Bovendien lazen verschillende censoren de tekst: Schillebeeckx, Herman Fortmann, Groot,⁴⁰ Haarsma en Grossouw.⁴¹ Zij brachten echter slechts kleine wijzigin- gen aan. Het uiteindelijke resultaat kon tenslotte in een herderlijk schrijven van 8 september 1966 worden gepresenteerd.⁴²

Uit de geschiedenis van de *Nieuwe Katechismus* komt een formule naar voren, waarbij de bisschoppen een bepaalde opdracht verstrekten aan een instituut, waarna dat instituut - en niet de bisschoppen - een uitgebreide raadpleging van deskundige adviseurs voor zijn rekening nam om op grond daarvan een rapport uit te brengen. Deze zelfde formule werd rond 1960 toegepast toen de bisschoppen opdracht gaven voor een rapport met betrek- king tot huwelijk en gezin. In dit geval werd de opdracht verstrekt aan de landelijke Katholieke Actie.

De Katholieke Actie, die zich al veel langer bezig hield met problemen op het gebied van huwelijk en gezin, zocht in 1958 samenwerking met het nog te bespreken Nederlands Pastoraal Instituut (NPI) en het KNBGG. In de per- sonele sfeer kwam deze samenwerking wel heel duidelijk tot uitdrukking. Baas, voorzitter van de Katholieke Actie, werd met Vermeulen in 1959 direc- teur van het NPI. In 1960 werden beiden lid van de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne van de KCV. H. Ruygers, werkzaam bij het KNBGG, werd in 1958 tevens wetenschappelijk medewerker van de Katholieke Actie.

Naar aanleiding van een enquête onder katholieke echtparen was het KA-centrum De Horstink gestart met een kadercursus over huwelijksbeleving, bestemd voor pastores, artsen en dergelijke. Theologen en beoefenaars van de sociale wetenschappen, onder wie een zevental intellectuelen uit onze onderzoeksgroep,⁴³ verzorgden deze cursussen van 1958 tot 1960. Een aantal teksten werd in 1962 gepubliceerd.⁴⁴ Tegelijkertijd beval de KA de bisschop- pen aan om de hele problematiek verder te laten onderzoeken. In opdracht

van de bisschoppen ging in 1959 het 'Werkcomité Onderzoek Huwelijk en Gezin' aan de slag, dat contacten legde met instellingen, de bestaande vormingsactiviteiten inventariseerde, interviews met katholieken hield en zes studiegroepen instelde: een studiegroep 'manen vrouwbeeld', psychologie, sociologie, 'bevolkingsvraagstuk', 'reïntegratie van het sexuele' en een studiegroep van theologen. Tevens werd een studiedag met moraaltheologen georganiseerd. De studiegroepen bestonden voornamelijk uit deskundigen, waaronder opnieuw een groot aantal personen uit onze onderzoeksgroep.⁴⁶ Het geheel resulteerde in een rapport met een lijvige documentaire bijlage⁴⁶, aan de bisschoppen in 1960 aangeboden.

Toen de bisschoppen er eenmaal toe waren overgegaan om zich door verschillende instituten van advies te laten dienen, lag de gedachte aan een coördinatie van instituten en adviezen op landelijk niveau voor de hand. In feite kwam deze gedachte reeds in 1956 ter sprake, en na twee jaar van besprekingen werd in 1958 het Nederlands Pastoraal Instituut door de bisschoppen opgericht. "Studie omtrent vraagstukken, instellingen en methoden van zielzorg, adviezen omtrent veranderingen in zielzorgmethoden of aanpak van nieuwe pastorale werken, publicaties van wetenschappelijke en van meer praktische aard, hulp bij de vorming van priesters en leken, liggen in de bedoelingen van dit instituut. Het zal ten dienste staan van de Hoogwaardige Bisschoppen en naar vermogen van alle instellingen van priesterlijk- en lekenapostolaat die zich tot dit instituut zullen wenden," aldus het bestuurslid Boelaars.⁴⁷ Uit deze taakstelling blijkt dat de noodzaak van een wetenschappelijke inbreng bij kerkelijke problemen steeds meer werd erkend. Typerend voor de veranderingen in katholiek Nederland was voorts, dat behalve de Rijsenburgse moraaltheoloog Vermeulen ook een leek werd aangesteld als directeur, namelijk Baas, die in 1958 Tellegen opvolgde als voorzitter van de Landelijke Katholieke Actie.⁴⁸ Nauwe samenwerking tussen beide instellingen, zoals in boven beschreven huwelijksproject, lag dan ook voor de hand.

In de vijf jaar van zijn bestaan liet het NPI echter weinig van zich horen. Het *Katholiek Archief* maakt na de oprichting nog slechts eenmaal melding van dit instituut, in 1962. Het bericht suggereert competentieproblemen tussen het KASKI en het NPI.⁴⁹ In feite vormde het NPI slechts een instantie méér in katholiek Nederland en was van coördinatie in de beleidsadvisering nauwelijks sprake. Al vanaf 1960 werd gezocht naar een oplossing voor het slecht functioneren van het NPI. Vernieuwing van het instituut kwam tot stand toen het werd omgezet in het Pastoraal Instituut voor de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) in 1964.

3.3. *Theologische adviseurs*

Buiten al deze structuren bleven voorsnog de theologische adviseurs van de bisschoppen. Mèt de nadering van het in 1958 aangekondigde Tweede Vati-

caans Concilie nam hun invloed toe: zij moesten de bisschoppen helpen een tegenwicht te bieden tegen de op traditionele leest geschoeide ontwerp-schema's. Behalve de onmisbare diensten die de docenten van de groot-seminaries hier over het algemeen verrichtten, kan speciaal worden gewezen op de invloed van de Rijsenburgse dogmatici Herman Fortmann en Haarsma, en van de Warmondse theoloog Groot, die de bisschoppen de hele jaren zestig door adviseerden. De aan het begin van dit hoofdstuk geconstateerde voorkeur voor adviseurs van de eigen groot-seminaries wordt in dit verband nog eens bevestigd: Schillebeeckx werd pas in tweede instantie bij de voorbereidingen betrokken, en de adviezen van Smulders aan de internuntius bleven onbekend, tot dat de missiebisschoppen hem in 1962 om advies vroegen.⁵⁰

Schillebeeckx, dogmaticus aan de Nijmeegse theologische faculteit als opvolger van Kreling, werd sindsdien echter de belangrijkste theologisch adviseur.⁵¹ Hij adviseerde het episcopaat als geheel, kardinaal Alfrink⁵² en vooral bisschop Bekkers⁵³ sinds de voorbereidingen op Vaticanum II tot circa 1970.⁵⁴ Hij was bijvoorbeeld de voornaamste auteur van de bisschoppelijke brief 'Het Concilie', geschreven in het kader van de voorbereiding op het Tweede Vaticaans Concilie. De brief was programmatisch voor de vernieuwingen in de katholieke kerk en beïnvloedde in (verboden) Italiaanse vertaling vele niet-Nederlandse concilievaarders. Schillebeeckx was overigens niet de enige auteur, al werd hij door 'Rome' als de 'hoofdschuldige' beschouwd. In de brief zelf werd aan het slot dank gebracht aan Schillebeeckx en aan de Commissie Samenwerking Apostolaten (waarin de Sint Willibrordvereniging, de Priestermissiebond, het Apostolaat der Hereniging en het Apostolaat des Gebeds samenwerkten). Later werd bekend, dat de brief was opgesteld door een commissie waarin naast Schillebeeckx ook Groot, Haarsma en Bours zitting hadden gehad. In deze commissie werd besproken wat er in de brief aan de orde moest komen en in welke richting hij moest gaan. Op grond van deze bespreking schreef Schillebeeckx de grondtekst, die werd voorgelegd aan de commissieleden en daarna aan de bisschoppen. Tenslotte schreef Schillebeeckx ook de eindtekst.⁵⁵

Eenmaal in Rome konden de bisschoppen gebruik maken van de adviezen van de Nederlanders onder de officiële concilieperiti: Van Leeuwen, Van Rijen, Smulders (alle drie adviseur van de Indonesische bisschoppen) en Thijsen. De oecumenici Willebrands en Witte, eveneens periti, waren toen al langer (respectievelijk sinds 1960 en 1954) in Rome werkzaam. Een aantal van deze theologen zou enkele jaren later, juist omdat zij op het Vaticaans Concilie aanwezig waren geweest, een rol gaan spelen bij de opzet van het Nederlandse Pastoraal Concilie.

Het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) werd in 1964 opgericht. Full-time directeur ervan werd KASKI-medewerker W. Goddijn, die in deze functie in de jaren 1964-1972 een zeer belangrijk adviseur zou zijn van het episcopaat en van kardinaal Alfrink in het bijzonder.⁵⁶ Het PINK zou voortaan alle beleidsadviezen coördineren: de bisschoppen richtten hun vragen om advies aan het PINK, dat deze vragen dan weer 'uitbesteedde' aan onderzoeksinstituten of commissies. Andersom coördineerde het PINK ook bestaande onderzoeksactiviteiten en verstreekte het eventueel ongevraagde adviezen aan het episcopaat. Hoewel door de bisschoppen opgericht, bezat het PINK een grote onafhankelijkheid in zijn beleidsadvisering. Dit wijst erop dat de in deze jaren optredende bisschoppen het ethos van wetenschappelijke onafhankelijkheid, dat de katholieke intellectuelen bepleitten, hono-reerden.

Goddijn ging voortvarend te werk. Reeds een jaar later ressorteerde een indrukwekkend aantal commissies en subcommissies onder het PINK.⁵⁷ Via deze commissies waren vele deskundigen, onder wie een belangrijk deel van de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep (25%),⁵⁸ bij de beleidsadvisering betrokken. Een goed beeld van de werkwijze van het PINK geeft de ontstaansgeschiedenis van de 'Pastorale beleidslijnen voor de ambtsvervulling van de priester' (1967).

De Pastorale beleidslijnen, ondertekend door 'de bisschoppen van Nederland', maken in de eerste voetnoot geen geheim van de omvangrijke raadpleging die eraan vooraf is gegaan: "Deze beleidslijnen zijn gebaseerd op de werkbesprekingen, interim-adviezen en eind-adviezen van de verschillende commissies van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie: Geloofsbeleving van de priester, Hogere studies, Voortgezette Pastorale Vorming, Toekomst van het Kleinseminarie, Pastoraal Plan en Benoemingsbeleid. Tevens werd gebruik gemaakt van een nota uitgebracht door de Landelijke Raad voor de Roeping en van de Memoranda 154 en 160 van het KASKI"⁵⁹ De 'beleidslijnen' zelf geven aan dat er circa honderd adviseurs betrokken werden bij de samenstelling,⁶⁰ sinds het PINK in 1964 van de bisschoppen de opdracht had ontvangen dit beleidsstuk op te stellen. Van hen waren er 71 lid van de genoemde commissies en de raad,⁶¹ waaronder 24 personen uit onze onderzoeksgroep. Voorts bestond er een nauwe samenwerking tussen de commissies 'Pastoraal Plan' en 'Benoemingsbeleid' en het KASKI.⁶²

De inbreng van de verschillende commissies in de 'pastorale beleidslijnen' is al goeddeels af te leiden uit hun naamgeving. De commissie 'Pastoraal Plan' om te beginnen was in 1964 opgericht als een soort van overkoepelende commissie om een beleid voor de Nederlandse kerkprovincie uit te stippelen. Onder de zeven leden waren J. van der Ven, Klompé, Van Ouwerkerk en Sanders. De taak van de commissie viel zozeer samen met die van het aanstaande Pastoraal Concilie, dat zij in 1966 werd opgeheven. De leden werden

allen concilie-adviseur. In samenwerking met het KASKI bracht de commissie in 1964 en 1965 enkele rapporten uit, onder andere *Pastoraal plan. Nota 1* en *Prae-advies post-conciliaire doorwerking in Nederland* (1965).

De commissie 'Klein-seminaries', opgericht in 1964, bestond uit 14 leden.⁶³ Haar rapport *De toekomst van de Klein-seminaries* (1966) werd in de 'beleidslijnen' verwerkt. De commissie 'Hogere Studies', ingesteld in 1964, vormde de voortzetting van een dergelijke commissie van de Stichting Nederlandse Priester-Religieuzen. In de commissie hadden 19 vertegenwoordigers zitting van de verschillende priesteropleidingen, onder wie Van Leeuwen, Smits, Eysink, Van Galen, Van Luijk, Luypen, A. Willems, De Gier en Schoonenberg. De commissie bereidde de vernieuwing voor van de studieprogramma's en de concentratie van seminaries en studiehuizen (1967). Een rapport uit 1966 werd in de 'beleidslijnen' verwerkt. Zowel door deze commissie als door de commissie 'Klein-seminaries' waren voordien ook alle presidenten en studieprefecten van de seminaries geraadpleegd.

De commissie 'Geloofsbeleving van de priester' (ingesteld in 1964) droeg adviezen bij aan de 'beleidslijnen' door middel van haar eindrapport uit 1966. Het rapport was in de eerste instantie samengesteld door zeven leden, onder wie Grossouw, De Grijs, Van Galen, Van Rijen en als adviseur Haarsma. De eindredactie volgde op een raadpleging van vele priesters tijdens een studieweekend (14-15 januari 1966) en commentaren van Boelaars, Vugts en Nuy.

De commissie 'Voortgezette Pastorale Vorming' (eveneens in 1964 ingesteld) staat aan de wieg van het in 1969 opgerichte Mgr. Bekkers-instituut, verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. De rapporten van de commissie hadden naar zo'n instituut toegewerkt. Aan het eindrapport werden onder meer als bijlagen toegevoegd: een minderheidsadvies, een *Prae-advies over een op te richten Bureau voor opleiding en raadgeving in kerkelijke arbeid* en een rapport door het Psychologisch Laboratorium van de Katholieke Universiteit, samengesteld op verzoek van de commissie, met betrekking tot "een mogelijke samenhang van bepaalde werken ambtsproblemen van de zielzorger". De benadering van de commissie was vooral pastoraal-psychologisch, hetgeen ook in haar samenstelling tot uitdrukking kwam: onder de twaalf leden waren W. Berger, Dresen-Coenders, Huijts, Van Ouwkerk en als adviseur Han Fortmann.

De commissie 'Benoemingsbeleid' tenslotte, ook opgericht in 1964, bestond uit zes leden, onder wie Wellen, twee leden van de commissie 'Pastoraal Plan' en als adviseur KASKI-medewerker Poeisz. De commissie voerde enkele besprekingen met vertegenwoordigers van het episcopaat en de SNPR. Ook deze besprekingen werden in de 'beleidslijnen' verwerkt; een eindrapport kwam pas later (februari 1967) gereed.

Het initiatief om deze rapporten en besprekingen te coördineren lag opnieuw bij het PINK. In 1965 werd er een coördinatiecommissie gevormd, bestaande uit vertegenwoordigers van de genoemde commissies. Daarbij werd ook een vertegenwoordiger van de Landelijke Raad voor de Roeping tot het

Priesterschap en tot het Religieuze Leven uitgenodigd. Eind 1965 en begin 1966 werden enkele werkbeprekingen gehouden, waarna een redactiecommissie van zes personen, onder wie De Grijs, Huijts en Smits, aan het werk ging. Het eindrapport werd opgesteld in overleg met het episcopaat en het presidium van de SNPR en zoals gezegd in 1967 onder verantwoordelijkheid van de bisschoppen gepubliceerd.⁶⁴

De ontstaansgeschiedenis van deze beleidslijnen typeert niet alleen de werkwijze van het PINK, maar ook de nieuwe benadering van de bisschoppen. Het is opvallend dat zij de meningsvorming in de commissies geheel vrij lieten. Pas in het stadium van de eindredactie werden de bisschoppen bij de opstelling van de nota betrokken. Het episcopaat was directer betrokken bij het omvangrijkste project, dat door het PINK werd uitgevoerd, te weten de organisatie van het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie. In de jaren 1966-1970 fungeerde het PINK als het secretariaat daarvan. Het Pastoraal Concilie bood opnieuw vele mogelijkheden aan intellectuelen om invloed uit te oefenen, dit keer niet slechts op het beleid van de bisschoppen, maar ook op de meningsvorming in katholiek Nederland als geheel.

4. HET PASTORAAL CONCILIE VAN DE NEDERLANDSE KERKPROVINCIE (1965-1970)

De voorbeelden waarmee wij in dit hoofdstuk tot hier toe de invloed van intellectuelen illustreerden, waren alle ontleend aan één van de vier thema's, waarop ons onderzoek zich concentreert: ambt, oecumene, geestelijke gezondheid en k-discussie. Deze beperking geldt ook voor de nu volgende paragrafen, waarin wij ons niet bezig zullen houden met de geschiedenis van het Pastoraal Concilie in haar geheel,⁶⁵ noch met de rol van intellectuelen in alle ter sprake gebrachte onderwerpen.⁶⁶ Binnen deze grenzen willen wij onderzoeken a) langs welke structuren de intellectuelen uit de onderzoeksgroep actief waren en welke invloed zij hadden op het ontwerpen van deze structuren; b) wat de omvang en aard van hun optreden was, en c) welke opvattingen door de intellectuelen naar voren werden gebracht.

4.1. *De structuren*

Ter gelegenheid van de afsluiting van het Tweede Vaticaans Concilie schreven de bisschoppen een brief aan de Nederlandse katholieken, waarin zij aankondigden "de voorbereiding te beginnen van een provinciaal concilie. Dat is een concilie voor onze Nederlandse kerkprovincie." Op deze wijze wensten zij "gestalte te geven aan de geest, de inzichten van het Concilie."⁶⁷ Het beeld dat hun voor ogen stond was nog niet welomlijnd maar behelsde toch in de eerste plaats een 'doorvertaling' te bewerkstelligen van de documenten van Vaticanum II naar de Nederlandse situatie. Daartoe hadden zij, nog in Rome,

al besloten tot de instelling van een commissie 'Studie en publiciteit van conciliedocumenten', onder de hoede van het PINK. De verschillende deelcommissies van deze commissie, gericht op de publiciteit en de katechese, kwamen onder supervisie te staan van een theologische subcommissie bestaande uit Groot, De Jong, Van Leeuwen, Van Rijen, Schillebeeckx en Smulders.⁶⁸ De beweegreden voor deze samenstelling van de subcommissie is duidelijk: al deze theologen hadden als adviseur of peritus het concilie samen met de bisschoppen meegemaakt en waren dus vertrouwd met 'de geest van het concilie'. De commissieleden stelden op korte termijn een rapport op dat was getiteld 'Theologisch beluisteren van de Nederlandse situatie'; eind maart 1966 was het stuk gereed. De tekst was opgesteld door Schillebeeckx in overleg met de andere leden van de commissie.⁶⁹ Blijkens latere publicatie wilde de commissie hiermee de basis leggen voor een 'fundamenteel document', een uitgangspunt voor het aangekondigde beraad. Het stuk circuleerde echter alleen enige tijd om te komen tot een lijst van onderwerpen, die op zo'n beraad aan de orde zouden moeten komen;⁷⁰ tot een officieel 'fundamenteel document' zou het nooit komen.

De Nederlandse bisschoppen konden via deze commissie dan wel beschikken over een *braintrust*, maar nog niet over organisatoren van het beraad. Op dezelfde bisschoppenvergadering waarin de publiciteitscommissie werd ingesteld (18 januari 1966) besloten de bisschoppen de organisatie van het beraad op te dragen aan het PINK.⁷¹

De adviseurs van het PINK, op 14-15 maart 1966 bijeen om het concilie voor te bereiden, bleken niet erg gelukkig te zijn met een theologische commissie als uitgangspunt. Zij meenden dat "door Vaticanum II als uitgangspunt te nemen van het Pastoraal Concilie en daarbij de theologen-periti een centrale plaats toe te kennen, de indruk (wordt) gewekt, dat men niet aansluit bij de actuele nood van de leek en priesters in Nederland". Men sprak van 'verder gaan dan Vaticanum II': eerst moest onderzocht worden wat er in Nederland leefde. Daarbij zouden niet alleen theologen, maar vooral ook andere deskundigen moeten worden ingeschakeld; die zouden immers wel eens tot de conclusie kunnen komen "dat er andere kwesties dan die van Vaticanum II om bespreking en beslissing vragen."⁷² De adviseurs van het PINK kozen dus voor een minder theologische benadering en een zekere onafhankelijkheid van de thematieken van Vaticanum II. De betreffende theologencommissie werd later in het jaar 1966 dan ook opgeheven. De leden ervan namen zitting in de verschillende studiecycli.⁷³

Een dag nadat de adviseurs van het PINK hadden vergaderd, op 16 maart 1966, hield de Bredase bisschop De Vet een persconferentie waarop hij meedeelde, dat de bisschoppen een centrale commissie hadden ingesteld met de bedoeling om enerzijds deskundigen in te schakelen (waaronder "diegenen die als deskundigen het gehele vaticaanse Concilie hebben meegemaakt en daar reeds hun bijdrage hebben geleverd"), en anderzijds "een grootscheeps beraad van priesters, religieuzen en lekengeleerden" op gang te brengen.⁷⁴

In de loop van het jaar werden de plannen concreter. Het PINK zou het secretariaat van het concilie op zich nemen. Conciliesecretaris werd PINK-directeur Goddijn. Het beraad zou plaatsvinden via dat conciliesecretariaat: daar moesten de meningen van de gespreksgroepen in den lande (via de pastorale centra van de bisdommen) binnenkomen. Daarnaast werd voorzien in een concilierraad van afgevaardigden van adviseurs en commissies, een raad die dan geheel zou bestaan uit deskundigen. Ook de plenaire vergaderingen zouden door deskundigen worden gevormd: de centrale commissie, de concilierraad en alle concilieadviseurs. De plenaire vergadering zou moeten beraadslagen over de rapporten van de studiecmissies,⁷⁵ waarin dan de reacties uit den lande verwerkt moesten zijn.⁷⁶ De centrale commissie zou de resultaten van de plenaire vergaderingen tenslotte aan de bisschoppen voorleggen.

In hun brieven en persconferenties legden de bisschoppen vooral de nadruk op de medeverantwoordelijkheid van de gelovigen voor het reilen en zeilen in de kerk. Dit accent vinden wij zowel in aansporende zin, om de gelovigen tot deelname op te roepen, als ook in inperkende zin: de hiërarchische structuur van de kerk blijft onverlet; het Pastoraal Concilie is geen parlement.⁷⁷ In verband met deze medeverantwoordelijkheid legden de bisschoppen dan ook grote nadruk op deelname door de conciliegespreksgroepen.⁷⁸

De aandacht van het PINK ging daarentegen veel meer uit naar de advisering door deskundigen. De structuur, zoals die in 1966 werd opgezct, draaide in feite om de deskundigen in de commissies, in de concilierraad en op de plenaire vergadering. Wat er uit de gespreksgroepen, de concilicpostbussen en organisaties naar voren werd gebracht, zou door die deskundigen moeten worden verwerkt. Het is duidelijk dat die hier een ruime gelegenheid kregen om invloed uit te oefenen en zelfs te 'sturen'.

De structuur zoals het PINK, en vooral conciliesecretaris Goddijn, die voor ogen had, lag voor de hand. Het patroon van advisering aan de bisschoppen had zich sinds het einde van de jaren vijftig in deze richting ontwikkeld. De bisschoppen raadpleegden vooral deskundigen of lieten dat (door onder meer het PINK) doen. Aan de deskundigen werd overgelaten te onderzoeken wat er onder de 'gewone gelovigen' leefde. Deze ontwikkeling van het adviespatroon sloot niet alleen aan bij de behoefte van de bisschoppen aan uitvoerige adviezen, maar ook bij het toegenomen zelfbewustzijn van de katholieke intellectuelen. In 1966 stelde Goddijn - toen al conciliesecretaris - in een vraaggesprek: "Er is een grote tyrannie van de gelovigen; ze houden verdomd veel tegen. Veel mensen weten eenvoudig niet wat er aan de hand is. Het moet expliciet gemaakt worden (...). *Ideeën worden aan de top geboren.*"⁷⁹ De gedachte van een leidende intellectuele elite die in deze uitspraak naar voren komt was niet nieuw. Zij speelde een toenemende rol naarmate de intellectuele emancipatie in de loop van de twingstigste eeuw vorderde, en bepaalde voor een groot deel het beeld dat de katholieke intellectuelen in de jaren veertig en vijftig van zichzelf hadden: "Slechts een verstandelijke keurtroep geeft aan de wereld nieuwe verworvenheden."⁸⁰

In de tweede helft van 1966 werden de verschillende studiecmissies ingesteld. Begin juli bestond de conciliaad - alle deskundigen tesamen - uit 44 personen, waarvan er veertig academicus en negenentwintig hoogleraar waren.⁸¹ Op 14 november 1966 kozen de deskundigen een kleinere conciliaad die onder voorzitterschap kwam te staan van Van Melsen. Eind 1966 regelde deze conciliaad de definitieve samenstelling van de commissies.⁸² Op dit punt ontmoette de organisatie kritiek in de pers, die wees op het gevaar dat het concilie zou worden voorbereid door 'gezeten functionarissen'.⁸³ Kardinaal Alfrink kon niet nalaten op te merken: "Ik hoop dat de leden van de hiërarchie nog wel als eenvoudige gelovigen aan het concilie mogen deelnemen."⁸⁴

Inderdaad waren vele deskundigen voorstander van een beperkte invloed van de bisschoppen op het Pastoraal Concilie. Deze opvatting kwam naar buiten op de eerste plenaire vergadering van alle concilieadviseurs op 19 januari 1967. De voorzitter van de conciliaad, Van Melsen, zette in zijn openingsrede de structuur van het concilie nogmaals uiteen, waarbij hij duidelijk stelde dat de conciliaad de meest centrale instantie zou vormen. Niet alleen zouden er (via het secretariaat) de reacties van de gespreksgroepen, postbussen en katholieke organisaties binnenkomen, maar ook zou deze raad de agenda voorstellen van de plenaire vergadering van alle conciliedeskundigen.⁸⁵ In de daarop volgende discussie bleek echter dat enkele adviseurs zich gekortwiekten, met name toen werd vastgesteld dat de conciliaad op advies van de bisschoppen de kwesties rond priesterschap en celibaat van de agenda hadden afgevoerd. Zij dienden een motie in waaruit bleek dat zij ook *beslissingsbevoegdheid* wensten, zowel over de agenda als over de vast te stellen beleidslijnen in de plenaire vergadering.⁸⁶ De kwestie werd verdaagd naar de volgende vergadering, maar zou daar niet meer in terugkeren omdat de statuten toen al waren gewijzigd in die zin, dat conciliaad en studiecmissies alleen een *adviserende* taak kregen toebedeeld. Deze statutenwijziging vond overigens niet zonder conflicten plaats, zoals wij nog zullen zien.

De structuur, zoals die tot begin 1967 gold, was voornamelijk gebouwd op deskundigen. Daardoor ontstond er een zekere spanningsverhouding met de ideeën die de bisschoppen koesterden over medeverantwoordelijkheid van de gelovigen. Dit element werd begin 1967 alsnog in het Pastoraal Concilie ingebouwd, waarbij vooral theologen een doorslaggevende rol speelden.

Op 9 januari 1967 werd er een vergadering belegd van achttien theologen en kerkjuristen onder voorzitterschap van Smulders. De discussie werd ingeleid door een nota van Groot⁸⁷ en concentreerde zich op de structuur van het Pastoraal Concilie. Benadrukt werd dat het concilie, dat de héle kerkgemeenschap aangaat, ook moet zorgdragen voor stemmen uit die gemeenschap. Men pleitte dan ook voor een breed samengesteld 'hoogste orgaan', waarin 'de hele geloofsgemeenschap in al haar geledingen' vertegenwoordigd zou zijn.⁸⁸ Uit de vergadering werd een werkcommissie gevormd bestaande uit Groot, Smulders en De Jong om de conceptresoluties uit te werken. Daarin werd ten aanzien van de structuur van het concilie gepreciseerd, dat het betreffende

hoogste orgaan tot taak zou hebben de *voorstellen* van de studietoelagen te bespreken.⁸⁹ De resoluties werden op een tweede vergadering op 21 februari 1967 door de theologen goedgekeurd. De neerslag ervan werd reeds kort daarop (13 maart 1967) door kardinaal Alfrink gepresenteerd in de vorm van conceptstatuten. Daarin werd aan de concilioeskundigen uit de studietoelagen slechts een rapporterende taak toebedeeld. Deze conceptstatuten werden in twee vergaderingen van een ad hoc statutencommissie, waarin onder andere Groot, De Jong en Smulders zitting hadden, nog wat verder uitgewerkt (26 mei en 20 juni 1967).

Uit het voorgaande blijkt dat de structuur van het Pastoraal Concilie, zoals die officieel vanaf 18 juli 1967 gold,⁹⁰ tot stand was gekomen vanuit twee opvattingen over het concilie. Eén opvatting pleitte voor een plenaire vergadering bestaande uit gekozen vertegenwoordigers. Deze opvatting, gebaseerd op de gedachte van de medeverantwoordelijkheid van allen, werd vooral gedragen door theologen die het Tweede Vaticaanse Concilie hadden meege maakt: Groot, De Jong en Smulders. Een andere lijn is die van een op deskundigen steunend adviseringspatroon, dat culmineerde in de oprichting van het PINK onder leiding van Goddijn. In de structuur van het Pastoraal Concilie, zoals die in de 'werkformule' was vastgelegd, trachtten de organisatoren beide lijnen optimaal met elkaar te verbinden. De rol van de deskundigen was daartoe teruggedrongen: zij zouden zich beperken tot het samenstellen van de rapporten. Overigens was hun inbreng nog belangrijk genoeg. De agenda's van de verschillende plenaire vergaderingen werden immers grotendeels bepaald door de rapporten van de studietoelagen. De informatie uit andere 'kanalen' (gespreksgroepen, postbussen, organisaties) werd ingebracht naar gelang het aan de orde zijnde rapport. In de praktijk bleek later dat deze informatie een zeer ondergeschikte rol speelde in discussies en besluitvorming.

Uitgaande van de definitieve structuur van het Pastoraal Concilie, zoals die vanaf eind 1967 gold (zie *figuur 8.1*), stonden er vooral twee wegen open aan de intellectuelen om directe invloed uit te oefenen: via de studietoelagen die de ontwerprapporten leverden en via de plenaire vergadering, waarin men als gekozen of benoemd lid of als lid van de centrale commissie stemrecht had. De leden van de studietoelagen hadden daar geen stemrecht maar wel spreekrecht. In feite treffen wij de meeste intellectuelen uit onze onderzoeksgroep aan als deskundigen in de zestien studietoelagen. Enkelen van hen waren (ook) lid van de plenaire vergadering.⁹¹ De meesten konden dus slechts in de positie van adviseurs invloed uitoefenen. Van deze positie maakten zij echter, ook tijdens de plenaire vergaderingen, in ruime mate gebruik.

Bij de aanvang van de eerste plenaire vergadering bestond 71% van de bij het Pastoraal Concilie betrokkenen uit academici.⁹² Bovendien maakte 37% deel uit van onze onderzoeksgroep van intellectuelen, zoals blijkt uit *tabel 8.2*.⁹³ Het merendeel van hen maakte deel uit van de verschillende studiecocommissies, die uiteraard niet alle tegelijkertijd op het Pastoraal Concilie aanwezig waren. Een nauwkeuriger beeld geeft *tabel 8.3*: de aanwezigheid en het optreden van de betreffende intellectuelen op de relevante zittingen van het concilie. In de achtereenvolgende kolommen wordt aangegeven: het percentage intellectuelen in de aanwezige studiecocommissie(s), het percentage intellectuelen onder alle aanwezigen van de betreffende plenaire vergadering, de hoeveelheid (veronderstelde) spreektijd die de leden uit de onderzoeksgroep in beslag namen⁹⁴ en ter vergelijking tenslotte het percentage aanwezige academici.

Uit deze tabel blijkt allereerst, dat de telkens weer nagestreefde terugdringing van academici onder de aanwezigen maar in beperkte mate werd gerealiseerd. Voor de intellectuelen uit de onderzoeksgroep betekent dit, dat zij zich in een grotendeels hogeschoolde omgeving bevonden, die in beginsel waardering zou kunnen opbrengen voor hun inbreng. Deze inbreng was, ten tweede, niet onaanzienlijk: intellectuelen namen in de discussies een groot deel van de 'spreektijd' (gemiddeld 49%) in beslag. Uitzonderingen daarop vormen de beraadslagingen over het jeugdrapport - een onderwerp dat de intellectuelen anno 1969 niet meer scheen te boeien - en die over het oecumenerapport, waarbij alle ruimte werd gelaten aan vertegenwoordigers van andere kerkenootschappen om hun mening te geven. Over het algemeen kan op basis van *tabel 8.3* worden gesteld dat de intellectuelen uit de onderzoeksgroep op het Pastoraal Concilie opvallend aanwezig waren. Alvorens deze aanwezigheid nader te karakteriseren zullen wij eerst de inbreng onderzoeken, die zij bij de voorbereiding van de verschillende onderwerpen hebben gehad. Wij laten daartoe de verschillende rapporten de revue passeren.

In 1966 hadden de bisschoppen opdracht gegeven aan het PINK om een commissie samen te stellen ter bestudering van de gezagsproblematiek. In de werkopdracht voor deze commissie signaleerden de bisschoppen: "Er is in de katholieke kerk van Nederland een mentaliteitsverandering gaande die minder eerbied vertoont ten opzichte van het gezag en de gestelde normen." De commissie werd gevraagd om een handreiking voor de bisschoppen, hoe het beeld van het kerkelijk gezag te versterken. Bij haar installatie telde de commissie zeven leden. Onder voorzitterschap van Loeff zaten voorts in de commissie: Beemer, Huisman, Plattel, Pompe, Stoop en De Valk. De commissie werd later uitgebreid met Meijers, die het secretariaat op zich nam. In deze samenstelling werd de PINK-commissie omgezet in een commissie van het Pastoraal Concilie.⁹⁵ Het rapport, aanvankelijk dus specifiek bedoeld voor bisschoppelijk beleid, was toen al zo goed als gereed.

In de media werd bij het verschijnen van het rapport terecht gesproken van het 'rapport-Loeff'. Golden in een persbericht van het concilie-secretariaat Loeff en Meijers als 'ontwerpers' van het rapport,⁹⁶ het is toch vooral Loeff geweest die er zijn stempel op heeft gedrukt. Het rapport ademt de sfeer van de 'Tilburgse' sociale wijsbegeerte van die jaren, door Loeff en medecommissielid Plattel gedoceerd. Typerend is bijvoorbeeld het voor het rapport wezenlijke onderscheid tussen 'organisatorische gemeenschap' en 'persoonsgemeenschap'.⁹⁷ De nadruk op de kerk als persoonsgemeenschap leverde het fundament voor Loeffs zeer kritische beschouwing in het rapport van de kerkelijke gezagsuitoefening in verleden en heden, welke hij als te juridisch-organisatorisch bestempelde. Al bij een eerdere gelegenheid had hij duidelijk blijk gegeven van zijn opvattingen hierover.⁹⁸

De commissie 'De zedelijke levenshouding van de christen in de wereld' was eind 1966 ingesteld in het kader van het Pastoraal Concilie. Zij telde bij installatie acht leden, waarvan vijf uit de onderzoeksgroep: Eysink, Van Kessel, Kwant, H. Ruygers en Stalpers. Voorzitter van de commissie werd Kwant, secretaris Van Kessel. Tussen 1966 en eind 1968 verlieten Eysink en Ruygers de commissie, de laatste in verband met zijn benoeming tot vicaris-generaal van het bisdom Breda in 1968. De commissie werd in de loop van de tijd aangevuld met één katholiek lid en vijf vertegenwoordigers van andere kerken en levensbeschouwelijke groeperingen. Deze laatsten leverden hun bijdragen uitsluitend in de besprekingen en niet als auteurs van het rapport.⁹⁹ De commissie ving haar werkzaamheden aan met een nota van de hand van Ruygers die in de tweede helft van 1967 gereed kwam,¹⁰⁰ en in oktober van dat jaar ter bespreking voorlag in de commissie 'huwelijk en gezin'.¹⁰¹ Deze nota vormde zeker geen tekstbijdrage aan het latere rapport,¹⁰² maar heeft wellicht de gedachten van de commissie gevormd over met name hoofdstuk 1. Dit overzicht van de ontwikkelingen op het terrein van de moraal laat zich welhaast lezen als een geschiedenis van de ideeënontwikkeling in de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne, waarvan Ruygers secretaris was. In feite werd de grondtekst van dit eerste hoofdstuk geschreven door Stalpers en de psycholoog Stolker. De hoofdstukken II en III werden in concept opgesteld door Van Kessel,¹⁰³ hoofdstuk IV door Kwant en hoofdstuk V door Stolker. De eindredactie van het rapport werd verzorgd door Van Kessel, daarbij geadviseerd door Stalpers en Stolker. Overigens waren de vier auteurs het in hoge mate eens over inhoud en strekking van het op te stellen rapport.¹⁰⁴

Om een beeld te krijgen van de invloed van intellectuelen uit de onderzoeksgroep op de totstandkoming van het concilierapport 'huwelijk en gezin' is een korte schets nodig van de voorgeschiedenis ervan: er waren immers reeds eerder commissies met dit onderwerp bezig geweest. Wij vermeldden reeds het 'Werkcomité voor huwelijk en gezin' (ingesteld in 1959), dat in 1960 rapporteerde. Het is niet duidelijk of dit rapport enig effect had. In 1964 werd op verzoek van bisschop De Vet door het PINK opnieuw een commissie 'huwelijk en gezin' ingesteld.¹⁰⁵ De commissie bestond uit zeven per-

sonen, onder wie KNBGG-directeur Kuitenbrouwer (voorzitter), Beemer en Sporken. Het lag voor de hand, dat het rapport van het 'Werkcomité' als een van de eerste stukken ter tafel kwam.¹⁰⁶ In juli 1966 bracht de commissie een rapport uit aan de bisschoppen, dat met name de steeds nijpender kwestie van de geboortenregeling betrof. Het zou een 'interim-rapport' blijken: de meeste leden van de commissie gingen door in de studiecmissie 'huwelijk en gezin' van het Pastoraal Concilie.

Deze 'studiecmissie 8' werd uitgebreid tot elf leden, waaraan later nog enkele niet-katholieke leden werden toegevoegd. Voorzitter werd Sporken. Onder de leden bevonden zich ook H. Ruygers, die een centrale functie had vervuld in het rapport van het 'Werkcomité' uit 1960. Hij verliet echter de commissie voortijdig (1968). Tussen 1966 en 1968 voegden nog Beemer (ook lid van de PINK-commissie) en Nevejan zich bij de leden. Het rapport van de conciliecommissie werd door verschillende auteurs opgesteld. Voor het eerste hoofdstuk (een cultuurhistorisch en -sociologische overzicht), dat werd gere-digeerd door mevrouw Herberichs, secretaris van de commissie, maakte men gebruik van de deskundigheid van de Wageningse gezinssocioloog Kooy, die namens het Humanistisch Verbond commissielid was. De beide andere hoofdstukken zouden in concept geschreven worden door Sporken; hoofdstuk II werd later echter door Beemer opgesteld, met juridische beschouwingen door de Roermondse kerkjurist Pelzer. Het concept van hoofdstuk III was van Sporken.¹⁰⁷ Toen op 28 juli 1968 de encycliek *Humanae Vitae* verscheen, was het rapport van de studiecmissie zo goed als voltooid. Mede op verzoek van de bisschoppen¹⁰⁸ voegde men een paragraaf aan het rapport toe, die door Sporken en Beemer werd opgesteld. Sporken wachtte overigens niet op het verschijnen van het rapport om zijn bezwaren tegen de encycliek kenbaar te maken. Artikelen van zijn hand verschenen op 3 augustus 1968 in *De Tijd* en een week later in de bladen van de Brabant Pers.¹⁰⁹ De argumenten tegen vorm en inhoud van de encycliek, die hij daarin naar voren bracht, vinden wij terug in het rapport van de studiecmissie.¹¹⁰

Het rapport 'Hedendaagse geloofsbeleving' werd opgesteld door een voor het Pastoraal Concilie samengestelde commissie, die aanvankelijk bestond uit elf leden. Later werden er drie niet-katholieke leden aan toegevoegd. Tegen de tijd dat deze commissie intensief aan het rapport begon te werken, begin 1968, waren de eerste voorzitter, Smit, en Grossouw reeds uit de commissie gestapt. De eerstgenoemde liet begin 1968 weten zich van het katholicisme gedistantieerd te hebben.¹¹¹ Van de personen uit onze onderzoeksgroep hadden Govaart-Halkes (voorzitter), Braun, Haarsma en Maltha zitting in de commissie.¹¹² Na een eerste inventarisatie onder de commissieleden werden de teksten van het rapport vooral geschreven door Braun, Govaart-Halkes en Haarsma en van de niet in onze onderzoeksgroep voorkomende leden Peters, Gemmeke en Josso.¹¹³ De behoudende leden van de commissie, Maltha en Den Ottolander, leverden tussentijds veel kritische kanttekeningen.¹¹⁴

Tesamen met dit rapport besprak het Pastoraal Concilie in april 1969 het rapport 'Vernieuwing van de geloofspraktijk in de kerk'. Dit rapport was samengesteld door de twaalf leden tellende commissie 'Vragen omtrent kerkelijk praktiseren'.¹¹⁶ Aanvankelijk werd zij voorgezeten door Tellegen, later door Snijders. Daarnaast hadden Jelsma en Kusters zitting in de commissie. De commissiewerkzaamheden kwamen maar moeizaam op gang. Uiteindelijk schreven voorzitter Snijders en Kamphuis (studentenpastor te Utrecht) de conceptteksten, waarna Snijders de eindredactie verzorgde.¹¹⁶

De derde commissie die op deze plenaire vergadering rapporteerde was de commissie 'De zin van het geloofsleven in de geseculariseerde wereld'. Zij deed dat niet in de vorm van een rapport met bijbehorende aanbevelingen, maar met een discussienota. De commissie die de nota had opgesteld bestond uit elf leden, katholieken en niet-katholieken. Voorzitter was Baas. Andere leden waren onder meer De Goeij, Van Kilsdonk, Luypen en Smulders. In een eerder stadium was commissielid Herman Fortmann overleden (1968), terwijl De Moor in 1968 overstapte naar de centrale commissie van het Pastoraal Concilie.

De discussienota werd in eerste versie opgesteld door Luypen en Smulders (respectievelijk het eerste en tweede deel).¹¹⁷ Deze versie werd besproken in een vergadering van de concilierraad van 7 mei 1968, waar bovendien een vergelijkbare nota op tafel lag van Schillebeeckx, getiteld 'Kritische beschouwingen over het 'secularisatie'-begrip in verband met allerlei thema's van het Pastoraal Concilie'.¹¹⁸ De vergelijking viel voor de commissie niet gunstig uit; niettemin besloot de concilierraad de nota van Schillebeeckx achter de hand te houden en de commissie te vragen haar nota te herzien. Daartoe werd Weterman gevraagd de commissie te versterken. Hij en Luypen herschreven het rapport.¹¹⁹ Op de betreffende plenaire vergadering werd de nota van Schillebeeckx weliswaar óók ter beschikking gesteld, maar speelde geen rol in de daaropvolgende discussies.

Veel later dan de overige studiecmissies werd op 7 februari 1968 een ambtscommissie ingesteld. De kwestie van het priesterambt was aanvankelijk weliswaar door de concilierraad op de agenda geplaatst, maar door de bisschoppen daar weer van afgevoerd.¹²⁰ Zij hadden er op gewezen, dat verschillende commissies van het PINK met ambtskwesties bezig waren en meenden dat daar eerst maar eens een eindrapport uit moest komen; een nieuwe (concilie)commissie leek hun overbodig. De concilie-adviseurs, op 19 januari 1967 bijeen, bleken niet erg gevoelig voor deze argumentatie. Zij kregen veeleer de indruk dat de bisschoppen van plan waren dit en eventueel ook andere hete hangijzers buiten het concilieberaad te houden. Wat hen betreft werd de herplaatsing van met name de celibaatskwestie op de agenda van het concilie een *testcase* voor de bisschoppelijke bedoelingen met het Pastoraal Concilie.¹²¹ De voorlopige concilieleiding slaagde er bij monde van Rooyackers en Goddijn weliswaar in de gemoederen te sussen, maar duidelijk werd wel dat een openbare discussie over de ambtskwestie zou moeten plaatsvinden, los

van wat de bisschoppen van plan waren.¹²²

De centrale commissie besloot de wens van de concilie-adviseurs te honoreren. In november 1967 stelde zij de bisschoppen voor om een conciliecommissie 'de priester' in te stellen. De bisschoppen bleven echter huiverig. Zij vonden het onderwerp te omvattend voor één commissie en dachten eerder aan een instituut om deze vraagstukken te bestuderen.¹²³ Ook de plenaire vergadering van het concilie, begin januari 1968 voor de eerste maal bijeen, wenste echter een ambtscommissie.¹²⁴ Ruim een maand later werd er zo'n commissie ingesteld. De studiecmissie kreeg als opdracht mee 'De vernieuwing van het ambt in de kerk', en werd gevormd door twaalf leden, waaronder één niet-katholiek. Van onze onderzoeksgroep waren Govaart-Halkes, Vendrik, A. Willems en Schreuder lid. Voorzitter tot 1 juni 1969 was Schreuder; hij trok zich wegens 'drukke werkzaamheden' terug en werd in zijn functie opgevolgd door Willems. De commissie werkte hard. Begin mei 1968 leverde Willems reeds een 'Eerste ontwerp voor een uitgangspunt ten dienste van de ambtscommissie van het Pastoraal Concilie',¹²⁵ op grond waarvan Govaart-Halkes, Schreuder, Vendrik en secretaris Levelt een voorstel indienen tot structurering van de werkzaamheden.¹²⁶ Dit voorstel behelsde een opdeling van de commissie in subcommissies die, aangevuld met andere deskundigen, deelaspecten zouden bespreken.¹²⁷ Aan deze subcommissies werden onder meer toegevoegd: Braun, Bunnik, Van Eijden, Van Galen, De Kruijf en Laeyendecker.¹²⁸ In de eerste maanden van 1969 konden de resultaten van de subcommissies worden verwerkt tot hoofdstukken van het rapport, en in de commissie worden besproken. De eindredactie werd vervolgens verzorgd door Dekkers, stafmedewerker aan het Bredase Diocesaan Pastoraal Centrum. Ruim een jaar na de installatie van de commissie, eind mei 1969, leverde zij het resultaat van haar werkzaamheden in bij de concilierraad.¹²⁹

Het laatste op grond van onze onderzoeksthema's te bespreken concilierapport is dat van de oecumenische commissie onder de titel 'De eenheid welke de Heer maakt'. Al vanaf de eerste plannen voor het Pastoraal Concilie was het de bedoeling vertegenwoordigers van de andere kerkgenootschappen en levensbeschouwelijke groeperingen intensief bij het beraad te betrekken. Het secretariaat van het concilie had daartoe een speciale afdeling 'oecumenische contacten' in het leven geroepen, bemand door medewerkers van de Sint Willibrordvereniging: aanvankelijk swv-voorzitter Groot en studiesecretaris Fiolet, later deze laatste en De Lange (eveneens studiesecretaris).¹³⁰ Bovendien werd er een studiecmissie 'oecumenische vragen' ingesteld, die niet alleen opdracht kreeg een rapport uit te brengen, maar ook om de rapporten van de andere commissies te onderzoeken op "elementen die (zij) ter wille van de oecumenische verhoudingen in Nederland (zou) moeten ontrafden."¹³¹ De oecumenische commissie bestond uit tien katholieke en elf niet-katholieke leden. Evenals de ambtscommissie deelde deze commissie zichzelf op in een aantal subcommissies, die met niet-officiële adviseurs werden aangevuld.¹³² Onder de katholieke leden van de commissie waren uit onze onder-

zoeksgroep: voorzitter Groot, Fiolet, De Lange en Baas. Aanvankelijk maakten ook Thijssen en De Valk deel uit van de commissie. Het rapport 'De eenheid welke de Heer maakt' werd opgesteld door Fiolet en De Lange,¹³³ beiden uitgesproken voorstander van snelle oecumenische ontwikkelingen en van experimenten die daaraan zouden kunnen bijdragen.¹³⁴ Het rapport kwam, zoals wij nog zullen zien, dan ook niet-ongeschonden door de concilieraad.

Uit dit overzicht van het ontstaan en de herkomst van die rapporten die relevant zijn in het kader van ons onderzoek, wordt duidelijk dat in vrijwel alle gevallen intellectuelen uit onze onderzoeksgroep een wezenlijke bijdrage leverden aan het opstellen van de op het concilie besproken nota's en rapporten. De opvallende uitzondering op deze regel is wel het rapport 'Ruimte tot menswording voor de jeugd'. Zo goed als géén leden van onze onderzoeksgroep hebben zich met dit thema op het Pastoraal Concilie bezig gehouden. In de vijftien leden tellende commissie vinden wij er slechts één: Kuitenbrouwer. Deze heeft echter weinig van doen gehad met de (concept)teksten van het rapport.¹³⁵ Blijkens de verslagen van de gevoerde discussies vinden wij ook daar amper leden van onze onderzoeksgroep. De verschuiving in de aandacht van de intellectuelen die wij bij de inhoudsanalyse in hoofdstuk 6 konden vaststellen, wordt hier bevestigd. De aandacht voor de jeugdproblematiek, die er in de jaren vijftig was onder intellectuelen, verschoof in de jaren zestig naar kwesties van huwelijk en seksualiteit, moraal, geweten en dergelijke.

De gegevens die wij bijeen hebben gezet in *tabel 8.3* worden daarmee nog sprekender. Niet alleen maakten intellectuelen uit onze onderzoeksgroep een relatief groot deel uit van de studietoelagen, maar bovendien bepaalden zij sterk de inhoud van 'hun' rapporten. Daarnaast kregen zij ruim de tijd om de rapporten toe te lichten en te verdedigen in de plenaire vergaderingen, hetgeen mede het hoge percentage verklaart in de kolom 'sprekijid'.

4.3. Spanningsvelden in het optreden van intellectuelen

De opinies van de intellectuelen, wier werkzaamheden wij blijkens het voorgaande vooral in de studietoelagen hebben kunnen localiseren, werden niet altijd zonder meer aanvaard. Zowel in de concilieraad, die de rapporten de eerste instantie moest beoordelen, als in de plenaire vergadering werd verschillende malen kritiek geuit. Op het Pastoraal Concilie zijn dan ook spanningsvelden en zelfs conflicten aanwijsbaar, waar intellectuelen bij betrokken waren. Naast inhoudelijke discussiepunten, die wij in de volgende paragraaf zullen bespreken, was in een aantal gevallen ook het optreden van de adviseurs, studietoelagen of van individuele personen uit onze onderzoeksgroep in het geding. In grote lijnen lijken er drie kwesties van betekenis: de positie van de intellectuelen in de verhouding tussen geloof en wetenschap, de relatie tussen intellectuelen en kerkelijk gezag, en de positie van de conservatieven onder de intellectuelen.

4.3.1. *Geloof en wetenschap*

De spanning tussen geloof en wetenschap kwam op het Pastoraal Concilie op twee wijzen naar voren: als een problematische verhouding tussen theologie en sociale wetenschappen, én als een spanningsveld tussen de graad van abstractie van de rapporten en de behoefte aan gelovige inspiratie onder de afgevaardigden. De verhouding tussen theologie en sociale wetenschappen speelde al in de eerste plannen voor het concilie een rol. Op de al besproken vergadering van PINK-adviseurs op 14-15 maart 1966 werd een zekere tegenstelling gemaakt tussen theologen die Vaticanum II zouden willen 'doorvertalen' en andere deskundigen, die uit "onderzoek naar de feitelijke situatie van de kerk in Nederland" wel eens de conclusie zouden kunnen trekken, dat er in ons land andere kwesties speelden dan op Vaticanum II. Met name de theoloog Schillebeeckx toonde zich een fervent tegenstander van deze tegenstelling. "Men kan het niet zo voorstellen, dat bv. de sociologie en de psychologie (en alle menswetenschappen) uitsluitend inductief denken en dus alleen uitgaan van de ervaringswerkelijkheid, terwijl de theologie uitsluitend deductief zou denken, vanuit a-priori's en niet vanuit de concrete bestaanservaring. De theologische commissie stelt daarentegen duidelijk voorop, dat (...) ook de theologie (...) een 'menswetenschap' kan genoemd worden".¹³⁶

Het empirische karakter van de theologie, door Schillebeeckx verdedigd, werd door de verschillende studietoelagen dusdanig in de praktijk gebracht, dat er in de concilierraad en vervolgens op de plenaire vergadering discussies konden ontstaan over het theologisch of het gelovig 'gehalte' van de rapporten. Al bij het eerste te bespreken rapport, dat van de gezagscommissie, was dit het geval. In zijn vergadering van 14 november 1967 achtte de concilierraad een bijbels-theologische verdieping van het rapport onontbeerlijk. Er werd een ad hoc-commissie ingesteld om deze 'bijbels-theologische overwegingen' op te stellen, bestaande uit twee reformatische theologen en de katholieke theologen Beemer (lid van de gezagscommissie), Fiolet, Haarsma en Van Iersel.¹³⁷ Inmiddels werd op 15 november 1967 het rapport gepubliceerd, zodat men reeds vóór de aanvang van de plenaire vergadering beschikte over een aantal commentaren. Voor zover wij over deze commentaren beschikken,¹³⁸ kan worden gezegd dat het rapport over het algemeen weliswaar als niet onjuist, maar tevens als te sociologisch, te constaterend werd ervaren. Men miste een gelovige fundering en een bespreking van de bijbels-theologische aspecten van het gezag.¹³⁹

Op de eerste plenaire vergadering (3-5 januari 1968) gaven commissievoorzitter Loeff en commissielid Plattel toe, dat het rapport empirisch en weinig theologisch was. Loeff beriep zich op het doel van het Pastoraal Concilie: niet de theologische beschouwingen van het Vaticaanse Concilie te herhalen, maar de lijn van dit concilie verder dóór te trekken door 'de stem van het kerkvolk' te laten horen. Hij stelde zich daarmee op hetzelfde standpunt als de PINK-adviseurs. Plattel benadrukte eveneens dat de commissie een be-

schrijving had willen geven en meende voorts "dat men eerst aan wetenschap en historie de kans moest geven vóór men met theologische uitspraken kwam." In feite echter was het rapport niet puur beschrijvend. De commissie deed er een reeks aanbevelingen in voor veranderingen van gezagsstructuren, veranderingen die niet werden bepleit op grond van theologische argumenten, maar op grond van empirische argumenten: de feitelijke gezagsbeleving van de katholieken was veranderd. Met betrekking tot het bijbels-theologische stuk van de ad hoc-commissie stelde Loeff vast, dat het "voldoende ruimte laat voor een ontwikkeling als in het rapport gezagsbeleving voor ogen staat."¹⁴⁰

De spanning tussen een theologische fundering van het kerkelijk gezag en de feitelijke veranderingen in gezagsbeleving (benadrukt in het rapport), deed de discussie op den duur op dood spoor belanden. Er werd een redactiecommissie ingesteld om de verschillende invalshoeken tot één geheel om te smeden. Op de plenaire vergadering van 7-10 april 1968 werden deze 'Stellingen en aanbevelingen over 'De werking van het gezag' besproken. Het stuk ontmoette vernietigende kritiek, en speciaal de erin aangebrachte tegenstelling tussen de kerk als kerk van Christus, met daarom een eigen verantwoordelijkheid voor de bisschoppen, en anderzijds de kerk als gemeenschap, waarin de gezagsdrager woordvoerder van de gemeenschap is (stelling 3). Groot kwalificeerde het stuk als 'karakterloos' en zei "terug te verlangen naar het rapport-Loeff en de daarbij gevoegde theologische aantekeningen." Het stuk werd opnieuw terug-verwezen naar de conciliaraad, en de plenaire vergadering besloot bij motie dat zij een eventuele nieuwe versie niet per se terug wilde zien.¹⁴¹ Er kwam echter geen nieuwe versie meer.

Het thematisch aan het gezagsrapport verwante rapport van de ambtscommissie ontmoette op de vijfde plenaire vergadering (4-7 januari 1970) gelijksoortige bezwaren. Opnieuw was het hier eerst de conciliaraad die fundamentele bezwaren 'van theologische aard' koesterde tegen het rapport. Het hieruit voortvloeiende conflict zullen wij nog bespreken; in ieder geval wees de ambtscommissie het verwijt af dat er geen theologische bezinning in het rapport plaatsvond, maar bleek niettemin bereid deze theologie in een 'ten geleide' bij de aanbevelingen nader aan te duiden. Veel meer dan een aanduiding bevatte het 'ten geleide' echter niet. Verwezen werd naar de theologische ruimte die in de afgelopen jaren was geschapen voor een nieuwe ambts-theologie: het tweede hoofdstuk van *Lumen Gentium*, de constitutie over de liturgie *Sacrosanctum Concilium* en het exegetisch en theologisch voorwerk dat al was verricht door theologen als Schillebeeckx.¹⁴² De commissie zelf stelde, geen uitgesproken theologisch standpunt in te willen nemen, maar vond in de hedendaagse theologie haar visie wel degelijk verantwoord. Toegegeven werd, dat sommigen het rapport konden opvatten als ontrouw aan de traditie. De commissie meende zelf echter fundamenteel trouw te Zijn aan Christus en zijn kerk met de volgende twee uitgangspunten: het Godsvolk is als gehéél geroepen en is niet te verdelen in actieve en passieve leden, en: daarbinnen hebben sommigen de taak van het leiderschap ontvangen met een

speciale zending van zowel Christuswege als vanwege de medegelovigen.

Op de eerste dag van de discussies over het rapport nam commissievoorzitter A. Willems de uitvoerige verdediging ervan op zich.¹⁴³ Het rapport ontmoette nu ook in de plenaire vergadering veel kritiek om het, al dan niet vermeende, ontbreken van theologische grondslagen. De gezamenlijke delegaties bekritiseerden bij monde van Chamuleau op zijn zachtst gezegd de 'niet geëxpliciteerde ambtstheologie', of sterker de afwezigheid van een bijbelse en theologische fundering. Dezelfde bezwaren kwamen uit de oecumenische commissie. Namens de bisschoppen verklaarde de Groningse bisschop Möller, zich af te vragen of de (impliciete) theologische visie in het rapport wel in overeenstemming was met het Vaticaans Concilie.

Voorzitter Willems reageerde onderkoeld op deze bezwaren: "Het bezwaar dat het rapport te functioneel en te sociologisch te werk gaat en te weinig bijbels-theologisch, heeft de commissie reeds in een eerder stadium bereikt. Persoonlijk mag ik hier wel aan toevoegen, dat ik geroerd ben door de zorg voor de theologie. Ik heb echter het boze - en ik geef onmiddellijk toe: onbewijsbare - vermoeden dat, wanneer de commissie een weldoortimmerd theologisch stuk ter tafel gebracht zou hebben, ze weggehoond zou zijn met de opmerking: dit zet geen zoden aan de dijk."¹⁴⁴ Naar zijn mening had de bijbelse spiritualiteit, te weten de dienstbaarheid, alle aandacht gehad, en opnieuw wees hij op de ruimte die er in de bijbel werd gegeven voor verschillende ambtsmodellen. Het Tweede Vaticaans Concilie was zich daarvan wel degelijk bewust geweest, al had dat het oude ambtsmodel gehandhaafd.¹⁴⁵

Terwijl Willems echter nog bescheiden was over het theologisch gehalte van het rapport - in feite verwees hij alleen naar het gebruik van recente theologische ontwikkelingen als achtergrond voor dit functionele rapport - verdedigde Schillebeeckx in ongewoon felle bewoordingen óók het zijns inziens goede theologische gehalte van het rapport. Hij beval het episcopaat aan om het decreet *Presbyterorum Ordinis* nog eens goed te lezen. Het rapport had slechts een minder sacrale terminologie gekozen. Hij vond er de bijbelse theologie en zelfs de scholastieke (speciaal de thomistische) en Trentse ambtstheologie in moderne bewoordingen in terug. "Ik zou het (...) een aanfluiting (vinden) van heel de moderne en traditionele theologie als men zou zeggen dat hier een onvolledige geloofsvisie is gegeven op het ambt."¹⁴⁶ In de loop van de discussie werden de bezwaren tegen het rapport wel duidelijker. Men was het vooral oneens met het 'laagkerkelijke karakter' van het stuk. Het was verschillende sprekers te functioneel, te weinig sacraal. Haarsma verwoordde hetzelfde bezwaar later op de dag bij de bespreking van aanbeveling II, waar de functie van het ambt werd omschreven als 'gelovig voorgaan in de christelijke levensinspiratie': de priester is ook een 'man Gods', hij heeft iets over God te zeggen.¹⁴⁷ Aan het slot van de 'algemene beschouwingen' bleek de commissie bij monde van Willems deze bezwaren wel te begrijpen. Hij wees er nog slechts op dat de commissie een gerichte, functionele opdracht had gekregen. Bovendien was het rapport beïnvloed door

het feit dat de oude theologie, met haar overaccentuering van het sacrale aspect, voor een deel de ambts crisis had veroorzaakt.

Het spanningsveld dat bij de besprekingen over deze rapporten naar voren kwam werd minder uitvoerig ook wel ten aanzien van andere rapporten signaleerd. Zo werd van het rapport 'huwelijk en gezin' gezegd dat het typisch-christelijke er achter schuilt. Dit rapport werd door één delegatie zelfs getypeerd als 'humanistisch-sociologisch'.¹⁴⁸ De vragen die de meeste rapporten opriepen, waren geen vragen, ontstaan uit 'zorg voor de theologie', maar waren vragen naar het typisch-christelijke: wat is het verschil tussen een kerkelijke en wereldlijke gezagsdrager, een christelijk of niet-christelijk huwelijk, een priester of een leek, een priester of een humanistisch raadsman.¹⁴⁹ De verwijzingen naar en verwijten betreffende het ontbreken van een (bijbelse) theologie waren in feite wensen voor een antwoord op deze vragen. Dit werd langs een wat andere weg duidelijk op de vierde plenaire vergadering (9-11 april 1969), toen de rapporten over secularisatie, geloofsbeleving en geloofspraktijk aan de orde waren.

Na de openingsredes van Alfrink en voorzitter Steenkamp begon de plenaire vergadering zijn werkzaamheden met een forumdiscussie over de secularisatie-nota. De concilierraad had tot deze procedure besloten omdat, aldus Lescrauwaet, voorzitter van de concilierraad, de thematiek zich niet leende voor praktische voorstellen waarover de vergadering zou kunnen stemmen.¹⁵⁰ Lescrauwaet zat ook de forumdiscussie voor. In het forum namen de commissieleden Baas, Smulders, Weterman en de niet-katholiek Roessingh plaats. De discussie werd beheerst door een felle woordenwisseling tussen Weterman en de Bredase vicaris-generaal H. Ruygers (lid van de Bredase delegatie). Ruygers wees de wijsgerige, kennistheoretische benadering van het rapport af en merkte er snijdend over op: "Stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw door de God van de wetenschap." Hij achtte het rapport geschikter voor het Thijmgenootschap dan voor het Pastoraal Concilie.¹⁵¹ Tegenover de invalshoek van het rapport stelde hij een andere kenwijze, namelijk een gelovige, ten aanzien van de wereld. De leden van de commissie, en met name Weterman en Smulders, hielden daarentegen vast aan hun 'wetenschappelijk spreken over het godsdienstige' (Smulders). Dit was huns inziens de beste mogelijkheid om de secularisatie serieus te nemen. Voorzitter Lescrauwaet stelde daarop de vraag, waar wij dan God moeten zien in een gesecculariseerde wereld. In tegenstelling tot andere sprekers, die God herkenden in de kerk en/of in de wereld, waren de commissieleden Baas, Smulders en Weterman ook hier voorzichtig: wij hebben altijd te maken met menselijke projectie (Weterman); God is "radicaal nabij en radicaal anders" (Smulders).¹⁵² In de pers werd deze discussie kritisch getypeerd als die van "wetenschappelijke hoogdravers".¹⁵³

Niet alleen het secularisatierapport leverde echter dergelijke kritiek op, maar ook de rapporten 'geloofsbeleving' en 'geloofspraktijk'. De delegaties lieten bij monde van rapporteur Chamuleau weten opnieuw 'het verkondigende element' in de rapporten te missen. Zij vonden dat de eigen aard van het

geloven onvoldoende tot uitdrukking kwam. Bovendien kwam er kritiek op de abstractiegraad van de rapporten. "Velen gaat dit denkers-geloven ver boven de pet", aldus Chamuleau.¹⁵⁴

Hoewel niet altijd precies duidelijk werd, waar de punten van kritiek op de rapporten van de studietoelagen lagen, valt er uit het bovenstaande een zekere tegenstelling af te lezen tussen enerzijds een empirisch-wetenschappelijke benadering, soms samengaand met een hoge abstractiegraad, en anderzijds (het ontbreken van) een 'verder gaan dan de empirie': een gelovige, bijbels gefundeerde zienswijze, die ook de 'gewone gelovigen' zou kunnen inspireren. Over het algemeen kan gezegd worden dat de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep vooral de eerste benadering vertegenwoordigden. Dit geldt ook voor de meeste theologen, wier invalshoek door Schillebeeckx reeds als 'óók empirisch' was gekenmerkt en verantwoord. De intellectuelen vormden overigens geen homogeen blok tegenover afgevaardigden en/of bisschoppen. Kritieken op de verschillende rapporten vanuit een minder empirisch-wetenschappelijke benadering (een gelovige of theo-logische) werden onder andere door De Moor geuit ten aanzien van het gezagsrapport, door Schoonenberg en Haarsma over het ambtsrapport en H. Ruygers over de secularisatienota.¹⁵⁵ Desalniettemin moeten wij de intellectuelen als 'type' van op het concilie aanwezig zijn toch vooral zien als vertegenwoordigers van een gesecculariseerde, empirisch-wetenschappelijke benaderingswijze en niet als voorstanders van een (huns inziens voorbarige) religieuze duiding van de aan de orde zijnde thema's.¹⁵⁶

4.3.2. Intellectuelen en bisschoppen

Het Pastoraal Concilie was door de bisschoppen in het leven geroepen als een gelovig beraad van heel katholiek Nederland. De adviezen van de deskundigen hadden daarin een belangrijke plaats gekregen. Daarmee was echter een tweede spanningsveld in het concilie ingebouwd: de deskundigen - en met name de intellectuelen - zouden ernaar streven hun standpunten zo zuiver en consequent mogelijk uiteen te zetten en bij voorkeur ook in het kerkelijk beleid gerealiseerd willen zien. De bisschoppen hadden uiteraard een speciaal oog voor de orthodoxie en de beleidsmatige haalbaarheid ervan. Het lag voor de hand dat beide 'belangengroepen' in de eerste plaats zouden streven naar een structureel sterke positie op het Pastoraal Concilie. Reeds in een vroeg stadium was kardinaal Alfrink, blijkens zijn boven aangehaalde uitspraak over de positie van de 'leden van de hiërarchie', bezorgd over een (te) grote invloed van de deskundigen. Zijn zorg werd ongetwijfeld nog bevestigd door de tumultueuze vergadering van deze personen, onder leiding van de concilierraad, op 19 januari 1967. Wij zagen al hoe zij bij deze gelegenheid opteeden voor verdergaande bevoegdheden dan in de toenmalige structuur was voorzien. De Centrale Commissie daarentegen ging kort daarop zonder problemen méé met voorstellen van de werkgroep van theologen en canonisten om de struc-

tuur van het Pastoraal Concilie te wijzigen en de deskundigen te weren als leden van de plenaire vergaderingen.

Het is opvallend dat de concilierraad - gekozen door de deskundigen - bij het opstellen van een nieuwe structuur volledig werd gepasseerd.¹⁵⁷ Pas na lang aandringen door de voorzitter, Van Melsen, werd deze in de gelegenheid gesteld de visie van de concilierraad op de structuurwijzigingen in de centrale commissie naar voren te brengen. Zijn voorstellen behelsden een meer geleidelijke structuurwijziging, waarbij de deskundigen in een plenaire vergadering, uitgebreid met vertegenwoordigers van priesters, religieuzen en leken, over nieuwe statuten zouden praten. De concilierraad werd bij dit voorstel gesteund door de voorzitters en secretarissen van de studiecmissies.¹⁵⁸ Het voorstel van dit de deskundigen vertegenwoordigende orgaan werd door de op 26 mei 1967 ingestelde statutencommissie echter terzijde gelegd.

Enkele maanden later werden de nieuwe statuten, na goedkeuring door de bisschoppen, gepubliceerd.¹⁵⁹ De deskundigen in de studiecmissies waren van leden van de plenaire vergadering tot adviseurs geworden. Daarmee was ook de betekenis van de concilierraad afgenomen. Deze raad fungeerde nu vooral als 'doorgeefluik' van de rapporten van de studiecmissies naar de centrale commissie enerzijds en de plenaire vergadering anderzijds. Op deze wijze was er een structuur geschapen waarbij een botsing tussen bisschoppen en deskundigen over rapporten in de eerste plaats intern werd gehouden: centrale commissie en concilierraad bogen zich er over vóór toezending aan de plenaire vergadering plaatsvond. Een directe confrontatie tijdens plenaire vergaderingen werd hierdoor echter niet uitgesloten.

Niettemin gaven studiecmissies of individuele adviseurs er in een aantal gevallen duidelijk blijk van hun intellectuele onafhankelijkheid te willen bewaren en niet bereid te zijn tot wat in sociaal-wetenschappelijk onderzoek heet 'sociaal wenselijke antwoorden'. Eén voorbeeld daarvan is het optreden van de gezagscommissie, nadat haar rapport eerst door de concilierraad en later door de plenaire vergadering feitelijk was afgewezen. Na de eerste plenaire vergadering had de concilierraad een redactiecmissie ingesteld om het gezagsrapport te herschrijven, maar daarvan maakten geen leden van de gezagscommissie deel uit: de commissie had zich en bloc uit de werkzaamheden teruggetrokken.¹⁶⁰

In de tweede helft van 1969 raakte de ambtscommissie in conflict met de concilierraad, die zoals wij al zagen bezwaren van theologische aard had tegen haar rapport. De concilierraad legde het probleem voor aan de centrale commissie, die het stuk moeilijk kon goedkeuren. Als zij dat immers deed zouden de bisschoppen - in deze commissie vertegenwoordigd - eigenlijk geen van het rapport afwijkend standpunt kunnen innemen. De centrale commissie besloot op 14 juli 1969 de 'titel'¹⁶¹ te veranderen en de commissie te vragen de kritiek te verwerken.¹⁶² Het eerste gebeurde: in de titel werd de nadruk gelegd op het functionele karakter van het rapport voor de huidige omstandigheden. Dat het tweede gebeurde, zoals W. Goddijn suggereert, lijkt hoog-

stens het geval voor kleinere punten. De commissie reageerde namelijk woedend. Voorzitter Willems beschuldigde Goddijn telefonisch van 'methoden van de Romeinse curie'. Inmiddels was het rapport voorgelegd aan de bisschoppenconferentie, die een Salomons-oordeel velde: de conciliaard zou het rapport aan de plenaire vergadering aanbieden als discussiestuk omdat er praktische gedachten en nuttige richtlijnen in staan en omdat het stuk aanleiding geeft tot een fundamentele gedachtenwisseling. Zij stelde echter als voorwaarde dat de conciliaard haar opmerkingen in een toe te voegen 'ten geleide' zou publiceren.¹⁶³ Daarmee was de zaak echter nog niet opgelost. Lescrauwaet, de voorzitter van de conciliaard, schreef namelijk dit begeleidend woord (dat hij ook aan Alfrink voorlegde) bij het rapport en stuurde dat de ambtscommissie toe. Zijn ontwerp was in het bijzonder tot de priesters gericht en signaleerde het ontbreken van bijbelse en theologische gegevens over roeping en zending van de priester, de betekenis van de sacramentele *ordo* en over de betekenis van bijbelse woorden als 'herders' en 'leraren' voor de priesters van nu. Het antwoord op deze vragen, aldus Lescrauwaet, valt slechts tussen de regels door te lezen.¹⁶⁴ Opnieuw kwam de commissie in verzet: de discussie, zo meende zij, zou erdoor op een spoor gezet worden dat de commissie niet deelt, en zij vond bovendien dat de conciliaard zich de verantwoordelijkheden van de commissie wilde aanmatigen. De leden wensten of het begeleidend woord zelf te herschrijven, of dat van Lescrauwaet achteraan te plaatsen als een 'nabeschouwing van de conciliaard'. Op 28 augustus 1969 deelden enkele commissieleden aan Lescrauwaet mee, dat de commissie overwoog af te treden als deze alternatieven niet haalbaar waren.¹⁶⁵ In een gesprek tussen Lescrauwaet en leden van de commissie op 29 augustus 1969 werd besloten dat de commissie zelf een Ten Geleide zou schrijven. Deze procedure werd nog tijdens dit overleg door Alfrink telefonisch goedgekeurd. De tekst werd als Inleiding op het rapport geschreven door Willems en goedgekeurd door Alfrink.¹⁶⁶

Op de plenaire vergaderingen werd eveneens een aantal malen duidelijk, dat de intellectuelen niet onmiddellijk klaarstonden om bisschoppelijke standpunten te ondersteunen. In de discussies over de rapporten 'geloofsbeleving' en 'geloofspraktijk', die zich concentreerden rond de thema's pluriformiteit en experiment,¹⁶⁷ voerde Alfrink drie argumenten aan voor de grenzen van pluriformiteit en experimenten, en voor een beslissende rol van de bisschoppen daarbij: a) iemand moet voor het ogenblik het (eventueel onfeilbare) laatste woord hebben; b) de bisschop moet het geloof behoeden, en c) de bisschop staat voor collegialiteit in de wereldkerk.¹⁶⁸ Voor deze gedachten zocht Alfrink onmiskenbaar steun bij zijn adviseurs. Zo zei hij in verband met de discussie over collegialiteit: "Er is een fundamentele vraag waarop ik vanaf drie uur heb zitten wachten, of de aanwezige theologen daar een duidelijk woord over zouden willen spreken."¹⁶⁹ In de discussie leverden met name Schillebeeckx, Haarsma, Van Iersel, Groot en Snijders echter uitsluitend argumenten tegen die van Alfrink.¹⁷⁰

Een dergelijke situatie ontstond op de vijfde plenaire vergadering in januari 1970, toen de kwestie over de vrouw in het ambt ter discussie stond: "Die redenen (om de vrouw uit het ambt te weren E.S./L.W.) had ik van theologen willen horen, maar daar zijn ze toch nog niet aan toegekomen." En even later: "Maar daar blijft voor mij een vraag liggen. Als pater Schillebeeckx die voor mij kan oplossen, zal ik hem zeer dankbaar zijn." Aldus Alfrink.¹⁷¹ Ook in dit geval steunden theologen als Willems en Schillebeeckx, en zelfs de behoudende Van der Meer,¹⁷² hem niet.

Studiecommissies of individuele intellectuelen stonden op het Pastoraal Concilie echter niet altijd tegenover de bisschoppen. Wanneer er aanbevelingen ter discussie stonden met belangrijke kerkpolitieke implicaties, werden dikwijls tekstwijzigingen aangebracht door theologen, na overleg met (enkele) bisschoppen of door bisschoppen na overleg met adviseurs uit en buiten de studiecommissies, waarna de aanbevelingen in die vorm werden aanvaard door de plenaire vergadering.¹⁷³ Een zeer duidelijk voorbeeld van 'inschikkelijkheid' ten opzichte van de bisschoppen gaf de studiecommissie 'oecumene' voor en tijdens de laatste plenaire vergadering (5-8 april 1970).

Het bij de concilierraad ingediende rapport 'De eenheid welke de Heer maakt' bevatte een groot aantal voorstellen, welhaast eisen, met betrekking tot oecumenische experimenten op allerlei terrein. Zoals wij nog zullen zien betrof het een onderwerp dat vooral intellectuelen in de voorgaande zittingen na aan het hart had gelegen. Het rapport kwam echter niet ongeschonden door de gangbare behandeling in achtereenvolgens de concilierraad, de centrale commissie en de bisschoppenconferentie. Een reeks van passages en aanbevelingen waarin van experimenten sprake was, werd geschrapt.¹⁷⁴ Niettemin stelde de studiecommissie zich bij monde van voorzitter Groot op achter het gemitigeerde rapport. De commissie wilde rekening houden met "de moeilijke situatie waarin de rooms-katholieke kerk in Nederland met name sinds de januarizitting van dit concilie terecht is gekomen."¹⁷⁵ Een op die zitting aangenomen aanbeveling om de celibaatsverplichting op te heffen had de spanning tussen Rome en Nederland immers snel doen toenemen. Daarmee is tevens duidelijk wie tot censuur van het rapport hadden besloten of geïnspireerd: de Nederlandse bisschoppen hadden de eerste versie van het rapport afgewezen. Als gevolg daarvan was de tekst op verschillende plaatsen afgezwakt, terwijl in de aanbevelingen zelfs duidelijk was 'geknipt'.¹⁷⁶

De inconsequenties tussen rapport en aanbevelingen waren het eerste wat de delegaties op de plenaire vergadering aan de orde stelden. Opvallend in hun rapportage is dat elke verwijzing naar de voorafgegane kortwieking van het rapport ontbreekt. Deze rapportage maakt daardoor een welhaast naïeve indruk. Pas uit de daarop volgende reactie van commissievoorzitter Groot valt op te maken, dat de delegaties op de hoogte moesten zijn geweest van de ontstaansgeschiedenis van het rapport. Hij stelde zich volledig op achter het rapport met de overweging, dat de commissie "voor het beleid geen aanbevelingen (wil) opdringen die door de betrokken kerk op het ogenblik als

onaanvaardbaar zouden worden beoordeeld" en - zo blijkt uit de voorgeschiedenis - ook in feite wàren beoordeeld. Maar, zo merkte hij ook op: "De oecumenische commissie had het gaarne anders gezien."¹⁷⁷ De reformatorische sprekers nà hem lieten zich in vergelijkbare bewoordingen uit. Alleen Fiolet, een van de beide auteurs van het rapport, trachtte de vergadering een standpunt te ontlokken dat zou kunnen afwijken van dat van de bisschoppen. Hij deed dit door te stellen dat de commissie zich met de voorgestelde wijzigingen solidair had verklaard, omdat zij slechts adviescommissie was.¹⁷⁸ De plenaire vergadering daarentegen heeft, aldus Fiolet, een eigen verantwoordelijkheid, en zou zich in het bewustzijn daarvan uit dienen te spreken.¹⁷⁹ Daarmee speelde hij de bal terug die de commissie was toegespeeld door Smits (namens de Bossche delegatie), die de commissie had uitgedaagd de kerkpolitieke redenen achter de wijzigingen uit de doeken te doen.¹⁸⁰ Alfrink stond onmiddellijk klaar om de wig, die Fiolet op deze wijze tussen bisschoppen en de rest van de plenaire vergadering trachtte te drijven, weg te nemen: bisschoppen en het gelovig volk vormen samen één plenaire vergadering.

Niettemin bleek in het vervolg van de discussie, dat de delegaties verder wilden gaan dan de aanbevelingen (speciaal in het geval van de open communie). Deze aanbeveling vormde aanleiding voor uitvoerige interventies, waarbij met name de bisschoppen nieuwe formuleringen voorstelden. Zij vergaderden er zelfs nog 's avonds over met enkele theologen¹⁸¹ en commissievoorzitter Groot. Het resultaat was, dat de herschreven aanbeveling de volgende dag werd aangenomen als een aanbeveling van de plenaire vergadering 'ten overstaan van de bisschoppen'.¹⁸²

Het optreden van intellectuelen uit onze onderzoeksgroep, waartoe wij ons in het voorgaande hoofdzakelijk hebben beperkt, maakt op het eerste gezicht een dubbelzinnige indruk. Nu eens steunden zij de bisschoppen volop, dan weer werden bisschoppelijke argumenten zo goed als van de tafel geveegd. Deze dubbelzinnigheid kwam echter overeen met de evenzeer dubbele positie van de bisschoppen. Het Pastoraal Concilie was weliswaar een beraad voor en van de Nederlandse kerkprovincie, maar had anderzijds ook consequenties voor de verhouding tussen Nederland en Rome. Het concilie werd door de Romeinse kerkelijke leiding met argusogen gevolgd: voortdurend dreigde het gevaar dat men in Nederland in Romeinse ogen te ver zou gaan. Op dit punt nu werkten vooral de theologen onder de intellectuelen cendrachtig met de bisschoppen samen. Zij waakten ervoor om de Nederlandse bisschoppen - voor zover dat toen te overzien was - niet in onmogelijke posities te brengen, beraadslaagden dan ook tot in de kleine uurtjes over tactvoller amendementen op pastorale aanbevelingen en bleken zelfs bereid de bisschoppelijke ingrepen in het oecumenerapport te accepteren.

Waar het echter de eigen Nederlandse situatie en de inhoudelijke gedachtenwisselingen daarover betrof waren de intellectuelen dikwijls de scherpste opponenten van de bisschoppen. Zelfs toenmalige bisschoppelijke adviseurs als Groot, Haarsma en Schillebeeckx bleken niet van plan te zijn bisschoppelijke

argumenten te ondersteunen ten koste van hun principieel inhoudelijke opvattingen. In discussies ging het daarbij niet slechts om fundamentele kwesties van theologische aard (zoals de discussie over de vrouw in het ambt), maar ook over het feitelijke bisschoppelijke beleid. Vragen waar bestuurders gewoonlijk mee in aanraking komen: wat is de haalbaarheid, waar zijn de grenzen van pluriformiteit en experimenten, werden door de intellectuelen ontweken. Waar de bisschoppen alsnog deze grenzen zelf meenden te moeten trekken, ontmoetten zij heftige kritiek op grond van niet-kerkpolitieke, inhoudelijke argumenten.

Men kan het niet zo voorstellen dat intellectuelen uitsluitend een voorkeur hadden voor principiële inhoudelijke stellingnames terwijl de bisschoppen alleen kerkpolitieke (haalbaarheids)vragen aan de orde stelden. Beide 'partijen' werden tijdens het Pastoraal Concilie geconfronteerd met haalbaarheidsvragen. Het verschil tussen intellectuelen en bisschoppen was echter vooral hierin gelegen, dat de laatsten eerder dan de eersten grenzen zagen opdoemen. De bisschoppen hadden te maken met beleid op Nederlands en wereldniveau, terwijl de intellectuelen pas wanneer het wereldniveau zich aandienende, bereid waren om naar politieke oplossingen te zoeken. Anders gezegd: de intellectuelen hadden een inhoudelijke en structurele vernieuwing voor ogen van het *Nederlandse* katholicisme. Hun opvattingen daarover zijn in de diverse rapporten terug te vinden. Deze vernieuwing zou door de Nederlandse bisschoppen moeten worden gesteund en overgenomen. Vervolgens zou er vanuit de 'eigen Nederlandse situatie' een dialoog met 'Rome' moeten plaatsvinden. De intellectuelen waren zich er heel wel van bewust dat niet zij, maar de bisschoppen deze dialoog zouden moeten voeren; voor de realisering van hun opvattingen waren zij dus van de, van *déze* bisschoppen afhankelijk. Deze (dubbelzinnige) positie van de intellectuelen op het Pastoraal Concilie kwam dan ook het sterkst tot uiting in de welhaast profetische woorden van Vendrik (ambtscommissie): "Ik vrees het moment waarop zij (de bisschoppen E.S./L.W.), door ouderdom of ziekte gedwongen, moeten stoppen. Ik denk dat, als zij nu niet op het ogenblik haast maken (...) dan hun hele pontificaat voor een groot stuk voor niks geweest is."¹⁸³

4.3.3. De positie van de conservatieven

Hoewel het merendeel van de leden van onze onderzoeksgroep een vernieuwing van katholieke opvattingen beoogde, bevinden zich er ook enkele uitgesproken conservatieve intellectuelen in. Ook aan het Pastoraal Concilie namen conservatieve intellectuelen deel. In welke positie bevonden deze zich?

De organisatoren van het concilie en met name de bisschoppen streefden ernaar dat de opvattingen van behoudende katholieken op het Pastoraal Concilie naar voren zouden komen. In enkele gevallen werden reacties van deze zijde, ondanks het feit dat zij te laat waren binnengekomen om de concilierraad te passeren, toch op de plenaire vergaderingen aan de orde gesteld.

Naar aanleiding van een brief van vier gynaecologen over het rapport 'huwelijk en gezin' zei Alfrink, dat men de bisschoppen dan niet achteraf zou kunnen verwijten, dat deze groep (van behoudende katholieken) geen kans krijgt zich te uiten.¹⁸⁴ In verschillende studietoelagen waren eveneens conservatieven opgenomen, hetgeen vaak reeds vóór de plenaire vergaderingen aanleiding tot onenigheid gaf. Zo distantieerde De Goey, lid van de commissie die de secularisatienota opstelde, zich van de nota na voltooiing daarvan. Als excuus voerde hij zijn regelmatige afwezigheid bij de vergaderingen van de commissie aan, evenals trouwens op de betreffende plenaire vergadering; daarom had hij naar zijn zeggen zo laat gereageerd.¹⁸⁵

Het was echter vooral de commissie 'hedendaagse geloofsbeleving' die een poging had gedaan progressieve en conservatieve standpunten in één rapport samen te brengen. De meningen in de commissie, waarin van conservatieve zijde Maltha en Den Ottolander zitting hadden, over de bronnen van de geloofscrisis en een daarop afgestemde pastoraal liepen zo ver uiteen, dat men zich genoodzaakt zag de plenaire vergadering te voorzien van een rapport met alternatieven. De leden van de commissie waren het er wel over eens dat deze alternatieven elkaar qua mentaliteit en praktische consequenties uitsloten. Zelf stelde de commissie over haar beraadslagingen vast: "Uitvoerige en diepgaande mondelinge en schriftelijke discussies brachten wel meer begrip en versterkten het respect voor elkaars opvattingen, maar konden de standpunten niet verzoenen."¹⁸⁶ Het weergeven van beide standpunten in één rapport bleek echter evenmin bevredigend. Na de voltooiing ervan besloten Maltha en Den Ottolander het rapport niet te ondertekenen "omdat wij er het geloof van de Kerk niet genoeg in herkennen."¹⁸⁷ Zij dienden op de valreep een minderheidsrapport in en zetten daarmee de concilierraad en de centrale commissie voor het blok: afwijzen of, zonder het te hebben bestudeerd, toch ter beschikking van de plenaire vergadering te stellen. De beide voorzitters besloten tot het laatste.¹⁸⁸

De beide niet-ondertekenaars hadden kennelijk zelf weinig of geen aandeel gehad in de formulering van het behoudende alternatief in het rapport zelf. Dit is niet alleen af te leiden uit het taalgebruik, maar volgt ook uit wat zij in hun minderheidsnota zeggen: "dat onze positie geschilderd ging worden met de woorden van onze tegenstanders, hetgeen uiteraard in ons nadeel moest uitvallen"¹⁸⁹

De conservatieve intellectuelen plaatsten zich op het standpunt dat het geloof, zoals dat was geformuleerd door het kerkelijke gezag, in de rapporten aanwezig diende te zijn. Hun referentiekader werd in de eerste plaats gevormd door "de zekerheden die wij dankzij de Kerk bezitten."¹⁹⁰ Zij beperkten zich echter niet tot het uitsluitend herhalen van uitspraken van het leergezag, hetgeen moge blijken uit twee voorbeelden.

Uit de minderheidsnota bij het rapport 'Hedendaagse geloofsbeleving'¹⁹¹ wordt duidelijk, dat de betreffende commissie weliswaar in de eerste plaats verdeeld was over de waardering van de geloofscrisis van de katholieken,

maar dat deze waardering repercussies had voor de rest van het rapport. Maltha en Den Ottolander konden zich niet vinden in de tegenstelling, die naar hun mening gemaakt werd, tussen hiërarchie en profetische kerk. Uitspraken van de kerkelijke hiërarchie vormden huns inziens juist een *synthese* tussen evolutie en traditie. Worden kerkelijke uitspraken van Vaticanum II, de bisschoppensynode van 1967, het 'credo' van Paulus VI (1968), de wijzigingen van de *Nieuwe Katechismus*, en de encycliek *Humanae Vitae* werkelijk serieus genomen, dan kan men niet doen alsof alle in het rapport gesignaleerde geloofshoudingen zich met het katholieke geloof verdragen, laat staan dat "ieder die zich katholiek wil blijven noemen welkom (dient) te zijn in de Kerk" (aanbeveling 2). Dan ook moet de 'poging tot een geloofsbelijdenis' worden aangevuld met onder andere de dogma's ("geheimen") van de Drieëenheid, omtrent Christus en de schepping. Niettemin vinden wij in het minderheidsrapport naast deze kritiek ook waardering voor het rapport 'hedendaagse geloofsbeleving'.¹⁹² Met name de theoloog Maltha stelde dan ook op de betreffende plenaire vergadering: "Toch ben ik persoonlijk bereid te zoeken naar een nog volmaaktere synthese, namelijk tussen de paus en de gematigd-progressieven, aangezien nu eenmaal ons vaderland een sterkere progressieve partij kent dan veel andere landen."¹⁹³

Een tweede voorbeeld is het optreden van de latere vicaris van bisschop Gijsen, Van der Meer, in een plenaire vergadering van 4 tot 7 januari 1970, in de discussie over het priesterambt. Van der Meer gaf zowel in zijn interventie over de vrouw in het ambt als in zijn pleidooi voor handhaving van de celibaatsverplichting duidelijk aan, dat hier geen theologische argumenten konden worden aangevoerd. In beide gevallen ontleende hij zijn standpunt aan de 'gelovige ervaringen' van de 'grotere geloofsgemeenschap', inclusief de paus en velen van de bisschoppen.¹⁹⁴

Met name Maltha gaf in zijn minderheidsrapport duidelijk aan, in welk opzicht het Pastoraal Concilie door de behoudende minderheid als 'dwang' werd ervaren. Verwijten, dat zij moesten vechten voor spreektijd en ruimte in de media,¹⁹⁵ zouden strikt kwantitatief gesproken niet geheel terecht kunnen blijken, maar ècht gehoor kregen zij maar moeizaam. Tot in het taalgebruik toe bestond er een kloof tussen de 'rekkelijken' en de 'preciezen', zoals Simonis beide partijen noemde. Symptomatisch is, dat men op den duur kon voorspellen wie er wel of geen applaus zouden krijgen.¹⁹⁶ Blijkens de verslagen van de discussies werd er op de interventies van behoudende sprekers slechts summier of in het geheel niet gereageerd. Men kan niet zeggen dat er sprake was van onwil aan de kant van de meerderheid van de op het concilie aanwezigen; de conservatieve intellectuelen waren dan ook niet geheel zonder invloed.¹⁹⁷ Eerder was er sprake van een onmacht om de zo veel geprezen 'eenheid in pluriformiteit' te realiseren. Het was vooral de commissie 'geloofsbeleving', die deze onmacht duidelijk had aangetoond.

4.4. Enkele fundamentele opvattingen

In de voorgaande paragrafen hebben wij aandacht besteed aan de positie van de intellectuelen binnen de structuren van het Pastoraal Concilie, en hun bijdragen aan de meningsvorming over de vier onderzoeksthema's. In een laatste paragraaf willen wij drie thema's aan de orde stellen die om zo te zeggen tot de achtergrond behoren van het optreden van de intellectuelen in de onderzochte periode: pluriformiteit, secularisatie en hun voorhoede-positie. Al eerder kwamen wij deze thema's herhaaldelijk tegen. Pluriformiteit in de kerk en een positieve waardering van de secularisatie, zo bleek uit onder meer de inhoudsanalyse, vormden belangrijke basiselementen voor het denominationele denken dat de intellectuelen voorstonden, terwijl een bewust innemen van een voorhoede-positie dikwijls als 'roeping' van de intellectueel werd beschouwd. Hoe kwamen deze thema's op het Pastoraal Concilie tot uitdrukking?

4.4.1. Pluriformiteit

In zijn openingstoespraak voor het Tweede Vaticaans Concilie had paus Joannes XXIII een onderscheid gemaakt tussen de onveranderlijke kern en de historisch en cultureel bepaalde inkleding van de geloofswaarheden. Dit onderscheid speelde al enkele jaren een belangrijke rol in de opvattingen van de intellectuelen in onze onderzoeksgroep.¹⁹⁸ Ook op het Pastoraal Concilie was dit het geval. In het 'fundamenteel document' dat Schillebeeckx in overleg met andere leden van de toenmalige theologische commissie had opgesteld, werd dit onderscheid als vertrekpunt genomen voor de rechtvaardiging van pluriformiteit in de kerk, en meer concreet de verantwoording van aanpassingen van de resultaten van Vaticanum II aan de Nederlandse situatie.¹⁹⁹ Ook Van Melsen wees, in zijn openingstoespraak voor de vergadering van concilieadviseurs (19 januari 1967), op de fundamentele betekenis van dit onderscheid voor aanpassingen, zelfs met betrekking tot 'de klassieke formuleringen van de geloofsschat'.²⁰⁰

Het onderscheid tussen kern en formulering kwam in de loop van het Pastoraal Concilie zowel expliciet als impliciet nog verschillende malen ter sprake. Terecht wees Loeff reeds op de eerste plenaire vergadering op de problemen, die daarmee werden opgeroepen. Het onderscheid tussen kern en (bijkomstige) formulering is in feite immers niet te maken, laat staan te identificeren met respectievelijk trouw aan het verleden en zorg voor de toekomst. Loeff stelde dat de kerk, juist in de veranderingen die zij in de loop der eeuwen had en nog zou ondergaan, haar identiteit bewaarde.²⁰¹ Niettemin vond hij hier toch de basis voor veranderingen, onder meer in de kerkelijke gezagsstructuur. Later beriep ook de ambtscommissie zich op 'de verscheidenheid in het theologisch doordenken van de geopenbaarde waarheid',

waarvan sprake was in de constitutie over de liturgie *Sacrosanctum concilium*.²⁰²

Geheel in het verlengde van deze fundamentele gedachte werd er op een aantal plenaire vergaderingen uitvoerig gediscussieerd over de mogelijkheden en grenzen van pluriformiteit en experimenten in de Nederlandse kerkprovincie. Met name op de vierde plenaire vergadering, begin april 1969, was dit het geval. Op instigatie van de concilieleiding beperkte men zich in de discussies tot de volgens de vergadering meest wezenlijke punten: de aanbevelingen betreffende pluriformiteit en de betekenis van (oecumenische) experimenten.²⁰³ De daarop volgende discussie op 10 april draaide in feite om de vraag: waar liggen de grenzen van veelvormigheid en experiment, en wie heeft daar het laatste woord in. Blijkens hun interventies voelden zowel de bisschoppen (en met name Alfrink) als de intellectuelen de draagwijdte van deze kwesties zeer wel aan. Dat de discussie niet te theoretisch werd vond zijn oorzaak in het feit dat op de achtergrond, en soms expliciet, de kwestie speelde van de schorsing van de Utrechtse studentenpastores door Alfrink. Reden daarvoor waren een aantal oecumenische liturgievieringen geweest, waarin priester en dominee op gelijke voet de instellingswoorden hadden uitgesproken.²⁰⁴ Dat Alfrink deze beslissing, voor vele onverwacht, had genomen, nadat juist op de vorige plenaire vergadering een aanbeveling voor experimenten was aangenomen, had veel afgevaardigden gestoken. De kwestie bleek een uitstekende gangmaker en toetssteen voor de discussie te zijn.

De aanbeveling over pluriformiteit, als eerste aan de orde,²⁰⁵ was aanleiding voor pogingen om allereerst de toets voor de eenheid van geloven nader te definiëren. Tegenover het slot van de aanbeveling: "Ieder die zich katholiek wil blijven noemen, dient welkom te zijn in de Kerk", werd door behoudende sprekers de eenheid gelegd in het *credo*. Zij vroegen zich af, of er wel plaats was voor zoiets als 'a-dogmatisch geloof' (rapport 'hedendaagse geloofsbeleving') in de kerk. Ook Alfrink vroeg zich af, of er niet een mate van onfeilbaarheid in de kerk aanwezig was, een 'laatste woord voor het ogenblik', zonder nu direct principieel mensen buiten te willen sluiten. Vooral intellectuelen uit onze onderzoeksgroep reageerden op deze pogingen tot inperking van pluriformiteit. Van Iersel en Schillebeeckx lieten in uitvoerige betogen zien hoe relatief elke gedachte over eenheid is. Reeds in het Nieuwe Testament (Van Iersel), maar ook op het Tweede Vaticaans Concilie is er sprake van pluriformiteit. Eenheid, aldus Schillebeeckx, is niet een 'los verkrijgbaar' gegeven, dat vóór alle pluriformiteit vast staat.²⁰⁶ Als mogelijke criteria voor de eenheid in pluriformiteit noemde hij in de eerste plaats de 'globale herkenning' tussen geloofsgemeenschappen onderling in hun handelen en geloofsduiding. Daarnaast was er, aldus Schillebeeckx, ook de kerkelijke leiding, het *magisterium*, dat echter zijns inziens "niet het laatste woord is". Eenheid in het geloof en de onfeilbare zekerheid daarvan, zo reageerde hij later op een interventie van Alfrink, is een eschatologische werkelijkheid.

De discussie over experimenten in de kerk - en over het Utrechtse experiment - draaide opnieuw om de vraag naar de grenzen.²⁰⁷ Het waren weer vooral personen uit de onderzoeksgroep die de betekenis van experimenten benadrukten: er worden grensgebieden door afgetast (Schillebeeckx, Van Iersel). Zij pleitten ervoor, onder meer door goede wederzijdse informatie te verstrekken tussen experimenteerders en verantwoordelijke beleidsmensen (Kusters), het onverplichte karakter ervan op te heffen (Haarsma). Zowel Haarsma als Snijders vonden dat experimenten en creativiteit normaal behoorden te zijn. Opnieuw nam Alfrink de handschoen op: bisschoppen hebben zijns inziens wel degelijk de taak in te grijpen bij onverantwoorde experimenten. Zo had hij ook de aanbeveling van de vorige plenaire vergadering opgevat. Hij beriep zich daarbij op twee argumenten: de bisschoppen zijn de behoeders van het geloof, en zijn verantwoordelijk voor de collegialiteit met de bisschoppen van de wereldkerk. Het eerste argument werd bestreden door Snijders: gaat het in het Utrechtse geval wel over een geloofskwestie, of is het een kwestie van *formulering* van de *realis praesentia*? Alfrink bevestigde dat de consecratie-formulering historisch bepaald is, maar antwoordde niet op de daardoor opkomende vraag, welke 'geloofskwestie' hij met zijn maatregel dan wel had willen beschermen. Ook het collegialiteitsargument werd onmiddellijk, maar ook later op de dag, fel aangevallen. Die collegialiteit geldt evenzeer de collega-priesters en de gelovigen van het eigen bisdom, aldus de theologen Groot en Haarsma. Snijders voegde daar nog aan toe: "Een college van 2.500 man laten functioneren als de eerste twaalf apostelen is een romantische maar onuitvoerbare gedachte". Collegialiteit zou zijns inziens samen moeten gaan met decentralisatie.

Zoals zojuist zijdelings werd vermeld waren experimenten in de kerk al eerder onderwerp van discussie geweest. In de derde plenaire vergadering, gewijd aan onder meer het rapport 'zedelijke levenshouding', kwam een aanbeveling aan de orde om experimenten in de kerk een kans te geven "om een klimaat te krijgen waarin eerbied is voor de persoonlijke gewetensbeslissing".²⁰⁸ Tegen de aarzelingen van Alfrink waren het ook hier vooral intellectuelen die de betekenis van experimenten benadrukten. De Moor wees op de mogelijkheid dat een minderheid juiste normen kon ontwikkelen die later algemeen aanvaard zouden worden, hetgeen deze experimenten achteraf zou rechtvaardigen. Haarsma en Van Eyden hechtten veel belang aan de rol die conflicten in de kerk hierbij konden spelen. Als resultaat van de discussie werd de aanbeveling om ruimte voor experimenten te laten vooral gericht tot de kerkelijke gezagsdragers.²⁰⁹

Op de vijfde plenaire vergadering kwam het thema pluriformiteit opnieuw aan de orde, nu in verband met de mogelijkheid vrouwen toe te laten tot het kerkelijk ambt. Opnieuw waren het intellectuelen uit onze onderzoeksgroep die zich verzetten tegen argumenten van Alfrink.²¹⁰ Terwijl deze zich beriep op zeer oude kerkelijke gegevens, die niet nu opeens van nul en generlei waarde konden zijn, stelden onder meer commissievoorzitter A. Willems,

Haarsma, Van Eyden en Govaart-Halkes zich op het standpunt dat Alfrinks argumenten gebaseerd waren op maar zeer betrekkelijke historische ontwikkelingen. Schillebeeckx zette in een interventie alle argumenten en de kritiek daarop nog eens op een rij. Hij onderscheidde de argumenten tegen de vrouw in het ambt in argumenten uit de Schrift - ook volgens Alfrink ondeugdelijk -, argumenten uit de traditie en argumenten uit het natuurrecht. Nadere bestudering maakt duidelijk, aldus Schillebeeckx, dat beide laatste soorten argumenten cultuurhistorisch bepaald zijn, en dus in andere culturele omstandigheden, zoals de onze, niet meer geldig zijn.²¹¹ In dit geval stelde hij zich dus op het standpunt, dat de 'inkleding' bij nader toezien geen geloofswaarheid als kern bleek te bevatten.

Uit het voorgaande wordt duidelijk, welke argumenten door de intellectuelen werden aangevoerd om een aanpassing van de kerk aan de Nederlandse situatie te verdedigen. De geloofswaarheden vormen een kern, die in de geschiedenis verschijnt in een historisch en cultureel bepaald 'omhulsel', zonder dat beide elementen overigens van elkaar te scheiden zijn. Het (theoretische) onderscheid maakt echter wel duidelijk, dat de expressie van de geloofswaarheden naar tijd en omstandigheden kan verschillen, en dat er dus ruimte moet zijn voor pluriformiteit in de kerk, wil het geloof tot zijn recht komen. Het is echter niet op voorhand duidelijk, welke vorm in een bepaalde cultuur het geloof zal aannemen. Daarom moet er niet slechts plaats zijn voor pluriformiteit, maar ook voor experimenten - de vormgeving van het geloof moet telkens opnieuw worden 'uitgeprobeerd'.

4.4.2. Secularisatie

Een tweede fundamentele invalshoek, die de intellectuelen via de studietoelagen en in de discussies op het Pastoraal Concilie inbrachten, kan worden aangeduid met het trefwoord 'secularisatie'. Als immers wordt uitgegaan van een cultureel bepaalde inkleding van het geloof, dan rijst vervolgens de vraag: welke visie hadden de intellectuelen op de culturele situatie in Nederland. Aan welke maatschappelijke omstandigheden moest de kerk in Nederland zich aanpassen?

De rapporten van de studietoelagen vertonen in dit opzicht een grote eensgezindheid. De samenleving werd als 'geseculariseerd' gekenmerkt, en deze secularisatie werd positief gewaardeerd. Niet zonder reden werd de bespreking van de rapporten over de geloofsbeleving en de geloofspraktijk voorafgegaan door een forumdiscussie over de secularisatienota, en zag ook Schillebeeckx een verband tussen het secularisatiebegrip en 'allerlei thema's van het Pastoraal Concilie'.²¹² In de discussienota 'De zin van het geloofsleven in een geseculariseerde wereld'²¹³ werd het secularisatieproces geschetst als een trend, die al vanaf de twaalfde eeuw waarneembaar is, om de werkelijkheid in immanente termen te verklaren. De wereld om ons heen, de mens, zijn samenleving en geschiedenis worden in toenemende mate geseculariseerd.

De commissie was echter niet van mening, dat het geloof als gevolg daarvan uiteindelijk geheel door immanente verklaringen zal worden vervangen. Eerder werkt het proces van secularisatie ten gunste van een echt geloof, omdat daardoor allerlei godsvoorstellingen worden uitgezuiverd. De commissie keerde zich dan ook tegen een 'radicaal secularisme' dat het christendom uitsluitend beschouwt als menselijke zelfinterpretatie. Juist in de wereld, zo stelde men, licht de aanwezigheid van God op. Het geloof is niet vruchtbaar als een veilig, van de wereld gescheiden compartiment, maar wijst ons telkens op 'het eigenlijke', waarvan wij steeds weer merken dat de wereld ons dat niet kan geven.

Deze visie op de verhouding tussen geloof en gesecculariseerde wereld werd door de andere studietoelagencommissies im- of expliciet gedeeld. Expliciet stelde bijvoorbeeld de ambtscommissie, dat de secularisering de oorzaak vormt voor een noodzakelijke herijking van het Godsgeloof.²¹⁴ Deze en andere commissies namen de waarden van de gesecculariseerde wereld tot uitgangspunt van hun rapporten. Het rapport 'zedelijke levenshouding' verdedigde uitvoerig de zedelijke autonomie van de mens, die niet slechts als een gevolg van de secularisatie werd gezien, maar als fundamenteel bijbels en christelijk.²¹⁵ Het rapport 'huwelijk en gezin' nam de 'menselijke werkelijkheid' van het huwelijk als uitgangspunt om vervolgens de christelijke dimensie ervan aan te geven, een procedure die geheel met de secularisatie-gedachte in overeenstemming is.²¹⁶ In het rapport over de hedendaagse geloofsbeleving werd instemmend gesproken over een gevoeligheid van de katholieken voor hedendaagse waarden als solidariteit, verantwoordelijkheid, vrijheid en menselijkheid,²¹⁷ terwijl het rapport 'geloofspraktijk' in dit verband sprak van 'nieuwe idealen' vrijheid, openheid, veelvormigheid, echtheid en dienstbaarheid.²¹⁸

Het blijkt dat de studietoelagencommissies over het algemeen positief waren gestemd als het ging om de bijdrage, die deze seculaire waarden kunnen leveren aan een vernieuwing en verdieping van de geloofsbeleving. Zij ontkenden geenszins het bestaan van een crisis in het geloven, integendeel: het feit dat er een geloofscrisis gaande was werd in verschillende rapporten breed uitgemeten. De oorzaak van die crisis werd echter vooral gezocht in een botsing tussen het traditionele katholicisme²¹⁹ en de door veel katholieken aanvaarde normen en waarden van een gesecculariseerde samenleving. In rapporten en discussies was men veelal de mening toegedaan, dat de oplossing van de crisis voor een groot deel zal worden bereikt als de kerk - en hier werd dan gewezen naar het kerkelijk beleid van de Nederlandse bisschoppen en van 'Rome', alsmede naar de normen en waarden die volgens 'Rome' katholiek zijn - haar zienswijzen aanpast aan de samenleving.

In dit verband zij afzonderlijk aandacht besteed aan de afwezigheid op het Pastoraal Concilie van één van onze vier onderzoeksthema's, namelijk de discussie over confessionaliteit van organisaties en verenigingen. Het Pastoraal Concilie bezat wel een werkgroep 'organisaties en verenigingen', maar deze was in de eerste instantie bestemd om reacties uit deze kring samen te bren-

gen en aan de studietoelagen door te geven.²²⁰ Begin 1967 echter werd vanuit deze werkgroep expliciet gevraagd om een studietoelagencommissie 'confessionaliteit'. Voorzitter Loerakker en secretaris pater Fidentius schreven hiertoe een nota, die zij op 21 april 1967 bij de concilierraad indienden. De raad wees het voorstel echter af. Zij was van mening dat de studietoelagencommissies zich moesten bezig houden met basisproblemen en verwees de k-discussie terug naar de secretariaatswerkgroep. Deze kon het thema zelf in studie nemen en het resultaat vervolgens aan de verschillende studietoelagencommissies voorleggen.²²¹ Het kwam er echter niet van: de werkgroep fungeerde in 1967-1968 voornamelijk als 'doorgeefluik' voor de commentaren van organisaties en verenigingen op de ontwerprapporten. Doorwerking daarvan op de plenaire vergaderingen is eigenlijk niet waarneembaar. Begin april 1968 werd de vraag om een commissie voor de confessionaliteitskwestie in het secretariaat opnieuw opgenomen. Secretariaatsmedewerker Ter Reegen had op 29 maart een gesprek hierover gevoerd met Stokman, de 'eminence grise' van de Katholieke Arbeiders Beweging en de Katholieke Volkspartij.

Zij stelden een procedure voor om eerst een discussienota op te stellen, deze in de werkgroep en haar secties te bespreken en vervolgens een studietoelagencommissie in te stellen. Voor de discussienota werden de namen genoemd van onder meer Schillebeeckx, Arnolds (NKV), Stalpers en Kwant. Stokman achtte bespreking van een rapport op één van de plenaire vergaderingen van groot psychologisch belang.²²² Hun voorstel verdween echter in de doofpot. Op 2 mei 1968 deed de secretariaatswerkgroep 'organisaties en verenigingen' in haar vergadering verslag van een gesprek met conciliesecretaris Goddijn over zo'n studietoelagencommissie. Deze had gesteld dat 'men' (de centrale commissie? De concilierraad? (E.S./L.W.)) het punt van de confessionaliteit 'te smal van opzet' vindt. Men wil komen tot "een brede visie op de verhouding Maatschappij en Kerk", aldus het verslag.²²³ De werkgroep had toen nog wel de samenstelling voor ogen van een nota over de confessionaliteitsproblematiek,²²⁴ zoals de concilierraad had gesuggereerd. Ook deze nota is er echter nooit gekomen.

Volgens de concilieleiding behoorde de confessionaliteitsproblematiek noch tot de 'basisproblemen', noch als speciaal aandachtspunt bij een 'brede visie op de verhouding tussen maatschappij en kerk'. Ook in de betreffende studietoelagencommissies zag men niet veel heil in afzonderlijke katholieke organisaties en verenigingen, of in een discussie daarover. Lezen wij de ontwerprapporten er op na, dan werd herhaaldelijk elke tendens tot zuilvorming afgewezen. "De opdracht van de kerk als kerk ligt niet in de uitbouw van een *aparte* "katholieke wereld" (...). De katholieken scheppen geen eigen wereld, maar doordringen de ene-wereld-van-alles-mensen met Gods Geest", aldus Schillebeeckx in zijn ontwerp van een 'fundamenteel document'.²²⁵ In het gezagsrapport werd het "regulerende optreden op alle terreinen waar geestelijke, godsdienstige of ethische waarden aan de orde komen" een 'verleiding' genoemd. De kerk moet zich beperken tot het verkondigen van de haar toevertrouwde boodschap

en niet rechtstreeks op deze terreinen ingrijpen door kerkelijke wetten, eigen organisaties en dergelijke.²²⁶ Elke poging de zogenaamde 'ondergang van de christelijke cultuur en de christelijke maatschappij' tegen te houden is niet slechts ijdel, maar zelfs funest voor de authenticiteit van het geloof, zo werd in de discussienota over secularisatie gesteld.²²⁷ Vergelijkbare uitspraken zijn te vinden in de rapporten 'zedelijke levenshouding'²²⁸ en 'vernieuwing van de geloofspraktijk'.²²⁹ Confessionele organisaties waren, aldus de verschillende conciliecommissies en blijkens uitspraken van de concilierraad en van secretaris Goddijn, uit de tijd, zij hebben hun tijd gehad.²³⁰ De secretaris van de werkgroep 'organisaties en verenigingen', pater Fidentius, reageerde na afloop van het Pastoraal Concilie teleurgesteld. Het concilie werd, aldus deze NKV-medewerker, door de arbeiders ervaren als een bijeenkomst van intellectuelen en hobbyïsten. "Zelfs de enquête over het vraagstuk van de confessionaliteit onder de leden van het NKV, die door het NKV aan het Pastoraal Concilie was aangeboden, is in feite volkomen genegeerd."²³¹

De motieven voor het achterwege laten van de k-discussie op het Pastoraal Concilie zijn geheel in overeenstemming met de visie van de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep - die immers een belangrijk aandeel hadden in studietoelagen en discussies - op de plaats van het geloof in een gesecculariseerde maatschappij. Hun positieve, wellicht zelfs *over*-waardering van het *saeculum* als het uitgangspunt voor een moderne beleving van het geloof is heel begrijpelijk tegen de achtergrond van een voordien gesloten en isolement zoekend katholicisme. De intellectuelen maakten volop van de geboden gelegenheid gebruik om deze visie naar voren te brengen. Lange tijd immers hadden katholieke intellectuelen met één been in de wereld en met het andere in het katholicisme moeten staan. Ook de op het Pastoraal Concilie aanwezige intellectuelen hadden deze positie meestal nog aan den lijve ervaren. Het is begrijpelijk dat als reactie nu grote aandacht op 'de wereld' kwam te rusten.

Juist op dit punt echter kregen de rapporten telkens dezelfde kritiek te verduren van de delegaties en van de niet-katholieke vertegenwoordigers. Naar hun mening misten veel rapporten een wat werd genoemd 'bijbels-theologische fundering'. In het geval van het gezagsrapport en het ambtsrapport deelde de concilierraad deze kritiek. Kenmerkend voor dit onbehagen was ook de felle discussie die H. Ruygers (Bredase delegatie) voerde met de commissie die de secularisatienota had opgesteld. Men kan zich afvragen of het ontbreken van bijbels-theologische funderingen, of breder, van een meer expliciete verwoording van de *gelovige* benadering van de rapporten zo nijpend zou zijn geweest, indien de rapporten ook werkelijk waren geweest wat er ook wel aan verweten werd: '*slechts*' *empirische* beschrijvingen. De rapporten ademden echter de geest van een gesecculariseerd waardenpatroon, die soms als 'moraliserende dwang' werd ervaren, een moralisme dat de inspiratie overschaduwde.²³² In de discussie werd deze tendens nog versterkt. Men bleek gemakkelijker te spreken over voorschriften en regels dan over het gemeenschappelijke geloof.²³³

Ondanks deze punten van kritiek echter kwam het pleidooi voor een 'bij de tijd brengen' van de kerk - een pleidooi dat katholieke intellectuelen al sinds ruim twintig jaar steeds sterker voerden - op het Pastoraal Concilie krachtig naar voren. Hun pleidooi had des te meer kracht omdat het zo homogeen was. De rapporten sloten inhoudelijk goed op elkaar aan en werden als het er op aankwam op de vergaderingen zelden fundamenteel aangevallen, zo nodig zelfs fel verdedigd - zoals dat bij het ambtsrapport gebeurde. Alle nuances ten spijt vormden de intellectuelen uit onze onderzoeksgroep, voor zover bij het Pastoraal Concilie betrokken, voor het merendeel een inhoudelijk eenstemmig koor.

4.4.3. Profetisch-charismatisch optreden

Het ontegenzeggelijk zelfbewuste optreden van de intellectuelen op het Pastoraal Concilie kan worden gezien als het resultaat van een lang proces van intellectuele en lekenemancipatie, zoals wij dat in het vorige hoofdstuk aanduiden. Naarmate de bisschoppen meer waarde gingen hechten aan de inbreng van 'deskundigen' groeide hun zelfbewustzijn ongetwijfeld nog meer. Op twee momenten van het Pastoraal Concilie vinden wij aanwijzingen voor een inhoudelijke, theologische rechtvaardiging voor het optreden van andere gelovigen dan de gezagsdragers in de kerk, en het laat zich vermoeden dat vooral de zeer actieve intellectuelen zich in die rechtvaardiging konden vinden. Het eerste moment is de hernieuwde discussie over het (herschreven) gezagsrapport op 8 april 1968. Drie intellectuelen onder de delegatieleden: Tans (Groningen), Govaart-Halkes (Breda) en Van Eyden (Groningen) sneden alle drie dezelfde problematiek aan. Het rapport, zo kritiseerden zij, besteedt geen enkele aandacht aan het profetische, charismatische gezag, dat niet hoeft samen te vallen met het gezag van institutionele ambtsdragers.²³⁴

In het rapport 'Hedendaagse geloofsbeleving' (samengesteld onder voorzitterschap van Govaart-Halkes) kwam dit thema terug in verband met de oorzaken van de geloofscrisis. Waardeert men, aldus het rapport, de geloofscrisis positief als een 'wankel evenwicht', dan herkent men daarin de inspirerende en kritische elementen als een erfenis van het profetisch karakter van het christendom.²³⁵ Impliciet legde de studiecommissie aldus een relatie tussen de waarden van de gesecculariseerde wereld - die in botsing met het traditionele katholicisme immers een geloofscrisis veroorzaakten - en profetisch optreden. Welnu, het waren vooral de intellectuelen die deze 'nieuwe waarden' het meest verdedigden. Bovendien accentueerde men het 'profetisch-charismatisch' karakter van de evangelieverkondiging op een wijze, die een tegenstelling suggereerde met het hiërarchisch-ambtelijke aspect. De auteurs van het minderheidsrapport 'hedendaagse geloofsbeleving' vermoedden hier weliswaar meer onheil dan aanwezig was²³⁶ - nergens werd gesteld dat beide aspecten elkaar uitsluiten - maar op deze wijze werd toch een argument aangedragen voor gerechtvaardigd (en juist!) spreken door niet-ambtsdragers, door leken

of meer in het bijzonder door intellectuelen. De snerende opmerking in het minderheidsrapport over "het charisma of profetendom van de zogenaamde progressieven met hun kritische inspiratie"²³⁷ was in de kern niet van waarheid ontbloot.

4.5. Ontwikkelingen na het Pastoraal Concilie

De inbreng van intellectuelen bereikte met het Pastoraal Concilie een kwantitatief en kwalitatief hoogtepunt. Over de structurele onafhankelijkheid van het PINK - het secretariaat van het Pastoraal Concilie - koesterden de bisschoppen echter onvrede. Zij gingen er in 1968 toe over een eigen Secretariaat van de Bisschoppenconferentie op te richten, dat niet bij het PINK werd ondergebracht. In 1970, bij de afloop van het Pastoraal Concilie, stelden zij een adviescommissie in om een toekomstige structuur voor het bestuur van de Nederlandse kerkprovincie en een Nationaal Pastoraal Beraad (NPB) te ontwerpen. Deze commissie-Steenkamp, waarin naast Steenkamp onder meer Loeff en Vollebergh zitting hadden, bracht in datzelfde jaar een preadvies uit. Al spoedig bleek dat de bisschoppen niet zozeer moeite hadden met de voorgestelde structuur voor het NPB - daar zouden later vanuit 'Rome' bezwaren tegen komen - als wel met het voorstel voor een planningsinstituut, dat een permanent dienstencentrum zou moeten gaan vormen voor de bisschoppen en het NPB. De commissie stond een instituut voor ogen met een hoge mate van zelfstandigheid en een duidelijke managementfunctie. Het PINK, het Secretariaat van het RK Kerkgenootschap (het 'bureau-Loeff') en het Secretariaat van de Bisschoppenconferentie zouden erin opgenomen moeten worden. De bisschoppen voorzagen ongetwijfeld dat een dergelijk instituut een machtsfactor van betekenis zou worden in de Nederlandse kerkprovincie. Zij lieten in ieder geval de commissie-Steenkamp een alternatief opstellen, dat in 1971 werd aangeboden en in 1972 resulteerde in de oprichting van een Secretariaat van de RK Kerkprovincie in Nederland. Dit secretariaat werd nauw met de bisschoppenconferentie verbonden, nauwer dan het PINK dat was geweest en dan de commissie-Steenkamp aanvankelijk had voorgesteld. De genoemde instellingen werden er alle in opgenomen.²³⁸ Het secretariaat kwam onder leiding te staan van een secretaris-generaal, die zou worden bijgestaan door de reeds bestaande Bisschoppelijke Beheers en Beleids Commissie (BBK). Tegen veler verwachting in werd PINK-directeur en conciliesecretaris Goddijn niet tot secretaris-generaal benoemd, hetgeen de overgang naar de nieuwe structuur nog benadrukte.

Het model van een onafhankelijk en door deskundigen bemand orgaan behoorde daarmee tot het verleden. Het secretariaat beschikte wel over twee studiesecretarissen, maar riep in de loop van de jaren zeventig veel minder commissies in het leven dan het PINK had gedaan. Met name de twee nieuw benoemde bisschoppen Simonis van Rotterdam en Gijsen van Roermond trokken

de beleidsvorming weer meer naar zichzelf en enkele naaste adviseurs toe. Het landelijke beleid werd grotendeels ondergebracht bij de secretaris-generaal en de **BBK**, en na 1980 bij het dagelijks bestuur van de bisschoppenconferentie. De intellectuelen waren op een veilige afstand gezet.

Hoofdstuk 9: Samenvatting en conclusies

1. INLEIDING

Aan het einde van ons onderzoek gekomen, keren wij nu terug naar de achttien onderzoeksvragen die in hoofdstuk 1 werden gesteld. Het waren vragen die voortkwamen uit de sociologische theorievorming over het optreden en de invloed van intellectuelen. Met het beantwoorden van de vragen kunnen wij dan ook een sociologische ordening aanbrengen in de veelheid van gegevens en ontwikkelingen, die wij in de voorgaande hoofdstukken hebben ontmoet. De achttien vragen zullen in de volgende paragrafen systematisch worden behandeld, waarbij wij ons uiteraard beperken tot de hoofdlijnen. Om het overzicht te bewaren zullen de vragen telkens kort worden herhaald.

2. VERANDERINGEN IN OPVATTINGEN

Onderzoeksvraag 1: Vernieuwing in het denken van de intellectuelen tussen 1945 en 1975

Uit het onderzoek is gebleken dat de opvattingen van de intellectuelen in de loop van de periode 1946-1975 belangrijke veranderingen hebben ondergaan. Er vond, zo bleek uit de inhoudsanalyse, een ontwikkeling plaats van een voornamelijk volkskerkelijke denktrant naar een vrijwel uitsluitend denominationeel denken. Aan het einde van de jaren veertig speelde een volkskerkelijke 'definitie van de situatie', zoals die in de verschillende kerkelijke documenten was vastgelegd, voor de intellectuelen nog een overheersende rol. Hun kritische attitude uitte zich vooral door een inhaken op de marges binnen dit denken, met name in het wat vage grensgebied van kerk en wereld (in de k-discussie) en de verhouding tussen 'normaal' en psychisch gestoord (in het denken over moraal en geestelijke gezondheid). Wat hun opvattingen betreft waren de intellectuelen aan het begin van de onderzoeksperiode derhalve allerm minst 'vrijzwevend'. Aan het einde van de onderzoeksperiode zien wij dat een geheel van opvattingen de overhand heeft gekregen dat kortweg het denominationele type van denken kan worden genoemd. De kerkelijke institutie staat niet langer centraal; de individuele gelovige zoekt volgens eigen geweten en inzicht zijn of haar weg in de samenleving en in het persoonlijk leven. Evenmin wordt de kerk langer sacraal gezien, maar instrumenteel. Haar ver-

tegenwoordigers, de priesters, mogen in religieuze aangelegenheden nog een rol vervullen, mits zij zich niet wagen buiten hun strikt afgebakend terrein. Daar zijn zij immers niet deskundig. Tenslotte zagen wij hoe de visie op de kerk als universeel en dus in wezen intolerant plaats heeft moeten maken voor een pluralistische en oecumenische kijk.

Het is echter niet juist de jaren zestig te zien als de periode waarin de veranderingen plaatsvonden. Achteraf gezien waren de aanzetten voor dit type opvattingen al in de jaren vijftig aanwezig, al werden de contouren ervan rond 1960 pas goed duidelijk. Vanaf dat moment kwam de allessturende grondidee van het denominationele denken expliciet naar voren. In publicaties op allerlei terreinen werden de pluriformiteit en contextuele verbondenheid en gebondenheid van het menselijk bestaan met zoveel woorden tot uitgangspunt genomen. De religieuze expressie, in casu de kerkelijke leer, vormde hierop geen uitzondering. Benadrukt werd vaak dat de kerkelijke leer als uitdrukking van de (onveranderlijke) geloofsinhoud bepaald was door de context van de westerse samenleving in het verleden, hetgeen een evenzeer contextueel bepaalde aanpassing voor de tweede helft van de twintigste eeuw verantwoord en noodzakelijk maakte. De geloofsexpressie werd relatief in de letterlijke betekenis van het woord: zij werd gerelateerd aan de geseculariseerde samenleving van de jaren zestig en zeventig. De beide centrale elementen van het denominationele type van denken: de relativiteit en de contextualiteit van de geloofsuitdrukking, vinden wij bijvoorbeeld op het Pastoraal Concilie onder de trefwoorden pluriformiteit en secularisatie nadrukkelijk terug.

Ook nu was het denken van de intellectuelen niet vrijzwevend. In termen van Schreuder gesteld kan de door ons bestudeerde groepering katholieke intellectuelen qua opvattingen gerekend worden tot de *upper middle class* die - aldus deze auteur - in de jaren zestig haar normen en waarden ingang probeerde te doen vinden in het Nederlandse katholicisme. Schreuder geeft in zijn artikel over de 'Open Kerk'-beweging,¹ die naar zijn bevindingen haar leden hoofdzakelijk uit de *upper middle class* recruteerde, de volgende trefwoorden ter typering van de door de leden voorgestane waarden: ontvouwing van de persoonlijkheid, de mogelijkheid 'zichzelf te zijn', pluralisme en openheid, en rationaliteit. Het gaat dus niet, aldus Schreuder, om typisch linkse, maar om individualistische waarden. Deze opsomming komt goed overeen met wat wij een denominationeel denkttype hebben genoemd. Met andere woorden: de opvattingen van de intellectuelen in onze onderzoeksgroep waren blijkbaar aanwezig in een veel bredere groep van academici en semi-academici, zoals die zich indertijd verenigden in de Open Kerk-beweging. Hoogstens zou men met de auteur van mening kunnen verschillen over het kerkbeeld van de betrokkenen. Schreuder spreekt van *Reformkatholizismus*: men streeft geen revolutie na, maar spreekt vertrouwen uit in de kerkstructuur, de bisschoppen en de verschillende raden. In dit vertrouwen ligt echter ook een spanning besloten tussen opvattingen en *Realpolitik* in die zin, dat een denominationeel

kerkbeeld wel degelijk de principes van de katholieke kerkorganisatie ter discussie stelt en bekritiseert. De organisatie van de katholieke kerk echter is moeilijk te veranderen, en zeker niet in enkele decennia; dat is uitgekristalliseerde organisaties nu eenmaal eigen.

De kenmerken die Schreuder geeft als waarden van de *upper middle class* zijn door Bots overgenomen. Onder deze *upper middle class* verstaat Bots 'kleine groeperingen intellectuelen', of ook wel 'academisch gevormden',² kortom: groeperingen waaronder onze onderzoeksgroep ressorteert of waaraan zij in ieder geval nauw verwant is. Met betrekking tot hun waarden stelt deze auteur, dat zij op zich positief zijn, maar daarnaast ook 'ideologisch geladen'. Zij worden verabsoluteerd ten koste van waarden als offerzin, onthechting, rechten van de gemeenschap, gezagsuitoefening en 'transcendentie Gods'.³ Daarmee geeft Bots eenzelfde verschuiving aan als die welke wij vaststelden van volkskerkelijk naar denominationeel denken.⁴

Samengevat: onze bevindingen met betrekking tot een relatief streng geselecteerde onderzoeksgroep lopen parallel met de ontwikkelingen in het denken, die Schreuder en Bots signaleren voor het grotere geheel van academisch gevormden onder de katholieken.

Constateerend welke ontwikkelingen de intellectuelen als groep doormaakten, rijst toch de vraag of er in het kader van ons onderzoek iets te achterhalen was van een conservatieve, volkskerkelijk denkende 'onderstroom', die, blijkens de ontwikkelingen in katholiek Nederland na 1970, wel degelijk was blijven bestaan. In de jaren vijftig bleef de tegenstelling tussen conservatieven en progressieven hoofdzakelijk beperkt tot opvattingen over moraal en geestelijke gezondheid, een terrein waarop al relatief vroeg (ook) denominationeel werd gedacht. Niettemin raakte in dit decennium de wijsgerige en theologische *basis* voor behoudende opvattingen, de neothomistische filosofie, reeds buiten beeld. De overigens niet per se conservatieve metafysica van bijvoorbeeld Barendse en Peters, de theologie van Kreling, zelfs de psychologie van Terruwe, sloegen niet meer aan. Van de weinige conservatieve intellectuelen in de onderzoeksgroep in de jaren zestig kunnen genoemd worden: Maltha, Van der Ploeg, Terruwe⁵ en De Vogel. Zij waren in die jaren mede de woordvoerders van een behoudende groep katholieken, die aanvankelijk door de vernieuwingsgolven werd overspoeld, maar die zich in de loop van de jaren zeventig weer duidelijker zou manifesteren. Overigens oefenden genoemde personen blijkens de citatie-analyse in bedoelde periode geen enkele invloed uit op de andere intellectuelen. Op het Pastoraal Concilie waren de behoudende katholieken eveneens in de minderheid. Niettemin hebben wij aan hun positie in hoofdstuk 8 expliciet aandacht besteed. Duidelijk werd dat de (al dan niet gematigde) progressieve meerderheid een totaal ander type van denken vertoonde en een geheel andere taal sprak dan intellectuelen als Maltha. Behoudende opvattingen, met name als volkskerkelijk te typeren opvattingen over de centrale plaats van het kerkelijk instituut en de sacramentele functies daarvan, werden slechts moeizaam begrepen of minstens in

een relativiserende context geplaatst. Dat de toen weer aan de oppervlakte komende conservatieve 'onderstroom' nadien aan invloed kon winnen bevestigt overigens de betekenis van bepaalde structurele factoren, en met name de rol van de bisschoppen, voor het optreden van intellectuelen.

Tegelijk met een verandering van volkskerkelijk naar denominationeel denken vond er ook een verschuiving plaats in de onderwerpen die de intellectuelen aansneden. In het theoretisch hoofdstuk werd hierover de zogenoemde 'bespreekbaarheidshypothese' ontwikkeld. Kort gezegd veronderstelden wij dat onderwerpen die de kern van de kerkelijke identiteit relatief het minst raakten het eerst ter discussie zouden worden gesteld, in de volgorde: k-discussie, geestelijke gezondheid/moraal, oecumene en ambt. Op zuiver kwantitatieve basis bleek deze hypothese niet geheel op te gaan. De jaren vijftig vingen aan met een hausse in publicaties over de oecumene. Op grond van de inhoudsanalyse konden wij echter vaststellen dat er ten eerste in die publicaties hoofdzakelijk volkskerkelijk werd gedacht, dat derhalve geen centrale kwesties ter discussie werden gesteld, en dat er ten tweede een samenhang bestond tussen deze publicaties en die over 'openheid of geslotenheid van het katholieke volksdeel', die wij onder de k-discussie hebben gerekend. In grote lijnen werden de volgende onderwerpen achtereenvolgens aan de orde gesteld:

- begin jaren vijftig: doorbraak, openheid of geslotenheid ten opzichte van niet katholieken (met name protestanten: "het Gesprek"); de emancipatie van de leken ten opzichte van de priesters, en daarmee samenhangende problemen in de zielzorg.
- halverwege de jaren vijftig: moraal en geestelijke gezondheid. Hier vinden wij de bespreekbaarheidshypothese in een notedop terug: eerst wordt de geldigheid van de moraal voor jeugdigen en neurotische mensen ter discussie gesteld, en pas eind jaren vijftig volgt een discussie over de moraal voor volwassenen en de rol van het 'eigen geweten'.
- eind jaren vijftig: modernisering van de zielzorg; het bestaansrecht van katholieke organisaties.
- begin jaren zestig: de k-discussie in afzonderlijke organisaties; concrete oecumenische stappen (dooperkenning, agapèvieringen).
- halverwege de jaren zestig: het kerkelijk ambt (celibaat!); oecumenische kwesties in verband met ambt en eucharistie.

Als wij dus wat nauwkeuriger toezien blijkt de bespreekbaarheidshypothese te worden bevestigd.

Nemen wij beide elementen, de ontwikkeling van volkskerkelijk naar denominationeel denken en de toenemende bespreekbaarheid, samen, dan kunnen wij mogelijk iets ophelderen van het proces van *rising expectations*. Dit vond vooral in de tweede helft van de jaren zestig plaats en had als gevolg dat de intellectuelen hun denominationele 'situatie-definitie' op steeds centralere kerkelijke kwesties gingen toepassen. Hun opvattingen vonden immers verbreding: de denominationele kijk op de werkelijkheid die de intellectuelen er met betrekking tot onderwerpen op het terrein van de geestelijke gezondheid

en de 'k-discussie' al relatief vroeg op nahielden, werd gangbaar onder een overgroot deel van de Nederlandse katholieken, en werd voor een belangrijk deel ook aanvaard en overgenomen door de bisschoppen. De intellectuelen - trouwens: de katholieken in het algemeen - werden door dit succes aangemoedigd om steeds gevoeliger kerkelijke kwesties aan te snijden met de verwachting ook daarin hun opvattingen aanvaard te krijgen. Er ontstond in katholiek Nederland een 'collectieve euforie'⁶ rond bijvoorbeeld de kans op afschaffing van de celibaatsverplichting en de betekenis van verregaande oecumenische experimenten. Met name voor de intellectuelen geldt in dit verband, dat zij in een relatief onafhankelijke positie in toenemende mate abstracte ideeën ontwikkelden die slechts marginaal op hun realiseerbaarheid werden getoetst. In dit opzicht kregen zij aan het eind van de jaren zestig verschillende teleurstellingen te verwerken. 'Rome' bleef nadrukkelijk vasthouden aan de celibaatsverplichting en algemener aan de sacrale visie op het priesterambt; oecumenische idealen botsten zowel op de weigering van de bisschoppen om experimenten te steunen als op aarzelingen aan 'de basis', en bovendien bleken vele Nederlandse katholieken niet in staat of bereid nieuwe visies op geloof en kerk te integreren. Er zette een proces van kerkverlating in dat tot op heden voortduurt.⁷

3. DE INVLOED VAN INTELLECTUELEN

Aan de invloed van intellectuelen op de ontwikkelingen hebben wij de hoofdstukken 7 en 8 gewijd. Zonder hun invloed nauwkeurig te hebben kunnen meten - de problemen daaromtrent werden in het eerste hoofdstuk aangesneden - kunnen wij in ieder geval vaststellen dat alle 'secundaire indicatoren' er op wijzen, dat zij invloed hebben uitgeoefend.

Onderzoeksvraag 2: Invloed door publicaties.

Vergelijken wij de in hoofdstuk 2 geschetste ontwikkelingen rond de vier onderzoeksthema's met de publicatiedrift van de intellectuelen, dan is het voor de hand liggend een relatie tussen beide te leggen. De intellectuelen hebben een enorme hoeveelheid publicaties over onderwerpen op het terrein van de geselecteerde thema's (de k-discussie uitgezonderd) het licht doen zien. Deze publicaties vonden wij in alle courante katholieke tijdschriften; daarin werden bovendien hun boeken veelvuldig gerecenseerd en geciteerd. Hierdoor was in ieder geval hun *kans* op invloed groot. In alle redelijkheid mag worden verondersteld, dat deze kans in vele gevallen ook daadwerkelijk gerealiseerd werd, hetzij rechtstreeks doordat mensen aan de 'basis' deze publicaties zelf lazen, hetzij via doorvertalers: parochiegeestelijkheid, stafleden van organisaties, journalisten en dergelijke.

Onderzoeksvraag 3: Bestuurlijke, adviserende en onderwijsfuncties.

Intellectuelen hebben relatief weinig bestuurlijke functies vervuld. Hun invloed op de ontwikkelingen in katholieke organisaties en instellingen moet, zo zij die hadden, vooral langs indirecte weg verlopen zijn. Zo'n indirecte weg was onder meer het onderwijs. Vele intellectuelen hebben voor langere of kortere tijd gedoceerd aan klein- of groot-seminaries, reguliere studiehuizen, universiteiten en hogescholen. In deze positie konden zij een bijdrage leveren aan de vorming van katholieke academici die, juist in een tijd van toenemende professionalisering en academisering van het maatschappelijk leven, voor een belangrijk deel daarheen hun weg vonden.⁸

Een uitgesproken voorkeur, zo konden wij vaststellen, hadden de intellectuelen voor adviserende functies. Aan dergelijke functies was zeker in de tweede helft van de jaren zestig geen gebrek. De invloed van intellectuelen als adviseurs in werkgroepen, advies- en studietoelagen, en vervolgens de invloed van die commissies op beleidsinstanties, is in de laatste hoofdstukken uitvoerig aan de orde geweest. Betroffen deze voorbeelden vooral de advisering aan de bisschoppen, zij zouden met vergelijkbare voorbeelden van katholieke organisaties en instellingen uit te breiden zijn. Een meer systematisch onderzoek in de organen daarvan zou dit aan het licht kunnen brengen.

Onderzoeksvraag 4: Invloed via de media.

Naar de 'macht over de media', die de intellectuelen in de onderzoeksperiode zouden hebben gehad,⁹ hebben wij weinig onderzoek verricht. Ons baserend op de beperkte onderzoeksresultaten kunnen wij echter de veronderstelling uiten dat de media gevoelig waren voor de 'boodschap' van de intellectuelen, niet alleen uit belangstelling voor het nieuwe, maar wat de katholieke media betreft ook per traditie. Het verzorgen van artikelen, columns en 'praatjes' van ideologische of stichtelijke aard was vanouds vaak toevertrouwd aan seminarieprofessoren of hoger geschoolde priesters, en incidenteel aan leken. Verder onderzoek rond dit dikwijls sterk benadrukte aspect,¹⁰ bijvoorbeeld door een systematische inventarisatie van de dagbladen of de in aanmerking komende KRO-rubrieken in deze periode, ware ten eerste aan te bevelen.

Onderzoeksvraag 5: Invloed op de Nederlandse bisschoppen.

Behalve in de veranderingen in het denken van de intellectuelen waren wij geïnteresseerd in veranderde opvattingen van de Nederlandse bisschoppen en van het centrale kerkelijke bestuur. Met name wilden wij onderzoeken of deze opvattingen - wat later in de tijd - in dezelfde richting veranderden als die van de intellectuelen. Dit zou beschouwd kunnen worden als een indicatie voor de invloed van laatstgenoemden.

Wat de Nederlandse bisschoppen betreft kan op grond van de inhoudsanalyse worden vastgesteld dat er rond 1960 een vrij sterke omslag plaatsvond van een volkskerkelijk naar een relatief denominationeel denken, met name ten aanzien van het kerkelijk ambt en de moraal. In de tweede helft van de jaren zestig werd ook hun denken over de oecumene sterker denominationeel gekleurd. Wat de k-discussie betreft beschikken wij over weinig gegevens na het mandement van 1954. Het ligt voor de hand dit bisschoppelijke zwijgen hieromtrent in verband te brengen met het feit dat de deconfessionalisering van de meeste katholieke organisaties en instellingen een algemeen aanvaard proces was geworden.¹¹ In grote lijnen veranderden de opvattingen van de bisschoppen later dan die van de intellectuelen. Er zijn voldoende factoren aanwijsbaar om hier te kunnen spreken van een invloed van intellectuelen. Wat de jaren zestig betreft wezen wij zojuist al op de vele functies in de geïnstitutionaliseerde bisschoppelijke adviesorganen. Maar ook in de decennia daarvoor adviseerden intellectuelen regelmatig bisschoppen, al was hier de mogelijkheid om invloed uit te oefenen mede afhankelijk van de persoon van de betreffende bisschop.

Voor 'Rome' konden wij alleen op het Tweede Vaticaans Concilie denominationele elementen aanwijzen. Het zou hachelijk zijn om daarbij zonder gedetailleerde studie de invloed aan te wijzen van Nederlandse intellectuelen. Bekend is dat verschillende theologen invloed uitoefenden,¹² maar over de strekking en omvang ervan valt op basis van ons onderzoek nauwelijks iets met zekerheid te zeggen.

Onderzoeksvraag 6: Invloed op het Pastoraal Concilie.

In hoofdstuk 8 hebben wij ons uitvoerig bezig gehouden met de invloed van intellectuelen op het Pastoraal Concilie. In de beschrijving van de ontwikkeling van de structuur ervan, de samenstelling van de commissies, de totstandkoming van de rapporten en de daarop volgende discussies hebben wij de intellectuelen 'aan het werk' kunnen zien. Hun invloed op het Pastoraal Concilie is, zo bleek, ontegenzegglijk groot geweest, en in de mate waarin dat concilie invloed uitoefende op het beleid van de bisschoppen en op het denken van de Nederlandse katholieken leverden de intellectuelen dus een substantiële bijdrage. Dat de doorwerking van het concilie door een ingrijpende wisseling van de wacht in het episcopaat en door gebrek aan weerklank aan de 'basis' beperkt is gebleven doet aan deze conclusie niets af.

Onderzoeksvraag 7: Het culturele klimaat.

Het culturele klimaat was gedurende onze onderzoeksperiode over het algemeen gesproken gunstig voor de intellectuelen. In de eerste plaats kan gewezen worden op het feit, dat het brede culturele veranderingsproces in de na-oorlogse westerse samenleving parallel liep aan de ontwikkelingen in het

denken van de katholieke intellectuelen. Dit proces, zo werd door ons bij herhaling betoogd, ging niet onopgemerkt aan de Nederlandse katholieken voorbij, zodat die ook vanuit het heersende 'culturele klimaat' ontvankelijk waren voor de opvattingen van de intellectuelen. In de tweede plaats hebben wij de 'publicatiedrift' van de katholieke intellectuelen in verband gebracht met wat wij genoemd hebben de *verzuiling als culturele traditie*. In katholiek Nederland was in de loop van de twintigste eeuw de verzuiling, of neutraler, het zich organiseren in eigen kring, naast een structurele realiteit ook een *culturele traditie* geworden die zich niet slechts uitstreckte tot de katholieke organisaties, maar het hele terrein van beleids- en oordeelsvorming omvatte. Men was eraan gewoon geraakt om zich niet slechts in besturen, maar ook in allerlei commissies, discussiegroepen en werkgroepen over allerlei kwesties te beraden. In 'eigen kring' was zo de traditie ontstaan te spreken en te denken in termen van (katholieke) godsdienst. Deze traditie beperkte zich niet tot de *men of ideas* maar was kenmerkend voor de katholieke bevolking in het algemeen. Als gevolg van het eigensoortige religieuze activisme was de interesse voor levensbeschouwelijke publicaties bij de 'gemiddelde' Nederlandse katholiek groot. Ook de *verzuiling als organisatorische structuur* heeft de invloed van de opvattingen van de intellectuelen eerder bevorderd dan tegen- gewerkt. De 'zuil' vormde in feite immers een leidingennet van informatie- kanalen, die was opgezet om de ideële en organisatorische eenheid te bevorderen, maar waarlangs ook de nieuwe inzichten en opvattingen snel tot in alle uithoeken van katholiek Nederland werden verspreid.¹³ Op deze 'omge- keerde zuilwerking' komen wij bij vraag 11 nog terug.

Daarmee zijn in kort bestek een zestal onderzoeksvragen beantwoord betref- fende de invloed van de intellectuelen in onze onderzoeksgroep. Resumerend: er zijn voldoende aanwijzingen ('secundaire indicatoren') dat zij tussen 1945 en 1975 invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkelingen in katholiek Neder- land. Deze conclusie bevat weinig nieuws; zij spoort geheel met de al dan niet uitgesproken vooronderstellingen van andere studies over katholiek Ne- derland na 1945.¹⁴ Wel hebben wij, anders dan in de meeste studies, althans getracht deze invloedslijnen nauwkeuriger te traceren en van elkaar te onder- scheiden.

4. VERKLARENDE FACTOREN VOOR HET OPTREDEN EN DE INVLOED VAN INTELLECTUELEN

Een uitvoeriger antwoord verdient het nu volgende complex van onderzoeksvragen. Gegeven de ontwikkelingen in het denken van intellectuelen en de invloed daarvan blijft de vraag, hoe beide verklaard moeten worden. De uiteenlopende factoren die de inventarisatie van sociologische theorieën ople- verde konden in drie typen worden onderscheiden: interne groepsfactoren, de

positie van de intellectuelen in de samenleving, en de aanwezigheid van nieuwe referentiekaders.

4.1. Interne groepsfactoren

Onderzoeksvraag 8: Wijzigingen in de samenstelling van de intellectual community.

In theorie kan de veranderende samenstelling van de onderzoeksgroep mede een verklaring zijn voor het feit dat er veranderingen in opvattingen plaatsvonden. Wij onderzochten daarom haar leeftijdsopbouw, de samenstelling naar kerkelijke staat en die naar studierichting. Wat de eerste factor betreft werd vastgesteld dat de onderzoeksgroep in de loop van de jaren 1946-1975 vergrijsde. Er kwamen weinig jonge intellectuelen bij, en de bestaande groep bleef grotendeels aan de discussies deelnemen totdat de belangstelling van de intellectuelen voor de vier thema's na circa 1970 afnam. De veranderingen in de opvattingen van de intellectuelen als groep kunnen dus niet op het conto worden geschreven van een wisseling van generaties!

De verhouding tussen de aantallen priesters en leken binnen de onderzoeksgroep veranderde maar weinig, hetgeen geldt voor alle vier de thema-gebieden. Zij bleek hoofdzakelijk samen te hangen met de bediscussieerde thema's en bijvoorbeeld niet met de emancipatie van de leken. Zoals te verwachten viel publiceerden leken vooral over onderwerpen op het terrein van de k-discussie en de geestelijke gezondheid en waren priesters veruit in de meerderheid in de debatten rond de oecumene en het kerkelijk ambt. Dezelfde tweedeling kwam ook uit de netwerkanalyse naar voren: de 'ggz-kring' bestond voor het grootste deel uit leken, terwijl de leden van de 'theologenkring' vrijwel uitsluitend priesters waren. Overigens dient hierbij te worden opgemerkt dat, wanneer men over de grenzen van de streng geselecteerde kringen heen kijkt en de relatievorming onder intellectuelen als zodanig beschouwt, er wel degelijk relaties tussen priesters en leken bestonden, daar binnen onze onderzoeksgroep iedereen praktisch iedereen wel ergens van kende. Ook inhoudelijk ontwikkelden beide groepen zich in dezelfde - denominationele - richting. Alleen voor de jaren vijftig signaleerden wij reeds eerder in dit hoofdstuk, in verband met het thema geestelijke gezondheid, dat priesters in dezen wat later denominationeel gingen denken dan leken. Een conclusie uit dit alles is, analoog aan wat hierboven ten aanzien van het aspect generatiewisseling werd opgemerkt, dat de veranderingen in het denken van de Nederlandse katholieke intellectuelen in de periode 1946-1975 niet het gevolg waren van een 'machtsvername' door priesters dan wel leken. Onze onderzoeksresultaten wijzen er eerder op, dat het in verband met de veranderingen in het na-oorlogse katholicisme in Nederland niet juist is een tegenstelling te hanteren tussen priesters en leken - of te spreken

over progressieve theologen die leken het hoofd op hol hebben gejaagd¹⁵ (zie verderop). Relevant is het een onderscheid te maken tussen twee kongsies van priesters en leken: de kerkelijke overheden en de vooraanstaande leken-bestuurders enerzijds en de theologen en intellectuele leken anderzijds.¹⁶

Met betrekking tot de derde sociale compositie-variabele, de veranderende samenstelling van de groepering katholieke intellectuelen naar studierichting, werd in het eerste hoofdstuk gewezen op het belang van het aandeel van beoefenaars van de sociale wetenschappen. Zij zijn immers *ex professo* bij de samenleving betrokken en kijken over het algemeen wat kritischer tegen de sociale werkelijkheid aan dan andere wetenschapsbeoefenaars. Vernieuwingen in het denken binnen een bepaalde intellectuelenpopulatie kunnen dus het gevolg zijn van een toename van het aantal sociale wetenschappers. Onze onderzoeksresultaten wezen uit dat het procentuele aandeel van de beoefenaars van sociale wetenschappen in onze onderzoeksgroep in de loop van de periode 1951-1965 meer dan verdubbelde in vergelijking met de jaren 1946-1950. Deze stijging, die plaatsvond in de periode van 'omslag' in het denken van de intellectuelen, ging in de eerste plaats ten koste van de theologen, zodat het er, terugkomend op wat zojuist al gezegd werd, eerder de schijn van heeft dat de beoefenaars van de sociale wetenschappen hun theologische collega's tot een denominationele visie hebben geïnspireerd dan andersom. Overigens waren de theologisch geschoolden onder de intellectuelen gedurende de laatste tien jaar van onze onderzoeksperiode (opnieuw) duidelijk in de meerderheid. Dit is alleszins begrijpelijk gezien het religieus-levensbeschouwelijke karakter van de theologie, waardoor de theologen onder onze intellectuelen bepaalde thema's langer vanuit een levensbeschouwelijke hoek bleven beschouwen dan de meer empirische wetenschapsbeoefenaars die dezelfde kwesties, mede onder invloed van secularisering en professionalisering, steeds meer als levensbeschouwelijk irrelevant of neutraal gingen opvatten.¹⁷

Over het algemeen kunnen wij concluderen dat de veranderingen in het denken van de Nederlandse katholieke intellectuelen in de onderzochte periode niet in de eerste plaats het gevolg waren van wijzigingen in de samenstelling van de onderzoeksgroep: de factor 'sociale compositie' speelde een ondergeschikte rol.

Onderzoeksvraag 9: Kringvorming als structurele basis en intern responskader voor vernieuwende ideeën

Gebruikmakend van het concept *social circle* en het methodisch instrument van de netwerkanalyse hebben wij de groepsvorming onder katholieke intellectuelen in de periode 1946-1975 beschreven. Hierbij kwamen wij tot enkele interessante bevindingen. Niet alleen bleek dat vrijwel 'iedereen iedereen kende', maar ook konden er twee *social circles* of kringen in de volle betekenis van het woord worden onderscheiden, ondanks het feit dat wij zeer strenge criteria voor kringvorming hadden aangelegd. Daarnaast werden boven-

dien nog twee 'bijna-kringen' gevonden. Wij vatten de resultaten van deze analyse nogmaals kort samen.

In de loop van de jaren vijftig werd een deel van de *intellectual community* georganiseerd rond het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Volksgezondheid. Van 1954 tot 1967 vormde dit Bureau de basis voor de zogenaamde 'ggz-kring'. In de loop van de jaren zestig ontstond de 'theologenkring' (1964-1975), die in de theologische faculteit van de Katholieke Universiteit een stabiele basis vond en die in feite voortkwam uit een intensivering van reeds langer bestaande relaties. Met de deconfessionalisering van de geestelijke gezondheidszorg (en met de secularisering van de moraal) viel de groep katholieke intellectuelen die zich voor dit thema interesseerde uiteen; deels hielden zij zich met het onderwerp ook niet meer bezig. Hetzelfde gold eind jaren zestig voor andere beoefenaars van de sociale wetenschappen, die wij aan de rand van beide grote kringen zijn tegengekomen (sociologen, sociaal-filosofen). Het feit dat de theologenkring daarentegen wel het einde van onze onderzoeksperiode heeft 'gehaald' vormt een structurele bevestiging van datgene, wat boven reeds werd signaleerd in verband met de inhoudelijke ontwikkelingen. De theologenkring werd steeds meer geconcentreerd op een kleine groep van vakgenoten; hun relaties waren vooral van vakmatige aard. Het ligt voor de hand dat ten gevolge van de voortschrijdende professionalisering en secularisering de beoefenaars van de sociale wetenschappen hun relaties steeds meer zochten en vonden in groeperingen van vakgenoten in plaats van in 'eigen' katholieke kring. Zij stelden zich steeds minder katholiek, in de zin van groepsgebonden, op. Onder hun vakgenoten vonden zij nieuwe referentiekaders en nieuwe *feedback*.

Aanvullend op onze analyse van de kringvorming onder katholieke intellectuelen hebben wij voor de jaren vijftig interessante resultaten verkregen uit een vergelijking van de informele met de studierelaties. Een kwart tot een derde van de intellectuelen kende elkaar al vóórdat zij eind jaren vijftig en vooral in de jaren zestig plaatsnamen in talrijke advies- en studiecommissies. De periode vóór 1960 is op wat minder georganiseerd niveau voor de groepsvorming zeer belangrijk geweest. Uit de netwerkanalyse viel op te maken dat in de zogenaamde 'Nijmeegse kring' onder andere de Katholieke Universiteit naar voren kwam. De 'sociaal-politieke' kring verwees ons terug naar relaties uit dit decennium in de doorbraakbeweging, het Nederlands Gesprek Centrum en de Te Elfer Ure-groep. De Sint Willibrordvereniging en de oecumenische gesprekskringen stonden aan de wieg van de latere theologenkring. Wat algemener tenslotte hebben wij later, in hoofdstuk 7, het vermoeden geuit dat ook allerlei bijeenkomsten en studiedagen van bijvoorbeeld de Katholieke Actie, de Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid, de tijdschriften *Te Elfter Ure* en *De Nieuwe Mens* in de jaren vijftig groepsvormend hebben gewerkt, zonder dat deze groepsvorming in onze, volgens strenge criteria uitgevoerde, netwerkanalyse zichtbaar werd. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of dit vermoeden juist is.

Het staat wel vast dat er gedurende vrijwel de gehele onderzoeksperiode, maar met name vanaf de tweede helft van de jaren vijftig tot het eind van de jaren zestig, binnen de katholieke *intellectual community* relatienetwerken hebben bestaan die de solidariteit en ideële homogeniteit onder de intellectuelen hebben doen toenemen. Het bestaan van deze netwerken, waarbinnen twee volwaardige *social circles*, heeft ongetwijfeld ook het uitoefenen van invloed door de intellectuelen begunstigd. In hoofdstuk 7 werden in dit verband enkele voorbeelden gegeven van 'directe' invloed van intellectuelen als gevolg van hun interne groepsvorming: de *Onrust in de zielzorg*-groep, de Larense Kring, de Commissie Pastoraal en Psychogiëne en de commissies van het PINK en het Pastoraal Concilie.

Met het bestaan van nauwe structurele relaties is echter nog niet voldaan aan alle eisen om van *social circles* te kunnen spreken. Er moet niet slechts sprake zijn van structurele relaties, maar ook van inhoudelijke homogeniteit onder de betrokkenen. Het onderzoek in hoofdstuk 5 naar de opinieleiders en referentiekaders heeft voor dit aspect de nodige gegevens aangedragen. Wij konden vaststellen dat de intellectuelen waren opgeleid binnen een relatief gesloten, door het neothomisme en de kerkelijke leer (sociale leer, moraal) gekleurd denkkader.¹⁸ Ondanks allerlei secundaire onenigheden vormden de katholieke intellectuelen een eenheid. Zij dachten vanuit dezelfde principes en volgens dezelfde patronen. Deze ideële eenheid werd niet direct verbroken toen de twijfels inzake de aangepastheid van de kerkelijke leer en neothomistische denktrant aan de moderne samenleving de kritiek deden toenemen. Wellicht mede dankzij de bestaande homogeniteit onder intellectuelen koos men *en groupe* voor een existentieel-fenomenologisch perspectief. Vele intellectuelen hebben deze wending al tijdens hun studiejaren meegemaakt, ouderen hadden haar later voltrokken. De priester-theologen maakten deze wending wat later, zoals blijkt uit de inhoudelijke dissonantie die er in het denken rond de geestelijke gezondheid in het eerste decennium van onze onderzoeksperiode tussen theologisch geschoolden en sociale wetenschappers bestond.

De existentiële fenomenologie in al haar variaties bleef gangbaar tot de tweede helft van de jaren zestig, en speelde dus nog anderhalf à twee decennia een belangrijke homogeniserende rol in de *intellectual community*. Pas daarna viel de groep inhoudelijk gesproken uiteen, spoedig gevolgd door het afnemen van relaties binnen het netwerk. Voor een meer algemeen beeld van de ontwikkelingen in katholiek Nederland is het van belang hier een opvallende parallel te signaleren met het proces van ontzuiling - het uiteenvallen van de organisatiestructuren van het Nederlandseatholicisme. Reeds vanaf begin jaren vijftig begon zich een ontzuilingsmentaliteit af te tekenen, die nog ruim een decennium nauwelijks of geen gevolgen had voor de organisatiestructuur zelf. Integendeel: de verzuiling bereikte rond 1960 haar hoogtepunt.¹⁹ Pas in de loop van de jaren zestig werd de (uiterlijke) homogeniteit verbroken en vond een radicale ontzuiling plaats. Dit parallelle verloop van ontwikkelingen in de *intellectual community* en in de organisatiestructuren

wijst mogelijk op een onderlinge samenhang: enerzijds inspireerde een nieuw intellectueel elan de zuil nog een aantal jaren tot voortbestaan, anderzijds droeg de feitelijke organisatorische homogeniteit nog tot een mate van ideologische éénstemmigheid bij.

Onderzoeksvraag 10: Bevordering van de culturele homogeniteit door de aanwezigheid van opinieleiders onder de intellectuelen

De aanwezigheid van opinicleiders in de onderzoeksgroep werd onderzocht met behulp van citatie-analyse. Daaruit bleek dat bij drie van de vier onderzoeksthema's sprake was van opinieleiders. Alleen voor de k-discussie konden wij als gevolg van het geringe aantal publicaties op dit terrein hierover niets vaststellen. De frequentieverdeling van geciteerde intellectuelen vertoont, zo zagen wij, een pyramidale structuur, dat wil zeggen: weinig intellectuelen werden door veel en veel intellectuelen door weinig anderen aangehaald. Het is opvallend dat er vooral tijdens de hoogtepunten in de discussies opinieleiders naar voren komen: in de jaren 1946-1955 in de oecumene, van 1950-1970 in de geestelijke volksgezondheid, tussen 1960 en 1967 wederom in de oecumene en in de jaren zestig op het terrein van de ambtsdiscussie. Uit de aanwezigheid van de opinieleiders kan men concluderen dat de katholieke intellectuelen beschikten over eigen oriëntatiepunten, personen wier opvattingen inspirerend genoeg waren om de inhoudelijke homogeniteit van de groep te bevorderen.

Onderzoeksvraag 11: Was er sprake van een door de intellectuelen bewust gecreëerde organisatiestructuur?

Voor de beantwoording van deze vraag zijn onze bevindingen over de groepsvorming onder intellectuelen van belang. Ook de onderzoeksresultaten betreffende de integratie van de intellectuelen in de structuren van het Nederlandse katholicisme, die bij de volgende vraag worden besproken, moeten hier reeds in aanmerking worden genomen. De nu aan de orde zijnde onderzoeksvraag beantwoorden wij vanuit het in hoofdstuk 7 geïntroduceerde begrip 'omgekeerde zuilwerking'. De groepsvorming onder intellectuelen en hun integratie in met name adviserende organen en commissies verschijnt in dit kader als een in zekere mate vanzelfsprekend verschijnsel. Het betreft een organisatiepatroon dat wij aantreffen onder intellectuelen, onder bestuurders en onder 'gewone katholieken' (men denke aan de vele cursussen van de standsorganisaties en aan de Ecclesiagroepen). Voorzover de intellectuelen een strategie voerden, grepen zij voornamelijk naar de middelen die in katholiek Nederland al decennia lang gebruikt waren om de 'kudde' organisatorisch en ideologisch bijeen te houden. Waar priesters en leken nooit echt uit elkaar gegroeid waren²⁰ liken deze middelen voor zolang het duurde de beste geweest te zijn: de 'trouw aan Rome' was opvallend,²¹ maar het collectieve

zich bewust-zijn daarvan evenzeer! Dezelfde strategie, dezelfde culturele traditie en bijbehorende organisatorische structuren functioneerden echter even goed toen het ging om het introduceren van andere opvattingen. Zoals Thurlings reeds signaleerde veranderden binnen katholiek Nederland eerst de opvattingen en viel pas later het georganiseerde katholicisme (de 'zuil') uiteen. Dit betekent dat de intellectuelen, die als groep al relatief vroeg 'anders' gingen denken, gedurende geruime tijd - ongeveer in de tweede helft van de jaren vijftig en in de jaren zestig - een beproefd 'leidingennet' ter beschikking stond om hun vernieuwende ideeën te verspreiden en ingang te doen vinden, terwijl dit 'leidingennet' eigenlijk voor het tegendeel, namelijk behoud en consolidatie van volkskerkelijke structuren en opvattingen, was bedoeld. Dit mechanisme van de 'omgekeerde zuilwerking' is ons inziens een, wellicht de, cruciale factor bij de beantwoording van de vraag waarom er binnen katholiek Nederland een zo snelle en verregaande omslag plaatsvond van conservatief naar progressief.

In de hier geschetste zin zou inderdaad kunnen worden gesproken van een georganiseerd optreden van intellectuelen. Zij waren zich ongetwijfeld bewust van de mogelijkheden die allerlei kanalen boden: uitgevers, media, commissies en besturen. Tegelijkertijd was dit bewustzijn zo vertrouwd, dat wij menen niet te kunnen spreken van een strategie 'van buitenaf', van infiltratie of celvorming. De 'macht' die de intellectuelen in de jaren zestig zouden hebben veroverd om katholiek Nederland te veranderen, hadden zij voordien ook al in handen. Dat dit toen wellicht minder opviel of tot verwijten aanleiding gaf, lag dan ook vooral aan de inhoud van hun opvattingen. In het kader van een orthodox en volkskerkelijk katholicisme, zoals dat vóór de Tweede Wereldoorlog en nog aan het begin van onze onderzoeksperiode bestond, hadden de intellectuelen voornamelijk hun steentje aan de status quo bijgedragen.²²

Dat de ontwikkelingen in katholiek Nederland het gevolg zijn geweest van een wisselwerking tussen bisschoppen, deskundigen en media, zoals de these van W. Goddijn luidt,²³ is uit ons onderzoek wel duidelijk geworden, hoewel over de derde factor nog wel discussie mogelijk is. Meer algemeen immers kan worden gesteld dat voor het tot stand brengen van veranderingen de medewerking van intermediairs onmisbaar is. Wij wezen in dit verband niet slechts op de media, maar ook op de rol van 'doorvertalers': parochiegeestelijkheid, populariserende auteurs en plaatselijk optredende sprekers. In deze beperking tot de media ademt de these van Goddijn de sfeer van het Pastoraal Concilie, waarop veel aandacht aan *public relations* werd besteed. Op basis van ons onderzoek moeten bovendien nog twee andere kanttekeningen bij Goddijns these worden gemaakt. In de eerste plaats ontbreekt een uitwerking van de sociologische factoren waardoor een dergelijke wisselwerking wordt bepaald. Welke rol spelen de bisschoppen, de deskundigen en de media ten opzichte van elkaar, en onder invloed van welke omstandigheden? De beantwoording van deze vraag is juist daarom interessant, omdat het 'machtsevenwicht' tussen de continuïteitsbehoefte van de bisschoppen en de creatieve pogingen

van intellectuelen in het geding is, zoals Goddijn zelf stelt.²⁴ Deze twee tendenties zijn niet zonder meer met elkaar te verzoenen, zoals bijvoorbeeld op het Pastoraal Concilie bleek.²⁵ In de tweede plaats menen wij dat het model van Goddijn geen verklaring biedt voor progressie of regressie, maar eerder voor verandering of stilstand als zodanig. Dezelfde optimale wisselwerking kan, afhankelijk van wat de partijen voorstaan, veranderingen in conservatieve richting tot stand brengen.

4.2. De positie van de intellectuelen in de samenleving als verklarende factor

Onderzoeksvraag 12: Integratie van de intellectuelen in de beleids-, advies- en informatiestructuren van katholiek Nederland

Het ligt voor de hand dat dezelfde factoren die bijdroegen aan de groepsvorming onder intellectuelen ook van belang waren voor de mate van hun integratie in de organisatiestructuur van katholiek Nederland. In concreto waren de intellectuelen vooral aanwezig in meer of minder geformaliseerde adviserende commissies en discussiegroepen. Hun deelname aan bestuurstaken in het toch rijkelijk van organisaties voorziene Nederlandse katholicisme was maar heel beperkt. De leken onder hen vervulden relatief nog de meeste bestuursfuncties, vooral in de maatschappelijke sector en in de tweede helft van de jaren vijftig ook in de geestelijke gezondheidszorg. Een vergelijking met de data die ten grondslag liggen aan de studie *Bewegende patronen*, gewijd aan katholieke organisaties en bestuurders in de periode 1945-1980, leerde ons dat er zo goed als geen overlapping bestond tussen de groepen van katholieke bestuurders en katholieke intellectuelen.²⁶ Een, conform de eerste variant van de integratie-these, belangrijke factor die de intellectuelen crtoe zou kunnen hebben gebracht om hun veranderingsgezinde opvattingen te matigen en aan de feitelijke omstandigheden aan te passen was dus niet aanwezig: onze intellectuelen waren geen bestuurders, en als zodanig ontbrak het hun aan feitelijke machtsposities.

Het actiefst waren de intellectuelen binnen de adviserings-structuren in de Nederlandse kerkprovincie. Van vrijwel alle adviescommissies en -raden van enig belang die er in de onderzochte periode rond de vier thema's waren hebben een of meer intellectuelen deel uitgemaakt. Uiteraard waren zij daarbij in zekere mate afhankelijk van het 'aanbod' aan commissies, maar ook dat werd vaak door intellectuelen bepaald. Met name in de geestelijke gezondheidszorg tussen 1955 en 1960 en in de kerkelijke sector in de jaren zestig was het aanbod van adviescommissies groot, met respectievelijk het KNBGG en het PINK als voornaamste opdrachtgevers. De integratie in deze adviesstructuren was onder de opinieliders groter dan onder de overige leden van de onderzoeksgroep. Met name bij de eersten, zo bleek, bestond er een nauwe samenhang tussen hun publicatie-activiteiten en hun adviserende lidmaatschappen.

Over het algemeen kan gezegd worden dat intellectuelen een voorkeur vertoonden voor die functies of activiteiten, die vanuit hun optie - het overdragen van opvattingen - hoofdzakelijk voordelen en weinig nadelen boden. In adviserende posities konden intellectuelen verwachten wel gehoord te worden, maar niet te worden beperkt in het ontvouwen van hun opvattingen. Dat zij niet bij voorbaat verzekerd waren van aanvaarding daarvan door de bestuurders was een risico dat zij op de koop toe namen. Voor de belangrijkste opdrachtgevers, de geestelijke gezondheidszorg en het PINK, gold overigens dat het overnemen van (grote delen van) de adviezen in de lijn der verwachtingen lag. Via ondermeer het PINK, als door de bisschoppen ingesteld adviesorgaan, waren de daarbij betrokken intellectuelen in de periode 1964-1970 in belangrijke mate in het kerkelijk bestuur geïntegreerd. Daaraan kan echter niet zonder meer de conclusie worden verbonden, dat zij nu ook 'alle sleutelposities binnen de kerk veroverd' zouden hebben.²⁷ De feitelijke macht bleef afhankelijk van de persoon van de bisschop. Weliswaar werd in 1970 door de commissie-Steenkamp een serieuze poging gedaan om de bisschoppen te overrreden hun macht te delen, maar die voelden daar - vermoedelijk zowel om theologische redenen als met het oog op hun positie in de wereldkerk - weinig voor. Voor bisschoppen die een autocratische bestuursuitoefening prefereerden bleek het dan ook eenvoudig te zijn om adviesstructuren op non-actief te stellen of af te schaffen. De analyse van Schreuder is in dit opzicht nauwkeuriger dan die van Bots. De eerste stelt uitdrukkelijk dat de groepering Open Kerk voor een belangrijk deel bestond uit personen die géén hoge leidende functies in het kerkelijk bestuur hadden bekleed en na circa 1970 waren 'uitgeschakeld'.²⁸ Ook uit ons onderzoek blijkt dat het percentage echte bestuurders in de kerkelijke sector onder de intellectuelen maar zeer beperkt was. Hoewel de Romeinse kritiek op de structuur van het Pastoraal Concilie het tegendeel suggereerde, hebben de bisschoppen de *macht* nooit uit handen gegeven - en gezien de juridische structuur van de katholieke kerk ook nooit uit handen kunnen geven. Anderzijds beschikten de intellectuelen wel over wat men zou kunnen noemen 'symbolische macht'. Er was sprake van een overeenstemming tussen de ideeën van de intellectuelen en de ontwikkelingen die de opvattingen van de Nederlandse katholieken doormaakten - ontwikkelingen die mede onder invloed van de intellectuelen stonden. Daardoor kon vanaf het einde van de jaren vijftig een klimaat ontstaan waarin de bisschoppen onder grote druk stonden om rekening te houden met de opvattingen van die intellectuelen. Hoe broos deze symbolische macht echter was bleek in de jaren zeventig, toen nieuw benoemde bisschoppen bereid bleken de goede relaties met vele katholieken op het spel te zetten om aan deze culturele druk te ontkomen. Daarmee kwam een eind aan de sterke integratie van de intellectuelen in het Nederlandseatholicisme en boetten zij aan symbolische macht in.

Waren de intellectuelen als groep gedurende een aantal jaren geïntegreerd in het kerkelijk bestuur, zij het op passende afstand, van blijvende aard was

hun integratie in wat wij noemden het academisch milieu. Zij vervulden bestuursfuncties van verenigingen voor intellectuelen, academici of vakgenoten, zij maakten deel uit van de redacties van de belangrijkste (katholieke) tijdschriften op de verschillende terreinen of van algemeen katholiek-culturele aard, en zij vervulden functies in het hoger onderwijs. Daarmee krijgt het belang dat wij hechtten aan de ontwikkelingen van de diverse wetenschapsgebieden (met name de sociale wetenschappen, filosofie en theologie) nog een extra accent. Denkwijzen en opvattingen die daar ingang vonden behoorden tot de geestelijke bagage en het referentiekader in letterlijke zin van vele intellectuelen. In hoofdstuk 7 zijn wij ingegaan op de spanningen die dat met zich meebracht tussen de dogmatische en hiërarchische tradities in het katholicisme en de in beginsel open en ondogmatische geesteshouding van de moderne wetenschappen.

Onderzoeksvraag 13 en 14: De resource control van de intellectuelen en hun 'zichtbaarheid' in katholiek Nederland.

De gegevens voor een antwoord op deze vragen zijn, onder andere invalshoeken, reeds eerder besproken. Wij roepen deze kort in herinnering. De intellectuelen hadden weinig problemen met de toegang tot de media. Zij traden regelmatig op voor radio en televisie, er was aandacht voor hun opvattingen in dag- en opiniebladen, en uit de aantallen publicaties kan gevoeglijk worden afgeleid dat zij ook weinig moeite hoefden te doen om dieper gravende uiteenzettingen in (vak)tijdschriften of bij uitgevers gepubliceerd te krijgen. Wat de functies betreft zagen wij dat vele intellectuelen aan hogere opleidingen doceerden en dat er met name tussen 1955 en 1970 talloze adviescommissies en werkgroepen bestonden waarvan leden van de onderzoeksgroep deel uitmaakten. Deze opsomming moge voldoende zijn om vast te stellen dat de intellectuelen niet geïsoleerd stonden in katholiek Nederland, en daar gedurende een ruim decennium zelfs een zeer prominente plaats in innamen.

4.3. Relaties met andere groeperingen

Onderzoeksvraag 15: Was er sprake van een cultuurconflict tussen intellectuelen en kerkelijke leiders?

Om de mate van overeenstemming te kunnen vaststellen tussen de opvattingen van de intellectuelen en die van de Nederlandse bisschoppen en het centrale kerkelijke bestuur zijn ook een aantal publicaties van de kerkelijke leiding aan een inhoudsanalyse onderworpen. Uit deze analyse bleek dat de ontwikkeling in het denken van de Nederlandse bisschoppen die in het denken van de intellectuelen volgde. Daaruit kan worden afgeleid dat er geen ernstig cultuurconflict, geen grote tegenstelling in opvattingen tussen beide groepen

heeft bestaan gedurende de onderzoeksperiode. De radicalisering in het denken van de intellectuelen die in de loop van de jaren zestig plaatsvond op het terrein van oecumene en kerkelijk ambt, moet daarom niet (mede) verklaard worden uit botsingen met het Nederlandse episcopaat. Een cultuurconflict is echter wel aanwijsbaar als wij de ontwikkeling in het denken van de intellectuelen vergelijken met de relatief veel geringere ontwikkeling in Romeinse opvattingen. Ondanks de instemming onder de leden van de onderzoeksgroep met de 'geest' van het Tweede Vaticaans Concilie werd de kloof tussen de Nederlandse en de Romeinse opvattingen steeds groter. Daarmee ging een groot deel van de inhoudelijke overeenstemming tussen beide groepen, waarvan een matigende werking uit had kunnen gaan op de opvattingen van de intellectuelen, verloren.

Onderzoeksvraag 16: Het beleid van de Nederlandse bisschoppen ten aanzien van de intellectuelen en van de vier onderzoeksthema's

In het theoretische hoofdstuk werd uitvoerig ingegaan op de invloed die het beleid van gezagsdragers, zowel ten aanzien van de personen als van de aan de orde zijnde onderwerpen, op de mate van kritiek en radicalisme kan uitoefenen. Wat de houding van de bisschoppen ten opzichte van intellectuelen betreft kan worden geconcludeerd dat zij gedurende de onderzoeksperiode nooit een zo consequent repressief beleid hebben gevoerd, dat alle intellectuele vuur erdoor werd gedoofd. Wel is een duidelijk verschil merkbaar tussen de eerste en de tweede helft van de onderzochte periode. Het beleid tot circa 1960 moet als inconsequent en selectief worden aangemerkt, althans gezien vanuit de intellectuelen als groep. Zo raadpleegden de bisschoppen wel seminarieprofessoren, zelden hoogleraren van Nijmegen of Tilburg, of van openbare universiteiten; zij ontvingen gewoonlijk wel de bestuurders van katholieke organisaties, maar weinig sociologen; zij lieten zich bij voorkeur door moraaltheologen en niet door psychologen of psychiaters adviseren. Op grond van een dergelijke selectieve raadpleging zal de neiging van de in dit opzicht 'gecdepriveerden', vooral sociale wetenschappers en jonge theologen, zijn toegenomen om radicalere standpunten in te nemen. De onrust onder intellectuelen werd daarnaast versterkt door incidentele 'gevallen'. De beruchtste daarvan werden overigens gecreëerd door het centrale kerkelijk bestuur in Rome, zoals de visitatie van Tromp en de herhaalde maatregelen tegen Van Kilsdonk. Maar ook de houding van de Nederlandse bisschoppen tegenover de katholieken in de Partij van de Arbeid in hun mandement van 1954 bracht een verscherping van standpunten teweeg.

Na 1960 veranderde een nieuwe generatie bisschoppen haar houding ten opzichte van de intellectuelen in de richting van een participatiebeleid. In hoofdstuk 8 zijn wij uitvoerig op deze ontwikkeling ingegaan. Herinnerd zij aan de toenemende betekenis van instellingen als het KASKI en het Hoger Katechetisch Instituut, de oprichting van het Nederlands Pastoraal Instituut

en later het PINK, en aan de structuur van het Pastoraal Concilie. Of dit participatiebeleid een matigende werking heeft gehad op het optreden van de intellectuelen is moeilijk te zeggen. In dezelfde jaren vond immers een proces plaats van *rising expectations*, veroorzaakt door het succes dat de intellectuelen reeds hadden geboekt bij het uitdragen van hun opvattingen. Het is echter opvallend dat er aan het einde van de jaren zestig een radicalisering van standpunten (celibaat, oecumene) plaatsvond die deels kan worden verklaard uit een terugkeer van een selectief beleid ten opzichte van de intellectuelen. Deze beleidsverandering was niet slechts tot stand gekomen onder druk of door rechtstreeks ingrijpen van 'Rome', maar was evenzeer een eigen initiatief van de Nederlandse bisschoppen. De kritiek van het centrale bestuur op het beleid van de bisschoppen was evident²⁹ en liep uit op een tot op heden nog niet afgesloten reeks van benoemingen van 'contra-reformatorische' bisschoppen. Met de reorganisatie echter van het bestuur van de kerkprovincie, beginnend in 1968 en resulterend in het Secretariaat van de RK Kerkprovincie in Nederland (1972), namen ook de bisschoppen zelf duidelijk afstand van naar hun mening al te invloedrijke adviesorganen als het PINK. De betekenis van de Bisschoppelijke Beheers en Beleids Kommissie (BBK) werd groter, terwijl het studiesecretariaat vergeleken bij het PINK aan invloed inboette. Theologen en lekenintellectuelen werden daardoor (weer) op afstand gezet ten gunste van de leden van de bisschoppelijke curies.

Naast de houding van de bisschoppen ten opzichte van de intellectuelen is, zo zagen wij in het theoretische hoofdstuk, ook hun beleid ten aanzien van de vier onderwerpen, waar dit onderzoek zich op concentreert, van belang. Over het algemeen zal een weifelend beleid gezagsverlies tot gevolg hebben en kritiek versterken, terwijl een consequent beleid matigend werkt op de opvattingen van intellectuelen. Voor de jaren vijftig menen wij over het algemeen te kunnen spreken van een weifelend en inconsequent beleid, vooral in de tweede helft van dit decennium. Ondanks de 'onrust in de zielzorg' werd het traditionele priesterbeeld nog geprolonged, de ontwikkelingen in de geestelijke gezondheidszorg werden slechts oogluikend toegestaan, terwijl de officiële moraal onverkort werd gehandhaafd; in de oecumenische ontwikkelingen was er de spanning tussen het officiële standpunt en de evenzeer stilzwijgende goedkeuring en zelfs bevordering van 'het Gesprek'. Met betrekking tot de k-discussie zwegen de bisschoppen in de jaren 1954-1960, daarmee de gelding van het mandement van 1954 in het midden latend. Voorzover een dergelijk beleid niet weifelend genoemd kan worden - de bisschoppen wilden uiteraard het oude niet verlaten zonder een goed alternatief - was het in de ogen van veel intellectuelen zeker wel inconsequent.

Na circa 1960 nam de consequentie in het bisschoppelijk beleid ten aanzien van de vier thema's sterk toe. Zij namen de denominationele 'definitie van de situatie' over van de intellectuelen en ontwikkelden daarop gebaseerde standpunten over alle vier thema's. Bovendien maakten zij bij voorkomende gelegenheden duidelijk zich niet altijd en volledig te kunnen identificeren

met de standpunten van 'Rome'. Hun eigen beleid werd daar in ieder geval inzichtelijker en homogener door. Na de benoeming van de bisschoppen Simonis en Gijsen werd één consequent beleid op landelijk niveau, ook ten aanzien van de vier thema's, ernstig bemoeilijkt. De beleidscentra werden dientengevolge in feite de diocesane bisschoppelijke curies, waar iedere bisschop naar eigen inzicht zijn standpunten in daden om kon zetten. Ook dan kan, althans voor de afzonderlijke bisschoppen, gesproken worden van een consequent beleid, hetzij van denominationele, hetzij van volkskerkelijk-traditionele aard. In dit verband zou vervolgonderzoek moeten uitwijzen welke invloed - door nieuwe bisschopsbenoemingen na 1975 gangbaarder wordende - volkskerkelijk beleid heeft op standpunten van intellectuelen.

Onderzoeksvraag 17: Vernieuwingsgezindheid onder de katholieken in het algemeen of vernieuwingsgezinde groeperingen als klankbord en referentiekader voor de intellectuelen

Als laatste factor die het optreden van veranderingsgezinde intellectuelen beïnvloedt noemden wij de mate van hun maatschappelijk isolement. Toegepast op ons onderzoek wilden wij weten in hoeverre de katholieke intellectuelen participeerden in de (radicale) basisbewegingen die vanaf de jaren zestig binnen katholiek Nederland opkwamen en in welke mate zij respons kregen uit de samenleving in het algemeen en het katholieke bevolkingsdeel in het bijzonder.

Met betrekking tot de respons in katholiek Nederland werd in het eerste hoofdstuk aangekondigd, dat wij binnen het kader van ons onderzoek niet in de gelegenheid waren deze op een systematische en directe manier te meten. Volstaan moest worden met de beschrijving van een indirecte graadmeter van respons, namelijk: het culturele klimaat in de samenleving. Dit was aan het eind van de Tweede Wereldoorlog enigszins dubbelzinnig. Enerzijds koesterden groepen Nederlanders verwachtingen ten aanzien van de na-oorlogse vernieuwing (doorbraakbeweging, oecumene), anderzijds kregen de vernieuwers in eerste instantie de kous op de kop doordat de tendens tot herstel van de voor-oorlogse verhoudingen al spoedig de boventoon voerde. De opkomst van de verzorgingsstaat, gepaard gaande met een toenemend prestige van de sociale wetenschappen, bracht in de loop van de jaren vijftig belangrijke veranderingen teweeg in het sociaal-culturele klimaat in Nederland. De (al dan niet vermeende) voltooiing van de emancipatie deed tegelijkertijd de druk op de katholieken toenemen om zich aan deze veranderde samenleving te assimileren.³⁰ In de loop van de jaren vijftig vonden kritiek op de strenge katholieke moraal, op het optreden van de clerus en op de katholieke geslotenheid dan ook steeds meer weerklink onder het katholieke volksdeel. Deze weerklink werd wellicht bevorderd doordat de afstand tussen de opvattingen van de intellectuelen en die van de meeste katholieken niet onoverbrugbaar groot was. De volkskerkelijke 'definitie van de situatie' bepaalde aanvankelijk

ook het denken van de intellectuelen nog in belangrijke mate. Bovendien genoten de 'kanalen' waarlangs de intellectuelen hun opvattingen konden verbreiden, de katholieke organisaties en instituties, per traditie het vertrouwen van de bevolking. Er vond aldus een vrijwel synchroon proces plaats van veranderingen van opvattingen, waarbij de intellectuelen weliswaar voorop liepen, maar niet zo ver voorop dat zij uit het zicht verdwenen. De denominationalisering van hun denken was, dankzij de invloed van de empirische sociale wetenschappen, mede gebaseerd op de ontwikkelingen in de samenleving en in het katholieke volksdeel.

In de loop van de jaren zestig kwam het assimilatieproces op zijn hoogtepunt. De intellectuelen, en katholieke academici in het algemeen, werden in hun opvattingen bepaald door een denominationele 'definitie van de situatie', de organisaties en instituties werden niet langer geleid door veelal *self made* katholieke bestuurders maar door moderne, veelal academisch geschoolde, professionals,³¹ en de katholieken ontwikkelden zich in hoog tempo tot de meest tolerante en 'vrijzinnige' bevolkingsgroep in Nederland met de onkerkelijken.³² Het is moeilijk uit te maken waar in dit proces oorzaken en gevolgen liggen. De ontwikkelingen in de samenleving en binnen het katholicisme vormden immers niet alleen het responskader, maar ook het referentiekader van de intellectuelen - het Pastoraal Concilie vormt daarvan een duidelijk voorbeeld. Bovendien kan worden aangenomen dat de intellectuelen de veranderingen in opvattingen in niet onaanzienlijke mate mede hebben beïnvloed. Dit laatste lijkt ons door een reeks voorbeelden en argumenten in hoofdstuk 7 voldoende te zijn aangetoond. Voor een antwoord op de vraag, of er sprake was van respons of isolement voor de opvattingen van de intellectuelen hoeft het kluwen van oorzaak en gevolg nu niet te worden ontward, zo dat al mogelijk is. Van respons was in ieder geval sprake.

De actieve belangstelling onder de katholieken voor de opvattingen van intellectuelen nam aan het eind van de jaren zestig af. Er was sprake van een toenemende desinteresse voor kerkelijke aangelegenheden en zingevingsvragen.³³ Mogelijk werd deze desinteresse ten dele veroorzaakt doordat het Pastoraal Concilie de aansluiting bij de 'basis' miste, maar zij was ons inziens veel algemener te wijten aan een 'gemankeerde emancipatie' (Roes): de katholieken hadden in de loop van de laatste decennia toch te weinig geleerd om stevig te staan in de schoenen van een persoonlijk beleefd geloof. Uit de onderzoeken komt een beeld naar voren van een grotendeels in het maatschappelijke midden te plaatsen bevolkingsgroep met gematigd vrijzinnige godsdienstige opvattingen.³⁴ De binnenwereldse oriëntatie die door het denominationele denken was aangedragen hadden veel katholieken - misschien mag men zeggen: voor het gemak - vertaald in een vaag Godsgeloof, een sterk geïndividualiseerde morele ruimdenkendheid en gematigd progressieve opvattingen over de structuren van de kerk.

Dat de ideeën van de intellectuelen aan het eind van de jaren zestig bovendien nogal eens abstract en verregaand waren geworden deed een kloof

ontstaan tussen hen en de 'gewone gelovigen'. Ook de kerkelijk actieven onder de laatsten konden of wilden dergelijke hoge verwachtingen niet onderschrijven. Duidelijk kwam dit naar voren in de oecumenische beweging, waar de Sint Willibrordvereniging geen gehoor kreeg bij de plaatselijke Raden van Kerken voor verstrekkende oecumenische experimenten. Dit alles wil overigens niet zeggen dat de belangstelling voor kerkelijke vernieuwing geheel uit het Nederlandse katholicisme zou gaan verdwijnen!

Over het als tweede genoemde aspect kunnen wij kort zijn. In hoofdstuk 7 werd immers gezegd, dat er van een participatie van intellectuelen aan de hier bedoelde basisbewegingen geen sprake was: hoogstens bestonden er links en rechts wat zijdelingse contacten. Nauwe relaties met kritische groeperingen, die althans in de jaren van ons onderzoek nog tamelijk geïsoleerd stonden, waren dan ook geen oorzaak van een isolement van de intellectuelen. Pas in de loop van de jaren zeventig zou zich een basisbeweging vormen als respons- en referentiekader voor denominationele opvattingen, overigens onder inmiddels sterk gepolariseerde verhoudingen. De aanzetten daarvoor zijn echter in onze onderzoeksperiode nog nauwelijks zichtbaar.

4.4. De ideële referentiekaders

Onderzoeksvraag 18: Was er sprake van een fundamentele verschuiving in referentiekaders van intellectuelen?

Zoals wij hebben gezien waren de referentiekaders van de intellectuelen aan het begin van de onderzoeksperiode nog sterk volkskerkelijk van aard. De gedachten werden voornamelijk bepaald door de kerkelijke leer en de uitwerking daarvan in onder meer de neothomistisch getinte moraal en sociale leer. Wij konden dit referentiekader evenwel niet echt nauwkeurig achterhalen, omdat reeds in de jaren vijftig het denominationele denken sterk in opkomst was. Nieuwe ideeën in deze richting konden de intellectuelen moeilijk ontlenen aan de kerkelijke leer, althans niet zoals die uit de vigerende kerkelijke documenten naar voren kwam. Zelfs de op het Tweede Vaticaans Concilie naar voren komende gedachten waren grotendeels volkskerkelijk van aard, of op zijn minst voor meer dan één uitleg vatbaar. Wat er in Nederland onder de intellectuelen leefde werd er in ieder geval niet in verwoord. De legitimatie van denominationele opvattingen in de kerkelijke leer moest noodgedwongen worden beperkt tot de op het concilie erkende relativiteit en contextuele gebondenheid van kerkelijke uitspraken, hetgeen naar de mening van de intellectuelen ruimte schiep voor hun visies. De ideeën kwamen van elders, en uit een verleden dat in katholiek Nederland indertijd nooit had geleefd. De liberale traditie in het kerkelijk denken, die in het buitenland al veel eerder gestalte had gekregen in het 'modernisme' en het *Reformkatholizismus*, kreeg via de Franse en Duitse nieuwe theologie en de existentieel-fenomeno-

logische wijsbegeerte nu ook in ons land voet aan de grond. De verschillende peilingen die wij in hoofdstuk 5 verrichtten naar de referentiekaders van de intellectuelen bleken opvallend te convergeren. Uit de verschillende citatenanalyses kwam een voor alle vakgebieden parallel proces naar voren. Vanaf circa 1950 nam de invloed van de Franse *nouvelle théologie* en kort daarop de Duitse theologie, en de invloed van fenomenologie en (christelijk) existentialisme in hoog tempo toe. Deze invloed handhaafde zich tot halverwege de jaren zestig. In de daarop volgende jaren groeide er een pluraliteit aan benaderingen binnen de afzonderlijke wetenschapsgebieden, die het onmogelijk maakte nog van één of enkele referentiekaders voor katholieke intellectuelen te spreken.

5. BESLUIT

5.1. Conclusies

Zoals in de inleiding werd aangekondigd is dit onderzoek niet alleen uitgevoerd met het oog op het vastleggen van een welomschreven deel van de geschiedenis van katholiek Nederland. Wij waren evenzeer geïnteresseerd in de functionaliteit van een aantal sociologische theorieën over intellectuelen. Wij beginnen echter met het samenvatten van de conclusies uit het historisch onderzoek. Na de daarop volgende evaluatie van de sociologische theorieën eindigen wij deze paragraaf met een evaluatie van enkele in het onderzoek gebruikte concepten en methodes. Wij besluiten de studie tenslotte met een terugblik op de titel ervan.

5.1.1. Historische conclusies: de rol van intellectuelen

Wij onderzochten in deze studie de rol die intellectuelen gespeeld hebben in de veranderingen in katholiek Nederland tussen 1945 en 1975. De resultaten daarvan kunnen als volgt worden samengevat:

- a. In het optreden van de katholieke intellectuelen op het terrein van het kerkelijk ambt, de geestelijke gezondheid, de oecumene en de k-discussie kunnen vier periodes worden onderscheiden, waarin telkens een andere combinatie van factoren een rol speelde, die dat optreden bepaalde.
  1. Tot het begin van de jaren vijftig was er sprake van een verhoudingsgewijs geringe activiteit onder de intellectuelen. De gevolgen van de intellectuele achterstand waren nog merkbaar, en de traditioneel-katholieke stellingnamen stonden nog niet ter discussie.
  2. Vanaf het begin van de jaren vijftig werd het optreden van de intellectuelen bevorderd door een aantal elkaar versterkende factoren: de opkomst van nieuwe ideële referentiekaders, vertolkt door duidelijke opinieleiders, de groeiende inbreng van de beoefenaars der sociale

wetenschappen, en een weifelend beleid van de bisschoppen ten aanzien van de intellectuelen en de door hen aan de orde gestelde onderwerpen. In deze periode zien wij reeds de betekenis van de verzuiling als 'culturele traditie' voor de verspreiding van nieuwe ideeën. Er was nog geen sprake van een remmende werking op de ontwikkeling van nieuwe ideeën door integratie van intellectuelen in katholieke organisaties en instellingen; zo'n werking ging wel uit van de dreigende discrepantie tussen nieuwe ideeën en het nog vrij traditionele culturele klimaat in katholiek Nederland, en van het feit dat de onderlinge groepsvorming nog in opbouw was.

3. In de jaren zestig was deze groepsvorming juist zeer sterk, hetgeen een eerste verklarende factor is voor het actieve optreden van de intellectuelen in deze periode. Voorts waren toen het beleid van de bisschoppen en het culturele klimaat hun veel gunstiger gezind. De Nederlandse katholieken waren in deze jaren levensbeschouwelijk zeer geïnteresseerd. Een matigende werking op het optreden en de ideeënvorming van de intellectuelen werd uitgeoefend door het feit dat zij geïntegreerd waren in de structuren, met name in de adviserende functies. Dat het participatiebeleid van de Nederlandse bisschoppen (onder druk van 'Rome') aan het eind van de jaren zestig werd teruggeschroefd kan dan verklaren waarom in die jaren de opvattingen van de intellectuelen over toen aan de orde zijnde thema's radicaliseerden.
4. De verklaring voor het *en masse* terugtreden van de intellectuelen in de eerste helft van de jaren zeventig lijkt enerzijds te moeten worden toegeschreven aan de zich wijzigende kerkpolitieke omstandigheden. De motivatie om veranderingen na te streven werd daardoor niet bepaald bevorderd. Anderzijds waren in de jaren zestig de grenzen van het denominationele denken bereikt; nieuwe ideeën werden er niet meer in gevonden,³⁶ veel was gerealiseerd, en wat niet gerealiseerd was leek voorlopig onhaalbaar. De daaruit ontstane patstelling werkte zonder twijfel remmend op het levensbeschouwelijke engagement van de intellectuelen. De theologen onder hen zouden voor het merendeel pas na 1975 nieuwe inspiratie putten uit een engagement met zich emanciperende volkeren en volksdelen. Deze ontwikkeling valt echter buiten de grenzen van dit onderzoek.
- b. De katholieke intellectuelen hebben duidelijk aanwijsbare invloed uitgeoefend op de Nederlandse kerkelijke leiding in de meer turbulente periode uit ons onderzoek: de jaren zestig. Hun invloed op de bredere katholieke bevolking kan op goede gronden worden aangenomen.
- c. Ondanks hun invloed hebben de intellectuelen de ontwikkeling in katholiek Nederland in de jaren 1946-1975 niet bewust gestuurd of in de hand gehad: hiervoor ontbrak het hun aan organisatie, strategie en macht, en koesterden zij als echte *men of ideas* te weinig praktisch-bestuurlijke aspiraties. De these van een 'machtsovername' door de intellectuelen, zoals die door

- Bots is opgeworpen, kan na ons onderzoek dan ook worden verworpen.
- d. De katholieke intellectuelen waren niet 'vrijzwevend'. Zij brachten bepaalde onderwerpen pas ter sprake op een moment dat dit min of meer 'kon'. Verder werd hun gedrag beïnvloed door (een) bestaande traditie(s), en lieten zij zich - voorspelbaar - meedrijven op de golven van het proces van *rising expectations*.

5.1.2. Conclusies voor de sociologische theorievorming

Ten behoeve van deze studie zijn een groot aantal bijdragen over de sociologie van intellectuelen bijeengebracht en geordend. Het resultaat, neergelegd in het eerste hoofdstuk, was niet één sociologische theorie, maar wel een model waarin zoveel mogelijk aspecten van verondersteld belang in een zo groot mogelijke onderlinge samenhang ondergebracht werden. Het resultaat is naar onze mening met vrucht op een concreet historisch proces toegepast. Duidelijk is geworden hoezeer gebeurtenissen en ontwikkelingen vanuit verschillende invalshoeken een betekenis kunnen hebben, zonder dat deze betekenissen elkaar uitsluiten. Zo bleek bijvoorbeeld kringvorming van belang bij het verwerven van (adviserende) functies, het uitoefenen van invloed, en voor de ideële homogeniteit onder intellectuelen. Voorts blijken monocausale uitspraken over het verband tussen het optreden van intellectuelen en veranderingen in opvattingen onder de katholieke bevolking uit den boze. De invloed is hier over en weer aanwijsbaar. De werkelijkheid is altijd weer complexer dan de theorie; en zelfs met ons relatief veelzijdige model hebben wij nog verschillende malen de beperktheden ervan ondervonden, wanneer wij aan de grens stonden van bijvoorbeeld de cultuurpsychologie.

Gaan wij vervolgens na welke elementen uit de sociologie der intellectuelen vooral voor ons onderzoek van belang zijn gebleken, dan komen de volgende punten naar voren.

- a. Een belangrijke factor voor het optreden van intellectuelen is de aanwezigheid van een referentiekader dat de bestaande 'definitie van de situatie' ter discussie stelt. Willen intellectuelen een rol van betekenis kunnen spelen bij veranderingsprocessen, dan moeten zij kunnen terugvallen op een nieuwe en min of meer coherente mens- en maatschappijvisie.
- b. Intellectuelen worden bij hun optreden geleid door een relatief kleine groep opinieleiders in hun midden, waaraan men zich kan optrekken.
- c. De aanwezigheid van opinieleiders en een sterke onderlinge groepsvorming zijn cruciale factoren voor het uitdragen van en vasthouden aan vernieuwende opvattingen.
- d. Het optreden van intellectuelen wordt in belangrijke mate beïnvloed door de houding en het beleid van de officiële autoriteiten.
- e. Bestaande culturele tradities zijn van belang voor *wat* de intellectuelen ter sprake brengen, *wanneer* en *in welke mate* zij dat doen. Intellectuelen zijn in wezen nauwelijks 'vrijzwevend' te noemen.

- f. Het mechanisme van de *rising expectations* speelt voor het verloop van het optreden van intellectuelen een belangrijke rol.
- g. Intellectuelen streven naar integratie in de bestaande officiële gezagsstructuur door middel van adviserende functies. Tegelijk beperken zij zich daar meestal ook toe.

Vastgesteld kan worden dat deze conclusies uitstekend te verenigen zijn met de meer omvangrijke en algemene theorievorming van het eerste hoofdstuk. Wel zijn daarin nu duidelijke accenten gelegd, terwijl andere aspecten, zoals de sociale compositie van de groepering intellectuelen, naar de achtergrond zijn verdwenen. In hoeverre deze accenten specifiek zijn voor ons onderzoeksterrein of onze onderzoeksgroep, of een meer algemene sociologische betekenis hebben, zal moeten blijken uit onderzoek naar de rol van intellectuelen in andere maatschappelijke situaties. De door ons gestelde achttien onderzoeksvragen vormen daarvoor zeker een bruikbaar uitgangspunt.

Behalve voor de sociologie van de intellectuelen heeft deze studie tenslotte ook nog het een en ander opgeleverd voor de studie der *sociale bewegingen*. De laatste jaren is er een tendens om sociale bewegingen niet zozeer te beschouwen als reacties van de 'basis' op frustraties door tekortschietende institutionele voorzieningen, of als uitingen van altijd aanwezige, maar meestal latente, groepsconflicten, maar vooral als het werk van 'zaakwaarnemers' die trachten langs allerlei wegen de 'basis' in beweging te krijgen.³⁶ Deze mobilisatie-theorie heeft zich inmiddels een plaats veroverd naast de reeds bestaande deprivatie- en conflict-theorieën. Vaak worden in dit verband de intellectuelen hetzij aangewezen als de zaakwaarnemers zelf, hetzij als hun bondgenoten. In onze studie hebben wij een nadere blik geworpen op de veronderstelde rol van de intellectuelen in een concrete sociale beweging. Wij hebben kunnen vaststellen dat intellectuelen inderdaad een belangrijke rol spelen bij het tot stand komen van veranderingen. Maar tevens zijn ook de grenzen duidelijk geworden. Allereerst is het vermogen en de behoefte van de 'basis' om te veranderen beperkter dan de intellectuelen veelal wensen. Zij doen er dus goed aan niet al te ver vooruit te lopen, als zij de beoogde veranderingen werkelijk willen realiseren. Anderzijds moet rekening worden gehouden met de opvattingen en de machtsmiddelen van de officiële gezagsdragers. Van de intellectuelen kan weliswaar een appèl tot handelen uitgaan, maar voor het in concrete banen leiden van een sociale beweging zijn praktisch ingestelde en beleidsgerichte leiders daarom onmisbaar.³⁷

5.1.3. Methodische conclusies

Een theoretisch concept dat een belangrijke rol heeft gespeeld in ons onderzoek is dat van de *social circle*. Gebleken is dat wij hiermee een analyse-instrument hebben gebruikt dat zich uitstekend leent om netwerken op het spoor te komen waarbij ideële aspecten een rol spelen. Het begrip verenigt de exactheid van de netwerkanalyse en de inhoudsanalyse als technische

methodes met een inhoudelijke, cultuursociologische invalshoek. Wil men binnen de cultuursociologie ideële netwerken op het spoor komen, bijvoorbeeld in de wetenschapssociologie, dan is ons inziens het *social circle*-concept onmisbaar.

Wat de technische methode van de netwerkanalyse betreft konden wij steunen op bestaande ervaring, zij het dat deze niet volledig toepasbaar was. Na de toepassing ervan moest vastgesteld worden dat een dergelijke analyse, die in ander onderzoek uitstekende diensten heeft bewezen,³⁸ voor onderzoek naar het nogal variabele optreden van intellectuelen niet als enige methode bruikbaar is. In bepaalde periodes, in ons geval met name in de eerste helft van de jaren vijftig, kan het eenvoudig ontbreken aan voldoende data om een dergelijke analyse te kunnen uitvoeren. Uit het ontbreken van *social circles* mag dan nog niet worden geconcludeerd dat er van activiteiten van intellectuelen in het geheel geen sprake was. De voorgeschiedenis van een *social circle* zal mede door historisch detailonderzoek moeten worden opgehelderd.

Naast de netwerkanalyse maakten wij gebruik van inhoudsanalyse. De resultaten daarvan waren van belang voor het aspect van de inhoudelijke samenhang binnen de gevonden *social circles*, maar waren ook in ander verband nuttig. Voor de inhoudsanalyse kon weliswaar op enige algemene methodische kennis worden gesteund, maar het model moesten wij zelf ontwikkelen en toetsen.

Dit brengt ons op de in het onderzoek gehanteerde beginselen van *inhoudelijke* ordening. Gekozen werd voor aansluiting bij de kerk-sectetypologie van Weber en Troeltsch, en meer in het bijzonder de uitwerking daarvan door Schreuder. De betreffende typologie diende in eerste instantie om de onderzoeksthema's te selecteren en vervolgens, sterk uitgewerkt met betrekking tot de achterliggende opvattingen, om het inhoudsanalyse-model op te stellen. Deze typologie bleek ook hiervoor zeer geschikt te zijn, zodat wij naast de ontwikkeling van kerk naar denominatie nu ook voor het denken van de intellectuelen een ontwikkeling konden constateren van volkskerkelijke naar denominationele *opvattingen*. Analyse van documenten van kerkelijke leiders in Nederland en Rome bleek met dit inhoudsanalyse-model eveneens mogelijk, zodat kan worden gesteld dat het breed genoeg is om ontwikkelingen op het spoor te komen in (katholiek-)levensbeschouwelijk denken bij andere personen of groepen in andere periodes.

5.2. *Het verraad der clercken*

De uitdrukking 'verraad der clercken' is bekend gemaakt door auteurs die de intellectuelen ervan beschuldigden hun ~~kennis~~ niet te hebben ingezet voor de 'goede zaak', of deze zaak nu van politieke, sociaal-culturele of ideologische aard is. In de inleiding zagen wij al dat de vertrouwde betekenis van deze

uitdrukking dan ook niet geïdentificeerd mag worden met de opvattingen van Benda in diens *La trahison des clercs*. Ook in verband met de ontwikkelingen in het katholicisme is de uitdrukking meermalen gevallen. Nog maar enkele jaren terug beschuldigde de Amerikaanse filosoof Sheenan, bekend door zijn gedegen studies over Karl Rahner, de katholieke theologen ervan de meest fundamentele leerstukken van de kerk ter discussie te stellen onder de vlag van hun liberaal-theologische opvattingen. Mèt het Vaticaan beschouwde hij deze pogingen tot herinterpretatie van de aloude leer als een "new and very dangerous *trahison des clercs*".³⁹ Daarmee verweet Sheenan de moderne theologen hetzelfde wat De Goeij hun in 1966 verweet, toen hij de theologen aanduidde als 'dwaalleraren', over wie de gelovigen terecht verontwaardigd zijn. Hun optreden is waarlijk een 'Verraad der Clercken'.⁴⁰

Kunnen wij ons aan het slot van deze studie dan alleen nog afvragen, wáár de intellectuelen verraad pleegden? Stelt men de vraag zo, dan liggen de antwoorden voor het grijpen. Men kan besluiten dat de intellectuelen verraad pleegden aan de traditionele waarden en dogma's en dat zij katholiek Nederland aanvoerden op het heilloze pad naar het denominationalisme. Men kan het als verraad betitelen dat zij hun *rising expectations* zo ver voerden dat zij een belangrijke aanleiding werden voor het ingrijpen van het centrale kerkelijke gezag. Of misschien verrieden zij de mede door henzelf in gang gezette ontwikkelingen door in de jaren zeventig de opkomende basisbewegingen niet volop ideologische steun te verlenen.

Wij prefereren echter deze studie te besluiten met een korte typering van 'de' intellectueel. De rol van intellectuelen is altijd een *role in tension* (Merton), een rol in het spanningsveld tussen wetenschap en levensovertuiging. Het combineren van het kritische karakter van de wetenschappelijke attitude en de geëngageerde overgave aan een levensovertuiging zal voor veel personen in onze onderzoeksgroep aanleiding hebben gegeven tot een emotievolle innerlijke tweestrijd. Deze tweestrijd is zelden treffender verwoord dan door de filosoof Kolakowski: "Je préfère être en même temps le prêtre et le démasqueur des prêtres. C'est à dire d'être en même temps aux deux extrêmes".⁴¹ Dat er altijd mensen zijn die zich door zo iemand verraden zullen voelen moge hieruit wel duidelijk zijn.

Noten bij de inleiding

- 1 Vergelijk Hoefnagels, *Vooruitgang zonder groei?*, p 114-127
- 2 Heering, 'Noam Chomsky'
- 3 Schreuder, *Sociale bewegingen*, p 219-225
- 4 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p 264-266
- 5 Thurlings, *Wankele zuil*, p 175-177
- 6 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 101-111, 150-151, 157-160
- 7 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 39-40, 70
- 8 Schreuder, 'Depriverde Mitte'
- 9 Bots, *Zesag jaar katholicisme*, p 22, 26 Vergelijk Bots, 'Nederlands katholicisme van nu Sinds 1976 circuleren van dit artikel verschillende versies in verschillende talen Het eerste artikel werd reeds bekrachtigd door Billiet, 'Sociologie en kerkelijke verandering' Meer aandacht trok de hier geciteerde boekeditie, vgl T Oostveen, 'Hoe een elite met het Nederlandse katholicisme op de loep ging Een pseudo-analyse', in *De Tijd*, 4 dec 1981, H van Zoelen, 'Pater Bots en het complot der katholieke intellectuelen', in *De Bazuin*, 30 okt 1981, Th Steltenpool, recensie in *Katholieke Stemmen*, 10(1981), p 348-351 en het nawoord daarop van J van der Ploeg
- 10 Roes, 'Gemankeerde emancipatie?'
- 11 Coleman, *Dutch Catholicism*, p 99-101, citaat p 99
- 12 Durkheim, 'Individualism and the Intellectuals', Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, p 530
- 13 Burke, *Sociology and History*

Noten bij hoofdstuk 1 Vraagstelling, definities en uitgangspunten

- 1 In de hiërarchisch georganiseerde katholieke kerk vertegenwoordigen de bisschoppen het leergezag Aldus hebben zij het recht en de plicht de andere gelovigen de katholieke wereld-levensbeschouwing voor te houden Deze laatste worden geacht bereid en geneigd te zijn de opvattingen van de kerkelijke leiding te volgen
- 2 Thurlings, *Wankele zuil*, Goddijn, *Beheerste kerk*, Coleman, *Dutch Catholicism*, Bots, *Zesag jaar katholicisme* Al deze studies hebben een sociologische invalshoek Een historische studie - 'opvolger' van Rogier en de Rooy, *In vrijheid herboren* ontbreekt nog Een summier overzicht geeft Roes, *RK Kerk Nederland 1958-1973*
- 3 Thurlings, *Wankele zuil*, p 145-148
- 4 Coleman, *Dutch Catholicism*, p 59 "why are the changes more far-reaching within the core of the church itself than in the peripheral zones of confessional organisation?"
- 5 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 84-88
- 6 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie'
- 7 De aanzetten voor de kerk-sectetypologie, die Weber op verscheidene plaatsen in zijn werk heeft gegeven (vergelijk onder andere Weber, "Kirchen" und "Sekten"), zijn systematischer uitgewerkt door Troeltsch, *Soziallehren*, p 362-377 Het denominatiebegrip werd in deze context geïntroduceerd door Yinger, *Religion*, p 149
- 8 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p 260-261
- 9 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p 261-264
- 10 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p 260-262
- 11 Thurlings, 'Trouw aan Rome'
- 12 Kooy, 'Ontwikkelingen'
- 13 Gegevens zijn te vinden in de enquête van de *Nieuwe Revue*, m n in de aflevering van 25

- december 1981 De analyse naar godsdienst vindt men niet zo duidelijk in de boekuitgave van deze enquête *Sex in Nederland* (1983)
- 14 Vergelijk voor dit proces Thurlings, *Wankele zuil* en Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*
  - 15 Vergelijk Cornelissen en Dierick, 'Literatuur over de 'k-discussie'
  - 16 Bij de computeranalyses werd 1946 als beginjaar genomen, ter vereenvoudiging van de analyses en gerechtvaardigd door de (mede door de papierschaarste) zeer geringe schriftelijke 'ideenproductie' van de intellectuelen in 1945
  - 17 Vergelijk Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', p 14 en Von der Dunk, 'Welvaart en onrust', p 2-6
  - 18 Nadruk op stabilisatie wordt gelegd door Coleman, *Dutch Catholicism*
  - 19 Deze politiek, culminerend in de benoeming van een aantal behoudende bisschoppen, zet al rond 1968 in (Goddijn, *Beheerste kerk*, passim)
  - 20 Luthy, 'French Intellectuals'
  - 21 Feuer, 'What is an intellectual?'
  - 22 Hofstadter, *Anti-Intellectualism*
  - 23 Bering, *Intellektuelen*
  - 24 Kadushin, *American Intellectual Elite* p 334
  - 25 Schelsky, *Die Arbeit tun die Anderen*, p 99
  - 26 Shils, 'Intellectuals'
  - 27 Merton, *Social Theory*, p 263
  - 28 Publicaties met een louter wetenschappelijk of beschrijvend karakter werden niet in het onderzoek betrokken omdat in dergelijke publicaties de (ideologische) standpuntbepaling of meningsvorming van de auteur niet tot uitdrukking komt Verder werd, in het geval van artikelen, uitgegaan van publicaties in katholieke tijdschriften, dat wil zeggen tijdschriften die (pretenderen) de katholieke wereld- en levensbeschouwing tot uitdrukking (te) brengen Het was ons immers niet te doen om de meningsvorming van de intellectuelen als zodanig maar om hun 'katholieke mening' Een verdere verantwoording van selectie en inventarisatie wordt gegeven in hoofdstuk 5
  - 29 De term 'verklaren' mag hier niet in zijn causale betekenis worden opgevat, maar heeft in deze studie de bredere betekenis van 'verhelderen' of 'inzichtelijk maken' Wij kunnen immers geen harde bewijzen leveren, maar uitsluitend spreken in termen van plausibiliteit
  - 30 De idee van maatschappelijk ongebonden, 'onafhankelijke' intellectuelen is een herhaaldelijk terugkerend thema in de sociologische literatuur Zie hierover Brym, *Jewish Intelligentsia*, p 115
  - 31 Mannheim, *Ideologie und Utopie*, p 135-137
  - 32 Zo werd erop gewezen, dat Mannheim de these formuleerde in het politiek-ideologisch versplinterde Duitsland van de Weimar-republiek, een Duitsland dat mede door deze versplintering in feite onregeerbaar was geworden De wens tot eenheid was derhalve wellicht de vader van de gedachte van een eenheid brengende 'intelligentsia' (Zie in dit verband onder andere Remmling, *Sociology of Karl Mannheim*, p 69-74)
  - 33 Geiger, *Creative voorhoede*
  - 34 Naar aanleiding van deze kritiek van Geiger kan opgemerkt worden, dat Mannheims idee van een *freischwebende Intelligenz* in de literatuur dikwijls te veel benadrukt wordt, waardoor hem in feite onrecht wordt aangedaan Door de betreffende auteurs wordt vaak over het hoofd gezien dat Mannheims ideeën in *Ideologie und Utopie* een relatief (in vergelijking met niet-intellectuelen) en niet een absoluut ongebonden 'intelligentsia' betreffen Verder markeert de notie van een 'relatief sociaal freischwebende Intelligenz' slechts een bepaalde fase in het denken van Mannheim over de intellectuelen (vergelijk hierover Heeren, 'Karl Mannheim') In een later geschrift stelt Mannheim bijvoorbeeld dat er een samenhang bestaat tussen het stijgen of dalen van intellectuelen op de maatschappelijke ladder (hun verticale mobiliteit) enerzijds en hun denken anderzijds, aldus de sociaal-structurele bepaaldheid van dit denken juist benadrukkend (Mannheim, 'Problem of the Intelligentsia')
  - 35 Geiger, *Creative voorhoede*, p 106
  - 36 Vooral op laatstgenoemde functie legt Geiger de nadruk
  - 37 Znaniecki, *Social Role*
  - 38 Shils, *Intellectuals and the Powers*, p 9
  - 39 De bespreking van Gramsci's opvattingen is gebaseerd op de volgende publicaties Gramsci, 'Intellectuals', Bon en Burnier, 'Intellectuels', Bon en Burnier, *Nouveaux intellectuels*, p

- 40 Zoals uit recent onderzoek blijkt bleef in de loop van onze onderzoeksperiode de katholieke zuil het sterkst overeind in de sector onderwijs van een 'wankelende zuil' was hier nauwelijks sprake (Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*, p. 119-131, 265-280)
- 41 Shils maakt onderscheid tussen primaire of 'vital intellectual traditions' enerzijds en 'secondary intellectual traditions' anderzijds. De eerste term verwijst naar de in de loop van de tijd gegroeide en algemeen aanvaarde (epistemologische en methodische) regels en aannamen binnen een bepaalde wetenschappelijke discipline om te komen tot geldige kennis. Een 'secondary intellectual tradition' daarentegen is een uitgekristalliseerde habitus, die het maatschappelijk geëngageerde optreden van intellectuelen kenmerkt. Een dergelijke habitus ontstaat wanneer intellectuelen gedurende meer of minder lange tijd eenzelfde maatschappelijke positie innemen en/of zich in eenzelfde socio-culturele 'setting' bewegen. Een voorbeeld kan één en ander verduidelijken. Het reeds eerder genoemde anti-intellectualisme in de Amerikaanse samenleving, dat vooral in de vorige eeuw hoogtij vierde, had tot gevolg dat de Amerikaanse intellectuelen gedurende lange tijd geen toegang hadden tot het politieke machtscentrum. Hierdoor ontstonden er bij hen gevoelens van frustratie, die geleidelijk aan resulteerden in een kritische, anti-politieke basisattitude. Toen de intellectuelen in het kader van Roosevelts 'new deal'-politiek eindelijk gehonoreerd werden (jaren dertig van deze eeuw), verdween de kritiek even, maar vanaf de jaren vijftig kreeg deze basishouding weer de overhand. In de jaren zestig was de kritische intellectueel weer helemaal terug. In Engeland lagen de zaken totaal anders. De golf van kritiek van de intellectuelen op de Engelse samenleving in het algemeen en de politieke leiding in het bijzonder in de jaren twintig (een reactie op het grote aantal zinloos gesneuvelde Engelsen tijdens de Eerste Wereldoorlog), betekende slechts een kortstondige verstoring van het traditionele patroon van conformisme aan het politieke gezag. Shils verklaart het conformisme van de Engelse intellectuelen als een gevolg van het feit, dat intellectuelen traditioneel hoog in aanzien stonden in de Engelse samenleving en eigenlijk al sinds de parlementaire revolutie in de 17e eeuw volop toegang hadden tot het politieke machtscentrum (Shils, *Intellectuals and the Power*, p. 136-195).
- 42 Zie in dit verband onder andere Lipset, 'Students and politics'.
- 43 Met het begrip *rising expectations* wordt verwezen naar een sociologische 'theorie' (in feite een beschrijving van een sociaal-psychologisch mechanisme), die stelt dat eenmaal op gang gekomen (positieve) processen van verandering in de samenleving, na een lange periode van onbeweegelijkheid, de hoop op en uiteindelijk het geloof in steeds verdergaande veranderingen oproepen. Worden de gerezen verwachtingen gefrustreerd, dan is de tegenreactie navenant. Het ogenschijnlijk paradoxale feit doet zich dus voor dat verbeteringen in een gedurende lange tijd 'verstarde' samenleving de kans op kritiek en onrust eerder vergroten dan verkleinen. Dit proces vinden we al vroeg in de sociologische literatuur beschreven, bijvoorbeeld bij de Franse historisch-socioloog *avant la lettre* De Tocqueville. Vergelijk diens *Ancien Régime*, p. 277-278. Voor een nadere verduidelijking en illustratie van het mechanisme van de *rising expectations* zie Davies, 'Theory of Revolution'.
- 44 Genoemde factoren zijn sociologisch gesproken sociale compositie-variabelen. In verband met de hier aan de orde zijnde differentiele gebondenheid van intellectuelen aan wat Gramsci noemt 'fundamentele maatschappelijke groeperingen' willen we nog het volgende opmerken. Uiteraard is het zo, dat ook binnen eenzelfde subgroep of categorie van intellectuelen (in ons geval bijvoorbeeld leken of theologen) de graad van verbondenheid met een bepaalde (al dan niet sterk 'verinstitutionaliseerde') groepering kan variëren in de tijd. Factoren die hierbij van invloed zijn (zoals een verandering in referentiekaders als gevolg van ontwikkelingen in het wetenschappelijke denken of het algemene culturele klimaat) komen elders in dit hoofdstuk aan de orde.
- 45 'Ce schéma d'analyse est applicable aux intellectuels eux-mêmes ( ) la couche intellectuelle donne naissance à un groupe capable de lui fournir 'son homogénéité et la conscience de sa propre fonction'. Il s'agit là d'intellectuels au second degré, 'intellectuels d'intellectuels'. Ils sont en nombre relativement restreint' (Bon en Burnier, *Nouveaux intellectuels*, p. 21).
- 46 Zie hierboven noot 34.
- 47 Deze hypothese fungeert min of meer als rode draad in Brym, *Intellectuals and Politics*.
- 48 Van Amerikaanse zijde kunnen hier Lipset en Bell genoemd worden, van Europese kant Schelsky (vergelijk Schreuder, *Sociale bewegingen*, p. 11-15). Voor een overzicht van standpunten en auteurs raadplege men Waxman, *End of Ideology Debate*.

- 49 Deze opvatting vindt men al vroeg in de sociologische literatuur terug. Vergelijk bijvoorbeeld Michels, 'Zur Soziologie der Bohème'.
- 50 Vergelijk bijvoorbeeld Shils, *Intellectuals and the Powers*, over de Engelse en Amerikaanse intellectuelen.
- 51 Brym, *Intellectuals*, p. 19.
- 52 De kwestie van de economische integratie, of beter gezegd de beschouwing van de integratie van intellectuelen vanuit een sociaal-economische invalshoek, komt hier, gezien de aard van deze studie, niet aan de orde. Hierdoor blijven twee in de literatuur aanwezige theorieën ter verklaring van kritiek en radicalisme onder intellectuelen buiten beschouwing. Als eerste kan genoemd worden de op marxistische leest geschoeide 'proletariseringsthese' - aangehangen door onder andere Aptheker en Touraine - die stelt dat intellectuelen in het moderne productieproces dezelfde plaats innemen als het traditionele proletariaat in het kapitalistische systeem. Kennis, aldus deze auteurs, neemt immers een steeds belangrijker plaats in de industriële bedrijvigheid in en krijgt geleidelijk aan dezelfde functie als de vroegere handarbeid. Gevolg is een groeiende controle door het kapitaal op de verwerving en de toepassing van kennis, een afname van de zeggenschap van de intellectuelen over hun eigen productiefactor en dus een groeiende alienatie en revolutionaire gezindheid. De tweede theorie gaat uit van de opvatting, dat intellectuelen streven naar integratie in de middenklasse. Lukt dit niet, dan ontstaan er bij hen gevoelens van deprivatie, hetgeen resulteert in een min of meer radicaal-kritische attitude. Men vindt deze theorie onder verschillende kopjes (onderbroken elite-circulatie, geblokkeerde mobiliteit, status-inconsistentie enzovoort) in de sociologische literatuur terug vanaf Pareto tot met name de jaren vijftig, begin zestig (Lanski, Lipset, Shils).
- 53 De term *Veralltäglicung* is van Weber, die hem in de eerste plaats toepaste op de evolutie van charismatische bewegingen. Aanvankelijk worden dergelijke bewegingen gekenmerkt door een idealistische overgave aan de charismatische leider. De leden leven als het ware 'buiten' de praktische problemen van elke dag, die om zo te zeggen verteerd worden door het vuur van de leider. Geleidelijk echter eist het alledaagse leven weer zijn rechten op, met name na de dood van de bezielde leider. Het oorspronkelijke idealisme wordt vervangen door de organisatorische zorg om het voortbestaan van de beweging en de opvoeding van de opvolgers (kinderen). Vergelijk Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, p. 142-148. Zie in dit verband ook Schreuder, *Sociale bewegingen*, p. 203-210.
- 54 Konrad en Szelenyi, *Intelligenz*, p. 28-40.
- 55 Thomas, *Unadjusted Girl*, p. 42.
- 56 Zie hierover onder andere Van der Ven, 'Vrijheid en gebondenheid' en Merton, 'Role of the Intellectual in Public Bureaucracy', in *Social Theory*, p. 261-278.
- 57 De term 'organisatie', zoals hier bedoeld, heeft een brede betekenis. Alle groeperingen van personen, die zich kenmerken door een zekere mate van georganiseerd zijn, alsmede de betreffende organisatorische structuren of verbanden zelf, worden hier door ons, omwille van het terminologisch gemak, als organisatie betiteld. De term kan dan bijvoorbeeld zowel betrekking hebben op de kerkelijke institutie (de kerk) in zijn geheel als wel op bijvoorbeeld een onderwijsinstelling, of zelfs een gespreksgroep die op onregelmatige tijdstippen vergadert.
- 58 Zie Billington, 'Intelligentsia'.
- 59 Brym, *Intellectuals and Politics*, p. 27; Brym, *Jewish Intelligentsia*, p. 51-53. Ook Confino stelt in een artikel over de Russische intelligentsia, dat deze zich in de betreffende periode kenmerkte door groepsvorming. Deze groepsvorming werd, aldus Confino, bevorderd doordat de meerderheid van de toenmalige Russische intellectuelen uit dezelfde leeftijdsgroep afkomstig was en een vergelijkbare opleiding achter de rug had. Naast groepsvorming was volgens Confino ook een kritische attitude kenmerkend voor de Russische intelligentsia van de jaren 1860-1870. Deze kritiek had onder andere te maken met niet vervulde *rising expectations* en het legitimiteitsverlies van de politieke machthebbers (Confino, 'On Intellectuals and Intellectual Traditions'). Op de kwestie van het verlies van legitimiteit komen wij nog terug.
- 60 Zie onder andere van Kadushin 'Friends and Supporters of Psychotherapy', 'Power, Influence and Social Circles', 'Networks and Circles'.
- 61 Duffhuys, Felling en Roes, *Bewegende Patronen*, p. 267.
- 62 Van dit laatste - de betekenis van kringen als recruteringsbasis - geeft Kadushin een voorbeeld in *American Intellectual Elite*. Hier bestudeert hij een *social circle* waarvan het centrum gevormd werd door redactieleden van *The New York Review of Books*. Rondom dit centrum werd, via contacten van de kernleden in het New Yorkse cocktailparty-circuit, een

netwerk van (pseudo)intellectuelen gesponnen, die er dezelfde links-liberale mens- en maatschappijvisie op na hielden. Dit netwerk fungeerde in hoge mate als recruteringsveld voor medewerkers en bijdragen aan het tijdschrift.

- 63 Vergelijk Brym, *Jewish Intelligentsia*, Tilly, Tilly en Tilly, *Rebellious Century*, Lipset en Dobson, 'Intellectual as Critic and Rebel'.
- 64 Om dit proces kort in andere woorden samen te vatten: na het idealisme komt de bureaucratie. Klassieke voorbeelden van (mede) door intellectuelen geleide sociale bewegingen, die na korte tijd 'smoorden' in de bureaucratie zijn de Franse en de Russische revolutie.
- 65 Een in dit verband in de literatuur meermalen aangehaald voorbeeld is het falende Vietnam-beleid van de Amerikaanse regering in de jaren zestig en de reactie van de intellectuelen daarop. Zo stelt Shils dat het ondoortastende optreden van de regering Johnson (1963-1968) er mede voor verantwoordelijk was, dat de sluimerende kritische attitude van de Amerikaanse intellectuelen meer manifest werd (Shils, *Intellectuals and the Powers*, p. 179-182). In zijn studie over de Amerikaanse intellectuele elite kwam Kadushin tot de bevinding dat de kritiek van de betreffende intellectuelen op de oorlog in Vietnam niet zozeer door morele als wel door pragmatische motieven was ingegeven - met name het uitblijven van een 'snelle overwinning' (Kadushin, *American Intellectual Elite*, p. 168-173).
- 66 Vergelijk Brym, *Intellectuals*, p. 26.
- 67 Bijvoorbeeld het ontslag van Steur als professor op het groot-seminarie Warmond als gevolg van zijn vernieuwende ideeën, en de aanvallen op de psychiater Terruwe. Op deze en andere 'gevallen' wordt later nog terug gekomen.
- 68 Het aspect 'organisatie' in een bredere betekenis - het bestaan onder intellectuelen van communicatiestructuren en het ter beschikking hebben van middelen om deze effectief te laten functioneren - ligt in feite al vervat in de eerder besproken factoren 'groepsvorming' en *resource control*.
- 69 Een goed voorbeeld van het effect dat de respons van buiten de eigen samenleving op het optreden van intellectuelen kan hebben bieden de zogenaamde dissidentenbewegingen in Oost-Europa. Dat de leden ervan, ondanks een verregaande vorm van repressie en isolement binnen de eigen samenleving, de motivatie op kunnen (blijven) brengen om de beweging gaande te houden, is ongetwijfeld voor een belangrijk deel te danken aan de steun- en sympathiebetuigingen uit het Westen.
- 70 Brym, *Jewish Intelligentsia*, p. 115.
- 71 Indicatoren voor de respons van de bevolking op de opvattingen van de intellectuelen zijn bijvoorbeeld de verkoopcijfers van hun boeken, de publieke belangstelling voor voordrachten en lezingen, door intellectuelen gehouden, en de kijkcijfers van TV-programma's waarin intellectuelen hun ideeën uiteenzetten.
- 72 Zie hierboven, noot 41 en tekst daarbij.
- 73 Het begrip 'positie in de samenleving' wordt verstaan in een brede betekenis. Zo rekenen wij hieronder ook *resource control*, daar een dergelijke controle een zekere machtspositie in (bepaalde structuren van) de samenleving veronderstelt. Ook de 'zichtbaarheid' van intellectuelen wordt onder dit aspect gerekend.
- 74 Het schema levert ten aanzien van de verklarende factoren nog wat extra informatie op. Uit het literatuuronderzoek, op deze wijze geordend, blijkt dat bij het ontstaan van veranderingsprocessen in het denken van intellectuelen vooral specifiek inhoudelijke factoren en de relatie met derden een rol spelen. Voor de versterking en groei van de beweging speelt de relatie met derden weliswaar ook een rol, maar het zwaartepunt ligt toch bij de interne groepsfactoren. Voor een verklaring van de invloed van de opvattingen van intellectuelen is vooral hun positie in de samenleving en opnieuw hun relatie met derden van belang. In ieder geval wordt het beeld van een *freischwebende Intelligenz* hier duidelijk tegengesproken, zowel wat het ontstaan als wat het effect van vernieuwingen in het denken betreft. Lijkt er sprake te zijn van een onontkoombare afhankelijkheidsrelatie van intellectuelen ten opzichte van andere groepen in de samenleving?

Noten bij hoofdstuk 2: Ontwikkelingen in het Nederlandse katholicisme

- 1 Bijvoorbeeld door Goddijn en Goddijn, 'Tweede emancipatie', Van Beeck, 'Continuity', Thurlings, *Wankete zuil*, p. 203, Lescrauwaet, 'Evolutie van de Katholieke Kerk', p. 29.
- 2 De Nijmeegse historicus Rogier placht alleen de staatsrechtelijke gelijkstelling als 'emancipa-

- tie' aan te duiden en noemde het daarop volgende proces 'herleving' (bijvoorbeeld in 'Evolutie van het cultuurbegrip', p 132)
- 3 De belangrijkste historische studie over de katholieke emancipatie is nog altijd Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*. Deze studie werd later bewerkt door Rogier, *Katholieke herleving*. Een geschiedenis van de periode na 1945 is nog niet geschreven. Voor deze periode heeft ons, op verschillende studies gebaseerd, overzicht dan ook een tentatief karakter. Een sociologische analyse van deze periode geeft Thurlings, *Wankele zuil*.
  - 4 Vergelijk voor de hier aangegeven periodisering Roes, 'Eeuwwende'.
  - 5 Thurlings, *Wankele zuil*, p 104.
  - 6 Thurlings, *Wankele zuil*, p 107-109, Roes, 'Gemankeerde emancipatie'.
  - 7 Roes, 'Eeuwwende', p 778.
  - 8 Knuvelde, 'Opstandige zonen'.
  - 9 Thurlings, *Wankele zuil*, p 115.
  - 10 De politieke doorbraak werd met name nagestreefd door de aanhangers van de Nederlandse Volks Beweging, vergelijk Bank, *Nederlandse Volks Beweging*.
  - 11 Blom, 'Jaren van tucht en ascese', p 331.
  - 12 Thurlings, 'Trouw aan Rome'.
  - 13 Voor uitvoerig onderzoek hiernaar zie Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*.
  - 14 Thurlings, *Wankele zuil*, p 117-119, Van Leeuwen, *Gemengde huwelijk*, p 359, zoekt de verklaring voor de daling van het aantal gemengde huwelijken van katholieken in de toemende onkerkelijkheid, waardoor 'rand-katholieken' geen kerkelijk huwelijk meer sluiten en dus in feite een onkerkelijk (niet gemengd) huwelijk aangaan.
  - 15 Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', p 15, Bank, 'Verzuiling', p 210-211.
  - 16 Manning 'Voorgeschiedenis'.
  - 17 Goddijn, 'Vijftientwintig jaar mandement', Hinke, 'Bisschoppelijk mandement'.
  - 18 Dit kan aangetoond worden met een inventarisatie van publicaties rond het thema 'openheid of geslotenheid' in deze jaren. Zeer illustratief is Kreykamp, 'Hoe denken wij dat andersdenkenden over ons denken'.
  - 19 Groothuis, *Bekkers en De Vet*.
  - 20 Vergelijk Roes, *RK Kerk Nederland 1958-1973*.
  - 21 Thurlings, *Wankele zuil*, p 133-145, over een aan de ontzuiling voorafgaande 'ontzuilings-mentaliteit'.
  - 22 Met name werden openbare discussies gevoerd over de transsubstantiatie- en de erfzondeleer en de leer van de maagdelijke geboorte van Christus.
  - 23 Kusters, 'Situatieschets', p 146, 155.
  - 24 Kusters, 'Situatieschets', p 155.
  - 25 Middendorp, *Ontzuiling*, p 21-63.
  - 26 Thurlings, *Wankele zuil*, p 134-135.
  - 27 Goddijn, Smets en Van Tillo, *Opnieuw God in Nederland*, p 206. In 1966 ging 86% van de katholieken 'regelmatig' naar de kerk, in 1979 52%. De cijfers hebben betrekking op personen van 17 jaar en ouder.
  - 28 Vergelijk Lescrauwaet, 'Bisschoppelijke gezagsuitoefening'.
  - 29 Voorbereiding en organisatie van het Pastoraal Concilie worden geschetst in *Risikante kerk*, p 75-88.
  - 30 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 117-148.
  - 31 Coleman, *Dutch Catholicism*, p 262-296.
  - 32 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 137-140.
  - 33 Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, p 820.
  - 34 Bv door Franckens, *Kogel*, p 12-22. Vergelijk Ramselaar, 'Crisis in de zielzorg', p 13-14.
  - 35 'Godsdienstige en zedelijke toestand', p 17-24.
  - 36 Buys, 'Zielzorg in dezen tijd', p 14-22.
  - 37 Zie hiervoor uitvoeriger hoofdstuk 7.
  - 38 Vergelijk Moonen, 'Nieuwe oriëntatie'.
  - 39 Met name *Essor ou declin de l'église*.
  - 40 Kuiters, *Parochiestructuur*.
  - 41 De kerkelijke sociografie heeft in de jaren vijftig en zestig een belangrijke rol gespeeld in de veranderende visie op de zielzorg. Vergelijk Tettero en Dienck, 'KASKI-onderzoek' en Van Vugt, *Godsdienst en kerk*, p 14-29.
  - 42 Van Leeuwen, 'Structuur van de zielzorg'. De terminologie *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* is

- van de Duitse socioloog Tonnies.
43. Een samenvatting van de pro's en contra's geeft Schreuder, 'Parochie in discussie'
  44. Thurlings, 'Trouw aan Rome'. Een voorbeeld: een redevoering over de slechte kwaliteit van de preek, op de Sociale Studiedagen te Rolduc van 1947, kwam de Nijmeegse hoogleraar Gerard Brom op een reprimande te staan van mgr. Poels, met het argument dat zo iets hem nooit ter ore was gekomen (Franchens, *Kogel*, p. 80).
  45. Roes, 'Gemankeerde emancipatie', p. 147.
  46. Vergelijk Congar, *Théologie du laïcité*; Steur, *Algemeen priesterschap*.
  47. Aan de activiteiten van de Katholieke Actie wordt in hoofdstuk 7 uitvoeriger aandacht besteed
  48. *Terugblik en uitzicht*, deel I, p. 666. Vergelijk ook Fortmann, 'Het geëmancipeerde schaap en de kudde'
  49. *KA*, 15(1960), k. 1115-1118. *Te Elfder Ure* wijdde al in 1953 een themanummer aan de (vermeende) ondeskundigheid van leken in *theologics*, 1(1953-1954), p. 33-39.
  50. De in deze jaren geveleugelde term 'het uur van de leek' gaat, voor zover te zien, terug op een artikel van Evers, 'Het uur der leken'. Het bekendst is de artikelenreeks in *De Nieuwe Mens*, 5(1953-1954), ook afzonderlijk uitgegeven: Van Bilsen e.a., *Het uur van de leek*. Daarnaast zij gewezen op het invloedrijke boek van de Duitse theoloog Von Balthasar, *Der Laie und der Ordenstand*, het themanummer over de leek in: *Sint Adelbert*, (1957), p. 137-150, en, terugblikkend op dit onderwerp, G. Brom, *Het ene nodige*.
  51. Het *KA* geeft na 1957 geen berichten meer over de Katholieke Actie. Het blad *Actio Catholica* gaat zich na 1958 als *Ruimte* met culturele vraagstukken bezighouden. Vergelijk ook: Tellegen, 'Lotgevallen', p. 33-34, over het mislukken van de beroepskersteningsgroepen.
  52. Veelgelezen was o.a. Pfliegler, *Priesterliche Existenz*. Mogelijk door de emancipatie van de, veelal gehuwde, leken begon men ook aandacht te besteden aan het celibaat, bijvoorbeeld op de priesterstudiedagen van 1953 (*Verslagboek 1953*).
  53. Van deze onrust is vooralsnog weinig merkbaar in bijvoorbeeld publicaties. Zij is van betekenis omdat de studenten van de jaren vijftig de auteurs van de jaren zestig zijn. In een schrijven d.d. 15 febr 1981 aan de auteurs maakt O. Schreuder gewag van deze onrust, met name in het bisdom Haarlem en op het Piusconvict.
  54. Dellepoort, *Priesterroepingen in Nederland*. Later o.a. Dellepoort, *Europäische Priesterfrage*.
  55. Goddijn en Poesz, 'Sociologische probleemstelling', p. 112-113, 123. Vergelijk Brom, *Het ene nodige*, p. 73: "Zoals de mensen indertijd de biechtstoelen bestormden om uitkomst in zielsnood en gewetensangst, lopen ze nu de wachtkamer van specialisten plat, omdat een academische titel voor onze tijdgenoten het onuitwisbaar merkteken van het priesterschap overtreft."
  56. 'Klooster- en priesterroepingen', p. 13-19
  57. Berichten hierover in *KA*, 4(1949), k. 587; 10(1955), k. 280, 11(1956), k. 636, 1107; 14(1959), k. 486.
  58. Met name van de hand van Dellepoort, zoals: *Zou ik nog priester worden?*; *Gezin en priesterroeping*.
  59. Al kort voor de tweede wereldoorlog werd slechts 28% van de eerstejaars klein-seminaristen priester, *KA*, 10(1955), k. 887-888.
  60. *KA*, 16(1961), k. 927.
  61. Zie met name de artikelenreeks in *De Nieuwe Mens* 9(1957-1958) en 10(1958-1959) en de bundel *Priesterroeping en seminarie*.
  62. Van Bilsen, *Kerk in beweging en Opbouwende pastoraal*; Borgert, *De Kerk en haar mogelijkheden*.
  63. *KA*, 14(1959), k. 48.
  64. Straver, *Een andere tijd vraagt een andere Kerk*.
  65. Vergelijk o.a. Goddijn, 'De priester', p. 155-156; Haarsma, 'Pastoraal-theologische beschouwingen', Schreuder, 'Priesterbeelden'; Schillebeeckx, 'Priestererisis', p. 403-405.
  66. *De Nederlandse priesters - 1974*, p. 8. De vermindering van uittredingen in de jaren daarna moet vooral toegeschreven worden aan het feit, dat veel potentiële uittreders dit inmiddels gedaan hadden, vergelijk *Vijf jaar kerkontwikkeling*, p. 45.
  67. Van Kessel, 'Theologie en ambtsbediening', p. 137.
  68. Abbink, 'De priester', p. 244.
  69. *KA*, 22(1967), k. 262-303. Zie ook hoofdstuk 8.
  70. Vergelijk *KA*, 23(1968), k. 1189-1192.

- 71 Bijv in *De Telegraaf*, 7 januari 1967, een artikel onder de titel 'Ontkoppeling celibaat-priester verwacht', en nog na de pauselijke uitspraak hierover in 1967 Bunnik, 'Celibaatswet ligt op sterven', in *De Nieuwe Linie*, 31 mei 1969
- 72 Voorstanders van handhaving van het celibaat zijn van mening, dat het celibaat reeds een vrijwillige keuze is, geïmpliceerd door een vrijwillige keuze voor het priesterambt
- 73 Bijvoorbeeld Bunnik, 'Kerkelijk ambtsdrager en huwelijk'
- 74 *Ambtscelibaat in een veranderende Kerk*, p 170
- 75 *Hoe denken de gelovigen over de celibaatswet?*, p 15
- 76 *KA*, 23(1968), k 1191
- 77 *Priestercelibaat*, p 16-22
- 78 Zo werd het traditionele priestertijdschrift *Nederlandse Katholieke Stemmen* in 1966 omgedoopt in *Theologie en zielzorg*, in 1967 heette het *Theologie en Pastoraat* en in 1974, na een fusie met een protestants tijdschrift, *Praktische theologie Tijdschrift voor pastorale wetenschappen*
- 79 Vergelijk Berger, *Empirische zielzorg*
- 80 Kabel, 'Plannen in het pastorale veld', p 112, telt tussen 1962 en 1969 34 pastorale plannen, waarvan het merendeel dateert van na 1966
- 81 Goddijn, 'De priester', p 149, 151-152, Van Kessel, 'Theologie en ambtsbediening', p 167 Deze benadering vindt men onder meer bij Schillebeeckx, die zijn publicaties hierover bijeenbracht in *Kerkelijk ambt*
- 82 Schreuder, *Professioneel karakter*; kritiek o.a. door De Moor, 'Kerkelijke roepingen', p 163-182, en Laeyendecker, 'Priesterambt als professie?'
- 83 Een in 1966/1967 gehouden onderzoek wees uit dat de voorkeur van pastores in hun werk uitging naar specifiek zielzorgelijke taken verkondiging en pastorale begeleiding, vergelijk Van der Lans, 'Tendenzen', op basis van gegevens uit het onderzoek van Berger e.a., *Zielzorger in Nederland*
- 84 Vergelijk *KA*, 25(1970), k 77-79
- 85 Verslag 5e plenaire vergadering in *PCNK*, deel VI
- 86 Documentatie over de verschillende conflicten is te vinden in *KA*, 23(1968)-24(1969) en *AVDK*, 23(1970)-28(1973)
- 87 De in dit verband vaker gebruikte termen 'lange' en 'korte weg' vallen o.a. in een brief van directeur Goddijn van het PINK aan de Amsterdamse studentenecclesia, in *KA*, 24(1969), k 123-126
- 88 *AVDK*, 25(1970), k 139-147, 549-550, 717, 719-721
- 89 Analyse van deze synode in Schillebeeckx, *Kerkelijk ambt*, p 121-144
- 90 Groot, 'Nieuwe tendenzen', Heggen, 'Karakterstiek', Winkeler, 'Handboeken'
- 91 Haarsma, 'Ontwikkelingen', p 51-53
- 92 Koevoets, *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs*, p 5-6 In deze bundel zijn ook de belangrijkste bronnen opgenomen voor de hierna te schetsen ontwikkelingen
- 93 Droes, *Waarom bestaan er*, p 37-50
- 94 *De Nederlandse priester -1974*, p 5
- 95 *De leek over het ambt*, p 163-164
- 96 Droes, *Waarom bestaan er*, bespreekt deze problematiek vanuit de optiek van niet-kerkgebonden studenten
- 97 Vergelijk Lescrauwaet, 'Bisschoppelijke gezagsuitoefening'
- 98 Dukker, *Nieuw beleidsklimaat*
- 99 *Vijf jaar kerkontwikkeling*, p 30
- 100 Voor de opzet van het Pastoraal Concilie zie hoofdstuk 8, voorts *Risikante kerk*, p 75-88 en *PCNK*, deel I Vergelijk ook Haarsma, 'Over de gezagsuitoefening', en het themanummer van het tijdschrift *Bydragen* 'Reflectie over het pastoraal concilie'
- 101 *AVDK*, 27(1972), k 764, 770, 927
- 102 'Taakomschrijving werkgroep 'Samenwerking van man en vrouw in de kerk', Nota 'De plaats van de vrouw in de pastorale dienst van de kerk'
- 103 Met 'tweede emancipatie' wordt de binnenkerkelijke emancipatie bedoeld van leken ten opzichte van de priester, volgend op de emancipatie van de katholieke bevolkingsgroep in de Nederlandse samenleving De term is geïntroduceerd door Goddijn en Goddijn, 'Tweede emancipatie'
- 104 Felling, Peters en Schreuder, 'Identitätswandel in den Niederlanden', p 51
- 105 Roes, 'Gemankeerde emancipatie', p 162-165, Schreuder, 'Deprivierte Mitte'

- 106 Voor de ontwikkeling van de institutionele geestelijke gezondheidszorg, die hier slechts zijdelings aan de orde komt, vergelijk men Van der Grinten, *Ambulante geestelijke gezondheidszorg*
- 107 Pius XI, *Casti Connubii*, p 9-23
- 108 Pius XII 'Toespraak tot de verloskundigen'.
- 109 Roes, 'Dux 1927-1970', p 508
- 110 De veranderende opvattingen over homoseksualiteit moeten in dit beperkte kader buiten beschouwing blijven Verwezen zij naar Luyckx, 'Veranderende houding'
- 111 *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 18(1945), p 17-24
- 112 *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 24(1951), p 21-30.
- 113 Vergelijk Fortmann, 'Nieuwe opvattingen'
- 114 Vergelijk 'Achtergronden' [bij de nog te bespreken 'affaire-Terruwe', E S /L.W], in *De Tijd*, 12 okt 1964
- 115 Lekkerkerker, 'Geestelijke volksgezondheid', p 280
- 116 Vergelijk Abma, 'Psy-komplex', Van der Grinten, *Ambulante geestelijke gezondheidszorg*, p 28-113
- 117 Bless, 'Katholieke Bureaux'
- 118 Hoegen, 'Ontwikkeling der Katholieke Bureaux', p 337
- 119 Hoegen, 'Ontwikkeling der Katholieke Bureaux', p 343
- 120 Bartels, 'Katholieke huwelijksvoorlichting', p 237-239 In hoofdstuk 8 zal nog uitgebreider op deze ontwikkeling worden ingegaan
- 121 Winkeler, 'Verdringing van de moraal', p 118-122
- 122 Vergelijk Fortmann, 'Nieuwe opvattingen'
- 123 Fortmann, 'Contact der sexen II', p 205, Ruygers, 'Betekenis van de sexualiteit', p 158-159
- 124 Abma, 'Psy-komplex', p 183-184, lezingen en verslag in *Rooms Katholiek Artsenblad*, 28(1949), p 61-92
- 125 Themanummers van *Dux* onder deze titel in 18(1951) en 19(1952)
- 126 Vergelijk *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie*
- 127 Bless, *Veertig jaren*, p 8-11
- 128 Suër, *Niet te geloven* Zie voorts hoofdstuk 7
- 129 Linschoten, 'Phaenomenologische psychologie', Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p 180-201
- 130 Abma, 'Methodisch zonder confessie', p 33-48, Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p 121-122
- 131 Brnckgreve, *Psychoanalyse in Nederland*, p 201-223
- 132 Vergelijk Berger en Janssen, 'De katholieken en hun psychologie' en Suër, *Niet te geloven*
- 133 De voornaamste bronnen voor deze kwestie zijn Terruwe, *Opening van zaken*, Ruygers, 'Zielzorg en psychotherapie', Suër, *Niet te geloven*, p 16-28
- 134 Winkeler, 'Verdringing van de moraal'
- 135 Steur, *Liefde* (2 din) De delen zijn gebaseerd op conferenties voor verloofden en pas gehuwden in 1942 Over de berisping Arts, 'Klaas Steur' Achter de kritiek van de bisschoppen zat vermoedelijk Hoegen (aldus Steur zelf, vergelijk Steur 'Over roeping, wetenschap, priesterschap, gezag', p 111
- 136 Perquin, 'Co-instructie' Vergelijk zijn autobiografie *Herinnering en overpeinzing*, p 176
- 137 Vergelijk Sporken, 'Vijftig jaar medische ethiek', Mertens, 'Histone van de katholieke artsen'
- 138 Suër, *Niet te geloven*, p 9-10, vergelijk Leenen, 'Niet te geloven', p 333 Typerende redactionele opmerkingen zijn te vinden in het *Rooms Katholiek Artsenblad*, 28(1949), p 61 (bij het verslag van de vergadering over 'puberteitsonanie'), *Rooms Katholiek Artsenblad*, 29(1950), p 205 (bij een artikel van Terruwe), en *Rooms Katholiek Artsenblad*, 30(1951), p 159 (bij een KCV-vergadering over psychoanalyse)
- 139 Vermeulen, 'Moraalproblemen', p 62-64
- 140 Fortmann, 'Nieuwe opvattingen', Terruwe, *Neurose*, p 44-45
- 141 Winkeler, 'Verdringing van de moraal', p 126-130
- 142 Vergelijk Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin*, p 257
- 143 Bartels, 'Geestelijke volksgezondheid', p 359
- 144 Mertens, 'Katholieke huwelijksbureau's', p 221-226 De op zielzorg gebaseerde Bureaus voor Huwelijksvoorlichting zijn in de loop van de jaren vijftig stilzwijgend opgeheven of in de Bureaus voor Huwelijksaangelegenheden opgegaan
- 145 Een uitvoeriger opsomming geeft Blankenstein, 'Gaafheid van leven'
- 146 Voor de ontwikkeling van de geestelijke gezondheidszorg te Amsterdam zie Van der Grinten, *Ambulante geestelijke gezondheidszorg*, p 245-267

147. Bartels, 'Geestelijke volksgezondheid'; Trimbos e.a., 'Katholieke huwelijksschool'.
148. Vergelijk *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie*.
149. Vergelijk Buers, *G-3 en 'Waalheuvel'*.
150. Vergelijk Westhoff, *Huwelijk en huisgezin*.
151. Gebundeld in: Perquin, *Het hart van ons kind, Grote kinderen zoeken ouders en Groei naar volwassenheid*.
152. Trimbos, *Gehuwd en ongehuwd* (11e druk 1967!).
153. o.a. Jansen, *Liefde* (5e druk 1956!).
154. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin*, p. 31; Trimbos, *Samen leven*, p. 78-93.
155. Trimbos, *Samen leven*, p. 105-110. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin*, p. 255, spreekt van 'desacramentalisering' van het huwelijk.
156. Trimbos, *Samen leven*, p. 116-121. Zeer invloedrijk was in dit verband: Buytendijk, *De vrouw*.
157. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin*, p. 255; Trimbos, *Samen leven*, p. 121-129.
158. De discussie wordt uitvoerig weergegeven door Van der Marck, *Liefde en vruchtbaarheid*, p. 9-36; vergelijk ook Sporken, 'Vijftig jaar medische ethiek', p. 395-411.
159. *Gezinsvorming*, p. 2-6; Hutjes, *Geboorteregeling*, deel I, p. 63-70.
160. Trimbos, 'Geboorteregeling', p. 10; *KA*, 20(1965), k. 1084-1086.
161. *KA*, 18(1963), k. 346-349; reacties: k. 655-663, 734-736.
162. Vergelijk *Sex in Nederland* (1969). De enquête uit 1965 is niet gepubliceerd. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin*, p. 87-116, vat beide onderzoeken uitvoerig samen.
163. Middendorp, 'Veranderingen 1965-1970'; Middendorp, 'Veranderingen 1970-1974'.
164. Resultaten van dit onderzoek, uitgevoerd in opdracht van het weekblad *Nieuwe Revu*, met name in de afleveringen van 12 sept en 25 dec. 1981. Boekuitgave: *Sex in Nederland* (1983)
165. Schillebeeckx, *Het huwelijk*.
166. Heggen, 'Karakteristiek', p. 93-95.
167. Zie Van der Marck, *Liefde en vruchtbaarheid* en bijvoorbeeld Ruygers e.a., *Optimale nataliteit*. De literatuur over dit onderwerp is in de jaren 1963-1968 zeer overvloedig.
168. Slechts 15% van de priesters was het volledig met *Humanae Vitae* eens (Hutjes, *Geboorteregeling*, p. 9); de katholieke huisartsen lieten zich niet door de encycliek beïnvloeden (Deveer, 'Humanae Vitae').
169. *KA*, 23(1968), k. 850-851.
170. *PCNK*, deel 4, p. 269.
171. *PCNK*, deel 4, p. 61.
172. Van Eyden, 'Sekularisering', p. 116-121.
173. Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p. 191. Volgens Eisenga had Buytendijk patent op de methode van wat hij zelf noemde een 'kunstlensche Auseinandersetzung der Thatsachen'. In de handen van zijn opvolgers verwerd deze methode tot literaire schoonschrijverij.
174. Abma, 'Psychologie', p. 61-62.
175. Vergelijk Brentjens, *Vieses op de jeugd*.
176. Dit sluit overigens een bijdrage van bijvoorbeeld de psychologie aan de professionalisering van pastoraat en kerkelijk ambt, zoals beschreven in de vorige paragraaf, niet uit.
177. Trimbos, *Geestelijke gezondheidsleer*. Naar aanleiding daarvan: Kortbeek, 'Medische kolonie'.
178. Frowijn, 'Geestelijke gezondheidszorg'.
179. Blankenstein, 'Sjaloom in de samenleving'.
180. Dat dit het geval is kan worden opgemaakt uit de nu in onbruik geraakte term 'gewetensnood' in literatuur over huwelijk en seksualiteit, en met name over geboorteregeling.
181. Middendorp, 'Veranderingen 1965-1970'.
182. Voor dit overzicht is voor een belangrijk deel gebruik gemaakt van: Roes, 'Een hele beweging'. Naar dit artikel wordt in het volgende niet verder verwezen.
183. Van Melsen, 'Oecumene'; Prakke, 'Gemeenebest'.
184. Van der Blij, 'Veertig jaar'; Brom, *Katholiek leven*.
185. Bank, *Nederlandse Volks Beweging*, p. 256-257.
186. Malmberg en Berkelbach van der Sprenkel, *Wat gelooven zij?*
187. Beex, 'Pioniers'. Zie voorts hoofdstuk 7.
188. 'Herderlijk schrijven over de Wereldraad van Kerken'.
189. Munier, 'Van de kleine naar de grote oecumene', p. 128-129.
190. "Voor al na 1950 kreeg bijna iedere streek of provincie, later vele steden en dorpen, een dergelijke groep..", Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie', p. 153.
191. Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie'; Beex, 'Pioniers'.

- 192 Met name zij genoemd Thijssen en Van der Linde (red.), *Geloofsinhoud en geloofsbeleving*, bedoeld als 'opvolger' van *Wat geloven zij?*
- 193 Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie', p 169-171, Fiolet, 'Oecumenische dynamiek', p 44-46
- 194 Bijvoorbeeld Schoonenberg e a., *Katholicisme en geestelijke vrijheid*, verschillende artikelen in Beel e a., *Antwoord op het Herderlijk Schrijven*, Steltenpool, *Is het katholicisme totaal?*, Loeff en Verberne, *Katholicisme KA* geeft in de jaren 1948-1950 verschillende berichten over lezingen met betrekking tot dit onderwerp
- 195 Zo verstrekke kardinaal De Jong aan Willebrands en Thijssen introducties bij andere Europese bisschoppen bij hun rondreis in 1951, aldus Fiolet, 'Oecumenische dynamiek', p 45
- 196 Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie', p 171-172
- 197 'Grenzen en mogelijkheden'
- 198 *Reformatische houding*
- 199 Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie', p 172
- 200 Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie', p 164-165, 167-168
- 201 vergelijk *KA*, 19(1964), k 273-288, 567-582
- 202 " dat ik door een ongelukkige samenloop van omstandigheden niet beschikte over gegevens aangaande de wijze, waarop de doop destijds was toegediend, terwijl anderzijds uitstel van de plechtigheid onuitvoerbaar leek Dit is de reden geweest dat ik mij in geweten verplicht achtte opname in de Kerk te doen geschieden door de positieve belijdenis van het geloof verbonden met een voorwaardelijk toegediende doop", aldus kardinaal Alfrink later (*KA*, 19(1964), k 568)
- 203 Rogier, 'Vindicamus', p 790 Reacties op deze rede Groot, 'Rogier's oecumenisch maatgevoel', Haarsma, 'Onveranderlijke Kerk?', in *De Tijd*, 3 juni 1964, vergelijk ook *KA*, 19(1964), k 754-761
- 204 'Oproep aan allen die de oecumene willen dienen'
- 205 Van Leeuwen, 'Herstel van de betrekkingen', geeft een uitvoerig overzicht van de gesprekken over dooperkenning, gemengd huwelijk, intercommunie en ambt
- 206 Spitz, 'Oecumene in impasse', p 176 Zie voorts hoofdstuk 8
- 207 'Agape-viering', 'Deelname aan de oecumenische beweging'
- 208 De Sjaloongroep kwam in het nieuws door een reportage in de *Paris-Match* (17 dec 1966), vergelijk *KA*, 22(1967), k 103-117, 387 Over Venhuizen zie *KA*, 22(1967) k 1225-1228
- 209 Conflict rond de studentenecclésiast's *KA*, 24(1969), k 347-350, 425-438, 534 (Utrecht), 512-513 (Leiden), 534 (Eindhoven)
- 210 Bericht hierover in *Internationale Katholieke Informatie*, 5(1971), nr 3 p 3
- 211 *God in Nederland*, p 152-153
- 212 Vergelijk Spitz, 'Oecumene in impasse', Munier, 'Impasse?'
- 213 Spitz, 'Oecumene in impasse', p 176-177
- 214 Spitz, 'Oecumene in impasse'
- 215 Munier, 'Impasse?', p 379
- 216 Vergelijk Van Leeuwen, 'Herstel van de betrekkingen', p 75-92
- 217 De reacties van de kerken zijn te vinden in *AVDK*, 38(1978), k 2-20
- 218 J Sloot, 'Herderlijk Schrijven', p 41
- 219 'De katholieke organisatie' Vergelijk Manning, 'Geen doorbraak', p 72
- 220 'Katholieke organisaties'
- 221 Buys, 'Zielzorg en politiek'
- 222 Manning, 'Geen doorbraak', p 64, Knuvelde, 'Opstandige zonen'
- 223 Bank, *Nederlandse Volks Beweging*, p 22-25, Blom, 'Nederlandse Unie'
- 224 De Keizer, *Gijzelaars*; vergelijk Brongersma, *Personalistisch socialisme*, Ruysers, *Partijvorming* (in 1944 illegaal verschenen onder de titel *De politieke partijen in Nederland Verleden en toekomst*)
- 225 De complexe geschiedenis van deze beweging is uitvoerig beschreven door Bank, *Nederlandse Volks Beweging*
- 226 Men moet ook daar de invloed van de NVB overigens niet overschatten, aldus Manning, 'Bevrijde zuiden'
- 227 d' Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 60-61
- 228 Vergelijk Lenferink, 'Terugkeer', p 88-89, Manning, 'Bevrijde zuiden', p 187
- 229 Lenferink, 'Terugkeer', beschrijft deze ontwikkelingen uitvoerig
- 230 'Verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal', in *KA*, (1946-1947), k 209,

- 3(1948), k 237-238
- 231 Manning, 'Geen doorbraak', p 86
- 232 d'Haens 'Katholieke Werkgemeenschap', p 68-70, geeft voorbeelden van bisschoppelijk ingrijpen bij benoemingen, boycotacties en dergelijke
- 233 Vergelijk Dienck, 'Christofoorgroep'
- 234 *KA*, 8(1953), k 457-458
- 235 Romme, *Katholieke politiek*, p 41-51, vergelijk ook Romme, 'Verklaring'
- 236 Van Voorst tot Voorst, 'Kanttekeningen'
- 237 *Staatkundige eenheid*, p 24-50
- 238 d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 75, vergelijk Aarden, 'Commentaren'
- 239 Deze kleine partij was in 1952 van de KVP afgesplitst in verband met de Indonesie-kwestie, vergelijk Bosmans, 'Eenheidsgesprek'
- 240 d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 77-79
- 241 Manning, 'Voorgeschiedenis' Zie voorts hoofdstuk 8
- 242 *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*, p 13
- 243 Bedoeld werd de NVSH, voor de oorlog Neomalthusiaanse Bond geheten
- 244 *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*, p 45
- 245 Goddijn, 'Vijfentwintig jaar mandement', p 34
- 246 Bank, 'Dictatuur', p 7 Zie ook hoofdstuk 6
- 247 Goddijn, 'Vijfentwintig jaar mandement', p 43-47, Righart, 'Ene en ongedeelde KAB', p 103
- 248 d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 83
- 249 De politieke discussie is geanalyseerd door Hinke, 'Bisschoppelijk mandement'
- 250 d'Haens 'Katholieke Werkgemeenschap', p 84-86
- 251 Vergelijk bijvoorbeeld Veldkamp, 'Christelijke organisatievormen', Kreykamp, 'Eenheid en eenvormigheid', Schlichting, 'Eenheid naar omstandigheden'
- 252 Rynvos, 'Maatschappijkritische heroriëntatie', P 33-62
- 253 *Binnenlands Apostolaat*, 8(1957), p 117-163
- 254 Duffhues, 'Georganiseerde katholicisme', p 135, vergelijk ook Duffhues en Van Vugt, 'Literatuur over verzuiling en ontzuiling'
- 255 Goddijn, *Katholieke minderheid en Protestantse dominant*
- 256 Bijv Gielen, 'Zuilvervorming en verzuiling'
- 257 *KA*, 12(1957), k 697 en 704
- 258 *KA*, 14(1959), k 917-919
- 259 *KA*, 15(1960), k 321-322
- 260 *Welvaart, welzijn en geluk*, deel I, p XIV
- 261 Goddijn, 'Vijfentwintig jaar mandement', p 37
- 262 Met name Van Kemenade, *Katholieken en hun onderwijs*, p 225, *God in Nederland*, p 215-221
- 263 Voor de navolgende alinea werd gebruik gemaakt van Tellegen, 'Lotgevallen', Cornelissen, 'Confessionele organisatie', Van Boven, 'De zin', Dijsselbloem, 'De huidige taak', Meijers, 'Zullen we de 'k' laten vallen?'
- 264 Van Boven, 'De zin', p 151
- 265 Cornelissen, 'Confessionele organisatie', p 39-42 (de auteur was secretaris van de Commissie Kerk en Samenleving), vergelijk ook Meijers, 'Zullen wij de 'k' laten vallen?', en Wust, *KRO*
- 266 'Min of meer' in die zin, dat zowel bisschop Moors in 1959 als het schrijven over de katholieke sociale organisaties van 1960 de mogelijkheid van zo'n leidinggevende rol nog open lieten
- 267 'Plaats van de geestelijk adviseur', Schrijven over de goedkeuringsprocedure van statuten, in *KA*, 19(1964), k 86-88
- 268 Vergelijk Thurlings, *Wankele zuil*, p 144 Het blijkt ook uit de cijfers van de enquêtes *God in Nederland* en Goddijn, Smets en Van Tillo, *Opnieuw God in Nederland*, p 215 217 Zie tabel 2.1
- 269 Wij gaan voornamelijk in op de inhoud van de k-discussie Voor het organisatorisch ontzuilingsproces zij verwezen naar Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*
- 270 O a Couwenberg, *Christelijke doorbraakgedachte*, en diverse artikelen van deze auteur in *Te Elfder Ure*, 7(1959-1960)-9(1962)
- 271 M Bogaarts 'Einde van de KVP', p 45-46
- 272 *Grondslag en karakter van de KVP*, p 4, 7-11
- 273 Cloudt, 'Stand van zaken ', p 5

- 274 Groep van Achttien, *Interimrapport*, p 6
- 275 Bogaarts, 'Einde KVP', p 48.
- 276 'Grondslag en toekomst van de confessionele partijen', 'Oproep aan de leden van de KVP'
- 277 Cloudt, 'Stand van zaken', p 9-10, Bogaarts, 'Einde KVP', p 48
- 278 Bogaarts, 'Einde KVP', p 48
- 279 Vergelijk d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 94, bisschop Bluysen in *KA*, 24(1969), k 962-966
- 280 *Busdomblad Den Bosch*, 29 aug 1975, zie *Biltstraat 1-2-1*, 3(1975), p 268
- 281 d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 94-97
- 282 Vergelijk Peet, 'Tussen aanpassing en vernieuwing'
- 283 Zo waren de directeur van de Ontwikkelingscentrale Stokman en voorzitter De Bruyn sleutelfiguren bij de oprichting van de KVP in 1945, vergelijk Lenferink, 'Terugkeer', p 93-102
- 284 'Katholieke sociale organisatie in deze tijd', k 321-322, Righart, 'Ene en ongedeelde KAB', p 116-119
- 285 'De structuurherziening van de KAB', in *KA*, 16(1961), k 687
- 286 Peet, 'Tussen aanpassing en vernieuwing', p. 139
- 287 Arnolds, *Nota confessionaliteit*
- 288 *Beleidsconclusies van het Verbondsbestuur*, nr 16, 18, 21
- 289 Peet, 'Tussen aanpassing en vernieuwing', p 151
- 290 *Visie ter visie*, p 5
- 291 Men denke aan de 'schoolstrijd' en aan de waarde, die werd gehecht aan de intellectuele emancipatie Voor dit laatste vergelijk Roes, 'Gemankeerde emancipatie'
- 292 *Welvaart, welzijn en geluk*, deel IV, p 54-109
- 293 Dit rapport wordt besproken door Bos, *Katholieke onderwijs*, p 23-27
- 294 Met name zij genoemd Gielen, *Naar een nieuwe katholieke school* Gielen publiceerde hierover vanaf 1963, onder meer in het tijdschrift *Opvoeding, onderwijs, gezondheidszorg*, Van Melsen, 'Geloof en ongelooft', Van Melsen, *Toekomst*
- 295 'Rapport van de Commissie Basisonderwijs', 'Rapport van de Commissie Katholiceit en godsdienstonderwijs', Diocesane Katholieke Schoolraad Breda, 'Opdracht van de katholieke school', Van den Aardweg, 'Gedachten over de katholiceit' (een nota t b v het Katholiek Pedagogisch Centrum, 1972)
- 296 Van den Aardweg, 'De katholiceit van de school'
- 297 'Commentaar van de Vereniging van katechesedocenten'
- 298 De Vet, 'Schrijven aan de onderwijzers en onderwijzeressen', Alfrink, 'Toespraak tot het Katholiek Onderwijzers Verbond', Alfrink, 'Toespraak tot de Katholieke Onderwijs Vereniging', citaten uit toespraken van Zwartkruis in 1973 (in *Biltstraat 1 2-1*, 1(1973), p 387-388) en Alfrink in 1975 (in *Biltstraat 1-2-1*, 3(1975), p 336)
- 299 Simonis, 'Brief aan alle onderwijsgeevenden', vergelijk ook Simonis, 'Katholiek onderwijs', Simonis, 'Enkele notities'
- 300 Schillebecck e a, *Katholieke Universiteit?*, p. 53
- 301 *Confessionele signatuur van de Katholieke Hogeschool Tilburg*
- 302 Interview met Ernst, in *Tilburgs Hogeschoolblad*, 18 juni 1976
- 303 Hemels, 'Katholischen Rundfunk', geeft een historisch overzicht
- 304 *Toespraken, gehouden tijdens de jubileumbijeenkomst van de Katholieke Radio Omroep*, p 8-9
- 305 Wust, *KRO*, p 19-22, 26
- 306 Vergelijk *Massamedia en levensbeschouwing*
- 307 Een aantal van deze nota's zijn te vinden in: *Vieses op communicatie*
- 308 Dit constateerde bijvoorbeeld het NKV in 1968 (zie boven), maar ook het Nederlands Katholiek Ondernemers Verbond in 1969, vergelijk 'Chrsten-zijn in het zakenleven', p 73, 95-96
- 309 Vergelijk Van Boven, 'De zin' p 153, Cornelissen, 'Confessionele organisatie', p 42
- 310 Deze verschuiving wordt uitvoerig geanalyseerd door Middendorp, *Ontzuiling*; vergelijk ook Bryant, 'Depillarisation'
- 311 Vergelijk *ARKA-Weekblad*, 49(1970), p 346, *ARKA-Weekblad*, 50(1971), p 263-264
- 312 Bluysen, 'Het eigene van de katholieke arts', p 45
- 313 Verkuyl, 'Zin en uitingsvormen', p 54
- 314 Stolte, 'Confessionele ziekenhuis', p 75-76
- 315 *Samen helpen*, p 84, Weterman, 'Het algemene en het confessionele', Jonker, 'Verzuiling en ontzuiling', p 41-42

- 316 Lumeij, 'Zijn "verzuilde" c.q. katholieke diensten nog nodig?', p. 481, 489-492, Blankenstein, 'Sjaloom in de samenleving', p. 5, geeft aan dat het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg dit standpunt innam in een rapport uit 1964
- 317 Zie hierover uitvoerig Hemels, 'Vespers', Hemels, 'Katholische Presse I', Hemels, 'Katholische Presse II', Hemels, *Emancipatie van een dagblad*
- 318 Roes, 'Gemankeerde emancipatie', p. 155, waar hij dit opmerkt over de herziene statuten van het Thymgenootschap
- 319 Voorbeelden zijn onder meer de commissie Geloof en Vakbeweging (PNV), het Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid, en minder formeel het beleid van de Katholieke Artsenvereniging
- 320 Tellegen, 'Lotgevallen', p. 32-35
- 321 Vergelijk Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*, p. 119-136
- 322 Duffhues, Felling en Roes, p. 270-280
- 323 Vergelijk Witte, 'Verschil in geloven'

Noten bij hoofdstuk 3 Intellectuelen, hun lidmaatschappen en functies

- 1 De betreffende tijdschriften zijn als zodanig in de bibliografie opgenomen. Het 'toonaangevend' karakter van onze selectie werd afgeleid uit secundaire historische literatuur. Daarnaast werden enkele ter zake kundigen geraadpleegd.
- 2 Van de citateninventarisatie zullen wij in de volgende hoofdstukken gebruik maken voor een analyse van citatennetwerken (hoofdstuk 4), opinieleiders en externe referentiekaders (hoofdstuk 5).
- 3 Het betrof hier met name enkele filosofen en theologen, die niet specifiek over één van de vier thema's publiceerden, maar wel in algemenere studies belangrijke grondgedachten voor de discussies aandroegen.
- 4 De 216 personen uit onze onderzoeksgroep zijn, voorzien van summiere biografische gegevens met betrekking tot de onderzoeksperiode, opgenomen in het namenregister. Door deze wat 'verborgen' opsomming van de leden van de onderzoeksgroep willen wij benadrukken, dat het ons in ons onderzoek niet gaat om de individuele leden, maar om de intellectuelen als groep.
- 5 Een globaal beeld van deze stijging geeft Van Hooijdonk, 'Intellectuele emancipatie', p. 219.
- 6 Op basis van de berekening: publicatiejaar minus geboortear.
- 7 De fluctuaties in de leeftijdsopbouw van de deelnemers aan de k-discussie zijn, gezien de kleine aantallen, onbetrouwbaar.
- 8 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p. 262.
- 9 Hoewel de bisdommen Utrecht en Haarlem in 1956 werden gesplitst, werden de groot-seminaries niet gesplitst. Het gaat hier overigens om 44 priesters: twee personen zijn op latere leeftijd katholiek en priester geworden.
- 10 Blijkens *De keuze van seculiere en reguliere klein-seminaria*, p. 38-39.
- 11 Een groot-seminarie-opleiding alleen werd door ons in de meeste gevallen niet aangemerkt als een academische c.q. gelijkwaardige opleiding, zodat vooral priesters die daarna verder gestudeerd hadden binnen dit criterium vielen.
- 12 Dit wordt herhaaldelijk opgemerkt door Voets, *Bewaar het toevertrouwde pand*.
- 13 In feite is het merendeel van deze intellectuelen dan ook begonnen in de functie van seminarieprofessor.
- 14 De cijfers over ambtsverlaten zijn gebaseerd op *De Nederlandse priesters - 1974*, p. 3 en 8. Aanvullend werd het aantal priesters voor 1965 geschat op 13.100 in 1963 en 13.500 in 1964, en het aantal uitgetreden priesters op 120 in 1974.
- 15 De totalen zijn hoger dan 180 omdat sommigen twee middelbare scholen bezochten.
- 16 Het Bisschoppelijk College te Rolduc werd pas in 1946 een gesloten klein-seminarie. Voordien recruteerde het bisdom Roermond zijn priesters met name van dit en andere open Bisschoppelijke Colleges.
- 17 Daarbij zijn van 2 middelbare scholieren in Amsterdam en 2 in Den Haag alleen de plaatsnaam bekend. Ook zij zijn mogelijk Jezuïeten-leerlingen. Daarnaast was er een noviciaat in Grave, dat door 2 personen wordt genoemd, zodat tabel 3.4.32 personen vermeldt.
- 18 Plus 1 waarschijnlijk.
- 19 Van deze vijf is alleen de plaats van de middelbare school bekend. Het RK Gymnasium is dan de meest voor de hand liggende mogelijkheid.

20. In verband met het volgen van meer dan één opleiding zullen ook hier de totalen hoger uitkomen dan 210
21. Hier moet worden vermeld dat het theologicum van de jezuïeten in Maastricht een aan de Romeinse Gregoriana verbonden universitaire status had.
22. Zie tabel 3.1 en 3.2.
23. Een persoon stapte van een seculier naar een regulier groot-seminarie over.
24. En verder: Academia Alfonsiana (2), S.R. Rota (1), niet nader gespecificeerd (7)
25. Le Saulchoir, opleidingscentrum van de Dominicanen, bevond zich in de jaren dertig overigens nog in België
26. Vgl. o.a. Lipset en Dobson, 'The Intellectual', p. 147, 166-167.
27. De volgende disciplines binnen de sociale wetenschappen waren in onze onderzoeksgroep vertegenwoordigd : pedagogiek, politicologie, psychologie, sociologie, sociale geografie, sociografie en antropologie.
28. Tot de theologische studierichtingen werden de volgende gerekend: bijbelwetenschap, dogmatiek, kerkelijk recht, liturgie, missiologie, moraaltheologie, oecumene, patristiek, pastoraal-theologie en theologie-algemeen
29. Vergelijk Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p. 262-263
30. Om precies te zijn werden de volgende acht 'posities' onderscheiden:
  1. bestuurders van een vereniging, medewerkers, kamerleden; kortom: bestuursfuncties met uitvoerende verantwoordelijkheid;
  2. bestuursleden van stichtingen, curatoren: functies met indirecte, maar wel (doorslaggevend) eindverantwoordelijkheid;
  3. docenten aan seminaries en universiteiten, met verantwoordelijkheid voor onderwijs en vorming;
  4. wetenschappelijke adviseurs in vaste dienst, adviseurs, begeleidingscommissies: posities zonder rechtstreekse verantwoordelijkheid op beleid, maar met continue invloed,
  5. adviescommissies met een tijdelijke, maar (formeel vastgelegde) adviserende functie;
  6. adviseurs 'à titre personnel', initiatiefnemers, die informele en zelden openbare adviezen geven,
  7. tijdschriftredacteuren, die, zo zou men kunnen zeggen, zorgen voor een voortdurende stroom van 'ongevraagde adviezen';
  8. deelnemers aan 'pressure-groups' en acties: incidentele 'ongevraagde adviezen'.
31. De onderscheiden subsectoren zijn de volgende:

Kerkelijke sector

  11. 'Rome' (het centrale bestuur);
  12. bisschoppen, het bisschopsambt;
  13. Het priesterambt en de zielzorg;
  14. ordes en congregaties;
  15. liturgie,
  16. oecumene;
  17. catechese;
  18. geloofsverspreiding;
  19. katholieke kerk in het algemeen.

Persoonlijke sector:

  20. overlegorganen,
  21. lager en voortgezet onderwijs;
  22. jeugd, opvoeding, jeugdbeweging;
  23. huwelijk en gezin,
  24. maatschappelijk werk (caritas);
  25. geestelijke gezondheid;
  26. lichamelijke gezondheid.

Maatschappelijke sector:

  30. overlegorganen,
  31. hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek;
  32. intellectuelen,
  33. lekenapostolaat en katholieke cultuur;
  34. publiciteitsmedia;
  35. politiek;
  36. sociaal-economische belangenbehartiging;

- 37 internationale betrekkingen, missie en ontwikkeling;
- 38 oorlog en vrede,
- 39 vrijetijdsbesteding
- 32 De meerderheid van priesters in de periode 1946-1968 is te verwaarlozen die varieert van 1 tot 8 personen per jaar
- 33 Vgl. Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*
- 34 Dit blijkt duidelijk uit een vergelijking van de curves van lidmaatschappen van priesters en leken (*figuur 3 10*) met de curve van de lidmaatschappen in de kerkelijke sector (*figuur 3 11*)
- 35 Weggelaten werden 161 lidmaatschappen op diocesaan en plaatselijk niveau
- 36 Zie de categorieën 1 en 2 in de opsomming hierboven (noot 30), alwaar ook voorbeelden van dergelijke functies worden gegeven. Hier en in de volgende analyse worden niet alle details in tabelvorm aan de tekst toegevoegd. Wij beperken ons tot een aanduiding van de resultaten voor zover die informatie bevatten die voor de analyse van belang zijn.
- 37 De analyse vond plaats door uitsplitsingen van de verticale kolommen van tabel 3 12 over periodes van 5 jaar. Een verdeling in periodes in plaats van per jaar was nodig om te kleine aantallen te vermijden.
- 38 Over de hele periode met name Haarsma (22), H. Ruygers (17) en Groot (16)
- 39 Wij komen in hoofdstuk 8 uitvoerig terug op deze veranderingen in de bisschoppelijke attitude ten aanzien van adviseurs.
- 40 In de betreffende curve zijn redactielidmaatschappen en zogenoemde 'informele' lidmaatschappen samengenomen. Nadere uitsplitsing leert ons dat de eerste soort bepalend is voor de constante in het verloop van deze curve, een constante die vergelijkbaar is met die in het curve-verloop van de docentenfuncties. De fluctuaties naar boven zijn veroorzaakt door de veel kleinere groep van informele lidmaatschappen.
- 41 Vergelijk hoofdstuk 4, waar de netwerken van informele relaties in deze richting wijzen, en voorts hoofdstuk 8.
- 42 Daarbij werd gebruik gemaakt van het op het Katholiek Documentatie Centrum aanwezige instellingenregister op de *Pius-Almanak*. Dit register beslaat vooral de na-oorlogse jaren. De vergelijking tussen de aantallen groeperingen in ons onderzoek en die in de *Pius-Almanak* werd uitgevoerd door middel van een grove telling; het ging ons slechts om een indruk van de verschillen. Deze telling was dankzij het instellingenregister echter niet gebonden aan één of enkele steekproefgewijze gekozen jaren, maar betreft de hele onderzoeksperiode.
- 43 Niet alle commissies van het Pastoraal Concilie werden tot dezelfde subsector 'RK kerk algemeen' gerekend. Een aantal werden geteld bij de betreffende subsectoren, onder meer de commissies 'ambt' en 'occumene' en, in de persoonlijke sector, 'huwelijk en gezin'.
- 44 Vergelijk *figuur 3 10*, de curve 'personen'.
- 45 Deze tabel is gebaseerd op alle lidmaatschappen, dus inclusief de 161 lidmaatschappen op plaatselijk en diocesaan niveau (waaronder pastorale functies).
- 46 Voor het netwerk van intellectuelen zie het volgende hoofdstuk.
- 47 Een lichte en blijvende stijging van 1966 op 1967 wordt veroorzaakt door de omzetting van de diocesane en reguliere priesteropleidingen (kerkelijke sector) in theologische hogescholen, die door ons op één lijn met andere hogescholen (zoals Tilburg) tot de maatschappelijke sector worden gerekend, dit niet alleen in overeenstemming met de nieuwe doelstellingen van deze hogescholen (aanwezigheid in de samenleving), maar ook met hun feitelijke maatschappelijk functioneren, dat veel opener en academischer werd.
- 48 De correlaties werden berekend met behulp van het statistische programmapakket SAS. Als basis voor de uitspraken over de samenhang werd Kendall's Tau b (voor ordinale data) gebruikt, ondanks het feit dat het hier om kwantitatieve data ging. De (in vergelijking met Tau b 'betere') associatiemaat voor kwantitatieve data, namelijk 'r' (product-moment correlatie coefficient) werd niet als uitgangspunt genomen omdat de verdeling van de onderzoeks-eenheden over de waarden van de onderscheiden variabelen naar onze mening te sterk afweek van het theoretisch model van de normale verdeling (aan de lineairiteitsvoorwaarden was behoudens twee gevallen wel voldaan). Wij zijn ons bewust van het feit dat vele onderzoekers in ons geval toch 'r' als uitgangspunt van de analyse zouden hebben genomen. Ons inziens is met betrekking tot data als de onze de volgende werkwijze de meest aangewezen: uitgaan van de statistisch volledig verantwoorde maat, doch vergelijking met de (niet volledig verantwoorde) 'betere' maat in het oordeel laten doorklinken. Concreet zijn wij dus uitgegaan van de waarde van Tau b en vervolgens hebben wij de wortel van deze waarde

vergeleken met 'r', alvorens een uitspraak te doen over de sterkte van de samenhang (Tau b is vergelijkbaar met r^2 zie hierover bijvoorbeeld Holm, *Die Befragung II*, p. 101) In wat volgt worden dan ook zowel de waarde van Tau b als van 'r' vermeld Voor de samenhang tussen bestuurs- en advieslidmaatschappen gold Tau b = 181, r = 266

- 49 Advieslidmaatschappen-publicaties Tau b = 295, r = 467,
bestuurslidmaatschappen-publicaties Tau b = 095, r = 210
- 50 Advieslidmaatschappen-citaten Tau b = 132, r = 295,
bestuurslidmaatschappen-citaten Tau b = 037, r = 054
- 51 Van de 57 intellectuelen die door 10 of meer andere personen uit de onderzoeksgroep werden geciteerd vervulden er 37 of 65% maximaal 2 bestuurlijke functies Van deze meest geciteerden bekleedden er 12 (21%) zelfs geen enkele bestuurlijke functie

Noten bij hoofdstuk 4 Kringen van intellectuelen

- 1 Kadushin, 'Power, influence and social circles', Kadushin, *American Intellectual Elite*, Simmel, 'Kreuzung'
- 2 Aansluitend bij de Duitse vertaling van *social circle* met *Kreise* spreken wij in het vervolg gewoonlijk van 'kring' In het Nederlands sluit deze terminologie aan bij het vaker gebruikte meervoud studentenkringen Haagse kringen, en dergelijke
- 3 Boissevain, *Friends of friends*
- 4 Enkele bekende voorbeelden van *social circles* zijn de kringen rond de *coffee-houses* in het pre-revolutionaire Moskou, de broeiesten van de revolutie (Brym, *Jewish Intelligentsia*, Coser, *Men of Ideas*), de kring rond *The New York Review of Books* (Kadushin, *American Intellectual Elite*), en de *scientific circles* van wetenschapsbeoefenaars die hetzelfde paradigma aanhangen, elkaar regelmatig op congressen ontmoeten en onderling een wetenschappelijke correspondentie voeren
- 5 Zie boven, hoofdstuk 3
- 6 In tegenstelling tot het lidmaatschapsnetwerk, dat per jaar werd geanalyseerd, werd er maar één citatie-netwerk onderscheiden, dat de gehele onderzoeksperiode omvatte Reden hiervoor is het feit dat er tussen het verschijnen van een publicatie en het door anderen citeren ervan een tijds kloof van vaak verschillende jaren ligt Het citatie-netwerk van één jaar geeft dus in feite zeer onvolledige informatie In de bij ons onderzoek betrokken publicaties vonden méér dan 90% van alle verwijzingen naar een publicatie plaats binnen de zeven jaar na het verschijnen ervan
- 7 Onder 'informele relaties' worden relaties verstaan in de privésfeer, zoals vriendschappelijke of familierelaties
- 8 De informele relaties werden geanalyseerd - aansluitend op de zo gestelde vraag in de enquête - per decennium, dus voor de jaren veertig, vijftig, zestig en zeventig
- 9 Het door Seidman en Foster geïntroduceerde begrip *k-plex*, waarvoor een algoritme in hun SONET-programma van 1978 is opgenomen, correspondeert weliswaar met onze definitie van *social circle*, doch een zinvolle toepassing van deze analyse-techniek veronderstelt, zo is gebleken, dat de parameter $k \approx n/2$ gesteld wordt - waarbij n staat voor het aantal leden waaruit de kring maximaal bestaat (Seidman en Foster, 'Graph-theoretic generalization' Anders gezegd elk lid van een kring zou dan minstens de helft van de andere leden moeten kennen Dit is zeker voor kringen met een grote omvang een te strenge eis Naar verluidt zou in de nieuwste versie van GRADAP wel een afdoende algoritme ter detectie van *social circles* aanwezig zijn (GRADAP - Graph definition and analysis package - is een computerpakket voor de analyse van netwerken, ontwikkeld door een interuniversitaire werkgroep van vertegenwoordigers van de universiteiten van Amsterdam Groningen en Nijmegen, vergelijk Stokman en Van Veen, GRADAP)
- 10 Vergelijk Van Hooydonk, 'Intellectuele emancipatie'
- 11 Om precies te zijn $(n \times (n-1))/2$ waarbij n het aantal punten is
- 12 Theoretisch is het niet geheel terecht al van kringen te spreken, voordat ook de ideale homogeniteit is aangetoond Vooruitlopend op de analyse-resultaten spreken wij niettemin van 'kringen' om het aantal technische termen zo klein mogelijk te houden Opgemerkt moet worden dat de 216 punten in de figuur op voorhand zo werden gegroepeerd - ongeveer naar beroepsgroep - dat de uitgetekende netwerken leesbaar zouden blijven
- 13 Een opsomming de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, de

- Nederlandse RK Schoolraad, het Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, de Nationale Federatie het Wit-Gele Kruis, het Centrum voor Katholieke Medisch-Opvoedkundige Bureaus, de Vereniging van RK Gestichten en Inrichtingen voor Krankzinnigen en Zwakzinnigen, de Katholieke Centrale voor Beroepskeuzevoorlichting, de Stichting voor Paedagogische Instituten, het Centrum voor Katholieke Alcoholistenbureaus, de Bond ter Bevordering van Buitengewoon Lager Onderwijs, de Cupertino Stichting voor Geestelijk Minder Validen, de Vereniging van RK Gestichtsartsen en de RK Artsenvereniging
- 14 Vergelijk over deze commissie hoofdstuk 7
  - 15 Vergelijk over deze commissie hoofdstuk 8
  - 16 Bericht in *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 10(1955), p 44-45
  - 17 Vergelijk over deze commissie ook hoofdstuk 7
  - 18 In de commissie zaten onder meer rector Hoegen, Trimbos, Bartels en Kuitenbrouwer vanuit de geestelijke gezondheidszorg, Baas en Straver vanuit de Katholieke Actie H. Ruygers was in deze tijd aan beide organisaties verbonden
  - 19 Vergelijk hierover uitvoeriger hoofdstuk 7
  - 20 De feitelijke dichtheid van informele relaties heeft zeker hoger gelegen. Wij beschikken immers slechts over een beperkt aantal gegevens, te weten de reacties op onze enquête
  - 21 Voor onder meer buitenlandse invloeden zie hoofdstuk 5
  - 22 Onder deze groep rekenen wij Van Bostel, Kwant, Loeff, Luypen en Ponsioen. De filosoof Strasser heeft zich vooral bezig gehouden met wijsgerig antropologische vraagstukken en wordt in dit verband tot de vakgenoten van de leden van de GGZ-kring gerekend
  - 23 Buys, H. Cornelissen, Van der Marck, Moonen en Vermeulen worden vanuit de GGZ-kring een enkele maal geciteerd, wat vaker, maar evenmin frequent, W. Duynstee
  - 24 Zoals blijkt uit Abma, *'Methodisch zonder confessie'*
  - 25 De Nederlandse leden waren overwegend 'Nijmegenaren': Breukers, Chorus, Ellerbeck, Van de Loo en daarnaast Carp (Leiden), Van Kol (Maastricht) en Trimbos. De discussies vonden hun neerslag in de bundel Van de Loo, *Gesprekken*
  - 26 De teruggang van het KNBGG wordt hier bedoeld als vermindering van het typisch katholieke karakter en afname van de betrokkenheid - blijkens bijv. de studietoelagen - bij ontwikkelingen in katholiek Nederland. In de jaren na 1967 blijft een seculariserende geestelijke gezondheidszorg zich wel snel uitbreiden
  - 27 Het gaat om 7-8 personen, die drie (in plaats van vier) van deze zelfde personen kennen
  - 28 Voor deze werkgroep vergelijk het bericht in *Oecumene*, 5(1966), nr 3, p 15-18
  - 29 Kok en Tans, *Rome-Utrecht*
  - 30 De geschiedenis van de Sint Willibrordvereniging vindt men uitvoerig bij Roes, 'Een hele beweging', voor deze jaren met name p 40-42
  - 31 Met 1965 als voorbeeld gaat dit 'hogere eisen stellen' als volgt in zijn werk. De kring bestaat uit 23 personen (dichtheid 40%), waarvan vier personen vier anderen kennen, de overigen meer. Laat men deze vier (Huizing, Van der Marck, Smits, Thijssen) weg, dan ontstaat een kring van 19 personen, waarvan er drie vier of vijf anderen kennen (Hulsbosch, Jelsma, Smulders). De dichtheid is dan 49%. Verdere reductie leidt tot 16 personen (59%), waarvan Van Doornik en Van Iersel de minste personen kennen, nl vijf. Dit leidt tot een kring van 14 personen (67%), waar eventueel De Gier, Lescauwat en Willems kunnen worden afgetrokken, die vijf anderen kennen, terwijl de overige 11 er meer kennen. Zo komen wij tot de 'kernkring' (89%). De genoemde namen illustreren voor 1965 de in de tekst genoemde waarneming
  - 32 In 1967 kennen alle 15 personen van de kernkring er onderling 7
  - 33 "Wij hebben vergaderd 1964-1968. Het hele project is als een nachtkraak uitgegaan", zo deelt Schoonenberg ons in zijn enquête mee
  - 34 Het precieze jaar blijkt uit de hier niet afgedrukte overige netwerken
  - 35 Voor de oecumenische gesprekskringen zie hoofdstuk 2 en hoofdstuk 7
  - 36 Vergelijk de figuren 4.6-4.8
  - 37 Het betreft hier een door de commissie 'ambt' ingestelde subcommissie, vergelijk hoofdstuk 8
  - 38 Om precies te zijn: de ondertekening van een brief aan de bisschoppen en aan de Septuagint (vergelijk AVDK, 26(1971), k 100-108), uitgegaan op 20 november 1970 en ondertekend door 29 leden van het Werkgenootschap van Katholieke Theologen in Nederland
  - 39 Vergelijk AVDK, 28(1973), k 184-187, en Schreuder, 'Depnivierte Mitte'
  - 40 Vergelijk de analyse van de citatie-ranglijsten in hoofdstuk 5
  - 41 Kenmerkend is het SWV-rapport 'Openheid en geslotenheid'

- 42 Zie voor deze werkgroep hoofdstuk 7
- 43 Incidenteel is met name de aanwezigheid van Van de Pol en de lijn tussen deze en Rogier. Het gaat om een kortdurende groepering van Nijmeegse hoogleraren die reageerden op het in 1950 verschenen herderlijk schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk. Beel e a, *Antwoord*
- 44 De koppeling zelf vindt plaats door de relatie Van Melsen-Peters, via 'Nijmegen' en de commissie 'Filosofie en geloof' van het Nederlands Gesprek Centrum (1950-1952), waarin ook Pompe zitting had
- 45 Vergelijk Dierck, 'Christofoorgroep'
- 46 Vergelijk Rogier, *Thyngenooschap* en Bornewasser, *Geest van Thym*
- 47 Vergelijk Duffhues en Felling, 'Structurele relaties'
- 48 Vergelijk voor 1960 en 1965 ook *figuur 4.5* en *4.6*
- 49 Vergelijk d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap'
- 50 Vergelijk Bank, *Nederlandse Volks Beweging*, p. 256-257
- 51 Duffhues en Felling, 'Structurele relaties', p. 90, Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*, p. 192. In 1980 werden KMB en Raad van Overleg opgeheven
- 52 Baas, Brongersma, Kwant, Pompe, De Valk en Van Voorst tot Voorst behoren tot de onder tekenaars van een brief 'Over de landstaal in de liturgie', gericht aan de bisschoppen in 1962
- 53 Om technische redenen moesten wij een jaartal vaststellen, namelijk 1968
- 54 Men kan zich afvragen of, gezien de structuur van deze kring in de jaren 1966-1968, Baas, Brongersma, De Lange, Ramselaar en De Valk tot de kring gerekend moeten worden. Ze zijn immers door telkens een of meer relaties, voornamelijk buiten de kern om, met de kring verbonden. Omwille van de historische informatie kozen wij hier voor een veronachtzaming van de criteria
- 55 De Katholieke Studieclub werd in 1955 opgericht door Pompe en Rogier. Leden waren "personen, die in het land sleutelposities bekleden", onder andere Loeff, Schlichting, De Vreeze, Van der Grinten, Schoonenberg, Van Melsen, Grossouw, Veldkamp, Klompé, Romme. Al in 1957 en 1962 werd er over opheffing gesproken. In 1964 zou een nieuwe start gemaakt worden, maar dat is er nooit van gekomen. De club is nooit officieel opgeheven (inlichtingen verstrekt door Van Melsen en Klompé)
- 56 Zoals blijkt uit het gegeven dat de meeste intellectuelen uit de sociaal-politieke kring ook voorkomen in de organisatorische netwerken, zoals die zijn geanalyseerd in Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*
- 57 Zie hoofdstuk 5
- 58 Thurlings, *Wankele zuil*, p. 133-145
- 59 Peet, 'Tussen aanpassing en vernieuwing', p. 136-139
- 60 Te weten bij 28 personen in totaal 16 relaties, voor zover ons bekend
- 61 Wij kozen voor een vergelijking tussen de opleidingsnetwerken en die der *informele* relaties, hoe onvolledig ook, omdat de 'oorzaken' voor *lidmaatschapsrelaties* geacht moeten worden te bestaan uit deskundigheid op bepaalde terreinen, en niet in de eerste plaats gelegen zijn in contacten uit middelbare school- of studietijd
- 62 Bij de middelbare school werd als criterium gebruikt hetzelfde eindjaar of 1-2 jaar verschil daarin, bij de universiteiten en hogescholen maximaal 4 jaar verschil, bij de seminaries (internaten!) maximaal 5 jaar verschil
- 63 Relaties tussen vier theologen die ongeveer gelijktijdig in Nijmegen studeerden bestonden al op het groot-seminarie Rijsenburg, zie onder
- 64 Gegevens over deze onderafdelingen, hun leden en vooral besturen zijn te vinden in de *Nijmeegsche Studenten Almanak* (1931-1944, 1947-1960) en de *Nijmeegse Studentengids* (1945-1946)
- 65 Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg*, p. 130-134, hij noemt in ieder geval Schmelzer als lid (p. 132)
- 66 Zo bijvoorbeeld Van Melsen, vergelijk Oomen, 'De Pyramide', die verder alleen de hoogleraar Pompe noemt (p. 36)
- 67 Alleen B. Bremer vermeldt de drie anderen in de jaren vijftig en zestig gekend te hebben. Het *Annuaire* van Veritas vermeldt B. Bremer, J. Bremer en Dijkhuis als lid vanaf 1947
- 68 Van de 49 personen die door meer dan tien verschillende intellectuelen worden geciteerd, zijn er 31 ook in de vier kringen aanwezig. Van de 50 intellectuelen die door 6-10 anderen geciteerd worden zijn er 24 lid van een kring

- 69 Citaties of verwijzingen in publicaties (voetnoten en dergelijke) worden in deze paragraaf als indicator van invloed gezien. Diegene die citeert geeft hiermee te kennen 'beïnvloed' te zijn door diegene die geciteerd wordt: men heeft de geciteerde publicatie immers geraadpleegd en vindt deze belangrijk genoeg om te vermelden. Willen citaties als meetinstrument van beïnvloeding beschouwd kunnen worden, dan is vereist dat ze 'positief' zijn. Een negatieve verwijzing naar een publicatie geeft immers het omgekeerde aan, namelijk, dat men het met de betreffende auteur niet eens is. Uit een onderzoek naar het al dan niet positief zijn van de citaties in de publicaties van de katholieke intellectuelen, waarbij een steekproef van veertig publicaties werd bekeken, is gebleken, dat deze in méér dan 95% van de gevallen positief waren. In ons onderzoek konden verwijzingen of citaties dus inderdaad als indicator van meer of minder beïnvloeding beschouwd worden.
- 70 De eenheid waarmee in de tabel wordt geteld is dus *een citerend auteur* en niet een referentie of verwijzing als zodanig. Anders gezegd: meer verwijzingen van dezelfde intellectueel, zowel in één als in meer publicaties, naar een welbepaalde andere intellectueel worden toch als slechts één verwijzing aangemerkt.
- 71 Vergelijk hoofdstuk 5
- 72 Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*
- 73 Vergelijk hoofdstuk 7

Noten bij hoofdstuk 5 Publicaties, opinieleiders en referentiekaders

- 1 De achterliggende gedachte, dat de kerkelijke leiding in de loop van de onderzochte decennia sterk volkskerkelijk bleef denken, is vanuit een bepaalde sociologische gezichtshoek vanzelfsprekend. De katholieke kerk kan namelijk beschouwd worden als het verlengstuk van een oorspronkelijk geestelijke beweging. De Weber/Michiels-these betreffende het verloop van zulke bewegingen stelt dat naarmate een van oorsprong charismatische beweging groeit en langer bestaat, de nadruk steeds meer komt te liggen op de organisatie als zodanig. De noodzakelijk geworden en in de loop van de tijd uitgekristalliseerde structuren en gezagsverhoudingen worden, met name voor de leiding, op een gegeven moment doel op zich. Eén en ander wordt dan gelegitimeerd door een aangepaste ideologie waaraan de (meer)waarde, de noodzaak en de onveranderbaarheid van de institutie in kwestie wordt benadrukt. Een samenvattende bespreking van de 'Weber/Michiels-these' is te vinden bij Schreuder, *Sociale bewegingen*, p. 203-211.
- 2 Vergelijk hierover hoofdstuk 2
- 3 Zie hoofdstuk 6
- 4 Een voorbeeld uit laatstgenoemde categorie is Buytendijk, die oorspronkelijk een tweede plaats bekleedde in de totale rangorde, welke hij bijna uitsluitend te danken had aan citaten met betrekking tot het thema 'geestelijke gezondheid'. Overigens werd bij het vaststellen van de lijst van algemene opinieleiders *niet* uitgegaan van een optelling van de *opinieeliders* van de vier thema's, maar van een optelling van de *verwijzingen* in de vier thema's. Daardoor komen in de algemene opinieleiderslijst enkele personen voor, die bij geen van de vier thema's als zodanig aanwezig zijn. Spreiding van referenties doet iemand immers bij afzonderlijke telling per thema in rangorde dalen.
- 5 Vergelijk Schoof, *Aggiornamento*, p. 144-146; Veldhuis, 'Ontwikkeling in de christologie', p. 17-20.
- 6 Vergelijk Haarsma en De Grijns, 'Petrus Kreling', en uitvoeriger *Het goddelijk geheim*
- 7 Haarsma en De Grijns, 'Petrus Kreling', p. 197-198
- 8 'Weergave', 'Gesprek'
- 9 *Levende teekens, Sacrament van het huwelijk*
- 10 Arts, 'Klaas Steur' Illustratief, zij het weinig geciteerd, is zijn 'Nieuwe theologie en zielzorg', ook gestencild verspreid.
- 11 "heb ik mij beijverd mij zo nauwkeuring mogelijk uit te drukken en de ascetische retoriek geheel te vermijden. Met name heb ik ernaar gestreefd alle schijn voor eenzijdigheid en rigonisme weg te werken", aldus Grossouw in het voorwoord bij de zesde druk (1951). Over achtergronden en weerklank van *Innerlijk leven* vertelt Grossouw uitvoerig in zijn autobiografie *Alles is van U*, p. 235-241. Voorts werd van Grossouw veel geciteerd in *In Christus*.
- 12 Met name 'Genade in het Nieuwe Testament' en 'Theologische reflexies'
- 13 Vergelijk Schoonenberg, 'Ansfrid Hulsbosch'

- 14 Over Schoonenberg vergelijk Bakker, 'Schoonenbergs theologie' Behalve *Het geloof van ons doopsel* werden van Schoonenberg veel geciteerd 'Priester en leek', *God of mens* en 'God concurreert niet'
- 15 "Sommige lezers zullen bemerken dat mijn inzichten zich meer uitgesproken ontwikkeld hebben langs de lijn die in mijn werk *Het geloof van ons doopsel* werd aangekondigd Deze ontwikkeling is de voornaamste reden waarom ik dat werk niet verder kan voortzetten" (Schoonenberg, *God van mensen*, p 6)
- 16 En voorts naast *Sacramentele heilseconomie* ook 'Priesterschap', *Op zoek naar de levende God*, 'De natuurwet', 'Dogmatiek van ambt en lekestaat' en 'Het nieuwe Godsbeeld'
- 17 Haarsma, 'Ontwikkelingen', p 51-53
- 18 Vergelijk *Geloofsverstaan* (bevat publicaties vanaf 1967)
- 19 Van de vele publicaties over Schillebeeckx vermelden wij slechts Schoof, *Aggiornamento*, p 150-153, Van de Walle, 'Edward Schillebeeckx', Bowden, *Edward Schillebeeckx*
- 20 Vergelijk Bakker, 'Introduction'
- 21 'Sacramenten en Kerk', 'Sakramental-kirchliche Struktur', bekender is van hem *Visioen van Teilhard de Chardin*
- 22 'Van priester naar profeet', 'Pastoraal-theologische beschouwingen' en 'Kerkelijk ambt als profetisme'
- 23 Vergelijk Haarsma's oratie *Leer van de kerk* Over Haarsma vergelijk Van der Ven, 'Wat is pastoraaltheologie?'
- 24 Vergelijk F Tellegen, 'Albertus Carel Doodkorte', Winkeler, 'Neothomisme en emancipatie'
- 25 Vergelijk 'Ten geleide'
- 26 Met name *Taak en onderlinge verhouding, Katholicisme* en 'Sociale grondrechten'
- 27 Tellegen, 'Rome's machtsstreven' Delfgaauw wordt hoofdzakelijk geciteerd uit vele artikelen, waarin hij stelling neemt in concrete aangelegenheden Een goed beeld geeft daarom vooral Delfgaauws autobiografie en de daarop volgende opstellen in Bakker en Hubbeling (red), *Bernard Delfgaauw*
- 28 *Natuurwetenschap en wijsbegeerte, Natuurwetenschap en techniek* en *Evolutie en wijsbegeerte* Over Van Melsen *Geloven in de wereld*
- 29 'Gelovige denken' en *Samen-leven*
- 30 Vergelijk Schreuder, 'Metamorfosen'
- 31 *Symboliek, Menselijke samenleving* en vooral, met Veldkamp, *Menselijke samenleving II*
- 32 En voorts *Wijsbegeerte en ontmoeting* en *Mens en kritiek*
- 33 Vergelijk Berger, 'Herdenkingsrede', Van Gennip, *Kwetsbare mudden*
- 34 Over Perquin met name diens autobiografie *Herinnering en overpeinzing*
- 35 Vooral de telkens bijgewerkte drukken van *Pedagogiek* (7e druk 1967) werden geciteerd
- 36 Rogier en De Rooy, *In vrijheid herboren*, Rogier, *Katholieke herleving*
- 37 *Katholieke Minderheid en Protestantse Dominant*
- 38 *Wankelen zuil*
- 39 Naast al genoemde publicaties onder meer van Schillebeeckx 'Theologische grondslagen', 'Dogmatiek van ambt en lekestaat', 'Communicatie', 'Celibaat', 'Theologische kanttekeningen', van Schoonenberg 'Priester en leek', 'Theologie der maagdelijkheid', 'Einige Ueberlegungen'
- 40 Van Leeuwen, 'Structuur van de zielzorg'
- 41 Met name Jansen, *Praktijk der voorlichting*, 4e herz druk 1952
- 42 Met name verschillende artikelen over de doelstellingen van de Katholieke Actie en later Baas, *Hierarchie en laicaat*
- 43 *Europäische Priesterfrage, Deutsche Priesterfrage* Over hem Gribling, *Jan Dellepoort*
- 44 Behalve diens *Pedagogiek* citeerde men wel 'Priesterroeping' en verspreide pedagogische artikelen
- 45 En voorts in Bunnik 'Theologische studie'
- 46 Voorts 'Priesterbeelden'
- 47 'Het priesterschap' en 'Geloofsbeleving van de priester'
- 48 *Dienaren van het aggiornamento*
- 49 Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p 180-201
- 50 Veel geciteerde publicaties zijn voorts *Het spel van mensch en dier, Grondproblemen van het dierlijk leven, De eerste glimlach, Gezondheid en vrijheid*
- 51 Struyker Boudier, 'S Strasser', p 181-182
- 52 Met name diens *Existentiële fenomenologie* en *Fenomenologie en atheïsme* Deesignaleerde verschuiving geldt overigens algemeen voor de katholieke filosofiebeoefening, zoals onder

- meer blijkt uit Struyker Boudier en Struyker Boudier, 'Wijsgeenge vereniging', p 73 87
- 53 Daarnaast is veel geciteerd 'Gezinsproblemen' Over Oldendorff Adnaansens, 'Antoine Oldendorff'
- 54 Van Van Hessen werden vooral geciteerd 'Gezin en samenleving', *Sociale problemen*, 'Seksualiteit en maatschappij' en *Samen jong zijn*
- 55 Zo herinnert het zich Trimbos in Heerma van Voss, 'Portret van Trimbos', p 711
- 56 Deze commissie wordt in hoofdstuk 7 uitvoerig besproken
- 57 Naast al eerder genoemde publicaties was ook van invloed 'Het goede, het geweten en de moraal' Over Fortmann en Dux vergelijk Berger en Janssen, 'Om het herstel'
- 58 *Zorgenkinderen, Samen leven, Man en vrouw* Over Trimbos vergelijk Heerma van Voss 'Portret van Trimbos'
- 59 *Idolen van de psycholoog* Van hem citeerde men vooral 'Aspecten van de seksuele incarnatie' en *Phenomenologische psychologie*
- 60 Met name 'Psychologische aspecten'
- 61 Voor de geschiedenis van de Nijmeegse psychologie zie Abma, 'Methodisch zonder confessie'
- 62 Geciteerd worden met name 'Godsdienspsychologie', 'Empirische psychologie'
- 63 Calon en Prick, 'Puberteitsnonantie', vergelijk ook Prick, 'In memoriam prof dr P J A Calon' Met name werden voorts geciteerd *De jongen* en *Psychologische grondbeginselen* (met J Prick)
- 64 *Zuigeling en kleuter, Empirische karakterkunde*
- 65 Vergelijk Terruwe, *Opening van zaken* en Winkeler, 'Verdringing van de moraal' Het omstreden proefschrift *Neurose* werd uiteraard het meest geciteerd Voorts *Vrouw en haar werk en Onvolkomenheid*
- 66 Carp, *Psychopathieën en Grondslagen van psychotherapie* Over Carp Van Helsdingen en Schlemper, 'E A D E. Carp'
- 67 Dit beeld komt ook naar voren uit zijn autobiografie *Herinnering en overpeinzing*
- 68 Steur, 'Over Roeping, wetenschap priesterschap, gezag', p 111
- 69 Aldus Te Elfder Ure-redacteur B Delfgaauw, vgl Dierick, 'Christofoorgroep', p 88
- 70 Vergelijk hoofdstuk 8
- 71 Hoegen, *Over den zin van het huwelijk, Heilig huwelijk*, 'Spiritualiteit'
- 72 Met name 'Onze moraaltheologie'
- 73 W Duynstee, 'Verdringingstheorie', *Wet en wetsverplichting* Over Duynstee zie F Duynstee, *Crisis van de redelijkheid*, waarin onder meer zijn moraaltheologische opvattingen en de voor hem persoonlijk pijnlijke gevolgen daarvan aan de orde komen
- 74 Van der Marck, 'Vruchtbaarheidsregeling', *Liefde en vruchtbaarheid*
- 75 Met name 'Bervloeding van de vruchtbaarheid'
- 76 Vergelijk ter adstructie de inhoudsanalyse betreffende de geestelijke gezondheid en met name de behandeling van de 'bespreekbaarheidshypothese' in hoofdstuk 6
- 77 Vergelijk Roes, 'Een hele beweging', p 10 22
- 78 Over deze kring zie Van der Blij, 'Veertig jaar'
- 79 Zie hiervoor hoofdstuk 7
- 80 Zijn meest geciteerde werk is *Christelijk dilemma* en voorts *Karakterisatie, Wereldprotestantisme, Getuigenis van de Reformatie, Oecumene*
- 81 Van der Inde, *Rome en de Una Sancta, Eerste steen gelegd, Komende oecumenische kerk, Wat is oecumenisch?*
- 82 Thijssen, *Godsdienstige gesprek*, en voorts 'Oecumenische gedachte', 'Gescheiden broeders' Over Thijssen Van den Akker, 'Theologisch gesprek', Fiolet, 'Oecumenische dynamiek', De Lange, 'Theologie in Actie'
- 83 Pauwels wordt geciteerd uit verschillende artikelen en uit *Bekering*
- 84 Loeff en Verberne, *Katholicisme, Verdraagzaamheid en Democratie*
- 85 Later werd van hem nog geciteerd 'Katholizität der Kirche'
- 86 In *Genade en Kerk* van Hulsbosch 'Genade in het Nieuwe Testament' en van Malmberg 'Kerk des Heren' Daarnaast van Malmberg ook *Eén Lichaam en één Geest*
- 87 'Vindicamus', p 790
- 88 Zie hoofdstuk 2
- 89 Het is veeleer opvallend, dat hier namen *ontbreken* zoals die van Van Melsen, die zich in tal van publicaties met katholiciteit en katholieke identiteit heeft beziggehouden
- 90 Schillebeeckx, Bonting, Van Wijnbergen en Thurlings, *Katholieke Universiteit?*

- 91 Over beide bundels vergelijk hoofdstuk 7
- 92 Kuiters, *Parochiestructuur*
- 93 *Essays en interviews, Crisis van het ambt*
- 94 *Ambtscelebaat*
- 95 Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p 85-91, 180-200
- 96 Rumke, *Levenstijperken, Psychuatrie, Studies en voordrachten* Van Langeveld met name *Beknopte theoretische pedagogiek*
- 97 Van den Berg, *Metabeleuca, Kroniek*
- 98 Beets, *Grote jongen, Volwassen worden*
- 99 Wijngaarden, *Hoofdproblemen*, Janse de Jonge, *Mens en zijn verhoudingen*
- 100 Van Heek, *Geboortenniveau*
- 101 Brillenburg Wurth, *Christelijk Leven, Ethiek en geestelijke volksgezondheid*
- 102 Jansen, *Liefde, Huwelijk in ballingschap, Liefdesverhouding, Huwelijk in kerk en wereld*
- 103 Het aantal publicaties over dit thema neemt immers ook af, zoals eerder in dit hoofdstuk bleek
- 104 Van Ussel, *Geschiedenis, Afscheid*
- 105 Kooy, *Veranderende gezin, Modern-Westers gezin* Wij spreken van een sociologische 'erkenning' omdat het werk van Kooy een positieve ondertoon ten aanzien van ruime huwelijksopvattingen, en een negatieve ten aanzien van streng-orthodoxe, onder meer katholieke, moralistische huwelijksopvattingen bevat
- 106 En voorts *Nieuwe perspectieven, Vaticaans concilie*
- 107 Met name Noordmans, *Natuur en genade*
- 108 Schoof, *Aggiornamento*, p 92-95
- 109 Dat er naast Rahner en Guardini geen vertegenwoordigers van de Franse *nouvelle théologie* in deze paragraaf ter sprake komen is een gevolg van het feit dat géén van hen in drie of vier themagebieden genoeg geciteerd werd
- 110 Over Rahner Vorgmmler, *Rahner verstehen* en Schoof, *Aggiornamento*, p 138-144
- 111 Boulard, *Essor ou declin* De auteur, pastoraalsocioloog aan het Institut Catholique te Parijs, varieerde met zijn titel op de bekende Vastenbrief van kardinaal Suhard uit 1947
- 112 De Lubac, *Catholicisme, Corpus mysticum, Méditation*
- 113 Chenu, *Spiritualité du travail, Théologie du travail*
- 114 Von Balthasar, *Laire*
- 115 Met name bij Schillebeeckx, die zijn bijdragen aan actuele discussies vrijwel altijd inzette met uitvoerige historische onderzoeken
- 116 Onder meer diens bekende *Judéo-Christianisme*
- 117 Kung, *Strukauren, Kirche*
- 118 Hornef, *Kommt der Diakon wieder*, en diverse artikelen in *De Nieuwe Mens* tussen 1954 en 1966
- 119 Lindner, *Priesterbild*
- 120 Ondanks de actualiteit van het thema werd zijn *Zölibat* weinig geciteerd
- 121 Audet, *Marriage et celibat*
- 122 Abma, *'Methodisch zonder confessie'*, p 63-65
- 123 Abma, *'Methodisch zonder confessie'*, p 74-75
- 124 Mead, *Coming of age*, en vooral *Sex and Temperament* en *Male and Female*
- 125 Zo vaak dat dit ene werk van Schelsky na de werken van Guardini het meest door katholieke intellectuelen werd geciteerd
- 126 Adam, *Primat der Liebe*, in het Nederlands minder neutraal vertaald met *De grootste echter is de liefde Een cruek op de gangbare kuisheidsleer*
- 127 *Triebleben und satliche Vollendung*
- 128 Het boek was oorspronkelijk afkomstig uit het werk van het 'Institut für Seelsorgewissenschaft und Seelorgearbeit an der Universität Freiburg in der Schweiz'
- 129 Leist, *Liebe und Geschlecht*
- 130 Snoeck, *Schuldbewustzijn, Geesteshygiene, Biecht en psychoanalyse, Hostie, Analytische psychologie*
- 131 Zo had H. Ruygers contact met Nuttin in verband met de affaire-Terruwe (vergelijk Winkeler 'Verdringing van de moraal', p 126), Hostie en Snoeck maakten deel uit van de Katholieke Nederlands-Vlaamse Werkgroep voor Psychotherapie (vergelijk hoofdstuk 4 en Abma, *'Methodisch zonder confessie'*, p 71-73)
- 132 Anciaux, *Sacrament van het huwelijk*

- 133 Janssens, 'Inhibition de l'ovulation' en 'Morale conjugale'
- 134 Newman, *Christian Doctrine*
- 135 Cullmann, *Urchristentum, Christologie*, op oecumenisch terrein *Katholieken und Protestanten*
- 136 De stroming van de secularisatie- en politieke theologie als oecumenisch referentiekader blijkt, ondanks relatief weinig citaten naar de genoemde auteurs afzonderlijk, als geheel toch onmiskenbaar aanwezig
- 137 Zie hoofdstuk 2
- 138 Maitain, *Humanisme intégral*
- 139 Vergelijk hoofdstuk 2 en Dierck, 'Christofoorgroep', p 45-49
- 140 Nederlandse bisschoppen worden over het geheel genomen weinig geciteerd en hoofdzakelijk pas in de jaren zestig
- 141 Dit is één van de elementen in bijvoorbeeld *Orrust in de zielzorg*
- 142 Vergelijk hoofdstuk 8
- 143 Daarnaast werd in de jaren zestig naar de *Codex Iuris Canonici* verwezen, hoofdzakelijk in verband met het stringente kerkelijke echtscheidingsrecht
- 144 Het gaat hier om kleine aantallen verwijzingen, die hun betekenis ontleen aan het feit dat zij in deze als 'groep' van referenties voorkomen
- 145 En tweemaal in de jaren zeventig, minder nog dan *Casti Connubii* in die periode
- 146 Vergelijk het begin van dit hoofdstuk
- 147 Bijvoorbeeld door Luyten, *Existentiele fenomenologie*
- 148 Het lijkt verdedigbaar het einde van een katholieke wetenschapsbeoefening niet te dateren met het einde van het neo-thomistisch referentiekader, maar pas later, met het einde van een fenomenologisch referentiekader Daartegen overigens spreekt, dat de fenomenologie ook buiten het katholicisme de sociale wetenschappen en filosofie zeer beïnvloedde, zoals blijkt uit onder meer Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p 173-212; Rijk, 'M G Plattel', 'Rechtsfilosofie', in *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, Deel XVI (Amsterdam/Brussel 1973) p 167
- 149 Een nauwkeuriger onderzoek naar deze 'geestelijke import' gaat het kader van onze studie te buiten Een oppervlakkige beschouwing van geciteerde werken wijst erop, dat er uit het buitenland aanzienlijk meer 'fundamentele' theologische en wijsgerige studies worden geciteerd, terwijl het merendeel van de Nederlandse publicaties daar om zo te zeggen praktische toepassingen van zijn

Noten bij hoofdstuk 6 Inhoudelijke analyse van publicaties

- 1 Vergelijk bijvoorbeeld Weber, *Wissenschaftslehre*, p 190-195
- 2 Weber stelt dat sociologische ideaaltypen "( ) in dieser absolut idealen reinen Form vielleicht ebensowenig je in der Realitat auftreten wie eine physikalische Reaktion die unter Voraussetzung eines absolut leeren Raums errechnet ist", (*Wirtschaft und Gesellschaft*, p 10)
- 3 Vergelijk Schreuder, 'Van kerk naar denominatie'
- 4 De in hoofdstuk structureel bedoelde typologie wordt door ons dus doorgetrokken naar een inhoudelijke typologie
- 5 Wij gebruiken in het vervolg de term 'volkskerk' in plaats van 'kerk', teneinde terminologische verwarring tussen het sociologische ideaaltypen 'kerk' en de kerkelijke institutie - de katholieke kerk - te voorkomen
- 6 Kenmerkend voor een secte is onder andere immers het elitaire, exclusieve karakter ervan alleen religieus-ethisch hooggekwalficeerden kunnen lid worden Verder wenst een secte niet in de haar omringend samenleving te staan, maar is er veeleer sprake van een oppositionele houding tegenover de bestaande maatschappelijke werkelijkheid compromissen met 'de wereld' in het algemeen en de machthebbers in het bijzonder, worden afgewezen
- 7 Voor de typologie van het volkskerkelijke en denominationele denken maakten wij gebruik van Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', McSweeney, *Roman Catholicism* en Sloot, 'Herderlijk Schrijven'
- 8 Haarsma, 'Van priester naar profeet'
- 9 Met name de 'conservatisme-modellen' van Middendorp en van De Gier, De Hart en Simons Vergelijk Middendorp, *Progressiveness and conservatism*, p 134-141 en De Gier, De Hart en Simons *Duise conservatisme*, p 202-209
- 10 Er werden geen instructies gegeven over de maximale lengte van een tekstpassage waarin een uitspraak uit het model tot uitdrukking mocht komen Afhankelijk van onder andere de

- denk- en schrijfrant van de auteur in kwestie kon het voorkomen dat een uitspraak in één zin vervat lag, dan wel over meerdere zinnen was verspreid
- 11 De volgende cijfers geven een indruk van de mate van uniformiteit tussen de drie codeerders met betrekking tot de als laatste geanalyseerde publicatie. Codeerder 3 scoorde het minste aantal uitspraken, zijn totaal werd daarom op 100% gesteld. Vervolgens werden de scores van de overige twee met die van codeerder 3 vergeleken. Dit gaf het volgende resultaat. Codeerder 1 scoorde 85% van de door nummer 3 genoteerde uitspraken op een gelijke wijze, dit wil zeggen dat hij op dezelfde plaats in de kantlijn als codeerder 3 dezelfde uitspraak, dan wel een aanverwante uitspraak, noteerde. Codeerder 2 scoorde 92% van de door codeerder 3 genoteerde uitspraken gelijk. De op deze wijze uitgedrukte overeenkomst tussen codeerder 1 en 2 bedroeg 88%. Codeerder 1 scoorde 9% méér uitspraken dan 3 en codeerder 2 5%. De onderlinge verschillen bij het betitelen van een tekstpassage als volkskerkelijk door de ene codeerder en als denominationeel door een andere codeerder bedroeg minder dan 1%.
  - 12 De overeenkomst tussen de paren codeerders in fase 2 van de testperiode varieerde voor de zes publicaties tussen de 68 en 85%. Codeerder 1 scoorde gemiddeld 13% meer uitspraken dan codeerder 2, en codeerder 3 8%. De onderlinge verschillen bij het betitelen van een tekstpassage als volkskerkelijk door de ene codeerder en als denominationeel door een andere codeerder bedroegen in alle gevallen minder dan 8%. Vermeld zij tenslotte nog dat in de zes geanalyseerde publicaties ruim 70% van alle modeluitspraken voorkwamen en dat de verdeling volkskerkelijk/denominationeel ongeveer 40/60% bedroeg.
  - 13 De overeenkomst tussen periode 1 en 2 voor de vijf publicaties varieerde tussen de 93 en de 97%. Het verschil in aantal gescoorde uitspraken lag beneden de 5% en het verschilpercentage van de eerste maal kerkelijk en de tweede maal denominationeel gescoorde tekstpassages (of omgekeerd) was nihil.
  - 14 Het betrof 3 publicaties op respectievelijk het terrein van het ambt, de geestelijke gezondheid en de oecumene en 2 publicaties met betrekking tot de k-discussie.
  - 15 Dit was de gemiddelde lengte van de door de auteurs zelf aangebrachte alinea's. Daar het hier een gemiddelde lengte betreft, week de feitelijke lengte van de alinea's hiervan vaak sterk af. In deze gevallen werd de tekst opnieuw ingedeeld volgens de genoemde alinea-lengte.
  - 16 Een aan het eind van de inhoudsanalyse gehouden telling betreffende *alle* in totaal geanalyseerde alinea's bevestigt dit beeld.
  - 17 Daar circa 90% van alle verwijzingen naar een publicatie plaatsvonden binnen 7 jaar na dato van verschijnen werd de breedte van de 'periode van verschijnen' op 7 jaar gesteld. Dit maakte het noodzakelijk om voor de jaren 1969-1975 de steekproef aan te vullen met een toevalstrekking uit de verzameling van publicaties uit die periode, die slechts door één auteur werden geciteerd. De volgende cijfers geven er een idee van, in hoeverre wij in onze opzet - het denken van zoveel mogelijk intellectuelen in de steekproef te representeren - zijn geslaagd. Van 82 of 38% van de 216 intellectuelen kwamen publicaties in de steekproef voor. Voor 132 of 52% van de intellectuelen gold dat ze ofwel een publicatie in de steekproef hadden, ofwel tenminste 3 publicaties uit de steekproef citeerden. Voor 142 of 65% gold of een publicatie in de steekproef of minstens een verwijzing naar één *publicatie* uit de steekproef. Voor 162 of 75% van de intellectuelen gold of een publicatie in de steekproef, of minstens één *auteur* citeren waarvan publicaties in de steekproef voorkwamen. 44 intellectuelen (20%) hadden noch een publicatie in de steekproef, noch citeerden zij een auteur die vertegenwoordigd was in de steekproef.
  - 18 De onderzoeksperiode werd onderverdeeld in zes subperioden van vijf jaar: 1946-1950, 1951-1955, 1956-1960, 1961-1965, 1966-1970 en 1971-1975. Voor elk van de onderzoeksthema's werd per subperiode een aantal publicaties in de steekproef opgenomen *evenredig* aan het aandeel van de in de betreffende periode verschenen publicaties in het totaal van de in de onderzoeksperiode verschenen publicaties over het betreffende thema. Wat de thema's betreft was de samenstelling van het bestand als volgt: Thema ambt: 32 publicaties, thema geestelijke gezondheid: 60, thema oecumene: 30 en thema k-discussie: 23 publicaties. Omdat enkele auteurs in dezelfde subperiode verschillende aan elkaar verwante publicaties in de steekproef hadden werden van de 181 publicaties er een aantal niet geanalyseerd. Een enkele publicatie kon niet tijdig worden achterhaald. Over de lengte van de geanalyseerde publicaties of gedeelten daaruit kan nog het volgende worden opgemerkt. De gemiddelde lengte van de geselecteerde artikelen bedroeg 20 à 25 pagina's. Slechts zelden kwamen veel langere of kortere artikelen voor. In het geval de publicatie een boek was werd ernaar gestreefd een

- gedeelte van 'een artikel lang' te analyseren, bijvoorbeeld één of enkele hoofdstukken. Uiteraard werd dan gekozen voor de vanuit ons oogpunt meest relevante hoofdstukken, namelijk die waarin vrijwel zeker levensbeschouwelijke uitspraken voorkwamen
- 19 Met betrekking tot enkele thema's werden er door de kerkelijke autoriteiten aan het begin van onze onderzoeksperiode geen uitspraken gedaan. In deze gevallen werd de tijdsgrens overschreden en werden documenten van vóór 1945 geanalyseerd. Dit laatste vanuit de veronderstelling, dat een eenmaal door het gezag ingenomen standpunt tot nader order ongewijzigd blijft. Eénmaal werd de grens van de onderzoeksperiode in de toekomst (februari 1976) overschreden
  - 20 Jacobs, *Met het oog op een andere kerk*, p. 52-60, 141-167
  - 21 Grootaers, 'Cardinal Alfrink', Groothuis, *Bekkers en De Vet*, p. 144-160
  - 22 Het was niet verantwoord de betreffende contingentie-coëfficiënten te berekenen daar meer dan 20% van de cellen van de tabellen op basis waarvan deze maten berekend zouden moeten worden een verwachte frequentie hadden die kleiner was dan 5. Dit betekende dat de chi-kwadraat waarden voor deze tabellen mogelijk statistisch ongeldig waren. Een contingentie-coëfficiënt veronderstelt echter een geldige chi-kwadraat
  - 23 Het gaat om 'Goedkeuringsprocedure van statuten' (1969), 'Lidmaatschap van sociale organisaties' (1965) en de vastenbrief 'Leven in verandering' (1976)
  - 24 Het gaat hier om een toename van de modeluitspraken 2, 22, 5, 2, 5, 6, 6, 2 en 6, 4 van het inhoudsanalysemodel
  - 25 Hebblethwaite laat zien dat de door Joannes XXIII feitelijk uitgesproken tekst in dit opzicht nog wat radicaler was dan de later door de curie gepubliceerde versie. De paus had gezegd: "Want de substantie van de oude geloofsschat is één ding, de manier waarop die gepresenteerd wordt, is iets anders." De versie van de curie echter luidde: "Want de geloofsschat zelf, of de waarheden die onze eerbiedwaardige leer bevat, is één ding, en de manier waarop ze worden uitgedrukt iets anders, evenwel met behoud van dezelfde betekenis en strekking." Hebblethwaite wijst voorts op de overeenstemming van de laatste, toegevoegde clausule, met de antimodernisteneed van 1910 (Hebblethwaite, *Johannes XXIII*, p. 513-514)
  - 26 Vergelijk McSweeney, *Roman Catholicism*, p. 135-162
  - 27 Deze idee deed onder andere al opgeld onder de modernisten rond de eeuwwisseling. We vinden de gedachte ook terug in Newman's *Essay on the Development of Christian Doctrine*. De opvatting van de relativiteit van geloofsdogma's vinden we later ook in de *nouvelle théologie*
  - 28 Vergelijk Simons, 'Wonderbaarlijke verzuiling'
  - 29 De volgende alinea's betreffen in het bijzonder de uitspraken 5, 6 en 2, 2. De andere bovengenoemde items, namelijk 5, 2, 6, 2 en 6, 4 komen nog expliciet aan de orde
  - 30 Vergelijk Carp, *Grondslagen*, p. 54-72, Oldendorff, 'Psycho-sociologisch aspect', Fortmann, *Nieuwe opdracht*
  - 31 Van Bortel, *Herstel der heide*
  - 32 Loeff, *Verhouding staat en staatsgemeenschap*
  - 33 Couwenberg, *Christelijke doorbraakgedachte*, hierin met name p. 20-35 en 51-68, Kreykamp, 'Eenheid en eenvormigheid'
  - 34 Bijvoorbeeld De Gier, 'Kerk als theologische achtergrond' en Schillebeeckx, 'Apostolisch ambt'
  - 35 Vergelijk Gielen, *Naar een nieuwe katholieke school*, p. 77-103
  - 36 Vergelijk Van Kemenade, *Katholieken en hun onderwijs*, p. 221-247
  - 37 Vergelijk Stokman, 'Kerk, Wereld en Partij'
  - 38 Zie onder andere Dresen-Coenders, 'Vrouwenemancipatie én gezinsemancipatie', Van Eyden, 'Vrouw in liturgische functies', Welten, *Jeugd en emancipatie*, p. 22-51
  - 39 Bijvoorbeeld in Schillebeeckx, *Ambtselibaat*, p. 86-113
  - 40 Ramselaar, 'Crisis in de zielzorg', p. 15, 18
  - 41 De Gier, 'Kerk als theologische achtergrond', p. 25
  - 42 Moonen, 'Nieuwe oriëntatie', p. 258
  - 43 Respectievelijk 'Apostolisch ambt' en 'Priesterschap'
  - 44 Uitspraak 3, 11 versus 5, 12
  - 45 Braun, 'Priesterlijk ambt', p. 28, zie ook Van Eyden, 'Vrouwelijke ambtsdragers', Haarsma, 'Van priester naar profeet' en 'Pastoraal-theologische beschouwingen'
  - 46 Met name in publicaties van W. Berger, Bunnik, Van Eyden, Haarsma en Loeff
  - 47 Bunnik, *Dienaren*, p. 218

- 48 Haarsma, 'Pastoraat en kerk'
- 49 Met name in Vermeulen, 'Huisbezoek'
- 50 Schreuder, *Professioneel karakter*, p 7
- 51 Haarsma, 'Pastoraal-theologische beschouwingen', p 294
- 52 De Grijs, 'Priesterschap', p 143
- 53 Haarsma, 'Pastoraal-theologische beschouwingen', p 293
- 54 Met name in 'Theologische kanttekeningen'
- 55 Vergelijk onder andere Moonen, 'Nieuwe orientatie' en De Gier, 'Episcopaat en presbyteraat'
- 56 Schillebeeckx, 'Apostolisch ambt', p 279
- 57 Van Eyden, 'Vrouwelijke ambtsdragers', p 177
- 58 Bunnik, *Dienaren*, p 223
- 59 Haarsma, 'Pastoraat en kerk'
- 60 Haarsma, 'Pastoraal-theologische beschouwingen', p 281-282
- 61 Van Eyden, 'Vrouwelijke ambtsdragers', p 177
- 62 Van Eyden, 'Vrouwelijke ambtsdragers', p 176
- 63 Schillebeeckx, 'Apostolisch ambt', p 281
- 64 Loeff, 'Celibataire priesterschap', p 284
- 65 Vergelijk Calon, 'Aan welke eisen', Fortmann, *Nieuwe opdracht*, Perquin, *Pedagogiek*
- 66 Buytendijk, 'Vormende liefde', p 11
- 67 Onder andere Beemer, Van der Marck, Van Ouwkerk en Schillebeeckx
- 68 Het betreft hier model-uitspraak 1 2 2, onder andere terug te vinden in Carp, *Grondslagen*, Perquin, *Pedagogiek* en Oldendorff, 'Psycho sociologisch aspect'
- 69 De uitspraak 4 2 3 vinden we vooral bij Calon, 'Aan welke eisen', Cornelissen, *Moderne gezin* Fortmann, *Nieuwe opdracht* en Trimbos, *Zorgenkinderen*, p 7-21 De uitspraken 4 2 5 en 4 2 1 komen frequent voor in Beemer, 'Krisis', Govaart-Halkes, *Storm na de stilte*, p 7-51, Huizing, 'Katholieke kerk en huwelijksorde', Huijts, *Gedeelde verantwoordelijkheid*, p 99 118, Schillebeeckx, 'Natuurwet'
- 70 Onder andere bij Govaart-Halkes, *Storm na de stilte* en Grossouw, 'Bijbeltheologische opmerkingen'
- 71 Vergelijk onder andere Beemer, 'Krisis' en Willems, *Verlossing*, p 61-100
- 72 De meest voorkomende volkskerkelijke model-items in de jaren veertig zijn (in dalende volgorde van voorkomen) 5 1, 13, 25, 4 13, 7 1 en 2 1
- 73 Met name de uitspraken 13, 2 1, 4 13 en 5 1
- 74 Van Doornik, *Jeugd tussen God en chaos*, p 276
- 75 Fortmann, 'Het goede, het geweten en de moraal', p 433
- 76 "Een nog niet gesocialiseerde seksualiteit kan gehandhaafd blijven of niet geheel losgelaten worden met alle gevaar voor onanistische activiteiten of minstens regelmatig terugkerende neigingen daartoe - een gevaar dat nog in het huwelijk kan blijven bestaan" (Calon, *De jongen*, p 143)
- 77 Illustratief in dit verband is, dat pas vanaf het begin van de jaren zestig de denominationele modeluitspraak 6 8 2 voorkomt, voordien was dit alleen 6 8 1
- 78 Vergelijk Govaart Halkes, 'Impasse' en *Storm na de stilte*
- 79 Van der Marck, 'Vruchtbaarheidsregeling', p 410
- 80 Vergelijk bijvoorbeeld Beemer, 'Theologisch-antropologische overwegingen'
- 81 Trimbos, *Gehuwd en ongehuwd*
- 82 Van Beeck, 'Oecumenische beschouwing'
- 83 De nu volgende bespreking is in hoofdzaak gebaseerd op het voorkomen in de betreffende publicaties van de uitspraken 3 1 5, 3 2 5, 5 9 en 5 10
- 84 De samenvatting is gebaseerd op de analyse van publicaties van Brom, Loeff, Pauwels, Van de Pol, Thijssen, De Vogel en Witte
- 85 *Genade en Kerk, Katholicisme en geestelijke vrijheid*
- 86 Van der Linde, *Wat is oecumenisch?*, p 19, Rogier, 'Vindicamus', p 790
- 87 Vergelijk onder andere Van Beeck, 'Oecumenische beschouwing' Eerder in dit hoofdstuk stelden we iets dergelijks vast met betrekking tot het denken over geestelijke gezondheid
- 88 Vergelijk Fiolet, *Dilemma doorbroken*, p 126-134 en 147-164, Van de Pol, *Conventionele christendom*, p 326-354
- 89 Het betreft hier in dalende volgorde van voorkomen de uitspraken 2 5, 1 3, 5 3 1, 5 9, 5 1, 2 1, 5 3 en 7 1
- 90 Kreykamp, 'Enkele aspecten'

- 91 Romme, *Katholieke politiek*, p 69-87 Benzelfde geluid valt te beluisteren bij Cornelissen, *Eenheid en doorbraak*, p 1-25 en in *Staatkundige eenheid*, p 24-50
- 92 Delfgaauw, 'Mandement'
- 93 Brongersma, 'Nieuw vergezicht', p 312 en 316-317
- 94 De meest vóórkomende uitspraken uit ons model zijn dan 5 10, 5 6 en 2 2
- 95 Couwenberg, *Christelijke doorbraakgedachte*, p 20-68, Kreykamp, 'Eenheid en eenvormigheid'
- 96 Vergelijk de grote hoeveelheid 'verzuilingsstudies' in deze periode (Duffhues en Van Vugt, 'Verzuiling en ontzuiling')
- 97 In de tweede helft van de jaren zestig komt de uitspraak 5 6 het meest voor, gevolgd door 4 2 1, 1 2 1, 1 2 2, 6 2, 2 2 en 5 2 Ook in de eerste helft van de jaren zeventig steekt 5 6 overduidelijk boven de andere items uit Verder komen dan relatief veel voor 3 2 1, 5 10, 2 4, 5 2 en 5 8 2
- 98 Arnolds, *Nota confessionaliteit*, p 56
- 99 Vergelijk onder andere Van Kemenade, *Katholieken en hun onderwijs*, p 221-247, en 'Rapport van de Commissie Katholiciteit en Godsdienstonderwijs'
- 100 Bedoelde uitspraken zijn 3 2 5, 4 2 5, 1 2 1 en 1 2 2 Uitspraak 3 2 5 komt voor in 'De agapeviering' Uitspraak 4 2 5 in 'Het concilie' en Bekkers, 'Priesterbeeld van straks' Uitspraak 1 2 1 komt voor in de bovengenoemde voordracht van Bekkers, 1 2 2 tenslotte komt voor in Bekkers, 'Priesterbeeld van straks' en 'Grenzen en mogelijkheden'
- 101 Met name uitspraak 1 1 1 komt veel voor
- 102 Beide passages komen uit 'Deelname aan de oecumenische beweging'
- 103 Vergelijk 'Pastorale beleidslijnen' en Alfrink, 'Brief aan de geestelijkheid van het Aartsbisdom'
- 104 Citaat uit 'Celibaar'
- 105 "Nieuwe organisaties en instellingen van katholieken op wereldlijk terrein kunnen zonder toestemming van de bisschop en zonder bisschoppelijke goedkeuring van hun statuten vrijelijk worden opgericht", aldus 'Goedkeuringsprocedure van statuten'
- 106 Zo komt het volkskerkelijke model-item 3 1 5 in deze periode het meest voor
- 107 In het schrijven 'Leven in verandering'
- 108 Met name de uitspraken 6 1, 6 3, 6 5, 6 7 1 en 6 7 2 Deze zijn in het bijzonder te vinden in de volgende encyclieken Pius XI, *Mortalium Animos*, Pius XI, *Divini Illius Magistri*, Pius XI, *Casu Connubii*, Pius XI, *Quadragesimo Anno* en Pius XII, *Sacra Virginitas* Verder in 'Monitum oecumenische beweging', Pius XII, 'Menti Nostrae' (1950) en Pius XII, 'Rede tot de Fédération mondiale des jeunesses féminines catholiques'
- 109 Uitspraak 3 1 5 komt voor in Pius XI, *Mortalium Animos* en *Quadragesimo Anno*, 'Monitum oecumenische beweging' Het item 5 9 in beide genoemde documenten en Pius XII, 'Menti Nostrae' Uitspraak 3 1 6 komt alleen, maar dan ook zeer vaak, voor in laatstgenoemde document Uitspraak 3 1 1 komt voor in Pius XI, *Mortalium Animos*, 'Monitum oecumenische beweging' en Pius XII, 'Menti Nostrae' Uitspraak 4 1 4 tenslotte komt voor in de drie laatstgenoemde geschriften en in Pius XI, *Divini Illius Magistri*
- 110 Naast het reeds genoemde moraal-item betreft het hier de uitspraken 1 3, 2 1, 2 5, 4 1 3, en 5 1 Uitspraak 1 3 komt voor in Pius XI, *Divini Illius Magistri*, Pius XI, *Casu Connubii*, Pius XII, 'Menti Nostrae' en Pius XI, *Quadragesimo Anno* Uitspraken 2 1 en 2 5 in deze zelfde documenten en in Pius XI, *Mortalium Animos* 4 1 3 in de drie eerstgenoemde geschriften en 5 1 tenslotte in Pius XI, *Divini Illius Magistri*, *Casu Connubii* en *Quadragesimo Anno*
- 111 Uitspraken 1 1 1 (vaak in combinatie met 6 3), 4 1 1 en 3 1 2 De uitspraak 4 1 1 komt vooral voor in Pius XI, *Casu Connubii* en een enkele maal in *Quadragesimo Anno* Uitspraak 3 1 2 komt voor in deze zelfde geschriften en in Pius XI, *Divini Illius Magistri* en 1 1 1 in voor-
noemde documenten en Pius XII, 'Menti Nostrae'
- 112 In de encyciek 'Mater et Magistra' van Joannes XXIII en de volgende documenten van Vaticanum II 'Gaudium et Spes', 'Unitatis Redintegratio', 'Gravissimum Educationis', 'Apostolicum Actuositatem' en 'Presbyterorum Ordinis'
- 113 Uitspraak 1 2 1 komt voor in Joannes XXIII, 'Mater et Magistra', Vaticanum II, 'Gaudium et Spes', 'Apostolicam Actuositatem' en 'Presbyterorum Ordinis' Het item 1 2 2 in genoemde geschriften en in 'Gravissimum Educationis' De uitspraak 1 4 komt voor in de drie eerstgenoemde documenten en in 'Unitatis Redintegratio'
- 114 Betreffende het kerkbeeld de uitspraken 4 1 4, 3 1 6, 5 9 en 6 5 Betreffende de idee van de goddelijke ordening de uitspraken 2 1, 2 5, 5 1, 5 3 1, 5 3 2 en 7 1 Betreffende de moraal 6 1, 6 3 en 6 5 (al komt ook 6 2 relatief veel voor) Deze uitspraken vinden we in de volgende

- documenten van Vaticanum II: 'Apostolicum Actuositatem' (2.1, 2.5, 3.1.6, 4.1.4, 5.3.1, 5.9, 6.1, 6.3, 6.5, 7.1), 'Gaudium et Spes' (2.1, 2.5, 5.1, 5.3.1, 6.1, 6.3), 'Gravissimum Educationis' (3.1.6, 4.1.4, 5.3.2, 5.9), 'Lumen Gentium' (2.5, 3.1.6, 4.1.4, 5.3.1, 5.9, 6.3, 6.5), 'Mater et Magistra' (2.1, 2.5, 5.1, 5.3.1, 5.3.2, 5.9, 6.1, 6.3, 6.5, 7.1) en 'Presbyterorum Ordinis' (3.1.6, 4.1.4, 5.3.1, 5.9, 6.5).
115. Uitspraken 6.1 tot en met 6.7.3, 2.1 en 5.1.
116. Te weten 1.2.2, 4.2.4 en 5.6.2.

Noten bij hoofdstuk 7: Invloed van de intellectuelen

1. Klapper, *Mass Communication*; Stappers, Reijnders en Möller, *Massamedia*.
2. Laeyendecker, 'Verandering in perspectief', p. 28-55.
3. Hierover uitvoerig Van Melsen, *Geloof, wetenschap en maatschappelijke omwentelingen*.
4. Dit conflict tussen geloof en wetenschap is helder geanalyseerd door McSweeney, *Roman Catholicism*. Voor de 'modernismestrijd' zie voorts Weitlauff, "Modernismus"; voor de *nouvelle théologie* zie: Schoof, *Aggiornamento*, p. 164-236.
5. Vergelijk McSweeney, *Roman Catholicism*.
6. Gamson, 'Reputation and Resources'.
7. *Houding van de katholieken*, p. 8-9.
8. *God in Nederland*, p. 134-135.
9. Goddijn, Smets en Van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland*, p. 162. De antwoorden zijn in beide gevallen niet uitgesplitst naar godsdienst.
10. De volledige lijst 'katholiek nationaal' luidt: mr. A. van Agt, kard. Alfrink, mgr. Bluysen, mgr. Gijsen, pater Leopold Verhagen, kard. Willebrands; en van de overledenen: mgr. Bekkers, Godfried Bomans, Henri de Greeve en dr. Schaepman. Overigens komen op de protestantse lijst wel personen voor die als intellectueel kunnen worden aangemerkt: ds. Buskes, prof. Schilder en prof. Kuitert. (p. 24-25, 224-226).
11. Lipset, 'Students and Politics'.
12. Coleman, *Dutch Catholicism*, p. 99-101.
13. Hagoort, 'Sociale wetenschappen'; Gastelaars, 'Lange mars'; Eisenga, *Nederlandse psychologie*, p. 130-172.
14. Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', p. 20-21.
15. Poelhekke, *Het Te-kort*.
16. Een overzicht geeft Roes, 'Gemankeerde emancipatie?'.
17. Van Hooydonk, 'Intellectuele emancipatie'.
18. In hoofdstuk 3 werden de intellectuelen naar studierichting onderzocht. Hier kan men de opkomst van de sociale wetenschappen in de jaren vijftig duidelijk waarnemen. Vergelijk ook Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', p. 20.
19. Auwerda, *Dossier Schillebeeckx*, p. 67-96. Verder werd gebruik gemaakt van de knipselcollectie van het Katholiek Documentatie Centrum, s.v. Schillebeeckx.
20. *De Tijd* 8 oktober 1968 (Vrijmoedig commentaar).
21. De, in dit verband minder ter zake doende, cijfers vindt men in: Van Hooydonk, 'Intellectuele emancipatie' en Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*, p. 43-69.
22. Deze thema's bepaalden immers de samenstelling van de onderzoeksgroep van intellectuelen. Met nadruk zij herhaald dat ook de beschrijving in deze paragraaf een belangrijke, maar niet volledige, groep van katholieke intellectuelen betreft.
23. In verband met overlappende en dubbelfuncties is een nauwkeurige verdeling niet te geven.
24. In het volgende zien wij er dan ook van af aantallen intellectuelen per onderwijsinstelling te noemen.
25. Na 1956 functioneerden beide groot-seminaries tevens als priesteropleiding voor de twee afgesplitste nieuwe bisdommen, respectievelijk Groningen en Rotterdam.
26. Deze opleidingen bespraken wij al eerder in hoofdstuk 3, en niet toevallig, omdat de betreffende intellectuelen alvorens aan deze opleidingen te doceren er dikwijls ook al gestudeerd hadden. Bij de betreffende bespreking van 'intellectuelen naar hun opleiding' komt dan vanzelf een bijna gelijke verdeling naar voren.
27. Lipset, 'Students and Politics'.
28. Zo bijvoorbeeld de discussie in *Sint Adelbert*: Kwant, 'Intellectueel'; Van Voorst tot Voorst, 'Jaarrede 1957'; Couwenberg, 'Maatschappelijke positie'; Hoefnagels, 'Intellectueel'; Kwant,

'Intellectueel Samenvatting'

- 29 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', Roes, 'Gemankeerde emancipatie?', p 141-149
- 30 Voorbeelden in hoofdstuk 2 (noot 44) en het bezoek van Rutten aan mgr Diepen ter gelegenheid van zijn hoogleraarsbenoeming (*Katholieke universiteit*, p 40, Abma, 'Methodisch zonder confesie', p 36)
- 31 Wij spreken hier van intellectuelen (in ruime zin) omdat het gaat om academici die niet slechts vakgericht bezig zijn, maar in kerkelijke en maatschappelijke problemen zijn geëngageerd
- 32 Roes, 'Gemankeerde emancipatie?', p 150
- 33 Vergelijk van de vele artikelen waarin dit aspect van de taak van katholieke intellectuelen wordt aangesneden Van Voorst tot Voorst, 'Jaarrede 1957', Van Voorst tot Voorst, 'Adelbert en de toekomst', Tellegen, 'Welke vragen', Schillebeeckx, 'Roepingsverantwoordelijkheid'
- 34 Vergelijk onder meer Van Voorst tot Voorst, 'Katholieke intellectueel', Van Voorst tot Voorst, 'Wij en deze tijd', Tellegen, 'Actuele apostolische Taak'
- 35 Tellegen, 'Lotgevallen', p 32
- 36 De koerswijziging betrof veelal méér aandacht voor binnen-kerkelijke zaken, soms gevolgd door opnieuw een wending naar bredere culturele kwesties (*Roeping* werd *Raam* in 1963, *Actio Catholica* werd *Ruimte* in 1958 en *Euros* in 1964, *De Nieuwe Mens* werd pas in 1969 opgeheven, *Sint Adelbert* in 1963)
- 37 O a Ramselaar, 'Verhouding', Ramselaar, 'Hoe benaderen wij', Van der Ven, 'Intellectuele leek'
- 38 Ramselaar, 'Hoe benaderen wij', p 237, Van der Ven, 'Intellectuele leek', p 85
- 39 Baas, 'Twintig jaar Katholieke Actie'
- 40 Een goed voorbeeld daarvan is de nog te vermelden reactie vanuit de Katholieke Actie op de bundel *Onrust in de zielzorg*
- 41 'In memoriam L. Baas'
- 42 Van Kol, *Betere zeden*, Fortmann, *Gemengd zwem- en zonnebaden*
- 43 Baas, "Ecclesia"-beweging', Ridder, 'Wat wil de "Ecclesia-beweging"?"
- 44 Mededeling van Tellegen in de enquête
- 45 d'Haens, 'Katholieke Werkgemeenschap', p 59-98
- 46 Dierick, 'Christofoorgroep', p 49 56
- 47 Van de Pol vermeldt dit aspect van zijn activiteiten expliciet in de gehouden enquête Van anderen is dit feit bekend, o a van Schillebeeckx, Thijssen, Tellegen en B Delfgaauw Voorts blijkt van vele publicaties, met name uit de jaren vijftig, dat er lezingen aan ten grondslag liggen
- 48 Een contra-indicatie voor deze hypothese, althans voor de periodisering ervan, zou het militair vormingscentrum De Waalheuveel kunnen zijn met het blad *G-3* De doelgroep van dit centrum komt eerder overeen met die van de Katholieke Actie, maar de uitgedragen standpunten waren kritischer en werden reeds in de jaren vijftig ingenomen Zie Buers, *G 3 en 'Waalheuveel'*
- 49 De ontstaansgeschiedenis van de Larense kring is te vinden in een interview met een van de betrokkenen, ds Van den Akker (Beex, 'Pioniers')
- 50 Malmberg en Berkelbach van der Sprenkel, *Wat gelooven zij?*
- 51 Vergelijk de aan Thijssen gewijde artikelen van Fiolet, 'Oecumenische dynamiek', Van den Akker, 'Theologisch gesprek' en De Lange, 'Theologie in Actie'
- 52 Altling von Geusau, 'Oecumenische situatie', p 153
- 53 Van de Betuwse kring was o a Haarsma lid (mededeling in de enquête), van de Bossche kring deken (later vicaris) Rooyackers, Loeff, Smits en later ook Bekkers, toen nog geen bisschop (Beex, 'Pioniers', p 5) De Utrechtse/Bilthovense kring werd ook bezocht door De Lange, J van der Ven en Brongersma (mededeling van De Lange en Brongersma in de enquête)
- 54 Pauwels, 'Gedachtenwisseling', k 63
- 55 "(De Sint Willibrordvereniging) had voor mij nog niet zoveel relief, behalve dat ik van het bestaan wist en de avonturen meemaakte toen ik hoorde dat er onder Jan Groot en Willebrands die wending is geweest Maar daar ben ik zijdelings getuige van geweest " Van den Akker in Beex, 'Pioniers', p 5
- 56 Roes, 'Een hele beweging', p 25 Pauwels, als bestuurslid van de AVPC aanwezig, spreekt met gevoel voor understatement van "een naar Nederlandse maatstaven nogal bewogen vergadering" (Pauwels, 'Tien jaar oecumenisch werk')
- 57 *Apologeetisch Leven*, 18(1947), p 55, en 19(1948), p 28-29

- 58 In feite kwamen vier van de dertien leden van de adviescommissie in 1948 in het twaalf man sterke hoofdbestuur terecht, waaronder de woordvoerder van de commissie Wirtz. Bovendien ontbraken 'geheide apologeten' weliswaar in het nieuwe hoofdbestuur, maar niet in de commissie onder anderen waren Piket en Verhaar lid. Vergelijk *Piusalmanak* 1948, p. 599-600, *Piusalmanak* 1950, p. 669.
- 59 Verslag van de algemene vergadering 1949.
- 60 En verder Sondaal (jarenlang secretaris van de SWV), Rooyackers, Tellegen (als eerste leek!), Brandsma, A. Witte, J. Witte, Staverman en Van Doornik.
- 61 Munier, 'Van de kleine naar de grote oecumene', p. 128-129.
- 62 Alting von Geusau, 'Oecumenische situatie', p. 169-171.
- 63 Vergelijk Suër, *Niet te geloven*, p. 11-12.
- 64 Vergelijk hoofdstuk 2.
- 65 Ruygers, 'Zielzorg en psychotherapie'.
- 66 Suër, *Niet te geloven*, p. 38, 43.
- 67 Theologen als Herman Fortmann en Hoegen waren weliswaar niet bij voorbaat gekant tegen nieuwe opvattingen, maar zelf allerminst 'modern'.
- 68 De telling is gebaseerd op het archief van de commissie, opgenomen in het archief van het KNBGG, dat berust bij het Katholiek Documentatie Centrum (voortaan geciteerd als *Arch KNBGG*). In een daarin aanwezig historisch overzicht komt de voorzitter van de commissie, H. Bless, tot 61 leden. Onder de vier extra genoemden was er één mogelijk inderdaad lid en zeker veel aanwezig (Kuitenbrouwer, secretaris KNBGG) en één zeker geen lid (Steur).
- 69 Vergelijk *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie*.
- 70 Kreykamp zelf meent "nooit lid (te zijn) geweest van de studiegroep geestelijke gezondheid (rond Dr. Trimbos), wel mocht ik de besprekingen bijwonen met het oog op eventuele publicaties" (curs. van ons E.S./L.W.), brief aan de auteurs, 28 augustus 1981.
- 71 Zie hoofdstuk 8.
- 72 Volgens Bless was hij ook enige tijd lid.
- 73 Suër, *Niet te geloven*, p. 47, Luyckx, 'Veranderende houding', p. 71-72.
- 74 Suër, *Niet te geloven*, p. 48-49, 5 Jaren Centraal Adviesbureau voor Priesters en Religieuzen.
- 75 Suër, *Niet te geloven*, p. 52, waarschijnlijk doelend op het door de universiteiten en hogescholen mogelijk geworden onderzoek.
- 76 Vergelijk hoofdstuk 2.
- 77 Ellemers, 'Ontwikkeling', p. 21-22.
- 78 Simons, 'Wonderbaarlijke verzuiling'.
- 79 Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', p. 267-268, Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', p. 22.
- 80 Vergelijk Van der Ven, 'Intellectuele leek', p. 85.
- 81 Brieven van H. Pijfers aan L. Winkeler, 19 juni 1985 en 11 februari 1987.
- 82 Peet, 'Idil', p. 69-76.
- 83 Bronnen van deze opsomming zijn Bakker, 'Ten geleide', Suër, *Niet te geloven*, p. 18, Perquin, *Hennening en overpeinzing*, p. 176, Terruwe, *Opening van zaken*.
- 84 Coleman, *Dutch Catholicism*, p. 120-121.
- 85 *God in Nederland*, p. 194-195. De percentages zijn wel aanhouden 49%, hangt ervan af 20,5%, niet aanhouden 30,5%. De celibaatsenquête van 1968 geeft ongeveer dezelfde verhouding voor de priesters 46%-25%-29% (*Priestercelebaat*, p. 19). De vervolgenquête *Opnieuw God in Nederland* geeft geen uitsplitsing naar kerkgenootschap, maar signaleert algemener de volgende verschuiving 49%-19%-32% naar 36%-36%-28%.
- 86 Vergelijk hiervoor uitvoerig McSweeney, *Roman Catholicism*.
- 87 De selectie van tijdschriften werd verantwoord in hoofdstuk 2. In een tweede ronde werden via citatenanalyse ook publicaties van belang uit andere dan deze tijdschriften verzameld. Het pleit voor de keuze van onze tijdschriftenlijst dat er langs deze weg relatief weinig artikelen aan het bestaande bestand toegevoegd moesten worden.
- 88 Hiermee wil niet gezegd zijn dat 'een groot deel' van de katholieken het denominationele denkpatroon in zijn totaliteit overnam. Velen zullen de standpunten selectief, slechts gedeeltelijk en/of in afgezwakte vorm hebben overgenomen en soms ook gedeeltelijk hebben vastgehouden aan volkskerkelijke opvattingen.
- 89 Bijvoorbeeld Rogier, 'Na-Trentse evolutie', p. 235, Schreuder, 'Priesterbeelden', p. 259, Van Laarhoven, 'Herderlijk schrijven', p. 17, Bornewasser, 'Bernardus Alfrink', p. 67.
- 90 Bijvoorbeeld Lescrauwaet, 'Bisschoppelijke gezagsuitoefening', p. 230-231, Coleman, *Dutch*

- 91 Coleman trekt ten onrechte de discussie in de clericale sfeer, als hij het heeft over "symptoms of disturbance among the lower clergy" en de werkgroep vermeldt als "a group of pastors" Coleman, *Dutch Catholicism* p 53 Overigens geeft hij ook twee verschillende vertalingen van de titel *Unrest in Pastoral Care* (p 53) en *Unrest in the Pastorate* (p 96)
- 92 *Onrust*, p 7
- 93 Frackens, *Kogel door de kerk* Het oordeel is van Rogier, *Katholieke herleving*, p 632
- 94 Bijvoorbeeld Nota, 'Onrust in de zielzorg', p 49
- 95 Hoegen, 'Onrust in de zielzorg', p 193-202, Pauwels, recensie in *Het Schuld*, 27(1949-50), p 269 270
- 96 Nota, 'Beweging in de zielzorg', p 535-538
- 97 Onder meer Rogier, *Katholieke herleving*, p 632
- 98 Jansen en Divendal, 'Experimenten in de zielzorg', p 57, 59
- 99 Nota, 'Beweging in de zielzorg', p 536
- 100 Van Bilsen, *Kerk in beweging*, p 21-22, al eerder Boelaars, 'Kroniek van pastoraal', p 1-2, Groenendijk, 'Menselijke verhoudingen', p 269-282, Brouwer, *Nieuwe wegen*
- 101 Uit de citatenanalyse komt een totaal van 19 referenties naar de bundel of één van de artikelen daaruit, hetgeen relatief veel is
- 102 *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie*, Dienck, 'Christofoorgroep', Boersema, *De Linie*, Hemels, *Emancipatie van een dagblad*
- 103 De definitie van het begrip 'intellectueel' en de daaraan ten grondslag liggende literatuur zette ons op de eerste plaats op het spoor van de publicistische activiteiten van intellectuelen
- 104 *Celibataatscrisis*
- 105 Buers, *G-3 en 'Waalheuvel'*
- 106 In de eerste groep Groot, 'Priester en celibaat', Schoonenberg, 'Maagdelijkheid als vereniging en gemis', Schoonenberg, 'Maagdelijkheid' In de tweede groep Perquin, 'Opvoeding voor het celibaat', Trimbos, 'Priesterlijk celibaat', Calon, *Priesterschap en celibaat*, Terruwe, 'Priesterlijk celibaat'
- 107 Fortmann, 'Verplicht priesterlijk celibaat'
- 108 Alfrnk, 'Priesterlijk celibaat'
- 109 Bunnik, 'Kerkelijk ambtsdrager en huwelijk', Bunnik, 'Theologische studie', Schillebeeckx, 'Celibaat van de priester', Schillebeeckx, *Ambtselibaat*
- 110 Voor interviews met en citaten uit publicaties van intellectuelen in dag- en weekbladen vergelykte men de knipsels in de collectie van het Katholiek Documentatie Centrum, s v celibaat
- 111 *Hoe denken de gelovigen over de celibaatswet?*
- 112 *De Stem*, 4 juni 1966 (dr A van de Weyer OFMCap)
- 113 Van de 14 Nederlandse ondertekenaars komen er 11 voor in onze onderzoeksgroep Baas, Buytendijk, Govaart-Halkes, Klompé, De Lange, Oldendorff, Rogier, De Smet, Snyders Oomen, Tellegen, Trimbos, vgl *KA*, 21(1966), k 43-47
- 114 Onder de initiatiefnemers Bunnik en Van Eyden, onder de ondertekenaars Grossouw, Haarsma en H Ruygers
- 115 Zijdclings zij gewezen op de parallelle kritiek in de eerste 'affaire-Schillebeeckx', die eerder in dit hoofdstuk werd besproken
- 116 Van de 233 ondertekenaars zijn er maar liefst 55 intellectuelen Dit is opvallend in verhouding tot het aantal ondertekenaars zelf, maar ook in verhouding tot het aantal in het onderzoek betrokken intellectuelen ruim 25% van hen tekende, dat is naar schatting de helft van die intellectuelen die in deze periode actief waren!
- 117 *Hoe denken de gelovigen over de celibaatswet?* (met een pastoraal-theologische nabeschuiving door Haarsma), *Ambtselibaat* (pastoraal-theologische nabeschuiving door Groot, Van Noort, Stieger en Schillebeeckx)
- 118 W Goddijn, in *KA* 24(1969), k 125-126, vergelijk ook Schillebeeckx in een interview voor radio Luxemburg (*De Gelderlander*, 14 jan 1969), Haarsma, in *De Tijd*, 30 jan 1969
- 119 Veelgevraagde commentatoren waren in deze tijd W Goddijn, Haarsma en Schillebeeckx, daarnaast Willems, De Moor, Van Kilsdonk en Bunnik
- 120 Maltha, *Kort pleidooi*, Maltha en Oosterhuis, 'Is het celibaat menselijk?', voorts Van der Meer, 'Celibaat als levensstaat', W Bless, *Wat is er aan de hand met het celibaat?*
- 121 Bunnik, *Gehuwde en ongehuwde priesters*, recensie door Auwerda, in *De Nieuwe Linie*, 30

- aug 1969
- 122 Gebundeld in Fortmann, *Actuele geloofsproblemen en Geloofsvragen*, Trimbo, *Gehuwd en ongehuwd*
- 123 De Goeij, 'Verraad der Clercken'
- 124 De Goeij zelf opende de serie (20 augustus) Van de andere auteurs noemen wij Groot, Fiolet en De Lange (3 september), Barendse (17 september), Grossouw (24 september), opnieuw De Goeij (6 oktober) Maltha (4 februari 1967) Vergelijk ook Han Fortmann in zijn column in *De Volkskrant*, 3 september 1966, onder de titel 'Gelieve de ketters niet te verbranden'
- 125 Dit werd onderzocht met behulp van de knipselcollectie van het Katholiek Documentatie Centrum Er werd alleen op persoonsnamen gezocht en voorts moet vermeld worden, dat deze collectie ten tijde van het onderzoek vooral voor de periode na 1960 enigermate volledig was
- 126 Zie hierover het volgende hoofdstuk Schillebeeckx was de belangrijkste auteur van deze brief
- 127 Rogier, 'Culturele inertie', Rogier, 'Vindicamus'

Noten bij hoofdstuk 8 Bisschoppelijk beleid en invloed

- 1 Voor het volgende Coleman, *Dutch Catholicism*, p 11-17 Ons inziens is de term 'missionair' verwarrend en ongelukkig gekozen Mede om theologische bijbetekenissen te vermijden zouden wij opteren voor de term 'organisatie-strategie' Omdat wij slechts kort op de analyse van Coleman ingaan laten wij zijn terminologie echter zo staan
- 2 De overeenkomst tussen Colemans typologie en de door hem niet gebruikte typologie volkskerk-denominatie is treffend Coleman baseert zich voor zijn typologie op Vallier, *Catholicism, Social Control and Modernisation*
- 3 Voor de Nederlandse kerkprovincie geldt zeker ook dat de orientatie op de arbeiders in de cultureel-pastorale strategie werd voortgezet Men denke aan het bedrijfsapostolaat Vergelijk Wentholt, *Arbeidersbeweging*
- 4 Coleman, *Dutch Catholicism*, p 99
- 5 Vergelijk hoofdstuk 3
- 6 De studiecmissies van het Pastoraal Concilie werden buiten beschouwing gelaten omdat die officieel de leden van het concilie adviseerden De invloed van de intellectuelen in deze studiecmissies komt overigens in het volgende nog uitvoerig aan de orde
- 7 Rogier, *Katholieke herleving*, p 541 Aukes, *Kardinaal De Jong*, p 510
- 8 Mededeling van Van de Pol in de enquête Volgens Haarsma was hij ook de auteur van de bisschoppelijke brief ter gelegenheid van de eerste bijeenkomst van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam in 1948 (mondelinge mededeling)
- 9 Mededeling van de toenmalige vicaris-generaal Geerdinck in een interview door J Rocs, bandopname berustend bij het Katholiek Documentatie Centrum
- 10 Vergelijk 'Ten geleide', p VIII-IX, Van der Ven, 'Jan Loeff', p XVI
- 11 Sinds het einde van de vorige eeuw tot 1975 was dit altijd het geval In dat jaar werd Willebrands, priester van het bisdom Haarlem, benoemd tot aartsbisschop van Utrecht
- 12 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 102 Wel gaven hoogleraren soms adviezen, maar dan op grond van nevenfuncties in bijvoorbeeld katholieke organisaties of van persoonlijke contacten met een bisschop
- 13 Zo bestond al sinds 1949 het Katechetisch Centrum Canisianum van de jezuiten te Maas-tricht, dat in 1954 naar Nijmegen verhuisde en Hoger Katechetisch Instituut werd (1955)
- 14 Tettero en Dierick, 'KASKI-onderzoek', p 118
- 15 Van Laarhoven, 'In medio Ecclesiae', p 23 Buiten onze onderzoeksgroep worden genoemd Moller, Wegman, Geerdinck en Vermeer Voor invloeden op en adviezen aan kardinaal Alfrink in verband met diens interventies op het Tweede Vaticaans Concilie, vergelijk Grootaers, 'Cardinal Alfrink', Jacobs, *Met het oog op een andere kerk*
- 16 Manning, 'Voorgeschiedenis'
- 17 Manning, 'Voorgeschiedenis', p 140-143, Arts, 'Voorgeschiedenis'
- 18 Vergelijk Bless, 'Katholieke Bureaux', p 56-60, Hoegen, 'Ontwikkeling der Katholieke Bureaux'
- 19 Hoegen, 'Ontwikkeling der Katholieke Bureaux', p 336-337
- 20 Door Steur ('Over roeping, wetenschap, priesterschap, gezag', p 111)

- 21 Vergelijk Sporken, 'Vijftig jaar medische ethiek'
- 22 Vergelijk Katholiek Nationaal Bureau voor de Geestelijke Gezondheidszorg, *Verslag van werkzaamheden*, 1953 en 1955, Utrecht z.j
- 23 Mertens, 'Katholieke huwelijksbureaus', p. 222
- 24 Vergelijk deze polemische opmerking van Hoegen uit 1952 "wij moesten echter op onze hoede blijven, dat de humanistische bewogenheid om de nood van de concrete mens de toepassing van de algemeen geldende seksuele moraal niet opzij ging schuiven" (Hoegen, 'Ontwikkeling der Katholieke Bureaus', p. 343, vergelijk voorts Winkeler, 'Verdringing van de moraal')
- 25 Trimbos klaagde in zijn eerste jaarverslag over "een te betreuren gebrek aan steun en medewerking van de katholieke gemeenschap", vergelijk Bartels, 'Geestelijke volksgezondheid', p. 359
- 26 Mertens, 'Katholieke huwelijksbureaus', p. 222
- 27 Andere leden van de Nationale Commissie naast de in de tekst genoemden en voorzitter Hoegen waren niet te achterhalen
- 28 Vergelijk *Documentatie* (stencil bij het rapport), 1960
- 29 De commissie functioneerde toen zeker al vijf jaar in het geheel niet meer. In 1965 werd (op briefpapier van de Nationale Commissie) een nieuwe overkoepeling van de huwelijksbureaus opgericht, het Centrum voor Katholieke Huwelijksbureaus. Vergelijk *Archief KNBGG* nr 812 en 813
- 30 Vergelijk Coleman, *Dutch Catholicism*, p. 98
- 31 *KA*, 14(1959) k. 152
- 32 Coleman, *Dutch Catholicism*, p. 105, met een uitvoerige analyse van uitspraken van vooral kardinaal Alfrink en de bisschoppen Bekkers en De Vet hierover (p. 107-114)
- 33 Tettero en Dierick, 'KASKI-onderzoek', p. 112, 118
- 34 Kusters, 'Situatieschets', *Vijf jaar kerkontwikkeling* (bestemd als 'quinquennale', het vijfjaarlijks overzicht van de situatie in de kerkprovincie voor 'Rome')
- 35 Vergelijk de netwerkanalyse in hoofdstuk 4
- 36 Van Hees, *Bisschop Bekkers*, p. 125
- 37 Voor de voorgeschiedenis van de *Nieuwe Katechismus* zie *KA*, 21(1966), k. 1203-1207, Chiaruttini en Alting von Geusau, *Dossier*, p. 26-32, Bless, *Witboek*, p. 15-16, 'Literatuur over de Nieuwe Katechismus'
- 38 Chiaruttini en Alting von Geusau, *Dossier*, p. 31
- 39 Bless, *Witboek*, p. 231, in tegenstelling tot wat Chiaruttini en Alting von Geusau zeggen, *Dossier*, p. 31
- 40 Deze drie worden genoemd door Chiaruttini en Alting von Geusau, *Dossier*, p. 32
- 41 Bless, *Witboek*, p. 231. Het is overigens opvallend dat de literatuur deze 'censoren' zo expliciet noemt. De eerste drie waren in die jaren in ieder geval belangrijke bisschoppelijke adviseurs, en er schuilt in deze vermelding dan ook een zekere rechtvaardiging van de katechismus
- 42 *KA*, 21(1966), k. 1201-1204
- 43 Te weten Eysink, Haarsma, Van Hessen, Linschoten, Trimbos, Vermeulen en Weterman
- 44 Ruygers, *Horstink lessen*
- 45 Het project stond onder leiding van H. Ruygers en Straver. In het Werkcomité hadden zij en onder anderen Baas, Bartels en Vermeulen zitting. In de diverse commissies vinden wij voorts Govaart-Halkes, Weterman, Van Hessen, Kusters, J. Bremer, B. Bremer, Huijts, Nevejan, Stoop, Van Galen, Braun, Haarsma, Hulsbosch, Schoonenberg, Trooster, Cornelissen, Van Kol, en Van Ouwkerk (23 intellectuelen naast 34 niet-intellectuelen, overigens grotendeels academici)
- 46 *Rapport Werkcomité, Documentatie*
- 47 Boelaars, 'Pastoraal-instituten', p. 245-246
- 48 Baas en Vermeulen adviseerden in 1959 Alfrink (waarschijnlijk ongevraagd) over de thema's die op Vaticanum II aan de orde zouden moeten komen, maar het is niet duidelijk of dit een NPI-advies was (Jacobs, *Met het oog op een andere kerk*, p. 43-44)
- 49 Van Laarhoven, 'Herderlijk schrijven', p. 19
- 50 Jacobs, *Met het oog op een andere kerk*, p. 154-166
- 51 Van Kreling is een dergelijke adviserende rol niet bekend. Vergelijk Haarsma, 'Gerardus Kreling'
- 52 Vergelijk o.a. Van Laarhoven, 'In medio Ecclesiae', p. 23
- 53 Groothuis, *Bekkers en De Vet*
- 54 Bij zijn afscheidsrede in 1983 zei Schillebeeckx tegen de enige aanwezige bisschop, Bluyssen

- "In hem dank ik het Nederlandse bisschoppencollege in zijn samenstelling ten tijde van het Tweede Vaticaans Concilie, voor het vertrouwen dat zij toen in mij als hun adviseur hebben gesteld" (*De Volkskrant*, 12 febr 1983)
- 55 Auwerda, *Dossier Schillebeeckx*, p 29
  - 56 Oostveen, *Bernard Alfrink*, p 48, dit blijkt ook uit Goddijn, *Rode oktober*
  - 57 Vergelijk de opsomming in *Riskante kerk*, p 36-74
  - 58 In feite ligt het percentage hoger, omdat een deel van de leden van de onderzoeksgroep in die jaren niet meer actief was. De deelnemers (op welke wijze dan ook) aan het Pastoraal Concilie zijn hier niet bij inbegrepen
  - 59 *Pastorale beleidslijnen*, p 16. De betreffende KASKI-memoranda zijn *Statuiek van de klein en grootseminaries, Statistiek van de priesters*. Beide memoranda werden samengesteld door Poiesz
  - 60 *Pastorale beleidslijnen*, p 2
  - 61 De samenstelling van de commissies is te vinden in *Riskante Kerk*, p 38-57. De samenstelling van de Landelijke Raad voor de Roeping in *KA*, 19(1964), k 591-592
  - 62 *Riskante Kerk*, p 40, 55
  - 63 Waaronder geen personen uit onze onderzoeksgroep
  - 64 Bovenstaande ontstaansgeschiedenis is ontleend aan *Riskante kerk*, p 38-57
  - 65 Zie daarvoor de verslagboeken *Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie*, 7 delen (voortaan geciteerd als *PCNK*). Samenvattingen en overzicht geven onder andere Roes, *RK Kerk Nederland 1958-1973*, p 17-19, Coleman, *Dutch Catholicism*, p 159-178, Goddijn, Wewerinke en Mommers, *Pastoraal Concilie*. Het archief van het Pastoraal Concilie, dat berust in het Katholiek Documentatie Centrum, is zeer onvolledig en behoeft dringend inventarisatie (vergelijk Roes, 'Pastoraal Concilie', p 34-35). Dit archief wordt voortaan geciteerd als *Arch. PC*
  - 66 Behalve de voorbereidingsperiode onderzoeken wij dus alleen die gedeelten van het concilie, waarin de vier thema's aan de orde kwamen of waarbij sprake was van thematieken die mede aan deze vier thema's ten grondslag liggen: gezagsopvattingen en gezagsbeleving (1e plenaire vergadering, 3-5 januari 1968), zedelijke levenshouding, huwelijk en gezin, jeugd (3e plenaire vergadering, 5-8 januari 1969), geloofsbeleving, geloofspraktijk en geseclariseerde wereld (4e plenaire vergadering, 9-11 april 1969), de ambtsbediening (5e plenaire vergadering, 4-7 januari 1970) en de oecumene (6e plenaire vergadering, 5-8 april 1970)
  - 67 'Het Concilie', in *PCNK*, deel I, p 10, 8
  - 68 *Riskante Kerk*, p 71-72
  - 69 Het betreffende stuk ontbreekt in het *Arch. PC*. Het bevindt zich wel in de eveneens in het KDC berustende archiefcollectie van prof dr F Haarsma (*Arch. Haarsma*), nr 28. In bijgewerkte vorm werd deze nota een jaar later gepubliceerd: Schillebeeckx, 'Pastoraal Concilie'. Daarin in een noot ook de namen van de medeopstellers
  - 70 De nota circuleerde ten behoeve van een inventarisatie van onderwerpen voor het Pastoraal Concilie in de programmacommissie (*Arch. Haarsma*, nr 29), lag ter bespreking voor in de vergadering van de centrale commissie en de concilierraad op 9 mei 1966 (*Arch. Haarsma*, nr 28), en werd nog een jaar later in *Kosmos en Oecumene* gebruikt als tekst, waarop de reacties van de niet-katholieke deelnemers aan het concilie werden gevraagd
  - 71 *Riskante kerk*, p 76
  - 72 *Ibidem*, p 78, 79
  - 73 Vergelijk de zijdelingse opmerking van Smulders op de theologenbijeenkomst van 9 januari 1967, in *Arch. PC*, nr 184, stuk PC 118
  - 74 *PCNK*, deel I, p 13-14
  - 75 'Nota over de voorbereidingsgeschiedenis van het concilie (1 november 1966)', in *PCNK*, deel I, p 19-22
  - 76 Toespraak van kard Alfrink op een persconferentie in Doorn, 14 november 1966, in *PCNK*, deel I, p 33
  - 77 *PCNK*, deel I, p 31, Alfrink, 'Preek bij de opening van het concilie (27 november 1966)', p 42, Alfrink, 'Toelichting op de conceptstatuten', p 104
  - 78 B Alfrink, 'Preek bij de opening van het concilie', in *PCNK*, deel I, p 40, Herderlijk schrijven bij dezelfde gelegenheid, p 45
  - 79 Interview in *Vrij Nederland*, 26 november 1966 (curs van ons, E S/L W). Een verder uitgewerkte uiteenzetting over de rol van deskundigen in de kerk is te vinden in Goddijn, *Beheerste kerk*

- 80 Walgrave, 'Uur van de intellectuele leek', p 30
- 81 *Het Binnenhof*, 7 juli 1966 (redactioneel commentaar), *De Tijd*, 9 juli 1966 (redactioneel commentaar) Het verslagboek PCNK noch het *Arch. PC* geven hierover gegevens, zodat niet is na te gaan hoeveel personen uit de onderzoeksgroep op dat moment deel uitmaakten van de concilierraad
- 82 PCNK, deel I, p 48-50
- 83 *De Nieuwe Linie*, 22 oktober 1966 De daarbij gegeven opsomming van PINK, Sint Willibrord-vereniging, theologische faculteiten, bisdommelijke cures en Katholieke Actie is niet ver bezijden de waarheid
- 84 Geciteerd door Goddijn in het boven genoemde interview in *Vrij Nederland*
- 85 PCNK, deel I, p 59
- 86 PCNK, deel I, p 72
- 87 Deze nota is aanwezig in het *Arch. Haarsma*, nr 29 Het verslag van deze bijeenkomst (*Arch. PC*, nr 184, stuk PC 117) geeft een summier aanduiding van de inhoud, zoals die werd samengevat door Groot en voorzitter Smulders De nota houdt zich vooral bezig met de beslissingsbevoegdheden van gelovigen, deskundigen, bisschoppen en wereldkerk, en de theologische achtergronden daarvan
- 88 Verslag in PCNK, deel I, p 52-53
- 89 PCNK, deel I, p 79-80
- 90 Op deze datum keurden de bisschoppen de zogenoemde 'werkformule' van het concilie goed, PCNK, deel I, p 124
- 91 De verdeling van personen uit de onderzoeksgroep over de concilieorganen is als volgt 5 personen in de centrale commissie, 75 personen in de studiecmissies en concilierraad, 3 personen in het secretariaat en dergelijke, 15 personen in de plenaire vergadering (waarvan 10 ook in een studiecmissie)
- 92 Goddijn, Wewerinke en Mommers becijferen het totaal aantal *deelnemers* met een hogere opleiding op 80%, waarvan 36% universitair (*Pastoraal Concilie*, p 83) Wij telden in het volgende telkens het aantal *betrokkenen*, te weten diegenen die behoorden tot de centrale commissie, de afgevaardigden uit de zeven bisdommen, de afgevaardigden van religieuze ordes en congregaties de leden aangewezen door het episcopaat, de voorzitters en ondervoorzitters, de 'overige genodigden' en de medewerkers van secretariaat en persdienst (o a de tolken) De niet-katholieke waarnemers en de waarnemers van de buitenlandse bisschoppenconferenties werden niet meegeteld
- 93 Omdat het om de onderlinge verhouding binnen de verschillende gremia gaat werden dubbel-functies ook dubbel geteld Voorts moet opgemerkt worden dat het aantal leden van de onderzoeksgroep beperkt wordt doordat wij deze personen op grond van de vier thema's hebben geselecteerd Er zijn ook studiecmissies buiten deze thema's (missie en ontwikkelingswerk, liturgie) waarvan een aantal leden eveneens intellectuelen in de zin van ons onderzoek zouden blijken te zijn
- 94 De 'veronderstelde spreektijd' is de hoeveelheid door de intellectuelen uitgesproken tekst (letterlijk of samengevat) in het verslagboek (PCNK) Het *Arch. PC* bevat geen banden of stenografische verslagen van de discussies Pas bij het persklaar maken van dit manuscript bleek dat zich in het persoonlijk archief van een van de deelnemers copieën bevinden van de uitgetypte bandopnames van de vierde, vijfde en zesde plenaire vergadering Goddijn, Wewerinke en Mommers geven op basis daarvan een oordeel over de gepubliceerde verslagboeken "Extremes opvattingen ter linker- als ter rechterzijde (bleken) te zijn weggelaten, gladgestreken of gekortwiek Wat weggelaten werd zijn bijv evaluaties van het conciliegebeuren zelf, kritiek op het binnenkerkelijk karakter van de discussies, argumentaties vanuit een belastend verleden ('Zo niet weer!') Angels uit maatschappij-kritische interventies worden weggenomen Zeer markante persoonlijke uitspraken ontbreken Tegenstellingen komen niet uit de verf" De auteurs stellen vast dat de voorkeur van de samenstellers van de verslagboeken is uitgegaan naar harmonie (*Pastoraal Concilie*, p 35 en noot 7 op p 174) Uit onze analyse zal blijken dat ook in de officiële verslagboeken verschillende, en ons inziens de wezenlijke, conflicten naar voren komen
- 95 *Risikante kerk*, p 63-64
- 96 *Arch. PC*, nr 26 Het persbericht vermeldt geheel ten onrechte ook Smulders als een van de ontwerpers van het rapport Smulders was op de betreffende persconferentie aanwezig als voorzitter van de commissie die de 'werkformule' had opgesteld Te verwachten was immers dat ook het gezag van het Pastoraal Concilie zelf op de persconferentie aan de orde zou

- komen (brief van P. Smulders aan L. Winkeler, 17 mei 1984)
- 97 Vergelijk Plattel, *Sociale wijsbegeerte*, deel II, bijv. p. 67 (personele gemeenschap onderscheiden van doelmatigheidsgemeenschap). Een criticus van het rapport, Verduyn, spreekt van een 'tilburgs-sociologische fictie' (in *PCNK*, deel II, p. 53). Vergelijk ook 'Ten geleide', p. X.
  - 98 Loeff, 'Mogelijkheden van democratie'. Lezing t.g.v. het 40-jarig bestaan van het Piusconvict te Nijmegen, gevierd op 21-22 oktober 1966. Loeff was toen juist enkele maanden voorzitter van de gezagscommissie.
  - 99 Aldus Kwant in *PCNK*, deel II, p. 192.
  - 100 *Arch. PC*, nr. 90, stuk PC 213 (overzicht van de werkzaamheden der studietoelagencommissies). De nota zelf bevindt zich niet in het archief.
  - 101 *Arch. PC*, nr. 147, notulen commissie 8, 2 oktober 1967.
  - 102 "Van Hein Ruygers herinner ik me niets", aldus secretaris Van Kessel (brief van R. van Kessel aan L. Winkeler, 29 mei 1984).
  - 103 Vergelijk de terminologische en inhoudelijke overeenkomsten met Van Kessel, 'Persoonlijk geweten' en 'Norm en geweten'.
  - 104 Brief R. van Kessel, 29 mei 1984.
  - 105 In *Niet te geloven*, p. 46-47, maakt Suer melding van een in 1964 ingestelde Bisschoppelijke Adviescommissie (BAC). Het archief van het KNBGG noch andere bronnen kennen deze commissie. Wel wordt in het *Arch. KNBGG*, nr. 96, melding gemaakt van de 'Bisschoppelijke Adviescommissie voor Huwelijk en Gezin', maar daar wordt het zojuist genoemde 'Werkcomité' (1959-1960) mee bedoeld. Het rapport van dit Werkcomité werd in de wandeling ook BAC-rapport genoemd, aldus H. Ruygers (brief van H. Ruygers aan L. Winkeler, 21 mei 1984). Hij herinnert zich dat deze commissie in de loop van haar werkzaamheden van naam veranderde. Echter, de leden die Suer noemt hadden voor het merendeel geen zitting in het Werkcomité, maar wel in de genoemde PINK-commissie. Wij delen de mening van Ruygers in bovenvermelde brief dat de door de Suër genoemde, in 1964 ingestelde adviescommissie nooit heeft bestaan, maar dat hier sprake is van een slordige contaminatie van het Werkcomité of BAC en de in 1964 ingestelde PINK-commissie.
  - 106 Suër, *Niet te geloven*, p. 47.
  - 107 *Arch. PC*, nr. 147, verslagen van 2 oktober 1967, 8 januari, 8 mei en 13 sept. 1968.
  - 108 *De Gelderlander*, 14 aug. 1968. De commissie maakt in de inleiding op het rapport alleen melding van haar eigen behoefte op de encycleek in te gaan, en niet van dit verzoek (*PCNK*, deel IV, p. 60).
  - 109 Sporken, 'Kortsluiting', en meer toegespitst 'Nieuwe encycleek'.
  - 110 Terzijde zij de uitvoerige reactie op de encycleek vermeld van de in 1967 opgerichte Landelijke Raad voor Huwelijks- en Gezinspastoraal (o.a. opgenomen in *PCNK*, deel IV, p. 287-299), waarvan Sporken eveneens voorzitter was.
  - 111 Vergelijk interviews met Smit in *De Nieuwe Linie*, 2 nov. 1968, en *Kruispunt*, 5(1969), nr. 4.
  - 112 *PCNK*, deel I, p. 49 en deel V, p. 198.
  - 113 Blijkens de stukken van de commissie in *Arch. Haarsma* nr. 22, 23 en 28 zijn er niet één of twee uitgesproken auteurs aanwijsbaar.
  - 114 Op de spanning conservatief-progressief op het Pastoraal Concilie komen wij in een volgende paragraaf nog terug.
  - 115 Bij de oprichting telde de commissie alleen al dertien katholieke leden (*PCNK*, deel I, p. 50). Er trokken zich geen personen uit onze onderzoeksgroep terug, wel twee bekende (kritische) katholieken: Vrij Nederland-redacteur J. Rogier en de socioloog Van Leent ("Aan de tik te horen is het katholieke klokje bijna afgelopen").
  - 116 Brief van J. Snyders aan de auteurs, 1 aug. 1984.
  - 117 *Arch. Haarsma*, nr. 22, stuk PC 358 (verslag concilierraad 7 mei 1968).
  - 118 In *PCNK*, deel V, p. 114-139.
  - 119 *Arch. PC*, nr. 90, stuk PC 391 (10 dec. 1968).
  - 120 De concilierraad ging met deze gang van zaken overigens zonder meer accoord, aldus A. van Melsen in een interview door L. Winkeler, 6 juli 1984.
  - 121 *PCNK*, deel I, p. 71.
  - 122 Het episcopaat kondigde op 10 januari 1967 een sociaal-wetenschappelijk onderzoek onder de priesters over de celibaatswet aan (*KA*, 23(1968), k. 330-331), en presenteerden op 13 maart 1967 de 'Pastorale belidslijnen voor de ambtsvervulling van de priester'.
  - 123 *PCNK*, deel I, p. 144. Het voorstel werd niet, zoals hier gezegd wordt, zonder meer door de bisschoppen aanvaard. Op de eerste plenaire vergadering moest Goddijn uitleggen waarom er

- nog geen ambtscommissie was, en hij maakte toen melding van aarzelingen bij de bisschoppen (PCNK, deel II, p. 108)
124. PCNK, deel II, p. 121-122, 106-108
  125. Arch. PC, nr. 182, verslag 7 mei 1968. De ambtscommissie is de enige conciliecommissie waarvan zich vrij veel verslagen in het conciliearchief bevinden. Overigens ontbreken de op haar bijeenkomsten besproken stukken.
  126. Arch. PC, nr. 182, verslag 22 mei 1968.
  127. Zes subcommissies bespraken respectievelijk de functie en de structuur van het kerkelijk ambt, ambt en leven van de ambtsdrager, leek en pastoraal, ambtstoeiwijzing en eliminatie uit het ambt, en het neerleggen van het ambt.
  128. In totaal werkten naast de ambtscommissie 21 personen aan het rapport mee. De betreffende lijst in het Arch. PC bevat zoveel correcties en doorhalingen, dat onduidelijk is wie in welke subcommissie zat. Een namenlijst bevindt zich bij het definitieve rapport (PCNK, deel VI, p. 138)
  129. Het daarop volgende conflict wordt in een volgende paragraaf besproken.
  130. PCNK, deel I, p. 25, vergelijk deel II, p. 88 waar wel De Lange, maar niet meer Groot als secretariaatsmedewerker wordt genoemd.
  131. In de formulering van Bronkhorst op de eerste plenaire vergadering, in: PCNK, deel II, p. 98.
  132. PCNK, deel II, p. 76.
  133. Fiolet, 'In memonam Daniel de Lange', p. 206.
  134. Vergelijk onder meer Fiolet, 'Experiment als vindplaats'; De Lange, 'De kerk zou uit haar eigen vel moeten springen' en 'Laten wij de synagoge verlaten'.
  135. Arch. PC, nr. 90, stuk PC 213 (overzicht werkzaamheden studietoelagen).
  136. Schillebeeckx, 'Theologisch beluisteren van de Nederlandse situatie', in: Arch. Haarsma, nr. 28. In latere publicatie luidde de titel van deze nota dan ook veelbetekenend: 'Pastoraal Concilie: óók theologisch beluisteren van de Nederlandse situatie'.
  137. PCNK, deel I, p. 142-143.
  138. De teksten van de 45 commentaren die worden opgesomd in PCNK, deel II, p. 68-69, bevinden zich niet in het Arch. PC. Wij zijn dus aangewezen op de teksten, die in de verslagboeken zijn gepubliceerd.
  139. Commentaren in PCNK, deel II, p. 36-56.
  140. PCNK, deel II, p. 71, 105, 73.
  141. PCNK, deel III, p. 161-163 (citaat p. 162); p. 193.
  142. PCNK, deel VI, p. 139-140.
  143. Discussie over het rapport: PCNK, deel VI, p. 258-261, 265-278.
  144. PCNK, deel VI, p. 265.
  145. PCNK, deel VI, p. 226, waar Willems verwijst naar *Lumen Gentium*, ontwerpschema van 1964, p. 84 ("Voor de vele theologische liefhebbers in de zaal").
  146. PCNK, deel VI, p. 273.
  147. PCNK, deel VI, p. 280. Naar aanleiding van Haarsma's interventie werd aan deze (later aangenomen) aanbeveling toegevoegd: "als gezondene en verantwoordelijk getuige van Gods uiteindelijk heilshandelen in Jezus Christus" (p. 330).
  148. PCNK, deel IV, p. 195.
  149. PCNK, deel VI, p. 260, 276.
  150. PCNK, deel V, p. 80.
  151. Deze opmerkingen onder meer in *De Tijd*, 10 april 1969.
  152. Discussie Ruygers-Weterman-Smulders in: PCNK, deel V, p. 206-210.
  153. *Brabants Dagblad*, 10 april 1969, vergelijk ook *de Volkskrant*, 10 april 1969.
  154. Op kritiek van behoudende conciliedeelnemers wordt nog teruggekomen.
  155. PCNK, deel IV, p. 206-207.
  156. De conclusie in recent onderzoek, dat de deskundigen géén overheersende rol speelden ten koste van gelovige uitgangspunten, en dat de empirische benadering slechts een bedreiging vormde voor de geldigheid van leerstellige kwesties (Goddijn, Wewerke en Mommsen, *Pastoraal Concilie*, p. 91, 106, 128-129) is naar onze mening niet terecht. De onderzoekers steunen voor hun conclusie op een (summiere) analyse van de rapporten en een in 1982/83 gehouden enquête onder de deelnemers. De tijds kloof en de ontwikkelingen in katholiek Nederland sindsdien hebben naar onze mening harmoniserend gewerkt op hun visie op het Pastoraal Concilie.
  157. Mededeling van A. van Melsen (interview, 6 juli 1984)

- 158 Door het ontbreken van dit verslag in het verslagboek *PCNK* zou het verslag van de vergadering van de concilierraad met de voorzitters en secretarissen van de studietoelichting (in *PCNK*, deel I, p. 118) kunnen suggereren dat men met de nieuwe statuten op enkele details na accoord ging. Het in het verslag vermelde voorstel van de concilierraad vormde echter wel degelijk een belangrijk tegenvoorstel tegen het voorgelegde nieuwe concept-statuut (Mededeling van A. van Melsen, interview, 6 juli 1984).
- 159 *PCNK*, deel I, p. 124, 125-137
- 160 Vergelijk de toelichting van Verduin op het nieuwe rapport in *PCNK*, deel III, p. 160 en 164, en de opmerking van Govaart-Halkes, p. 163
- 161 In feite had het ambtsrapport geen titel, tenzij zoiets functioneels als 'ambtsrapport' of 'rapport van de ambtscommissie' (telefonische mededeling door A. Willems aan de auteurs, 28 aug. 1984). Het *Archief B.A. Willems*, berustend bij het Katholiek Documentatie Centrum (voortaan geciteerd als *Arch. Willems*), bevat onder nr. 1 vrijwel alle stukken van de ambtscommissie, maar niet het gewraakte rapport. Waarschijnlijk bestond dat eenvoudig uit de gebundelde hoofdstukken
- 162 Goddijn, *Rode oktober*, p. 175. De oorspronkelijke titel van het rapport wordt door Goddijn niet vermeld en is evenmin in het *Arch. PC* te vinden
- 163 *Arch. Willems*, nr. 1, stuk PC 262/69 d d 20 aug. 1969
- 164 *Arch. Willems*, nr. 1 Lescrauwaet, ontwerp Ten Geleide
- 165 *Arch. PC*, nr. 182, verslag 28 sept. 1969
- 166 *Arch. Willems*, nr. 1, Verslag bespreking 29 aug. 1969
- 167 De inhoudelijke aspecten van deze thema's worden hieronder nog besproken
- 168 Deze argumenten vindt men in de loop van de discussies, in *PCNK*, deel V, p. 227-240, 246-248
- 169 *PCNK*, deel V, p. 246. Ook andere aanwijzingen hiervoor, zoals (Over onfeilbaarheid) "Natuurlijk begrijp ik alles wat professor Schillebeeckx gezegd heeft. Toch vraag ik me af ( )" (p. 233, in feite een rechtstreeks beroep op Schillebeeckx), (over de taak van de bisschoppen) "Nu zou ik deze vraag willen stellen: meent men dat bij het beoordelen van experimenten ( ) de bisschoppen geen plaats zouden hebben ( )?" Ik kan me moeilijk voorstellen dat men dat zou denken" (p. 239)
- 170 Deze analyse van de discussie vindt men ook bij H. Biersteker (in *Trouw*, 14 april 1969), die vervolgens concludeert dat de drie belangrijkste argumenten van Alfrink "zwaar gehavend uit de strijd kwamen"
- 171 *PCNK*, deel VI, p. 295-296. Voorts "Deze driedeling (diaken-priester-bisschop, E S / L W) is maar theologen zouden er misschien meer informatie over kunnen geven - , in de kerk een heel oud gegeven" (p. 287)
- 172 Van der Meer kon met kennis van zaken spreken na zijn uitvoering promotie-onderzoek *Theologische Ueberlegungen*
- 173 Bijvoorbeeld de aanbeveling over de encyclicle *Humanae Vitae*, vergelijk *PCNK*, deel IV, p. 242-248
- 174 Het *Arch. PC* bevat hierover geen gegevens. Het oorspronkelijke ontwerp, genummerd PC 472 (17 nov. 1969) bevindt zich evenmin in het archief. Gegevens over weggestreepte teksten vindt men in een brief van Van den Akker aan de concilieleiding (in *Kosmos en Oecumene*, 4(1970), p. 133-134) en in Spitz, 'Oecumene in impasse'
- 175 *PCNK*, deel VII, p. 196 (discussie)
- 176 "Vergelijkt men daarmee (nl. met het rapport E S / L W) de aanbevelingen, dan ontstaat onwillekeurig de indruk, dat de in het rapport afgeschoten vuurpijl uitmondt in een weinig indrukwekkend gesis", aldus Groot in de discussies erover, *PCNK*, deel VII, p. 195-196
- 177 *PCNK*, deel VII, p. 196
- 178 Het is opvallend dat de ambtscommissie net de tegenovergestelde mening was toegedaan en onderscheidde tussen competentie van de studietoelichting en die van de concilierraad
- 179 *PCNK*, deel VII, p. 201
- 180 "De bisschopsdelegatie vindt het rapport een prachtige vredesduif, maar de commissie houdt angstvallig de hand op de klep van de kooi. Het beestje mag niet gaan vliegen. De redenen zijn dan van kerkpolitieke aard ( ), maar heeft de commissie zich ook verdiept in de redenen, waarom het gezag die vredesduif niet wil laten vliegen? ( ) Ik kan me nauwelijks voorstellen, dat de commissie zegt: het gezag heeft gesproken en zonder ons in de beweegredenen van het gezag te verdiepen, leggen we ons er kinderlijk bij neer." *PCNK*, deel VII, p. 198 (curs. van ons, E S / L W)

- 181 Het verslagboek *PCNK* vermeldt geen namen
- 182 *PCNK*, deel VII, p 242
- 183 *PCNK*, deel VI, p 320
- 184 *PCNK*, deel IV, p 204
- 185 Vergelijk *de Volkskrant*, 12 maart 1969, *Het Binnenhof*, 1 april 1969
- 186 Rapport 'Hedendaagse geloofsbeleving', in *PCNK*, deel V, p 10
- 187 *PCNK*, deel V, p 47
- 188 *PCNK*, deel V, p 114
- 189 Minderheidsnota, in *PCNK*, deel V, p 110
- 190 Maltha over het rapport 'zedelijke levenshouding', *PCNK*, deel IV, p 191, vergelijk ook de interventies van Maltha over het rapport 'huwelijk en gezin' (p 204, 250) en over *Humanae Vitae* (met Simonis, p 243, 246)
- 191 *PCNK*, deel V, p 107-114
- 192 "In het algemeen vinden wij veel moois en waars en goeds in de vier hoofdstukken en de twee bijlagen", "( ) zien wij met waardering menige treffende detailbeschrijving van wat er onder katholieken wordt beleefd", "In hoofdstuk 3, met als titel 'Poging tot belijden', wordt gelukkigerwijs toch enigermate positie gekozen ten aanzien van de genoemde geloofshoudingen", *PCNK*, deel V, p 111
- 193 *PCNK*, deel V, p 223
- 194 *PCNK*, deel VI, p 295, 305-308
- 195 Aldus deken Joosten in de vijfde plenaire vergadering, *PCNK*, deel VI, p 293
- 196 Van Leeuwen, 'Onmacht tot christelijk belijden', p 183
- 197 "Ook erkende hij (Maltha, E S/L W), dat van de zijde der conservatieven een beslissende accentverschuiving in deze aanbeveling (over huwelijk en gezin, E S/L W) kon worden verwerkt, ofschoon die volgens hem nog niet voldoende was om er van harte mee te kunnen instemmen" (*de Volkskrant*, 15 jan 1969)
- 198 Vergelijk hoofdstuk 6
- 199 Schillebeeckx, 'Pastoraal Concilie', p 184
- 200 *PCNK*, deel I, p 69-70
- 201 *PCNK*, deel II, p 76-77
- 202 *PCNK*, deel VI, p 140
- 203 De aanbevelingen I 1, I 4 en 5 bij de rapporten 'geloofsbeleving' en 'geloofspraktijk', in *PCNK*, deel V, p 142-143
- 204 Vergelijk *KA*, 24(1969), k 347-350, 425-438
- 205 Discussie in *PCNK*, deel V p 227-234
- 206 Hetzelfde betoogde hij de volgende dag nogmaals naar aanleiding van aanbeveling II 1, waarbij hij stelde dat de gedachte aan 'kernwaarden' te theoretisch is, *PCNK*, deel V, p 270
Vergelijk ook het boven vermelde betoog van Loeff
- 207 Discussie in *PCNK*, deel V, p 234-240, 246-248
- 208 *PCNK*, deel IV, p 239
- 209 *PCNK*, deel IV, p 238-242, 268 (aangenomen aanbeveling)
- 210 Discussie in *PCNK*, deel V, p 293-296
- 211 *PCNK*, deel V, p 296
- 212 Schillebeeckx, 'Kritische beschouwingen over het 'secularisatie'-begrip in verband met allerlei thema's van het pastoraal concilie', in *PCNK*, deel V, p 114-139
- 213 *PCNK*, deel V, p 80-107
- 214 *PCNK*, deel VI, p 85
- 215 *PCNK*, deel IV, p 17-28, zo ook Schillebeeckx, Haarsma en Van Eyden in de discussie (p 191) Vergelijk voorts Van Eyden, 'Sekularisering'
- 216 *PCNK*, deel IV, p 61-69
- 217 *PCNK*, deel V, p 14-19
- 218 *PCNK*, deel V, p 54-57 Vergelijk ook het gezagsrapport, *PCNK*, deel II, p 8
- 219 Schetsen van het traditionele katholicisme zijn in vrijwel alle rapporten terug te vinden. Uit de daarn gekozen bewoordingen blijkt dat dit traditionele katholicisme al beschrijvend werd gemeten met de maatstaven van de moderne samenleving, die door de auteurs als positief werden beschouwd
- 220 Vergelijk verslag van de vergadering van 10 januari 1967 van deze werkgroep, in *PCNK*, deel I, p 55-58
- 221 *PCNK*, deel I, p 117-118

- 222 Verslag van deze bespreking in *Arch. PC*, nr 9, stuk PC 352 d d 5 april 1968
- 223 Verslag 2 mei 1968, in *Arch. PC*, nr 180
- 224 Verslag 2 mei 1968, in *Arch. PC*, nr 180
- 225 Schillebeeckx, 'Pastoraal Concilie', p 189-190
- 226 PCNK, deel II, p 14-15
- 227 PCNK, deel V, p 100, vergelijk 96-97
- 228 PCNK, deel IV, p 48 en passim
- 229 PCNK, deel V, p 61, p 73
- 230 Men zou uit dezelfde bovengenoemde rapporten een bloemlezing kunnen samenstellen van negatieve kwalificaties over de verzuilde Nederlandse samenleving, het katholieke organisatie leven en de katholieke geslotenheid
- 231 Fidentius, 'Geen elitevorming'
- 232 Van Kessel, 'Ethiek in Noordwijkerhout', p 427-429
- 233 Van Leeuwen, 'Onmacht tot christelijk belijden', p 183-187
- 234 PCNK, deel III, p 161, 163-164
- 235 PCNK, deel V, p 29
- 236 PCNK, deel V, p 107-110
- 237 PCNK, deel V, p 110
- 238 Huysmans, 'Twintig jaar structurering', Oostveen, *Alfrink*, p 130-131

Noten bij hoofdstuk 9 Samenvatting en conclusies

- 1 Schreuder, 'Depriverde Mitte', p 253-254
- 2 Bots, *Zestig jaar katholicisme*, p 14, 22
- 3 Bots, *Zestig jaar katholicisme*, p 26-28
- 4 Afgezien van de 'transcendentie Gods', die geen 'waarde' genoemd kan worden Wellicht bedoelt Bots hiermee de objectiviteit en normativiteit van de, immers tot goddelijke instelling herleide, kerkelijke waarden en normen aan te geven
- 5 Over de behoudende opvattingen van Terruwe in de jaren zestig vergelijk Smulders, 'Brave old world'
- 6 Coleman, *Dutch Catholicism*, p 157-159 Het begrip *collective effervescence* is afkomstig van Durkheim (*effervescence collective*)
- 7 Vergelijk Haarsma, 'Zinvraag en Godsvraag', p 96-101, Winkeler, 'Emancipatie en kerkverlating' In 1979 bezocht 5% van de katholieken nooit meer een kerkdienst, terwijl zij dat vroeger wel deed, 64% van de katholieken ging in 1979 niet meer regelmatig naar de kerk In 1966 was dat nog 44% (Goddijn, Smets en van Tillo, *Opnieuw God in Nederland*, p 133)
- 8 Ellemers 'Ontwikkeling van de samenleving', p 21-22
- 9 Bots, *Zestig jaar katholicisme*, p 31-33
- 10 Met name in Goddijn, *Beheerste kerk*, die progressie en regressie in de ontwikkelingen in katholieke Nederland verklaart uit de goede of slechte wisselwerking tussen bisschoppen, intellectuelen en massamedia
- 11 Uitvoerder hierover in Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*, p 26 en passim
- 12 Vergelijk Grootaers, 'Cardinal Alfrink', Jacobs, *Met het oog op een andere kerk*, over de voorbereidingsperiode van Vaticanum II
- 13 In verband met de hier beschreven 'omgekeerde zuilwerking', namelijk het vernieuwend en verandering-versnellend werken van een oorspronkelijk op behoud en conservatisme gerichte culturele en structurele realiteit, vergelijk ook Simons, 'Wonderbaarlijke verzuiling'
- 14 Men kan deze conclusie bovendien bevestigd vinden in de (auto)biografieën van individuele intellectuelen, voor zover die voorhanden zijn Daarbij tekenen wij echter aan dat in dergelijke literatuur de invloed van de hoofdpersoon veelal wordt overschat Dikwijls wordt daarin ook aandacht besteed aan de invloed van de betreffende persoon op bepaalde ontwikkelingen of ideële veranderingen
- 15 Zo Van der Ploeg in een naschrift bij een recensie betreffende Bots, *Nederlands Katholicisme* "Het modernisme is duidelijk ontstaan in de rangen van de clerus van de theologische onderwijsinstellingen De 'crisis' is er geen veroorzaakt door de welvaart (al heeft die ook een rol gespeeld en speelt die nog) maar door het geloofsverval", in *Katholieke Stemmen*, 10(1981), p 551
- 16 Thurlings, *Wankele zuil*, p 176

- 17 Vergelijk voor de psychologen Abma, 'Methodisch zonder confessie', p 89-110, voor de sociologen Schreuder, 'Metamorfosen', p 203-219
- 18 Winkeler, 'Neothomisme en emancipatie'
- 19 Vergelijk Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*, p 52, 267-268, 276
- 20 Schreuder 'Van kerk naar denominatie', p 262, Abbink, 'Van isolement naar openheid'
- 21 Thurlings, 'Trouw aan Rome', Abbink 'Van isolement naar openheid'
- 22 Abma, 'Methodisch zonder confessie', p 21, 77-78, Schreuder, 'Metamorfosen', p 192-202
- 23 Goddijn, *Beheerste kerk*
- 24 Goddijn, *Beheerste kerk*, p 40
- 25 Op het spanningsveld tussen bisschoppen en intellectuelen werd in 1979 terug geblikt door Alfrink in een rede voor het Thijmgenootschap ('Ontwikkelingen', p 17-20)
- 26 De auteurs van *Bewegende patronen* hebben ons welwillend de volledige lijsten met betrokken katholieke bestuurders ter inzage gegeven Vergelijk ook de overzichten in de uitgave van het onderzoek, p 81, 253, 255, 257
- 27 Bots, *Zestig jaar katholicisme*, p 22-23
- 28 Schreuder, 'Deprivierte Mitte', p 253
- 29 Vergelijk Goddijn, *Rode oktober*
- 30 Thurlings, *De wankelende zuil*, p 174, Roes, 'Gemankeerde emancipatie'
- 31 Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*, p 269, 274
- 32 Vergelijk de belangrijkste onderzoeken *God in Nederland*, Goddijn, Smets en Van Tillo, *Opnieuw God in Nederland*, Middendorp, *Ontzuiling*, Gadourek, *Social change*, Felling, Peters en Schreuder, *Gebroken identiteit*, Felling, Peters en Schreuder, *Geloven en leven*
- 33 Van Tillo, 'Roomsen worden weer katholiek', p 114-118
- 34 Tillo komt op basis van het onderzoek *Opnieuw God in Nederland* tot 30% (streng) orthodoxen, 60% vrijzinnig orthodoxen en 10% randkatholieken Maatschappelijk gesproken zijn de katholieken te verdelen in 20% conservatieven, een middengroep van 65% en 13 % progressieven ('Roomsen worden weer katholiek', p 123-124, 122)
- 35 Vergelijk ook H van Luijk over het op 15 december 1984 gehouden symposium 'katholieken en cultuur' "Het katholieke gidsland van weleer is de weg kwijt, twaalf gerenommeerde intellectuelen in een forum slagen er niet meer in over zaken van geloof richtinggevend vragen te formuleren Laat staan antwoorden" (*Elseviers Magazine*, 19 januari 1984, p 51)
- 36 Kobben, 'Zaakwaarnemer'
- 37 Recentelijk wees Lacyendecker hier nog op in verband met de toekomst van de in 1985 onstane Acht Mei-beweging (Lacyendecker, 'Beweging vereist organisatie')
- 38 Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen*
- 39 Sheenan, 'On Satan & Catholic liberals'
- 40 De Goeij, 'Verraad der Clercken'
- 41 Uitspraak in een televisie interview bij gelegenheid van de Erasmusprijs 1983, uitgezonden door de NOS onder de titel 'Lof der Wijsheid' op 27 oktober 1983 De tekst werd ons door de NOS welwillend ter beschikking gesteld

Bibliografie

- J Aarden, 'Commentaren op het rapport van de commissie Van der Grinten', in *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 8(1954-1955), p 33-38, 76-98
- P van den Aardweg, 'Gedachten over katholiciteit Poging tot inclusieve benadering van recente publicaties', in *Katholiciteit gebundeld*, ('s-Hertogenbosch 1975), p 30-43
- P van den Aardweg, 'De katholiciteit van de school Enige ervaringen', in *Verbum*, 41(1974), p 210-224
- G Abbink, 'Van isolement naar openheid Een vergelijkende analyse van het katholicisme in Nederland en in andere Westeuropese landen', in *Bydragen*, 4(1970), p 350-372
- G Abbink, 'De priester binnen de eigen evolutie van de Kerk in Nederland', in *Tijdschrift voor Theologie*, 5(1965), p 237-258
- R Abma, 'De katholieken en het psy-komplex', in *Grafiet*, 1(1982), p 156-197
- R Abma, 'Methodisch zonder confessie' Uit de geschiedenis van de nijmegenese psychologie, Nijmegen 1983
- R Abma, 'Psychologie en katholicisme Een episode uit de geschiedenis van de nijmegenese psychologie', in *Psychologie en maatschappij*, juni 1979, nr 7, p 35-65
- 'Abortus provocatus', in *AK*, 26(1971), k 233-238
- Acta Catholica*, 8(1945-1946) 21(1958)
- A Adam, *Der Primat der Liebe Eine Untersuchung über die Einordnung der Sexualmoral in das Sittengesetz*, Straubing 1939 (Nederlandse vertaling *De grootste echter is de liefde Een kruik op de gangbare kuisheidsleer*, Bilthoven 1949)
- Adelbert, (1962)-(1968)
- H Adriaansens, 'Prof dr Antoine Oldendorff, levensloop en werk', in *Sociale Wetenschappen*, 13(1970), p 6-9
- 'De agape-vinger', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 38(1965), p 78-83
- N van den Akker, 'Het theologisch gesprek als factor in de Nederlandse oecumene', in *Oecumene* 3(1964), p 52-64
- B Alfrink, 'Brief aan de geestelijkheid van het Aartsbisdom', in *KA*, 22(1967), k 252-259
- B Alfrink, 'Conferentie over het priesterlijk celibaat', in *KA*, 18(1963), k 946-961
- B Alfrink, 'Ontwikkelingen, verschuivingen, vragen, onzekerheden', in *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980), p 15-24
- B Alfrink, 'Toespraak tot de Katholieke Onderwijs Vereniging', in *AVDK*, 27(1972), k 373-377
- B Alfrink, 'Toespraak tot het Katholiek Onderwijzers Verbond', in *KA*, 22(1967), k 474-477
- L Altling von Geusau, 'De oecumenische situatie in Nederland', in P Biot e a, *De oecumenische situatie in de verschillende landen*, DO-C-dossier III (Hilversum 1965), p 139-184
- Ambtscelibaat in een veranderende Kerk. Resultaten van onderzoek onder alle priesters, diakens en subdiakens in Nederland*, [Nijmegen 1969]
- P Anciaux, *Het sacrament van het huwelijk. Grondslagen der christelijke huwelijksmoraal*, Tielt/Den Haag 1959
- Annalen van het Thuisgenootschap*, 34(1945)-63(1975)
- Apologeisch Leven*, 16(1945)-20(1949)
- Archief van de Kerken*, 25(1970)-30(1975), afgekort als *AVDK*
- A Arnolds, *Nota inzake de confessionalistiek van het NKV*, Utrecht 1968
- J Arts, 'Pastoor prof Klaas Steur wil opnieuw gaan schrijven', in *De Nieuwe Linie*, 9 febr 1966
- J Arts, 'n Stukje voorgeschiedenis van het mandement', in *De Nieuwe Linie*, 10 juli 1965
- J P Audet, *Mariage et celibat dans la service pastorale de l'église Histoire et orientation*, Parijs 1967
- H W F Aukes, *Kardinaal De Jong*, Utrecht/Antwerpen 1956
- R Auwerda, *Dossier Schillebeeckx. Theoloog in de kerk der conflicten*, Bilthoven 1969

- L. Baas, 'De "Ecclesia"-beweging Een nieuwe vorm van lekenapostolaat', in *De Nieuwe Mens*, 6(1954-1955), p 230-237
- L. Baas, *Hierarchie en laicaat*, Hilversum/Antwerpen 1963
- L. Baas, 'Twintig jaar Katholieke Actie in Nederland', in *Actio Catholica*, 19(1956), p 90-101
- L. Bakker, 'Introduction', in *Fides sacramenti - sacramentum fidei Studies in honour of Pieter Smulders* (Assen 1981), p IX-XII
- L. Bakker, 'Schoonenbergs theologie, spiegel van onze eigen ontwikkeling', in *Tijdschrift voor Theologie*, 11(1971), p 353-382
- L. Bakker, 'Ten geleide', in *Tijdschrift voor Theologie*, 11(1971), p 351
- R. Bakker en H G Hubbeling (red.), *De filosofie van Bernard Delfgaauw*, Bussum 1982
- H U von Balthasar, *Der Laie und der Ordenstand*, Freiburg 1949 (Ned vert *Zal de leek der Kerk redden?*, Antwerpen 1951)
- J Bank, 'Dictatuur, maar gebaseerd op Gods gezag Het bisschoppelijk mandement van 1954', in *Intermediair*, 15(1979), nr 20
- J Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer 1978
- J Bank, "'Verzuiling" A Confessional Road to Secularisation Some Remarks about the Emancipation and the Decline of Political Catholicism in the Netherlands, 1920 1970', in *Bruin and the Netherlands*, 8(1981), p 207-230
- A Bartels, 'Katholieke huwelijksvoorlichting Kroniek', in *RK Artsenblad*, 32(1953), p 237-239
- A Bartels, 'Geestelijke volksgezondheid in Amsterdam Kroniek', in *RK Artsenblad*, 32(1959), p 359-362
- FJ van Beeck, 'Continuity in the Dutch Church', in *America*, 16 sept 1967
- FJ van Beeck, 'Proeve van een oecumenische beschouwing over de sacramenten', in *Bydragen*, 26(1965), p 129-179
- L. Beel, W. Grossouw, G. Kreling, W. van de Pol en L.J. Rogier, *Antwoord op het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de R.K. Kerk*, Utrecht/Brussel 1950
- Th. Beemer, 'De knis van de moraaltheologie', in *De kerk van morgen Een postconciliair toekomstbeeld van de katholieke Kerk in Nederland* (Roermond/Maaseik 1966), p 45-62
- Th. Beemer, 'Theologisch-antropologische overwegingen over de homosexualiteit als menselijke bestaanswijze', in *Tijdschrift voor Theologie*, 7(1967), p 159-175
- N. Beets, *De grote jongen De psychologie van de jongeren in de vlieg jaren*, Utrecht 1954
- N. Beets, *Volwassen worden Een probleemanalyse en een perspectief*, Utrecht 1960
- H. Beex, 'De pioniers van de oecumene Een gesprek met ds N.K. van den Akker', in *Bisdomblad Noord Oost*, 21 dec 1973
- W. Bekkers, 'Het priesterbeeld van straks', in *KA*, 19(1964), k 581-589
- Beleidsconclusies van het Verbondsbestuur met betrekking tot het vraagstuk van de confessionali-
teit*, Utrecht 1968
- J.H. van den Berg, *Kroniek der psychologie*, 's-Gravenhage 1953
- J.H. van den Berg, *Metaboleica of leer der veranderingen Beginselen van een historische psychologie*, Nijkerk 1956
- W. Berger, 'Herdenkingsrede bij het overlijden van H. Fortmann', in H. Fortmann, *Heel de mens* (Bilthoven 1972), p 7-15
- W. Berger, *Op weg naar empirische zielzorg*, Utrecht/Nijmegen 1965
- W. Berger en J. Janssen, 'De katholieken en hun psychologie De geschiedenis van een problematische relatie', in *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980), p 25-41
- W. Berger en J. Janssen, 'Om het herstel van de religieuze ervaring Han Fortmann, Dux en de godsdienstpsychologie', in *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie Een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholieke maandblad Dux, 1927-1970* (Baarn 1979), p 100-124
- W. Berger e a., *Zielzorger in Nederland Een onderzoek naar positie, taak en ambt van de pastor*, Meppel 1968
- D. Benning, *Die Intellektuellen Geschichte eines Schimpfwortes*, Stuttgart 1978
- G.C. Berkouwer, *Conflict met Rome*, Kampen 1948
- G.C. Berkouwer, *Nieuwe perspectieven in de controverse Rome - Reformatie*, Amsterdam 1957
- G.C. Berkouwer, *Vaticaanse concilie en nieuwe theologie*, Kampen 1964
- J. Billiet, 'Sociologie en kerkelijke verandering', in *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 32(1976), p 642-657

- J Billington, 'The Intelligentsia and the Religion of Humanity', in *American Historical Review*, 15(1960), p 807-821
- B van Bilsen, *Kerk in beweging Structuurveranderingen in de Kerk*, Utrecht/Nijmegen 1962
- B van Bilsen, *Opbouwende pastoraal*, Utrecht/Nijmegen 1964
- B van Bilsen e a, *Het uur van de leek*, Nijmegen 1953
- Binnenlands Apostolaat*, 1(1950)-(1964)
- L Binswanger, *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins*, Zurich 1942
- C Blankenstein, 'Gaafheid van leven Een kwart eeuw geestelijke gezondheidszorg in Nederland', in *De Bazuin*, 17 dec 1972
- C Blankenstein, 'Sjaloom in de samenleving Een kwart eeuw geestelijke gezondheidszorg in Nederland', in *De Bazuin*, 24 dec 1972
- H Bless, 'Katholieke Bureaux voor Huwelijksvoorlichting', in *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 3(1948), p 56-64.
- H Bless, *Veertig jaren Katholieke Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid 1930-1970*, pro manuscripto, z pl z j
- W Bless, *Witboek over de Nieuwe Katechismus* In opdracht van het Hoger Katechetisch Instituut samengesteld Utrecht 1969
- W Bless, *Wat is er aan de hand met het celibaat?*, Tiel/Utrecht 1971
- J Blom, 'Jaren van tucht en ascese Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 96(1981), p 300-333
- J Blom, 'De Nederlandse Unie Een bespreking', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89(1976), p 60-69
- F van der Blij, 'Veertig jaar gesprekken Rome-Reformatie', in *Geloven in de wereld Een vriendenboek voor en over prof dr A G M van Melsen* (Nijmegen/Baarn 1985), p 240-246
- J Bluysen, 'Het eigene van de katholieke arts', in *Geneeskunst en levenshouding* (Eindhoven 1969), p 44-46
- H Boelaars, 'Kroniek van de pastoraal', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 51(1955), p 1-8, 33-42
- H Boelaars, 'Pastoraal-instituten', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 54(1958), p 243-246
- B R C A Boersema, *De Linie 1946-1963 Een weekblad in handen van Jezuiten*, Amsterdam 1978
- M Bogaarts, 'Het einde van de KVP, 1945-1980', in *De Tijd*, 3 okt 1980
- J Boissevain, *Friends of Friends Networks, Manipulators and Coalitions*, Oxford 1974
- F Bon en M A Burnier, 'Les Intellectuels dans la société', in *Temps Modernes*, 21(1966), p 2231-2247
- F Bon en M A Burnier, *Les nouveaux intellectuels*, tweede druk, Parijs 1971
- H Borgert, *De Kerk en haar mogelijkheden*, Bilthoven 1962
- J Bornewasser, 'Bernardus Alfink, hoeksteen van een kerkprovincie', in *Alfink en de kerk 1951-1976* (Bilthoven 1976), p 61-86
- H Bornewasser, *In de geest van Thijm Ontwikkelingen in de verhouding tussen wetenschap en geloof 1904-1984*, Baarn 1985
- H Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg Deel 1, 1927-1954 Economie-Ethiek-Maatschappij*, Baarn 1978
- M Bos, *Het katholieke onderwijs Een onderzoek naar de aard en een voorlopige visie*, 's-Hertogenbosch 1967
- J Bosmans, 'Het eenheidsgesprek tussen KVP, KWG en KNP, 1952-1956', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 12(1982), p 46-99
- J Bosmans, 'De KVP, de groep-Steenberghe en de verkiezingen van 1952', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 6(1976), p 20-76
- J Bots, 'Het Nedeilands katholicisme van nu in historisch perspectief', in *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 32(1976), p 595-641
- J Bots, *Zestig jaar katholicisme in Nederland*, Venlo 1981
- F Boulard, *Essor ou déclin du clergé français*, Parijs 1950
- P van Boven, 'De zin van de katholieke maatschappelijke en politieke organisatie', in *De katholieke werkgever*, (1966), p 151-153
- J Bowden, *Edward Schillebeeckx Portret van een theoloog*, Baarn 1984
- J van Boxtel, *Herstel der liefde in de sociale wijsbegeerte* (oratie), Nijmegen 1953
- D Braun, 'Het priesterlijk ambt', in *Priesterroeping en seminarie* (Haarlem 1964), p 26-37

- H Brentjens, *Vistes op de jeugd Een systematische vergelyking van theorien over jeugd en maatschappij*, Deventer 1978
- G Brillenburg Wurth, *Het Christelyk leven Grondlynen der Ethiek*, Kampen 1949
- G Brillenburg Wurth, *Ethiek en geestelyke volksgezondheid*, Kampen 1957
- C Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland Een vestigingsstrijd*, Amsterdam 1984
- G Brom, *Het ene nodige Een woord voor katholiek Nederland*, Amsterdam 1960
- G Brom *Een katholiek leven*, Nijmegen/Baarn 1987
- E Brongersma, 'Nieuw vergezicht over staat en recht', in *Te Elfder Ure*, 3(1954-1955), p 312-318
- E Brongersma, *Personalistisch socialisme naar katholiek inzicht*, Amsterdam [ca 1946]
- J Brouwer, *Nieuwe wegen in de zielzorg*, Bilthoven 1956
- C Bryant, 'Depillarisation in the Netherlands', in *British Journal of Sociology*, 32(1981), p 56-74
- R Brym, *Intellectuals and Politics*, Londen 1980
- R Brym, *The Jewish Intelligentsia and Russian Marxism*, Londen 1978
- F Buers, *G 3 en 'Waalheuvel' Werken aan een vernieuwing van het katholieke geloof in de periode 1951 1965*, doctoraalscriptie, Nijmegen 1986
- R Bunnik, *Dienaren van het aggiornamento Het kerkelijk ambt in een tijd van evolutie*, Nijmegen/Utrecht 1967
- R Bunnik, *Gehuwde en ongehuwde priesters*, Roermond/Maasick 1969
- R Bunnik, 'Kerkelijk ambtsdrager en huwelijk Ter ordening van de discussie', in *Te Elfder Ure*, 11(1964), p 249-308
- R Bunnik, 'De theologische studie van virginiteit en ambtsceibaat', in *Tijdschrift voor Theologie*, 6(1966), p 148-182
- P Burke, *Sociology and History*, Londen 1980
- L Buys, 'Onze moraaltheologie en de Bergrede', in *Opstellen aangeboden aan Mgr Van Noort* (Utrecht 1944), p 34-59
- L Buys, 'De zielzorg in dezen tijd', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 42(1946), p 14-22
- L Buys, 'Zielzorg en politiek', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 42(1946), p 50-63
- F Buytendijk, *Algemene theorie der menselijke houding en beweging*, Utrecht/Antwerpen 1948
- F Buytendijk, *De eerste glimlach van het kind*, Utrecht/Nijmegen 1947
- F Buytendijk, *Gezondheid en vrijheid*, Utrecht/Antwerpen 1950
- F Buytendijk, *Grondproblemen van het dierlijk leven*, Nijmegen/Antwerpen 1938
- F Buytendijk, *Over de pijn*, Utrecht 1943
- F Buytendijk, *Phénoménologie de la Rencontre*, Parijs 1952
- F Buytendijk, *Het spel van mensch en dier*, Amsterdam 1932
- F Buytendijk, 'De vormende liefde', in F Buytendijk e a, *De geneeskracht der liefde* (Utrecht/Antwerpen 1958), p 5-12
- F Buytendijk, *De vrouw Haar natuur, verschijning en bestaan*, Utrecht/Antwerpen 1951
- Bijdragen, Tijdschrift voor filosofie en theologie*, 6(1945)-36(1975)
- P Calon, 'Aan welke eisen moet de opvoeding van onze pupillen voldoen', in *Moziek*, 2(1951), p 185-196
- P Calon, *De jongen De psychologie van de laatste schooljaren tot aan de volwassen leeftijd*, Heemstede 1953
- P Calon, *Priesterschap en celibaat*, Nijmegen 1956
- P Calon en J Prick, *Psychologische grondbeginselen*, Arnhem 1958
- P Calon en J Prick, 'Puberteitsonanc bij jongens', in *RK Artsenblad*, 28(1949), p 68-74
- E Carp, *Grondslagen van psychotherapie*, Lochem 1946
- F Carp, *De psychopathieen*, Amsterdam 1934
- 'Het celibaat', in *AK*, 25(1970), k 788-791
- Celibaatscrisis Suggesties van een priester*, 's-Gravenhage 1963
- M-D Chenu, *Pour une théologie du travail*, Parijs 1955
- M-D Chenu, *Spiritualité du travail*, Luik 1947
- A. Chiaruttini en L. Alting von Geusau, *Het dossier van de Nederlandse Katechismus*, Utrecht/Antwerpen 1969
- A Chorus, *Grondslagen der sociale psychologie*, Leiden 1953
- A Chorus, *Inleiding tot de empirische karakterkunde*, Leiden 1958
- A Chorus, *Zugeling en kleuter Over de psychologie en de opvoeding van het kind vanaf de geboorte tot de schoolleeftijd*, Haarlem 1942
- 'Christen-zijn in het zakenleven Bijdrage van het NKOV aan het Nederlands Pastoraal Concilie', in *De Kern*, 17(1969-1970), p 66-100

- H Cloudt 'De stand van zaken inleiding', in *Politiek Perspectief*, (1971), nr 1, p 3-15
- J Coleman, *The Evolution of Dutch Catholicism 1958-1974*, Berkeley/Los Angeles/Londen 1978
- 'Commentaar van de Vereniging van katechesedocenten op het Rapport van de Commissie-Haarsma', in *Katholiceit gebundeld*, ('s-Hertogenbosch 1975), p 15 24 (oorspronkelijk uit 1972)
- 'Het Concilie', in *KA* 16(1961), k 369-384
- Confessionele signatuur van de Katholieke Hogeschool Tilburg*, Tilburg 1975
- M Confino, On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth and Nineteenth-Century Russia', in *Daedalus*, 101(1972), nr 1, p 117 149
- Y Congar, *Chrétiens desunis Principes d'un oecuménisme catholique*, Parijs 1937
- Y Congar, *Chrétiens en dialogue*, Parijs 1964
- Y Congar *Jalons pour une théologie du laïc*, Parijs 1953
- Y Congar, *Vraie et fausse réforme de l'église*, Parijs 1953
- Congregatie voor de Geloofsleer, 'Verklaring over enige vraagstukken van de seksuele ethiek', in *AVDK*, 31(1976), k 142-154
- Constitutes en decreten van het Tweede Vaticaans oecumenisch Concilie*, Amersfoort 1967
- M de Coo Wijchennick en J Sloot, 'Officiële documenten van het Nederlands Episcopaat 1945-1979', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 9(1979), p 143-190
- A Cornelissen *Eenheid en doorbraak*, Utrecht 1950
- H Cornelissen, *Het moderne gezin*, Roermond/Maaseik 1952
- R Cornelissen, 'Heeft de confessionele organisatie nog een toekomst?', in *Politiek Perspectief*, 2(1973), p 34-43
- R Cornelissen en G Dierick, 'Literatuur over de 'K-discussie' Een overzicht van publicaties betreffende de deconfessionalisering van het katholiek maatschappelijk leven in Nederland' in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 3(1973), p 205 226
- L A Coser, *Men of Ideas A Sociologist's View*, New York/Londen 1964
- S Couwenberg, 'De maatschappelijke positie van de intellectueel', in *Sint Adelbert*, (1957), p 163 167
- S Couwenberg, *Pleidooi voor een christelijke doorbraakgedachte*, 's-Gravenhage 1959
- De crisis van het ambt Visies en verwachtingen van uitgeleden priesters*, Hilversum/Antwerpen 1967
- O Cullmann, *Die Christologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1957
- O Cullmann, *Katholiken und Protestanten Ein Vorschlag zur Verwirklichung christlicher Solidarität*, Basel 1958
- O Cullmann, *Urchristentum und Gottesdienst*, Zürich 1944
- I Danielou, *Théologie du Judéo Christianisme*, Parijs 1958
- J C Davies, 'Towards a Theory of Revolution', in *American Sociological Review*, 27(1962), p 5-19
- 'De deelname aan de oecumenische beweging', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 39(1966), p 204 213
- B Delfgaauw, 'Het mandement en 'Te Elfder Ure'', in *Te Elfder Ure*, 1(1953-1954), p 337-346
- J Dellepoort, *Die europäische Priesterfrage Bericht der internationalen Enquête in Wien, 10 12 oktober 1958*, Wien 1959
- J Dellepoort, *Gezin en priesterroeping*, Breda 1954
- J Dellepoort, *De priesterroepingen in Nederland Proeve van een statistisch-sociografische analyse*, 's-Gravenhage 1955
- J Dellepoort, *Zou ik nog priester worden?*, Nijmegen z.j
- J Dellepoort, N Greinacher en W Menges, *Die Deutsche Priesterfrage Eine soziologische Untersuchung über Klerus und Priesternachwuchs in Deutschland*, Mainz 1961
- J M Deveer, 'Humanae Vitae en de huisarts', in *Katholiek Artsenblad*, 48(1969), p 332-335
- G Dienck, 'De Christoforgroep en het tijdschrift Te Elfder Ure in de jaren 1945-1953', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 13(1983), p 35-90
- Diocesane Katholieke Schoolraad Breda, 'De opdracht van de katholieke school', in *Overweg*, 20 okt 1973
- Documentatie [bij het Rapport Werkcomité Onderzoek Huwelijk en Gezin]*, stencil [1960]
- N van Doornik, *Jeugd tussen God en chaos*, 's-Gravenhage 1948
- N van Doornik, *Pelgrims naar de Una Sancta Hedendaagse belydenissen*, Utrecht/Brussel 1948
- H Dresen Coenders, 'Vrouwenemancipatie en gezinsemancipatie', in *Jeugd en Samenleving*, 3(1973), p 327-341
- F Droes *Waarom bestaan er katholieke theologische hogescholen?*, Amsterdam 1975 (candidaatscriptie KTHA)

- T Duffhues, 'Het georganiseerd katholicisme in Nederland Een onderzoeksproject van het KDC en de vakgroep Theorie en van het Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen met betrekking tot de problematiek van verzuiling en ontzuiling', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 10(1980), p 135-144
- T Duffhues en A Felling, 'De structurele relaties tussen organisaties, politieke partij en politiek binnen de katholieke zuil van 1945-1980 een netwerk-analyse', in L Laeyendecker en O Schreuder (red.), *Religie en politiek Verkenning op een spanningsveld* (Kampen 1985), p 59-96
- T Duffhues, A Felling en J Roes, *Bewegende patronen Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders, 1945-1980*, Nijmegen/Baarn 1985
- T Duffhues en J van Vugt, 'Literatuur over "Verzuiling en ontzuiling"', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 10(1980), p 160-170
- G Dukker e.a., *Een nieuw beleidsklimaat Pastorale gesprekken in het bisdom Den Bosch onder leiding van mgr W Bekkers*, Hilversum 1966
- H W van der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust Nederland van 1955 tot 1973', in *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 101(1986), p 2-20
- E Durkheim, 'Individualism and the Intellectuals', in *Political Studies*, 17(1969), p 19-30 (oorspr 1898)
- Dux, 15(1947-1948)-37(1970)
- F Duynstee, *Crisis van de redelijkheid*, Hilversum 1969
- F Duynstee, *Het glazen huis Beschouwingen over den inhoud en den vorm van het staatkundig streven der Nederlandse katholieken*, 's-Gravenhage 1944 (onder het pseudoniem Junior), 1946 (tweede herziene druk)
- W Duynstee, 'De verdringingstheorie, beoordeeld van thomistisch standpunt', in *Verslag van de tweede algemeene vergadering der Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte* (Nijmegen 1935), p 32-57
- W Duynstee, *Wet en wetsverplichting bij St Thomas* (afscheidsrede), Nijmegen 1956
- J Dijkhuis, 'Psychologische aspecten van de katholieke huwelijksopvatting', in *Te Elfder Ure*, 6(1958-1959), p 33-48
- W Dijsselbloem, 'De huidige taak van de katholieke sociale organisatie', in *ARKA-weekblad*, 46(1967), p 7-10
- L K A Eisenga, *Geschiedenis van de Nederlandse psychologie*, Deventer 1978
- Te Elfder Ure*, 1(1953-1954) 22(1975)
- E J Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', in *Nederland na 1945 Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), p 13-39
- E Erikson, *Childhood and Society*, New York 1950
- Essays en interviews over de priester*, Utrecht 1965
- Euros*, 1(1964-1965)-3(1967)
- B Evers, 'Het uur der leken', in *Te Elfder Ure*, 1(1950), nr 11
- 'Experimenten in de zielzorg', in *Actio Catholica*, 14(1951), p 49-96
- R. van Eyden, 'Sekularisering en ethische autonomie', in *Theologie en Pastoraat*, 65(1969), p 110-121
- R. van Eyden, 'De vrouw in liturgische functies', in *Concilium*, 8(1972), nr 2, p 68-84
- R. van Eyden, 'Vrouwelijke ambtsdragers in de Katholieke Kerk?', in *Te Elfder Ure*, 12(1965), p 168-183
- A Felling, J Peters en O Schreuder, 'Gebroken identiteit Een studie over christelijk en onchristelijk Nederland', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 11(1981), p 25-81
- A Felling, J Peters en O Schreuder, *Geloven en leven Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*, Zeist 1986
- A Felling, J Peters en O Schreuder, 'Identiteitswandel in den Nederlanden', in *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 34(1982), p 26-53
- L Feuer, 'What is an intellectual?', in A Gella (red.), *The Intelligentsia and the Intellectuals* (Londen 1976), p 47-57
- Fidentius OFM Cap, 'Geen elitevorming in de kerk' (interview), in *Ruum Zicht*, 19(1970), nr 16, 7 sept 1970
- H Fiolet, *Dilemma doorbroken Samenleven in één kerk als gave en opgave*, Hilversum/Antwerpen 1965
- H Fiolet, 'Experiment als vindplaats van kerkvernieuwing', in *Kosmos en Oecumene*, 3(1969), p 86-90

- H Fiolet, 'In memoriam Daniel de Lange', in *Kosmos en Oecumene*, 17(1983), p 206
- A Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijden Een phaenomenologische studie van de richtingstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Nijkerk 1953
- A Fiolet, 'Oecumenische dynamiek', in *Oecumene*, 3(1964), p 42-55
- H Fiolet, *Onvermoed perspectief op de oecumene Poging tot integratie van het katholieke en reformatisch belijden*, Hilversum 1963
- H Fiolet, *Verdeelde christenen in gesprek*, Hilversum 1960
- H J H M Fortmann, *Actuele geloofsproblemen*, Nijmegen/Utrecht 1960
- H J H M Fortmann, *Geloof en sacrament* (oratie), Nijmegen/Utrecht 1949
- H J H M Fortmann, *Geloofsvragen*, Nijmegen/Utrecht 1962
- H J H M Fortmann, *Gemengd zwem- en zonnebaden en een gezonde opvoeding*, Heemstede 1941
- H J H M Fortmann, 'Verplicht priesterlijk celibaat', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 53(1957), p 225-228
- H M M Fortmann, *Aan de mens nabij Over de situatie van de godsdienstpsychologie en haar reden van bestaan*, Nijmegen/Utrecht 1957
- H M M Fortmann *Als ziende de onzienlijke Een cultuurpsychologische studie over de religieuze waarneming en de zogenaamde religieuze projectie*, Hilversum 1964-1965
- H M M Fortmann, 'Contact der sexen II', in *Dux*, 16(1948-1949), p 203-211
- H M M Fortmann, 'Het geëmancipeerde schaap en de kudde', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 55(1959), p 358-373
- H M M Fortmann, 'Het goede, het geweten en de moraal Een paedagogische studie over de crisis in de opvattingen over moraal en geweten', in *Dux*, 20(1953), p 429-491
- H M M Fortmann, *Een nieuwe opdracht Poging tot historische plaatsbepaling van de geestelijke gezondheidszorg in het bijzonder voor het katholieke volksdeel in ons land*, Utrecht/Antwerpen 1955
- H M M Fortmann, 'Nieuwe opvattingen omtrent de psychologie en de paedagogiek van de wil', in *Dux*, 18(1951), p 446-465
- H M M Fortmann, *Wat is er met de mens gebeurd? Over de taak van een vergelijkende cultuurpsychologie*, Bilthoven 1959
- G Franckens, *De kogel door de kerk Een ernstig woord tot alle katholieken in Nederland*, Amsterdam z j
- A Frowijn, 'Geestelijke gezondheidszorg Structuur en organisatie', in *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 20(1965), p 11-16
- I Gadourek, *Social change as redefinition of roles A study of structural and causal relationships in the Netherlands of the Seventies*, Assen 1982
- W A Gamson, 'Reputation and Resources in Community Politics', in *The American Journal of Sociology*, 72(1966), p 121-131
- M Gastelaars, 'De lange mars door de zuilen, sociologie en sociaal beheer in naoorlogs Nederland (1945-1965)', in *Grafiet*, 1(1981-1983), nr 4, p 38-73
- V E von Gebssattel, 'Ehe und Liebe Zur Phenomenologie der ehelichen Gemeinschaft', in *Prolegomena einer medizinischen Anthropologie* (Berlijn 1954, oorspronkelijke artikel 1925)
- Th Geiger, *Die kreative Vorhude*, Rotterdam/Antwerpen 1970 (oorspr titel *Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft*, Stuttgart 1949)
- Geloven in de wereld een vriendenboek voor en over prof dr A G M van Melsen*, Nijmegen/Baarn 1985
- Genade en Kerk. Studies ten dienste van het gesprek Rome/Reformatie*, Utrecht 1953
- P A van Gennip, *Het kwetsbare midden Persoon en werk van Han Fortmann*, Bilthoven 1973
- 'Het gezin', in *KA*, 6(1951), k 166-171
- Gezinsvorming bij katholieken in Nederland* (rapport van het KNBGG), Utrecht 1964
- J Gielen *Naar een nieuwe katholieke school Een bijdrage tot het vraagstuk van 'het katholieke' van de 'katholieke' school*, 's-Hertogenbosch 1966
- J Gielen, 'Zuivorming en verzuiling', in *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 14(1960-1961), p 141-156
- G de Gier, 'Episcopaat en presbyteraat', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 49(1953), p 99-108
- G de Gier, 'De Kerk als theologische achtergrond der zielzorg', in *Levende zielzorg* (Utrecht/-Antwerpen 1954), p 16-45
- G de Gier, J de Hart en T Simons, *Het Duitse conservatisme*, Nijmegen 1979 (verslag afstudeerproject, Sociologisch Instituut)

- God in Nederland Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland ingesteld in opdracht van De Geillustreerde Pers NV*, Amsterdam 1967
- Het goddelijk geheim Theologisch werk van G P Kreling OP*, Kampen 1979
- H Goddijn, 'De priester in sociologisch vizier', in *Essays en interviews over de priester* (Utrecht 1965), p 143-162
- H Goddijn en W Goddijn, 'De tweede emancipatie', in *De kerk van morgen Een postconcliair toekomstbeeld van de katholieke Kerk in Nederland* (Roermond/Maaseik 1966), p 7-23
- H Goddijn en W Goddijn (red.), *De kerk van morgen Een postconcliair toekomstbeeld van de katholieke kerk*, Roermond/Maaseik 1966
- W Goddijn, *De beheerste kerk Uitgestelde revolutie in RK Nederland*, Amsterdam/Brussel 1973
- W Goddijn, *Katholieke minderheid en Protestantse dominant Sociologische nawerking van de historische relatie tussen Katholieken en Protestanten in Nederland en in het bijzonder in de provincie Friesland*, Assen 1957
- W Goddijn, *Rode oktober Honderd dagen Alfrink. Een bijdrage tot de empirische ecclesiologie (1968-1970)*, Baarn 1983
- W Goddijn, 'Vijfentwintig jaar Bisschoppelijk Mandement', in W Goddijn en G Knuvelde, *Hervorming zonder schisma. Historisch-sociologische stude's over de kerk van Alfrink* (Hilversum 1980), p 33-64
- W Goddijn en J Poiesz, 'Proeve van een sociologische probleemstelling', in *Priesterroeping en seminarie* (Haarlem 1964), p 105-126
- W Goddijn, H Smets, G van Tillo, *Opnieuw God in Nederland Onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van KRO en weekblad de Tijd*, Amsterdam 1979
- W Goddijn, H Wewerinke, F Mommers, *Pastoraal Concilie (1965-1970) Een experiment in kerkelijk leiderschap*, Baarn 1986
- 'Godsdienstige en zedelijke toestand', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 18(1945), p 17-24
- 'De goedkeuringsprocedure van statuten van organisaties en instellingen van katholieken in Nederland', in *KA*, 25(1970), k 86-88
- H J A de Goey, 'Het Verraad der Clercken', in *De Tijd*, 26 juli 1966
- T Govaart-Halkes, 'Impasse in de huwelijksmoraal of de vruchtbaarheid van het huwelijk', in *Te Elfder Ure*, 9(1962), p 253-261
- T Govaart-Halkes, *Storm na de stilte*, Utrecht 1964
- A Gramsci, 'The Intellectuals', in Q Hoare en G Smith (red.), *Selections from the Prison Notebooks* (Londen 1971), p 5-23
- 'Grenzen en mogelijkheden van godsdienstige gemeenschap tussen katholieken en protestanten', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 34(1961), p 249-257
- J Gribling, *Jan Dellepoort Een Europees Priester - 1910-1979*, Assen 1985
- T van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg Een historisch beleidsonderzoek*, Baarn 1987
- P C Groenendijk, 'Menselijke verhoudingen in de zielzorg', in F Rutten (red.), *Menselijke verhoudingen*, deel 1 (Bussum 1955), p 269-282
- Groep van Achttien, *Interimrapport*, z p 1968
- Grondslag en karakter van de KVP* (Rapport van de structuurcommissie van de KVP), 's-Gravenhage 1966
- 'Grondslag en toekomst van de confessionele partijen. Discussiestuk van de Amersfoortse Groep', in *Politiek Perspectief*, (1971), nr 1, p 78-83
- J C Groot, *Karl Barth en het theologische Kenprobleem*, Heiloo 1946
- J C Groot, 'Nieuwe tendenzen in de hedendaagse theologie', in *Streven*, 9(1955-1956), p 793-800, 913-926
- J C Groot, 'Priester en celibaat', in *Het Schuld*, 29(1951-1952), p 157-164
- J C Groot, 'Rogier's oecumenisch maatgevoel', in *Binnenlands Apostolaat*, 15(1964), p 41-45
- J Grootaers, 'Une restauration de la théologie de l'épiscopat Contribution du Cardinal Alfrink à la préparation de la Vatican II', in *Glaube im Prozess Christsein nach dem II Vaticanum Fur Karl Rahner* (Freiburg/Basel/Wien 1984), p 778-825
- L. Groothuis, *De Brabantse bisschoppen Bekkers en De Vet Wegbereiders van een vernieuwingsbeweging*, Tilburg 1973
- W Grossouw, *Alles is van U Gewijde en profane herinneringen*, Baarn 1981
- W Grossouw, *Bijselise vroomheid Beschouwingen over de spiritualiteit van het Nieuwe Testament*, Hilversum 1955

- W Grossouw, 'Enkele bijbeltheologische opmerkingen over het huwelijk', in *Jaarboek van het Werkgenootschap van Katholieke Theologen in Nederland* (1961-1962), p 63-77
- W Grossouw, 'De genade in het Nieuwe Testament', in *Genade en Kerk. Studies ten dienste van het Gesprek Rome reformane* (Utrecht 1953), p 207-243
- W Grossouw, *In Christus Schets van een theologie van Sint Paulus*, Utrecht/Brussel 1948
- W Grossouw, *Innerlijk leven Overwegingen voor alle dagen van het jaar*, Hilversum 1948
- W Grossouw 'Theologische reflexies op de huidige belevingsvorm van huwelijk en seksualiteit', in C Straver e a, *Veranderend gezinsontwerp* (Hilversum/Antwerpen 1964), p 143-194
- F de Grijs, 'De geloofsbeleving van de priester', in H Bogers e a, *Essays en interviews over de priester* (Utrecht 1965), p 55-78
- F de Grijs, 'Het priesterschap Theologische notities en enige praktische gevolgtrekkingen', in *Te Elfder Ure*, 10(1963), p 137-146
- R Guardini, *Das Ende der Neuzeit*, Wurzberg 1951
- R Guardini, *Der Herr Betrachtungen über die Person und das Leben Jesu Christi*, Wurzberg 1937
- F Haarsma, 'Gerardus Kreling (1888-1973) Een biografische schets', in *Het goddelijk geheim Theologisch werk van G P Kreling OP* (Kampen 1979), p 18-46
- F Haarsma, 'Kerkelijk ambt als profetisme', in *Tijdschrift voor Theologie*, 10(1970), p 179-202
- F Haarsma, *De leer van de kerk en het geloof van haar leden* (oratie), Utrecht 1968
- F Haarsma, 'Ontwikkelingen in de rooms-katholieke theologie in Nederland', in *De Nieuwe Mens*, 20(1968-1969), p 49-58
- F Haarsma, 'Over de gezagsuitoefening in de kerk', in *Tijdschrift voor Theologie*, 9(1969), p 344-367
- F Haarsma, 'Pastoraal-theologische beschouwingen over de priester', in *Tijdschrift voor Theologie*, 5(1965), p 272-295
- F Haarsma, 'Pastoraat en kerk', in *Theologie en Pastoraat*, 69(1973), p 26-33
- F Haarsma, 'Van priester naar profeet', in H Bogers e a, *Essays en interviews over de priester* (Utrecht 1965), p 79-96
- F Haarsma, 'Zinvaag en Godsvraag', in *Zinervaring in de hedendaagse cultuur* (Baarn 1982), p 94-113
- F Haarsma en F de Grijs, 'Petrus Kreling als theoloog, open voor Gods geheim', in *Tijdschrift voor Theologie*, 13(1973), p 190-202
- F d'Haens, 'De Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 4(1974), p 59-98
- P Hagoort, 'Sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan, sociale wetenschappen in het interbellum', in *Grafiet*, 1(1981-1983), nr 1, p 14-71
- B Haring, *Das Gesetz Christi Moraltheologie*, Freiburg 1954 (Nederlandse vertaling *De wet van Christus*, Utrecht/Antwerpen 1959-1960)
- P Hebblethwaite, *Johannes XXIII De paus van het concilie*, Haarlem 1985
- F van Heck, *Het geboorteniveau der Nederlandse roomskatholieken Een demografisch-sociologische studie van een geëmancieerde minderheidsgroep*, Leiden 1954
- J Heeren, 'Karl Mannheim and the Intellectual Elite', in *British Journal of Sociology*, 22(1971), p 1 15
- H J Heering, 'Noam Chomsky en het verraad der deskundigen', in *Hervormd Nederland*, 23 sept 1978
- A J Heerma van Voss, 'Portret van Trimbos', in *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 32(1977), p 707-723
- N van Hees, *Bisschop Bekkers, vriend van ons allen*, Amsterdam [1966]
- F Heggen, 'Karakteristiek van de vernieuwing in de moraal-theologie', in *De Nieuwe Mens*, 18(1966-1967), p 83-90
- R van Helsdingen en M Schlemper, 'E A D E Carp (1895 1983)', in *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 38(1983), p 1367-1369
- J Hemels *De emancipatie van een dagblad Geschiedenis van de Volkskrant*, Baarn 1981
- J Hemels, 'Der Katholischen Rundfunk im Niederländischen Rundfunksystem von 1925 bis 1975', in *Katholische Publizistik in den Niederlanden* (München 1977), p 96-112
- J Hemels, 'Katholische Presse in den Niederlanden I Rückblick anlässlich der Einstellung der Tageszeitung "De Tijd"', in *Katholische Publizistik in den Niederlanden* (München 1977), p 39-58

- J Hemels, 'Katholieke Presse in den Nederlanden II Umstrukturierung und Meinungswandel nach dem zweiten Weltkrieg', in *Katholische Publizistik in den Nederlanden* (München 1977), p 59-81
- J Hemels, 'De vespers van de katholieke journalistiek De ontwikkeling in Nederland gedurende een kwart eeuw', in *De Bazuin*, 19 nov 1972
- M M J van Hemert, *Kerkelijke gezindten Een analyse op basis van de volkstelling 1971* (Monografieën Volkstelling 1971, 13), 's-Gravenhage 1979
- 'Herderlijk schrijven over de Wereldraad van Kerken', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 21(1948), p 97-98
- J van Hessen, 'Gezin en samenleving Een sociologische beschouwing', in *Dux*, 19(1952), p 158-177
- J van Hessen, *Samen jong zijn Een jeugdsociologische verkenning in gesprek met vorigen*, Assen 1964
- J van Hessen, 'Seksualiteit en maatschappij, een herschreven opdracht', in C Straver e a, *Veranderend gezinsontwerp* (Hilversum/Antwerpen 1964), p 15-50
- J van Hessen, *Sociale problemen rond de katholieke huwelijksopvatting*, Amsterdam 1959
- J Hinke, 'Het bisschoppelijk mandement 1954 in pers en politiek, mei 1954-februari 1955', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 9(1979), p 73-116
- Hoe denken de gelovigen over de celibaatswet? Resultaten van onderzoek*, [Amersfoort 1969]
- H Hoefnagels, 'De intellectueel in onze samenleving', in *Sint Adelbert*, (1958), p 21-25
- H Hoefnagels, *Vooruitgang zonder groei? Over de noodzaak van een alternatieve toekomst*, Alphen a d Rijn 1979
- A Hoegen, *Het heilig huwelijk*, Utrecht 1940
- A Hoegen, 'Onrust in de zielzorg', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 46(1950), p 193-202
- A Hoegen, 'De ontwikkeling der Katholieke Bureaux voor Huwelijksvoorlichting', in *RK Arsenblad*, 31(1952), p 336-345
- A Hoegen, *Over den zin van het huwelijk*, Nijmegen 1935
- A Hoegen, 'Spiritualiteit van gehuwden', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 44(1948), p 236-244
- J C Hoekendijk, *De kerk binnenste buiten*, Amsterdam 1964
- R Hofstadter *Anti Intellectualism in American Life*, New York 1964
- K Holm, *Die Befragung II Datenaufbeziehung - Tabellenanalyse Korrelationsmatrix*, München 1975
- P G van Hooijdonk, 'Intellectuele emancipatie van de Nederlandse katholieken in de laatste jaren', in *Sociale wetenschappen*, 8(1965), p 217-229
- J Hornef, *Kommt der Diakon der frühen Kirche wieder?*, Freiburg/Basel/Wenen 1959
- X von Hornstein en A Faller, *Gesundes Geschlechtsleben Handbuch für Ehefragen*, Freiburg 1950 (Nederlandse vertaling *Gaaf geslachtsleven*, Roermond/Maastricht 1952)
- R Hostie, *Analytische psychologie en godsdienst*, Utrecht/Antwerpen 1954
- De houding van de katholieken tegenover het binnenlands apostolaat* (KASKI-rapport 217), 's Gravenhage 1959
- P Huizing, 'Katholieke kerk en huwelijksorde', in *Bydragen*, 27(1966), p 371-390
- A Hulsbosch, 'De genade in het Nieuwe Testament', in *Genade en Kerk. Studies ten dienste van het Gesprek Rome Reformatie* (Utrecht 1953), p 207-243
- J M Hutjes, *Katholieken over geboorteregeling en seksualiteit*, Nijmegen 1974
- Huwelijk en huisgezin*, 11(1945)-28(1962)
- R G W Huysmans, '1964-1984 Twintig jaar structurering van de leiding der kerkprovincie in Nederland Een rechtskroniek - ook een tragiek?', in *Katholiek Nederland na 1945 Opstellen aangeboden aan prof dr W Goddijn bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar godsdienstsociologie van de Theologische Faculteit Tilburg* (Baarn 1985), p 38-50
- J Huijts, *Gedeelde verantwoordelijkheid Een oriëntatie in de psychologie der morele zelfverweelijking*, Hilversum/Maastricht 1967
- 'In memoriam L Baas', in *Over en weer*, 6(1969), nr 2, p 5
- Interimrapport van de Groep van Achtien*, 2 pl 1968
- Jaarboek van het Werkgenootschap van Katholieke Theologen in Nederland*, (1947-1948)-(1967-1968)
- J Y H A Jacobs, *Met het oog op een andere kerk. Katholiek Nederland en de voorbereiding van het Tweede Vaticaanse Oecumenisch Concilie 1959-1962*, Baarn 1986
- A L Janse de Jonge, *De mens en zijn verhoudingen Hoofdstukken uit de fenomenologische psychologie*, Utrecht 1956
- A M Jansen, *De praktijk der voorlichting*, Utrecht 1947

- A M Jansen en H Divendal, 'Experimenten in de zielzorg', in *Actio Catholica*, 14(1951), p 49-67
- F Jansen, *Huwelyk in ballingschap*, Bussum 1956
- F Jansen, *Het huwelyk in kerk en wereld*, Hilversum 1959
- F Jansen, *Liefde Op zoek naar een christelijke levenshouding in verkering en huwelyk*, Hilversum 1954
- F Jansen, *De liefdesverhouding vóór het huwelyk*, Bussum 1957
- L. Janssens, 'L'inhibition de l'ovulation est-elle moralement licite?', in *Ephemerides Theologiae Lovanienses*, 34(1958), p 357-360
- L. Janssens, 'Morale conjugale et Progestogènes', in *Ephemerides Theologiae Lovanienses*, 39(1963), p 787-826
- Jeugd en samenleving*, 1(1971)-5(1975)
- Joannes XXIII, 'Mater et Magistra Over de ordening van het sociale leven volgens de christelijke leer', in *KA*, 16(1961), k 777-854
- J Jonker, 'Verzuiling en ontzuiling in het maatschappelijk werk', in *Verzuiling en ontzuiling* (Hilversum 1969), p 39-43
- M Kabel, 'Plannen in het pastorale veld', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 2(1972), p 109-128
- Ch Kadushin, *The American Intellectual Elite*, Boston 1974
- Ch Kadushin, 'The Friends and Supporters of Psychotherapy on Social Circles in Urban Life', in *American Sociological Review*, 31(1966), p 786-802
- Ch Kadushin, 'Networks and Circles in the Production of Culture', in R. Peterson (red.), *The Production of Culture*, (Beverly Hills/Londen 1976), p 107-122
- Ch Kadushin, 'Power, influence and social circles a new methodology for studying opinion makers', in *American Sociological Review*, 33(1968), p 685-699
- De katholieke in het openbare leven van deze tyd Bisschoppelyk mandement 1954*, z pl [1954]
- Katholiek Archief*, 1(1946-1947)-24(1969), afgekort als *KA*
- Katholiek Artsenblad*, 40(1961)-48(1969)
- Katholiek Cultureel Tijdschrift Streven*, 1(1947-1948)-6(1952-1953)
- Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg, *Verslag van werkzaamheden*, Utrecht [1953]
- Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg, *Verslag van werkzaamheden*, Utrecht [1955]
- 'De katholieke organisatie' (Vastenbrief 1946), in *KA*, 1(1946-1947), k 49-52
- 'Katholieke organisaties', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 18(1945), p 8-9
- 'De katholieke sociale organisatie in deze tyd Schrijven van het hoogwaardig episcopaat aan de katholieke sociale organisaties, in het bijzonder van de werknemenden', in *KA*, 15(1960), k 321-328
- 'De Katholieke Sportfederatie', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 39(1966), p 256-262
- Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1(1947-1948)-17(1963-1964)
- Katholieke Stemmen*, 1(1972)-4(1975)
- Katholieke Universiteit Nijmegen 1923 1973 Een documentenboek*, Bilthoven 1974
- M de Keizer, *De gyzelaars van Sint Michielsgestel Een eliteberaad in oorlogstyd*, Alphen aan de Ryn 1979
- J A van Kemenade, *De katholieken en hun onderwijs Een sociologisch onderzoek naar de betekenis van katholieke onderwijs onder ouders en docenten*, Meppel 1968
- Kerk in ontmoeting* (1(1965-1966)-2(1966))
- R van Kessel, 'Ethiek in Noordwijkerhout', in *Bydragen*, 31(1970), p 426-442
- R van Kessel, 'Norm en geweten Notities van theologische en historische aard', in *Geweten en vrijheid* (Bilthoven 1968), p 7-38
- R van Kessel 'Theologie en ambtsbediening sinds het Tweede Vaticaans Concilie', in, *Balans van de Nederlandse Kerk. Kruische evaluatie van wetenschap en praktijk* (Bilthoven 1975), p 137-173
- R van Kessel, 'De vrijheid van het persoonlijk geweten', in *De Kern*, 14(1966-1967), p 203-222
- De keuze van sekuliere en reguliere klein-seminaria door priesterstudenten uit Noord Brabant*, Kaski-memorandum 131, 's-Gravenhage 1961
- J T Klapper, *The Effects of Mass Communication*, Glencoe 1960
- 'Klooster- en priesterroepingen', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 30(1957), p 13-19

- G Knuvelde, 'Opstandige zonen Terugblik op de jaren twintig', in W Goddijn en G Knuvelde, *Hervorming zonder schisma Historisch-sociologische studies over de kerk van Alfrink* (Hilversum 1980), p 7-32
- A.J.F. Kobben, 'De zaakwaarnemer', in *Intermediair*, 22 april 1983
- L. Koevoets (red.), *Katholiek wetenschappelijk theologisch onderwijs in Nederland 1964-1974 Ontwikkelingen en huidige situatie*, Amersfoort 1975
- M. Kok en J. Tans, *Rome Utrecht Over de historische oorzaken van de breuk tussen de rooms-katholieke en de oud-katholieke kerken en de huidige beoordeling van die oorzaken, aangevuld met de voornaamste documenten*, Hilversum/Antwerpen 1966
- A. van Kol, *Betere zeden*, Amsterdam 1945
- G. Konrad en I. Szelenyi, *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*, Frankfurt a M 1978
- G.A. Kooy, *Het modern-Westers gezin*, Hilversum 1967
- G.A. Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in E.J. Ellemers e.a., *Nederland na 1945 Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), p 40-62
- G.A. Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland Ontwikkelingen en vooruitzichten*, Deventer 1975
- G.A. Kooy, *Het veranderende gezin in Nederland*, Assen 1957
- J. Kors, *Het vraagstuk eener eigen politieke groepering van de Nederlandse katholieken*, Helmond [1945]
- L. Kortbeek, 'Medische kolonie proclameert zelfstandigheid', in *RK Arsenblad*, 38(1959), p 119-126
- Kosmos en Oecumene*, 1(1967)-9(1975)
- G.P. Kreling, 'De weergave van het katholieke dogma', in *Antwoord op het Herderlijk Schrijven van de NII Kerk betreffende de RK Kerk* (Utrecht 1950), p 23-42
- G.P. Kreling, 'Het gesprek', in *Genade en Kerk. Studies ten dienste van het Gesprek Rome - Reformatie* (Utrecht 1953), p 9-19
- G.P. Kreling, *Het goddelijk geheim in de theologie*, Nijmegen 1939
- A. Kreykamp, 'Eenheid en eenvormigheid in de kerk', in *Het Schild*, 37(1960), p 49-57
- A. Kreykamp, 'Enkele aspecten van open en gesloten katholicisme', in *Te Elfder Ure*, 1(1953-1954), p 5-12
- A. Kreykamp, 'Hoe denken wij dat andersdenkenden over ons denken?', in *Binnenlands Apostolaat*, 7(1956), p 87-101
- R. Kuipers, *Onze parochiestructuur Een belemmering voor de zielzorg?*, Te Elfder Ure-cahier I, 2 pl 1951
- H. Kung, *Die Kirche*, Freiburg/Basel/Wenen 1967
- H. Kung, *Konzil und Wiedervereinigung Erneuerung als Ruf in die Einheit*, Freiburg 1960
- H. Kung, *Rechtfertigung Die Lehre Karl Barths und eine katholische Besinnung*, Einsiedeln 1957
- H. Kung, *Strukturen der Kirche*, Freiburg 1962
- W. Kusters, 'Situatieschets van het Nederlands katholicisme 1968 Crisis en risikerend vertrouwen', in *Riskante kerk Vijf jaar Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie* (Rotterdam/Amersfoort [1968]), p 143-178
- R.C. Kwant, *Het arbeidsbestel Een studie over de geest van onze samenleving*, Utrecht/Antwerpen 1956
- R.C. Kwant, 'De intellectueel in ons arbeidsbestel', in *Sint Adelbert*, (1957), p 113-115
- R.C. Kwant, 'De intellectueel in ons arbeidsbestel Samenvatting en reactie', in *Sint Adelbert*, (1958), p 87-92
- R.C. Kwant, *Mens en kerk*, Utrecht 1962
- R.C. Kwant, *Wijsbegeerte en ontmoeting*, Utrecht 1959
- J. van Laarhoven, 'En zal dit ons herderlijk schrijven', in *Riskante kerk. Vijf jaar PINK* (Amersfoort/Rotterdam 1968), p 11-22
- J. van Laarhoven, 'In medio Ecclesiae, het Vaticaans concilie', in *Alfrink en de kerk 1951-1976 Historische en theologische essays* (Baarn 1976), p 12-33
- I. Laeyendecker, 'Beweging vereist organisatie', in *De Bazuin*, 5 september 1986
- L. Laeyendecker, 'Het priesterambt als professie? De consequenties van een voorstel', in *Mens en Maatschappij*, 43(1968), p 35-45
- L. Laeyendecker, 'Verandering in perspectief', in *Kiezen als noodzaak Grenzen en mogelijkheden in een veranderende maatschappij* (Baarn 1984), p 27-106
- L. Laeyendecker en O. Schreuder (red.), *Religie en politiek Verkenning op een spanningsveld*, Kampen 1985

- D de Lange, 'De kerk zou uit haar eigen vel moeten springen', in *Kosmos en Oecumene*, 4(1970), p 217-221
- D de Lange, 'Laten wij de synagoge verlaten', in *Kosmos en Oecumene*, 4(1970), p 304-307
- D de Lange, 'Theologie in Actie', in *Oecumene*, 3(1964), p 65-71
- M J Langeveld, *Beknopte theoretische pedagogiek*, Groningen 1945
- J van der Lans, 'Tendenzen in de rolopvatting van de zielzorger', in *Sociologische Gids*, 15(1968), p 230-239
- De leek over het ambt Beeld en attractiviteit van het ambt van priester, broeder en zuster*, Nijmegen 1967
- H Leenen, 'Niet te geloven door Henk Suër Een correctie', in *Metamedica*, 49(1970), p 333
- B van Leeuwen, *Het gemengde huwelijk. Pastoraal-sociografisch onderzoek naar de huwelijken van katholieken met niet katholieken in Nederland*, Assen 1959
- P van Leeuwen, 'Herstel van de betrekkingen Kerken in Nederland tien jaar in gesprek met elkaar', in *Heel de kerk. Een oecumenisch werkboek* (Hilversum 1977), p 65-92
- P van Leeuwen, 'Onmacht tot christelijk belijden Kritische waardering van Pastoraal Concilie', in *Kosmos en Oecumene*, 4(1970), p 183-187
- B van Leeuwen, 'De structuur van de zielzorg sociologisch gezien (Bijdrage van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut)', in *Levende zielzorg* (Utrecht/Brussel 1954), p 107-148
- F Leist, *Liebe und Geschlecht*, Stuttgart z J (Nederlandse vertaling: *Ontmoeting der geslachten*, Nijmegen 1957)
- E Lekkerkerker, 'Geestelijke volksgezondheid en de geschiedenis van de oudheid tot heden', in *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 14(1959), p 262-284
- H Lenferink, 'De terugkeer van een katholieke eenheidspartij na de Tweede Wereldoorlog', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 10(1980), p 80-117
- Lering en Leiding*, 17(1949-1950)-31(1963)
- J Lescrauwaet, 'Bisschoppelijke gezagsuitoefening in dialoog, 1960-1970', in *Balans van de Nederlandse Kerk. Kritische evaluatie van wetenschap en praktijk* (Bilthoven 1975), p 226-245
- J Lescrauwaet, *Compendium van het oecumenisme*, Roermond 1962
- J Lescrauwaet, 'De evolutie van de Katholieke Kerk in Nederland', in *Ons Erfdeel*, 23(1980), p 28-37
- J Lescrauwaet, *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief Een fenomenologische en kritische studie*, Bussum 1957
- Leven in verandering* (vastenbrief), z p 1976
- Levende zielzorg*, Utrecht/Antwerpen 1954
- 'Het lidmaatschap van sociale organisaties', in: *KA*, 20(1965), k 989-990
- H van der Linde, *De eerste steen gelegd*, Amsterdam 1949
- H van der Linde, *De komende oecumenische kerk*, Utrecht 1956
- H van der Linde, *Rome en de Una Sancta Het oecumenisch vraagstuk en de arbeid van Rome voor de hereniging der Kerken*, Nijkerk 1947
- H van der Linde, *Wat is oecumenisch? Een onderzoek naar de betekenis van de woorden oecumene en oecumenisch*, Roermond/Maaseik 1961
- T Lindner e a, *Priesterbild und Berufswahlmotive Ergebnisse einer sozialpsychologischen Untersuchung bei der Wiener Mittelschulern*, Wenen 1963
- J Linschoten, 'Aspecten van de seksuele incarnatie', in *Persoon en wereld*, Utrecht 1953
- J Linschoten, *Idolen van de psycholoog*, Utrecht 1964
- J Linschoten, *Op weg naar een fenomenologische psychologie*, Utrecht 1959
- J Linschoten, 'De fenomenologische psychologie', in *De ontwikkeling der wetenschappen in de laatste halve eeuw* (Amsterdam 1954), p 233-253
- S M Lipset, 'Students and politics in comparative perspective', in *Daedalus*, 97(1968), nr 1, p 1-20
- S M Lipset en R B Dobson, 'The Intellectual as Critic and Rebel', in *Daedalus*, 101(1972), p 137-216
- 'Literatuur over de Nicuwe Katechismus', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 2(1972), p 129-148
- J J Loeff, 'Het ideaal van het celibataire priesterschap', in *Kosmos en Oecumene*, 1(1967), p 284-292
- J J Loeff, 'Mogelijkheden van democratie binnen de RK Kerk', in *Kerk in ontmoeting*, 2(1966), nr 4, p 14-21

- J J Loeff, 'De sociale grondrechten van de mens', in *Handelingen der Nederlandse Juristenvereniging*, 1953
- J J Loeff, *Taak en onderlinge verhouding van kerk, particulier initiatief en overheid ten aanzien van de maatschappelijke zorg*, Prae-advies voor de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk, z pl 1949
- J J Loeff, *Verhouding staat en staatsgemeenschap, mede in verband met de traditionele katholieke staatsleer* (oratie), Leiden 1955
- J J Loeff en L Verberne, *Katholicisme, Verdraagzaamheid en Democratie naar Nederlandse verhoudingen*, 's-Gravenhage 1950
- K. van de Loo (red.), *Gesprekken over psychotherapie in het licht van godsdienst en moraal*, Nijmegen 1955
- H de Lubac, *Catholicisme Les aspects sociaux du dogme*, Parijs 1938
- H de Lubac, *Corpus mysticum L'Eucharistie et l'Eglise au Moyen âge Etude historique*, Parijs 1944
- H de Lubac, *Méditation sur l'Eglise*, Parijs 1953
- J Lumeij, 'Zijn "verzuilde" c.q. katholieke diensten voor de geestelijke gezondheidszorg nog nodig?', in *Dux*, 30(1963), p 481-492
- H Luthy, 'The French Intellectuals', in G B De Huszar, *The Intellectuals, a controversial portrait* (Glencoe 1960), p 444-467
- P Luyckx, 'De veranderende houding van de Nederlandse katholieken inzake homoseksualiteit', in *Groniek*, 12(1980), p 69-75
- W Luypen, *Existentele fenomenologie*, Utrecht 1959
- W Luypen, *Fenomenologie en atheïsme*, Utrecht 1963
- Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 1(1946)-23(1968)
- F Malmberg, 'De kerk des Heren', in *Genade en Kerk. Studies ten dienste van het Gesprek Rome Reformane* (Utrecht 1953), p 266-294
- F Malmberg, *Eén Lichaam en één Geest*, Antwerpen 1958
- F Malmberg, 'Het mysterie van de katholieke leek', in *De Hoeksteen* (Roermond/Maaseik 1949), p 114-136
- F Malmberg en S Berkelbach van der Sprengel, *Wat gelooven zij? Catholicisme en Hervormd Christendom*, Amsterdam 1941
- A H Maltha, *Kort pleidooi voor de celibaatswet*, Nijmegen 1970
- A.H Maltha en H Oosterhuis, 'Is het celibaat menselijk?' *Twistgesprek*, in *Haagse Post*, 22 febr 1969
- K Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Frankfurt a M 1969 (oorspr. Bonn 1929)
- K. Mannheim, 'The Problem of the Intelligentsia an Inquiry into its Past and Present Role', in idem, *Essays on the Sociology of Culture* (Londen 1971), p 91-170
- A Manning, 'Het bevrijde zuiden' Kanttekeningen bij het historisch onderzoek', in *Bydragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 96(1981), p 184-203
- A Manning, 'Geen doorbraak van oude structuren', in *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht 1968), p 61-89
- A Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het Mandement van 1954', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 2(1972), p 138-148
- G Marcel, *Homo viator prolégomenes à une métaphysique de l'espérance*, Parijs 1944
- G Marcel, *Le mystère de l'être*, Parijs 1951
- W van der Marck, *Het Christusgeheim in de menselijke samenleving Hoofdpijnen van een christelijke ethiek*, Roermond/Maaseik 1966
- W van der Marck, *Liefde en vruchtbaarheid Actuele vragen over geboortenregeling*, Roermond/Maaseik 1964
- W van der Marck, 'Vruchtbaarheidsregeling Poging tot antwoord op een nog open vraag', in *Tijdschrift voor Theologie*, 31(1963), p 378-413
- J Maintan, *Humanisme intégral Problèmes temporels et spirituels d'une nouvelle chréenté*, Parijs 1936
- Massamedia en levensbeschouwing*, Hilversum 1971-1972, 2 delen
- B McSweeney, *Roman Catholicism The Search for Relevance*, Oxford 1980
- M Mead, *Coming of Age in Samoa*, New York 1928
- M Mead, *Male and Female A Study of Sexes in a changing World*, New York 1953
- M Mead, *Sex and Temperament in three Primitive Societies*, New York 1953
- H van der Meer, 'Het celibaat als levensstaat', in *Streven*, 22(1968-1969), p 944-950

- H van der Meer, *Theologische Ueberlegungen über die Thesis 'subjectum ordinationis est solus mas'*, pro manuscripto 1962
- A G M van Melsen, *Evolue en wijsbegeerte*, Utrecht 1964
- A G M van Melsen, 'Geloof en ongelooft in de katholieke school', in *Het Schoolbestuur*, 40(1972), p 145-154
- A G M van Melsen, *Geloof, wetenschap en maatschappelijke omwentelingen Wijsgerige beschouwingen over de crisis in de cultuur*, Baarn 1977
- A G M van Melsen, *Natuurwetenschap en techniek. Een wijsgerige bezinning*, Utrecht 1960
- A G M van Melsen, *Natuurwetenschap en wijsbegeerte*, Utrecht 1946
- A G M van Melsen, 'Oecumene', in *MemoReeks Herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven*, cahier 1 (Nijmegen 1975), p 56-59
- A G M van Melsen, *De toekomst van de katholieke school*, Heverlee [1973]
- M Merleau-Ponty, *Phenomenologie de la perception*, Parijs 1945
- A Mertens, 'Historie van de katholieke artsen en hun ethische opvattingen', in *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980), p 114-140
- A Mertens, 'De katholieke huwelijksbureaus in Nederland', in *Katholiek Artsenblad*, 41(1962), p 221-226
- R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, derde druk, Toronto 1968
- P Meijers, 'Zullen we de 'k' van katholiek laten vallen? Kanttekeningen bij een discussie', in *Conto*, 7(1973), nr 10, p 3-6
- Metamedica*, 49(1970)-54(1975)
- MGV Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 24(1969)-30(1975)
- E. Michel, *Die Ehe Eine Anthropologie der Geschlechtsgemeinschaft*, Stuttgart 1948 (Nederlandse vertaling: *Het huwelijk*, Nijkerk 1955)
- R. Michels, 'Zur Soziologie der Boheme und ihre Zusammenhänge mit dem geistigen Proletariat', in *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, 81(1932), p 801-816
- G Michonneau, *Paroisse, communauté missionnaire Conclusions de cinq ans d'expérience en milieu populaire*, Parijs 1945
- C Middendorp, 'Culturele veranderingen in Nederland 1965-1970', in *Intermediair*, 15 maart 1974
- C Middendorp, 'Nog meer culturele veranderingen in Nederland 1970-1974', in *Intermediair*, 19 mei 1975
- C P Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland, progressiviteit en conservatisme in de jaren '60 en '70*, Meppel 1979
- C P Middendorp, *Progressiveness and conservatism, the fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*, Den Haag/Parijs/New York 1978
- 'Monitum van het H. Officie over de deelname aan de oecumenische beweging', in *KA*, 3(1948-1949), k 229-232
- C Moonen, 'De parochie in een nieuwe oriëntatie', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 44(1948), p 189-196, 257-265, 289-299
- R. de Moor, 'Kerkelijke roeping in onze tijd', in *Essays en interviews over de priester* (Utrecht 1965), p 163-182
- W. Munier, 'De oecumenische beweging in een impasse?', in *Theologie en Pastoraat*, 68(1972), p 367-380
- W. Munier, 'Van de kleine naar de grote oecumene Bladerend in de tijdschriften van de 'Apologische Vereniging Petrus Canisius' en de 'Sint Willibrord Vereniging'', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 4(1974), p 99-132
- Nederlandse Katholieke Stemmen*, 41(1945)-60(1964)
- De Nederlandse priester - 1974 Ontwikkeling en perspectief* (KASKI-memorandum 199), 's-Gravenhage 1974
- J. H. Newman, *An Essay on the Development of Christian Doctrine*, Londen 1845
- De nieuwe catechismus Geloofsverkondiging voor volwassenen* In opdracht van de bisschoppen van Nederland Hilversum 1966
- De Nieuwe Mens*, 1(1949-1950)-20(1968-1969)
- G. C. van Niftrik, *Een beroerder Israëls*, Nijkerk 1948
- O. Noordmans, *Natuur en genade bij Rome*, 's-Gravenhage 1949
- J. Nota, 'Beweging in de zielzorg', in *Streven*, 4(1950-1951), p 535-538
- J. Nota, 'Onrust in de zielzorg', in *De Nieuwe Mens*, 2(1950-1951), p 47-50
- J. Nuttin, *Psychoanalyse en spiritualistische opvatting van de mens*, Utrecht 1949
- Oecumene*, 1(1962)-5(1966)

- A. Oldendorff, 'Gezinsproblemen in verband met de huidige maatschappijstructuur', in H. Fortmann e a., *Het moeilijke gezin* (Utrecht/Antwerpen 1953), p. 42-60
- A. Oldendorff, *De psychologie van het sociale leven. Bespiegelingen over de problemen der sociale werkelijkheid*, Utrecht 1953
- A. Oldendorff, 'Een psycho-sociologisch aspect van het probleem der geestelijke volksgezondheid', in: *RK Artsenblad*, 28(1949), p.201-209
- Onrust in de zielzorg*, Utrecht/Antwerpen 1950.
- H.C.J. Oomen, 'Het Veritas-dispuut 'De Pyramide' in het decennium vóór de oorlog', in: *Geloven in de wereld Een vriendenboek voor en over prof. dr. A.G.M. van Melsen* (Nijmegen/Baarn 1985), p. 33-37.
- H. Oosterhuis en P. Hoogeveen, *God is ieder ogenblik nieuw. Gesprekken met Edward Schillebeeckx*, Baarn 1982.
- T. Oostveen, *Bernard Alfrink, katholiek*, 's Hertogenbosch 1972
- 'Open Communie', in *AK*, 28(1973), k. 95-98.
- 'Openheid en geslotenheid van de katholieken in Nederland' (rapport van de Sint Willibrordvereniging), in: *Binnenlands Apostolaat*, 8(1957), p.117-163.
- 'Oproep aan allen die de oecumene willen dienen', in: *Oecumene*, 3(1964), p. 139-143.
- 'Oproep aan de leden van de KVP en al degenen die sympathiek staan tegenover een moderne volkspartij, die wortelt in de beste tradities van de Europese beschaving en denkt in het perspectief van de groeiende wereldmaatschappij', in: *Politiek Perspectief*, (1971), nr. 1, p. 86-88
- M. Oraison, *Vie chrétienne et problèmes de la sexualité*, Parijs 1952.
- Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie* (7 delen), [Amersfoort] 1967-1970, afgekort als PCNK
- Pastorale beleidslijnen voor de ambtsvervulling van de priester in Nederland*, Rotterdam [1967].
- Paulus VI, 'Humani Vitae', in: *KA*, 23(1968), k. 801-833.
- Paulus VI, 'Sacerdotalis Caelibatus', in: *KA*, 22(1967), k. 724-754.
- C.F. Pauwels, *De bekering*, Utrecht 1947.
- C.F. Pauwels, 'De gedachtenwisseling tussen katholieken en protestanten', in: *KA*, 6(1951), k. 61-66
- C.F. Pauwels, 'Tien jaar oecumenisch werk', in: *De Bazuin*, 41(1957-1958), nr. 36, p. 1.
- E. Peet, 'De rooms Katholieke Informatie Dienst Inzake Lectuur (Idil), 1937-1970', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 15(1985), p. 50-80.
- J. Peet, 'Tussen aanpassing en vernieuwing. Hoofdpijnen in de geschiedenis van het Nederlands Katholiek Vakverbond, 1963-1981', in: *Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985), p. 133-201.
- N. Perquin, *Groei naar volwassenheid*, Haarlem [1959].
- N. Perquin, *Grote kinderen zoeken ouders*, Haarlem [ca. 1957]
- N. Perquin, *Het hart van ons land*, Haarlem 1955.
- N. Perquin, *Herinnering en overpeenzing*, Roermond 1969.
- N. Perquin, 'De opvoeding voor het celibaat', in: *Verslagboek Studiedagen Ons Geestelijk Leven* (Stein 1953), p. 65-80
- N. Perquin, *Paedagogiek Bezinning op het opvoedkundig verschijnsel*, Roermond/Maaseik 1949.
- N. Perquin, 'Priesterroeping', in: *Dux*, 17(1950), p. 270-276.
- N. Perquin, 'Het vraagstuk der co-instructie', in: *Dux*, 20(1953), p. 393-409
- M. Pflieger, *Priesterlijke Existenz*, Innsbruck 1953 (Nederlandse vertaling. *Priesterlijke existentie*, 's-Gravenhage 1954).
- M. Pflieger, *Der Zölibat*, Einsiedeln 1965.
- St. Pfortner, *Triebleben und seltliche Vollendung. Eine moralpsychologische Untersuchung nach Thomas von Aquin*, Freiburg i.d. Schweiz 1958.
- Pius XI, *Casti Connubii*. Encycliek van Z.H. Paus Pius XI van 31 December 1930 over het christelijk huwelijk, Heemstede [1939].
- Pius XI, *De encycliek Divini Illius Magistri van Paus Pius XI van 31 December 1929 over de christelijke opvoeding der jeugd*, Hilversum 1939.
- Pius XI, *Encycliek over het bevorderen der ware godsdiensteenheid Mortalium Animos*, 's-Gravenhage 1928
- Pius XI, *Quadragesimo Anno*. Encycliek van Paus Pius XI van 15 Mei 1931 over het herstel der maatschappelijke orde en haar vervolmaking volgens de wet des Evangelies, Hilversum 1948.
- Pius XII, 'Menti Nostrae', in: *KA*, 5(1950), k. 937-960.

- Pius XII, *Mystici Corporis Christi* Encycliek van Paus Pius XII van 29 juni 1943 over het Mystieke Lichaam van Christus en over de vereniging die wij daarin bezitten met Christus, Hilversum 1949
- Pius XII, 'Rede tot de Fédération mondiale des jeunesses féminines catholiques', in KA, 7(1952), k 381-385
- Pius XII, *Sacra Virginitas* Encycliek van Paus Pius XII over de Godgewijde maagdelijkheid, Hilversum 1954
- Pius XII, 'Toespraak tot de verloskundigen in KA, 6(1951), k 947-950
- 'De plaats van de geestelijk adviseur in het katholieke organisatieleven', in KA, 19(1964), k 655-660
- 'De plaats van de vrouw in de pastorale dienst van de kerk', in *Biltstraat 1-2-1*, 2(1974), p 1-20
- M G Plattel, *Sociale wijsbegeerte*, deel II De mens in de maatschappij, Utrecht/Antwerpen 1964
- M A P C Poelhekke, *Het Te kort der Katholieken in de Wetenschap*, Nijmegen 1900
- W H van de Pol, *Het Christelijk dilemma Katholieke Kerk - Reformatie*, Roermond/Maaseik 1948
- W H van de Pol, *Het einde van het conventionele christendom*, Roermond 1966
- W H van de Pol, *Het getuigenis van de Reformatie*, Roermond/Maaseik 1960
- W H van de Pol, *Karakteristiek van het Reformatorisch Christendom*, Roermond/Maaseik 1952
- W H van de Pol, *De oecumene*, Roermond/Maaseik 1961
- W H van de Pol, *Het wereldprotestantsme*, Roermond/Maaseik 1956
- Politiek*, 18(1964-1965)-25(1971)
- Politiek perspectief*, 1(1971-1972)-4(1975)
- J Ponsioen, *De menselijke samenleving Wijsgerige grondslagen*, Bussum 1953
- J Ponsioen *Symboliek in de samenleving*, Utrecht 1952
- J Ponsioen en G Veldkamp, *De menselijke samenleving II Vraagstukken der hedendaagse samenleving*, Bussum 1956
- F Prakke, 'Het Gemeenebest', in *Geloven in de wereld. Een vriendenboek voor en over prof dr A G M van Melsen* (Nijmegen/Baar 1985), p 38-50
- Praktische theologie*, 1(1974)-2(1975)
- J Prick, 'In memoriam prof dr P J A Calon', in *Jaarverslag Katholieke Universiteit Nijmegen 1972-1973* (Nijmegen 1973), p 1-21 t m 1-30
- Priesterroeping en seminarie*, Haarlem 1964
- Priesterelikaat Een probleem van de kerk. Samenvatting van een empirisch onderzoek in Nederland* [Rotterdam/Amersfoort 1969]
- Raam*, (1963-1964)-(1974-1975)
- A Ramselaar, 'De crisis in de zielzorg', in *Onrust in de zielzorg* (Utrecht/Brussel 1950), p 9-20
- A Ramselaar, 'Hoe benaderen wij de intellectuelen', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 49(1953), p 231-244
- A Ramselaar, 'De verhouding van de priester en de intellectuele leek', in *De Nieuwe Mens*, 1(1949-1950), p 364-366
- 'Rapport van de Commissie Basisonderwijs, in opdracht van de Katholieke Onderwijsvereniging en het Katholiek Pedagogisch Centrum', in *School en Godsdienst*, 23(1969), p 137-150
- 'Rapport van de Commissie Katholiciteit en Godsdienstonderwijs bij katholieke scholen voor VWO-AVO', in *Katholiciteit gebundeld*, 's-Hertogenbosch 1975 (oorspronkelijk rapport 1972)
- Rapport Werkcomité Onderzoek Huwelijk en Gezin*, stencil [1960]
- 'Reflectie over het pastoraal concilie', in *Bydragen*, 31(1970), p 373-454 (themanummer)
- De reformatorische houding jegens de Rooms Katholieke Kerk en haar leden Richtlijnen, aanvaard door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1961
- W Remmling, *The Sociology of Karl Mannheim*, Londen 1975
- S Rudder 'Wat wil de "Ecclesia beweging"? De eigenlijke betekenis van deze gespreksgroepen', in *De Nieuwe Mens*, 11(1959-1960), p 240-245
- D Riesman, *The Lonely Crowd A Study of the changing American Character*, New York 1950
- H Righart, 'De ene en ongedeelde KAB, vrome wens of werkelijkheid Een historische schets van de Katholieke Arbeidersbeweging, 1945-1963', in *Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985), p 79-131
- Risikante kerk Vijf jaar Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie*, Rotterdam/Amersfoort [1968]
- Roeping*, 23(1946)-38(1962-1963)

- J Roes, 'Dux 1927-1970 Over herkomst en wording van de moderne katholieke', in *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie Een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholieke maandblad Dux, 1927-1970* (Baarn 1979), p 26-60
- J Roes, 'De eeuwvende Overgangdecennia van het Nederlandse katholicisme', in *Spiegel Historie*, 13(1978), p 771-778
- J Roes, 'Een gemankeerde emancipatie? Het 'tekort' der Nederlandse katholieken in de wetenschap sinds het einde van de 19e eeuw', in *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980), p 141-174
- J Roes, 'Een hele beweging Nederlandse katholieken van hereniging naar oecumene', in *Heel de kerk. Een oecumenisch werkboek* (Hilversum 1977), p 10-64
- J Roes, 'Katholieke arbeidersbeweging in historische banen Inleidende beschouwingen over achtergronden, fasen en aspecten', in *Katholieke arbeidersbeweging Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985), p 15-77
- J Roes, 'Het Pastoraal Concilie een experiment in kerkvernieuwing en kerkvinding', in *Katholiek Nederland na 1945 Opstellen aangeboden aan prof dr W Goddyn bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar godsdienstsociologie van de Theologische Faculteit Tilburg* (Baarn 1985), p 18-37
- J Roes, *RK Kerk Nederland 1958-1973 Een encyclopedisch overzicht*, Nijmegen 1974
- L.J. Rogier, 'Evolutie van het cultuurbegrip der Nederlandse katholieken in de Nieuwste Geschiedenis', in *Herdenken en herzien* (Bilthoven 1974), p 132-145 (oorspronkelijk in *Geneeskunst en levenshouding*, Eindhoven 1969)
- L.J. Rogier, *Een halve eeuw levens van het Thijmgenootschap, 1904-1954*, z.pl [1954]
- L.J. Rogier, *Katholieke herleving Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, 's-Gravenhage 1956
- L.J. Rogier, 'Over de na-Trentse evolutie in de zienswijze van de verhouding primaat-episcopaat en ambt-leek', in *Tijdschrift voor Theologie*, 2(1962), p 226-245
- L.J. Rogier, 'Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken', in *Terugblik en uitzicht*, deel 1 (Hilversum/Antwerpen 1964), p 653-671 (oorspronkelijk Amsterdam 1958)
- L.J. Rogier, 'Vindicamus', in *Terugblik en uitzicht*, deel 1 (Hilversum/Antwerpen 1964), p 777-792 (oorspronkelijk in *De Volkskrant*, 30 mei 1964)
- L.J. Rogier en N de Rooy, *In vrijheid herboren Katholiek Nederland 1853-1953*, 's-Gravenhage 1953
- C Romme, *Katholieke politiek*, Utrecht/Antwerpen 1953
- C Romme, 'De verklaring van de kardinaal', in *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, 7(1953-1954), p 69-71
- Rooms Katholiek Artsenblad*, 24(1945)-39(1960)
- Ruimte*, 1(1958-1959) 6(1963-1964)
- H C Rumke, *De levensstijlperken van de man*, Amsterdam 1938
- H C Rumke, *Psychiatrie*, 3 delen, Amsterdam 1954-1967
- H C Rumke, *Studies en voordrachten over psychiatrie*, Amsterdam 1943
- F Rutten, *Het domein der godsdienstpsychologie*, Nijmegen 1937
- F Rutten, 'Kan een empirische psychologie geven wat haar naam schijnt te beloven?', in *Tijdschrift voor Philosophie*, 1(1939), p 340-362
- G Ruygers, *Partijvorming Maar op welken grondslag*, Amsterdam 1945
- H Ruygers, *De beide geslachten Schetsen voor een wijsgerige sexologie*, Roermond/Maastricht 1952
- H Ruygers, 'De betekenis van de sexualiteit in de ontwikkelingsjaren', in *Dux*, 16(1942-1949), p 152-161
- H Ruygers 'Zielzorg en psychotherapie Kritische beschouwing van een document', in *Tijdschrift voor Theologie*, 5(1965), p 60-81
- H Ruygers (red.), *De Horskank-lessen over het huwelijk*, Hilversum/Antwerpen [1962]
- H Ruygers e a., *Optimale nataliteit Problemen rond geboortenregeling*, Utrecht/Antwerpen 1967
- M C Rijk, 'M G Plattel en enkele sociaal-wijsgerige ontwikkelingen in de jaren '53-'78', in *Ontwikkelingen in het sociale denken* (Baarn 1978), p 10-20
- C.J. Rijnvos, 'Maatschappijkritische herorientatie? Enigszins vrijmoedige beschouwingen van de ontwikkeling in het sociale denken bij de katholieken in Nederland', in *Ontwikkelingen in het sociale denken* (Baarn 1978), p 33-78

- Samen helpen Een poging tot vernieuwing van het maatschappelijk werk* (Rapport van de Plein groep), 's-Gravenhage 1961
- H Schelsky, *Die Arbeit tun die Anderen*, Opladen 1975
- H Schelsky, *Die skeptische Generation Eine Soziologie der deutschen Jugend*, Dusseldorf 1957
- Het Schuld*, 22(1945-1946)-38(1961)
- E Schillebeeckx, *Het ambtscelebaat in de branding Een kritische bezinning*, Bilthoven 1965
- E Schillebeeckx, 'Het apostolisch ambt van de kerkelijke hiërarchie', in *Studia Catholica*, 32(1957) p 258-290
- E Schillebeeckx, 'Het celibaat van de priester', in *Tijdschrift voor Theologie*, 5(1965), p 296-329
- F Schillebeeckx *Christus, sacrament van de Godsontmoeting*, Bilthoven 1959
- E Schillebeeckx, 'Communicatie tussen priester en leek', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 59(1963), p 210-222
- E Schillebeeckx, 'Dogmatiek van ambt en lekestaat', in *Tijdschrift voor Theologie*, 2(1962), p 258-294
- E Schillebeeckx, *Geloofsverstaan interpretatie en kritiek*, Bloemendaal 1972
- E Schillebeeckx, *Het huwelijk. Aardse werkelijkheid en heilsmysterie*, Bilthoven 1963
- E Schillebeeckx, *Jezus, het verhaal van een levende*, Bloemendaal 1974
- E Schillebeeckx, *Kerkelijk ambt Voorgangers in de gemeente van Jezus Christus*, Bloemendaal 1980
- E Schillebeeckx, 'De natuurwet in verband met de katholieke huwelijksopvatting', in *Jaarboek van het Werkgenootschap voor Katholieke Theologen in Nederland 1961* (Hilversum 1963), p 5-61
- E Schillebeeckx, 'Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek', in *Tijdschrift voor Theologie*, 8(1968), p 44-66
- E Schillebeeckx, *Op zoek naar de levende God* (oratie), Utrecht/Nijmegen 1958
- E Schillebeeckx, 'Pastoraal Concilie oók theologische beluisteren van de Nederlandse situatie Op zoek naar een fundamenteel document', in *Kosmos en Oecumene*, 1(1967), p 181-192
- E Schillebeeckx, 'Priesterschap', in *Theologisch Woordenboek* (Roermond/Maastricht 1958) k 3959-4003
- E Schillebeeckx, 'De roepingsverantwoordelijkheid van de intellectueel', in *Roeping*, 34(1958-1959), p 390-399
- E Schillebeeckx, *De sacramentele heilseconomie Theologische bezinning op St Thomas' sacramentenleer in het licht van de traditie en van de hedendaagse sacramentsproblematiek*, Antwerpen/Bilthoven 1952
- E Schillebeeckx, 'Theologische grondslagen van de lekenspiritualiteit', in *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 5(1949), p 146-166
- E Schillebeeckx, 'Theologische kanttekeningen bij de huidige priesterocrisis', in *Tijdschrift voor Theologie*, 8(1968), p 402-434
- E Schillebeeckx, S Bonting, S van Wijnbergen en J Thurlings, *Katholieke universiteit? Kritische reflexie over eigen karakter en functie van de katholieke universiteit te Nijmegen*, Bussum [1971]
- L Schlichting, 'Eenheid naar omstandigheden', in *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, 12(1958-1959), p 254-260
- T M Schoof, *Aggiornamento De doorbraak van een nieuwe katholieke theologie*, Baarn 1968
- P Schoonenberg, 'Aantekeningen over natuur en genade', in P Schoonenberg e a, *Katholicisme en geestelijke vrijheid* (Utrecht 1951), p 13-29
- P Schoonenberg, 'Einige Ueberlegungen über das Weihen sakrament, besonders über dessen sakramentales Merkmal', in *Der Priester in einer säkularisierten Welt Informationsblatt der Institut für Europäische Priesterhilfe*, 2(1968), p 51-53
- P Schoonenberg, *Het geloof van ons doopsel*, 4 delen, 's-Hertogenbosch 1955-1962
- P Schoonenberg, *Hij is een God van mensen Twee theologische studies*, 's-Hertogenbosch 1969
- P Schoonenberg, 'God concurreert niet', in *Theologie en zielzorg*, 61(1965), p 1-10
- P Schoonenberg, *God of mens Een vals dilemma*, 's-Hertogenbosch 1965
- P Schoonenberg, 'Maagdelijkheid als vereniging en gemis', in *De Nieuwe Mens*, 6(1954-1955), p 266-269
- P Schoonenberg, 'Priester en leek, leden der ene Kerk', in *Levende zielzorg* (Utrecht 1954), p 46-73
- P Schoonenberg, 'Theologie der maagdelijkheid', in *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 51(1955), p 308-320

- P Schoonenberg, 'De zoekende christologie van Ansfrid Hulsbosch', in *Tijdschrift voor Theologie*, 13(1973), p 261-287
- P Schoonenberg e a, *Katholicisme en geestelijke vrijheid*, Utrecht 1951
- O Schreuder, 'Die deprivierte Mitte', in W Weymann-Weyhe (red), *Die offene Kirche* (Dusseldorf 1974), p 234-264
- O Schreuder, 'Metamorfosen de gedaanteveranderingen van de socioloog', in *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen* (Baarn 1980), p 192-202
- O Schreuder, 'De parochie in discussie', in *De Nieuwe Mens*, 16(1964-1965), p 277-296
- O Schreuder, 'Priesterbeelden', in *Tijdschrift voor Theologie*, 5(1965), p 259-271
- O Schreuder, *Het professioneel karakter van het geestelijk ambt* (oratie), Nijmegen 1964
- O Schreuder, *Sociale bewegingen Een systematische inleiding*, Deventer 1981
- O Schreuder, 'Van kerk naar denominatie', in *Sociologische Gids*, 15(1968), 247-259
- S Seidman en B Foster, 'A graph-theoretic generalization of the clique concept', in *Mathematical Sociology*, 6(1978), p 139-154
- Sex in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1969
- Sex in Nederland Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking*, Utrecht/Antwerpen 1983
- Th Sheenan, 'On Satan & Catholic liberals', in *Commonweal*, 21 september 1984
- F Shils, 'Intellectuals', in *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, deel VII (1968), p 399-415
- E Shils, *The Intellectuals and the Powers and other Essays*, Chicago/Londen 1974
- G Simmel, 'Die Kreuzung sozialer Kreise', in id , *Soziologie* (Tubingen 1958), p 305-344 (oorspr artikel 1908)
- A Simonis, 'Brief aan alle onderwijsgeveenden', in *Het Katholieke Schoolblad*, 36(1973), p 717-718 734-735
- A Simonis, 'Enkele notities inzake katholiek onderwijs', in *Het katholieke schoolblad*, 37(1974), p 399-401
- A Simonis, 'Katholiek onderwijs Moet het nog? Mag het nog? Kan het nog?', in *Het Katholieke Schoolblad*, 37(1974), p 733-734
- E Simons, 'De wonderbaarlijke verzuling De ongewenste gevolgen van een Rooms cultuurgood', in *Intermediair*, 19(1983), nr 33, p 21-23
- E Simons, A Felling, 'De katholieke intellectuele elite 1946-1975', in *Mens en Maatschappij*, 60(1985), p 26-42
- Sint Adelbert*, (1933)-(1961)
- J Sloot, 't Herderlijk Schrijven Een sociologische analyse van de officiële documenten van het Nederlandse episcopaat, 1945-1975', in *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 9(1979), p 33-72
- FJH Smulders, 'de 'brave old world' van Anna Terruwe', in *Gawein*, 17(1968), p 71-88
- P Smulders, 'Sacramenten en Kerk Kerkelijk recht-kultus-pneuma', in *Bydragen*, 17(1956), p 391-418
- P Smulders, 'Die sakramental-kirchliche Struktur der Christliche Gnade', in *Bydragen*, 18(1957), p 333-341
- P Smulders, *Het visioen van Teilhard de Chardin, een poging tot theologische waardering*, Brugge 1962
- P Smulders, 'De Zin der Geschiedenis Recht en Onrecht van Katholieke Organisaties', in *Streven*, 8(1954-1955), p 385-395
- A Snoeck, *Biecht en psychoanalyse*, Brugge 1957
- A Snoeck, *Geesteshygiene en catholicisme*, Utrecht/Antwerpen 1932
- A Snoeck, *De psychologie van het schuldgevoel*, Antwerpen 1948
- J Spitz, 'Oecumene in impasse', in *Kosmos en Oecumene*, 4(1970), p 176-177
- C Sporken, 'Kortsluiting in het katholieke denken over huwelijk en seksualiteit', in *De Tijd*, 3 aug 1968
- C Sporken, 'De nieuwe encycliek en de gewetensvraag', in *Brabants Dagblad*, 10 aug 1968
- C Sporken, 'Vijftig jaar medische ethiek in het Katholiek Artsenblad', in *Metamedica*, 49(1970), p 395-411
- Staatkundige eenheid der katholieke Nederlanders* (Rapport van de Commissie-Van der Grinten), 's-Gravenhage 1953

- J.G. Stappers, A.D. Reijnders en W.A.J. Möller, *De werking van de massamedia. Een overzicht van inzichten* (Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid M16), 's-Gravenhage 1983.
- Statistiek van de klein- en grootseminaries 1958-1963*. Samengesteld in opdracht van het Pastoraal Instituut der Nederlandse Kerkprovincie. KASKI-memorandum 154, 's Gravenhage 1964
- Statistiek van de priesters op 1 januari 1965*. Samengesteld in opdracht van het Pastoraal Instituut der Nederlandse Kerkprovincie, KASKI-memorandum 160, 's Gravenhage 1966
- Th. Steltenpool, *Is het katholicisme totalitair?*, Heerlen 1949.
- K. Steur, *Algemeen priesterschap der gelovigen Beschouwing in het licht der nieuwe theologie*, 's-Gravenhage 1953
- K. Steur, *Dogmatisch tractaat over het sacrament van het huwelijk*, Bussum 1947.
- K. Steur, *Levende teekens van God. Een sacramentenweek*, Bussum 1946
- K. Steur, *Liefde*, 2 delen, Bussum 1947
- K. Steur, 'Nieuwe theologie en zielzorg', in: *Contact*, (1953), p. 4-36
- K. Steur, 'Over roeping, wetenschap, priesterschap, gezag', in: *MemoReeks. Herinneringen aan personen en gebeurtenissen uit het katholieke leven*, cahier 1 (Nijmegen 1975), p. 97-119
- F. Stokman en F. van Veen (red.), *GRADAP, Graph definition and analysis package User's manual* (2 delen), Amsterdam 1981.
- J. Stokman, 'Kerk, Wereld en Partij', in: *Politiek*, 19(1965-1966), p. 245-255.
- J.B. Stolte, 'Het confessionele ziekenhuis van morgen', in: *Geneeskunst en levenshouding* (Eindhoven 1969), p. 72-76.
- Ph Stouthard en G. van Tillo (red.), *Katholiek Nederland na 1945. Opstellen aangeboden aan prof.dr. W. Goddijn bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar godsdienstsociologie van de Theologische Faculteit Tilburg*, Baarn 1985.
- S. Strasser, *Fenomenologie en empirische menskunde. Een bijdrage tot een nieuw wetenschapsideaal*, Arnhem 1962.
- S. Strasser, *Das Gemut. Grundgedanken zu einer phänomenologische Philosophie und Theorie des menschlichen Gefühlslebens*, Utrecht/Antwerpen 1956.
- S. Strasser, *Het zielsbegrip in de metaphysische en in de empirische psychologie*, Nijmegen/Leuven 1950.
- C. Straver, *Een andere tijd vraagt een andere Kerk. Verslag van een peiling* (Landelijk Centrum Katholieke Actie/Nederlands Pastoraal Instituut), Hilversum/Antwerpen [1962].
- Streven*, 13(1945-1946)-14(1946-1947)
- Streven*, 7(1953-1954)-29(1975-1976).
- 'De structuurherziening van de KAB', in: *KA*, 16(1961), k. 687.
- C. Struyker Boudier e.a., *De "oude Duyn" herdacht*, Nijmegen 1987.
- C. Struyker Boudier en H. Struyker Boudier, 'Uit de geschiedenis van een wijsgerige vereniging', in: *De wijsgerige Thomas. Terugblik op het neothomisme* (Baarn 1984), p. 49-129
- H. Struyker Boudier, 's Bergbeklimmers einder. Een schets van het leven en werken van prof. dr. S. Strasser', in: *De eindige mens?* (Bilthoven 1975), p. 174-185.
- Studia Catholica*, 20(1945)-35(1960)
- H. Suër, *Niet te geloven. De geschiedenis van een pastorale commissie*, Bussum 1969.
- E. Suhard, *Essor ou déclin de l'église*, Parijs 1947 (Ned. vert. *Opbloei of verval der Kerk*, 's-Hertogenbosch 1947)
- E. Suhard, *Le sens de Dieu*, Parijs 1948 (Ned. vert. *Het Godsbesef*, Voorhout 1948)
- Taakomschrijving werkgroep 'Samenwerking van man en vrouw in de kerk', in: *Kosmos en Oecumene*, 3(1969), p. 6-8.
- F. Tellegen, 'De actuele apostolische Taak van de ontwikkelde Katholiek', in: *Streven*, 2(1948-1949), p. 281-286.
- F. Tellegen, 'Gelovig denken over de techniek', in: *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 52(1956), p. 166-197.
- F. Tellegen, 'De lotgevallen van de confessionaliteit', in: *Geneeskunst en levenshouding* (Eindhoven 1969), p. 25-35.
- F. Tellegen, 'Rome's machtsstreven of het optrekken van het roomse volksdeel', in: *Katholicisme en geestelijke vrijheid* (Utrecht 1951), p. 73-86.
- F. Tellegen, *Samen-leven in een technische tijd*, Utrecht/Antwerpen 1957.
- F. Tellegen, 'Ter nagedachtenis aan magister Albertus Carel Doodkorte OP', in: *Roeping*, 16(1937-38), p. 376-390

- F. Tellegen, 'Verdraagzaamheid en verzuiling: een verkenning', in: *Verdraagzaamheid* (Utrecht/Antwerpen 1957), p. 86-96.
- F. Tellegen, 'Welke vragen ontmoet Sint Adelbert in deze tijd?', in: *Sint Adelbert*, (1955), p. 99-106.
- 'Ten geleide', in: *Kerk en wereld. Opstellen aangeboden t.g.v. de 70e verjaardag van Prof. mr. dr J.J. Loeff* (Deventer 1973), p. VII-XII.
- A. Terruwe, *De neurose in het licht van de rationeele psychologie*, Roermond [1949].
- A. Terruwe, *De onvolkomenheid van het goede huwelijk*, Roermond/Maaseik 1958.
- A. Terruwe, *Opening van zaken*, in *usum privatum*, Nijmegen 1964.
- A. Terruwe, 'Het priesterlijk celibaat', in: *Ons Geestelijk Leven*, 33(1956-1957), p. 32-40.
- A. Terruwe, *De vrouw en haar werk*, Roermond/Maaseik 1954.
- J. Tettero en G. Dierck, 'Dertig jaar KASKI-onderzoek', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 5(1975), p. 105-143.
- Theologie en pastoraat*, 63(1967)-69(1973).
- Theologie en zielzorg*, 61(1965)-62(1966).
- W. Thomas, *The Unadjusted Girl*, tweede druk, New York 1967.
- J. Thurlings, 'Een kerk in ademnood', in: *De Bazuin*, 56(1972-1973), nr. 35.
- J. Thurlings, 'Pluralism and Assimilation in the Netherlands, with Special Reference to Dutch Catholicism', in: *International Journal of Comparative Sociology*, 19(1979), p. 82-100.
- J. Thurlings, 'De trouw aan Rome', in: *De Bazuin*, 56(1972-1973), nr. 36.
- J. Thurlings, *De wankle zuil. Nederlandse katholieken tussen assimiland en pluralisme*, Deventer 1978 (tweede druk).
- F. Thijssen, *Het godsdienstige gesprek. De grondslagen en de praktijk*, Utrecht/Antwerpen 1947.
- F. Thijssen, 'De katholieke kerk en de gescheiden broeders', in: F. Thijssen en H. van der Linde (red.), *Geloofsinhoud en geloofsbeleving. Een peiling binnen Reformatie en Katholieke Kerk in Nederland* (Utrecht 1952), p. 336-364.
- F. Thijssen, 'De oecumenische gedachte in de pastoraal', in: *Onrust in de zielzorg* (Utrecht/Antwerpen 1950), p. 150-196.
- F. Thijssen en H. van der Linde (red.), *Geloofsinhoud en geloofsbeleving. Een peiling binnen Reformatie en Katholieke Kerk in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1951.
- G. van Tillo, 'Roomsen worden weer katholiek. Impasse of doorgangsfase van het Nederlands katholicisme?', in: *Hebben de kerken nog toekomst. Commentaar op het onderzoek 'Opnieuw God in Nederland'* (Baarn 1981), p. 113-137.
- Ch. Tilly, L. Tilly en R. Tilly, *The Rebellious Century, 1830-1930*, Cambridge (Mass.) 1975.
- A. de Tocqueville, *L'Ancien Regime et la Révolution*, Parijs 1967 (oorspr. 1858).
- Toespraken, gehouden tijdens de jubileumbijeenkomst van de Katholieke Radio Omroep t.g.v. het veertig-jarig bestaan van de KRO op 15 november 1965*, Hilversum 1966.
- C. Trimbos, 'Geboortenregeling in katholiek Nederland anno 1965', in: *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid*, 21(1966), p. 8-15.
- C. Trimbos, *Geestelijke gezondheidsleer en geestelijke gezondheidszorg in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1959.
- C. Trimbos, *Gehuwd en ongehuwd*, Hilversum 1961.
- C. Trimbos, *Man en vrouw. De relatie der seksen in een veranderende wereld*, Hilversum/Antwerpen 1964.
- C. Trimbos, 'Het priesterlijk celibaat. Enige psychisch-hygiënische beschouwingen', in: *Nederlandse Katholieke Stemmen*, 51(1955), p. 320-337.
- C. Trimbos, *Samen leven in huwelijk en gezin*, Hilversum/Antwerpen 1964.
- C. Trimbos, *Zorgenkinderen. Opstellen over kinderbescherming*, Utrecht/Antwerpen 1955.
- C. Trimbos e.a., 'De katholieke huwelijksschool in Amsterdam', in: *Dux*, 22(1955), p. 285-298.
- E. Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1912.
- Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie. Een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholieke maandblad Dux, 1927-1970*, Baarn 1979.
- Tijdschrift voor Theologie*, 1(1961)-15(1975).
- J. van Ussel, *Afscheid van de seksualiteit*, Meppel 1970.
- J. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel 1968.
- J. de Valk, 'Wat staat onze eenheid in de weg?', in: *Kosmos en Oecumene*, 1(1967), p. 3-10.
- I. Vallier, *Catholicism, Social Control and Modernisation in Latin America*, Englewood Cliffs/New Jersey, 1970.

- Van rooms naar katholiek. Ontwikkelingen in de katholieke kerk in Nederland, 1960-1982, Baarn 1982
- W Veldhuis, 'Ontwikkeling in de christologie', in *Balans van de Nederlandse kerk. Kruisuche evaluatie van wetenschap en praktijk* (Bilthoven 1975), p. 14-48
- G Veldkamp, 'Christelijke organisatievormen in de veranderde samenleving', in J Weterman e a., *Mens en christen in deze tijd* (Utrecht 1957), p. 73-81
- F van der Ven, 'Jan Loeff', in *Kerk en wereld. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van de 70 ste verjaardag van Prof mr dr JJ Loeff* (Deventer 1973), p. XIII-XIX
- F van der Ven, 'Vrijheid en gebondenheid van de intellectueel', in *Sociale Wetenschappen*, 5(1962), p. 97-121
- JA van der Ven, 'Wat is pastoraaltheologie? Een analyse van het werk van Frans Haarsma', in *Toekomst voor de kerk? Studies voor Frans Haarsma* (Kampen 1985), p. 11-44
- JJM van der Ven, 'De intellectuele leek in de Kerk', in *De Nieuwe Mens*, 5(1953-1954), p. 83-90
- 'Verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten Generaal', in: *KA*, 1(1946-1947), k. 209, 3(1948), k. 237-238
- A Verkuyl, 'De zin en uitingsvormen van confessionaliteit in de geneeskunde', in: *Geneeskunst en levenshouding* (Eindhoven 1969), p. 47-56
- J Vermeulen, 'De diepere betekenis van het huisbezoek', in *Levende zielzorg* (Utrecht/Antwerpen 1954), p. 206-225
- J Vermeulen, 'Paus Pius XII over moraalproblemen', in *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, 28(1955), p. 61-68
- 'Verslag van de Algemene Vergadering op Dinsdag 1 juni 1948', in *Apologetisch Leven*, 20(1949), p. 21-28
- Verslagboek van de Priesterstudiedagen 1953*, Stein 1954
- G de Vet, 'Schriften aan de onderwijzers en onderwijzeressen van het bisdom', in *KA*, 19(1964), k. 249-260
- Een visie ter visie. Ontwerp voor een visieprogramma van het Nederlands Katholiek Vakverbond*, Utrecht z.j.
- Visies op communicatie. Denken uit de KRO bij zijn vijftigjarige bestaan*, Bilthoven 1975
- B Voets, *Bewaar het toevertrouwde pand. Het verhaal van het bisdom Haarlem*, Hilversum 1981
- C de Vogel, *Ecclesia Catholica. Redelijke verantwoording van een persoonlijke keuze*, Utrecht/Brussel 1946
- F van Voorst tot Voorst, 'Adelbert en de toekomst', in *Sint Adelbert*, (1960), p. 113-122
- F van Voorst tot Voorst, 'Jaarrede 1957', in *Sint Adelbert*, (1957), p. 131-135
- F van Voorst tot Voorst, 'Kanttekeningen rond de eenheid', in *Sint Adelbert*, (1954), p. 26, 59-60, 87-89
- F van Voorst tot Voorst, 'De katholieke intellectueel in deze tijd', in *Sint Adelbert*, (1954), p. 99-103
- F van Voorst tot Voorst, 'Wij en deze tijd', in *Sint Adelbert*, (1956), p. 131-135
- H Vorgrimler, *Karl Rahner verstehen. Eine Einführung in sein Leben und Denken*, Freiburg/Basel/Wenen 1985
- J van Vugt, *Godsdienst en kerk in Nederland. Een geannoteerde bibliografie*, Nijmegen/Baarn 1981
- Vijf jaar kerkontwikkeling in Nederland 1967-1971*, Rotterdam/Amersfoort [1972]
- 5 Jaren Centraal Adviesbureau voor Priesters en religieuzen*, Amersfoort 1972
- J Walgrave, 'Het uur van de intellectuele leek in de kerk', in *Kultuurleven*, 14(1947), p. 18-37
- A.R. van de Walle, 'Theologie over de werkelijkheid. De betekenis van het werk van Edwaard Schillebeeckx', in *Tijdschrift voor Theologie*, 14(1974), p. 463-490
- C Waxman (red.), *The End of Ideology Debate*, New York 1968
- M Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1973
- M Weber, '"Kirchen" und "Sekten" in Nordamerika. Eine Kirchen- und Sozialpolitische Skizze', in *Christliche Welt*, 10(1906), p. 558-562, 577-583
- M Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, vijfde druk, Tübingen 1976 (oorspr. 1921)
- M Weitlauff, '"Modernismus" als Forschungsproblem', in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 93(1983), p. 312-344
- V Welten, *Jeugd en emancipatie. Een voorstudie voor een empirisch onderzoek*, Bilthoven 1973
- Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving*, Hilversum 1960-1963, 5 delen

- G. Wentholt, *Een arbeidersbeweging en haar priesters. Theologische veronderstellingen en pastorale bedoelingen met betrekking tot de katholieke arbeidersbeweging in Nederland (1889-1979)*, Nijmegen 1984.
- H. Westhoff, *Huwelijk en huisgezin. Een onderzoek naar de katholieke opvattingen over huwelijk en huisgezin in het gelijknamige tijdschrift, 1929-1971*, doctoraalscriptie, Nijmegen 1974.
- J. Weteman, 'Het algemene en het confessionele in het maatschappelijk werk', in: *Dux*, 27(1960), p. 182-192.
- B. Willems, *De verlossing in kerk en wereld*, Roermond/Maaseik 1967.
- L. Winkeler, 'Emancipatie en kerkverlating', in: *De Bazuin*, 30 maart 1934.
- L. Winkeler, 'Het gebruik van handboeken op Nederlandse priesteropleidingen, 1850-1967', te verschijnen in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 17(1987).
- L. Winkeler, 'Neothomisme en emancipatie. Verkenningen rond een hypothese', te verschijnen in: *De praktische Thomas* (Hilversum 1987).
- L. Winkeler, 'Verdringing van de moraal. De discussie rond het proefschrift van mevr. dr. A.A.A. 'Terrauwe'', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 10(1980), p.118-134.
- H. Witte, 'Verschil in geloven binnen één kerk. Pluraliteit van geloofsverwoording als ecclesiologisch probleem', in: *Tijdschrift voor Theologie*, 23(1983), p. 359-380.
- J.L. Witte, 'Die Katholizität der Kirche. Eine neue Interpretation nach alter Tradition', in: *Gregorianum*, 42(1961), p. 193-241.
- J.L. Witte, *Het probleem individu - gemeenschap in Calvijns geloofsnorm*, 1949.
- L. Wust, *KRO. De toekomst als uitdaging*, Hilversum 1969.
- Wij in huwelijk en gezin*, 29(1963)-37(1971).
- H.R. Wijngaarden, *Hoofdproblemen der volwassenheid*, Utrecht 1952.
- J.M. Yinger, *Religion, Society and the Individual*, New York 1957.
- F. Znaniecki, *The social Role of the Man of Knowledge*, New York 1940.

Register van namen

Toelichting:

In dit register zijn de namen opgenomen van personen en instellingen die in de tekst voorkomen. De personen die deel uitmaken van de onderzoeksgroep zijn allen opgenomen, ook als zij verder in de tekst niet bij name worden genoemd. Aan hun namen zijn enkele summiere biografische gegevens toegevoegd die betrekking hebben op onderzoeksthema's en -periode. Indien er in de loop van de onderzochte periode wijziging kwam in het gebruik van voorletters, orde-aanduiding en dergelijke, zijn de oudste aanduidingen steeds tussen vierkante haken geplaatst.

- Aalberse, mr. P.J.M. (1910-), jurist, advocaat/procureur te 's-Gravenhage 1935-1968, voorzitter KVP 1962-1968, lid Tweede Kamer (KVP) 1963-1969, lid Raad van State 1969-heden, secretaris Raad van Overleg en Kath. Maatschappelijk Beraad 1956-1962, secretaris/vice-voorzitter Sint Adelbert 1939-1961 138-139
- Abbink, drs. G.A.M. (1924-), priester, kerkhistoricus, professor groot-seminarie Rijsenburg 1957-1967, medewerker KTHU 1967-heden 145
- Actiegroep Wereldkerk 257
- Actio Catholica* (tijdschrift) 253
- Adam, A. 183
- Adam, K. 183
- Adelbert 56, 69, 80, 241, 244, 264
- Adelbert* (tijdschrift) 241
- Akker, N.K. van den 245
- Albering, dr. L.A.H. (1904-1972), neerlandicus, directeur Partijbureau KVP 1947-1957, directeur vormingscentrum KVP 1950-1968, secretaris KVP 1946-1963, lid Tweede Kamer (KVP) 1956-1969 137-139
- Albregts, prof.dr. A.H.M. (1900-1980), econoom, hoogleraar Kath. Economische Hogeschool Tilburg 1949-1951/1952-1970, minister 1951-1952, secretaris AKWV 1945-1951, voorzitter Raad van Overleg 1960-1966 138
- Alexander II, tsaar 36
- Alfrink, [prof.]dr. B.A. (1900-), kardinaal, oud-testamenticus, hoogleraar KU Nijmegen 1945-1951, aartsbisschop van Utrecht 1955-1976, voorzitter Radboudstichting 1951-1961, voorzitter PINK 1969-1972 60, 81, 83, 136, 146, 189-190, 228, 235, 237, 255-257, 263, 271-272, 277-278, 288-289, 291-293, 295, 298-300

- Alg. RK Ambtenarenbond 89
- Aloysiuscollege, 's-Gravenhage 97
- Alting von Geusau, jhr.prof.mr. F.A.M. (1933-), lector/hoogleraar Kath. Economische Hogeschool Tilburg 1961-heden, directeur John F Kennedy-Institute te Tilburg 1966-heden, voorzitter Academische Leken Missie Actie 1960-1963
- Alting von Geusau, jhr.dr. L.G.M. (1925-), [priester], oecumenisch gedelegeerde bisdom Groningen 1956-1962, directeur DO-C/I-DOC te Rome 1962-1972 129, 145
- Ambo, uitgeverij 254
- Anciaux, P.M.Th. 183
- Anderson [op], drs. [L.]C.G. moraaltheoloog, lector Albertinum te nijmegen 1958-1963, werkzaam op het Ministerie van Justitie 1963-1979
- Andriessen, mr. F.H.J.J. (1929-), Jurist, directeur Kath. Instituut voor Volkshuisvesting 1951-1974, lid Tweede Kamer (KVP) 1967-1977
- Angelicum, Rome 99
- Annalen van het Thijmgenootschap* (tijdschrift) 113, 135-136
- Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 139
- Apeldoorn, klein-seminarie 97, 145
- Apologetisch Leven* (tijdschrift) 246
- Apologetische Vereniging Petrus Canisius (AVPC) zie: Sint Willibrord Vereniging
- Apostolaat des Gebeds 271
- Apostolaat der Hereniging 271
- Ariens, dr. A.A. (1910-1971), priester, filosoof, professor groot-seminarie Rijsenburg 1938-1967, geestelijk adviseur Ned. Kath. Ondernemers Verbond 1948-1971 263-264
- Ariens, A.M.A.J. 52
- Arnolds, drs. A.L.M. (1913-), econoom, adjunct-directeur A.C. de Bruyn-Instituut 1959-1963, directeur Wetenschappelijk Bureau NKV 1966-1978 225-226, 302
- Aron, R. 11
- ARP zie: Anti-Revolutionaire Partij
- Asselbergs, prof.dr. W.J.M.A. (1903-1968), pseudoniem: Anton van Duinkerken, letterkundige, hoogleraar RU Leiden 1940-1952, KU Nijmegen 1952-1968 135, 138, 224
- Assumptionisten, Congregatie der (AA) 97
- Audet, J.P. 180
- Augustinianum, Eindhoven 98
- Augustijnen, Orde der (osa) 96, 98
- AVPC (Apologetische Vereniging Petrus Canisius) zie: Sint Willibrord Vereniging

Baas, mr. L.C. (1920-1976), jurist, voorzitter Landelijk Centrum voor Kath.
 Actie 1958-1967, directeur NPI 1959-1963, directeur De Horstink 1965-1968
 57, 123-124, 126, 138-140, 162, 242-243, 269-270, 282, 284, 288
 Balthasar, H.U. von 179, 185
 Banning, W. 176
 Barendse op, prof.dr. [Chr.]B.A.M. (1906-1977), filosoof, lector studiehuis op
 te Zwolle 1932-1950, hoogleraar GU Amsterdam 1951-1973 243, 309
 Bartels, dr. A.J.H. (1915-), econoom, directeur KNBGG 1952-1963,
 staatssecretaris 1963-1965 112, 122, 124-125, 145, 165, 265-266
 Barth, K. 170, 175-176, 185
 Bataafse Republiek 52
De Bazuin (tijdschrift) 248, 255-256
 Bea SJ, A. 94, 191
 Beaufort OFM, D. 263
Beatrijs (weekblad) 68, 258
 Beauvoir, S. de 181
 Beeck SJ, dr. F.J. van (1930-), dogmaticus, sinds 1968 werkzaam in de
 Verenigde Staten 208, 221
 Beekvliet, gijzelaarskamp 72, 79
 Beel, mr. L.J.M. (1902-1977), jurist, minister 1945-1948, 1951-1956, 1958-1959,
 hoogleraar KU Nijmegen/Kath. Economische Hogeschool Tilburg 1949-1951,
 lid Raad van State 1959-1972, voorzitter Landelijk Sociaal-Charitatief
 Centrum
 Beemer, drs. Th.C.J. (1927-), priester, moraaltheoloog, professor
 groot-seminarie Warmond 1956-1966, lector KU Nijmegen 1965-heden
 130-133, 167-168, 279, 281, 285
 Beets, N. 174
 Bekkers, W. 53-54, 58, 62, 69, 190, 220, 227, 248, 268, 271
 Benda, J. 11, 334
 Bender op, prof.dr. L.W.M.P. (1894-1975), kerkjurist, moraaltheoloog, lector
 studiehuisen op te Huissen en Nijmegen 1924-1933, hoogleraar Angelicum
 te Rome 1933-1965
 Berg, I.J.M. van den 159
 Berg, J.H. van den 174
 Berger, dr. L.H.M. (1899-1980), psycholoog, werkzaam op het Ministerie van
 Justitie afd. Rijkstucht- en Opvoedingswezen 1945-1960
 Berger, prof.dr. W.J. (1919-), priester, psycholoog, psycholoog/zielzorger Van
 der Hoevenkliniek te Utrecht 1955-1963, lector/hoogleraar KU Nijmegen
 1968-1985, voorzitter Kath. Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid
 1976-heden 124, 126, 248, 273
 Bering, D. 22
 Berkelbach van der Sprenkel, S.F. 168, 245
 Berkouwer, G.C. 175-176
 Betuwse kring 73, 245

- Beysens, J.Th. 159
- Biesheuvel, B. 85
- Bilsen oFM, dr. [B.]Th.J.C. van (1913-), kerkjurist, redactiesecretaris *De Nieuwe Mens* 1949-1967, lector studiehuis oFM te Wychen 1943-1964, generaal-definitior oFM 1967-1973, officiaal aartsbisdom Utrecht 1973-1980 141, 162, 225
- Binnenlands Apostolaat* (tijdschrift) 76
- Binswanger, L. 181
- Bisschoppelijke Beheers en Beleids Kommissie (BBK) 305, 325
- Bisschoppelijk College, Roermond 98
- Bless, H.J.F.M. (1902-1973), priester, zielzorger psych. inrichting Voorburg te Vught 1930-1947, pastoor 1947-1972, geestelijk adviseur kcv 1946-1961, voorzitter Commissie Pastoraal en Psychohygiëne 1954-1967 122, 125, 248
- Bless SJ, dr. W.J.P.M. (1907-1974), medewerker/directeur Katechetisch Centrum Canisianum 1949-1955, directeur HKI 1955-1968, hoofdredacteur *Verbum*, hoofdredacteur *School en Godsdienst* 268-269
- Bluyssen, J. 190
- Boelaars CSSR, prof.dr. H.A.B.M. (1907-1983), moraaltheoloog, professor studiehuis CSSR te Wittem 1935-1965, hoogleraar Academia Alfonsiana te Rome 1965-1982, secretaris NPI 1959-1963, redacteur *Nederlandse Katholieke Stemmen* 1947-1965 243, 253, 270, 273
- Boelens SJ, dr. W.L. (1925-), oecumenicus, staflid Diocesaan Pastoraal Centrum Groningen 1967-heden
- Bogaers, drs. P.C.W.M. (1924-), econoom, adviseur KAB 1957-1963, minister 1963-1966, lid Tweede Kamer (KVP) 1959-1963, voorzitter PPR 1968 145
- Bon, F. 30
- Bond van Kath. Kiesverenigingen 52
- Bonhoeffer, D. 185
- Bonifaciuslyceum, Utrecht 98
- Borgert CSSR, dr. H.Fr.Th. (1912-), dogmaticus, professor studiehuis CSSR te Wittem 1949-1967, medewerker HTP, voorzitter Volksmissie-comité, voorzitter Milieu-missie
- Bossche kring 73-75, 245
- Bots SJ, J. 12, 309, 322, 331
- Botte OSB, B. 179
- Boulard, F. 179
- Bouman, prof.dr. C.A. (1911-), liturgist, lector/hoogleraar KU Nijmegen 1959-1981 129-132
- Bours, Th. 271
- Boven, mr. P.H.M. van (1913-), jurist, penningmeester/voorzitter AKWV 1953-1970, voorzitter NCW 1970-1975, president-curator Kath. Hogeschool Tilburg 1964-1973 144

- Boxtel, prof.dr. J.J.P. van (1911-1972), priester, filosoof, professor
groot-seminarie Haaren 1940-1948, lector/hoogleraar ku Nijmegen
1948-1972 164, 207
- Brabant Pers 281
- Brand, P. 254
- Braun oFM, drs. [D.]J.C.G. (1925-), dogmaticus, lector studiehuis oFM
1955-1967, staflid Gemeenschappelijk Pastoraal Instituut te Amsterdam
1967-1970, medewerker КТНА 1967-heden 209, 281, 283
- Breman-Schouten, L. 245
- Bremer, drs. B.J.G. (1924-), psycholoog, stafmedewerker KNBGG/NCGV,
voorzitter Centrum Kath. mov's 1965-1972 123, 145
- Bremer, prof.dr. J.J.C.B. (1928-), arts, psychiater, hoofd afd. klinische
psychologie St. Ursulakliniek te Wassenaar, voorzitter Centrum Kath.
Huwelijkbureaus 1962-1972, voorzitter NCGV 1973-
- Brentjens, drs. H.J.H. (1926-), [priester], psycholoog, cursusleider militair
vormingscentrum Waalheuveel 1956-1962, aalmoezenier Diocesaan Instituut
voor Jeugdzorg bisdom Roermond 1962-1968, hoofd afd. jeugdzaken
Ministerie van CRM 1968-1975, docent KMA 1975-heden 124, 248
- Breukers, mevr.dr. E.M.J. (1912-), psycholoog, als zodanig verbonden aan
diverse inrichtingen 1948-1978 144
- Brillenburger Würth, G. 174
- Brom, prof.dr. G. (1882-1959), neerlandicus, hoogleraar ku Nijmegen
1923-1952, voorzitter Thijmgenootschap 1945-1949 133, 135, 168, 221
- Brongersma, mr. E. (1911-), jurist, advocaat, voorzitter KWG 1946-1947, lid
Eerste Kamer (PvdA) 1946-1950, 1963-1971, medewerker ku Utrecht
1960-1967 138, 203, 224-225
- Brouwers, J. 255
- Bruyn, A.C. de 80, 263
- Bruyn, drs. L.P.J. de (1938-), politicoloog, medewerker ku Nijmegen, lid
partijbestuur KVP
- Brym, R. 33, 36, 39, 44
- Buber, M. 182
- Bultmann, R. 185
- Bunnik, drs. R.J. (1932-), priester, anglicist, leraar klein-seminarie Apeldoorn
1964-1973, pastor 1973-heden 145, 162-163, 208-209, 212-213, 215,
256-257, 283
- Buren, P. van 180
- Burnier, M.A. 30
- Buys CSSR, dr. L. (1896-1953), moraaltheoloog, professor studiehuis CSSR te
Wittem 1928-1947, generaal CSSR 1947-1953, redacteur *Nederlandse
Katholieke Stemmen* 1936-1947 167

- Buytendijk, prof.dr. F.J.J. (1887-1974), fysioloog, lector/hoogleraar RU Groningen 1925-1946, RU Utrecht 1947-1961, voorzitter KCV 1948-1974 65-66, 71, 122, 125-126, 135-136, 163-165, 168, 171, 174-175, 216, 219, 247, 257
- Callier, A. 262
- Calon, prof.dr. P.J.A. (1905-1973), psycholoog, hoogleraar KU Nijmegen 1951-1971, voorzitter Kath. Ziekenhuisraad 1954-1955 125-126, 135-136, 144, 166, 217-218, 220
- Calvijn, J. 170
- Canisiuscollege, Nijmegen 97
- CAPER zie: Centraal Adviesbureau voor Priesters en Religieuzen
- Capucijnen, Orde der (OFMCap) 96
- Carmelieten, Orde der (OCarm) 96
- Carolus Magnus, Nijmeegs Studentencorps 144
  - dispuut De Gong 145
  - sociale studieclub 144
  - theologische club 145
- Carp, prof.dr. E.A.D.E. (1895-1983), psychiater, hoogleraar RU Leiden 1930-1965 125-126, 166, 207, 218
- CDA zie: Christen-Democratisch Appèl
- Centraal Adviesbureau voor Priesters en Religieuzen (CAPER) 58, 249
- Centrum voor Kath. Huwelijksbureaus 124
- Centrum voor Kath. Medisch-Opvoedkundige Bureaus 123-124
- Centrum voor Kath. Psychiatrische Voor- en Nazorgdiensten 123-124
- Centrum voor Staatskundige Vorming (CVS) 80, 113, 139
  - commissie-Van der Grinten 81, 224
- Chamuleau, W. 287-289
- Chenu OP, M.-D. 179
- Chomsky, N. 11
- Chorus, prof.dr. A.M.J. (1909-), pedagoog, psycholoog, lector KU Nijmegen 1945-1947, hoogleraar RU Leiden 1947-1979, voorzitter Federatie van Instellingen voor Ongehuwde Moeders FIOM 1966-1972 126, 144, 166, 243
- Christelijk-Historische Unie (CHU) 139
- Christelijk Nat. Vakverbond (CNV) 82, 89
- Christelijk Ondernemersverbond 89
- Christen-Democratisch Appèl (CDA) 86, 137
- Christofoor* (tijdschrift) 80
- CHU zie: Christelijk-Historische Unie
- CNV zie: Christelijk Nat. Vakverbond
- Coleman SJ, J.A. 13, 236, 261-263, 267
- Colson, J. 179
- Commissie Samenwerking Apostolaten 271
- Comité tot Bekering van Nederland 169

- Comte, A. 36
- Concilium* (tijdschrift) 129, 131, 254
- Conférence Catholique pour les Questions Oecuméniques 74, 246
- Congar op, Y.M.-J. 162, 179, 184-185
- Congregatie voor de Geloofsleer 231
zie ook: Heilig Officie
- Contactraad voor het Kath. Onderwijs 87
- Cornelissen, mr. A.J.M. (1902-1981), jurist, bibliothecaris KU Nijmegen 1927-1941, wetensch. adviseur Kath. Jeugdbeweging 1949-1956, adviseur Ministerie van O.K. en W. 1956-1967
- Cornelissen op, prof.dr. [L.]H.P.A. (1906-1976), moraaltheoloog, lector studiehuis op te Nijmegen 1936-1954, medewerker/hoogleraar KU Nijmegen 1954-1972 207, 217
- Coser, L.A. 16
- Couwenberg, mr. S.W.C.I.M. (1926-), jurist, adjunct-directeur Oost-West Instituut 1963-1973, voorzitter Democratisch Centrum Nederland 1966-1972 85, 171, 207, 225
- Cox, H. 180, 182, 185
- Culemborg, klein-seminarie 97
- Cullmann, O. 185
- Daniélou sj, J. 179
- Dekker & Van de Vegt, uitgeverij 254
- Dekkers, J. 283
- Delfgaauw, prof.dr. B.M.I. (1912-), filosoof, hoogleraar RU Groningen 1961-1982 134, 159, 203, 224, 258
- Delfgaauw, dr. J.G.M. (1915-1982), econoom, medewerker Centraal Planbureau, docent Kath. Sociale Academie te 's-Gravenhage, redacteur *Sint Adelbert* 1953-1968
- Dellepoort, dr. J.J. (1910-1979), priester, socioloog, medewerker KASKI 1950-1960, directeur Europa-seminarie 1960-1970 57, 162
- Diepen, A. 262
- Dobson, R. 39
- Dodewaard, J. van 56
- Dominicanen, Orde der (op) 96, 98, 132, 146, 239
- Dominicuscollege, Nijmegen 98
- Doodkorte op, A.C. 159
- Doorn, mr. H.W. van (1915-), jurist, substituut-officier van justitie 1951-1961, partijvoorzitter KVP 1954-1962, voorzitter KRO 1961-1973, minister 1973-1977 88
- Doorn, J.J.A. van 176
- Doornik msc, dr. N.G.M. van (1898-1984), classicus, leider Una Sancta 's-Gravenhage 1945-1961, hoofdredacteur *De Vragende Mens* 1953-1970 132, 169, 217-219

- Dresen-Coenders, mevr.drs. H. (1920-), psycholoog, medewerkster Hoogveld-Instituut 1949-1953, hoofdredactrice *Dux/Jeugd en Samenleving* 1968-1980 66, 144-145, 248, 273
- Dreyfus, A. 21-22
- Duinkerken, Anton van zie: Asselbergs, W.J.M.A.
- Dux* (tijdschrift) 65-68, 123, 125, 157, 160, 167, 174, 248, 254-255
- Duynstee, prof.mr. F.J.F.M. (1914-1981), jurist, hoogleraar KU Nijmegen 1945-1981 80
- Duynstee CSSR, prof.dr. W.J.A.J. (1886-1968), moraaltheoloog/jurist, professor studiehuis CSSR te Wittem 1921-1927, hoogleraar KU Nijmegen 1928-1956, geestelijk adviseur KCV 1930-1942 64, 67, 166-167
- Dijkhuis, prof.dr. J.J. (1921-), psycholoog, medewerker psych. inrichting St. Willibrordus te Heiloo 1947-1971, hoogleraar RU Leiden 1971-heden, hoofdredacteur *Dux* 1960-1964 123, 145, 219, 248
- Dijnselburg, groot-seminarie 239
- Ecclesia* (tijdschrift) 243
- Ecclesia-beweging 62, 243, 319
- Ecclesia-groepen zie: Ecclesia-beweging
- Eenheidsvakcentrale 82
- Eisenstadt, S.N. 33
- Ellemers, J. 249
- Ellerbeek SJ, dr. J.P.W. (1908-1987), psycholoog, professor studiehuis SJ te Nijmegen 1943-1947, voorzitter Hoogveld-Instituut 144, 218
- Emden Boas, C. van 175
- Erikson, E.H. 181
- Ernst, H. 76, 88
- Eyden, drs. R.J.A. van (1927-), [priester], dogmaticus, medewerker KTHU 1967-heden 145, 208, 212-213, 283, 299-300, 304
- Eysink, prof.dr. A.H. (1923-), priester, kerkjurist, professor groot-seminarie Rijsenburg 1956-1967, hoogleraar KTHU 1967-heden 145, 263, 273, 280
- Faller, A. 183
- Feron, F. 81, 264
- Feuer, L. 22
- Fidentius OFMcap., pater 302-303
- Fiolet [OFM], [prof.]dr. [A.]H.A.M. (1920-), oecumenicus, lector studiehuis OFM 1959-1963, studiesecretaris SWV 1963-1970, secretaris Raad van Kerken 1970-1985, hoogleraar KTHA 1968-1973 111, 129-133, 170-171, 208, 222, 268, 283-285, 293
- Fortmann, prof.drs. Herman J.H.M. (1904-1968), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie Rijsenburg 1935-1968, hoofdredacteur *Nederlandse Katholieke Stemmen* 1946-1966 133, 146, 157-158, 243, 248, 256, 258, 263-264, 269, 271, 282

- Fortmann, prof.dr. Han M.M. (1912-1970), priester, psycholoog, aalmoczenier
Kath. Jeugdraad 1947-1956, hoofdredacteur *Dux* 1947-1960, hoogleraar KU
Nijmegen 1956-1970 65-66, 71, 122, 124-126, 144-145, 160-161, 165-166,
171, 207, 217, 219, 248, 258, 273
- Franciscanen, Orde der (OFM) 96, 98, 239
- Freud, S. 181
- Fromm, E. 181
- G-3 (tijdschrift) 68, 175, 248, 256
- Galen ocarm., drs. A.J.B. van (1912-), pastoraalpsycholoog, professor
studiehuis ocarm. 1942-1952, lid van vele commissies m.b.t.
priesteropleiding en het religieuze leven 104, 111, 123, 127, 130-133,
273, 283
- Gamson, E. 11
- Gardeil op, A. 185
- Garrigou-Lagrange op, R. 185
- Gebattel, V.E. von 180
- Geest en Actie* (tijdschrift) 243
- Geiger, Th. 26-27
- Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam 99, 145
- Gemmeke ocarm., M. 281
- Generale Synode der NH Kerk 74-75, 191
- Gereformeerde Kerken 75
- Gielen, prof.dr. J.J. (1898-1981), pedagoog/filoloog, inspecteur LO 1938-1946,
minister 1946-1948, hoogleraar KU Nijmegen 1949-1968, lid Eerste en
Tweede Kamer (KVP) 1948-1949, 1956-1966, vice-voorzitter KVP 1964-1969,
hoofdredacteur *Opvoeding* 1951-1960 225-226
- Gier MSC, dr. G.C.M. de (1910-), dogmaticus, professor missiehuis MSC te
Stein 1937-1955, provinciaal MSC 1954-1963, secretaris/voorzitter SNPR
1958-1963 132, 136, 253, 273
- Goddijn, prof.dr. H.P.M. (1926-), medewerker/lector RU Leiden 1963-1970,
hoogleraar KTHA 1970-heden
- Goddijn OFM, prof.dr. W.J.J.O. (1921-), socioloog, medewerker KASKI
1952-1963, directeur PINK 1963-1972, secretaris Pastoraal Concilie
1966-1970, hoogleraar Theol. Faculteit Tilburg 1972-1985 12, 83, 104,
161, 172, 257, 272, 276, 282, 290-291, 302-303, 305, 320-321
- Goeij, dr.ir. H.J.A. de (1908-), ingenieur, adjunct-directeur/directeur uitgeverij
De Spaarnestad 1946-1973 258-259, 282, 295, 334
- Gramsci, A. 27-31, 101
- Gregoriana, Rome 99, 170
- Grinten, prof.mr. W.C.L. van der (1913-), staatssecretaris 1949-1951, hoogleraar
Kath. Economische Hogeschool Tilburg 1951-1957, KU Nijmegen 1957-1982
135, 144
- Groenendijk, P. 248

- Groot, prof.dr. J.C. (1908-), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie Warmond 1937-1960, rector KTHA 1967-1978, voorzitter swv 1960-1972, voorzitter kbs 1962-1965 74, 104, 111, 128-132, 146, 170, 221, 245-246, 257, 268, 271, 275, 277-278, 283-284, 291-293, 299
- Groot op, J.V. de 159
- Grossouw, prof.dr. W.K.M. (1906-), [priester], nieuw-testamenticus, professor groot-seminarie Haaren 1936-1953, hoogleraar ku Nijmegen 1947-1977 126, 128-130, 133, 136, 157, 162, 167, 224, 248, 259, 269, 273, 281
- Grijs, prof.dr. F.J.A. de (1931-), priester, dogmaticus, adviseur kro 1959-1962, professor groot-seminarie Rijsenburg 1966-1967, hoogleraar KTHU 1967-heden 177-179, 182, 185-186
- Guardini, R. 177-179, 182, 185-186
- Gymnasium Immaculatae Conceptionis, Venray 98
- Gijsen, J. 54, 61-62, 134, 296, 305, 326
- Haarsma, prof.dr. F. (1921-), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie Rijsenburg 1962-1964, lector/hoogleraar ku Nijmegen 1964-1985, voorzitter swv 1974-1978 104, 111, 127-133, 145, 158, 163, 208-212, 225, 248, 257-258, 263, 268-269, 271, 273, 281, 285, 287, 289, 291, 293, 299-300
- Halkes, mevr.drs. C.J.M. [Govaart-] (1920-), neerlandica/theologe, directrice Opleidingscentrum voor pastorale werkers Maartenshof 1965-1968, medewerkster/ hoogleraar ku Nijmegen 1970-1986, presidente RK Vrouwendispuut 1962-1967 132, 134, 220, 281, 300, 304
- Hanssen, A. 81, 264, 283
- Häring CSSR, B. 183
- Heek, F. van 174, 176
- Hegel, F. 36
- Heggen, prof.dr. F.J. (1930-), priester, moraaltheoloog, professor groot-seminarie Roermond 1960-1968, hoogleraar Hogeschool voor Theologie en Pastoraat 1967-heden
- Heidegger, M. 181
- Heilig Officie 66, 73, 157, 166, 190, 193
- Hemert SJ, G. van 269
- Hentzen OFM, dr. C.J.P.W.J. (1882-1965), filosoof/socioloog, pastoor te Delft 1946-1954, gardiaan studiehuis OFM te Nijmegen 1955-1958, assistent-zielzorger te Haarlem 1958-1961, geestelijk adviseur Kath. Werkgeversvereniging 1938-1955
- Herberichs, C. 281
- Hessen, prof.dr. J.S. van (1916-), socioloog, hoogleraar ru Utrecht, voorzitter Landelijke Kath. Raad voor Huwelijks- en Gezinspastoraal 1968-1971 124, 165
- Heugten SJ, dr. J. van (1890-1963), literair criticus, studentenpastor te Amsterdam 1929-1956, moderator Unie van Kath. Studentenverenigingen 1947-1956, hoofdredacteur *Boekenschouw* 1927-1955, hoofdredacteur *Streven* -1948, 1956-1963

- Hildebrand, D. von 180
- Hiltner, S. 180
- HKI zie: Hoger Katechetisch Instituut
- Hoefnagels SJ, prof.dr. H.J.M. (1922-), socioloog, hoogleraar studiehuis SJ te Nijmegen 1959-1968, hoogleraar KU Nijmegen 1969-1987
- Hoegen, dr. A.W. (1902-1972), priester, moraaltheoloog, rector te Amersfoort 1945-1965, voorzitter Nat. Commissie voor Huwelijksvoorlichting 1948-1966 123, 125, 146, 162, 167, 218, 248, 265
- Hoekendijk, J.C. 173, 176
- Hoeksteenwerk 73
- Hoeven, J. van der 253
- Hofstadter, R. 22
- Hofstee, E.W. 174
- Hoger Katechetisch Instituut (HKI) 157, 268-269, 324
- Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (HTP) 61-62
- Holt, dr. J.G.H. (1898-1964), gynaecoloog/sexuoloog, particuliere praktijk te Bilthoven 1945-1964
- Hoogveld-Instituut 123, 126, 160, 166, 247
- Hooijdonk, prof.dr. P.G. van (1928-), priester, professor groot-seminarie Dijnslburg 1958-1967, hoogleraar-directeur Gemeenschappelijk Pastoraal Instituut te Amsterdam 1967-1970, hoogleraar КТНН 1970-heden 145
- Hornef, J. 180
- Hornstein, X. von 183
- De Horstink 124, 269
- Hostie SJ, R. 183
- Houtepen, dr. A.W.J. (1940-), [priester], dogmaticus, stafid Diocesaan Pastoraal Centrum Breda 1969-1979
- Huïbers, J. 81, 264
- Huisman, prof.dr. J.A. (1919-), germanist, medewerker/hoogleraar RU Utrecht 1948-1984 279
- Huizing SJ, prof.dr. P.J.M. (1911-), kerkjurist, hoogleraar Gregorianum 1952-1964, KU Nijmegen 1965-1977 130-131, 133
- Hulsbosch OSA, dr. A.H. (1912-1973), exegeet/dogmaticus, professor studiehuis OSA 1945-1973, professor college OSA te Rome 1960-1973 133, 157, 170, 222
- Hulsman, prof.mr. L.H.C. (1923-), jurist, medewerker ministeries van Justitie en Defensie 1949-1963, hoogleraar Erasmusuniversiteit Rotterdam 1963-1985, voorzitter Kath. Reclaseringsvereniging
- Humanistisch Verbond 175, 281
- Husserl, E. 180
- Huwelijk en Huisgezin* (tijdschrift) 68
- Huysmans, prof.dr. R.G.W. (1935-), priester, kerkjurist, medewerker PINK 1967-1970, lector/hoogleraar КТНН 1967-heden

- Huijts, dr. J.H. (1920-), [priester], psycholoog, professor groot-seminarie Roermond 1957-1967, medewerker Nat. Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid 1968-1972, medewerker ncv 1972-heden 124-125, 273-274
- IDIL zie: Informatie Dienst inzake Lectuur
- Iersel SMM, prof.dr. B.M.F. van (1924-), nieuw-testamenticus, medewerker H. Landstichting 1950-1960, medewerker/lector/hoogleraar xv Nijmegen 1960-heden 130-131, 133, 285, 291, 298-299
- Ignatiuscollege, Amsterdam 97
- Ignatiuscollege, Valkenburg 97
- Informatie Dienst inzake Lectuur (IDIL) 250
- Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS) 58, 173, 240
- Interkerkelijk Overleg (IKO) 72
- Irene, prinses 75
- ITS zie: Instituut voor Toegepaste Sociologie
- Janse de Jonge, A.L. 174
- Jansen, A.M. (1901-1974), priester, kapelaan/pastoor 1925-1970, diocesaan directeur KA aartsbisdom Utrecht 1936-1954, redacteur *Actio Catholica* 1947-1954, assessor kerkelijke rechtbank Utrecht 1972-1974 146, 162, 218
- Jansen, F. 68, 175
- Janssens, L. 184
- Jaspers, K. 181
- Jelgersma, G. 166
- Jelsma [msc], S.P.A. (1918-), medewerker Una Sancta 's-Gravenhage 1946-1968, medewerker vPRO 1968-1969, nos 1969-1983 132, 282
- Jezuiten, Orde der (sj) 96-97, 132, 146, 239
- Joannes xxiii, paus 53, 56, 74, 179, 187-189, 191-192, 206, 251, 261, 297
- Jong, C.J. de 275, 277-278
- Jong, J. de 53, 79-80, 96, 192, 246, 263
- Josso, F. 281
- Jung, C.G. 166, 181
- KA zie: Kath. Actie
- KAB zie: Kath. Arbeiders Beweging
- Kadushin, Ch. 38, 117
- KAGIB zie: Kath. Genootschap voor Internationale Betrekkingen
- Kamphuis, J. 282
- KASKI zie: Kath. Sociaal-Kerkelijk Instituut
- Katechetisch Centrum Canisianum 268
- Kath. Actie (KA) 55-57, 124, 126, 140, 159, 162, 165, 187, 223, 241-244, 247, 253, 261, 264, 266-267, 269-270, 317
- Werkcomité Onderzoek Huwelijk en Gezin 270, 280
- Werkgroep 'Theologen over Huwelijk en Gezin' 124

- Kath. Arbeiders Beweging (KAB) 53, 80, 82-83, 86, 264, 302
zie ook: Ned. Kath. Vakverbond
- Kath. Archief (tijdschrift) 243, 270
- Kath. Artsenblad (tijdschrift) 67
- Kath. Artsenvereniging 65, 89, 123, 265, 267
- Kath. Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg *zie:* Kath. Maatschappelijk Beraad
- Kath. Bijbelstichting (KBS) 75, 129
- Kath. Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (KCV) 64, 66-67, 71, 112, 114, 122-127, 164-165, 167-168, 254, 265-266
zie ook: Kath. Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid
 - Commissie Pastoraal en Psychohygiëne 66, 71, 112, 122-125, 127, 165, 247-249, 269, 280, 318
- Kath. Documentatie Centrum 102
- Kath. Economische Hogeschool Tilburg *zie:* Kath. Hogeschool Tilburg
- Kath. Genootschap voor Geestelijke Vernieuwing *zie:* Kath. Genootschap voor Internationale Betrekkingen
- Kath. Genootschap voor Internationale Betrekkingen (KAGIB) 138-139, 243
- Kath. Hogeschool Tilburg 88, 99, 113, 145, 238-239, 263
- Kath. Jeugdraad 123, 160
- Kath. Maatschappelijk Beraad 90, 138-139, 264
- Kath. Nat. Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG) 68, 71, 108, 112, 122-127, 145, 164-165, 167, 244-245, 247-248, 256, 265-267, 269, 281, 317, 321
 - Commissie Hoegen 124
 - Commissie Pastorale Zorg voor Homofielen 124
 - Commissie Psychohygiëne en Methodisch Jeugdwerk 125
 - Commissie Seminarie-opleiding 125
 - Commissie Sociale Implicaties van Psychotherapie en Zielzorg 125
- Kath. Nat. Partij 81, 224
- Kath. Nederlands-Vlaamse Werkgroep voor Psychotherapie 126
- Kath. Raad van Overleg voor Sociaal-Economische Aangelegenheden 139, 264
- Kath. Raad voor Kerk en Samenleving 90, 262
- Kath. Radio Omroep (KRO) 53, 88, 255
- Kath. Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI) 55, 86, 162, 170, 176, 235, 240, 253, 263, 268, 270, 272-273, 324
- Kath. Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid 71
zie ook: Kath. Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid
- Kath. Studieclub 140
- Kath. Theologische Hogeschool Amsterdam (KTHA) 61, 134, 239
- Kath. Theologische Hogeschool Utrecht (KTHU) 61, 134, 145, 158, 239
- Kath. Universiteit Leuven 99

- Kath. Universiteit Nijmegen (KUN) 90, 99, 113, 135-136, 143, 149, 171, 238-239, 248, 263, 317
- Commissie Schillebeeckx 88, 172, 225
  - Kath. Studiecentrum 88
  - Psychologisch Laboratorium 66, 70, 126, 144-145, 166, 273
  - Theologische Faculteit 61, 128-129, 131-133, 135, 144, 239, 317
- Kath. Volkspartij (KVP) 52-54, 79-82, 85-86, 113, 137, 139-140, 264, 302
- Amersfoortse Groep 85
  - Democratisch Centrum Nederland 85
  - Groep van Achtien 85, 139
- Kath. Vrouwendispuut 62
- Kath. Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid (KWG) 80-82, 86, 137-140, 244, 317
- Katwijk aan de Rijn, college 97
- KCV zie: Kath. Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid
- Kemenade, prof.dr. J.A. van (1937-), socioloog, medewerker KU Nijmegen 1958-1965, directeur IRS te Nijmegen 1965-1969, medewerker/hoogleraar KU Nijmegen 1969-1973, minister 1973-1977 225
- Kerk en Wereld 76
- Kerk in Ontmoeting* (tijdschrift) 76, 129
- Kerkhofs, J. 180
- Kessel, prof.dr. R.J.A. van (1929-), [priester], moraaltheoloog, kapelaan 1953-1961, professor groot-seminarie Rijsenburg 1965-1967, lector/hoogleraar KTHU 1967-heden 145, 280
- Kilsdonk SJ, J.C.J. van (1917-), leraar 1947-1960, studentenpastor 1961-1983 134, 258-259, 264, 282, 324
- Klompé, mevr.dr. M.A.M. (1912-1986), scheikundige, presidente Kath. Vrouwendispuut 1945-1948, lid Tweede Kamer (KVP) 1948-1956, 1963-1966, minister 1956-1963, 1966-1971, voorzitter Justitia et Pax Nederland 1966-1985 138-139, 272
- KNBGG zie: Kath. Nat. Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg
- Kol SJ, dr. A.A.M. van (1912-1975), moraaltheoloog, hoogleraar studiehuis SJ te Maastricht 1943-1967, ziekenhuispastor te Utrecht 1967-1975 220, 243
- Kolakowski, L. 334
- Kolfshoten SJ, C. 264
- Konrad, G. 33
- Kooy, G.A. 175, 281
- Kors OP, J.B. 80
- Kosmos en Oecumene* (tijdschrift) 76, 129, 131
- Kraakman, J. 264

Kreling op, prof.dr. P.G.M.B. (1888-1973), dogmaticus, hoogleraar Angelicum te Rome 1926-1928, ku Nijmegen 1928-1957, voorzitter Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte 1933-1939, voorzitter Geert Grote Genootschap 1938-1949 133, 136, 144-145, 156-157, 168, 170, 271, 309
 Kreykamp [op], [St.]A.M.J. (1917-1984), hoofdredacteur *De Bazuin* 1948-1964, medewerker De Horstink 1964-1982 207, 225, 248
 Kring van Katholieke en Protestantse Hoogleraren 72, 168
 Krinkels cssr, dr. M.C. (1925-), filosoof, professor studiehuis cssr te Wittem 1956-1967, medewerker Hogeschool voor Theologie en Pastoraat 1967-heden, redacteur *Theologie en Pastoraat/Praktische Theologie* 1967-heden
 Kritische Gemeente IJmond 60
 kro zie: Kath. Radio Omroep
 Kruyf, prof.dr. Th.C. de (1928-), priester, nieuw-testamenticus, professor groot-seminarie Rijsenburg 1961-1967, hoogleraar KTHU 1967-heden, voorzitter Kath. Raad voor Israël 1971-1978, consultant Secretariaat voor de Eenheid 1968-1973 145, 283
 Kruijt, J.P. 176
 kun zie: Kath. Universiteit Nijmegen
 Kuitenbrouwer, drs. C.H.G.M. (1930-), jurist, directeur KNBGG 1963-1971, alg. secretaris NCGV 1972-1973 112, 123-125, 266, 281, 284
 Kuiters osa, R. 173
 Kuitert, H.M. 176
 Kung, H. 179-180, 185
 Kusters, drs. W.J.J. (1923-1974), socioloog, medewerker/directeur KASKI 1954-1974 282, 299
 kvp zie: Kath. Volkspartij
 Kwant [osa], prof.dr. R.C. (1918-), filosoof, professor studiehuis osa te Eindhoven 1947-1967, hoogleraar Theologisch Instituut Eindhoven 1967-1969, ru Utrecht 1969-1983 159-160, 164, 280, 302
 kwg zie: Kath. Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid
 Kijm sj, dr. J.M. (1921-), psycholoog, medewerker Hoogveld-Instituut 1957-1961, professor studiehuis sj te Nijmegen 1956-1967, lector Gemeensch. Instituut voor Pastorale Vorming te Amsterdam 1967-1970
 Laeyendecker [osa], prof.dr. L. (1930-), socioloog, medewerker/lector gu Amsterdam 1964-1973, hoogleraar ru Leiden 1973-heden 225, 283
 Laing, R.D. 184
 Landelijk Centrum voor Kath. Actie zie: Kath. Actie
 Landelijk Pastoraal Overleg 62
 Landelijke Raad voor de Roeping tot het Priesterschap en het Religieuze Leven 272-274
 Lange, drs. D. de (1919-1983), neerlandicus, redacteur Het Spectrum 1946-1956, studiesecretaris swv 1965-1971, docent sociale academie te Amsterdam 1971-1983 134, 139-141, 170, 258, 283-284
 Langeveld, M.J. 174

Larense kring 72-73, 146, 169, 171, 245-246, 318
 Lateraanse Universiteit, Rome 99
 Lazarsfeld, P. 99
 Leenhouders OFMcap., dr. [A.]P.G.J. (1929-), filosoof, medewerker
 Theologische Faculteit Tilburg 1967-heden
 Leeuwen OFM, prof.dr. [B.]P.A. van (1913-), theoloog, lector studiehuis OFM
 1943-1963, hoogleraar KU Nijmegen 1963-1983, peritus Vaticanum II
 129-131, 162, 170, 176, 253, 271, 273, 275
 Leist, F. 183
 Leo XIII, paus 186, 234
 Lescrauwaet MSC, prof.dr. J.F. (1923-), dogmaticus, professor missiehuis MSC
 te Stein 1956-1967, hoogleraar Theologische Faculteit Tilburg 1967-1978,
 voorzitter Conciliair Pastoraal Concilie 1967-1972 130-132, 170, 288,
 291
 Levelt, J. 283
 Leyten, prof.mr. J.C.M. (1926-), jurist, medewerker/hoogleraar KU Nijmegen
 1952-heden, redactiesecretaris *Te Elfder Ure* 1953-1960
 Linde, prof.dr. H. van der (1915-), [dominee], priester, oecumenicus,
 lector/hoogleraar KU Nijmegen 1961-1981 73, 129-133, 169, 171, 222,
 245-246
De Linie (tijdschrift) 255
 Linschoten, prof.dr. J. (1925-1964), psycholoog, hoogleraar RU Utrecht
 1957-1964 122, 125, 136, 145, 165
 Lipset, S. 39, 99
 Loeff, prof.dr. J.J. (1903-1979), priester, jurist, hoogleraar Kath. Economische
 Hogeschool Tilburg 1955-1973, secretaris RK Kerkgenootschap 1936-1970,
 geestelijk adviseur Sint Adelbert 1958-1968 141, 159, 170-171, 203, 207,
 213-214, 224-225, 263, 279-280, 285-286, 297, 305
 Locrakker, Th. 302
 Loo, prof.dr. K.J.M. van de (1922-), psycholoog, lector/hoogleraar KU
 Nijmegen 1954-heden
 Lubac SJ, H. de 179, 184
 Lüthy, H. 21
 Lutherse Kerken 75
 Lutterman OSA, A. 253
 Luijk [SJ], prof.dr. H.J.L. van (1929-), filosoof, hoogleraar KTHA 1967-1974,
 hoofdredacteur *Bijdragen* 1966-heden 61, 273
 Luypen OSA, prof.dr. [N.]W.A.M. (1922-1980), filosoof, professor studiehuis
 OSA te Eindhoven 1952-1968, medewerker Theologisch Instituut Eindhoven
 1952-1968, hoogleraar Theologische Faculteit Tilburg/TN Delft 1968-1980
 164, 273, 282
 Lyon-Fourvière 179
 Malmberg, uitgeverij

- Malmberg SJ, prof.dr. F.J.M. (1903-1979), dogmaticus, hoogleraar studiehuis SJ te Maastricht 1934-1966, hoofdredacteur *Bijdragen* 1934-1966 133, 156, 162-163, 168, 170, 243
- Maltha op, [prof.]dr. A.H.C.M. (1904-), dogmaticus, hoogleraar te Freiburg i.d. Schweiz 1943-1946, studieregent op 1946-1958, professor studiehuis op te Nijmegen 1958-1965 257, 281, 295-296, 309
- Mannheim, K. 26-27, 31, 236
- Manning, prof.dr. A.F.M.F. (1929-), historicus, leraar te Rotterdam 1952-1953, conrector te Veghel 1953-1961, hoogleraar ku Nijmegen 1961-heden, voorzitter Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
- Marcel, G. 157, 181
- Marck [op], dr. W.H.M. van der (1929-), moraaltheoloog, redactiesecretaris *Theologisch Woordenboek* 1956-1958, lector studiehuis op te Nijmegen 1960-1968, doceert sinds 1970 in de Verenigde Staten 167-168, 220, 258
- Margriet* (weekblad) 69
- Maritain, J. 178, 182, 186
- Marlet, drs. J.J.C. (1924-), psychiater, chef de clinique/geneesheer-directeur psych. inrichting St. Anna te Venray 1960-heden, voorzitter Centrum voor Kath. Huwelijksbureaus 1965-1967, voorzitter Centrum Kath. Voor- en Nazorgdiensten 1959-1967
- Marx, K. 36
- Matthijssen, M. 176
- Mc Sweeney, B. 207
- Mead, M. 182
- Meer, prof.dr. F.G.L. van der (1904-), priester, patristicus/liturgist, lector/hoogleraar ku Nijmegen 1938-1955
- Meer SJ, dr. H. van der (1926-), dogmaticus, professor studiehuis SJ te Nijmegen 1962-1967, rector studiehuisen SJ te Amsterdam 1967-1972, vicaris bisdom Roermond 1972-heden, rector groot-seminarie Rolduc 1974-heden 292, 296
- Mellema, J.T. 85
- Melsen, prof.dr. A.G.M. van (1912-), filosoof, lector/hoogleraar ku Nijmegen 1946-1982, voorzitter Thijmgengootschap 1959-1964, voorzitter Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte 1950-1954, 1956-1962 135, 141, 159, 277, 290, 297
- Merleau-Ponty, M. 180
- Mertens, prof.dr. A.Th.L.M. (1911-), arts, hoogleraar ku Nijmegen 1960-1981, directeur dr. Veeger-instituut 1956-1968, voorzitter Rk Artsenvereniging 1954-1960 112, 122-123, 266
- Merton, R.K. 23, 182, 334
- Metz, J.B. 84
- Meijers, mr. L.C.M. (1929-), [priester], officiaal bisdom 's-Hertogenbosch 1959-1968, medewerker Kath. Hogeschool Tilburg 1965-1968, ambtenaar ministerie van Justitie 279-280

- Mgr. Bekkerscentrum voor Voortgezette Pastorale Vorming 59, 273
- Michel, E. 183
- Michonneau, G. 179
- Mission de France 178
- Mission de Paris 178
- Missionarissen van de H. Familie, Congregatie van de (MSF) 73
- Missionarissen van het H. Hart, Congregatie van de (MSC) 73, 96, 98, 132
- Möller, J. 287
- Moltmann, J. 185
- Le Monde* (dagblad) 237
- Montfortanen, Congregatie der (SMM) 97
- Moonen CSSR, dr. C.H. (1903-), moraaltheoloog, professor studiehuis CSSR te Wittem 1929-1951, sindsdien werkzaam in Rome en Duitsland 209, 218, 253
- Moor, prof.dr. R.A. de (1928-), socioloog, directeur Instituut voor Arbeidsvraagstukken 1955-1962, hoogleraar Kath. Hogeschool Tilburg 1962-heden 145, 282, 289-299
- Moors, P. 83
- Mulder, dr. W. (1898-1964), priester, kerkjurist, secretaris aartsbisdom Utrecht 1926-1931, professor groot-seminarie Rijsenburg 1931-1943, pastoor 1943-1964, redacteur *Ned. Kath. Stemmen* 1935-1946 146
- Mulders SJ, dr. G.J. (1913-1981), dogmaticus, medewerker Bedrijfsapostolaat Rotterdam 1947-1965, hoofd godsd. uitzendingen KRO 1965-1975, geestelijk adviseur Kath. Werkgevers Verbond 1962-1965 268
- Munnichs, prof.dr. J.M.A. (1927-), psycholoog, medewerker Gemeensch. Inst. voor Toegepaste Psychologie, lector/hoogleraar KU Nijmegen 1972-heden
- Nat. Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid (NCGV) 71
- Nat. Commissie voor Huwelijksvoorlichting 65, 123-124, 167, 265-267
- Nat. Commissie voor Liturgie 262
- Nat. Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid 266
- Nat. Federatie Het Wit-Gele Kruis 122, 265
- Nat. Pastoraal Beraad 305
- Nat. Stichting Mens en Samenleving 123, 126
- NCGV zie: Nat. Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid
- Nebo, Nijmegen 98
- Ned. Chr. Bond van Overheidspersoneel 89
- Ned. Gesprek Centrum (NCG) 72, 135, 138-140, 317
- Ned. Hervormde Kerk 170
- Ned. Kath. Ondernemersverbond 89
- Nederlandse Katholieke Stemmen* (tijdschrift) 251
- Ned. Kath. Vakverbond (NKV) 86-87, 89, 142, 303
- zie ook: Kath. Arbeiders Beweging
- Commissie Geloof en Vakbeweging 87

Ned. Kath. Werkgeversverbond 89
 Ned. Organisatie voor Internationale Betrekkingen (NOVIB) 138-139
 Ned. Pastoraal Instituut (NPI) 57, 123-124, 126, 247, 269-270, 324
 Ned. Unie 79
 Ned. Verbond van Vakverenigingen (NVV) 81-83, 89
 Ned. Vereniging voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg 71
 Ned. Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH) 65, 68, 82, 175, 265
 Ned. Volks Beweging (NVB) 72, 79-80, 138
 Neo-Malthusiaanse Bond zie: Ned. Vereniging voor Sexuele Hervorming
 Nevejan, drs. M.A.J.M. (1930-), psychiater, medewerker KNBGG/NCGV
 1963-1974, psychotherapeut te Utrecht 1963-heden 124, 281
 Newman, J.H. 178, 184
 ncv zie: Ned. Gesprek Centrum
Nieuwe Katechismus 268, 296
De Nieuwe Linie (weekblad) 256
De Nieuwe Mens (tijdschrift) 56, 136, 141, 162, 241, 244, 254, 317
 Niftrik, G.C. van 175
 nkV zie: Ned. Kath. Vakverbond
 Nolet, W. 246
 Noordmans, O. 176
 Nota SJ, prof.dr. J.H. (1913-), filosoof, professor studiehuis SJ te Nijmegen
 1945-1967, hoogleraar in Canada 1967-heden
 NOVIB zie: Ned. Organisatie voor Internationale Betrekkingen
 NPI zie: Ned. Pastoraal Instituut
 Nuttin, J.R.M. 183
 Nuy OSB, A. 273
 NVB zie: Ned. Volks Beweging
 NVSH zie: Ned. Vereniging voor Sexuele Hervorming
 NVV zie: Ned. Verbond van Vakverenigingen
Oecumene (tijdschrift) 76, 129
 Oecumenisch Actiecentrum 76-77
 Oecumenische Leergangen 75
 Oecumenische Raad van Kerken 73, 169
 Oldendorff, prof.dr. A. (1912-1970), socioloog, hoogleraar KU Nijmegen
 1948-1956, RU Utrecht 1950-1956, TH Eindhoven 1957-1970, Kath.
 Economische Hogeschool Tilburg 1957-1970, medewerker KNBGG 1952-1959
 122, 125, 164-165, 207, 218
 Onze Lieve Vrouwe-lyceum, Breda 98
 Open Deurwerk 73
 Open Kerk 12, 134, 308, 322
 Oraison, M. 183
 Ottolander, P. den 281, 295-296

- Ouwerkerk [CSSR], prof.dr. C.A.J. van (1923-), moraaltheoloog/
pastoraalpsycholoog, professor studiehuis CSSR te Wittem 1956-1963,
lector/hoogleraar RU Leiden 1974-heden 127, 272-273
- Paedologisch Instituut 247
- Parsons, T. 182
- Partij van de Arbeid (PvDA) 79-82, 139-140, 224, 324
- Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (PCNK) 14, 17-18,
39, 48, 54, 59-60, 62, 70, 76-77, 108, 110-111, 130, 158, 189-190, 236, 243,
255, 257, 262, 271-272, 274-305, 308-309, 313, 318, 320-322, 324, 327
- Centrale Commissie 276, 283, 290, 292, 295, 302
  - Commissie Gezag 279-280, 285-286, 289-290, 304
  - Commissie Hedendaagse Geloofsbeleving 281, 288, 291, 295-296, 300,
304
  - Commissie Huwelijk en Gezin 70, 175, 280-281, 288, 295, 300
  - Commissie Jeugd 284
  - Commissie 'De vernieuwing van het ambt in de kerk' 134, 282-283,
286-288, 296-297, 299-300
  - Commissie 'Vragen omtrent kerkelijk praktiseren' 282, 288, 291, 300,
303
  - Commissie Vrede 13-9
  - Commissie 'De zedelijke levenshouding van de christen in de wereld'
70, 280, 299-300, 303
  - Commissie 'De zin van het geloofsleven in een geseculariseerde wereld'
282, 288, 300
  - Concilierraad 276-277, 282-285, 290-292, 294-295, 302-303
  - Oecumenische Commissie 76, 131, 139, 283-284, 292-293
  - Secretariaat 276
  - Werkgroep Organisatie en Verenigingen 301-303
- Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK) 107-108,
111, 247, 257, 262, 270, 272-276, 278, 282, 305, 318, 321-322, 324
- Commissie Benoemingsbeleid 272-273
  - Commissie Gezag, zie: Pastoraal Concilie, Commissie Gezag
  - Commissie Geloofsbeleving van de Priester 272-273
  - Commissie Hogere Studies 129-130, 272-273
  - Commissie Huwelijk en Gezin 280
  - Commissie Kerk en Samenleving 84
  - Commissie Pastoraal Plan 139, 272-273
  - Commissie Toekomst van het Kleinseminarie 272-273
  - Commissie Studie en Publiciteit van Conciliedocumenten 275
  - Commissie Voortgezette Pastorale Vorming 272-273
- Pastorale Commissie zie: Kath. Centrale Vereniging voor Geestelijke
Volksgezondheid, Commissie Pastoraal en Psychohygiëne
- Pastorale Oriënteringscommissie zie: Kath. Centrale Vereniging voor
Geestelijke Gezondheid, Commissie Pastoraal en Psychohygiëne

- Paters van de HH, Harten, Congregatie van de (SSCC) 96
 Paul Brand, uitgeverij 254
 Paulus VI, paus 59-60, 75, 231, 296
 Pauselijk Bijbelinstituut 99
 Pauwels OP, prof.dr. C.F.W. (1903-1965), dogmaticus, lector studiehuis OP te Zwolle 1931-1958, directeur Pastoraalcursus voor religieuzen te Nijmegen 1958-1964, hoogleraar Angelicum te Rome 1964-1965 132, 169, 245-246, 258, 264
 PCNK zie: Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie
 Pelzer, L. 281
 Perquin SJ, prof.dr. N.C.A. (1897-1975), pedagoog, directeur Hoogveld-Instituut 1948-1959, hoogleraar RU Utrecht 1957-1967 66-68, 71, 123, 126, 160, 162, 166, 171, 217-218, 248, 251, 258
 Peters ocd, J. 281
 Peters CSSR, prof.dr. J.A.J. (1909-1961), filosoof, professor studiehuis CSSR te Wittem 1939-1946, hoogleraar KU Nijmegen 1946-1961 136, 309
 Petter OP, D. de 157
 Pfliegler, M. 180
 Pfürtner OP, St. 183
 PINK zie: Pastoraal Instituut van de Ned. Kerkprovincie
 Pius XI, paus 187-190, 241
 Pius XII, paus 64, 67, 187-190, 192, 241
Pius-Almanak 102, 110
 Piusconvict 56, 239, 257
 Plattel [OP], prof.dr. M.[G.]A.D. (1921-), filosoof, lector studiehuis OP te Zwolle 1952-1953, lector/hoogleraar Kath. Hogeschool Tilburg 1953-1976, voorzitter Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte 1962-1968 279-280, 285
 Pleingroep 75
 Ploeg OP, prof.dr. [S.]J.P.M. van der (1909-), exegeet, lector/hoogleraar KU Nijmegen 1951-1979, voorzitter Apostolaat der Hereniging 1961-1979 129-130, 132-133, 309
 Poiesz, dr. J.J. (1935-), socioloog, medewerker KASKI 1953-1971, medewerker Ned. Ziekenhuis-Instituut 1971-heden 273
 Poelhekke, M.A.P.C. 237
 Pol, prof.dr. W.H. van de (1897-), priester, oecumenicus, hoogleraar KU Nijmegen 1948-1967 73, 133, 169-171, 208, 222-223, 245-246, 263
 Politiek Partij radicalen (PPR) 85-86
 Pompe, prof.mr. W.P.J. (1893-1968), jurist, hoogleraar RU Utrecht 1928-1963, voorzitter Pax Romana 1955-1958, voorzitter Thijmgenootschap 1949-1954 122, 124, 135, 138, 141, 279

Ponsioen [scj], prof.dr. J.A. (1911-1979), socioloog, professor studiehuis scj
 1945-1956, hoogleraar Institute for Social Studies te 's-Gravenhage
 1954-1979, eindredacteur *Welvaart, welzijn en geluk* 1957-1963 159-160,
 164, 171, 263

PPR zie: Politieke Partij Radicalen

Prick, prof.dr. J.J.G. (1909-1978), psychiater, hoogleraar ku Nijmegen
 1945-1978 65, 126, 145, 218

Priestermissiebond 271

Priesters van het H. Hart van Jezus, Congregatie van (scj) 97

PVDA zie: Partij van de Arbeid

Quay, J. de 80

Raad van Kerken 76-78, 131-132, 268
 - Commissie Intercommunie/Ambt 78, 131
 - Sectie Theologische Vragen 131

Raad van Overleg zie: Kath. Raad van Overleg in Sociaal-Economische
 Aangelegenheden

Radboudstichting 52

Rahner sj, K. 177-180, 182, 185-186, 192, 334

Ramselaar, dr. A.C. (1899-1981), priester, musicoloog, hoofdaalmoezenier Kath.
 Verkennersbeweging 1936-1945, president klein-seminarie te Apeldoorn
 1945-1964, pastor 1975-1981, voorzitter Kath. Raad voor Israël 1951-1971
 139, 146, 209, 253

Ratzinger, J. 180

Redemptoristen, Congregatie der (cssr) 96, 98, 167, 239

Reegen sss, O. ter 302

Remonstrantse Broederschap 75

Reuss, J.M. 190

Ricoer, P. 181

Riesman, D. 182

RK *Artsenblad* zie: *Kath. Artsenblad*

RK Arstsenvereniging zie: Kath. Artsenvereniging

RK Charitatieve Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid zie: Kath.
 Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid

RK Gymnasium, Maastricht 98

RKSP (RK Staatspartij) zie: Kath. Volkspartij

RK Staatspartij zie: Kath. Volkspartij

RK Werkliedenverbond zie: Kath. Arbeiders Beweging

RK Werkliedenvereniging, Enschede 52

Robinson, J.A.T. 158, 180, 182, 185

Roeping (tijdschrift) 241

Roes, J. 327

Roessingh, K. 288

Rogers, C.R. 182

- Rogier, prof.dr. L.J. (1894-1974), historicus, hoogleraar KU Nijmegen 1947-1964, voorzitter Thijmgenootschap 1954-1958 56, 75, 133, 135, 161, 171-172, 222, 259
- Rolduc, groot-seminarie 61-62
- Romen en Zonen, uitgeverij 254
- Romme, mr. C.P.M. (1896-1980), jurist, staatkundig hoofdredacteur *de Volkskrant* 1946-1952, fractievoorzitter KVP in de Tweede Kamer 1946-1961, lid Raad van State 1961-1971 80, 85, 137-138, 140, 224, 263
- Rondagh, F. 258
- Rooyackers, L. 282
- Rosmalen, J.N. van 253
- Ruler, A.A. van 175
- Rümke, H.C. 174
- Rutten, prof.dr. F.J.Th. (1899-1980), psycholoog, hoogleraar KU Nijmegen 1931-1948, 1952-1970, minister 1948-1952, voorzitter KCV 1974-1976, voorzitter Kath. Centrale voor Studie en Research t.b.v. Opvoeding en Onderwijs 1952-1956, voorzitter Nat. Stichting Mens en Samenleving 1954-1967 66, 123, 126, 164, 166
- Ruygers, G.J.N.M. (1911-1970), nederlandse, lid Tweede Kamer (PVDa) 1946-1970, vicevoorzitter PVDa 1946-1967 82, 183, 139
- Ruygers, [prof.]dr. H.J.C.M.G. (1913-), [priester], pastoraalpsycholoog/filosoof, professor groot-seminarie Hoeven 1942-1958, medewerker KNBGG 1952-1962, hoogleraar KU Nijmegen 1962-1968, vicaris bisdom Breda 1968-1969, medewerker Nat. Raad voor Maatschappelijk Welzijn 1970-1978 65-66, 104, 112, 122, 125-126, 165, 216, 247-248, 251, 259, 269, 280-281, 288-289, 303
- Rijen MSC, prof.dr. A.C. van (1917-), moraaltheoloog, professor missiehuis MSC te Stein 1950-1965, lector/hoogleraar Theologische Faculteit Tilburg 1967-1977, peritus Vaticanum II 243, 271, 273, 275
- Rijk, dr. C.A. (1921-1979), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie Warmond 1956-1966, directeur Vaticaans Bureau voor Katholiek-Joodse Betrekkingen 1966-1972, directeur Centrum voor Joods-Christelijke Betrekkingen (SIDIC) te Rome 1972-1979
- Rijk, prof.dr. L.M. de (1924-), filosoof, medewerker RU Utrecht 1959-1961, hoogleraar KU Nijmegen 1961-1969, RU Leiden 1969-heden, lid Eerste Kamer (PVDa) 1956-heden
- Rijksuniversiteit Utrecht 99, 135, 145
- Rijsenburg, groot-seminarie 96, 127, 145, 158, 239, 263
- Saal, C.D. 174
- Saint-Simon, C.H. de 36
- Sanders, A.A.M. (1908-1976), priester, secretaris Vereniging voor Kath. Ziekenhuizen 1949-1960, ziekenhuispastor 1960-1971, rector Piusconvict te Nijmegen 1960-1971, geestelijk adviseur Vereniging voor Kath. Ziekenhuizen 1950-1968, geestelijk adviseur Kath. Artsenvereniging 146, 243, 272

- Sartre, J.-P. 181
- Le Saulchoir, Parijs 99
- Scheler, M. 177, 181
- Schelsky, H. 22, 182
- Het Schild* (tijdschrift) 73, 70, 246
- Schillebeeckx op, prof.dr. [H.]E.C.F.A. (1914-), dogmaticus, hoogleraar KU Nijmegen 1958-1984, hoofdredacteur *Tijdschrift voor Theologie* 1961-1984 111, 126-127, 129-131, 133-134, 156-158, 161-163, 167-168, 170-172, 208-209, 211-214, 225, 237, 239, 251, 256-257, 259, 269, 271, 275, 282, 285-287, 289, 291-293, 297-300, 302
- Schim van der Loeff, H. 64
- Schippers, R. 245
- Schlichting, prof.dr. L.G.A. (1898-1968), jurist, hoofdredacteur *De Tijd* 1937-1946, hoogleraar KU Nijmegen 1950-1968 263
- Schmelzer, drs. W.K.N. (1921-), econoom, directeur-generaal Economische Zaken 1950-1956, staatssecretaris 1952-1963, fractievoorzitter KVP in de Tweede Kamer 1963-1971, minister 1971-1973 85, 138-139, 145
- Schoonenberg SJ, prof.dr. P.J.A.M. (1911-), dogmaticus, medewerker HKI 1957-1964, hoogleraar KU Nijmegen 1964-1977 129-131, 133-134, 156-158, 161-163, 167-168, 170-171, 222, 239, 251, 264, 268, 273, 289
- Schreuder [OPM], prof.dr. O.P. (1925-), socioloog, lector/hoogleraar KU Nijmegen 1963-heden 12-13, 19, 60, 163, 172, 208-209, 248, 283, 308-309, 322, 333
- SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) zie: Partij van de Arbeid
- Secretariaat ter Bevordering van de Eenheid der Christenen 74, 191, 247
- Secretariaat van de Bisschoppenconferentie 305
- Secretariaat van het RK Kerkgenootschap 263, 305
- Secretariaat van de RK Kerkprovincie in Nederland 305, 325
- Septuagint 60, 257-258
- Sheenan, Th. 334
- Shils, E. 23, 27-28
- Simmel, G. 117
- Simonis, A. 54, 61-62, 88, 257, 296, 305, 326
- Sint Adelbert zie: Adelbert
- Sint Adelbert* (tijdschrift) zie: *Adelbert*
- Sint Janslyceum, 's-Hertogenbosch 98
- Sint Radboudstichting zie: Radboudstichting
- Sint Willibrordvereniging (swv) 73-77, 83, 110, 128-133, 135, 139-140, 149, 170, 177, 235, 246, 249, 264, 268, 283, 317, 328
- Commissie Oecumenische Begeleiding 110, 129
  - Commissie Theologie en Praktijk 129
  - Gespreksgroep Rome-Utrecht 129
  - Oecumenische werkgroep van Theologen 110, 129, 131
  - Werkgroep 'Samenwerking van man en vrouw in de kerk' 62

- Sjaloombgroep 75-76
- Smet, J.P. de (1905-1984), psychiater, geneesheer-directeur
Willibrordusstichting te Heiloo 1945-1968, voorzitter KNBGG 1954-1968
122, 145
- Smit, G. (1910-1981), journalist/letterkundige, kunstredacteur *de Volkskrant*
1952-1975 134, 136, 253, 258, 281
- Smits ofMcap, prof.dr. [L.]A.H. (1918-), dogmaticus, professor studiehuis
ofMcap te Udenhout 1949-1964, hoogleraar ku Leuven 1964-1977,
Theologische Faculteit Tilburg 1967-1984 273-274, 293
- Smits van Waesberghe SJ, dr. M.M.J. (1908-), dogmaticus, lector ku Nijmegen
1945-1957, directeur Nat. Secretariaat der Mariacongregaties 1957-1963
- Smulders SJ, prof.dr. P.F. (1911-), dogmaticus/kerkhistoricus, hoogleraar
Gregorianum te Rome 1941-1943, studiehuis SJ te Maastricht 1943-1967,
KTHA 1967-1981, peritus Vaticanum II 158, 224, 271, 275, 277-278,
282, 288
- Snoeck SJ, A. 183
- SNPR zie: Stichting Ned. Priesterreligieuzen
- Snijders, prof.dr. J.Th. (1910-), psycholoog, lector Kath. Economische
Hogeschool Tilburg 1947-1949, hoogleraar ru Groningen 1949-1980,
voorzitter Kath. Centrale voor Studie en Research t.b.v. Opvoeding en
Onderwijs 1956-1968, voorzitter Thijmgenootschap 1964-1969 62, 126,
144, 282, 291, 299
- Snijders-Oomen, mevr.dr. A.W.M. (1916-), psycholoog, redacteur *Opvoeding*
1951-1968 144
- Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) zie: Partij van de Arbeid
- Sölle, D. 185
- Sorbonne, Parijs 99
- Het Spectrum, uitgeverij 253-254
- Spee ssc, prof.dr. H.L.M. (1930-), moraaltheoloog, professor studiehuis ssc
te Valkenburg 1959-1968, lector/hoogleraar Hogeschool voor Theologie en
Pastoraat 1968-heden, redacteur *Huwelijk en Huisgezin* 1960-1969
- Spek, dr. P.A.F. van der (1907-1983), psychiater, geneesk. inspecteur
Volksgezondheid 1946-1954, geneesheer-directeur psych. inrichting St.
Bavo te Noordwijkerhout 1954-1972 122, 266
- Sporken [AA], prof.dr. [C.]P. (1927-), moraaltheoloog, professor studiehuis AA
1957-1969, directeur Mgr. Bekkersinstituut 1969-1973, hoogleraar ru
Maastricht 1974-heden 281
- Stalin, J. 32
- Stalpers, prof.dr. J.A. (1922-), pedagoog, directeur Kath. Nat. Stichting voor
Bijzonder Gezinswerk en Jeugdzorg 1958-1965, lector/hoogleraar Kath.
Economische Hogeschool Tilburg 1960-1966, ku Leuven 1966-heden,
voorzitter Programma Adviesraad kro 1964-1968 145, 280, 302

- Steeg, dr. L.J.M. ter (1936-), [priester], filosoof, professor groot-seminarie
Dijnselburg 1964-1967, secretaris Ned. Bisschoppenconferentie 1968-1972,
studiesecretaris KCV/Kath. Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid
1972-1982 145
- Steenkamp, prof.dr. P.A.J.M. (1925-), econoom, directeur conservenfabriek
1954-1966, hoogleraar TH Eindhoven 1966-heden, lid/voorzitter Eerste
Kamer (KVP) 1965-heden 62, 85, 145, 288, 305, 322
- Steur, dr. K. (1905-1985), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie
Warmond 1937-1954, pastoor 1954-1968 56, 67, 133, 146, 157, 162, 28,
251
- Stichting Ned. Priesterreligieuzen (SNPR) 61, 249, 273-274
- Stokman OFM, dr. [S.]J.G. (1903-1970), jurist, lid Tweede en Eerste Kamer
(KVP) 1946-1969, secretaris/vicevoorzitter Centrum voor Staatkundige
Vorming 1945-1960 80, 137-138, 263-264, 302
- Stolker, L. 280
- Stolte, prof.dr. J.B. (1908-1984), internist, geneesheer-directeur RK Gasthuis
Tilburg 1946-1973, hoogleraar KU Nijmegen en Kath. Hogeschool Tilburg
1964-1979 145
- Stolte, prof.dr. L.A.M. (1909-), gynaecoloog, hoogleraar KU Nijmegen
1954-1966, research-assessor VU Amsterdam 1968-1979, hoogleraar
1974-1979, hoofdredacteur *Kath. Artsenblad* 1947-1963 145
- Stoop OFM, drs. W.G.L. (1914-), psycholoog, medewerker Hoogveld-Instituut
1949-1979, directeur 1959-1969 126, 144, 279
- Straaten OSA, A. van 245-246
- Strasser, prof.dr. S. (1905-), filosoof, hoogleraar KU Nijmegen 1947-1975
125, 164
- Straver, dr. C.J. (1928-), socioloog/jurist, medewerker Landelijk Centrum voor
KA 1959-1966, medewerker NISSO te Zeist 1967-heden 124, 126
- Streven* (tijdschrift) 254
- Studentenekklesia 76-77
- Amsterdam 60
  - Utrecht 60, 298-299
- Studia Catholica* (tijdschrift) 129, 136
- Suenens, L. 190
- Suhard, E. 55, 187-188, 190, 192
- Sursum Corda* (tijdschrift) 255
- swv zie: Sint Willibrordvereniging
- Szelenyi, I. 33
- TABK zie: Tilburgse Academische Economische Kring
- Tans, prof.dr. J.A.G. (1914-), gallicist, leraar 1939-1952, medewerker/lector
RU Utrecht 1954-1961, hoogleraar RU Groningen 1961-1984
- Tans, dr. J.G.H. (1912-), neerlandicus, leraar 1941-1954, lid Tweede Kamer
(PvdA) 1954-1970, voorzitter PvdA 1965-1969 138, 304

- Te Elfder Ure* (tijdschrift) 56, 80, 82, 136, 139-141, 167, 224, 241, 248, 254, 317
- Teilhard de Chardin SJ, P. 157
- Tellegen, prof.dr. F.Ph.A. (1904-1985), filosoof, hoogleraar TH Delft 1953-1965, TH Eindhoven 1957-1969, voorzitter Landelijk Centrum voor KA 1945-1958 90, 104, 159, 162, 171, 207, 241-244, 263-264, 282
- Terruwe, mevr.dr. A.A.A. (1911-), psychiater, particuliere praktijk te Nijmegen 1950-heden 65-66, 166-167, 218, 247, 251, 259, 309
- Theologisch Instituut Eindhoven 61, 239
- Theologische Faculteit Tilburg 61, 239
- Thomas, W.I. 34
- Thomas van Aquino 156, 173, 176, 186-187, 190
- Thomascollege, Venlo 98
- Thurlings, prof.dr. J.G.M. (1927-), socioloog, lector/hoogleraar KU Nijmegen 1960-1985 12, 18, 161, 225, 320
- Thijmgenootschap 52, 105, 113, 135-136, 149, 288
- Thijssen, dr. F.H. (1904-), priester, oecumenicus, kapelaan 1930-1969, sinds 1948 werkzaam in de oecumene 73, 132-133, 169, 171, 245-246, 253, 264, 271, 284
- Tilburgse Academische Economische Kring (ТАЕК) 145
- Tillich, P. 185
- Tilly, Ch. 39
- Tilly, L. 39
- Tilly, R. 39
- Trente, Concilie van 173, 215
- Trimbos, prof.dr. C.J.B.J. (1920-), psychiater, medewerker/directeur KNBGG 1952-1968, hoogleraar Erasmus-universiteit Rotterdam 1968-heden 66, 68, 71, 12, 122-123, 125-126, 145, 165, 220, 248, 257-258, 266
- Triniteitslyceum, Haarlem 98
- Troeltsch, E. 19-20, 194, 333
- Tromp SJ, S. 66, 324
- Trooster SJ, prof.dr. S.G.M. (1915-1985), dogmaticus, hoogleraar studiehuis SJ te Maastricht 1951-1967, medewerker КТНА 1967-1970, docent Pedagogische Academie Maastricht 1970-1978
- Tweede Kamer 137-138, 149
- De Tijd* (dagblad) 90, 255, 258, 281
- Tijdschrift voor Theologie* 129, 131
- Una Sancta-werk 73, 132, 169-170
- Universiteit van Freiburg (Zwitserland) 99
- Ussel, J. van 175
- Utrechtse school 66, 70, 163, 165, 168, 174, 240
- Utrechtse-Bilthovense kring 245
- Vaessen, dr. M.L.J. (1915-1970), psychiater, medewerker psych. inrichting Sint Willibrord te Heiloo 1942-1970 66

- Valk, prof.dr. J.M.M. de (1927-), socioloog, medewerker/lector/hogleraar
Erasmusuniversiteit Rotterdam 1960-heden 138-139, 223, 279, 284
- VARA 81
- Vaticaan Concilie, eerste 173
- Vaticaan Concilie, tweede 18, 38, 53, 57-58, 62, 74, 76, 129, 155, 162,
175, 178-180, 188-191, 193, 200, 204, 207, 243, 251-252, 255-256, 259, 263,
270-271, 274-275, 278, 285, 287, 296-298, 313, 324, 328
- Veldhuis, drs. W.J. (1934-), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie
Rijnsburg 1964-1967, medewerker KTHU 1967-heden 145
- Veldkamp, dr. G.M.J. (1921-), econoom, staatsecretaris 1952-1961, minister
1961-1967, adviseur ministerie van Sociale Zaken 1967-heden 145
- Ven, prof.dr. F.J.H.M. van der (1907-), jurist, hogleraar Kath. Economische
Hogeschool Tilburg 1945-1972, hogleraar KU Nijmegen 1952-1972
- Ven, prof.mr. J.J.M. van der (1907-), jurist, hogleraar RU Utrecht 1947-1977,
KU Nijmegen 1947-1951 135-136, 138-139, 253, 272
- Vendrik, N.J.M. (1915-), priester, studentenpastor Utrecht 1945-1965,
moderator Unie van Kath. Studentenverenigingen 1956-1965, directeur
CAPER 1967-1979 122, 247, 249, 283, 294
- Veraart, prof.dr. J.A. (1886-1955), econoom, hogleraar TH Delft 1918-1955,
lid Tweede Kamer (RKSP) 1923-1931 135
- Vereniging tot het Bevorderen van de Beoefening der Wetenschap onder de
Katholieken in Nederland zie: Thijmgenootschap
- Verhaar, J.P. (1889-1948), priester, dogmaticus, professor groot-seminarie
Warmond 1917-1936, rector 1936-1948, hoofdredacteur *Het Schild* 1924-1948
73, 246
- Veritas, Utrechtse studentenvereniging 145
- Vermeulen, drs. J.H.A. (1913-1984), priester, moraaltheoloog, professor
groot-seminarie Rijnsburg 1948-1959, directeur NPI 1959-1960, rector te
Amersfoort 1960-1984 57, 123-124, 126-127, 243, 253, 263, 269-270
- Vet, G. de 54, 58, 189-190, 275
- Visser 't Hooft, W.A. 191
- Vogel, mevr.prof.dr. C. de (1905-1986), filosoof, hogleraar RU Utrecht
1947-1975 196, 221, 309
- de Volkskrant* (dagblad) 90, 255, 258
- Vollebergh, prof.dr. J.J.A. (1925-), psycholoog, medewerker/directeur GTP te
Nijmegen 1950-heden, hogleraar KU Nijmegen 1968-heden 144, 305
- Voorst tot Voorst, mr. F.J.G. baron van (1913-), jurist, werkzaam bij het om
1937-1953, advocaat-generaal te 's-Gravenhage 1954-1978, voorzitter Sint
Adelbert 1949-1961, voorzitter novib 1956-1963 56, 80, 138-139, 264
- Vugts MSC, dr. A. (1914-), dogmaticus, overste van diverse kloosters
1946-1966, novicemeester MSC 1966-1969, rector/directeur Europa-seminarie
te Maastricht 1969-1979 273
- Waalheuvel, vormingscentrum 68, 247
- Waarheid en Leven 257

- Waesberghe SJ, dr. H.P.J.M. van (1906-), bioloog, rector studiehuis SJ te Nijmegen 1943-1949, rector te Amsterdam 1950-1953, studentenpastor te Nijmegen 1956-1967, pastor Paroisse Européenne te Luxemburg 1967-1971
243
- Walgrave op, J. 242-243
- Warmond, groot-seminarie 96, 146, 239
- Weber, M. 19-20, 23, 194, 333
- Weel AA, dr. R.A. (1903-), rector te Laren 1945-1980, actief in contacten met de Oosterse Kerken 146, 245-246
- Weima, dr. J. (1926-), psycholoog, medewerker/lector KU Nijmegen 1964-1976
- Wellen, drs. J.G.M. (1936-), socioloog, medewerker KNBGG 1962-1972, NCGV 1972-1978 124, 248, 273
- Welten, dr. V.J. (1931-), psycholoog, medewerker/directeur Hoogveld-Instituut 1959-1979
- Wereldraad van Kerken 73, 75, 169, 191, 221, 246
- Werkgenootschap van Kath. Theologen in Nederland 105, 129
- Werkgroep 'Onrust in de zielzorg' 136, 252-254, 318
- Wertenbroek, drs. M.J.H.M. (1914-), psychiater, medewerker psych. inrichting St. Willibrordus te Heiloo 1954-1979
- Wetering, H. van de 262
- Weterman, drs. J.A.M. (1918-), [priester], nieuw-testamenticus, professor groot-seminarie Rijsenburg 1952-1962, docent sociale academie te Rotterdam 1966-1973, docent IVABO te Amsterdam 127, 157, 224, 264, 282, 288
- Willebrands, dr. J.G.M. (1909-), kardinaal, filosoof, professor groot-seminarie Warmond 1940-1958, voorzitter swv 1948-1960, secretaris/voorzitter Secretariaat ter Bevordering van de Eenheid der Christenen 1960-heden 74, 128, 146, 235, 245-247, 264, 268, 271
- Willems op, prof.dr. [B.]A.A. (1926-), dogmaticus, lector studiehuis OP 1958-1966, medewerker/lector/hoogleraar KU Nijmegen 1970-1986 130-131, 273, 283, 287, 291-292, 299
- Willems, J.M. (1909-1974), voorzitter KWG 1947-1965, lid Tweede Kamer (PvdA) 1946-1970 82, 138
- Wit-Gele Kruis zie: Nat. Federatie Het Wit-Gele Kruis
- Witte SJ, prof.dr. J.L. (1907-), dogmaticus, docent studiehuis SJ te Maastricht, directeur oecumenisch centrum De Hoeksteen te Groningen 1947-1954, hoogleraar Gregorianum te Rome 1954-1978, peritus Vaticanum II, consultor Secretariaat voor de Eenheid 170, 271
- Wüst, mr. L.B.M. (1923-), jurist, redacteur *De Tijd-Maasbode* 1950-1960, adjunct-directeur/directeur KRO 1960-heden
- Wijngaarden, H.R. 174
- Zeegers, prof.drs. G.H.L. (1911-), sociaal-geograaf, directeur KASKI 1946-1958, hoogleraar KU Nijmegen 1951-1961
- Zeeuw, D. de 85
- Znaniecki, F. 27

Summary

In 1927 the French philosopher Julien Benda published a study entitled *La trahison des clercs*. This title has often been used since then to denote intellectuals in a reproachful way. Looking at the context of these reproaches it appears that intellectuals especially come to the fore, both in a positive and a negative way, when social changes take place.

The present study, subtitled *Intellectuals and their Role within the Developments of Dutch Catholicism after 1945*, must be viewed against the background of social and cultural changes in the Netherlands between 1945 and 1975. The fact is, that Dutch Catholics, who numbered over one third of the population at the time, played a major part in those changes. A leading role in these is usually attributed to Catholic intellectuals. If this is really the case, and what explanation can be given, will be investigated by examining four important topics in those developments: 1. ministry and laity, 2. morals and mental health, 3. ecumenism, and 4. the discussion about the meaning of confessional organisations.

If intellectuals are to play a role in these changes it would seem logical to expect that their opinions have necessarily changed as well over the period 1945-1975. On the basis of content analysis of their publications it can be decided upon that this was actually the case. Their opinions changed from orthodox, ecclesiastical thinking, as in the church typology of Max Weber and Ernst Troeltsch, to denominational thinking as in the denomination typology of J.M. Yinger. In this way the intellectuals also influenced the changes in Dutch Catholicism.

In general, their influence went along various ways: by means of their publications, through the media, and by advisory positions (they usually kept themselves free from administrative functions). Their influence on the Dutch episcopacy and during the Dutch Pastoral Council (1966-1970) is investigated in more detail. It becomes clear that by creating various advisory structures the bishops tolerated and even stimulated the influence of intellectuals.

However, this episcopal attitude is not the only explanation for the influence of intellectuals. The formation of social circles - a concept developed by A. Kadushin - was of partial importance. By means of network analysis some of these circles have been made visible and were then further analysed. Through these social circles the intellectuals had at their disposal both a structural basis for their innovating ideas as well as an internal feedback framework. The presence of opinion leaders within the circles

appears to reinforce the importance of social circles.

Furthermore the actual pillarization of Dutch society plays also an important part. The pillarized organisational structures had been created to promote orthodoxy, but they appeared to be just as functional in handing down innovating ideas - the phenomenon of the 'inverted effects' of pillarization.

Finally the explanation of their influence must be sought in the favourable social and cultural circumstances: a climate dominated in which there was an urgent need for innovations and in which high hopes were held for scientific solutions, especially from the social scientists.

Time and again the position of the intellectual is ambiguous. He wants 'to be a priest and unmask the priest at the same time', as Leszek Kolakowski once put it. No wonder that there will always be people who feel betrayed by such a person and mention a *trahison des clercs*.

Bijlagen:

SCHEMA'S

TABELLEN

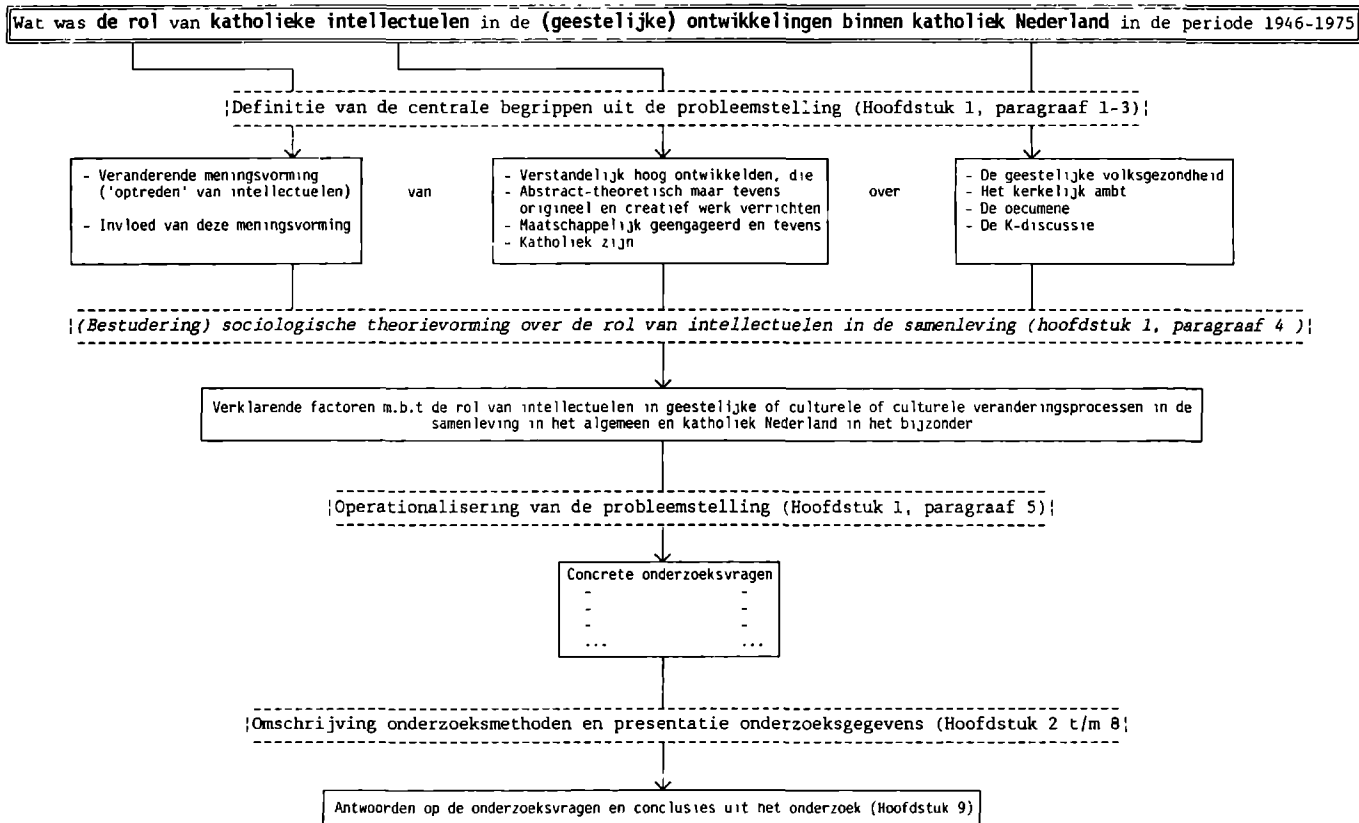
INHOUDSANALYSEMODEL

FIGUREN

Schema 1.1. Schematisch overzicht van het onderzoek

CENTRALE PROBLEEMSTELLING VAN HET ONDERZOEK

Schema 1.2.   Relevante factoren bij een sociologische analyse van veranderingsprocessen in het denken van intellectuelen en hun invloed of effect op de bredere samenleving

1 Oorzakelijke factoren

- 1 1 De opkomst van (fundamenteel) nieuwe inhoudelijke referentiekaders voor intellectuelen, bijvoorbeeld nieuwe stromingen in de filosofie of nieuwe paradigma's in de wetenschap
- 1 2 Wijzigingen in de samenstelling, de sociale compositie van de groepering intellectuelen, bijvoorbeeld naar valgebied c q studienrichting, leeftijd (generatie), milieu van herkomst of kerkelijke staat
- 1 3 De geringe integratie van intellectuelen in de beleids-, advies- en informatiestructuren van de samenleving
- 1 4 Spanningen tussen intellectuelen en overheid als gevolg van een 'cultuurconflict' (fundamenteel andere gezichtspunten)
- 1 5 Spanningen tussen intellectuelen en overheid als gevolg van het beleid van de overheid ten aanzien van de intellectuelen zelf of ten aanzien van (maatschappelijke) kwesties waar de belangstelling van de intellectuelen naar uitgaat
- 1 6 Aanwezigheid van of (belangrijker nog) contacten met radicale, veranderingsgezinde 'referentiegroepen'

2 Versterkende c q consoliderende factoren

- 2 1 Groepsvorming en meer bepaald kringvorming onder de intellectuelen in kwestie
- 2 2 De aanwezigheid van 'opinion-leaders' die de beweging inhoudelijk 'dragen' en voor de andere intellectuelen als referentiepunt fungeren
- 2 3 Het beleid van de overheid en meer bepaald 1) een selectief-repressief beleid, 2) een non-beleid, dan wel 3) een participatiebeleid van een zelf naar verandering strevende overheid
- 2 4 De 'resource control' van de intellectuelen (bijv controle over massamedia, redacties, onderwijs) voor zover deze hun groepsvorming en/of hun machtsgevoel versterkt, danwel leidt tot
- 2 5 Succes c q weerklank voor de ideeën van de intellectuelen in de bredere samenleving
- 2 6 (Frequente) contacten met andere naar verandering of vernieuwing strevende groeperingen in de samenleving
- 2 7 De mate van organisatie binnen de groepering intellectuelen, waarmee wordt bedoeld het bestaan van een bewust gecreëerde en in stand gehouden organisationele structuur, gericht op het verwezenlijken van hun ideeën

3 Invloed- of effectbevorderende factoren

- 3 1 De zichtbaarheid van intellectuelen, met name bepaald door het aantal publicaties dat zij het licht doen zien en hun aanwezigheid in de media
- 3 2 De integratie van intellectuelen in de beleids-, advies- en informatiestructuren van de samenleving functies in besturen, de media, het onderwijs of als adviseur van de overheid of organisaties
- 3 3 Een participatiebeleid van de overheid, waardoor de intellectuelen voor het oog van de hele samenleving als 'definieerders van de situatie' worden erkend
- 3 4 Resource control door de intellectuelen
- 3 5 De aanwezigheid van een gunstig cultureel klimaat voor (de ideeën van) de intellectuelen
- 3 6 De mate van organisatie binnen de groepering intellectuelen (zie hierboven), waardoor deze doelmatiger kunnen optreden
- 3 7 (Frequente) contacten met andere groeperingen, waardoor een directe overdracht van ideeën naar de leden van deze groeperingen plaatsvindt

Schema 1.3.: Verklarende factoren gerangschikt volgens het aspect van het veranderingsproces in het denken van intellectuelen en het object waarop ze betrekking hebben.*

Aspect Verande- ringsproces	Object	Interne groepsfactoren (intellectuelen)	Positie intellectuelen i.d. samenleving	Relatie/verhouding intellectuelen-derden	Ideeën, waarden, opvattingen (inhou- delijke factoren)
Ontstaan		(1.2) Wijzigingen in sociale compositie. (leeftijd, kerkelijke staat, studierichting/vakgebied)	(1.3) Geringe integratie beleids-, advies- en informatiestructuren	(1.4) Cultuurconflict intellectuelen/overheid (1.5) Spanningen intellectuelen/overheid als gevolg van beleid (1.6) Aanwezigheid/contacten met radicale groeperingen.	(1.1) Opkomst nieuwe referentiekaders (1.4) Cultuurconflict intellectuelen/overheid
Versterking en groei		(2.1) Kringvorming (2.2) Aanwezigheid 'opinion-leaders' (2.7) Mate van doelgerichte organisatie	(2.4) Resource control (2.5) Succes intellectuelen in de bredere samenleving	(2.3) Beleid overheid (select-repressief, non-beleid, participatiebeleid) (2.6) Contacten vernieuwingsgezinde groeperingen	
Invloed		(3.6) Mate van organisatie	(3.1) Zichtbaarheid (aantal public.; media) (3.2) Integratie in beleids-, advies- en informatiestructuren (3.4) Resource control	(3.3) Participatiebeleid overheid (3.7) Contacten met andere groeperingen	(3.5) Gunstig cultureel klimaat

* De nummers corresponderen met die in schema 1.2.

Tabel 2.1. Percentage katholieken die lid zijn van een katholieke vereniging

	1966	1979
Omroepvereniging	50 %	38 %
Sportvereniging	28 %	8 %
Vakvereniging	41 %	23 %
Jeugdvereniging	66 %	34 %
Politieke partij	--	44 %
School	86 %	65 %

Tabel 3.1. Seculiere priesters naar bisdom

Utrecht/Groningen	24
Haarlem/Rotterdam	9
's Hertogenbosch	5
Breda	3
Roermond	3
Totaal	44

Tabel 3.2. Reguliere priesters naar orde/congregatie

Jezuïeten (SJ)	22
Dominicanen (OP)	13
Franciscanen (OFM)	9
Redemptoristen (CssR)	8
Missionarissen van het H. Hart (MSC)	6
Augustijnen (OSA)	4
Assumptionisten (AA)	2
Capucijnen (OFMCap.)	2
Carmelieten (OCarm.)	1
Paters van de H.H. Harten (SSCC)	1
Priesters van het H. Hart (SCJ)	1
Montfortanen (SMM)	1
Totaal	70

Tabel 3.3. Verdeling klein-seminaristen naar klein-seminaries

Culemborg/Apeldoorn (aartsbisdom Utrecht/Groningen)	23
Hageveld (bisdom Haarlem)	8
Ypelaar (bisdom Breda)	5
St. Michielsgestel (bisdom 's Hertogenbosch)	5
Rolduc (bisdom Roermond)	2
Totaal	43

Tabel 3.4. Middelbare schoolopleiding

Diocesane klein-seminaries		43
Reguliere scholen/klein-seminaries	SJ	32
	OFM	17
	OP	8
	OSA	8
	MSC	6
	GssR	6
	overige	<u>15</u>
	totaal	92
Katholieke (seculiere) scholen		28
Overige*		28

* omvattend: alleen plaatsnaam bekend en niet verder te herleiden, openbare en protestantse scholen, buitenlandse scholen.

Tabel 3.5. Opleiding op een diocesaan groot-seminarie

Rijnsburg/Dijnselburg (aartsbisdom Utrecht/Groningen)	25
Warmond (bisdom Haarlem)	10
Hoeven (bisdom Breda)	5
Haaren (bisdom 's Hertogenbosch)	5
Roermond (bisdom Roermond)	4
Totaal	49

Tabel 3.6. Opleiding aan een regulier studiehuis

Jezuïeten	22
Dominicanen	12
Franciscanen	10
Redemptoristen	9
Missionarissen van het H. Hart	6
Augustijnen	3
Capucijnen	2
Assumptionisten	1
Paters van de H.H. Harten	1
Benedictijnen	1
Montfortanen	1
Carmelieten	1
Totaal	69

Tabel 3.7. Verdeling naar Nederlandse universitaire/andere hogere opleiding

Katholiek onderwijs	Kath. Universiteit Nijmegen	68
	Kath. Econ. Hogeschool Tilburg	12
	Kath. Leergangen Tilburg	5
	Overige	1
	Totaal	86
Overig onderwijs	R.U. Utrecht	30
	G.U. Amsterdam	23
	R.U. Leiden	13
	Econ. Hogeschool Rotterdam	4
	R.U. Groningen	3
	T.H. Delft	2
	V.U. Amsterdam	2
	Overige	1
	Totaal	78

Tabel 3.8. Verdeling naar buitenlandse universiteiten

Romeinse universiteiten	46
Parijse universiteiten/hogescholen	10
Duitstalige universiteiten (Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland)	12
Belgische universiteiten	23
Overige	4
Totaal	95

Tabel 3.9. Verdeling naar studierichting

Theologie:	niet gespecificeerd	23	
	dogmatiek	15	
	kerkelijk recht	9	
	moraaltheologie	18	
	bijbelwetenschappen	8	
	overige	6	
	alleen priesteropleidingen	6	
	totaal		85
Filosofie			20
Sociale wetenschappen:	pedagogiek	3	
	psychologie	26	
	totaal		29
	sociologie	19	
	sociale geografie	3	
	totaal		22
	politicologie	1	
	antropologie	1	
Rechten			24
Economie			10

Tabel 3.9. Verdeling naar studierichting (vervolg)

Talen:	klassieken	3	
	Nederlands	7	
	Duits	3	
	Engels	1	
	Frans	1	
	totaal		15
Geschiedenis			2
Medicijnen:	psychiatrie	10	
	overige	5	
	totaal		15
Techniek, wis- en natuurkunde, scheikunde, biologie			6
Overige			3

Tabel 3.10 Lidmaatschappen verdeeld naar soorten functies

soort functie	aantal lidmaatschappen	percentage
Bestuurder	671	31
Docent	271	12
Adviseur	745	34
Redacteur	297	14
Informeel	198	9

Tabel 3.11. Aantal lidmaatschappen verdeeld naar soort functie en sector

Sector	Positie				
	Bestuurder	Docent	Adviseur	Informeel	Totaal
Kerkelijk	187 (19%)	94 (10%)	369 (38%)	312 (32%)	962(100%)
Persoonlijk	176 (37%)	7 (1%)	217 (46%)	70 (15%)	470(100%)
Maatschapp.	308 (41%)	170 (23%)	159 (21%)	113 (15%)	750(100%)
Totaal	671 (31%)	271 (12%)	745 (34%)	495 (23%)	2182(100%)

Tabel 3.12. Aantal lidmaatschappen verdeeld naar soort functie en kerkelijke staat

Kerkel. staat	Positie				
	Bestuurder	Docent	Adviseur	Informeel	Totaal
Priester	291 (43%)	186 (69%)	446 (60%)	277 (56%)	1200 (55%)
Leek	380 (57%)	85 (31%)	299 (40%)	218 (44%)	982 (45%)
Totaal	671 (100%)	271 (100%)	745 (100%)	495 (100%)	2182(100%)

Tabel 3.13. Procentuele verdeling priesters en leken naar soorten functies (m.u.v. redacteurschappen en informele functies).

soort functie	Priesters	Leken
Bestuurder	32 %	50%
Docent	48 %	39%
Adviseur	20 %	11%
Totaal	100 %	200%

Tabel 3.14. Aantal lidmaatschappen verdeeld naar sector en kerkelijke staat

Kerkelijke staat	Sector			
	Kerkelijk	Persoonlijk	Maatschappelijk	Totaal
Priester	804 (62%)	221 (17%)	281 (22%)	1306(100%)
Leek	242 (23%)	300 (29%)	495 (48%)	1037(100%)
Totaal	1046 (45%)	521 (22%)	776 (33 %)	2343(100%)

Tabel 4.1. Intellectuelen gegroepeerd naar het aantal formele relaties met andere intellectuelen

aantal intellectuelen	aantal personen met wie zij een relatie hebben
13	20 of meer
14	15 - 19
22	10 - 14
54	5 - 9
23	3 - 4
39	1 - 2
51	0

Tabel 4.2. Leden en dichtheid van de ggz-kring en zijn kern

• = lid van de kring
= lid van de kern

	'54	'55	'56	'57	'58	'59	'60	'61	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68
Bartels	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#					
Buytendijk	#	#	#	#	•	#	#	#		•		•			
Mertens	#	•	•			•	#	#	•	•		•		•	•
Oldendorff	#	•	•												
Pompe	#	#	#	#	•	#	#	•							
H. Ruygers	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	•	
de Smet	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	
van der Spck	#	•	•												
Trimbos	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	•
H. Bless	•	•	•	#	#	#	#		#	#	#	#	#	#	
Calon	•							#							
H.M. Fortmann	•	#	#	•	#	#	#	#							
Rutten	•	•	•				•								
Vendrik	•	#	#	#	#	#	#	•	#	#	#	#	#	#	
Linschoten		#	#	#		•									
Dresen-Coenders		•	•		•	#							•		
Perquin		•	•												
Dijkhuis		•	•			#	•	•	#	#	#	#	#		
Hoegen					#	#	#	#	#	#	#				
Baas						#	•	•							
Vermeulen						•	•	•	•						
Kuitenbrouwer						•	#	#	•	•		•	#	#	•
van Hessen						•				#	#	•	•	•	
B. Bremer						•	•		•	•				•	•
van Ouwerkerk						•									
van Galen							•	•	•	#	#	•	•	•	
Prick							•	#							
Huyts								•	#	#	#	#	#	#	•
Wellen									#	#	#	#	#	#	
Brentjens										#	#	•	•	•	
W. Berger										#	#				
Nevejan												#	#	#	
dichtheid in %	45	43	44	80	69	39	42	36	55	43	56	47	53	51	
dichtheid v.d.															
kern in %	75	72	83	89	93	62	71	62	91	55	56	83	78	96	

Tabel 4.3. Leden en dichtheid van de theologenkring en zijn kern

• = lid van de kring

= lid van de kern

	'61	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68	'69	'70	'71	'72	'73	'74	'75
Grossouw	•	#	#	#	#	#	#	#							
Haarsma	•	•	•	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#
Schillebeeckx	•	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#
Peters	•														
van der Ploeg	•	#	#	#	#	#	#								
Schoonenberg	•	#	•	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#
Hulsbosch	•			•	•	•	•								
Pauwels	•		•												
Groot	•	#	#	#	#	#	#	#	•	•	•	•			
van der Linde		#	#	#	#	#	#	#	•	#	#	#	#	#	#
van Leeuwen			#	#	#	#	#	#	•	•	•	•	•	•	
Bouman				#	#	#	#	#	•	•					
L. Altling v.G.				#	#										
Fiolet				•	#	#	#	#	•	•	•	•	•	•	
Jelsma				•	•										
Lescrauwaet				•	•	•	#	#	•	•	•	•	•	•	
de Lange				•			•	•	•	•					
van Doornik				•	•										
Halkes				•			•			•					
de Gier				•	•	•									
Thijssen				•	•										
Smulders				•	•										
A. Willems					•	#	#	#	#	#	#	#			•
van Iersel					•	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#
Huizing					•	#	#	#	#	#	#	#	#	#	#
van der Marck					•										
Smits					•										
van Galen						#	#	#	#	#	#	#	#	#	#
Beemer							•	#	#	#	#	#	#	#	#
dichtheid in %		71	56	42	40	54	52	62	58	58	63	64	67	65	69
dichtheid v.d.															
kern in %		80	80	76	89	67	68	67	100	100	100	100	100	100	100

Tabel 4.4. Leden en dichtheid van de Nijmeegse kring

	'49	'50	'51	'52	'53	'54
Rogier	•	•	•		•	•
van Melsen	•	•	•	•	•	
van der Ven	•	•	•			
Buytendijk	•	•	•			•
Brom	•					
Pompe	•	•	•			•
Peterw		•	•	•	•	
Smit	•	•				
de Gier	•	•				
Veraart		•	•	•	•	
Kreling		•	•	•	•	
Alfrink		•				
Grossouw		•	•	•	•	
van de Pol		•				
Asselbergs			•	•	•	•
Calon					•	
van der Grinten						•
Leyten					•	
Linschoten						•

---

dichtheid in % 39 31 33 47 42 53

Tabel 4.5. Leden en dichtheid van de sociaal-politieke kring

	'59	'60	'61	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68
van der Ven	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Pompe	•			•						
Asselbergs	•									
Romme	•	•								
Stokman	•	•								
Albering	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Albregts	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Aalberse		•	•	•	•	•	•	•	•	•
Baas		•		•	•	•	•	•	•	•
G. Ruygers				•	•	•	•	•	•	•
J. Willems				•						
de Valk				•				•	•	
Brongersma				•				•	•	
van Voorst				•			•	•		
Kwant				•						
Schmelzer					•	•	•	•	•	•
Klompé					•	•	•	•		
J.G. Tans					•					
de Lange							•	•	•	
Halkes							•			
Rogier							•			
Ramselaar								•	•	•
dichtheid in %	42	48		29	44	57	30	27	29	39

Tabel 4.6. Aantal personen en dichtheid van de informele relaties

decennium	46-49	50-59	60-69	70-75
personen	174	191	186	157
dichtheid in %	4,6	6,4	6,9	5,8

Tabel 4.7. Percentage van mogelijke relaties uit de opleiding die tevens als informele relaties worden genoemd.

		mogelijke opleidingsrelaties		informele relaties in %		
opleiding		aant. relaties	46-49	50-59	60-69	70-75
middelbare school		44	34,1	45,5	40,9	34,1
universiteit K.U.N.		90	27,9	37,8	34,4	27,9
universiteit overige		52	17,3	32,7	30,8	21,2
seminaries seculier		83	20,5	32,5	32,5	26,5
seminaries regulier		81	38,3	42,0	45,7	30,9

Tabel 4.8. Verdeling van de katholieke intellectuelen naar het aantal collega-intellectuelen door wie ze geciteerd worden

meer dan 15 citerenden	21	(10%)
6 tot en met 15 citerenden	79	(36%)
minder dan 6 citerenden	116	(54%)
Totaal	216	(100%)

Tabel 5.1. Opinieleiders in méér dan twee thema's (algemene opinieleiders)

1. E. Schillebeeckx OP	12. A. van Melsen
2. Schoonenberg SJ	K. Steur
3. H.M.M. Fortmann	F. Tellegen
4. W. Gorssouw	F. Haarsma
5. L. Rogier	A. Hulsbosch OSA
6. P. van Leeuwen OFM	13. J. Ponsioen SCJ
7. J. Loeff	H.J.H.M. Formann
8. R. Kwant OSA	J. Weterman
9. N. Perquin SJ	14. B. Delfgaauw
10. A. Hoegen	J. Thurlings
11. G. Kreling OP	W. Goddijn OFM
	15. P. Smulders SJ

Tabel 5.2. Opinieleiders Geestelijke Volksgezondheid

---

1. F. Buytendijk	10. J. van Hessen
2. H. Ruygers	A. Hoegen
3. H.M.M. Fortmann	N. Perquin SJ
4. E. Schillebeeckx OP	11. W. van der Marck OP
C. Trimbos	J. Ponsioen SCJ
5. S. Strasser	F. Rutten
6. P. Calon	12. Th. Beemer
W. Grossouw	L. Buys Csr
P. Schoonenberg SJ	E. Carp
7. R. Kwant OSA	J.J. Dijkhuis
A. Oldendorff	W. Duynstee Csr
8. J. Linschoten	W. Luypen OSA
9. J. van Bortel	
A. Terruwe	

Tabel 5.3. Opinieleiders ambtsdiscussie

---

1. E. Schillebeeckx OP	(7) F. Malmberg SJ
2. P. Schoonenberg SJ	N. Perquin SJ
3. H.M.M. Fortmann	L. Rogier
4. R. Bunnik	E. Steur
P. van Leeuwen OFM	8. L. Baas
5. J. Dellepoort	F. van Beeck SJ
O. Schreuder OFM	F. Buytendijk
6. F. Haarsma	H.J.H.M. Fortmann
7. B. van Bilsen OFM	A. Hoegen
F. de Grijs	A. Jansen
W. Grossouw	W. Mulder
J. Loeff	F. Tellegen

Tabel 5.4. Opinieleiders oecumene

1. W. van de Pol	7. W. Grossouw
2. E. Schillebeeckx OP	L. Rogier
F. Thijssen	8. C. Pauwels OP
3. G. Kreling OP	J. Witte SJ
4. H. van der Linde	9. G. Brom
5. P. van Leeuwen OFM	M. van Doornik MSC
P. Schoonenberg SJ	H.J.H.M. Fortmann
6. H. Fiolet	A. Hulsbosch OSA
J. Groot	L. Lescrauwaet MSC
F. Malmberg	J. Loeff
	C. de Vogel

Tabel 5.5. Opinieleiders k-discussie

1. E. Schillebeeckx OP	6. F. Buytendijk
2. L. Rogier	G. Mulders SJ
3. J. Loeff	N. Perquin SJ
4. H.M.M. Fortmann	J. Ponsioen SCJ
5. S. Couwenberg	O. Schreuder OFM
W. Goddijn OFM	
F. Tellegen	

Tabel 6.1. Contingentiecoëfficiënten tussen de variabelen 'periode' en het voorkomen van kerkelijke c.q. denominationele uitspraken in de geschriften van de intellectuelen, de bisschoppen en 'Rome' (hoe hoger de waarde van de coëfficiënt, des te sterker de 'omslag' in het denken van de betreffende groep, van kerkelijk naar denominationeel)

Katholieke intellectuelen	.50
Nederlandse bisschoppen	.58
Centraal kerkelijk gezag ('Rome')	.37

Tabel 6.2. Contingentiecoëfficiënten tussen de variabelen 'periode' en het voorkomen van kerkelijke c.q. denominationele uitspraken in de geschriften van de intellectuelen, onderscheiden naar thema. (hoe hoger de waarde van de coëfficiënt, des te sterker de 'omslag' in het denken m.b.t. het betreffende thema, van kerkelijk naar denominationeel)

Geestelijke volksgezondheid	.51
Ambt	.56
Oecumene	.53
K-discussie	.52

Tabel 6.3. Aandeel van de in de publicaties van intellectuelen voorkomende (analysemodel-)uitspraken betreffende enerzijds de kerkelijke institutie in het algemeen en anderzijds het ambt als zodanig; in procenten van het totaal aantal genoteerde (analysemodel-) uitspraken in publicaties m.b.t. het onderzoeksthema 'Ambt'

	Kerk	Ambt
1946-1950	22 %	13 %
1951-1955	22 %	19 %
1956-1960	19 %	28 %
1961-1965	18 %	40 %
1966-1970	19 %	31 %
1971-1975	17 %	39 %

Tabel 8.1. Adviserende lidmaatschappen met betrekking tot het beleid van de bisschoppen

	1940-1959	1960-1969	1970-1975
Bischoppelijke curie/bisdom/directe adviescommissie	8	32	20
Indirecte adviesfuncties via katholieke organisaties	13	15	5
Indirecte adviesfuncties via commissies	12	30	30
Totaal	33	77	55

Tabel 8.2. Aantal intellectuelen op het pastoraal concilie

	leden	academici	onderzoeksgroep
Centrale commissie (na juli 1967)	5	3	3
Concilieraad (na 19 okt. 1967)	13	11	4
Conciliesecretariaat	10	6	3
Studiecommissies	146	97	51

Tabel 8.3. Het optreden van intellectuelen en academici op het Pastoraal Concilie (in percentages)

	studie- cie.	aanwezige intell.	spreektijd intell.	aanwezige acad.
1e pl. verg. gezagsrapport	100%	18,0%	68,0%	49,0%
3e pl. verg. zed. levensh.	25%	12,4%	71,0%	48,0%
huw. en gezin	20%	12,4%	62,0%	48,0%
jeugd	7%	12,4%	10,0%	48,0%
4e pl. verg. secularisatie	55%	18,0%	72,0%	44,0%
geloofsbeleving	30%		42,4%	
geloofspraktijk	33%			
5e pl. verg. ambt	33%	15,0%	41,6%	46,0%
6e pl. verg. oecumene	50%	14,0%	23,0%	42,3%

Het inhoudsanalysemodel

1 Mensbeeld

11 'Pessimistisch' of negatief mensbeeld (K)

111 De mens is in wezen zwak en zondig en geneigd tot het kwade. De mens is een onvolkomen en afhankelijk schepsel, dat geleid moet worden. De menselijke natuur ligt onveranderbaar vast en is niet verbeterbaar (K) (112, 311, 313, 412, 63)

112 Negatieve beoordeling van de menselijke rationaliteit. Deze wordt gezien als zeer beperkt en niet in staat tot het wezenlijk doorgronden van de realiteit. De mens is in wezen irrationeel en wordt beheerst door driften en emoties. Wantrouwen t.o.v. of zelfs afwijzing van de wetenschap. Dat wat beschaving genoemd wordt, is als een dun laagje vernis en stelt in feite niet zoveel voor (K) (111, 21, 73)

12 'Optimistisch' of positief mensbeeld (D)

121 De mens is in principe geneigd tot het goede. Benadrukken van het positieve in de mens. De menselijke vrijheid tot het zelf vorm geven aan de wereld. Het individu is in staat om autonoom over allerlei zaken te oordelen en beslissingen te nemen. Geloof in de (zedelijke) vooruitgang van de mensheid (D) (122, 422, 66)

122 Positieve beoordeling van de menselijke rationaliteit. Benadrukken van de mogelijkheden en de waarde van de menselijke ratio bij het doorgronden en plannen van de realiteit. Er wordt in duidelijk positieve termen over de wetenschap gesproken. De waarde van het abstracte, logisch-rationele denken wordt benadrukt. Verwijzing naar wetenschappelijke onderzoeken en/of theorieën ter verantwoording of 'bewijs' van de eigen stellingnamen (D) (121, 22, 74)

13 Dualistisch mensbeeld. Onderscheid tussen het geestelijke (= hogere, wezenlijke) en het lichamelijke (= lagere, dierlijke) als aparte en in wezen gescheiden zijnswijzen van de mens. Het ware geluk voor de mens, is gelegen in het geestelijke en valt de mens pas ten volle ten deel in het niemamaals. Negatieve benadering - of zelfs negeren - van het affectieve in de mens, het menselijke gevoelsleven (K) (316, 671, 69, 71)

14 De idee van de 'existentiele eenheid' van de menselijke persoon. De mens als ondeelbare eenheid van lichamelijke en geestelijke of psychische. Integratie en cultivatie van beide aspecten is noodzakelijk. Nadruk op het welzijn van de mens 'hier en nu' (in het ondermaanse). Het gevoel, de emotionaliteit, kortom de innerlijke beleavingswereld als volwaardige en zelfs belangrijkste dimensie van de menselijke existentie (D) (421, 681, 72)

2 Algemene maatschappijvisie

21 Het bestaan van een voor altijd vastliggende, goddelijke orde, een natuurlijke orde, goddelijke wetten enz. Deze vormen een blauwdruk voor de samenleving. Afwijzing van rationele planning en inrichting van de samenleving. Natuurwetdenken (K) (112, 51, 53, 55, 61, 65)

22 Nadruk op de historisch-contextuele bepaaldheid van de samenleving. De veranderlijkheid en diversiteit van de samenleving(en). De samenleving als menselijke creatie, de mogelijkheid tot rationele planning van de samenleving (D) (122, 52, 56, 62, 64)

- 23   **Organicistische maatschappij-opvatting** De samenleving wordt gezien als een *corpus christianum* de samenleving is een harmonieus geheel van interdependente organen' zoals het gezin, de parochie, de buurt enz. Deze vormen de onmisbare bouwstenen van de samenleving. Er wordt in medisch-biologische termen over de samenleving of haar samenstellende delen gesproken. Hanteren van het corporatisme-model op sociaal-economisch terrein. De noodzaak van corporaties, standsorganisaties te verkiezen boven vakorganisaties, vakbonden onderdeel van en gecontroleerd door standsorganisaties (K) (411, 413)
- 24   **Mechanicistische maatschappij-opvatting** De idee van de institutionele differentiatie de autonomie van de verschillende maatschappelijke sectoren. Instituten als het gezin worden als waarde op zich beschouwd en niet zozeer bekeken vanuit hun nut of functie voor het geheel. Op sociaal-economisch gebied belangengroepen-model. De vakbonden zijn de geëigende belangenvertegenwoordigingsorganen van de loontrekkers. Afwijzing standsorganisaties (D) (52, 54, 541)
- 25   **De godsdienst doordringt de gehele samenleving** De samenleving is een *corpus christianum*. Alle andere aspecten van het (samen)leven zijn ondergeschikt aan het religieuze (K) (413, 51, 53, 531, 71)
- 26   **De godsdienst als specifieke sector in de samenleving** Het religieuze is een aspect van het leven (levenssfeer), dat te scheiden is van andere, profane aspecten (D) (44, 52, 54, 541)

3 De verhouding tussen mensen onderling

- 31   **De ongelijkheid tussen mensen (K)**
- 311   **De noodzaak van een leidende elite in de samenleving** Nadruk op de waarde en de noodzaak van hiërarchische gezagsstructuren. Positieve evaluatie van de 'oude' autoritaire structuren in de kerk (K) (111, 313, 316, 317, 57, 65)
- 312   **De ondergeschikte positie van de vrouw in het huwelijk** Verenging van de rol van de vrouw tot de 'huiselijke taken' de vrouw als echtgenote en moeder (K) (314)
- 313   **Positieve evaluatie van een autoritaire relatie opvoeders-kinderen** Kinderen hebben ten allen tijde te luisteren naar ouders of opvoeders. Intolerantie t.o.v. opvattingen of activiteiten van kinderen, die tegen de ideeën van de opvoeders ingaan (K) (111, 311)
- 314   **De onwaardigheid of ongeschiktheid van de vrouw tot het uitoefenen van bepaalde kerkelijke ambten of functies (K)** (312)
- 315   **Afwijzing van omgang met andersdenkenden** Particularisme er wordt een waarderend onderscheid gemaakt tussen leden van de eigen groepering (e.c. katholieken) en de 'rest' van de samenleving. Smetvrees de anderen worden als bedreiging of 'concurrent' beschouwd. Principiele afwijzing van gemengde huwelijken, gemeenschappelijke liturgievieringen enz. (K) (43, 59)
- 316   **De (noodzakelijkheid van) de leidende rol van de ambtsdragers in de kerk wordt benadrukt** De kerk bestaat uit leiders (bisschoppen, priesters) en volgelingen (het 'gewone' kerkvolk). De ongelijkheid tussen leken en priesters, de 'meerwaarde' van de laatstgenoemden. Het heilige karakter van het ambt. De leken hebben weliswaar een eigen verkondigen de taak in de wereld (lekenapostolaat in gezin en werk bijvoorbeeld), doch dit alles dient onder controle te staan van de clergé. Identificatie van de kerk met de ambtsdragers (K) (13, 311, 65)

- 32 De gelijkheid van mensen (D)
- 321 De waarde en/of noodzaak van een democratische gezagsstructuur en inrichting van de samenleving Afwijking van de autoritaire gezagsstructuur in de kerk het belang van inspraak, het luisteren naar de basis enz. De relatieve autonomie van de lagere geestelijkheid t o v Rome en de bisschoppen (en van deze laatste t o v Rome) (D) (323, 326, -581, 582)
- 322 Gelijke positie van man en vrouw binnen het huwelijk Evenredige verdeling van de huiselijke taken Het recht van de vrouw op arbeid buitenshuis (D) (324)
- 323 Principele gelijkheid of evenwaardigheid van de partijen in een opvoedingssituatie, deze wordt gezien als een soort van dialoog (een 'gemeenschap') tussen opvoeders en kinderen Nadruk op de relatieve autonomie van het kind t a v de opvoeder de waarde van creativiteit en zelfontdekking van het kind (D) (121, 321)
- 324 Principele gelijkwaardigheid van man en vrouw m b t het uitoefenen van kerkelijke functies (D) (322)
- 325 Omgang met andersdenkenden wordt niet als bedreigend ervaren, maar 'neutraal' beschouwd of zelfs positief gewaardeerd Universalisme er wordt niet in termen van 'wij' en 'zij' gedacht maar in termen van 'de mens' in het algemeen (D) (510)
- 326 Gelijkwaardigheid van ambtsdragers en andere gelovigen afwijzing van het onderscheid tussen beide groeperingen Gelijkwaardigheid priesters-leken De idee van het algemeen priesterschap Er wordt een functioneel onderscheid gemaakt tussen de twee 'kerkelijke standen' voor bepaalde functies zijn priesters meer competent en omgekeerd Kwalitatieve verschillen worden uitgedrukt in termen van 'anders-zijn' en niet in 'meer- of minderwaardig' (D) (32, 58)
- 4 *Verhouding tussen individu of menselijke persoon enerzijds en institutie c q groepering anderzijds*
- 41 De ondergeschiktheid van het individu of de menselijke persoon aan institutie of collectiviteit Instituutgericht denken (K)
- 411 Het doel van het leven of de geschiedenis, is niet het aardse geluk van het individu maar de opbouw van een organische gemeenschap Nadruk op de waarde van de collectiviteit op zich het bestaan of behoud van de groepering is belangrijker dan het geluk van het individu (K) (23)
- 412 Het participeren van het individu aan instituties, nodig voor diens 'mensworden', houdt in het aanleren en opvolgen van voorschriften, gewoontes en tradities zoals belichaamd in de institutie in kwestie Nadruk op het belang van tradities in het algemeen 'Anti-modernisme' modernisering is een negatief proces (K) (111, 415, 51, 55, 61, 65)
- 413 Gezien godsdienst in feite de harmonische eenheid van de samenleving uitmaakt, is een voornamelijk functie van instituties in het algemeen en huwelijk en gezin (en school) in het bijzonder het opvoeden van het individu tot een goede 'homo religiosus' (aankweken van religieuze spiritualiteit, overdragen van geloofswaarheden, enz) (K) (23, 25, 51, 71)
- 414 De kerk is een heilige institutie en daarom ver verheven boven de individuele gelovigen (de kerk als mystiek lichaam van Christus, het mysterie van de kerk, 'heilige Gnadenschap' enz) (K) (532, 65)
- 415 Gelovig-zijn is participeren aan de kerkelijke institutie het heil is gelegen in het aanleren van de door het officiële gezag verwoorde geloofswaarheden en in de deelname aan riten en het ontvangen van sacramenten (K) (412, 43)

- 4 2 De ondergeschiktheid van het institutionele of collectieve aan de menselijke persoon
Individu-gericht denken (D)
- 4 2 1 Het welzijn (de waardigheid, de ontplooiing) van de menselijke persoon is de maatstaf der
dingen. Instituten dienen hierop gericht te zijn. Is dit niet het geval, dan moeten ze
veranderd of afgebouwd worden (D) (14; 422, 424, 44, 542, 56, 683)
- 4 2 2 Benadrukken van de autonomie van het individu t.o.v. instituten: individueel beslissings-
recht is belangrijker dan tradities en gewoontes (D) (121, 421, 424, 46, 66)
- 4 2 3 De voornaamste functie van instituten als huwelijk en gezin, is bijdragen tot de harmo-
nische psycho-emotionele ontwikkeling van het individu. Nadruk op de 'comfort'-functie
van het gezin, het gezin als 'affectief milieu' (D) (14, 421)
- 4 2 4 Het dienende en begeleidende karakter van kerkelijk ambt en instituut in het algemeen: de
kerk is een hulpmiddel ten dienste van de gelovigen en niet een doel of waarde op zich
(D) (421, 422)
- 4 2 5 Het gelovig-zijn is gelegen in de persoonlijke reflectie of psychische beleving van het
individu, in persoonlijke authenticiteit en niet zozeer in de deelname aan riten en het
ontvangen van sacramenten. Dit alles is secundair en heeft hoofdzakelijk een expressieve
betekenis. De idee van een persoonlijk godsbeeld, een persoonlijke verhouding tot god
enz. Verankerung van het gelovig-zijn in de levenspraxis: het geloof dient belichaamd te
worden in het leven van alledag en omgekeerd wordt het gelovig-zijn door de praktische
ervaring - die tot reflectie en stellingname dwingt - gevormd (D) (121, 14, 62, 66)
- 4 3 De plicht van individuele gelovigen om zich actief in te zetten voor de eigen katholieke
organisaties. De noodzaak van trouw aan deze organisaties. Lidmaatschap van niet katho-
lieke organisaties is voor katholieken taboe (K) (315, 59)
- 4 4 Afwijzing van de confessionele signatuur als bepalende factor, m.b.t. de keuze van welke
organisaties men lid wenst te worden (of bijv. zijn kinderen wil toevertrouwen). De func-
tionele doelmatigheid, dit is: de mate waarin de organisatie in kwestie beantwoordt aan de
belangen, wensen, verlangens of waardepatronen van de persoon in kwestie, dient het
criterium van keuze te zijn (D) (26, 541, 582)
- 4 5 De idee van het 'hineingeboren' worden in de kerk (dwangelement = tegengestelde van
vrijwillig lidmaatschap) (K)
- 4 6 Vrijwilligheidsbeginsel: echt lid is men pas dan, wanneer men uit vrije wil in de kerk
staat (D) (422, 66)

5 *Opvattingen over instituten c.q. groeperingen en hun onderlinge verhouding*

- 5 1 Het religieuze karakter van instituten. Instituten passen binnen het goddelijk plan. Er
bestaat een ideale, concrete en onveranderlijk vastliggende zynswijze (vorm, inrichting,
opzet) waaraan instituten zoveel mogelijk dienen te beantwoorden. Het nastreven van dit
ideaal is niet alleen een verplichting maar bovendien een dienst aan of een eren van god,
de ontwerper van dit alles (K) (21, 25, 413, 53, 55)
- 5 2 Institutionele differentiatie. Er bestaan geen op religieuze gronden geente ideaalbeelden
van instituten in de profane sfeer. Afwijzing van 'religieuze argumentatie' m.b.t. deze
instituten. M.b.t. organisaties en instituten in de religieuze sector: er bestaan enkel
algemene, richtinggevendende basisprincipes voor de zynswijze van deze instituten en orga-
nisaties - zoals bijvoorbeeld neergelegd in de apostolische traditie van het evangelie - en
geen concrete, eeuwiggeldende voorschriften (D) (24, 26, 54, 541, 56, 581)

- 53 De leidende rol van de kerk in de wereld De kerk is als heilige instantie weliswaar ver boven het aardse verheven, doch de kerk mag de wereld niet aan haar lot overlaten, maar zij dient in deze wereld alomtegenwoordig te zijn De staat, zo volgt hieruit, is duidelijk ondergeschikt aan de kerk beeld van de staat als 'dienaresse gods' De staat heeft, net als andere instituties, haar plaats en functie in het goddelijk plan (K) (21, 25, 51, 71)
- 531 De noodzaak van eigen katholieke organisaties Het recht van de kerk tot oprichting van dergelijke organisaties en de plicht van de staat dit te erkennen (K) (25, 532)
- 532 De plicht van de staat tot ondersteuning en zelfs bevordering van het particulier (lees kerkelijk) initiatief (bijv op het terrein van de GGZ, de gezinshulp enz.) Afwijzing van controle of regulerend ingrijpen van de staat t a v het particuliere initiatief Op economisch gebied zo weinig mogelijk staatsinmenging, enkel wanneer het niet anders meer kan Verwerping van staatsinterventie als uitgangspunt van economisch denken (K) (53, 531)
- 54 Autonomie van staat en kerk Kerk en staat ieder bevoegd op zijn eigen terrein Van een verhouding boven-/onderschikking is geen sprake (D) (24, 26, 52)
- 541 Buiten het strict-religieuze terrein heeft de kerk in principe geen organisationele activiteiten te ontplooiën of functies uit te oefenen Het 'profane veld' dient overgelaten te worden aan de staat en andere niet-religieuze instanties Twijfel aan de zin van de 'K' en zelfs afwijzing ervan (D) (24, 26, 44, 52)
- 542 Objectief-pragmatische attitude m b t de voorkeur voor staats- respectievelijk particulier initiatief De beoordelingscriteria in dit verband zijn effectiviteit en rechtvaardigheid Op diverse terreinen (economie, sociale bestaanszekerheid enz.) ligt een regulerend optreden van de staat voor de hand, gezien de verantwoordelijkheid en de middelen waarover de staat als vertegenwoordiger of incarnatie van de bevolking beschikt De idee van de verzorgingsstaat (D) (421)
- 55 De onveranderlijkheid van instituties Rigide, niet-flexibel kerkbeeld de kerk is in principe onveranderbaar en hoeft zich niet aan de wereld aan te passen (K) (21, 51, 61)
- 56 De historische en/of sociaal-culturele bepaaldheid van de zijnswijze van instituties (waaronder ook te rekenen opvattingen, kennis enz.) Nadruk op de veranderlijkheid en de mogelijke verscheidenheid van instituties Flexibel kerkbeeld de kerk moet een aan de tijd en omstandigheden aangepaste zijnswijze kiezen (D) (22, 52, 62, 64)
- 57 Decentralisatie-denken m b t initiatieven op organisationeel gebied, samengaand met een autoritaire centralisatie voor wat betreft voorschriften waaraan instituties en organisaties dienen te voldoen en de controle hierop In dit verband de noodzaak van een geestelijk adviseur Het beeld van deze laatste is dat van een controleur van het officieel-kerkelijk gezag adviseren is zeggen hoe het er volgens de officiële opvattingen aan toe moet gaan (K) (311, 65)
- 58 Naast decentralisatie van initiatief ook de-objectivering en democratisering van het gezag (D)
- 581 Een zekere mate van autonomie en vrijheid van experiment m b t rituelen en leer, door (parochiale, diocesane enz.) groeperingen en organisaties wordt bepleit De bijdrage tot een persoonlijk-authentieke geloofsbeleving is hier het criterium, (D) (121, 321, 422, 52, 56, 66)
- 582 M b t katholieke organisaties op profaan terrein secularisering en professionalisering Niet de zuiverheid van de (officiële) leer maar de professionele deskundigheid wordt als criterium van beoordeling besteld Benadrukken van de samenwerking met andere organisaties of het oprichten van koepelorganisaties op basis van professionele i p v religieuze

gronden Voor zover er (nog) sprake is van een geestelijk adviseur, wordt deze voorgesteld als een 'religious professional', die vanuit een niet-dogmatische opstelling adviezen geeft aan individuele leden of leiding

Voor wat betreft de organisaties in de religieuze sfeer niet het formele 'in de pas lopen' maar de bijdrage tot de vorming van een authentieke geloofsbeleving is hier de maatstaf (D) (3 2 1 3 2 5, 4 4, 5 1 4)

- 5 9 De kerkelijke universaliteitspretentie de katholieke kerk dient de gehele bevolking te omvatten Zendings- of missiedrang in de zin van bekering van ongelovigen De inferioriteit van andere religies of levensbeschouwingen, die als dwaling worden beschouwd Be-toogd of aangetoond wordt, dat het katholicisme méér in huis heeft dan andere religies Principele intolerantie t a v andere kerken Oecumene = hereniging met de katholieke moederkerk (K) (3 1, 3 1 5, 4 3)
- 5 10 Erkenning van de eigenheid en het bestaansrecht van andere geloofsgemeenschappen De waarde of zelfs de noodzaak van verregaande samenwerking en eenheid Afwijzing van polemiek en/of isolement Oecumene = eenheid met behoud van eigenheid (D) (3 2, 3 2 5)
- 5 11 Nadruk op de institutie 'kerk' identificatie van de kerk met het instituut (K) (3 1 6, 4 1)
- 5 12 Nadruk op de kerk als gemeenschap van gelovigen Beeld van de kerk als 'gemeente gods', liefdegemeenschap enz Afwijzing van de identificatie kerk-instituut Afwijzing van een te sterke institutionalisering of bureaucratisering van de kerk Nadruk op inventiviteit, spon-taneïteit enz (D) (3 2 6, 5 8 1, 6 6)
- 5 13 De alomvattendheid (profeet-priester-koning) en/of de totaliteit van het kerkelijk ambt (eenheid van ambt en persoon) Nadruk op de positioneel institutionaire status van de ambts-drager deze onderscheidt zich van andere gelovigen op basis van zijn positionele status (K) (3 1 5, 4 1, 5 1 1)
- 5 14 Afwijzing van het ambt als 'totalitaire institutie' Onderscheid tussen ambt en persoon scheiding van 'ambtsruimte' en prive-leven De ambtsdrager als een religieuze professional, die religieuze service verleent Nadruk op de persoonlijke kwaliteiten in plaats van de positionele status van de ambtsdrager (D) (5 8 2)

6 *Opvattingen over gedrag*

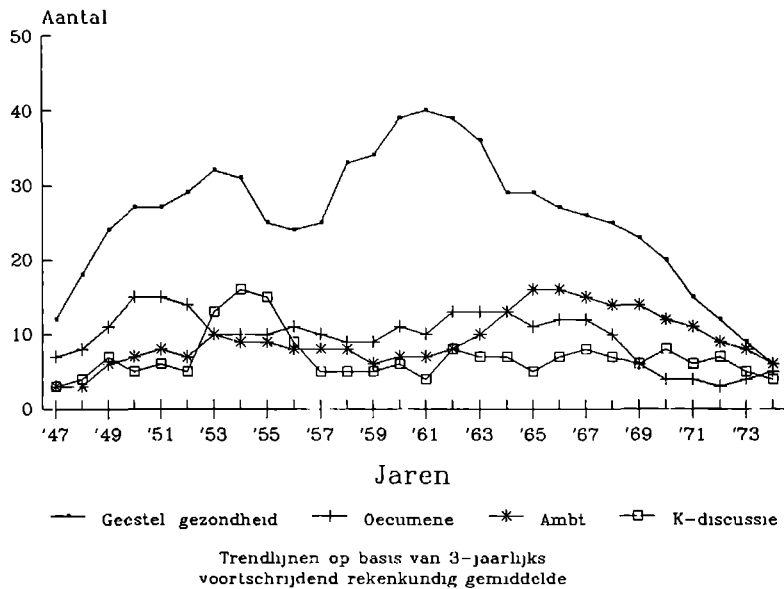
- 6 1 Objectieve moraal Het bestaan van concrete a-priori moraalcodices, voor alle situaties en in het bijzonder voor huwelijk en gezin, sexualiteit en opvoeding en onderwijs De objec-tief formuleerbare wil van god als absolute en enige legitimatie van het handelen Nadruk op tradities, de waarde van traditionele handelingspatronen (K) (2 1, 4 1 2, 5 5)
- 6 2 'Situatiemoraal' Handelingspatronen of gedragsvoorschriften liggen niet concreet en onom-stotelijk vast, maar kunnen verschillen naargelang de situatie Dat wat 'goddelijke wet' wordt genoemd, wordt veralgemeend m n door het begrip 'liefde' Verankering van de moraal in de menselijke existentie (de existentiële ervaring, de levenspraxis enz) (D) (2 2, 4 2 5, 5 2, 5 6, 6 4)
- 6 3 De schuld voor verkeerd handelen wordt volledig bij het individu gelegd, daar deze be-schikt over een vrije wil Moralisme nadruk op het morele (goede of slechte) gehalte van de handeling als zodanig en op de gevolgen ervan (zonde!, hel enz) Spreken in termen van zedelijk 'verval', 'ontaarding' enz In dit verband ook spreken over 'duivel', 'satan', 'de vorst der duisternis' enz, als goldt het een persoon (K) (1 1 1)
- 6 4 De kwestie van de schuld dient niet zozeer beschouwd te worden in termen van het falen van het individu, maar bij de beoordeling van het gedrag van mensen dient men allereerst rekening te houden met de concrete omstandigheden en/of psychische dispositie waarin de

handelende zich bevond Nadruk op veroorzakende omstandigheden, niet onder controle van het individu De intentie van waaruit gehandeld werd staat centraal bij de beoordeling van iemands handelen (D) (22, 56, 62)

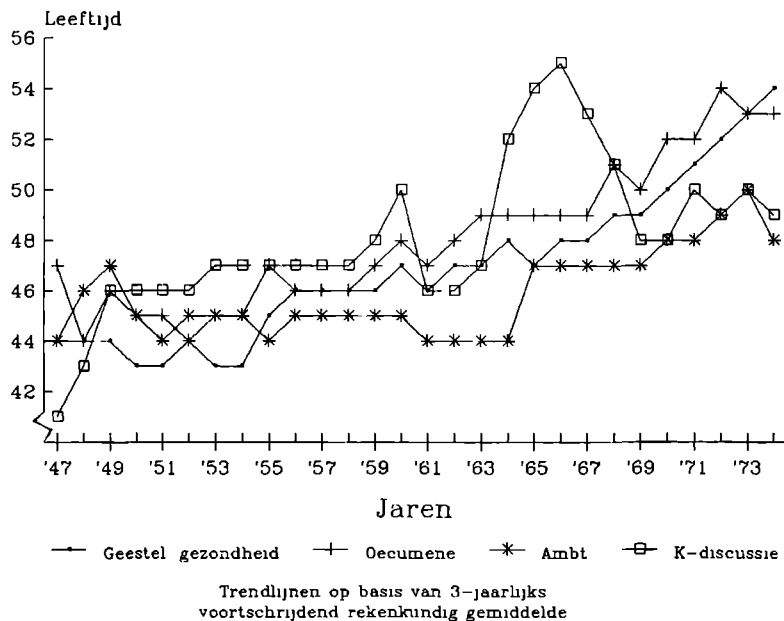
- 6.5 Nadruk op de plicht tot gehoorzaamheid aan het officiële gezag in het algemeen en het kerkelijke gezag in het bijzonder Het alleenrecht van interpretatie van de goddelijke wetten door het kerkelijke gezag De mens heeft niet zozeer rechten maar wel plichten (K) (21, 311, 316, 412, 414, 57)
- 6.6 De (relatieve) autonomie van het individu bij de interpretatie van de geloofsleer (evangelie enz.) Op zedelijk terrein nadruk op de autonomie van een eigen, persoonlijke beoordeling van de situatie door het individuele geweten Niet zozeer de officiële gezagsuitspraken dan wel de menselijke waardigheid is hier het richtinggevend criterium Afwijzing van een 'blinde' gehoorzaamheid (D) (121, 321, 421, 422, 581)
- 6.7 Negatieve opvattingen over seksualiteit (K)
- 6.7.1 Het seksuele is iets primitiefs, iets laags Negatie van het seksuele als iets menselijks De mens is gericht op het hogere (= geestelijke) Seksuele lustgevoelens worden in feite beschouwd als een 'lastige erfenis' van het dierlijke in de mens Negatieve beeldvorming over het zinnelijke in het algemeen (K) (11, 13, 672, 673)
- 6.7.2 Seksualiteit dient op de voortplanting gericht te zijn Iedere vorm van kunstmatige geboortebeperking wordt afgewezen Enkel de periodieke onthouding wordt in de praktijk als geoorloofd beschouwd De geslachtsdaad op zich is enkel positief te beschouwen, in zoverre het de echtelieden afhoudt van zonden als overspel en ontrouw (K) (111, 671, 673)
- 6.7.3 Homoseksualiteit en andere 'abnormaliteiten' zoals masturbatie bijvoorbeeld, zijn een zonde (K) (63, 671, 672)
- 6.8 Positieve opvattingen over seksualiteit (D)
- 6.8.1 Seksualiteit is een onvervreemdbaar aspect van het menszijn en kan als zodanig positief zijn Nadruk op de positieve (emotionele, affectieve) functies van de seksualiteit (D) (12, 14, 682, 683)
- 6.8.2 Seksuele contacten dienen niet persé op de voortplanting gericht te zijn Tolerantie t.a.v. kunstmatige geboorteregeling anders dan door periodieke onthouding (D) (681, 683)
- 6.8.3 Homoseksualiteit en andere zogenaamd abnormale seksuele gedragingen, zijn niet per definitie verkeerd Elk mens heeft recht op en/of behoefte aan een eigen, persoonlijke invulling van zijn seksbeleving, zolang deze ten minste niet indruist tegen de menselijke waardigheid Het persoonlijke geluk of welzijn is hier het criterium (D) (14, 421, 62, 64, 681, 682)
- 6.9 Het celibaat van kerkelijke ambtsdragers is een absolute eis De heiligheid en de waardigheid van het ambt verplichten de dragers ervan te streven naar volmaaktheid en lagere driften en gevoelens af te zweren Het celibaat is onmisbaar voor het goed uitoefenen van het ambt (K) (13, 315)
- 6.10 Het celibaat is geen plicht maar een persoonlijke keuze Het celibaat is niet noodzakelijk voor het behoorlijk uitoefenen van het ambt, maar is in deze hoogstens te beschouwen als instrument van meer tijd Nadruk op de mogelijk negatieve gevolgen van het celibaat voor het individu (D) (14, 422, 425)

- 7 *Bijkomende of achterliggende algemene opvattingen over de werkelijkheid en de ken grond ervan*
- 71 Dualistisch werkelijkheidsbeeld De idee van het bestaan van een hogere, geestelijke realiteitssfeer, gescheiden van een lagere, materialistische Het primaat van de eerstgenoemde Scheiding natuur-genade, god-natuur, natuur-bovennatuurlijke Benadrukken van het bestaan van een hiernamaals als een welhaast fysiek-materiële levenssfeer (K) (13, 25, 53)
- 72 De existentiële eenheid van de werkelijkheid Het geestelijke is niet een aparte realiteit, maar ligt verankerd in de menselijke existentie en ervaring (D) (14, 425, 62)
- 73 Benadrukken van de openbaring als uiteindelijke kengrond van de werkelijkheid Slechts door de openbaring verkrijgt men totale kennis van de werkelijkheid Letterlijke interpretatie van bijbelpassages (K) (112)
- 74 Naast de openbaring is ook de menselijke ratio en de daarop gebaseerde wetenschap, een belangrijke bron van kennis van de werkelijkheid, m.n. voor wat de 'profane' facetten van deze werkelijkheid betreft, zoals daar zijn natuurkundige wetten, sociologische en psychologische mechanismen enz. 'Terugdringen' van de 'rol' van de openbaring tot het strict-religieuze terrein Nadruk op het allegorische karakter van bijbelpassages (D) (122, 24)

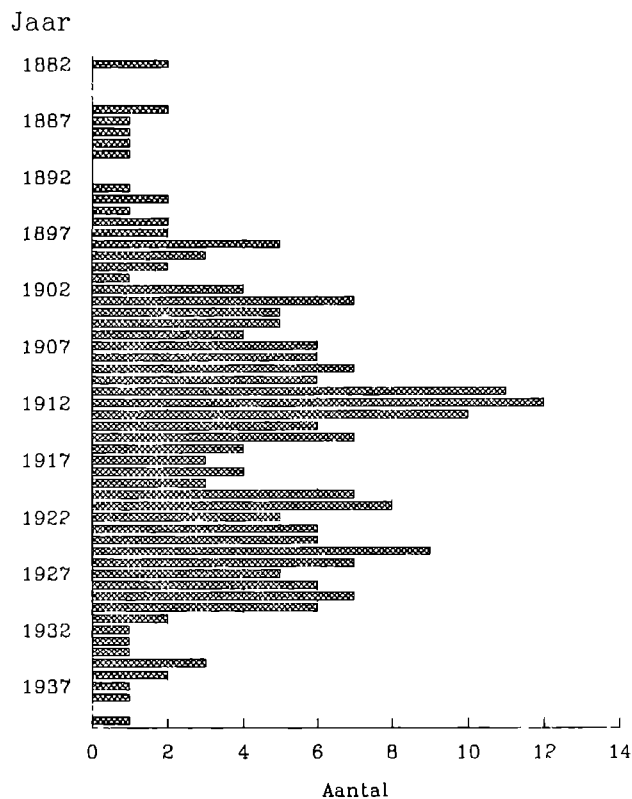
3.1. Trendlijnen aantal intellectuelen per jaar en per thema

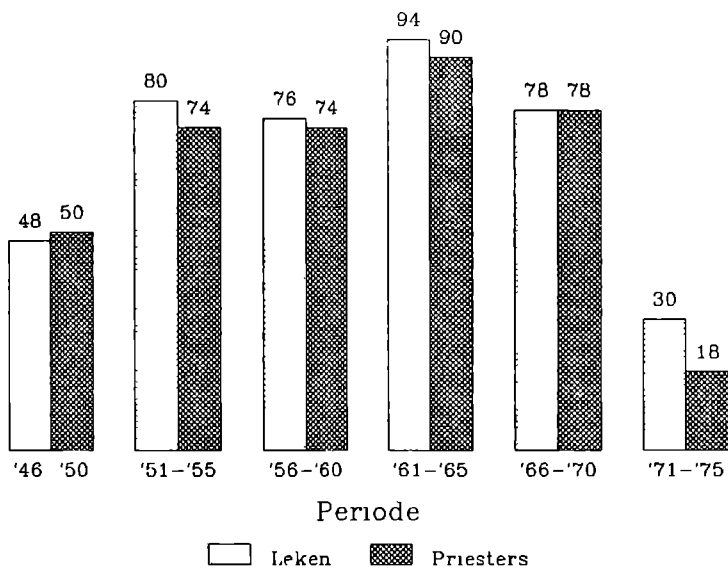
3.3. Trendlijnen gemiddelde leeftijd

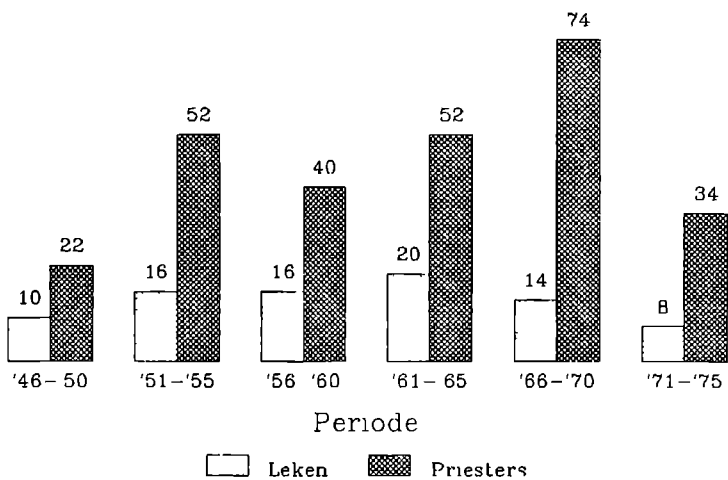
3.2. Intellectuelen naar geboortejahr

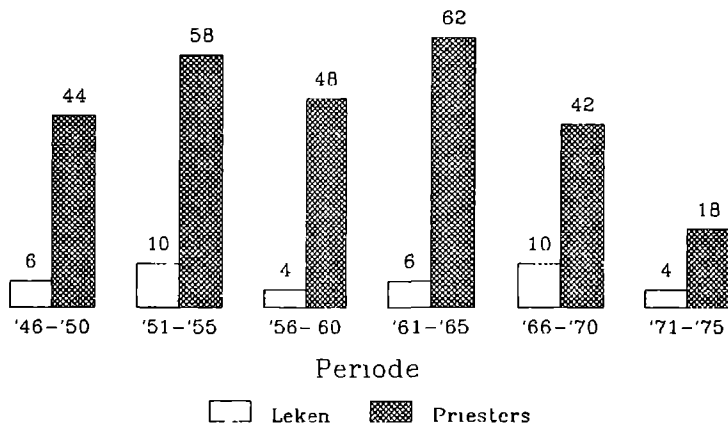
3.4.a. Geestelijke gezondheid: aantal priesters en leken per periode

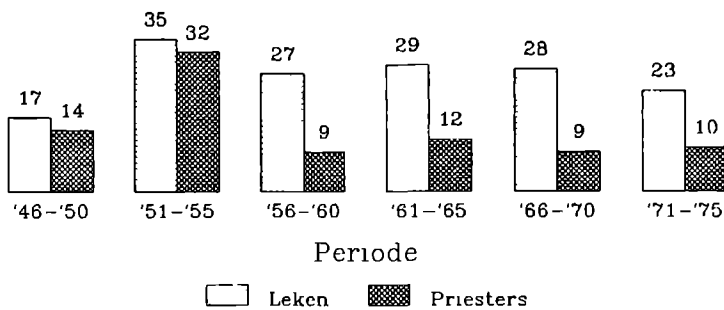
3.4.b. Ambt: Aantal priesters en leken per periode

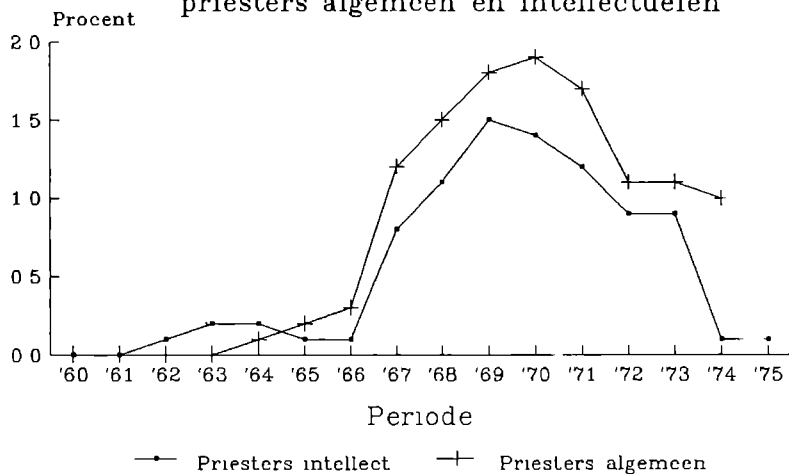
3.4.c. Oecumene: Aantal priesters en leken per periode

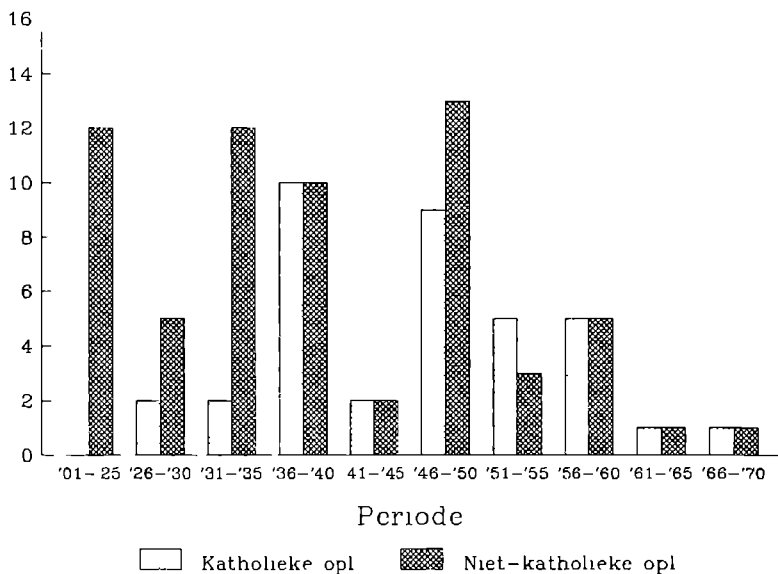
3.4.d. k-discussie: Aantal priesters en leken per periode

3.5. Percentage uittredingen onder priesters algemeen en intellectuelen

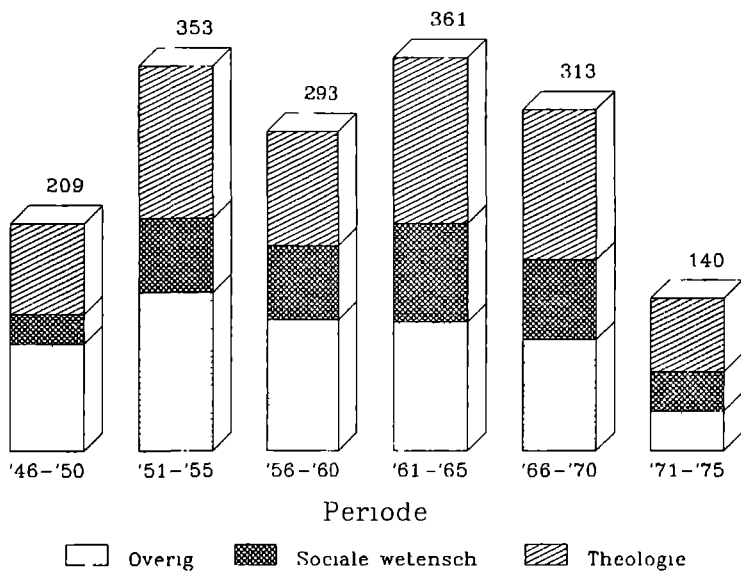

3.6. Aantal afgestudeerden aan katholieke en niet-katholieke opleidingen

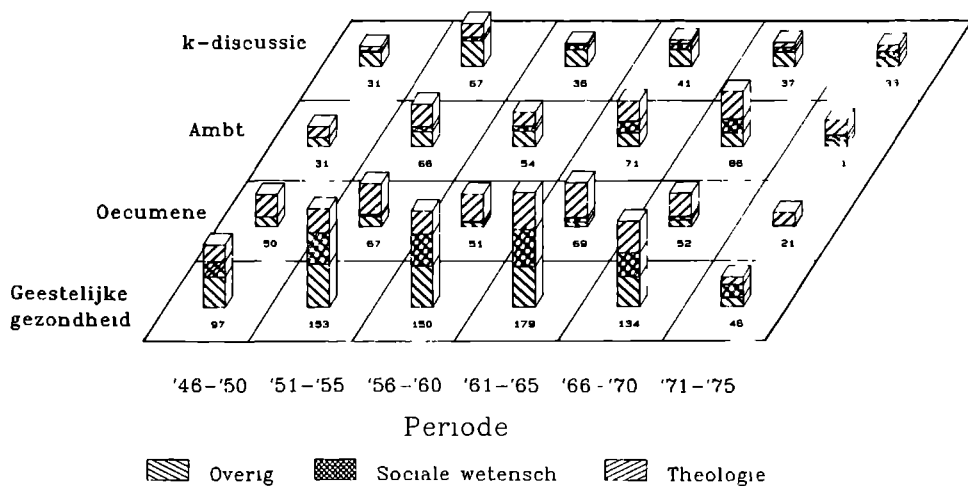

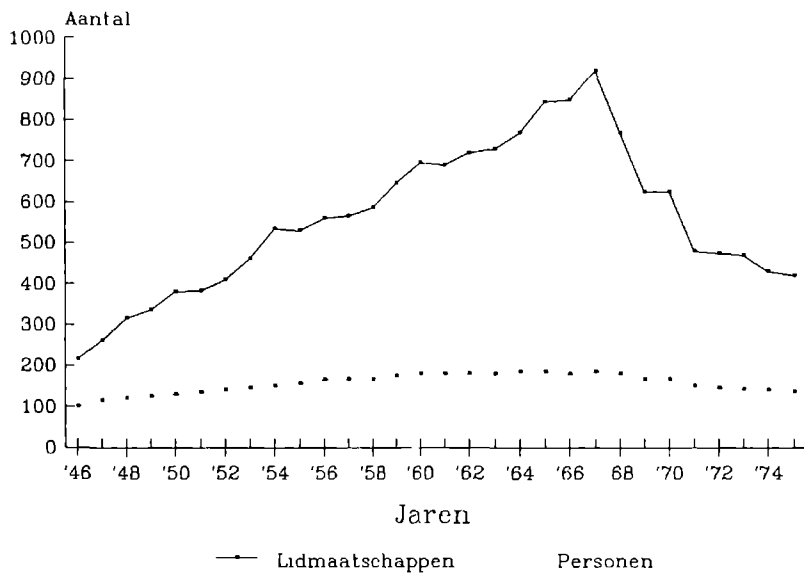
3.7. Intellectuelen naar periode en studierichting

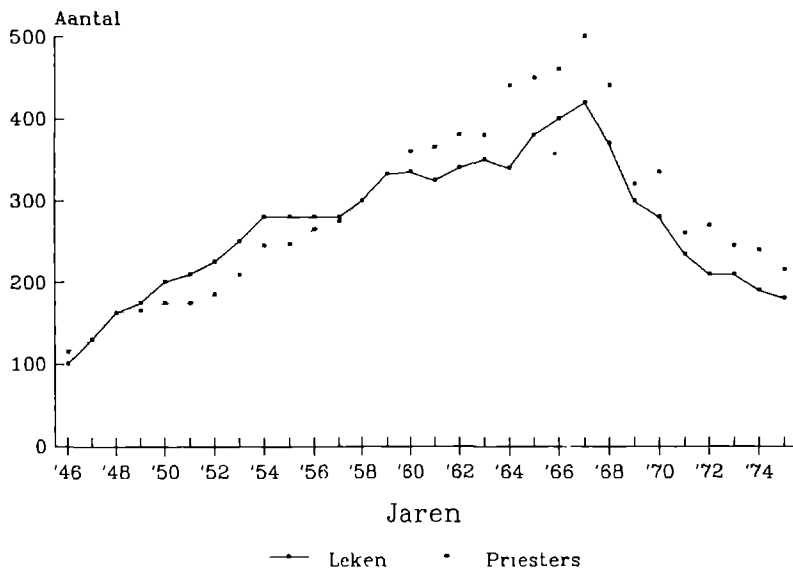
3.8. Intellectuelen naar periode, thema en studierichting

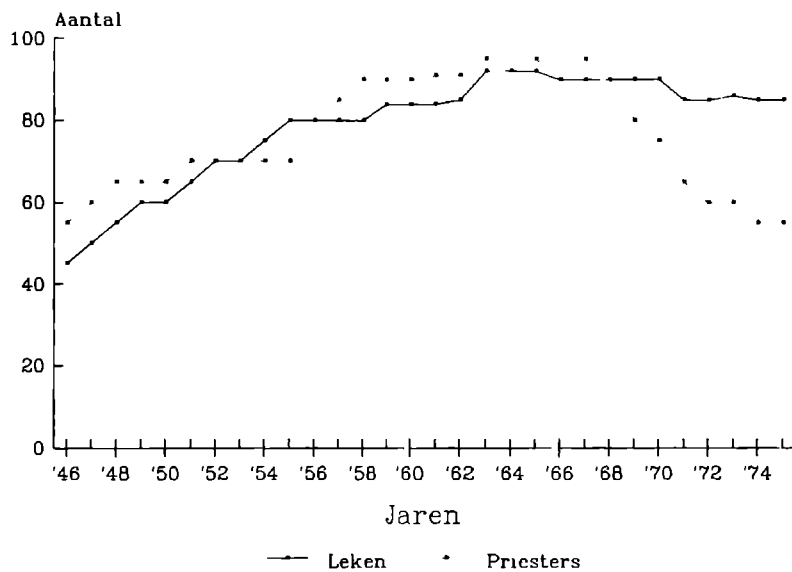
3.9. Aantal lidmaatschappen en personen per jaar

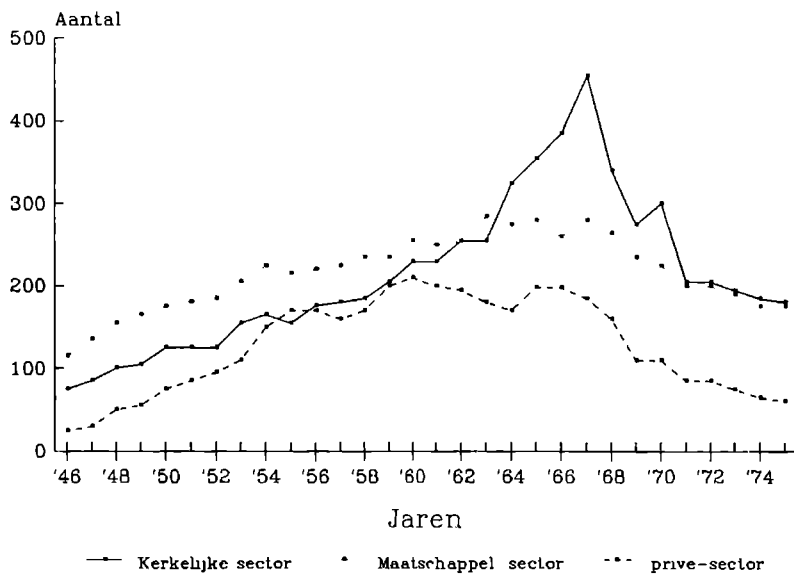
3.10.a. Aantal lidmaatschappen per jaar en per kerkelijke staat

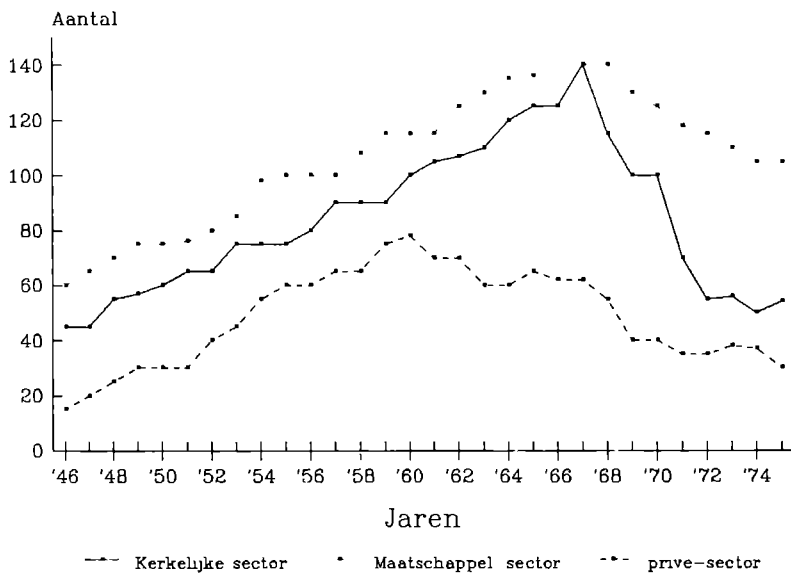
3.10.b. Aantal personen per jaar en per kerkelijke staat

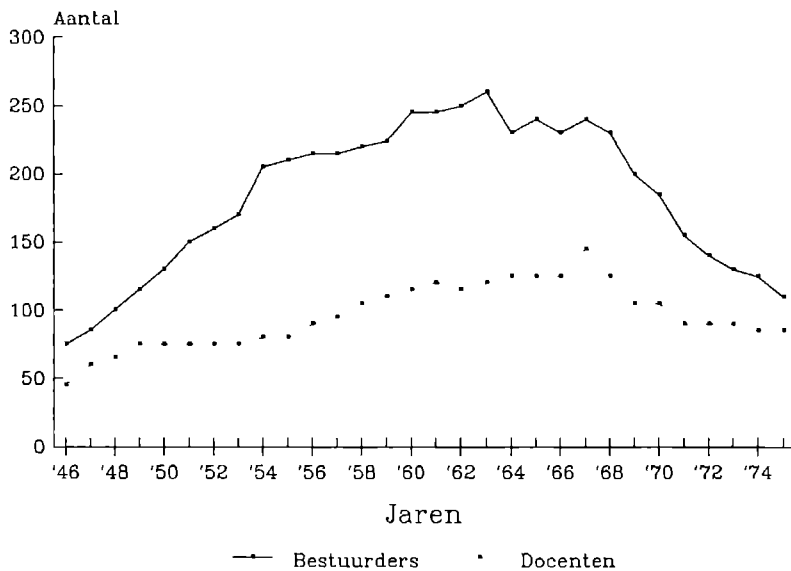
3.11.a. Aantal lidmaatschappen per jaar en per sector

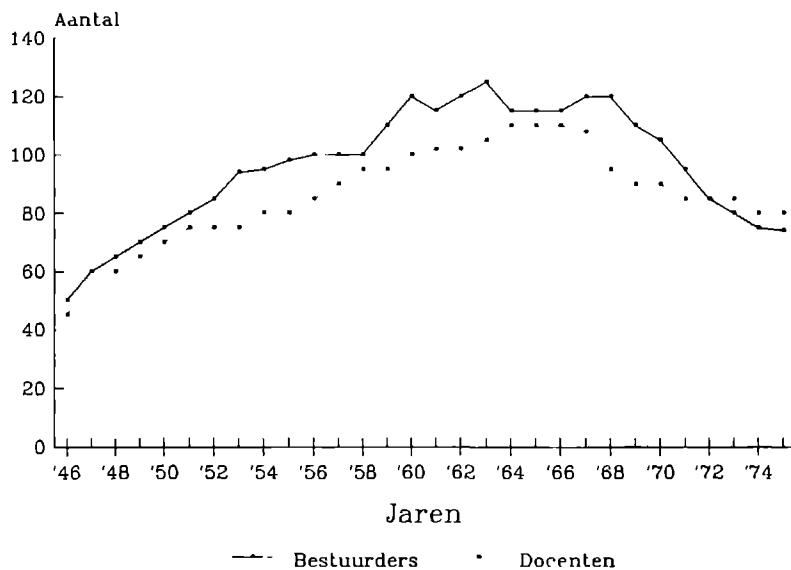
3.11.b. Aantal personen per jaar en per sector

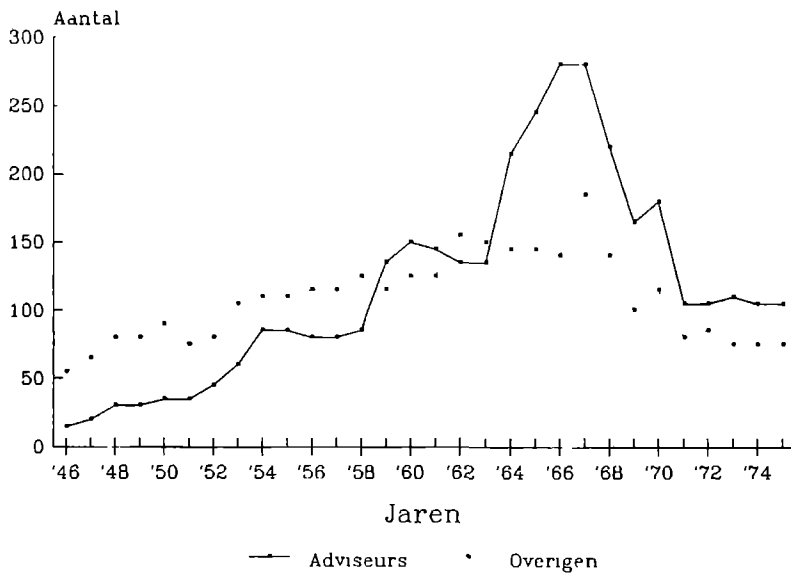
3.12.a. Aantal lidmaatschappen per jaar: bestuurders en docenten

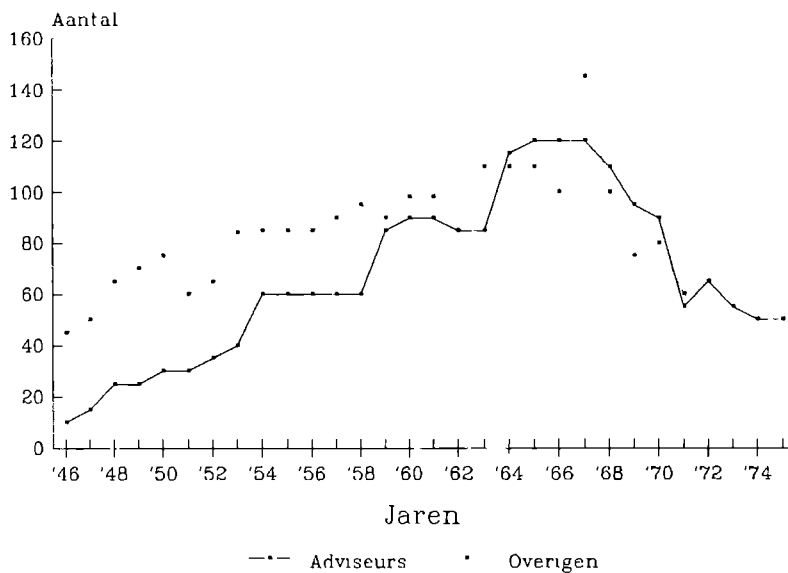
3.12.b. Aantal personen per jaar: bestuurders en docenten

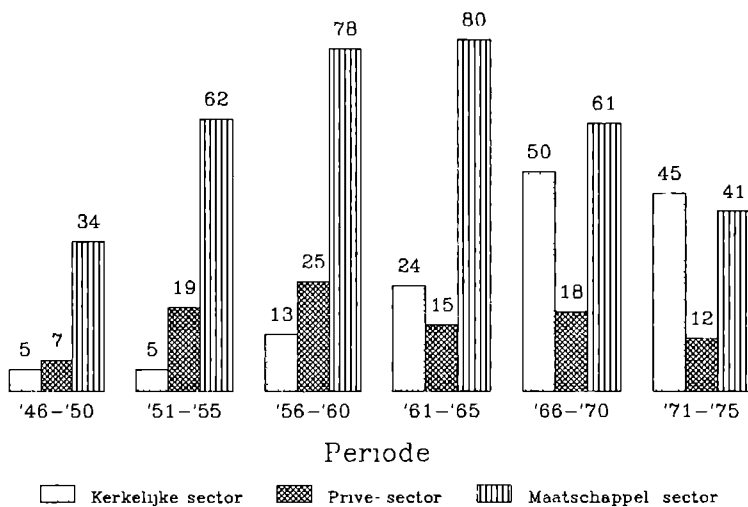
3.13.a. Aantal lidmaatschappen per jaar: adviseurs en overigen

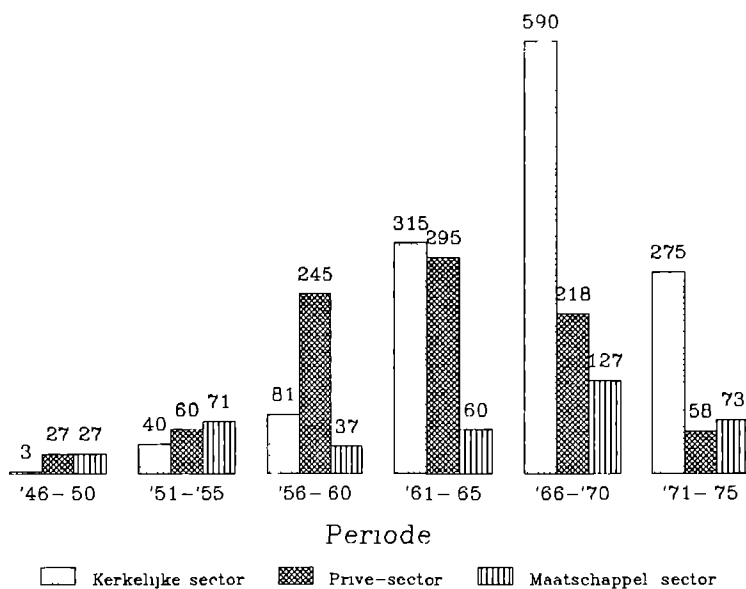
3.13.b. Aantal personen per jaar: adviseurs en overigen

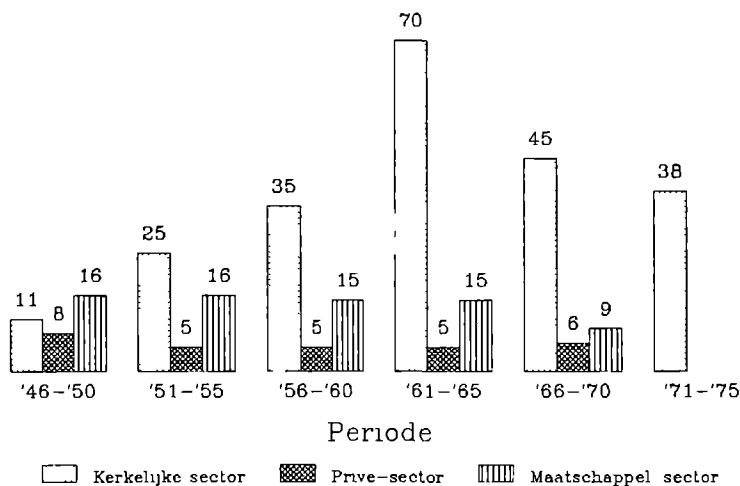
3.14.a. Adviseurs in vaste dienst per sector

3.14.b. Aantal adviseurs in advies-commissies per sector

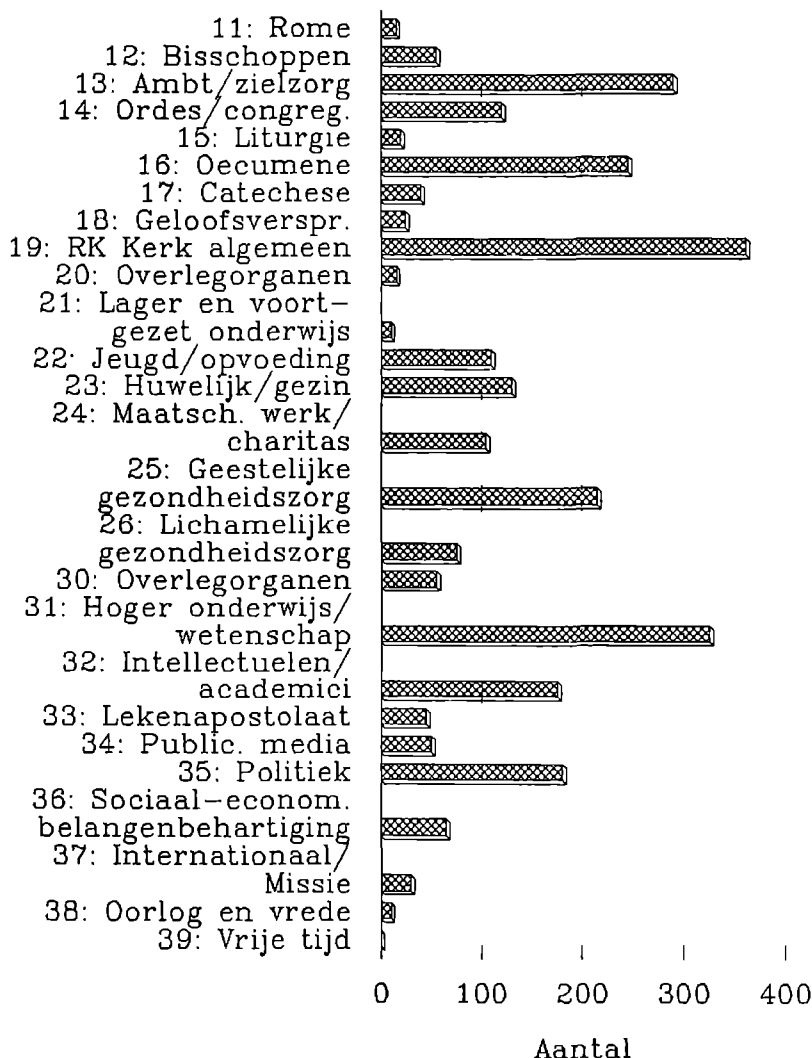

3.14.c. Informele adviseurs per sector

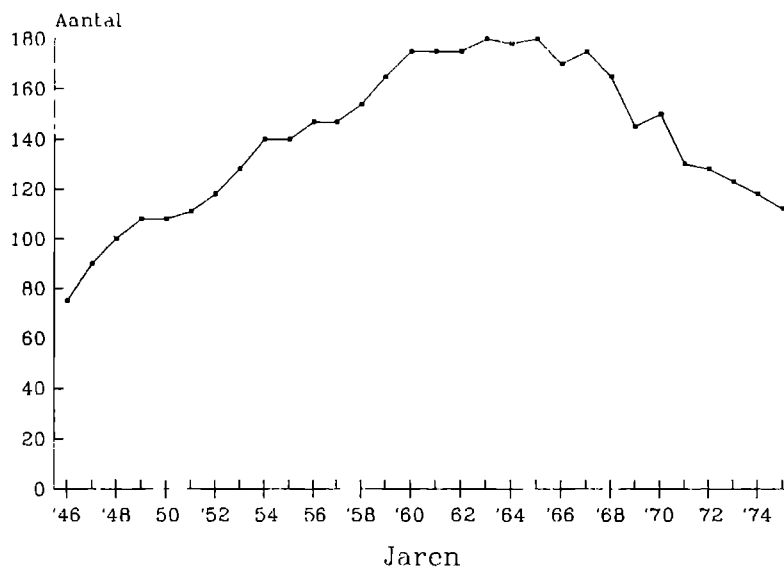
3.15. Lidmaatschappen naar subsector

(11-18: Kerkelijke sector; 20-26: Prive-sector; 30-39: Maatschappelijke sector)

4.1. Aantal betrokken intellectuelen in het totale netwerk

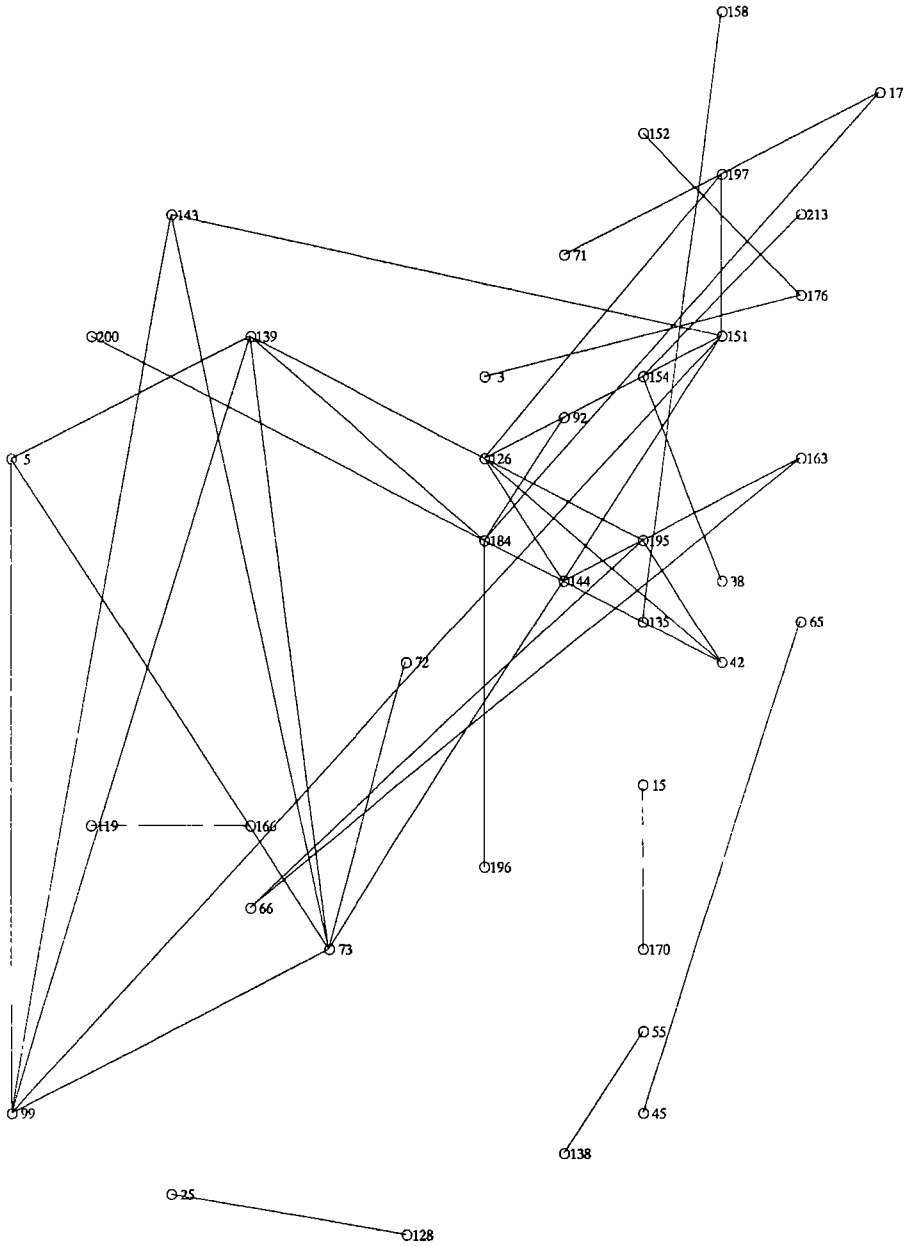
4.2. Evolutie van de dichtheid van het netwerk van formele relaties

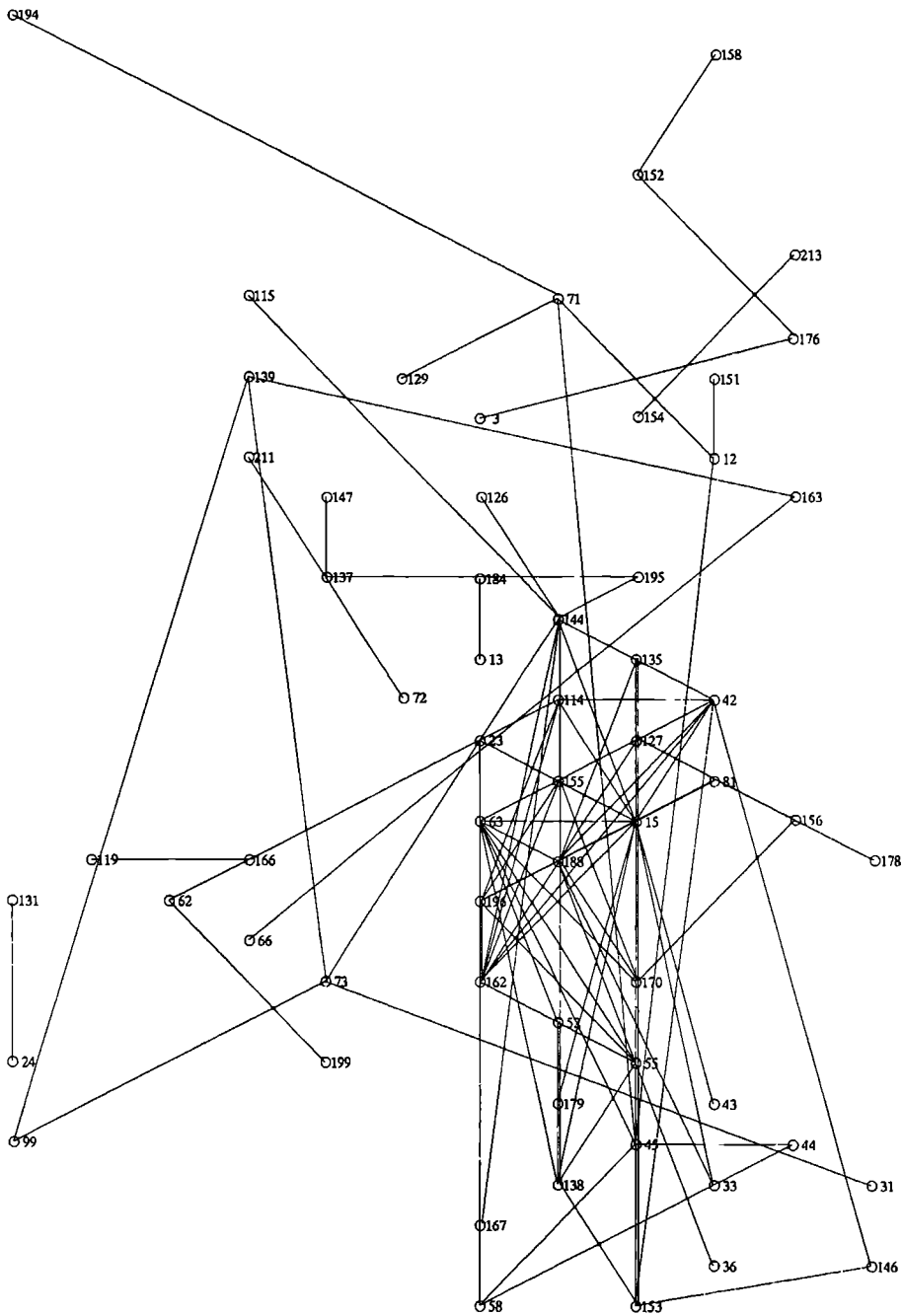
LEGENDE BIJ DE NETWERKTEKENINGEN: persoonsnummers   intellectuelen

1 Aalberse	2 Abbink	3 Albering	4 Albregts
5 Alfrink	6 Altig v. Geusau, F.	7 Altig v. Geusau, L.	8 Anderson
9 Andriessen	10 Arens	11 Arnolds	12 Asselbergs
13 Baas	14 Barendse	15 Bartels	16 Beek, van
17 Beel	18 Beemer	19 Bender	20 Berger, L.
21 Berger, W.	22 Bilsen, van	23 Bless, H.	24 Bless, W.
25 Boelaars	26 Boelens	27 Bogaers	28 Borgert
29 Bouman	30 Boven, van	31 Boxtel, van	32 Braun
33 Bremer, B.	34 Bremer, J	35 Brentjens	36 Breukers
37 Brom	38 Brongersma	39 Bruyn, de	40 Bunnik
41 Buys	42 Buytendijk	43 Calon	44 Carp
45 Chorus	46 Cornelissen, A	47 Cornelissen, H.	48 Couwenberg
49 Delfgaauw, B	50 Delfgaauw, J.	51 Dellepoort	52 Dijkhuis
53 Doorn, van	54 Doornik, van	55 Dresen-Coenders	56 Duynstee, F.
57 Duynstee, W.	58 Ellerbeck	59 Eyden, van	60 Eysink
61 Fiolet	62 Fortmann, H J	63 Fortmann, H.M.	64 Galen, van
65 Gielen	66 Gier, de	67 Goddijn, H	68 Goddijn, W
69 Goey, de	70 Grijs, de	71 Grinten, van der	72 Groot
73 Grossouw	74 Haarsma	75 Halkes	76 Heggen
77 Hentzen	78 Hessen, van	79 Heugten, van	80 Hoefnagels
81 Hoegen	82 Holt	83 Hooijdonk, van	84 Houtepen
85 Huisman	86 Huizing	87 Hulsbosch	88 Hulsman
89 Huysmans	90 Huyts	91 Iersel, van	92 Jansen, A.
93 Jelsma	94 Kemenade, van	95 Kessel, van	96 Kilsdonk, van
97 Klompé	98 Kol, van	99 Kreling	100 Kreykamp
101 Krinkels	102 Kruyf, de	103 Kuitenbrouwer	104 Kusters
105 Kwant	106 Kym	107 Lacyendecker	108 Lange, de
109 Leenhouders	110 Leeuwen, van	111 Lescrauwaet	112 Leyten
113 Linde, van der		114 Linschoten	115 Loeff
116 Loo, van de	117 Luyk, van	118 Luypen	119 Malmberg
120 Maltha	121 Manning	122 Marck, van der	
123 Marlet	124 Meer, H. van der		125 Meyers
126 Melsen, van	127 Mertens	128 Moonen	129 Moor, de
130 Mulder	131 Mulders	132 Munnichs	133 Nevejan
134 Nota	135 Oldendorff	136 Ouwkerk, van	
137 Pauwels	138 Perquin	139 Peters	140 Plattel
141 Ploeg, van der		142 Poeisz	143 Pol, van de
144 Pompe	145 Ponsioen	146 Prick	147 Ramselaar
148 Rijen, van	149 Rijk	150 Rijk, de	151 Rogier
152 Romme	153 Rutten	154 Ruygers, G	155 Ruygers, H
156 Sanders	157 Schillebeeckx	158 Schlichting	159 Schmelzer
160 Schoonenberg	161 Schreuder	162 Smet, de	163 Smit
164 Smits	165 Smits v. Wacsb.		166 Smulders
167 Snijders	168 Snijders-Oomen	169 Spee	170 Spek, van der
171 Sporken	172 Stalpers	173 Steeg, ter	174 Steenkamp
175 Steur	176 Stokman	177 Stolte, J.	178 Stolte, L
179 Stoop	180 Strasser	181 Straver	182 Tans, J A
183 Tans, J G H	184 Tellegen	185 Terruwe	186 Thyssen
187 Thurlings	188 Trimboos	189 Trooster	190 Vaessen
191 Valk, de	192 Veldhuis	193 Veldkamp	194 Ven, F van der
195 Ven, J. van der		196 Vendrik	197 Veraart
198 Verhaar	199 Vermeulen	200 Vogel, de	201 Vollebergh
202 Voorst, van	203 Vugts	204 Waesberghe, van	
205 Weel	206 Weima	207 Wellen	208 Welten
209 Wertenbroek	210 Weterman	211 Willebrands	212 Willems, A
213 Willems, J.	214 Witte	215 Wust	216 Zeegers

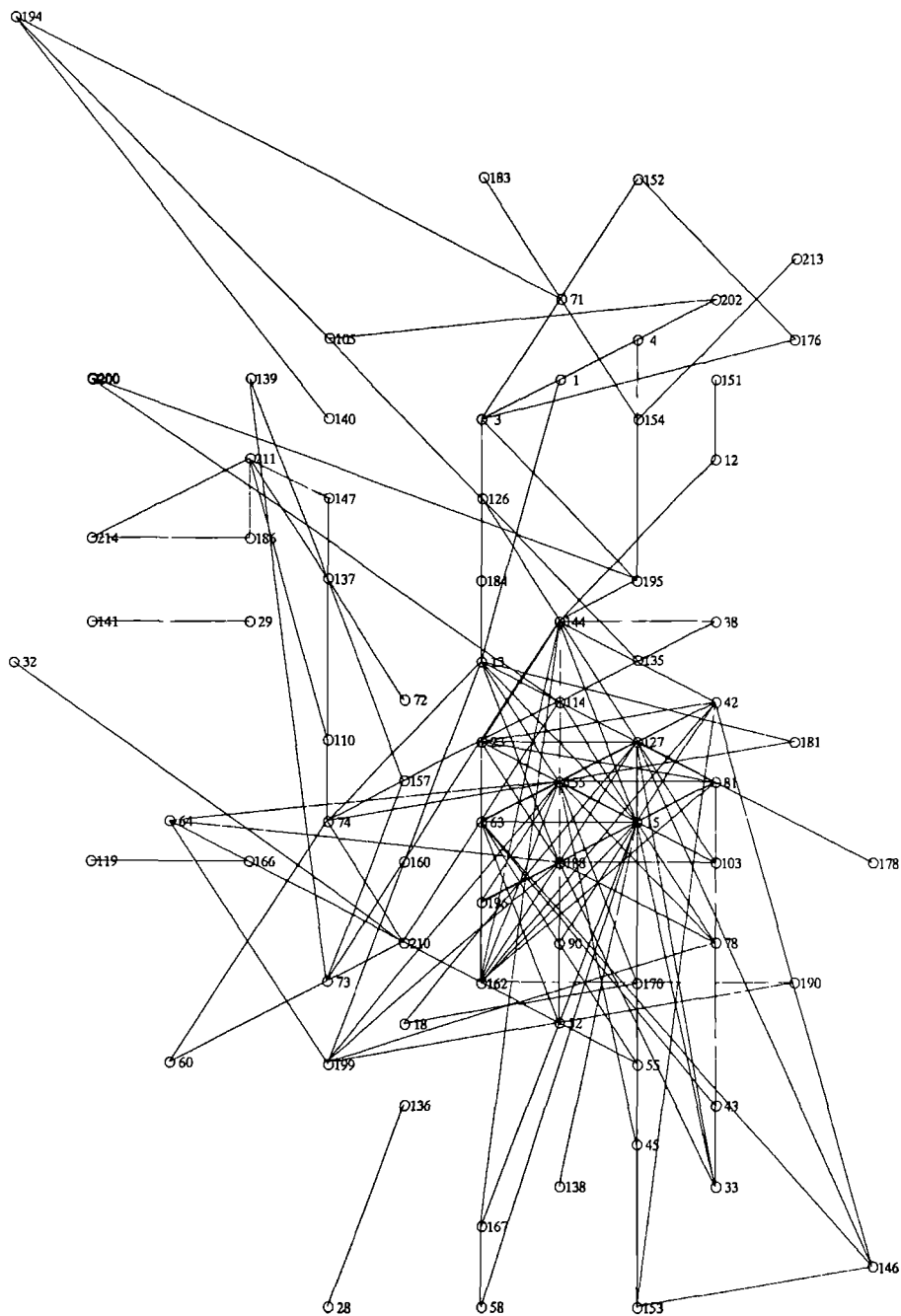
4.3. Netwerk van formele relaties: 1950

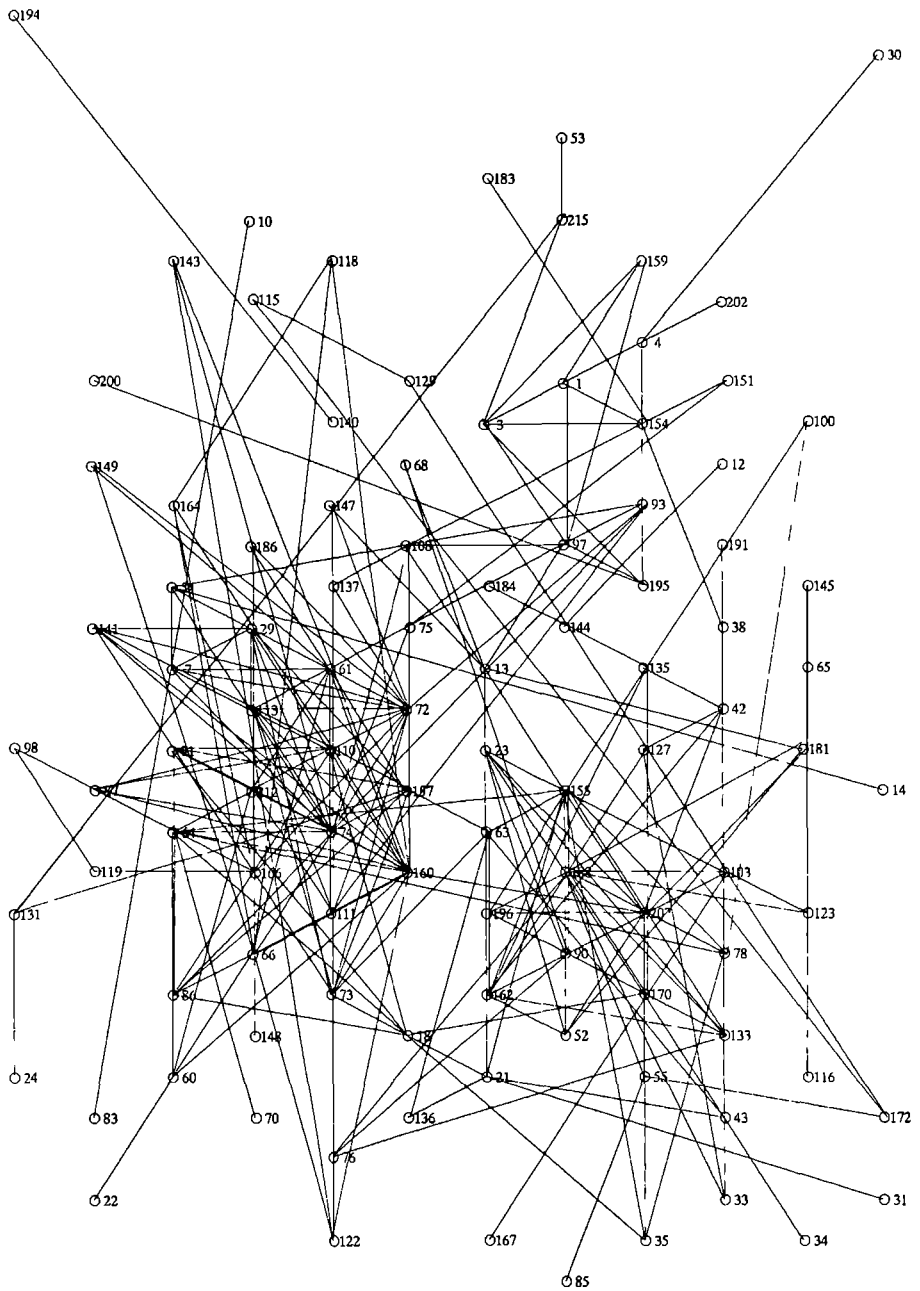
4.4. Netwerk van formele relaties: 1955

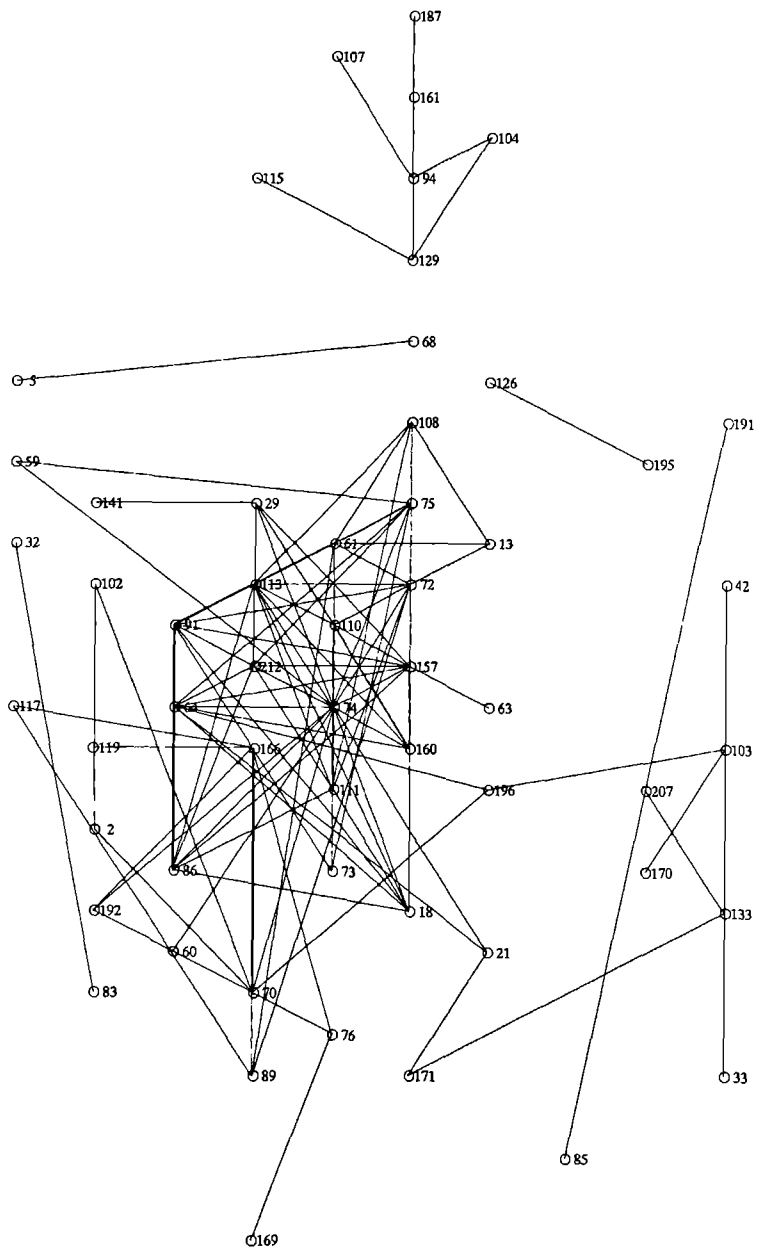
4.5. Netwerk van formele relaties: 1960

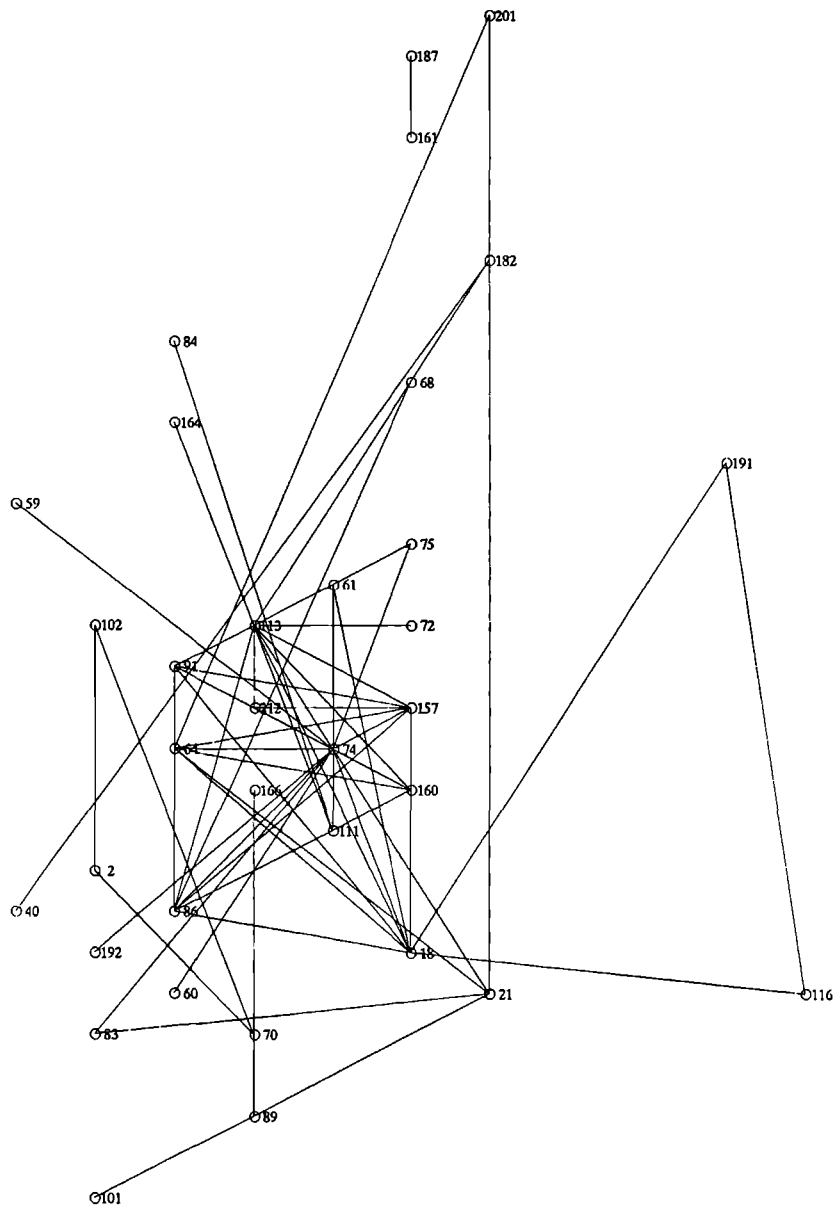
4.6 Netwerk van formele relaties 1965

4.7. Netwerk van formele relaties: 1970

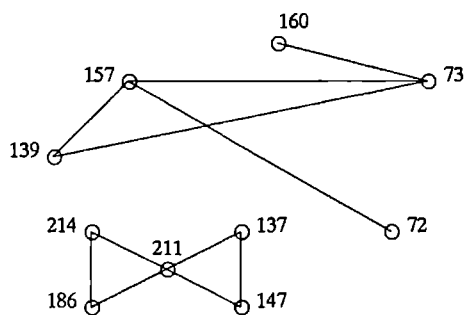
4.8. Netwerk van formele relaties: 1975

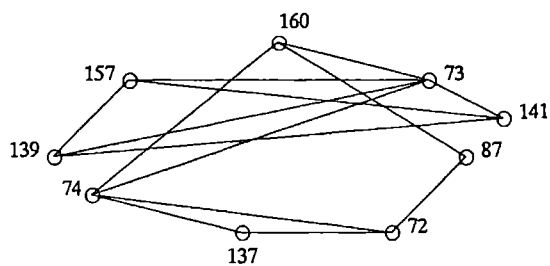

4.9. Relaties tussen theologen: 1959, 1961, 1963

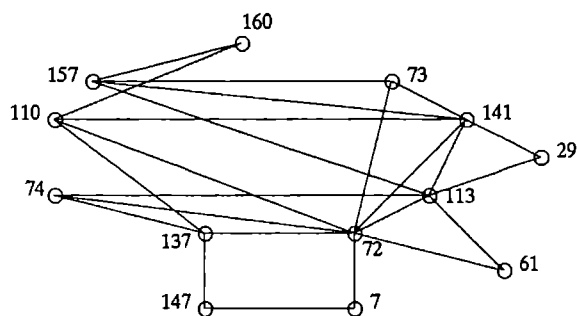
1959

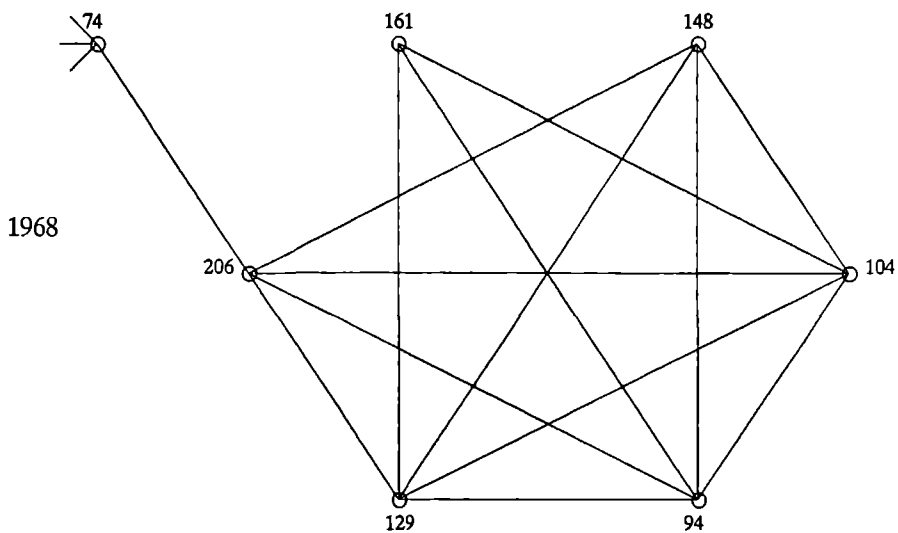
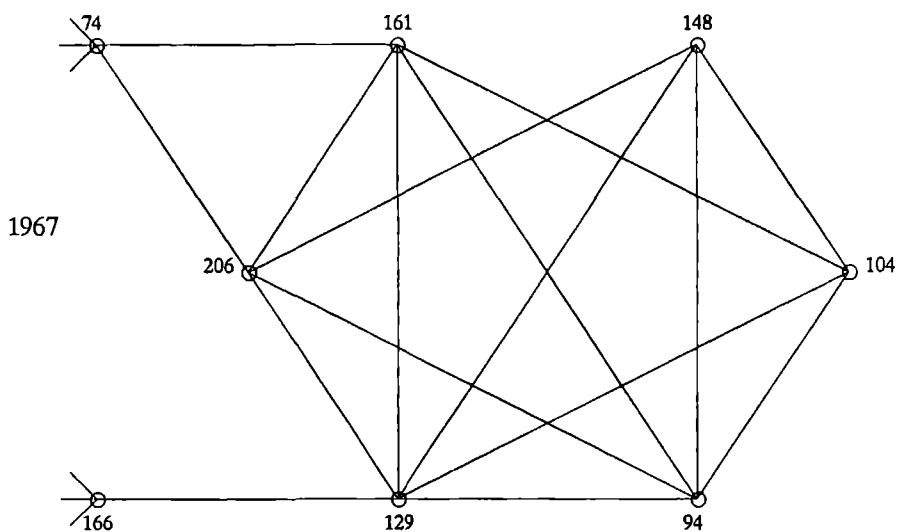
1961

1963

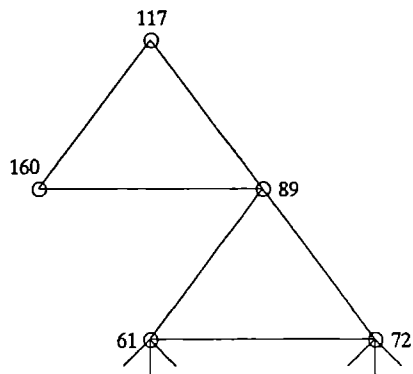
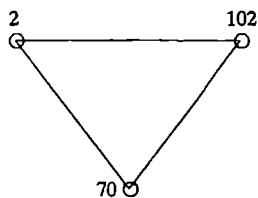

4.10.a Incidentele kleine theologen"kringen": 1967-1968

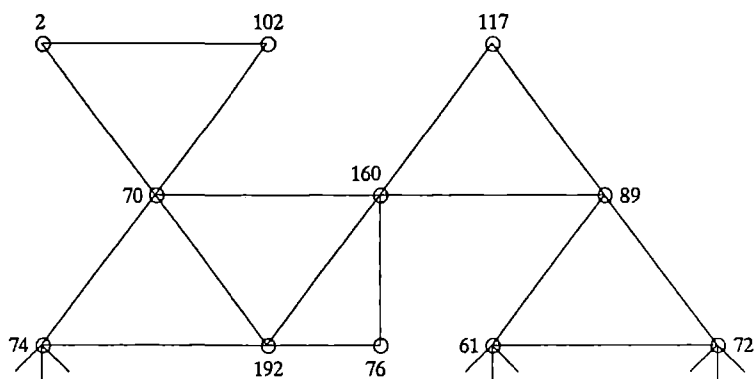

4.10.b Incidentele kleine theologen"kringen": 1969–1971

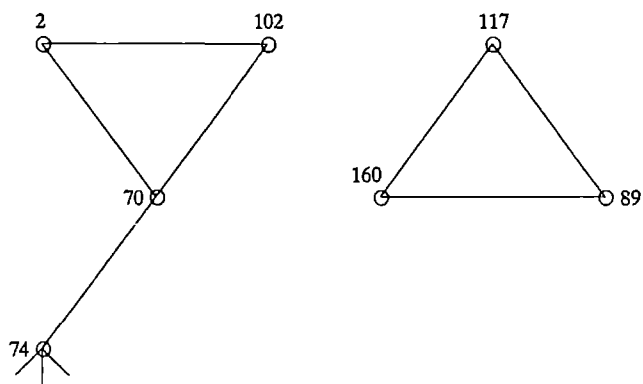
1969

1970

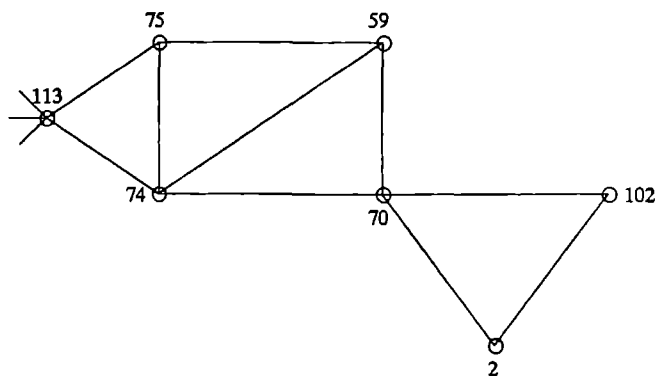

1971

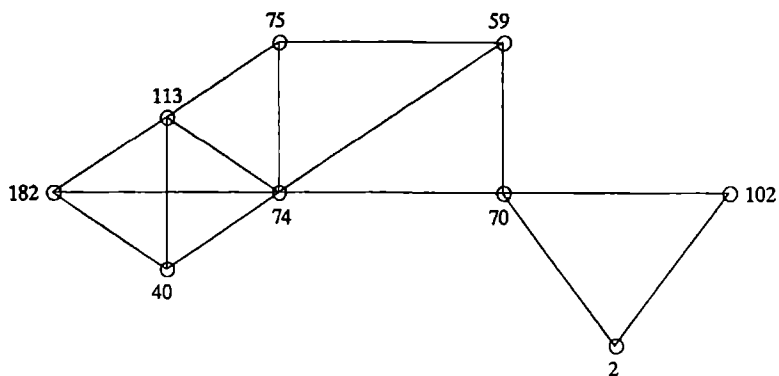

4.10.c Incidentale kleine theologen"kringen": 1973–1975

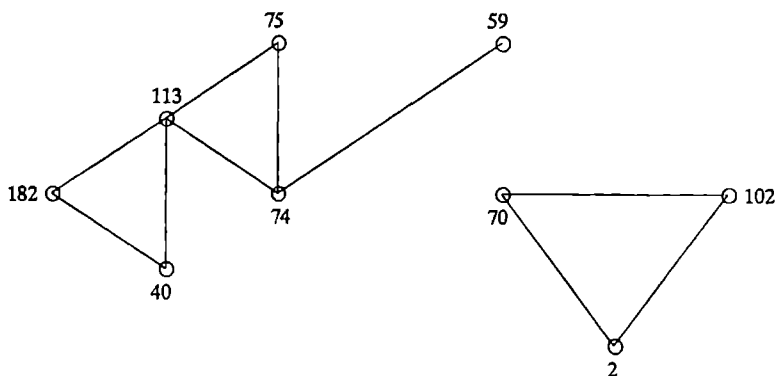
1973

1974

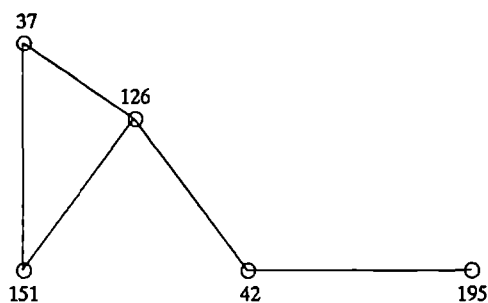

1975

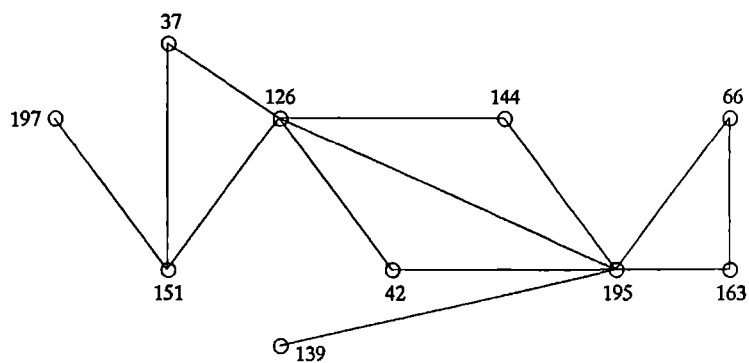

4.11. Ontwikkeling Nijmeegse kring: 1948–1955

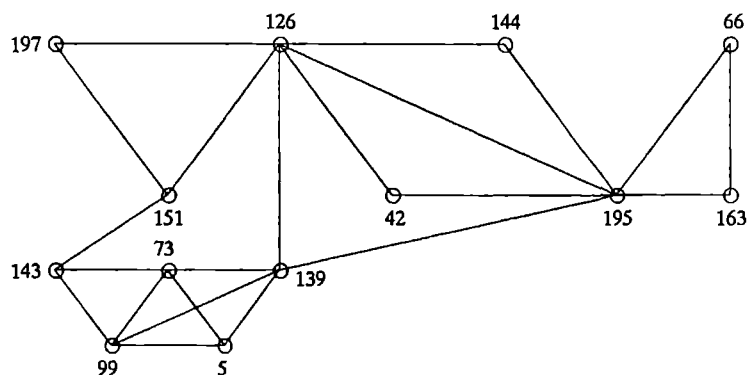
1948

1949

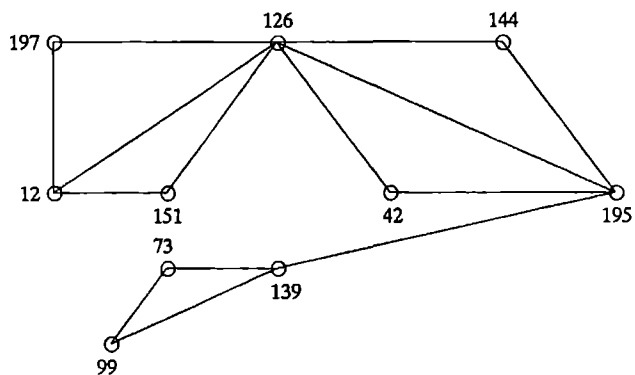

1950

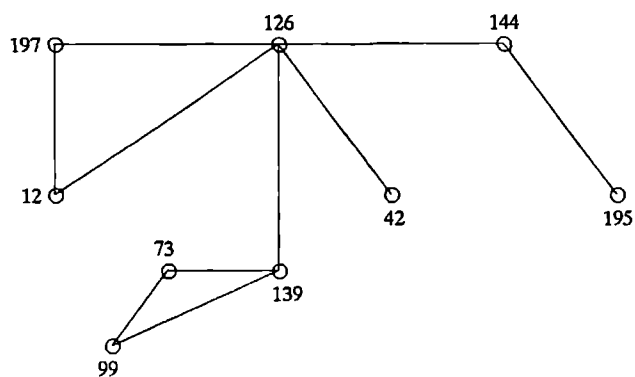

4.11. Ontwikkeling Nijmeegse kring: 1948-1955

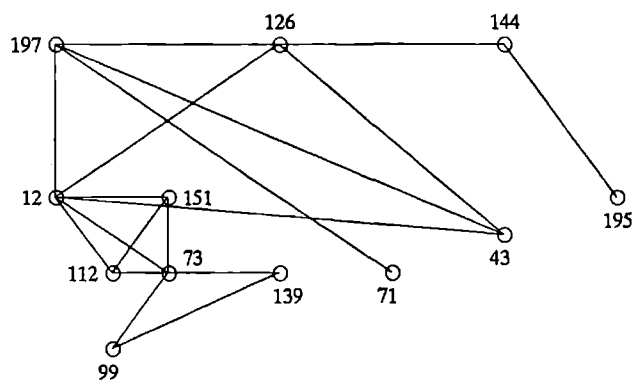
1951

1952

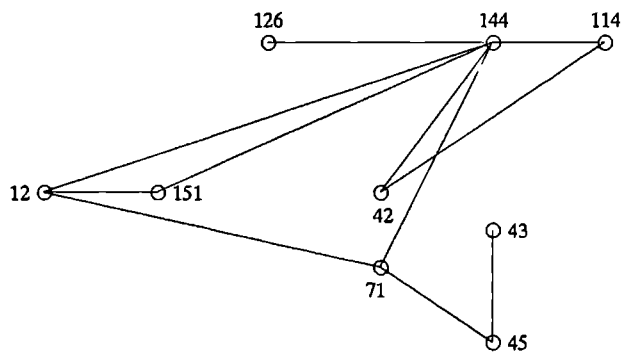

1953

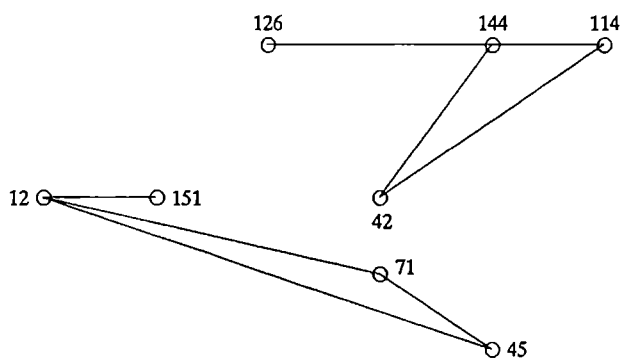

4.II. Ontwikkeling Nijmeegse kring: 1948–1955

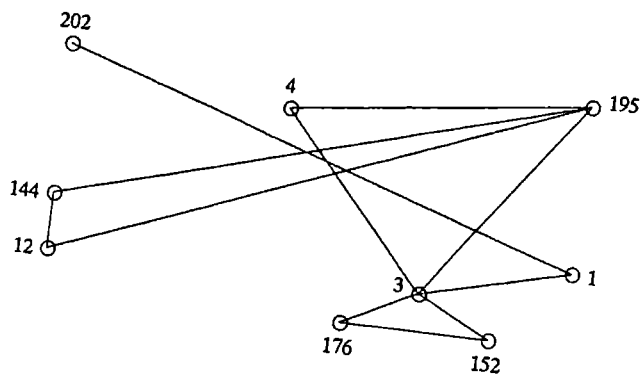
1954

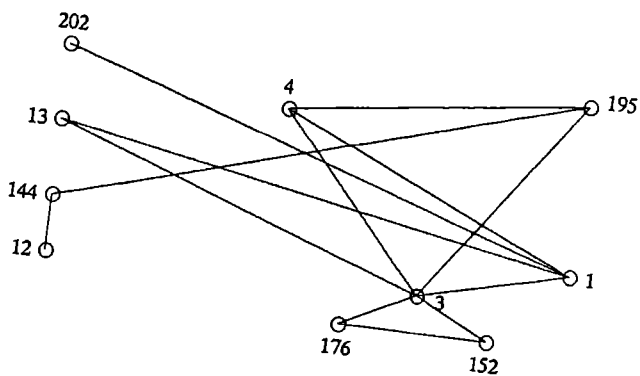
1955

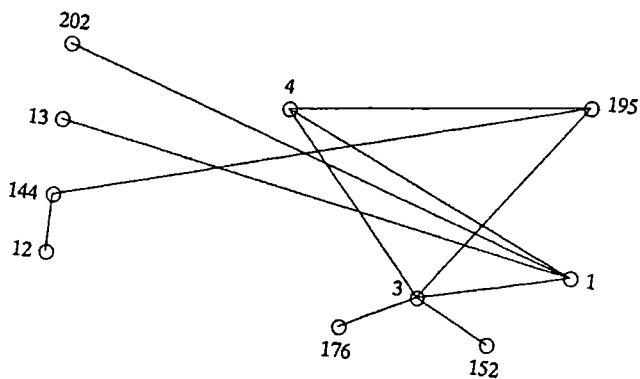
1959

1960

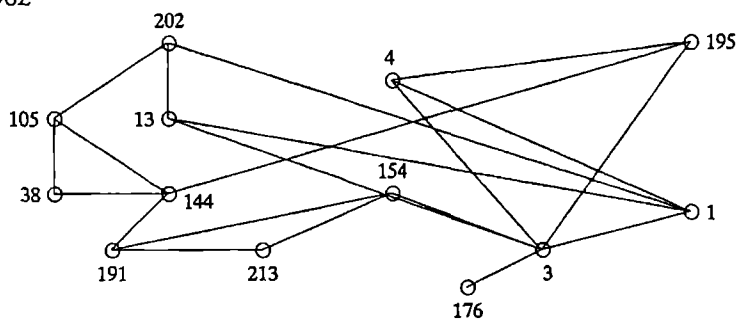
1961

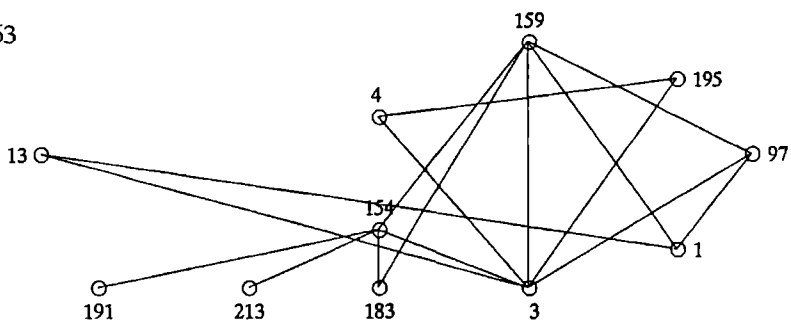

4.12. Ontwikkeling sociaal-politieke kring: 1959-1969

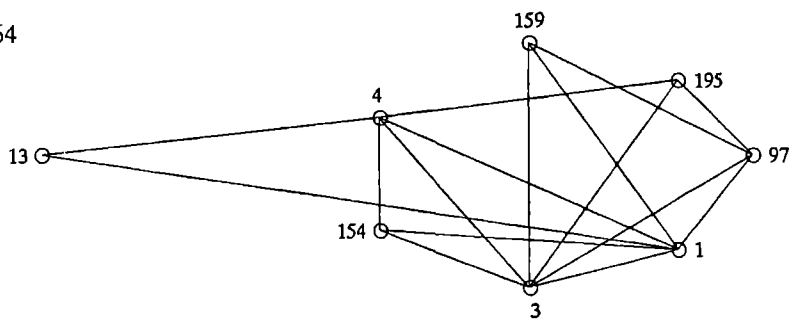
1962

1963

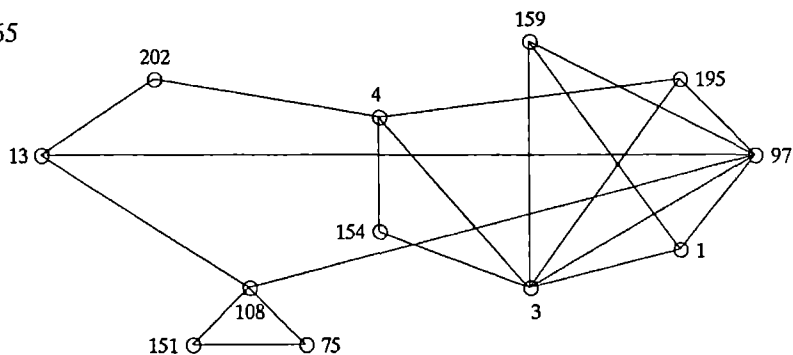

1964

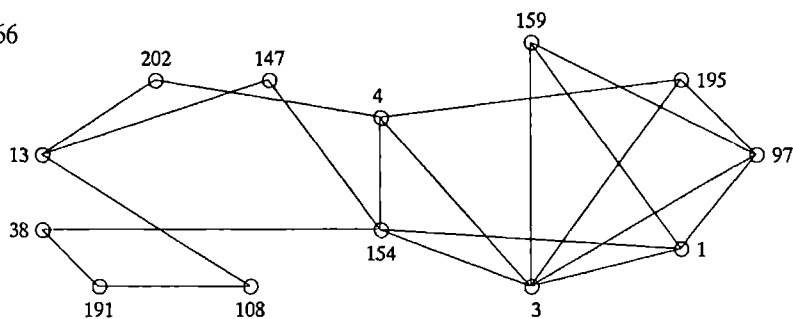

4.12. Ontwikkeling sociaal-politieke kring: 1959-1969

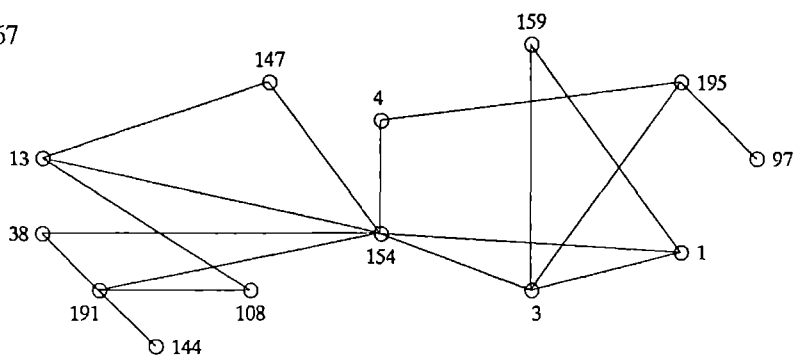
1965

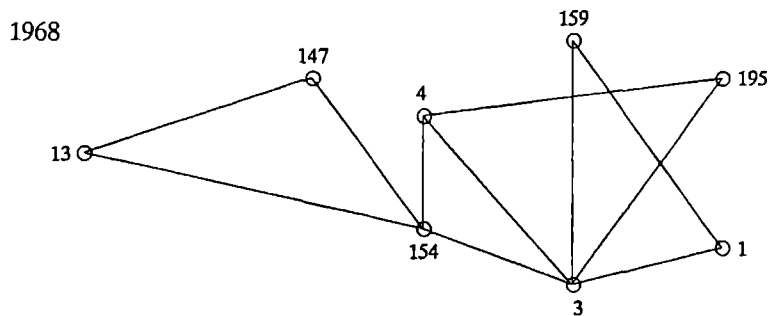
1966

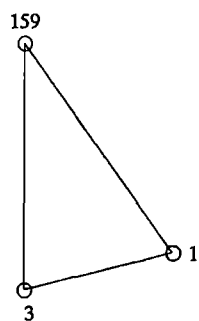
1967

4.12. Ontwikkeling sociaal-politieke kring: 1959-1969

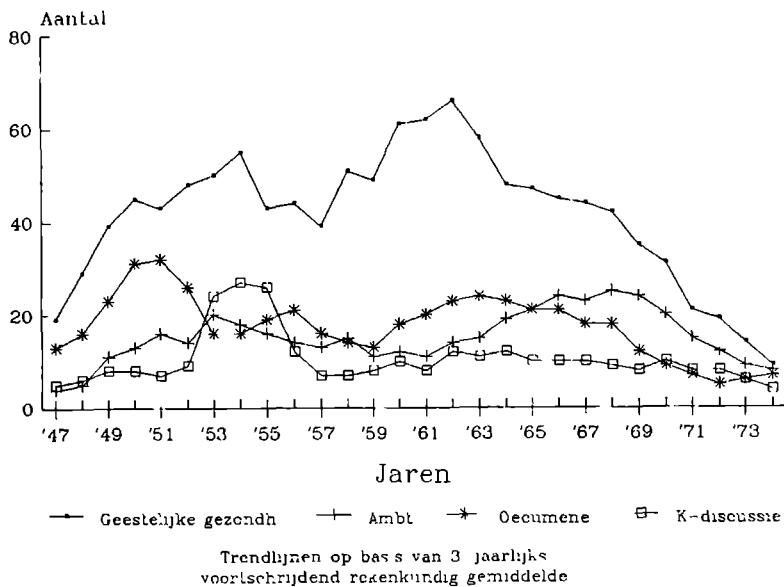
1969

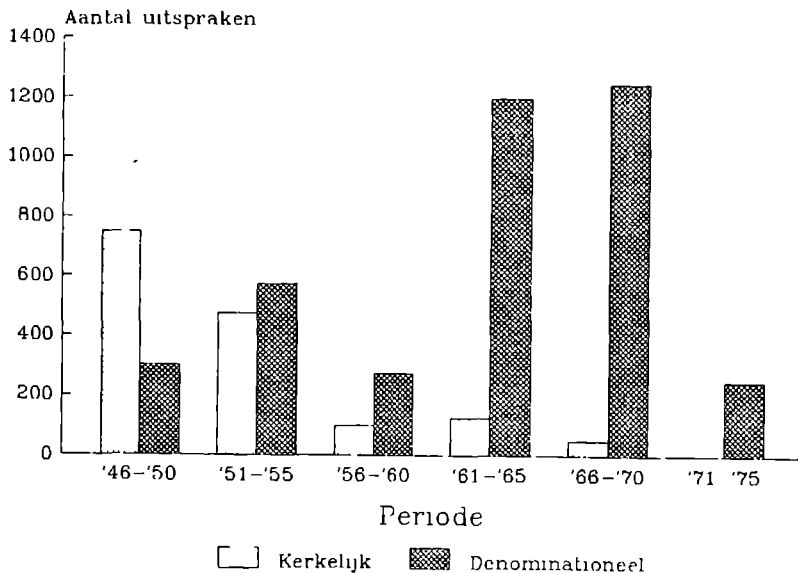
4.13. Citatienetwerk

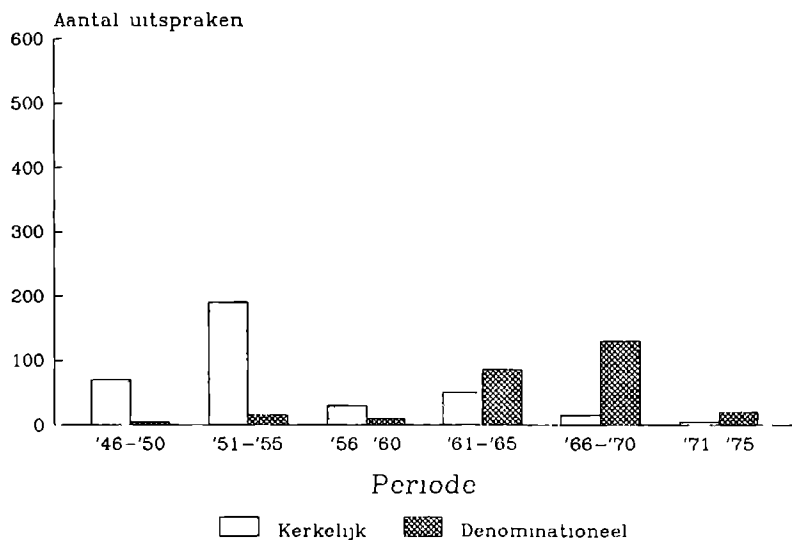
5.1. Trendlijnen aantallen publicaties per jaar en per thema

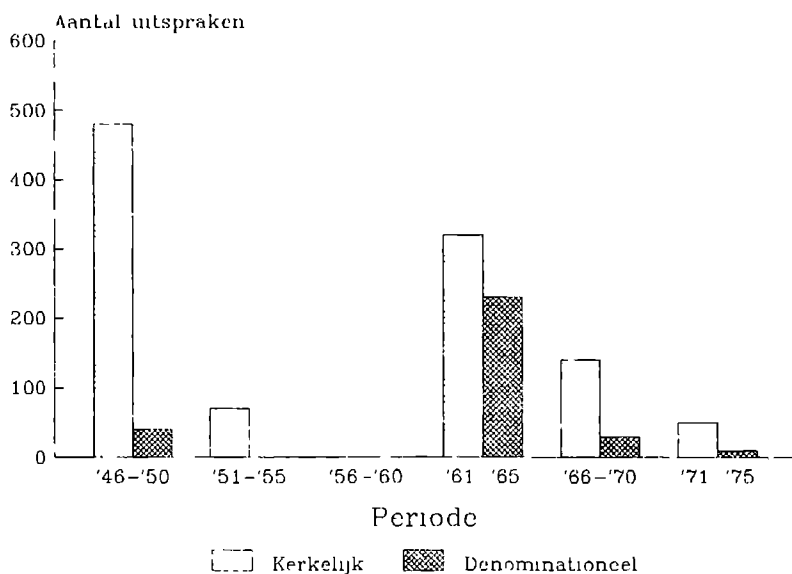
6.1.a. Intellectuelen: totaal aantal kerkelijke en denominationele uitspraken

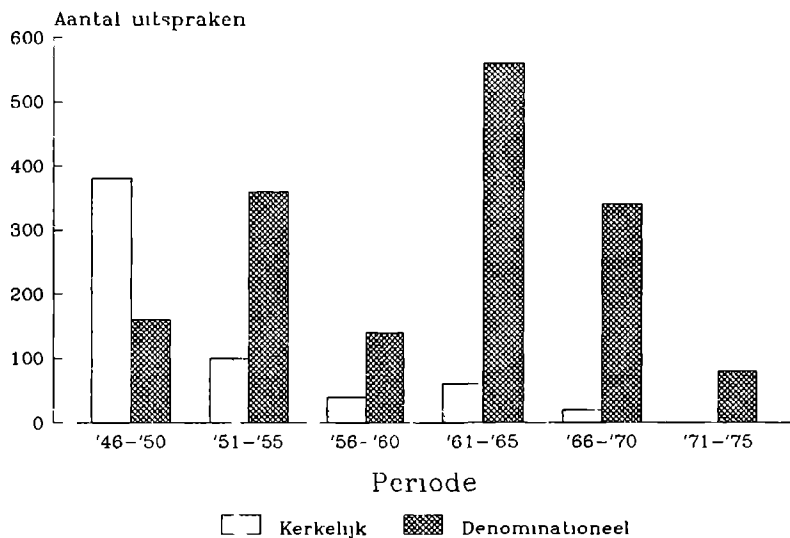
6.1.b. Nederlandse bisschoppen: totaal aantal kerkelijke en denominationele uitspraken

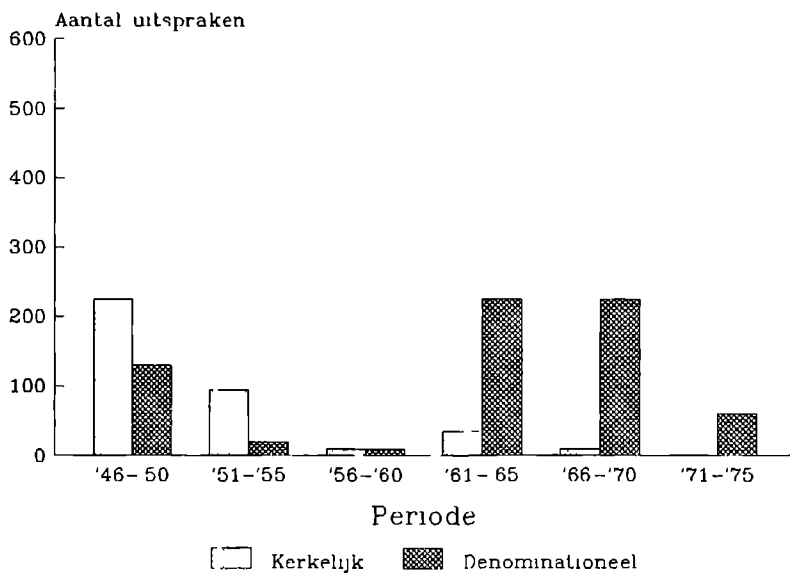
6.1.c. Rome: totaal aantal kerkelijke en denominationele uitspraken

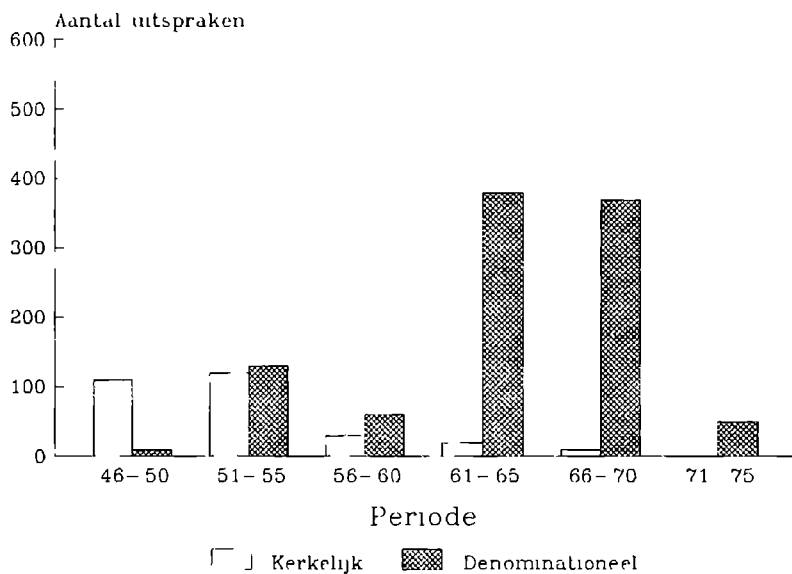
6.2.a. Intellectuelen: aantal kerkelijke en denominationele uitspraken: geestelijke gezondheid

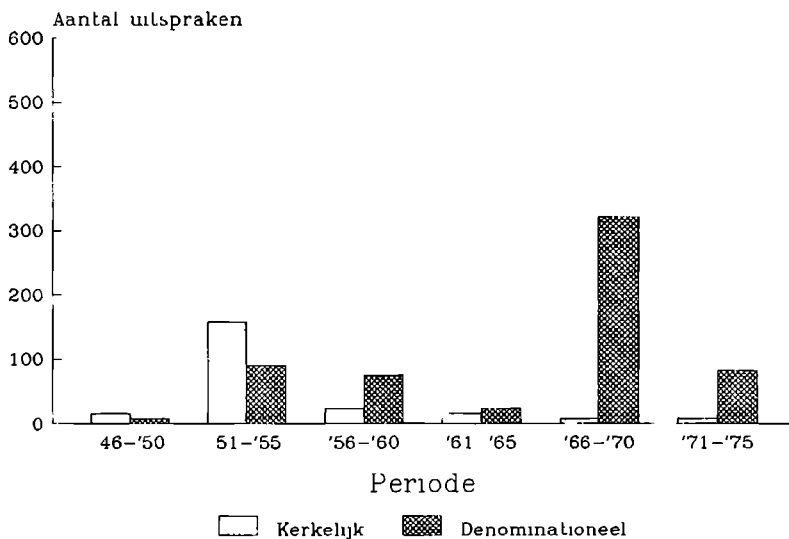
6.2.b. Intellectuelen: aantal kerkelijke en denominationele uitspraken: oecumene

6.2.c. Intellectuelen: aantal kerkelijke en denominationele uitspraken: ambt

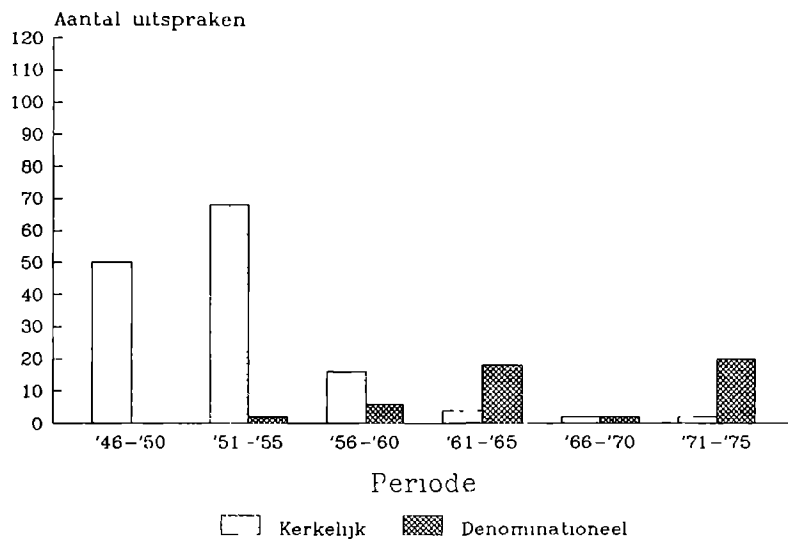

6.2.d. Intellectuelen: aantal kerkelijke en denominationele uitspraken. k-discussie

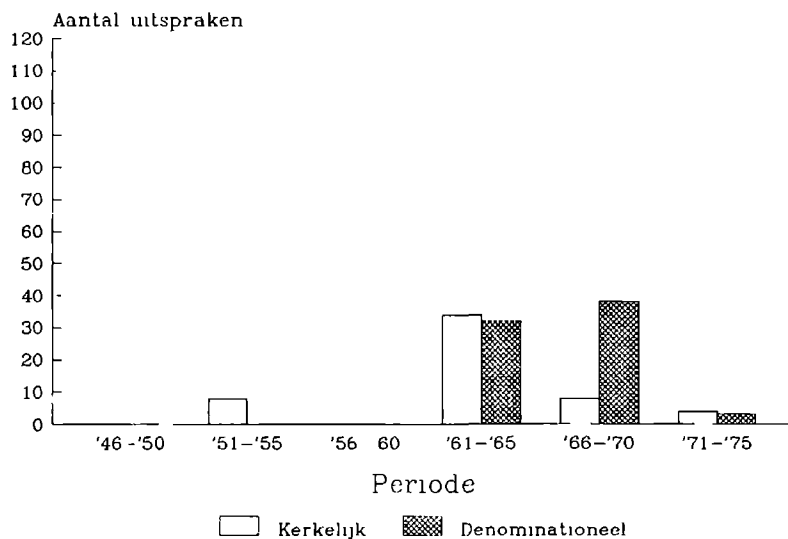

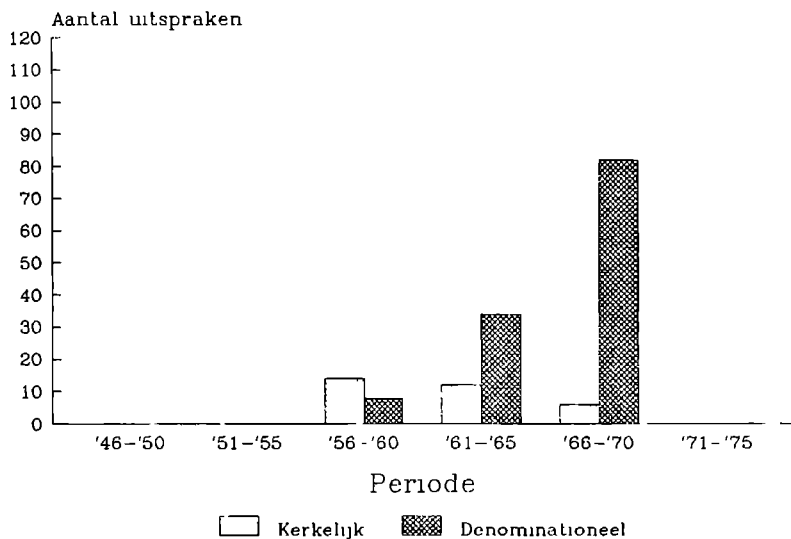
6.3.a. Nederlandse bisschoppen:
aantal kerkelijke en denominationele
uitspraken: geestelijke gezondheid

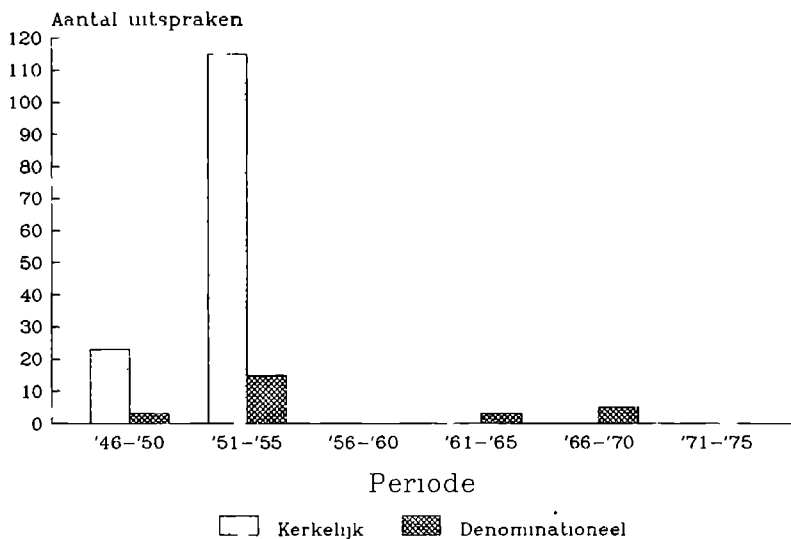
6.3.b. Nederlandse bisschoppen:
aantal kerkelijke en denominationele
uitspraken: oecumene

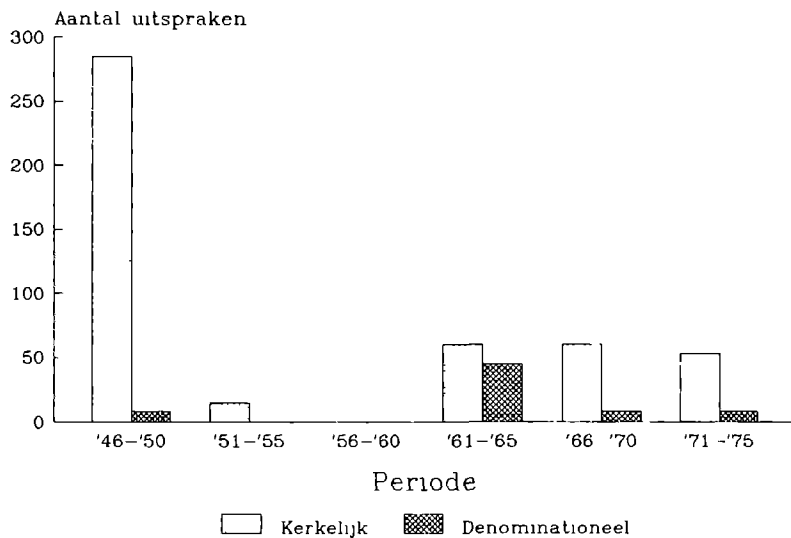
6.3.c. Nederlandse bisschoppen:
aantal kerkelijke en denominationele
uitspraken: ambt

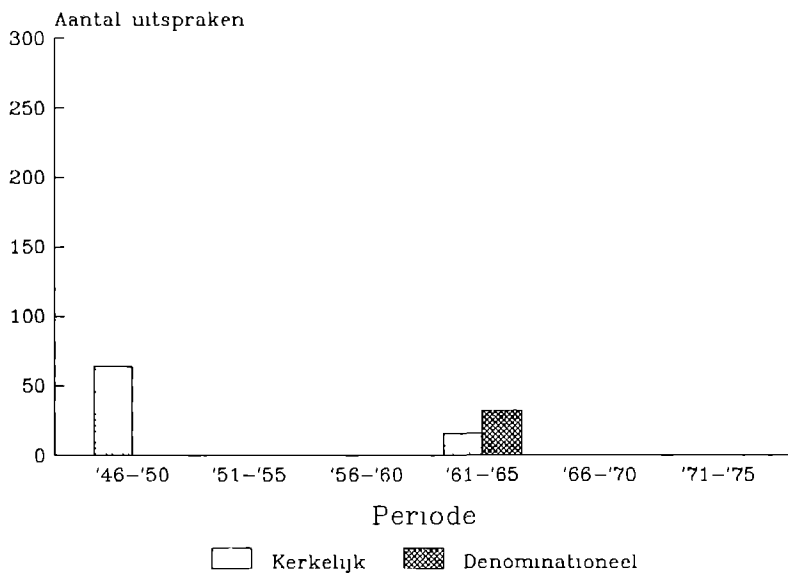
6.3.d. Nederlandse bisschoppen:
aantal kerkelijke en denominationele
uitspraken: k-discussie

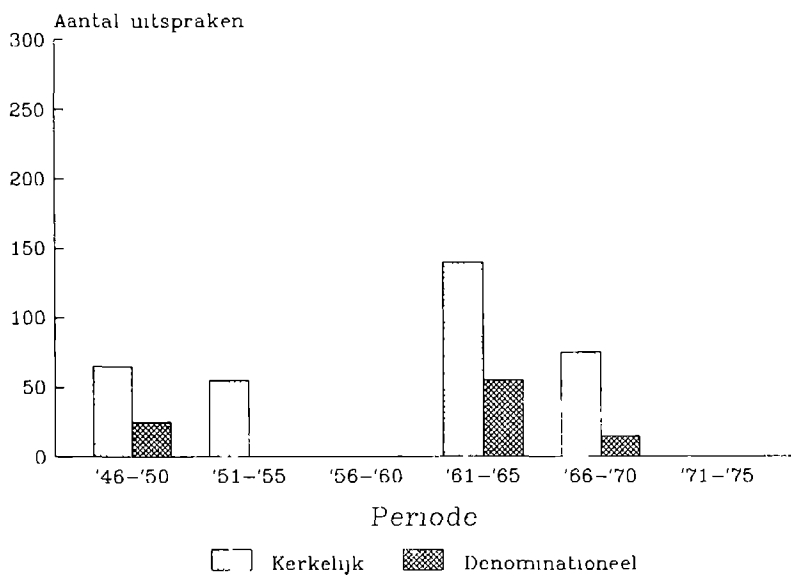
6.4.a. Rome: aantal kerkelijke en denominatieve uitspraken: geestelijke gezondheid

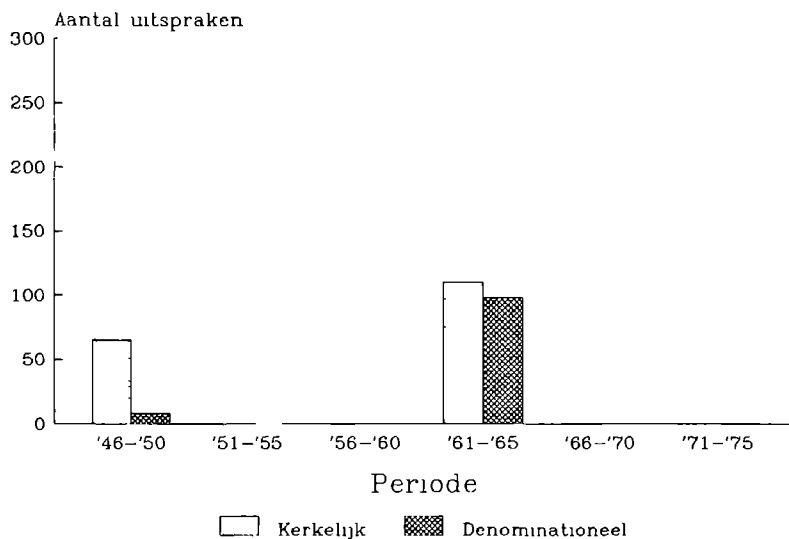
6.4.b. Rome: aantal kerkelijke en denominatieve uitspraken: oecumene

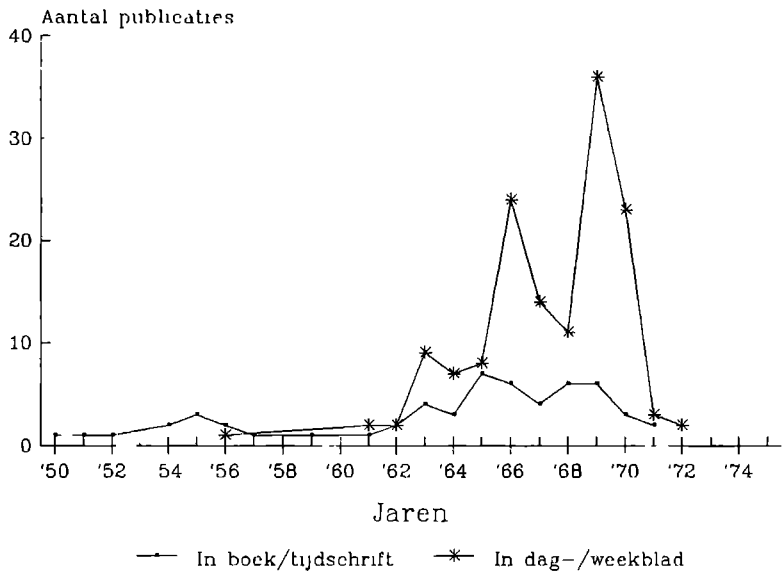
6.4.c. Rome: aantal kerkelijke en denominatieve uitspraken: ambt

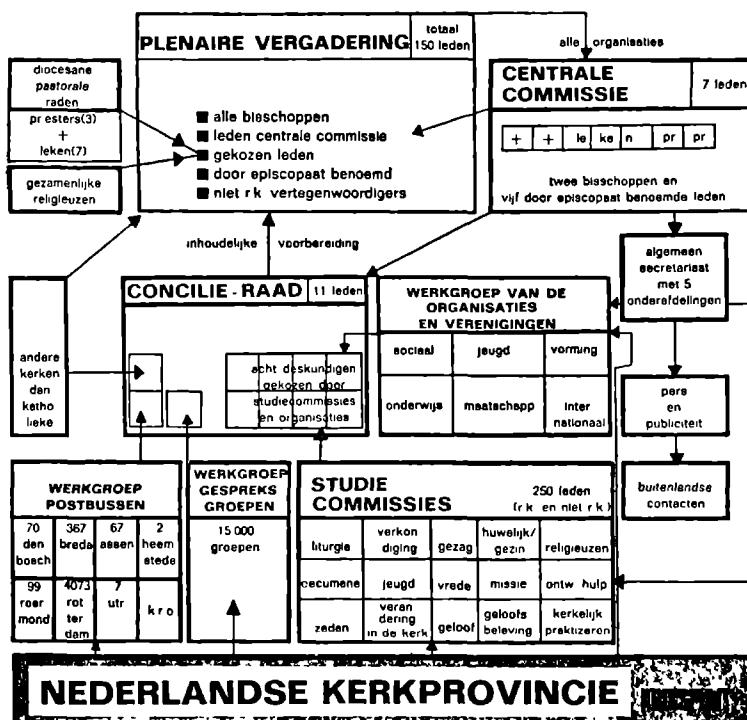
6.4.d. Rome: aantal kerkelijke en denominatieve uitspraken: k-discussie

7.1. Ontwikkeling celibaatsdiscussie: aantal publicaties

8.1. Structuur van het Pastoraal Concilie

Bron: archief Pastoraal Concilie.

Over de auteurs

Ed Simons werd geboren op 18 juni 1953 te Beerse (België). Hij behaalde in 1971 het diploma Moderne Humaniora Wetenschappelijke A aan het Klein-Seminarie te Hoogstraten (België) en studeerde vervolgens sociologie aan de Katholieke Universiteit te Leuven, alwaar hij in 1977 met onderscheiding het licentiaatsdiploma behaalde. Hij was tot juni 1979 verbonden aan de Studiedienst van de gemeente Turnhout als onderzoeker en is sinds die tijd werkzaam aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen: tot eind 1983 als wetenschappelijk medewerker van de vakgroep Cultuur- en Godsdienstsociologie en vervolgens, tot op heden, als stafmedewerker van de Afdeling Onderwijs en Onderzoek van het Bureau van deze universiteit. Hij publiceerde o.m. over het regionale economische beleid van middelgrote gemeenten en de Nederlandse katholieke intellectuele elite van na de tweede wereldoorlog.

Lodewijk Winkeler werd geboren op 18 juli 1951 te Zwolle. Hij behaalde het diploma gymnasium alfa aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn en studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en aan de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht. Hij legde het doctoraal examen af aan de KTHU in 1978. Hij is sinds 1979 verbonden aan het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen als wetenschappelijk medewerker. Hij publiceerde verschillende artikelen over het neothomisme en over de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme in de 20e eeuw.

STELLINGEN behorende bij het proefschrift **Het Verraad der Clercken. intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse Katholicisme na 1945**

- 1 Hoewel inhoudelijk sterk op vernieuwing gericht, was het veranderingsproces in het Nederlandse katholicisme in de jaren vijftig en zestig tegelijkertijd een erg traditioneel gebeuren
- 2 De gebeurtenissen in het katholieke Nederland van de jaren zestig ondersteunen de these dat er een omgekeerd evenredig verband bestaat tussen de mate van collectieve euforie ('effervescence collective' - Durkheim) die binnen een sociale beweging ten aanzien van vernieuwende ideeën en opvattingen optreedt en de mate waarin deze ideeën vervolgens concreet worden gerealiseerd
- 3 Het Tweede Vaticaans Concilie was niet het beginpunt van een fundamentele ommezwaai in het wereld- en levensbeschouwelijke denken van het centrale kerkelijke gezag, zoals ten onrechte in katholieke kring vaak werd aangenomen. Dat met name ook katholieke intellectuelen dit niet opmerkten, maar daarentegen met veel verve in hun na-conciliaire geschriften de, volgens hen ook door 'Rome' zo bedoelde, inhoudelijke wereld- en levensbeschouwelijke herorientatie tot uitdrukking brachten, is illustratief voor het gebrek aan realiteitszin, dat intellectuelen vaak ten aanzien van opvattingen en handelwijzen van het officiële gezag ten toon spreiden
- 4 Het concept 'kring' (social circle) is voor de cultuursociologie een basisbegrip. Het dient daarom, naast termen als 'groep', 'groepering' en 'sociale categorie', een vaste plaats te krijgen in sociologische syllabi.
- 5 Het sociologisch onderzoek in het algemeen en de sociale netwerkanalyse in het bijzonder zou zeer gebaat zijn met minder computeroutput en meer theoretische bezinning.
- 6 Verwacht kan worden dat religieus-esoterische groeperingen, zoals Roze kruisorders, een relatief groot aandeel van hun leden uit academisch gedepriiveerden recruterende personen met binnen het reguliere wetenschapsbedrijf geblokkeerde aspiraties.
- 7 De intellectuelensociologie van Karl Mannheim vóór 1930 is op te vatten als een poging te ontkomen aan de mede door het marxisme geïnspireerde theorie van het maatschappelijk gedetermineerd zijn van wereld- en levensbeschouwing.

8. Het verbanningsbeleid van de Sovjet-Russische autoriteiten ten aanzien van dissidenten kan beschouwd worden als een toepassing van de sociologie van de intellectuelen. Overeenkomstig de theorie proberen de Russische machthebbers kringvorming onder de dissidenten te voorkomen door centrale figuren uit het (vaak ondergrondse) communicatienetwerk, alsmede erkende 'opinion-leaders', door verbanning naar ver afgelegen steden te isoleren van de rest van de groep.
9. Het proces van (overdreven) schoolvorming en (misplaatste) specialisatie zoals dat de afgelopen decennia binnen de sociologie heeft plaatsgevonden, is er mede debet aan dat t.a.v. deze wetenschap een beeld is ontstaan van onwetenschappelijke heterogeniteit waarin 'voor elk wat wils' geboden wordt. Wil de sociologie als zelfstandige wetenschap overleven, dan dient werk gemaakt te worden van een 'de verschillen overstijgende synthese', zoals Karl Mannheim deze m.b.t. de wereld- en levensbeschouwelijke versplintering in Weimar-Duitsland voorstond.
10. Wetenschappelijk onderzoek is per definitie een elitair gebeuren. Het hanteren van het 'gelijkheidsbeginsel' (ieder onderzoek dient in principe als evenwaardig behandeld te worden) als uitgangspunt van beleid is daarom uit den boze.
11. De 'k' zal in de toekomst een zeer belangrijke factor blijken te zijn m.b.t. de handhaving en verdere uitbouw van de Nijmeegse 'Alma Mater', indien deze 'k' staat voor kwaliteit.
12. De door de wetenschappelijk onderzoeker in Nederland te volgen gedragslijn wordt steeds duidelijker, gegeven de volgende samenvatting van het huidige wetenschapsbeleid.
Onderzoekers die er in slagen op grond van ex post beoordeling hun VF via een proces van zwaartepuntvorming in een onderzoeksinstituut of 'center of excellence', onder te brengen en conform de PDOA-nota aan een landelijk AIO-netwerk op te hangen, kunnen de toekomst met HOOP tegemoet zien, daar zij gevrijwaard worden van de negatieve gevolgen van intra- en inter-universitaire reallocatie als gevolg van ondertekening van het B-deel.
13. Wie zijn culturele verleden niet cert, vergokt zijn toekomst (oude Nijmeegse wijsheid).

STELLINGEN behorende bij het proefschrift **Het Verraad der Clerken intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse Katholicisme na 1945**

- 1 De verandering in de oorspronkelijke structuur van het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie ten gunste van een in den lande gekozen plenaire vergadering is voornamelijk bewerkstelligd door theologen die het Tweede Vaticaans Concilie hadden bijgewoond, en kan derhalve worden opgevat als een rechtstreekse receptie van de op Vaticanum II naar voren gekomen idee van het 'volk Gods'
- 2 Het einde van de 'katholieke wetenschapsbeoefening', opgevat als wetenschapsbeoefening door katholieken tegen de achtergrond van een gemeenschappelijk en godsdienstig getint wijsgerig gedachtengoed, moet niet worden gerelateerd aan de neergang van het neothomisme, maar aan die van de fenomenologie
- 3 De intellectuele emancipatie van de Nederlandse katholieken is in de eerste helft van de twintigste eeuw zeer bevorderd door de neothomistische wijsbegeerte
- 4 De uitspraak van paus Joannes XXIII "Want de substantie van de oude geloofsschat is één ding de manier waarop die gepresenteerd wordt, is iets anders" (Openingstoespraak van het Tweede Vaticaans Concilie, 11 oktober 1962, uitgesproken tekst), is naar de maatslaven van het decreet Lamentabile (3 juli 1907) een modernistische uitspraak
Vergelijk decreet Lamentabile, nr 58 65, in H Denzinger en A Schonmetzer, Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum (Freiburg/Basel/Wenen, 34e dr 1967) , nr 3458-3465, en P Hebblethwaite, Johannes XXIII (Haarlem 1985), p 513 514
- 5 Aangezien J Bots SJ in zijn analyse van het Nederlandse katholicisme tussen 1960 en 1970 de rol van de bisschoppen vrijwel negeert, blijft zijn interpretatie van de ontwikkelingen in deze periode noodzakelijk gebrekkig
J Bots SJ, Zestig jaar katholicisme in Nederland (Venlo 1981), p 19-62
- 6 L Kurtz' sociologische analyse van de modernismestrijd is ook van toepassing op vormen van godsdienstig dissidentisme die niet officieel veroordeeld zijn Om deze reden had het gebruik van de term ketterij ter descriptie van dit dissidentisme beter vermeden kunnen worden
L.R. Kurtz The Politics of Heresy The modernist crisis in Roman Catholicism (Berkeley/Los Angeles/Londen 1986) passim

7. De verwachting van J.A. Coleman, dat de toenmalige meer democratische overlegstructuren in het Nederlandse katholicisme bestand zouden blijken tegen de invloed van inmiddels benoemde behoudende bisschoppen, geeft blijk van een schromelijke onderschatting van de macht van de kerkelijke hiërarchie.
J.A. Coleman, The Evolution of Dutch Catholicism 1958-1974 (Berkeley/Los Angeles/Londen 1978), p. 310.
8. Het besef dat met het houden van het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie geschiedenis werd gemaakt, moet blijkens de kwaliteit van het betreffende archief niet worden opgevat als historisch besef.
Vergelijk J. Roes, 'Het Pastoraal Concilie: een experiment in kerkvernieuwing en kerkvinding', in: Ph. Stouthard en G. van Tillo (red.), Katholiek Nederland na 1945 (Baarn 1985), p. 34-35.
9. Ten onrechte typeert Ingo Hermann theologen als zodanig als "verhinderte Intellektuelle".
I. Hermann en K.-D. Ulke, Die unerwünschten Aufklärer. Die Intellektuellen und die Kirche (Düsseldorf 1970), p. 22.
10. Het in de archivistiek gebruikelijke herkomstbeginsel vormt een door de automatisering mogelijk gemaakte, maar niettemin ondergewaardeerde benadering bij de ontsluiting en raadpleging van bibliotheekmateriaal.
11. De inzichten verworven door de menswetenschappen, alsmede de popularisering daarvan, hebben een belangrijke stoot gegeven tot de relativering van geloofsovertuigingen. Daaruit volgt echter niet dat het omgekeerde, te weten een negeren van deze inzichten, zal leiden tot een bredere verspreiding van de overtuiging dat katholiek zijn zo gek nog niet is.
12. Dominicanen voegen de daad bij het woord, franciscanen het woord bij de daad.
13. Wanneer de term 'Procrustesbed' wordt gebezigd om een negatief oordeel te geven over de wijze waarop empirische gegevens in een theorie worden gepast, dient de criticus nader te specificeren op welk van beide bedden van Procrustes hij doelt.

Tussen 1945 en 1975 hebben er veel veranderingen plaatsgevonden in het Nederlandse katholicisme. Niet alleen in de publiciteit, die daarmee gepaard ging, maar ook in verschillende wetenschappelijke studies wordt aan de katholieke intellectuelen een leidende rol toegekend in die veranderingen. Of dit inderdaad het geval was, en welke verklaring daarvoor kan worden gegeven, wordt in deze studie onderzocht op vier voor het Nederlandse katholicisme kenmerkende terreinen: ambt en leken in de kerk, moraal en geestelijke gezondheid, oecumene en de discussie over de zin van confessionele organisaties (de zogenaamde k-discussie).

In de onderzochte periode maakten de intellectuelen zelf uiteraard ook veranderingen door. Terwijl zij aanvankelijk nog tamelijk traditionele opvattingen huldigden, ondergingen zij al spoedig de invloed van vernieuwende ideeën in de Franse *nouvelle théologie* en de fenomenologische en existentialistische wijsbegeerte. Het gevolg was dat de katholieke intellectuelen aan het eind van de jaren zestig heel andere opvattingen huldigden over kerkelijk gezag, moraal, oecumene en confessionaliteit dan twee decennia daarvoor.

Met deze opvattingen oefenden zij invloed uit langs verschillende wegen: door hun publikaties in bekende tijdschriften als *Te Elfder Ure*, *Streven*, *De Nieuwe Mens* of *Dux*; via de media, en door de vele adviesfuncties die zij bekleedden. Vanaf 1958 nam de invloed van de intellectuelen op de bisschoppen sterk toe, niet in de laatste plaats op verzoek van de bisschoppen zelf. Speciale aandacht wordt in dit verband besteed aan het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie en het optreden van de intellectuelen op het Pastoraal Concilie (1966-1970).

Naast deze stimulans van de kant van de bisschoppen speelden andere elementen een rol. Van groot belang waren de onderlinge relaties van de intellectuelen, bijvoorbeeld in de Larense Kring en in de Commissie Pastoraal en Psychohygiëne. Voorts was er de verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving, waarlangs nieuwe ideeën konden worden 'getransporteerd', en meer algemeen een sociaal-cultureel klimaat waarin een dringende behoefte bestond aan vernieuwingen en waar hoge verwachtingen werden gekoesterd jegens wetenschappelijke oplossingen, met name van de beoefenaars van de sociale wetenschappen.

In 1927 publiceerde de Franse filosoof Julien Benda een studie onder de titel *La trahison des clercs*. Deze titel is sindsdien vele malen gebruikt om verwijten te richten aan het adres van intellectuelen. Vooral wanneer er sprake is van maatschappelijke veranderingen komen zij in de aandacht. In de sociologie zijn inmiddels vele studies aan de rol van intellectuelen gewijd. Op grond van deze studies is een sociologisch kader ontwikkeld om deze rol nader te bestuderen en verschillende hypothesen te toetsen. Anderzijds hebben sociologische theorieën en technieken als netwerkanalyse en inhoudsanalyse geholpen om een stukje recente geschiedenis van katholiek Nederland scherper in beeld te krijgen.